MEMORIILE
SECŢIEI DE ŞTIINŢE
ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE
A ACADEMIEI ROMÂNE

MEMOIRS OF THE SECTION OF HISTORICAL SCIENCES
AND ARCHEOLOGY OF THE ROMANIAN ACADEMY

MÉMOIRES DE LA SECTION DES SCIENCES HISTORIQUES
ET D'ARCHÉOLOGIE DE L'ACADÉMIE ROUMAINE

MEMORIILE SECŢIEI DE ŞTIINŢE ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE A ACADEMIEI ROMÂNE

SERIA V
Tomul XLIII
2024

COLEGIUL DE REDACŢIE:

acad. Victor SPINEI (redactor responsabil)
acad. Dorina N. RUSU (secretar de redacție)
acad. Mihai BĂRBULESCU, acad. Paul Helmut NIEDERMAIER,
acad. Ioan-Aurel POP, acad. Alexandru ZUB (membri)

Alina-Bianca BĂLAN (secretar științific al Secţiei)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Bucureşti, 2024

Copyright © Editura Academiei Române, 2024.
Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5
050711, Bucureşti, România
Tel.: 4021-318 81 46; 4021-318 81 06
Tel./fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: http://www.ear.ro

Redactor: Irina FILIP
Tehnoredactor: Mariana MOCANU

Bun de tipar: 30.11.2024. Format: 16/70 × 100.
Coli de tipar: 26,75.

ISSN 1224-1814

CUPRINS

Studii

Constantin C. Petolescu, Florian Matei Popescu, *Amfiteatrul militar roman de la Drobeta* 13
Florin Curta, *Istoriografia secolului al VII-lea în Peninsula Balcanică sau despre năravuri vechi de care nu-i uşor de scăpat* 35
Alexandru Madgearu, *The Arab-Byzantine war of 717–718 and its importance for the European history* 51
Paul Niedermaier, *Transilvania la cumpăna primului mileniu în lumina habitatului* 63
Szilvia Kovács, *Elements of cultural memory in a fragment of a Cuman heroic song* 99
Alexandru Simon, *Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg și ierarhul pentru toți valahii în primăvara anului 1436* 107
Victor Spinei, *Dimitrie Cantemir – traiectorii pe spirala timpului* 147
Gheorghe Cliveti, *The origins and establishment, in 1856–1858, of the collective guarantee of the European Powers on the Romanian Principalities* 215
Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu and late antiquity avant la lettre* 261
Valeriu Matei, *Bătălia pentru legiferarea limbii române și a alfabetului latin în Basarabia (1986–1989)* 289
Vasile Pușcaș, *Politicianismul în procesul integrării europene a României* 305

Comemorări

Ioan-Aurel Pop, *Avram Iancu – vizionarul* 317
Ioan Bolovan, Sorin Șipoș, *Avram Iancu între glorie și defăimare* 323

Restitutio

Ioan Lupaș, *Avram Iancu* 329

In honorem

O sărbătoare a istoriografiei naționale:Academicianul Alexandru Zub la 90 de ani (Dumitru Vitcu) 351
Constantin C. Petolescu la 80 de ani (Mihai Bărbulescu) 361
L'académicien Victor Spinei. Bilan lapidaire d'une activité fructueuse (George Bilavschi) 365

Viața academică

Recomandare pentru atribuirea titlului de Membru de onoare al Academiei Române Profesorului Gheorghe E. Cojocaru (Victor Spinei) 371
Recomandare pentru atribuirea calității de Membru de onoare al Academiei Române Profesorului dr. Gheorghe Postică (Victor Spinei) 377

Recenzii

Nona Palincaş, Ana Cristina Martins (eds.), *Gender and Change in Archaeology. European Studies on the Impact of Gender Research on Archaeology and Wider Society* (Interdisciplinary Contributions to Archaeology, series editor J. Eerkens), 2024 (*Daniela Marcu Istrate*) 383
Casandra Braşoveanu, *Sfârşitul epocii bronzului în bazinul Jijiei. Dinamica habitatului şi materialitatea culturii Noua*, Târgovişte, 2023 (*Mihaela Asăndulesei*) 385
Ana Drob, *Analiza interdisciplinară a olăriei bronzului mijlociu din bazinul Bistriței*, Iași, 2024 (*Casandra Braşoveanu*) 387
Gheorghe Postică, Ion Hîncu, *Hansca. Aşezarea medievală timpurie din codrii Lăpuşnei* (Seria „Istorii şi documente necunoscute, M9", coord. S. Musteaţă), Chişinău, 2023 (*Ion Tentiuc*) 389
Mihaela Asăndulesei, *Antropologia culturală a sării în mediul rural din spațiul est-carpatic al României* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXI), Iași, 2023 (*Ana Drob*) 392
Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *Mensa Rotunda Epigraphica: Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*, Cluj-Napoca, 2024 (*Alexandru Codescu*) 393
Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Muresan, and Gabriel Tiberiu Rustoiu (eds.), *Christianization in Early Medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretations* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 83), Leiden – Boston, 2022 (*Cătălina State*) 397
Daniela Marcu-Istrate, *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 84), Leiden – Boston, 2022 (*Sebastian-Ovidiu Dobrotă*) 399
Documenta Romaniae Historica, B. *Țara Românească*, vol. XXVI (*1637–1638*), întocmit de † Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina-Manuela Constantin, Constanța Vintilă, Lidia Cotovanu, † Maria Bălan, Marcel-Dumitru Ciucă, București, 2022 (*Liviu Ilie*) 400
Igor Șarov, *Basarabia în istoriografia rusă (1812–1862). Monografie*, Chişinău, 2024 (*Valentin Tomuleț*) 401
Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, București, 2024 (*Petre Țurlea*) 404
Larisa Turea, *Cartea foametei*, ediția a III-a, completată, Chișinău, 2021 (*Vasile Popovici*) 406
Vasile Bahnaru, *Pagini de lingvistică basarabeană* (colecția „Basarabica", 21), București – Brăila, 2022 (*Mihai Purici*) 408
Ovidiu Bozgan, Bogdan Murgescu (coord.), *Universitatea din București 1864–2024*, București, 2024 (*Daniela Popescu*) 410
Nicolae Noica (coord.), *Istoria Bibliotecii Academiei Române 1919–1947*, Părțile I, II, III, București, 2023 (*Tudorel Urian*) 413

Andrei Corbea-Hoișie, Rudolf Gräf (ed.), *Limbă și cultură germană în România (1918–1933). Realități postimperiale, discurs public și câmpuri culturale*, vol. I–II, Iași, 2023 (*Eugen Munteanu*) 414
Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania. Secolele XIII–XVIII. Dicționar*, București – Cluj-Napoca, 2023 (*Adrian-Silvan Ionescu*) 417
Tasin Gemil, *Un tătar din România. Amintiri, confesiuni, mărturii, evaluări ale unui universitar istoric, fost deputat și ambasador*, Cluj-Napoca, 2024 (*Dorina N. Rusu*) 419
Dan Aparaschivei, George Bilavschi, Ludmila Bacumenco-Pîrnău (ed.), *Varia Archaeologica* (III). *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, Cluj-Napoca, 2023 (*Andrei Baltag*) 421
Dunărea – Studii și materiale de istorie, vol. I, 2024 (*Ionel Cândea*) 424
The Syriac Annals of the Romanian Academy, 4, 2024 (*Nichifor Tănase*) 425

Lista lucrărilor din domeniul științelor istorice și arheologie cărora li s-a decernat Premiul Academiei Române pe anul 2022 427

CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Studies / Les études

Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu, *L'Amphitéâtre militaire de Drobeta* 13
Florin Curta, *The historiography of the 7th century in the Balkans old habits die hard* 35
Alexandru Madgearu, *The Arab-Byzantine war of 717–718 and its importance for the European history* 51
Paul Niedermaier, *Transilvanien an der Wende des ersten Jahrtausends* 63
Szilvia Kovács, *Elements of cultural memory in a fragment of a Cuman heroic song* 99
Alexandru Simon, *Eugenius IV, Sigismund of Luxemburg and the hierarch for all Wallachians in spring 1436* 107
Victor Spinei, *Dimitrie Cantemir – trajectoires sur la spirale du temps* 147
Gheorghe Cliveti, *The origins and establishment, in 1856–1858, of the collective guarantee of the European Powers on the Romanian Principalities* 215
Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu and late antiquity avant la letter* 261
Valeriu Matei, *The fight for formalization of the Romanian language and latin in Bessarabia (1986–1989)* 289
Vasile Pușcaș, *Politicianism and the European integration process of Romania* 305

Commemorations / Commémorations

Ioan-Aurel Pop, *Avram Iancu – the visionary* 317
Ioan Bolovan, Sorin Șipoș, *Avram Iancu between glory and defamation* 323

Restitutio

Ioan Lupaș, *Avram Iancu* 329

In honorem

A celebration of national historiography: Academician Alexandru Zub at 90 years old (Dumitru Vitcu) 351
Constantin C. Petolescu at 80 years old (Mihai Bărbulescu) 361
L'académicien Victor Spinei. Bilan lapidaire d'une activité fructueuse (George Bilavschi) 365

Academic life / Vie académique

Recommendation pour l'attribution du titre de membre honoraire de l'Académie Roumaine Professeur Gheorghe E. Cojocaru (Victor Spinei) 371

Recommendation pour l'attribution du titre de membre honoraire de l'Académie Roumaine Professeur Dr. Gheorghe Postică (Victor Spinei) 377

Reviews / Commentaires

Nona Palincaş, Ana Cristina Martins (eds.), *Gender and Change in Archaeology. European Studies on the Impact of Gender Research on Archaeology and Wider Society* (Interdisciplinary Contributions to Archaeology, series editor J. Eerkens), 2024 (*Daniela Marcu Istrate*) 383
Casandra Brașoveanu, *Sfârșitul epocii bronzului în bazinul Jijiei. Dinamica habitatului și materialitatea culturii Noua*, Târgoviște, 2023 (*Mihaela Asăndulesei*) 385
Ana Drob, *Analiza interdisciplinară a olăriei bronzului mijlociu din bazinul Bistriței*, Iași, 2024 (*Casandra Brașoveanu*) 387
Gheorghe Postică, Ion Hîncu, *Hansca. Aşezarea medievală timpurie din codrii Lăpuşnei* (Seria „Istorii şi documente necunoscute, M9", coord. S. Musteaţă), Chişinău, 2023 (*Ion Tentiuc*) 389
Mihaela Asăndulesei, *Antropologia culturală a sării în mediul rural din spațiul est-carpatic al României* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXI), Iași, 2023 (*Ana Drob*) 392
Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *Mensa Rotunda Epigraphica: Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*, Cluj-Napoca, 2024 (*Alexandru Codescu*) 393
Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Muresan, and Gabriel Tiberiu Rustoiu (eds.), *Christianization in Early Medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretations* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 83), Leiden – Boston, 2022 (*Cătălina State*) 397
Daniela Marcu-Istrate, *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 84), Leiden – Boston, 2022 (*Sebastian-Ovidiu Dobrotă*) 399
Documenta Romaniae Historica, B. *Țara Românească*, vol. XXVI (*1637–1638*), întocmit de † Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina-Manuela Constantin, Constanța Vintilă, Lidia Cotovanu, † Maria Bălan, Marcel-Dumitru Ciucă, București, 2022 (*Liviu Ilie*) 400
Igor Șarov, *Basarabia în istoriografia rusă (1812–1862). Monografie*, Chișinău, 2024 (*Valentin Tomuleț*) 401
Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, București, 2024 (*Petre Țurlea*) 404
Larisa Turea, *Cartea foametei*, ediția a III-a, completată, Chișinău, 2021 (*Vasile Popovici*) 406
Vasile Bahnaru, *Pagini de lingvistică basarabeană* (colecția „Basarabica", 21), București-Brăila, 2022 (*Mihai Purici*) 408
Ovidiu Bozgan, Bogdan Murgescu (coord.), *Universitatea din București 1864–2024*, București, 2024 (*Daniela Popescu*) 410
Nicolae Noica (coord.), *Istoria Bibliotecii Academiei Române 1919–1947*, Părțile I, II, III, București, 2023 (*Tudorel Urian*) 413
Andrei Corbea-Hoișie, Rudolf Gräf (ed.), *Limbă și cultură germană în România (1918–1933). Realități postimperiale, discurs public și câmpuri culturale*, vol. I–II, Iași, 2023 (*Eugen Munteanu*) 414

Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania. Secolele XIII–XVIII. Dicționar*, București – Cluj-Napoca, 2023 (*Adrian-Silvan Ionescu*) 417
Tasin Gemil, *Un tătar din România. Amintiri, confesiuni, mărturii, evaluări ale unui universitar istoric, fost deputat și ambasador*, Cluj-Napoca, 2024 (*Dorina N. Rusu*) 419
Dan Aparaschivei, George Bilavschi, Ludmila Bacumenco-Pîrnău (ed.), *Varia Archaeologica* (III). *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, Cluj-Napoca, 2023 (*Andrei Baltag*) 421
Dunărea – Studii și materiale de istorie, I, 2024 (*Ionel Cândea*) 424
The Syriac Annals of the Romanian Academy, 4, 2024 (*Nichifor Tănase*) 425

List of works in the field of historical sciences and archeology awarded the Romanian Academy Award for 2022 427

AMFITEATRUL MILITAR ROMAN DE LA DROBETA

CONSTANTIN C. PETOLESCU
FLORIAN MATEI POPESCU

Cuvinte-cheie: amphitheatrum castrense, Columna Traiana, podul lui Traian, legio V Macedonica, legio VII Claudia, cohors III Campestris milliaria, cohors I sagittariorum milliaria.
Mots-clés: amphitheatrum castrense, Colonne Trajane, pont de Trajan, legio V Macedonica, legio VII Claudia, cohors III Campestris milliaria, cohors I sagittariorum milliaria.

INTRODUCERE

După ce intrase în atenția romanilor încă de pe vremea împăratului Domitian[1], regiunea Porților de Fier devine o zonă de interes strategic din perspectiva războiului pe care împăratul Traian îl plănuia contra dacilor.

Când a primit, din partea Senatului, investitura drept *Augustus*, Traian se afla încă la Rin, ca guvernator al provinciei Germania Superior. Înainte de a se îndrepta spre Roma, Traian a pornit într-o inspecție pe *limes*-ul dunărean, după cum aflăm din inscripția unui senator (numele pierdut), care a fost *comes imperatoris Traiani* în timpul acestei călătorii[2]. Astfel ajunge în Moesia Superior, în zona Cazane – Porțile de Fier, unde pune în operă două lucrări constructive de amploare, preliminare viitorului război. Astfel, pune să se taie în stâncă drumul din clisura Cazanelor, terminat în anul 100, cum aflăm dintr-o inscripție rupestră: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus), trib(unicia) pot(estate) IIII pater patriae co(n)s(ul) III, montibus excisi(s) anco[ni]bus sublatis, via[m] f[ecit]*[3]. Apoi, în anul 101, altă inscripție ne informează despre săparea unui canal, tot pe malul drept al Dunării (în Moesia Superior), pentru a ocoli cataractele (pragurile din Dunăre: Porțile de Fier, Đerdap): *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus), pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) III, ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit*[4]. Probabil de pe acum i-a încolțit în minte ambiția de a

[1] Este posibil ca marele castru cu val de pământ din punctul Schela Cladovei (vezi D. Tudor, *Oltenia romană*[4], Bucureşti, 1978, p. 300–301, nr. 44) să fi reprezentat baza de debarcare a armatei romane trimise în anul 86 p. Chr. de împăratul Domitian împotriva dacilor, sub conducerea lui Cornelius Fuscus, prefectul pretoriului. Dar, mai probabil, acesta a adăpostit efectivele care au lucrat la construirea impozantului complex militar de la Drobeta.

[2] CIL VI, 1548 (= ILS, 1019).

[3] CIL III, 8267 (= 1639; ILS, 5863).

[4] AE 1975, 75.

construi în această zonă un pod de piatră peste Dunăre, care să lege Moesia Superior de plănuita viitoare provincie Dacia.

Această construcție fără precedent a fost realizată de către arhitectul Apollodor din Damasc, care și-a descris opera într-o lucrare pierdută, dar la care face referire Procopius din Caesarea în *De aedificiis* (IV, 5, 13). O descriere succintă, dar clară, ne-a transmis istoricul Cassius Dio (LXVIII, 12,1), iar mai târziu poetul bizantin Tzetzes (*Chiliades,* II, v. 65–91). Cea mai sugestivă este reproducerea imagistică de pe Columna lui Traian[5].

Punerea în lucru a podului s-a petrecut, după Cassius Dio (LXVIII, 13, 1–6), îndată după încheierea păcii, în 102; la construirea podului au luat parte detașamente din legiunile *V Macedonica* (Moesia Inferior), *VII Claudia pia fidelis* (Moesia Superior), *XIII Gemina* (Pannonia), precum și din cohortele *I Cretum, II Hispanorum* și *III Brittonum veterana*, conform descoperirilor ștampilelor tegulare [6].

Actul memorabil al inaugurării podului de către însuși împăratul Traian, la începutul anului 106, este consemnat prin scenele Columnei (XCVIII–XCIX = 85). Mai întâi, este reprezentat un castru de piatră, dar având în interior doar corturi; așa cum decurg imaginile, este vorba de castrul de pe malul drept al Dunării, de la Kostol (Serbia) (în Antichitate *Transdrobeta*). În continuare, legat printr-un dublu portal (?), este redat podul construit de Apollodor din Damasc. Apoi, în prim-plan, este redată ceremonia inaugurării podului de către împăratul Traian.

Scena următoare (C) trebuie localizată pe malul stâng al Dunării, la Drobeta. În planul din spate se observă mai întâi o altă fortificație, având în interior câteva construcții de lemn (scânduri); este castrul construit de *cohors I Antiochensium,* cum aflăm dintr-o inscripție (poate inscripția inaugurală)[7].

Clădirea următoare a fost recunoscută de către C. Cichorius, urmat de R. Vulpe[8], F. Coarelli[9] și D. Antonescu[10] ca fiind un amfiteatru roman (fig. 1–2); acesta era destinat drept construcție provizorie soldaților care lucrau la construcția podului, fiind realizat din lemn. Aspectul lui exterior indică două niveluri: parterul cu arcade (cea care se vede este intrarea din față; cele laterale și cea din spate nu se văd) și etajul cu deschideri triunghiulare; tribunele prezentate pe Columnă sunt cele de la etaj. Astfel de amfiteatre de lemn se puteau construi într-un timp relativ scurt[11].

---

[5] Dintre lucrările remarcabile care prezintă acest monument, citățm: C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1900; R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei românilor*, București, 1988, p. 187; Idem, *Columna lui Traian – Trajan's Column,* București, 2002, p. 90–91, scenele XCVIII–XCIX = 85; F. Coarelli, *La colonna Traiana*, Roma, 1999, p. 162–163, pl. 118–119.

[6] IDR II, 99–105; V. Bunoiu, F. Matei-Popescu, G. Văcuță, *Noi cărămizi ştampilate ale legiunii VII Claudia pia fidelis din podul lui Traian de la Drobeta*, în „Cercetări Arheologice", 30, 2023, 1, p. 109–144.

[7] AE 1959, 309 (= IDR, II, 14).

[8] R. Vulpe, *Columna*, p. 92.

[9] F. Coarelli, *La Colonna Traiana*, p. 163, pl. 119 (vezi şi pl. 120).

[10] D. Antonescu, *Columna lui Traian. Arhitectura de pe friza sculptată*, București, 2009, p. 104, cu trimitere la fig. 32 (plan-reconstituire castru), 9–100 (Drobeta plan-reconstituire amfiteatru).

[11] O inscripție descoperită la Antiochia din Pisidia relatează că un personaj de vază al coloniei romane de acolo a reușit construirea unui amfiteatru de lemn în două luni: *p[opulo Ant(iocheno)] / [m]unus promisit [et] / [in]tra duos men[ses] / [a]mphitheatrum ligne/[u]m fecit* (CIL III, 6832 = AE 1926, 78).

Fig. 1

Fig. 2.

Mai departe, tot în scena C, istoricul R. Vulpe recunoștea „niște case înguste și un templu de zid cu coloane laterale". Ținând seama de topografia arheologică a zonei, identificăm în locul respectiv termele romane, situate la nord de amfiteatru, în panta terasei Dunării. Este vorba de prima fază, cea din timpul lui Traian, ridicată probabil de un detașament din legiunea *V Macedonica*; la începutul secolului al III-lea vor fi refăcute de *cohors I sagittariorum*[12].

Până în anul 2010 nu existau informații arheologice despre existența unui amfiteatru în apropierea fortificației de la Drobeta. În toamna acelui an, lucrările edilitare desfășurate în curtea Muzeului Porților de Fier din Drobeta Turnu-Severin (jud. Mehedinți), care aveau ca scop săparea gropii de fundație pentru un așa-numit „pavilion multifuncțional" ce urma să fie construit din fonduri europene, au dus la descoperirea urmelor unui monument de piatră, de mari dimensiuni, situat la circa 200 metri vest de castrul roman și la circa 150 metri est de termele romane[13].

Situl se află pe terasa înaltă a Dunării, la circa 100 m de fluviu (fig. 3–4), și a fost amplasat prin dislocarea unor cantități de argile și pietrișuri cuaternare. Zona este mărginită la Sud de calea ferată și de o pasarelă pietonală de beton. Spre nord și spre vest, suprafața e delimitată de o clădire, respectiv gardul muzeului. În partea de est, spre castrul roman, se află biserica medievală și o alee modernă. Această suprafață fusese investigată parțial în anii 1960–1970, rezultatele nefiind publicate vreodată[14].

Pe întreaga suprafață, de aproximativ 45 × 35 m, a apărut un zid în formă de semicerc, cu raza de aproximativ 15 m și grosimea de 0,60–0,70 m, realizat din piatră de râu legată cu mortar, care se păstra până la o înălțime de 0,50–2,00 m. Monumentul a fost identificat drept un amfiteatru roman[15]. În partea de sud (dinspre Dunăre), cea de est (spre castrul roman) și cea de nord au fost identificate intrările amfiteatrului.

Săpăturile arheologice au fost reluate în anul 2012 de o echipă mixtă de cercetători de la Institutul de Arheologie din București și Muzeul Regiunii Porților de Fier; s-au desfășurat în perioada 16 iulie – 15 august și 15 septembrie – 1 octombrie 2012, în jumătatea de vest a suprafeței, rămasă neatinsă; s-au executat șase secțiuni de verificare cu lungimi variabile (între 18–20 m), cu lățimea de 2 m; în toate a fost surprins zidul de piatră al construcției.

---

[12] Al. Bărcăcilă, *Les thermes romaines de Drobeta*, în „Arhivele Olteniei", 17, 1938, p. 41–52; Idem, *Une ville daco-romaine: Drubeta,* București, 1938, p. 40–46; D. Tudor , *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 315–320, nr. 6.

[13] Prezentări preliminare: C.C. Petolescu, F. Matei-Popescu, Ștefan Vasiliță, *Amfiteatrul militar roman de la Drobeta*, în „Academica", XXV (235), 2015, p. 30–37; F. Matei-Popescu, *L'amphithéâtre militaire romain de Drobeta*, în C. C. Petolescu, M. Galinier, F. Matei-Popescu (ed.), *Colonne Trajane et trophées romains. Actes du Colloque franco-roumain «Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration (113–2013)» Bucarest, 28–29 octobre 2013*, București, 2015, p. 99–113; C.C. Petolescu, F. Matei-Popescu et alii, *Drobeta. Le centre militaire et la ville romaine*, în *Divus Traianus*. Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017, recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, București, 2018, p. 107–125.

[14] După informațiile primite, Mișu Davidescu și colaboratorii săi au deschis câteva secțiuni și sondaje, ale căror rezultate au rămas nepublicate.

[15] Construcția a fost identificată ca atare de regretata prof. Doina Benea în noiembrie 2010.

Fig. 3

Fig. 4.

Din păcate, deși cercetările începuseră în anul 2012, pe baza unei descărcări de sarcină arheologică din anul 2011 (în urma unor săpături cu totul superficiale), în anul 2013, fără consultarea și în pofida protestelor echipei de cercetare de la București, întreaga zonă din fața porții de N a amfiteatrului și de pe latura de nord-est a fost afectată de excavarea mecanică a gropii de fundație a pavilionului multifuncțional, care a fost relocat. Relația stratigrafică dintre zidul arenei și zona din imediata apropiere, unde ar fi existat *cavea* de lemn, a fost astfel iremediabil compromisă. Clădirea construită se află în acest moment la o distanță extrem de mică de zidul de est al porții de nord a amfiteatrului, structura sa de rezistență fiind la rândul ei slăbită. O conductă romană, descoperită la o adâncime mare, și care făcea

fără îndoială parte din sistemul de aducțiune a apei la termele situate la vest și sud-vest de amfiteatru, dar cu o derivație spre castru, a fost, de asemenea, parțial distrusă. Ea a fost descoperită în anul 2022 în secțiunile de la nord de amfiteatru și de la vest de pavilionul multifuncțional.

Convinși fiind de nevoia de a salva monumentul și de importanța acestuia pentru cunoașterea vieții romane de la Drobeta, am decis, cu toate aceste accidente de pe parcurs, să continuăm totuși cercetările arheologice; acestea s-au derulat timp de șase campanii anuale (15 iulie – 14 august 2013; 15 iulie – 30 septembrie 2014; 15 iulie – 30 septembrie 2015; 19 iunie – 31 octombrie 2017). După o întrerupere de patru ani, cercetările au fost reluate în anul 2022 (11 aprilie – 28 iunie 2022, 26 septembrie – 8 noiembrie 2022; 26 iunie – 7 iulie 2023).

Pe baza cercetărilor, s-a stabilit că amfiteatrul avea o formă ușor elipsoidală, cu axele de 35 (est–vest) × 37 (nord–sud) m. Zidul este realizat din piatră de râu legată cu mortar. Are grosimea de 0,60–0,70 m. A fost surprins pe o înălțime variabilă, între 0,30 (cota minimă păstrată) și 2,30 m (o porțiune între porțile de sud și vest). Amfiteatrul avea patru intrări: una situată înspre castrul roman, pe latura de est; alta pe latura de sud, spre Dunăre; o intrare în partea de nord (lângă colțul sud-vestic al „pavilionului multifuncțional") și alta pe latura de vest. Cercetările arheologice au confirmat de la început ipoteza lui C. Cichorius și Radu Vulpe, care identificau monumentul circular din scena C de pe Columna lui Traian ca fiind un *amphitheatrum castrense* (fig. 3–4).

Tribunele *(cavea)* au fost construite cel mai probabil din lemn, folosindu-se pantele naturale ale terenului. O parte a acestora trebuie să fi avut însă și o substrucție de lemn, ale cărei urme au fost doar parțial identificate (gropi de stâlpi), după cum se va vedea mai departe.

Materialul numismatic colectat sugerează o funcționare a monumentului în secolele II–III p. Chr. De asemenea, cercetările au pus în evidență urme de locuire spre sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al IV-lea p. Chr.

După ce am reușit să stabilim forma și modalitatea de construcție a zidului arenei, în campaniile din anii 2013–2014 ne-am concentrat pe cercetarea porților de est, vest și sud.

POARTA DE EST

Aceasta a fost identificată încă din anul 2010, când săpătura a fost oprită pe un nivel compus din cărămidă și țigle romane, împreună cu pietre de diverse dimensiuni, ce păreau a sugera existența unui nivel de călcare (chiar a unui prag). După ce acest nivel a fost mai bine evidențiat, s-a observat că acesta este așezat pe un strat de dărâmătură. Secționarea acestui nivel de dărâmătură a demonstrat că pragul de intrare în arenă se află mai jos, iar nivelul compus din cărămidă și țigle face parte dintr-o amenajare (de fapt: închiderea intrării dinspre arenă) mai târzie (după abandonarea amfiteatrului). Pentru a putea evidenția mai bine pragul, am hotărât, după înregistrare, să demontăm această amenajare târzie (fig. 5).

Fig. 5.

Intrarea de pe latura de est are o deschidere de 4,80 m la nivelul pragului și de aproape 6 m la limita dinspre est a zidurilor laterale ale porții. Zidul lateral dinspre nord este lung de 3,60 m (se observă că partea dinspre est a fost ruptă de excavator), având cota maximă de 1,45 m; zidul dinspre sud este acum lung de 3 m, având înălțimea maximă de 1,05 m. La îmbinarea cu poarta, zidul înconjurător al arenei prezintă cotele: 1,45 m zidul ce pornește spre stânga (nord); 1,30 m zidul ce pornește spre dreapta (sud), dar păstrat numai pe o lungime de 3,20 m (în continuare scos pe o porțiune, până la temelie, cu excavatorul).

Se observă că o porțiune din stânga intrării a fost barată încă din timpul utilizării amfiteatrului. Astfel, lângă zidul din stânga este așezat un bloc paralelipipedic de calcar (seamănă cu un altar); în continuare, alt bloc mai mic, așezat pe două lespezi. Urmează un spațiu liber (0,15 m), apoi, în continuare, se află un bloc (prag) mare de calcar (lung de 1,05 m), apoi alt spațiu liber și un alt prag lung de 1,50 m. Între acest prag și zidul dinspre sud se constată iarăși un mic spațiu liber. Aceste blocuri prezintă, în partea dinspre arenă, niște icuri (decupări dreptunghiulare); în aceste spații libere erau fixați stâlpii de lemn, care formau ușorii porților.

Prin urmare, intrarea avea două porți de lemn de dimensiuni diferite, cea mică deschizându-se spre interior (încăperea dintre zidurile laterale), iar cea mare spre arenă – după orientarea diferită a cele două canturi ale pragului (unul spre interior, iar celălalt spre exterior). Într-o a doua fază, greu de determinat din punct de vedere

cronologic, probabil în epoca romană târzie, intrarea a fost blocată cu pietre de dimensiuni diferite și fragmente de material tegular roman.

POARTA DE VEST

Cercetarea porții de vest, după demolarea clădirilor moderne (construite în jurul anului 1885, judecând după piesele numismatice moderne descoperite în timpul cercetărilor), a oferit cele mai spectaculoase rezultate. Aici a fost investigată o suprafață de 18 × 9 m; s-a săpat până la adâncimea de 2,60–2,70 m. S-a identificat intrarea – cu o deschidere, în zona incintei, de piatră, de 6,80 m. Zidul din dreapta al porții este lung de 3,80 m, gros de 0,80 m și se păstrează până la înălțimea de 1,80 m; cota zidului înconjurător ce pornește spre est, la îmbinarea cu poarta, este de doar 1 m. Zidul din stânga al porții este traversat (la 2,95 m depărtare de contactul cu zidul înconjurător al arenei) de un zid transversal (orientat est–vest), lung de 4,30+2,18 m, aparținând unei construcții târzii, suprapusă (fig. 6–8).

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

La baza acestei intrări s-au descoperit patru blocuri de piatră. Blocurile prezintă fiecare un cant, menit a opri ușa (poarta); dar în timp ce blocurile marginale (lungi de 1,10–1,20 m) au cantul spre arenă (deci se deschideau spre interior), cele centrale (1,24 și 1,46 m) îl au spre exterior (deci poarta se deschidea spre exteriorul amfiteatrului). Blocurile marginale sunt așezate la o distanță de circa 20–25 cm de zidul (ringul) incintei, pentru a permite realizarea sistemului de fixare a porții; alte spații asemănătoare se află în partea centrală, pentru a fixa cele două porți centrale. În spațiul de dinaintea porților s-au identificat urmele unor stâlpi (sub formă de arsură) care împărțeau spațiul în trei culoare: unul central, mai mare, alte două marginale; ele aveau în primul rând scopul să sprijine tavanul și acoperișul (lățimea de 6 m, fiind prin urmare mai dificil de realizat).

În cursul cercetărilor la această poartă au apărut mai multe cărămizi cu stampila *l(egionis) V M(acedonicae)*, de tipul Potaissa[16]; nu știm dacă provin de la construcția porții sau de la clădirea târzie suprapusă. Tot aici s-a descoperit o cantitate mare de material tegular, provenit de la acoperișul porții (sau de la cel al clădirii târzii?).

Revenind acum la prezentarea rezultatelor cercetării arheologice a porții de vest, atragem atenția asupra acelei clădiri, ale cărei ziduri s-au suprapus peste zidul de sud al porții. Se poate observa cum fundațiile zidului de nord ale acesteia ating nivelul fundațiilor zidului lateral de Sud al porții, iar zidul de est suprapune acest zid pe un nivel de distrugere (fig. 7–8). Se observă de asemenea că zidul de sud al acestei clădiri a fost distrus în totalitate în epoca medievală, cu această ocazie fiind afectat și zidul arenei în acea zonă (fig. 8). Clădirea continuă spre vest, în afara limitei proprietății Muzeului Regiunii Porților de Fier. Se poate trage astfel concluzia că această clădire, cercetată parțial, este ulterioară momentului distrugerii amfiteatrului de după jumătatea secolului al III-lea p. Chr. (conform descoperirilor numismatice). Cercetarea ei exhaustivă rămâne încă o chestiune dificilă, având în vedere că o parte se află în afara limitei proprietății Muzeului Regiunii Porților de Fier[17].

POARTA DE SUD

Această intrare a fost identificată parțial prin intervențiile nefericite din anul 2010, însă zidurile laterale fuseseră distruse în parte de construcția pasarelei de beton din anii ’80 ai secolului trecut și de amplasarea unei conducte de apă, în acest moment dezafectată, descoperită de noi în cursul săpăturilor arheologice.

Cercetarea acestei porți a început în anul 2013, când a fost pus în evidență, printr-o secțiune, zidul de vest (cel de est fusese descoperit în anul 2010) și a continuat în 2014. Cele două ziduri exterioare ale intrării s-au păstrat pe lungimi

[16] Despre ștampilele legiunii *V Macedonica* din castrul de la Potaissa vezi recent S. Nemeti, *Stamps of the legio V Macedonica from Potaissa. The Old Collections of the Turda History Museum*, în „Acta Musei Napocensis”, 59/I, 2022, p. 129–153, precum și IDR IV/1, 345–482.

[17] Deoarece ștampilele *l(egionis) V M(acedonicae)* menționate la nota precedentă au fost descoperite numai la poarta de Vest, este posibil să provină mai degrabă de la clădirea târzie, care se suprapune pe zidul lateral stâng (de Sud) al porții de Vest.

diferite: cel stâng (dinspre est) măsoară 4,10 m; pe o porțiune scurtă, de circa 1 m, acesta îmbracă pur și simplu panta în care zidul a fost implântat – o nouă dovadă că amfiteatrul a fost construit în zona unei mici depresiuni naturale; cota maximă a zidului este 1,52 m. Zidul dinspre vest este lung de 3 m (capătul dinspre Dunăre a fost distrus când s-a săpat locul pentru amplasarea conductei de apă menționată), având cota maximă de 1,47 m. Aceste două ziduri mărginesc intrarea dinspre arenă, având o lărgime de 4,30 m; intrarea exterioară este largă de 5,20–5,70 m. La pragul intrării, dinspre ring, distingem trei porțiuni: una (1,50 m), continuând chiar zidul arenei; urmează intrarea propriu-zisă (ulterior barată); cea de-a treia (1,40 m) distrusă până la nivelul temeliei (1,40–1,50 m), probabil cu ocazia intervențiilor din anul 2010.

Această intrare prezintă un prag realizat dintr-un bloc de calcar lung, care prezintă o adâncitură spre exterior – ceea ce arată că poarta (ușa) se deschidea spre arenă. În continuare (spre arenă) se află alte două blocuri – și ele aflate la o mică depărtare unul față de celălalt; de asemenea, ele prezintă, spre interior, câte o adâncitură – în care presupunem că se fixa o lespede sau o cărămidă. Acesta reprezenta capătul unui canal, care străbătea camera porții. Acest canal a fost identificat în anul 2017 și cercetat în întregime în anul 2022. Acesta era construit din cărămizi și era menit a servi la evacuarea apei din arenă în cazul precipitațiilor abundente. Înseamnă că spațiul arenei avea o ușoară pantă spre sud, către Dunăre, pentru a permite evacuarea rapidă a apei și menținerea uscată a nisipului arenei (fig. 10).

Fig. 9.

Fig. 10.

Mai consemnăm că această intrare a fost barată ulterior (în epoca romană târzie) cu un zid de piatră (la colțuri cu trei cărămizi), iar deasupra s-a așezat un bloc mare de piatră fasonată (calcar), probabil un nou prag (fig. 9). Pe acest zid a fost descoperită o monedă din timpul împăratului Galerius Maximianus, emisă la Cyzic în anii 308–309.

În apropierea intrării sud, spre vest, în exteriorul zidului arenei, au fost identificate și câteva structuri medievale extrem de interesante. Este vorba de o locuință medievală, surprinsă parțial. Intervenții ulterioare (epocile modernă și contemporană) au distrus laturile de sud, nord și est ale locuinței; acest complex a avut dimensiuni relativ mari, având în vedere faptul că dimensiunile păstrate sunt de 3,90 × 3,30 m pe axa est-vest/nord-sud.

POARTA DE NORD

Se păstrează doar zidul de est al acestei porți, pe o lungime de 8,50 m; probabil a fost doar puțin afectat de săparea fundației edificiului multifuncțional (anul 2013). Acest zid urma spre nord (urca) linia pantei. Dezvelirea feței de vest a acestuia, până la stratul de pietriș (aproximativ la nivelul pragului porții), ne-a permis următoarele observații: fundația zidului (din pietre mărunte de râu) urmărește linia pantei (mai înaltă spre sud, circa 0,50 m; doar de 0,35 m spre zidul protector de ciment de lângă pavilionul multifuncțional). Apoi urmează zidul propriu-zis – mai înalt spre sud (0,80 m), mai puțin înalt spre nord (lângă pavilion; doar 0,20 m), astfel că la partea superioară suprafața sa este practic orizontală. S-a mai constatat că acest zid, la capătul dinspre arenă, nu se țese cu zidul arenei – ceea ce ne duce la concluzia că

poarta de nord (zidurile porții) a fost construită mai târziu (în prima fază, poarta a fost construită din lemn).

Deasupra zidului prezentat, urmărind doar aproximativ linia acestuia, se află un alt fragment de zid – adăugat ulterior (epocă necunoscută; poate medieval) – lung de 3,36 m (înalt de aproximativ 0,45–0,55 m); fiind distrus la ambele capete, nu știm dacă închidea o construcție aflată spre est sau poate spre vest (mai puțin probabil).

Celălalt zid (dinspre vest) al porții a fost demolat complet (probabil în Evul Mediu), fiind distrus de o locuință medievală dezvoltată spre vest. Totuși, cercetarea spațiului dintre linia porții și edificiul multifuncțional (mai 2022), până la stratul de pietriș geologic (nativ), ne-a permis a distinge amprenta unei intrări realizată cu (din) stâlpi de lemn (trunchiuri); distanța dintre stâlpii marginali era, la ambele capete, de 3,25 m (fig. 11–12).

Fig. 11.

Fig. 12.

CAVEA

După cum am amintit mai sus, amfiteatrul de la Drobeta pare a fi avut tribunele (*cavea*) construite din lemn, așezate pe pantele naturale ale terenului și fiind susținute, în anumite locuri, mai ales acolo unde configurația terenului o impunea, de o infrastructură și (suprastructură?) de lemn. Cercetările au reușit să surprindă lângă poarta de vest și în zona de vest și nord-vest a amfiteatrului urmele unor gropi de stâlpi. De asemenea, de pe toată suprafața investigată a fost recoltată o cantitate însemnată de cuie și scoabe de fier, o dovadă directă a existenței unei structuri de lemn.

De remarcat că în porțiunea mai înaltă din zidul incintei, aproape de zidul lateral stâng al porții de sud, se observă o mică decupare a zidului incintei; aici pare a fi fost fixată o „talpă” de lemn, servind la susținerea unor stâlpi intermediari ai „tribunelor”. O altă asemenea bârnă pare a fi identificată către mijlocul porțiunii de zid dintre porțile de sud și vest, acolo unde apare o surpare a zidului, spre arenă.

OBIECTE DESCOPERITE

În cursul cercetărilor, pe lângă materialul numismatic menționat, au fost descoperite numeroase materiale arheologice (ceramică, obiecte de bronz și fier, oase de animale) provenind din epocile romană și medievală.

În cadrul materialului din epoca romană se evidențiază un fragment de bol de tip *terra sigillata* realizat, după informațiile oferite de colega noastră de la Cluj, Viorica Rusu-Bolindeț, în atelierele gallice de la Lezoux, mai precis în atelierul ceramistului *LAXTVCISSA* (a cărui activitate a fost datată către 150–170 p.Chr.). Fragmentul a fost descoperit în interiorul arenei, aproape de zidul acesteia, în dreptul zidului de vest al porții de sud. Ar fi posibil ca fragmentele să fi fost aruncate în mica rigolă de colectare a apei de ploaie ce trebuie să fi înconjurat arena (așa-numitul *euripus*).

Mai menționăm două descoperiri aparținând epigrafiei minore: un fragment de *mortarium* cu ștampila THEOTIMVS / STEFAN(I)[18], precum și o toartă de amforă cu ștampila HPAKΛAΔOC[19].

Se mai evidențiază, de asemenea, un disc de opaiț cu reprezentarea zeiței Diana – ale cărei legături cu jocurile din arenă, mai ales cu *venationes,* sunt bine cunoscute. Mai menționăm un ataș de bronz, descoperit în timpul săpăturilor de la poarta de sud, încă un opaiț – posibil de producție locală, având în vedere că se cunoaște un tipar cu aceeași formă și cu decorul de pe disc asemănător[20]. Mai trebuie menționat un opaiț de formă pătrată, cu ansă foliformă, având trei orificii de ardere, descoperit la locuința (târzie) de la poarta de sud a amfiteatrului.

Interesant este și un fragment de amforă, descoperit în timpul săpăturilor din zona construcției târzii, care s-a așezat peste zidul sudic al porții de vest. Totuși este greu de precizat dacă fragmentul de amforă trebuie pus în legătură cu această construcție, atâta timp cât zona a fost puternic deranjată în momentul construcției vechilor dependințe ale muzeului la sfârșitul secolului al XIX-lea. Conform informațiilor primite de la colegul Andrei Opaiț, avem de a face cu o amforă provincială (o variantă produsă și folosită mai ales în zona Moesiei Superior) de vin, de tipul Forlimpopolis. Analogiile cele mai apropiate se găsesc în Serbia și la Tibiscum. Datarea acestei amfore nu depășește sfârșitul secolului al III-lea, nefiind cunoscute exemplare din epoca romană târzie.

Un *mortarium* de marmură a fost descoperit la poarta de vest, în nivelul de distrugere. Tot în zona acestei porți a fost descoperit un fragment dintr-o placă de marmură cu profilatură, reprezentând pe Hercules.

Se mai poate aminti un vas medieval, conținând câteva vârfuri de săgeți, tipice acelei perioade, descoperită lângă una dintre vetrele cercetate.

---

[18] Cf. ILD 77: *THEO…*

[19] Prezentată deja în ILD, II, 845 *b*. Altă descoperire mai veche de la Drobeta: IDR II, 129 (= ILD II, 845 *a*): HPAKΛA.

[20] I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p.Ch.*, București, 1998, p. 298, pl. XXVIII, nr. 7.

După cum se poate observa, materialele arheologice se încadrează în două mari perioade distincte: epoca romană timpurie (secolele II–III p. Chr.) și epoca medievală (a doua jumătate a secolului al XIII-lea – secolul al XIV-lea).

CONCLUZII

Amfiteatrul militar de la Drobeta a fost construit încă din epoca lui Traian, în perioada 103–105, în același timp cu fortificația auxiliară și podul de peste Dunăre. Imaginea din scena C a Columnei Traiane pare a indica faptul că prima fază a amfiteatrului a fost de lemn. Totuși, după dezvelirea întregii arene, urmărind textura zidului, se poate observa, pe unele porțiuni, că partea inferioară a zidului, până la înălțimea de aproximativ 1 m, este diferită de cea superioară. De asemenea la poarta de nord, ultima asiză, de o parte și alta a porții, depășește lățimea zidului. Tot aici, zidul de est al porții (doar acesta păstrat) nu se țese cu zidul arenei[21]. Ar fi posibil deci ca partea de jos a arenei să fi fost construită încă de la început din zid, iar suprastructura (cu etaj) din lemn. Analogiile, după cum se va vedea mai jos, cu prima fază de construcție a amfiteatrului de la Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, sugerează că a fost de la început construit în acest mod, folosindu-se pantele naturale ale terenului. Nu sunt indicii care să sugereze că tribunele vor fi fost vreodată reconstruite în piatră. În afară de zidul interior al arenei și de zidurile exterioare ale celor patru intrări, nu au fost descoperite alte structuri de piatră.

Încă din primul an de săpături sistematice la amfiteatru (2012) colectivul de cercetare de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București și-a propus investigarea zonei situată la nord-est de amfiteatru, mărginită spre est de actualul bulevard Carol, unde împuterniciții locali insistau în ideea amplasării „pavilionului multifuncțional". S-a trasat astfel o primă secțiune (S 6) în care s-au identificat urmele unui zid, considerat medieval, urmând a lărgi investigațiile anul următor.

Din păcate, în vara anului 2013, la sosirea în Turnu Severin, cercetătorii de la Institutul de Arheologie au constatat existența altei gropi imense, săpată pentru noua amplasare a inutilului pavilion[22]. Din pământul scos de colții excavatorului am putut culege, între altele, mai multe fragmente de conducte ceramice; în profilele pereților de vest și est ai gropii se vedeau, la circa 4 m adâncime, urmele unei conducte romane retezate de excavator[23]. După orientarea conductei, vest-est, era clar că era destinată aprovizionării castrului roman cu apă. Cercetarea amfiteatrului a continuat până în anul 2017[24]; apoi, timp de mai mulți ani, nu s-au mai făcut săpături din lipsă de

[21] Această situaţie se poate explica prin faptul că zidul lateral începe cu un bloc paralelipipedic de calcar; mortarul care îl lega de zidul arenei s-a scurs sau a fost curăţat la dezvelirea acesuia în cursul cercetărilor.

[22] Inițial, ni s-a promis că la demisolul clădirii va fi amenajat un lapidarium; dar destinația actuală este inutilă. Pietrele Drobetei, împrăștiate prin parcul muzeului, plâng în continuare!

[23] Din disperare de cauză, am insistat pe lângă constructor să marcheze traseul apeductului, prin fixarea în pereții de Est și de Vest ai subsolului, a câte unui fragment de conductă.

[24] Vezi: C.C. Petolescu, F. Matei-Popescu, Ștefan Vasiliță, *Amfiteatrul militar roman de la Drobeta,* în „Academica", XXV (295), 2015, 5, p. 30–37; C.C. Petolescu, F. Matei-Popescu et alii, *Drobeta. Le centre militaire et la ville romaine*, în *Divus Traianus*. Travaux du Colloque international

fonduri, apoi a restricțiilor sanitare impuse de epidemie. După o întrerupere de mai mulți ani (2018–2021), cercetările au fost reluate abia în anul 2022, cu o lungă campanie, din primăvară și până în toamnă, când s-au făcut ample investigații în zonele adiacente (exterioare), cele de la sud-vest și de nord-vest de amfiteatru.

În zona de Nord-Vest s-au trasat patru secțiuni, orientate sud-nord. La adâncimea de aprox. 1,5 m, la intrarea în stratul steril, s-a identificat traseul șanțului în care a fost amplasată conducta, care mergea în direcția „pavilionului multifuncțional". Conducta a fost identificată la adâncimea de 4,10 m. A fost realizată din tuburi care se îmbucau și erau etanșate cu mortar. O surpriză a fost observarea pe două tuburi a unei inscripții realizată prin zgâriere, în pasta crudă, înainte de ardere, cuprinzând câteva litere: POS – posibil *Pos(tumus)*, numele meșterului ceramist (?), deși și alte întregiri sunt posibile.

Descoperirile monetare, în special cele din zona dintre poarta de sud și cea de vest, ne-au indicat două momente cronologice diferite. Dintre cele mai recente monede, menționăm un antoninian de la Otacilia Severa. De asemenea, în stratul de dărâmătură și incendiu de la cele două porți, au fost descoperite monede din jurul anului 251 p.Chr., de tip *provincia Dacia*, de la Herennia Etruscilla și Volusianus.

După abandonarea provinciei, cel puțin spațiul încăperilor porților a fost locuit. Pe acel bloc mare de piatră fasonată de la poarta de sud a fost descoperită o monedă din timpul lui Galerius Maximianus, bătută la Cyzic în anii 308–309.

După distrugerea din timpul invaziei gotice din anul 267 a urmat o revenire a vieții romane la Drobeta, spre sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Probabil în acel moment amfiteatrul nu mai era în funcție, zidul arenei reprezentând doar o incintă care adăpostea o modestă comunitate umană, al cărei caracter este greu de precizat.

Trebuie de asemenea menționat că acesta nu va fi fost singurul amfiteatru de la Drobeta. Pe baza informațiilor oferite de V. Dimitrescu, care a scris o istorie a Severinului, se poate trage concluzia că a mai existat un amfiteatru, situat acum sub zidurile orașului modern[25]. Acesta va fi fost amfiteatrul municipal, care a deservit locuitorii din *municipium Aelium Hadrianum Drobetense*, devenit apoi *colonia Septimia Drobetensis*. La fel ca în zona Pannoniei, la Carnuntum și Aquincum, ambele *municipia* în epoca lui Hadrian, este posibil ca și la Drobeta să fi existat două amfiteatre, cel militar, aici în discuție, și cel civil situat în apropiere de oraș.

ANALOGII, FUNCȚIE, DISCUȚII

Cele mai apropiate analogii ca tip de construcție și formă sunt de căutat, pentru amfiteatrul militar de la Drobeta, în zona provinciilor Moesia Superior și a provinciilor dacice.

---

de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017, recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, București, 2018, p. 111–113.

[25] V. Dimitrescu, *Istoria oraşului T. Severin*, Turnu Severin, 1883, p. 52, nr. 5, în locul numit la acea vreme „grădina Maioresei"; vezi și I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p.Ch.*, București, 1998, p. 21.

Din punct de vedere cronologic, amfiteatrul de la Drobeta a fost construit aproximativ în același timp cu amfiteatrele de la Viminacium, Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Micia. Dacă amfiteatrele de la Viminacium și Micia sunt tot amfiteatre militare, amfiteatrul de la Ulpia este civil. Nu se poate uita însă faptul că a fost construit cel mai probabil tot de către armată și anume de o vexillație a legiunii *IIII Flavia Felix*.

După cum am amintit deja, asemănări importante cu amfiteatrul de la Drobeta are și prima fază a amfiteatrului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (66 × 47 m), construită de o vexillație a legiunii *IIII Flavia Felix*, în ultimul deceniu de domnie al lui Traian. A doua fază de piatră, mult mai complexă, va fi fost realizată pe timpul domniei lui Antoninus Pius, probabil în jurul anilor 157−158 p.Chr., la fel ca amfiteatrul de piatră de la Porolissum. Deși a fost un amfiteatru civil, amprenta militară este evidentă și la prima fază de construcție, cum ar fi forma ușor rotunjită și tipul de poartă de pe latura de est, aproape identic cu cele evidențiate la Drobeta.

Asemănător, până la identitate, cu excepția porților și a infrastructurii de lemn, este și amfiteatrul rotund de la Micia, important centru militar și comercial al Daciei pe râul Mureș. Zidul arenei are axele de 31,6 × 29,5 m, suprafața totală fiind cel mai probabil de 43,2 × 41,1 m. Și aici sunt urme (inscripții din perioada traiană) care ar lăsa să se înțeleagă că amfiteatrul a fost construit de o vexillație a legiunii *IIII Flavia Felix*, care staționa la Berzovia. Amfiteatrul a fost funcțional pe parcusul secolelor al II-lea și al III-lea, deservind garnizoana compusă din *ala I Hispanorum Campagonum, cohors II Flavia Commagenorum* și, de pe la mijlocul secolului al II-lea, *numerus Maurorum Miciensium*.

Ultimul amfiteatru care va fi aici în discuție este amfiteatrul de la Porolissum, care cunoaște o fază de lemn (dimensiunea arenei de 66,5 × 52 m – și o refacere în piatră datată precis în anul 157 p.Chr., pe baza unei descoperiri epigrafice[26]). Dintre toate analogiile prezentate, amfiteatrul de la Porolissum este cel mai departe de tipul amfiteatrului de la Drobeta, observându-se aici influențe dinspre zona Panoniei, prezentând numeroase asemănări cu amfiteatrele de la Aquincum și Carnuntum – inclusiv pentru fazele de lemn[27]. Această realitate este perfect explicabilă în condițiile în care marea majoritate a unităților ce staționau în Dacia Porolissensis proveneau din provinciile panonice – chiar dacă unele sunt atestate pentru puțină vreme și în Moesia Superior. De asemenea, tot din Panonia provine și legiunea *XIII Gemina*, staționată la Apulum, dar care este cunoscută ca având activități constructive în epoca lui Traian și în alte zone ale Daciei (Tihău, Ilișua, Hoghiz).

În concluzie, este evident că amfiteatrul de la Drobeta prezintă numeroase asemănări cu amfiteatrele din Moesia Superior și chiar din Dacia. Interesant este că până acum s-au descoperit urmele legiunii *V Macedonica*, din Moesia Inferior, dar contextul nu este încă foarte clar, după cum am menționat deja. Întrucât se cunoaște

[26] CIL III 836: *Imp(erator) Caes(ar) T(itus) Ael(ius) Hadr/ianus Antoninus Aug(ustus) Pi/us p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) pot(estate) XX, imp(erator) II co(n)s(ul) / IIII p(ater) p(atriae) amphiteatrum vetus/tate dilapsum denuo fe/cit curante Tib(erio) Cl(audio) Quinti/liano proc(uratore) suo.*

[27] I. Bajusz, *Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de Mijloc*, Cluj-Napoca, 2011, p. 95–96.

că această legiune, care a staționat la Oescus, a fost implicată cu tot efectivul în războiul dacic al lui Traian, se poate presupune că ea a fost cea care a fi construit și presupusele amfiteatre de pe linia Oltului de la Sucidava, Romula și Buridava (existența acestuia din urmă este asigurată de fotografiile aeriene).

Din toate sursele pe care le avem la dispoziție este însă clar că în general legionarii erau însărcinați cu construcția sau refacerea amfiteatrelor[28]. Astfel, având în vedere prezența importantă a legiunii *VII Claudia* la Drobeta, relevată de numărul mare de cărămizi provenite din castru și de la pod, putem avansa ipoteza că amfiteatrul ar fi fost construit de detașamentul acestei legiuni. Refacerea mai târzie, din timpul dinastiei Severilor, pare a fi opera unui detașament al legiunii *V Macedonica* de la Potaissa.

O ultimă discuție trebuie făcută în jurul conceptului de amfiteatru militar și a funcției acestuia. Pe baza unor descoperiri din anii ’60 ai secolului trecut, mai ales descoperirea de la Lunt[29], unde a fost evidențiată o structură circulară în interiorul fortificației, s-a presupus că amfiteatrele militare erau mai degrabă locuri de antrenament (*training grounds*)[30], decât locuri unde aveau loc jocuri de gladiatori și *venationes*. O asemenea observație era întărită de faptul că de cele mai multe ori acolo unde exista și o așezare civilă importantă, exista și un amfiteatru civil.

Această teorie a fost combătută pe bună dreptate în ultimii ani, evidențiindu-se caracterul agonistic al acestor structuri[31]. Mai mult decât atât, s-a observat că o mare parte dintre aceste structuri se construiesc cu prilejul unor vizite imperiale – aici Drobeta devine caz de manual – când împăratul finanțează jocurile de gladiatori și *venationes*. De asemenea, comandatul unității militare se putea îngriji de organizarea unor jocuri pe scară mai mică cu ocazia diferitelor sărbători religioase și, mai ales, cu ocazia zilelor în care se celebra cultul imperial.

Deși nu cunoaștem până în acest moment dimensiunile exacte ale zonei tribunelor, dar comparând cu situația de la Micia, putem considera că și amfiteatrul

---

[28] Tacitus, *Historiae*, II, 67, 2: *tertiadecimani struere amphitheatra iussi; nam Caecina Cremonae, Valens Bononiae spectaculum gladiatorum edere parabant* („A poruncit ca soldații legiunii XIII să ridice amfiteatre, căci Caecina la Cremona și Valens la Bononia pregăteau să pună în scenă spectacole de gladiatori”); AE 1937, 239 (Dura Europos, 216 p. Chr.): *Imp(eratori) Caes(ari) [M(arco) Aurel(io) An]tonino Pio / Felici Aug(usto) Arab(ico) Adiab(enico) [Part(hico) max(imo) B]rit(annico) [max(imo) Ge]rm(anico) max(imo) pon/tifici max(imo) patri patriae et I[ulia]e A[ug(ustae) matri Aug(usti) et c]astr(orum) et sen(atus) / et patr(iae) vexill(ationes) legion[u]m IIII Sc[yt(hicae) et] III [Cy]r(enaicae) [An]tonin[ian]arum / anp(h)yt(h)<a>eatr[u]m a fun[damen]tis e[xtr]uxeru[nt a]/gentes sub cur(a) Aur(elio) Mam[- - -instante] / Iustiano | (centurione) princ(ipe) Cattio Sabi[no II Corn(elio) Anul]lino [co(n)s(ulibus)]*.

[29] B. Hobley, *The “Lunt” Roman fort, England. Summary of the excavations 1967–1972*, în D. M. Pippidi (ed.), *Actes du IXe Congrès International d’études sur les Frontières Romaines, Mamaïa, 6–13 septembre, 1972*, București–Köln, 1974, p. 371–376.

[30] R. W. Davies, *Roman military training grounds*, în E. Birley, B. Dobson, M. Jarrett (eds.), *Roman Frontier Studies 1969. Eight International Congress of Limesforschung*, Cardiff, 1974, p. 20–26.

[31] C. S. Sommer, *Amphitheatres of auxiliary forts on the frontiers*, în T. Willmott (ed.), *Roman amphitheatres and spectacula: a 21st Century perspective. Papers from an international conference held at Chester, 16th–18th February, 2007*, Oxford, 2009 (BAR IntSer 1946), p. 47–62; P. Le Roux, *L’amphithéâtre et le soldat sous l’Empire romain*, în idem, *La toge et les armes. Rome entre Méditerranée et Océan. Scripta varia*, I, Rennes, 2011, p. 173–190.

de la Drobeta ar fi putut adăposti aproximativ 1 200–1 500 de spectatori. Dacă admitem că ambele unități cunoscute la Drobeta în perioada secolelor II–III, și anume *cohors III Campestris* și *cohors I Sagittariorum,* au fost *milliariae,* atunci observăm că dimensiunile arenei nu sunt alese întâmplător. Dacă însă considerăm că vexillația care a construit podul de la Drobeta va fi avut tot 1000 de oameni (un număr în general normal pentru o *Bauvexillation*), la care adăugăm soldații cohortei *I Antiochensium sagittariorum*, unitatea care a construit fortificația de la Drobeta, atunci putem considera că dimensiunile au fost calculate ținând seama de mărimea efectivelor.

L'AMPHITHÉÂTRE MILITAIRE DE DROBETA

Résumé

Jusqu'à récemment, l'existence d'un amphithéâtre militaire à Drobeta était seulement supposée, grâce à la représentation de la scène *C* de la Colonne Trajane (fig. 1–2).

Le site archéologique est situé sur la terrasse supérieure du Danube, à *ca* 100 m de distance de fleuve. Au sud, la zone est fermée par le chemin de fer et une allée piétonnière en béton. Au nord, la surface est délimitée par un édifice et la clôture de la propriété du Musée de la Région des Portes de Fer (Drobeta – Turnu Severin). À l'est, vers le camp romain, on trouve de même l'église médiévale et une allée moderne. Cette surface a été l'objet de fouilles sporadiques effectuées dans les années 1970–1980 par les spécialistes du Musée, mais les résultats n'ont été jamais publiés.

À l'automne de 2010, suite à des travaux édilitaires dans la proximité de l'édifice du Musée, à *ca* 200 m ouest du camp romain et à *ca* 150 m à l'est des thermes romains, on a mis en évidence les traces d'une enceinte à peu près circulaire.

Il était clair qu'il s'agissait d'un amphithéâtre de l'époque romaine, construit dans ce creux probablement naturel (fig. 3–4). La construction du nouvel édifice dans ce périmètre a été abandonnée, et les spécialistes du musées ont fait quelques petites investigations archéologiques, en dégageant la moitie est et sud-est de l'amphithéâtre, avec ses portes Est et Sud .

Les fouilles systématiques ont débuté à l'été de 2012, avec une équipe mixte d'archéologues de l'Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan» de Bucarest et du Musée de la Région des Portes des Fer de Drobeta – Turnu Severin. La zone d'investigation était la moitié ouest de l'amphithéâtre, en surface de *ca* 45 × 35 m, restée intacte; en fonction des réalités (désolantes) du terrain, ont été tracées six sections de longueurs variables (18–20 m) et de 2 m d'épaisseur. De cette manière, on a identifié le tracé d'un mur en demi-cercle, le rayon mesurant 15 m et l'épaisseur 0,60–0,70 m, réalisée en pierre de rivière avec du mortier et conservé jusqu'à une hauteur de 0,55–2 m. On a aussi identifié une habitation médiévale (XIIIe–XIVe siècles) composée de plusieurs complexes qui se sont superposés à l'amphithéâtre, mais à l'extérieur du mur de l'arène. De la céramique médiévale a été trouvée dans presque toutes les sections, souvent mélangée à de la céramique romaine, surtout dans les couches supérieures, ce qui prouve que le site a été bouleversé plusieurs fois dans les époques moderne et contemporaine.

Grâce aux amples recherches effectuées (huit campagnes de fouilles, 2012–2017, 2022–2023), on a établi que l'amphithéâtre présente une forme approximativement ellipsoïdale, dont les axes mesurent 35 (E–V) × 37 (N–S) m. Les dimensions du mur et la technique de construction sont identiques à celles constatées dans la partie Est de l'édifice. Dans la zone Ouest, le mur a été identifié sur une hauteur (côte) de 0,30–1,30 m.

La porte Est (fig. 5–6) a été identifiée dès l'automne 2010, lors de fouilles préliminaires organisées en hâte; l'investigation s'est arrêtée à une assise composée de briques et tuiles romaine, qui suggérait un niveau romain, éventuellement le seuil de la porte. En réalité, la poursuite des recherches a démontré qu'il s'agit d'une obturation ultérieure (fin du IIIe siècle – début du IVe siècle), située sur une couche de démolition (objet d'une investigation minutieuse). En continuant les fouilles, nous avons trouvé, sous cette couche de démolition, le seuil de la porte.

La porte Est était large de 6 m (entrée depuis l'extérieur de l'amphithéâtre) et 4,80 m (dans la zone du seuil). Le seuil était constitué par deux grands blocs en pierre calcaire de dimensions inégales, l'un destiné à la pénétration dans l'arène, l'autre pour l'évacuation des spectateurs.

L'exploration de la **porte Ouest** (fig. 7–8) a été entravée par l'existence de deux constructions modernes; la première, propriété du Musée, a été démolie en 2013–2014; l'autre est une propriété privée. On a exploré un surface de 18 × 9 m, jusqu'à une profondeur de 2,60–2,70 m. On a identifié l'entrée – celle intérieure, vers l'arène, mesure 6,80 m (la partie extérieure se trouve au-delà de la limite de propriété du Musée). Le seuil consiste en quatre blocs en pierre calcaire; en jugeant d'après l'orientation de la bordure des blocs marginaux (mesurant 1,10–1,20 m), les éntrées respectives étaient destinées à la pénétration dans l'arène; l'entrée du centre était destinée à l'évacuation du public. La présence, dans la couche naturelle d'argile et de sable, d'empreintes de piliers en bois incendiés, suggère une phase antérieure de l'amphithéâtre – en bois, ce qui d'ailleurs nous renvoie à la scène C de la Colonne Trajane.

De nombreuses briques, quelques-unes avec l'estampille *l(egionis) V M(acedonicae*) et tuiles, trouvées au cours des fouilles, suggère que le plafond de l'entrée était construit en voûte et la toiture en tuiles (ou ils appartient à l'édifice tardive du IVe siècle mentionnée ci-dessous).

Les fouilles ont montré que, par la suite – après la désaffectation de l'amphithéâtre, suite aux invasions barbares de l'époque de l'empereur Gallien –, on a construit un autre édifice (datant probablement du début du IVe siècle), qui est superposé au battant sud de la porte; par malheur, la plus grande partie de cet édifice se trouve au-delà des limites de la propriété du Musée.

La **porte Sud** (fig. 9–10) a été identifiée et partiellement explorée en 2010; elle a été gravement affectée par la mise en place d'une conduite d'eau, et ces dernières années par l'aménagement d'une allée en béton. L'entrée vers l'arène est large de 4,30 m; elle a par la suite été partiellement bloquée. L'entrée extérieure (d'approximativement 5,20–5,70 m), celle vers le Danube, est partiellement recouverte par l'allée piétonnière déjà mentionnée. Un canal couvert avec des briques servait pour l'évacuation de l'eau pluviale de l'arène vers le Danube.

La **porte Nord** (fig. 11–12) a été en grande partie démolie au cous du Moyen Âge. Cependant, une exploration plus minutieuse de la surface de la porte a révélé la phase primaire, en bois, de la porte.

Les découvertes monétaires sont-elles aussi très intéressantes quant à la durée de ce complexe militaire. Ainsi, dans les niveaux de destruction et d'incendie constatés aux portes Sud et Ouest, ont été récupérées quelques monnaies du type *provincia Dacia*, aux effigies de l'impératrice Herennia Estrucilla et de Volusianus. De même, à l'entrée Sud, exactement sur un grand bloc qui obturait partiellement l'entrée, on a trouvé une monnaie de Galerius Maximianus, frappée à Cyzique, des années 308–309. Donc, après la destruction provoquée par l'invasion gothique, probablement par la grande invasion de 267, on constate un retour de la vie romaine – sans pouvoir préciser si l'amphithéâtre était encore en fonction. En tout cas, la zone de l'amphithéâtre a été utilisée en tant que refuge au cours du IVe siècle, ainsi que pendant le Moyen Âge (XIVe–XVe siècles).

Par rapport au type de construction et à sa forme, on trouve les plus proches analogies à l'amphithéâtre militaire de Drobeta dans les provinces de Moesia Superior et Dacia.

L'amphithéâtre de Drobeta est le quatrième amphithéâtre connu et étudié dans les provinces daciques, après les amphithéâtres d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa, de Porolissum et de Micia. De même, on suppose l'existence d'amphithéâtres à Apulum, Napoca, Sucidava, Romula et Buridava, mais ils n'ont pas été identifiés sur le terrain.

ISTORIOGRAFIA SECOLULUI AL VII-LEA ÎN PENINSULA BALCANICĂ SAU DESPRE NĂRAVURI VECHI DE CARE NU-I UŞOR DE SCĂPAT

FLORIN CURTA

Cuvinte-cheie: istoriografie, căderea limesului, slavi, Războiul Rece, Bulgaria, România, Iugoslavia, Grecia, Albania, cultura Komani, Minunile Sf. Dimitrie.
Keywords: Historiography, fall of limes, slavs, Cold War, Bulgaria, Romania, Yugoslavia, Greece, Albania, Komani culture, Miracles of St. Demetrius.

În istoria Peninsulei Balcanice, niciun alt veac nu-i ca cel de-al VII-lea. Acest veac se închide cu o migrațiune, urmată de formarea unui nou stat. Bulgarii sunt de aceea aidoma romanilor și a otomanilor, care și ei au venit în Peninsula Balcanică pentru a o stăpâni pentru multă vreme. Dar, spre deosebire de bulgari, niciuna din aceste două puteri nu s-a bazat pe Peninsula Balcanică. Secolul al VII-lea este deschis de retragerea puterii romane, urmată de o prăbușire demografică, o situație fără asemănare în istoria ulterioară a peninsulei. Natura cu totul aparte secolului al VII-lea face prin urmare dificilă orice încercare de a-l înscrie într-o narațiune obișnuită, fie că ea favorizează continuitatea (un punct de vedere greu de susținut în regiunea balcanică), fie, dimpotrivă, că are în atenția ei discontinuitatea. La rigoare, tocmai de aceea, istoricii explică hiatul în termeni pur etnici: pleacă romanii și vin slavii.

Se credea îndeobște că rezultatul imediat al răscoalei lui Focas din 602 a fost prăbușirea graniței romane de la Dunărea de Jos. Această idee a fost succint, dar clar exprimată de către istoricul britanic Arnold Hugh Martin Jones (1904–1970) în anii ’60: „Odată cu căderea lui Mauriciu a venit și potopul”[1]. Cel mai renumit bizantinist de la mijlocul secolului al XX-lea, George Ostrogorsky (1902–1976), descria cataclismul la rându-i în culori asemănătoare: „Șuvoiul colonizării slave [...] s-a revărsat într-un puhoi de nestăvilit peste toată Peninsula Balcanică la începutul secolului al VII-lea, după eșecul campaniilor dunărene ale lui Mauriciu și prăbușirea completă a vechiului sistem în vremea domniei lui Focas”[2]. Francis Dvornik (1893–1975), la vremea aceea profesor de istoria Bizanțului la Dumbarton Oaks, era de

[1] Arnold H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602. A Social, Economic, and Administrative Survey*, vol. 1, Norman, 1964, p. 315: „With the fall of Maurice came the deluge”. O idee asemănătoare apare și la Ludmil Hauptmann, *Die Frühzeit der West- und Südslawen*, în *Frühes Mittelalter*, ed. Franz Altheim, Bern, 1956, p. 303: „Die slawische Wanderung kam nun in stürmischen Fluß”.

[2] George Ostrogorsky, *The Byzantine Empire in the world of the seventh century*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 13 (1959), p. 4. Vezi și Idem, *History of the Byzantine State*, New Brunswick, 1957, p. 76. Ecoul ideilor lui Ostrogorski despre „nestăvilitul puhoi” poate fi recunoscut în studiul istoricului japonez Sadaomi Sugimura, publicat în același timp cu cartea lui Arnold Hugh Martin Jones, *Shichi-seiki surabu no Barukan teiju*, în „Jinbun ronkyu”, 14 (1964), 4, p. 79–86.

asemenea convins că în decursul secolului al VII-lea în teritoriul dintre Sava și Dunăre s-au instalat numeroase triburi de slavi, care ocupaseră în întregime Moesia, Dacia Ripensis, Dardania și Macedonia[3]. Proaspăt eliberat dintr-un lagăr american pentru prizonierii de război, Georg Stadtmüller (1909–1985), fost profesor de istorie și cultură sud-est europeană la universitatea din Leipzig, susținea că „masele de slavi" care invadaseră Peninsula Balcanică fuseseră organizate de către avari. Potrivit lui, slavii care s-au așezat în interiorul peninsulei i-au silit pe băștinașii romani și greci să fugă înspre regiunile de coastă și pe insulele din apropiere de acestea[4]. În toiul războiului rece, asemenea afirmații nu au stârnit niciun fel de reacție de cealaltă parte a cortinei de fier.

Acolo presupusa catastrofă de la începutul secolului al VII-lea era de altminteri văzută ca un lucru bun, de vreme ce slavii veniseră în Peninsula Balcanică pentru a da o mână de ajutor maselor exploatate în lupta lor împotriva imperialismului roman[5]. Dimpotrivă, în România versiunea „oficială" ce apare în primul tratat de istorie a României publicat în timpul regimului comunist plasează căderea frontierei de la Dunărea de Jos în 602, iar așezarea în masă a slavilor în Peninsula Balcanică imediat după aceea[6]. Că aceasta era o versiune oficială a istoriei rezultă și din faptul că într-un articol despre limesul dunărean în Antichitatea târzie publicat 12 ani mai târziu, arheologul român Radu Florescu (1931–2003) folosea același limbaj ca cel din tratatul de istorie: frontiera Imperiului s-a prăbușit sub loviturile repetate ale avarilor și ale slavilor[7].

Faptul că în nicio altă țară comunistă din Europa răsăriteană nu se făcea pe atunci caz de „căderea limesului" în 602 vine în sprijinul ideii că formulele uzitate

---

[3] Francis Dvornik, *The Slavs, their Early History and Civilization*, Boston, 1956, p. 41.

[4] Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, München, 1950, p. 92–93. Membru al partidului nazist încă din 1938, Stadtmüller lucrase ca traducător pentru Wehrmacht înainte de a fi luat prizonier de către trupele americane. În 1946, la eliberare, el nu s-a mai întors la Leipzig, ci și-a pus în gând să ocupe o poziție la Universitatea din München, unde de altfel a devenit în 1958 profesor de istoria Europei răsăritene și de sud-est. Înainte de război, Stadtmüller avea cu totul alte concepții despre istoria Balcanilor în decursul secolului al VII-lea. Vezi Georg Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis", 7 (1941), p. 7.

[5] Unii au încercat chiar să explice migrația slavilor ca fiind o reacție la imperialismul roman. Vezi, de exemplu, *Istoriia Bolgarii*, sub red. Petr N. Tret'iakov, Moscova, 1954, p. 38–39. Pentru o critică a unui asemenea demers, vezi Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les «barbare » au VIe–VIIe siècle*, în „Byzantinoslavica" 1 (1962), 68, p. 70. În Bulgaria, așezarea în masă a slavilor în Peninsula Balcanică era pe atunci datată nu la 602, ci în primii ani ai domniei lui Heracliu. Vezi V. Mikov, *Starite Slaviani na iug ot Dunava*, în „Istoricheski pregled", 2–3 (1945–1946), p. 145; Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Po niakoi văprosi za etniceskite promeni na balkanite prez VI–VII v.*, în „Izvestiia na Instituta za Istoriia. Bălgarska Akademiia na Naukite", 12 (1963), p. 87. Pentru un demers similar în Iugoslavia acelor vremuri, vezi Franjo Barišić, *Car Foka (602–610) i podunavski Avaro-Sloveni*, în „Zbornik radova Vizantološkog Instituta", 4 (1956), p. 73–86.

[6] Maria Comșa, *Slavii*, în *Istoria României*, ed. Constantin Daicoviciu, Emil Condurachi, Ion Nestor, Gheorghe Ștefan, București, 1960, p. 733. O formulare asemănătoare apare și la Ion Barnea, Radu Vulpe, *Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 439.

[7] Radu Florescu, *Limesul dunărean în perioada târzie a Imperiului roman*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", 41 (1972), nr. 3, p. 25. Aceeași formulă apare și la Maria Comșa, *Unele consideraţii privind situaţia de la Dunărea de Jos în secolele VI–VII*, în „Apulum", 12 (1974), p. 316.

în istoriografia românească din anii ’60 și ’70 nu erau deloc rezultatul unei întâmplări. De fapt, versiunea oficială promovată în România comunistă era mai apropiată de concepțiile istoricilor din Apus decât de cele ale școlii sovietice de istoriografie. Această situație paradoxală trebuie să se fi aflat în legătură cu încercarea comuniștilor români din acei ani de a se distanța de Moscova[8]. Din această perspectivă, ideea unui potop slav care ar fi inundat Peninsula Balcanică după 602 va fi fost legată cu multă perspicacitate de dihotomia dintre civilizația romană și barbari, care fusese o temă favorită a numeroase studii despre istoria Imperiului Roman târziu publicate în perioada interbelică.

În multe țări europene, printre care și România, frontiera dunăreană era văzută înainte de mijlocul secolului al XX-lea ca o barieră între civilizație și barbarism. Cu toate acestea, nu există niciun indiciu că evenimentele din 602 vor fi fost vreodată înțelese prin intermediul acestui tipar istoriografic. Nici Alexandru D. Xenopol (1847–1920), nici Nicolae Iorga (1871–1940) nu au pus vreodată accent pe acele evenimente, despre care nici unul dintre ei nu credea că vor fi avut cine știe ce importanță în istoria Peninsulei Balcanice. De fapt, în istoriografia celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea ori de la începutul secolului al XX-lea nu există nimic care să anunțe atenția acordată în vremea Războiului Rece căderii limesului la 602. Cel dintâi istoric care a văzut în secolului al VII-lea ceva semnificativ pentru istoria balcanică a fost Robert Eduard Rösler (1836–1874). În momentul în care Austro-Ungaria manifesta un interes deosebit față de teritoriile din centrul peninsulei, Rösler trecea drept un specialist de prima mână în istoria balcanică în calitatea sa de profesor la Universitatea din Graz, cu începere din 1871 și, din 1872, de membru corespondent al Academiei de la Viena. Deși a recunoscut importanța revoltei lui Focas, Rösler l-a învinuit pe Heracliu, nu pe Focas, pentru dezastrul balcanic. Potrivit lui Rösler, numai domnia lui Heracliu le-ar fi oferit slavilor prilejul să ocupe teritoriile abandonate de romani în Moesia, Dardania și Macedonia[9].

Înaintea celui de-Al Doilea Război Mondial, așadar, niciun istoric nu a văzut în anul 602 nimic de natură a explica tranziția de la Antichitate la Evul Mediu în Europa de sud-est. Anul 602 ca placă turnantă a istoriei și-a făcut apariția numai în primele decenii ale războiului rece, când s-a conturat ideea unei catastrofe ce ar fi avut loc în 602 și ar fi schimbat pentru totdeauna cursul istoriei balcanice. O asemenea concepție se dorea a fi o aluzie la schimbările politice și militare produse de expansiunea sovietică din Europa de sud-est. Cu alte cuvinte, slavii ce năpădiseră Peninsula Balcanică după 602 nu erau decât prefigurarea comuniștilor ce veniseră

[8] Larry Watts, *Divided loyalties within the Bloc: Romanian objection to Soviet informal controls, 1963–1964*, CWIHP e-dossier nr. 42, https://www.wilsoncenter.org/publication/divided-loyalties-within-the-bloc-romanian-objection-to-soviet-informal-controls-1963, vizitat la data de 20 aprilie 2024. Vezi, de asemenea, Dennis Deletant, *Romania under Communist Rule*, Iași–Portland, 1999, p. 100–103.

[9] Robert Roesler, *Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau*, în „Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophische-historische Klasse”, 73 (1873), p. 116. Poziționându-se în mod explicit împotriva ideilor lui Pavel Jozef Šafarík, Rösler tocmai de aceea a datat așezarea slavilor în Balcani mult după anul 602. De fapt, el credea chiar că cea mai veche mărturie a prezenței slavilor în peninsulă era informația din Teofanes Confesorul privitoare la Sklavinia atacată în 657 de către Constans al II-lea (Roesler, *op. cit.*, p. 115, 117–118).

pe tancurile sovietice, ajungând la putere mai peste tot în Peninsula Balcanică după anul 1945, tot așa cum și peninsula a fost ocupată de mareea slavă în urma fatidicului an 602[10]. E demn de remarcat că folosirea propagandistică, anticomunistă, a cercetării privitoare la Imperiul Bizantin timpuriu a fost o strategie de mare succes în România comunistă, dar este încă și mai remarcabilă longevitatea acestor idei născocite la începutul Războiului Rece[11].

La numai un an după căderea regimurilor comuniste în Europa est-centrală și de sud-est, John Haldon (n. 1948) credea că retragerea unui mare număr de trupe de pe frontul dunărean în 602 le-ar fi dat avarilor și slavilor, „confederații și vasalii lor", mână liberă să se stabilească oriunde voiau la sud de Dunăre[12]. Istoricul britanic cita din *Minunile Sf. Dimitrie* pentru a susține că o populație slavă se așezase deja în împrejurimile orașului Salonic la începutul secolului al VII-lea. Slavii ar fi ajuns în Peloponez la scurt timp după 609/10[13]. Șapte ani mai târziu, când ediția revizuită a cărții lui Haldon și-a făcut apariția, Gottfried Schramm (1929–2017), profesor de istorie modernă și est-europeană la Universitatea Albert-Ludwig din Freiburg, a strâns câteva din studiile sale publicate în prealabil pentru un volum intitulat *S-a rupt zăgazul*[14]. Potrivit lui Schramm, acei locuitori romani ai Peninsulei Balcanice care nu putuseră să fugă la Salonic sau și mai departe spre sud s-au refugiat în munți.

[10] Această echivalență a fost cu deosebire folosită în Grecia în timpul războiului civil, când Dionysios A. Zakythinos (1905–1993) scria că perioada dintre Antichitate și Evul Mediu ar fi fost o epocă de declin și de distrugere provocată de năvălitorii slavi. Vezi Dionysios A. Zakythinos, *Hoi Slaboi en Helladi. Symbolai eis ten historian tou mesaionikou Hellenismou*, Atena, 1945, p. 72; Idem, *La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle*, în *Charisterion eis Anastasion K. Orlandon*, Atena, 1966, p. 300, 302, 315. În Statele Unite, Peter Charanis (1908–1985) vedea în împăratul Nichifor I pe eroul care ar fi salvat Grecia de la o completă slavizare; vezi Peter Charanis, *Nicephorus I, the savior of Greece from the Slavs (810 AD)*, în „Byzantina-Metabyzantina", 1 (1946), p. 75–92. Despre circumstanțele politice ale acestui demers, vezi Florin Curta, *Still waiting for the barbarians? The making of the Slavs in 'Dark-Age' Greece*, în *Neglected Barbarians*, ed. Florin Curta, Turnhout, 2010, p. 407–408.

[11] În afara României comuniste, R.D.G. a fost singura țară în care a mai apărut ideea unui potop slav ce ar fi inundat Peninsula Balcanică după 602. Vezi Hans Ditten, *Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen*, în *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, ed. Friedhelm Winkelmann, Helga Köpstein, Hans Ditten, Ilse Rochow, Berlin, 1978, p. 93–95. Spre deosebire de situația din România, această idee nu a fost dezvoltată și nici adoptată de istoricii est-germani.

[12] John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990, p. 37. Haldon mai credea și că așezarea slavilor în Balcanii centrali și de nord s-ar fi putut data și înainte de 602, anume în anii '70 ai secolului al VI-lea, „desigur, în grupuri mici".

[13] Haldon, *Byzantium*, p. 44, 45. Ideile lui Haldon l-au influențat pe Stanisław Turlej, *Upadek granicy cesarstwa na Dunaju*, în *Barbarzyńcy u bram Imperium*, ed. Stanisław Turlej, Cracovia, 2007, p. 185–246.

[14] Gottfried Schramm, *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5.-7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörtern,* München, 1997. Pentru o teorie asemănătoare, vezi John V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1983, p. 39. La sfârșitul anilor '80, Schramm vedea deja în anul 602 o „catastrofă a imperiului". Vezi Gottfried Schramm, *Die Katastrophe des 6. bis 8. Jahrhunderts und die Entstehung des rumänischen Volkes*, în *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, ed. Bernhard Hänsel, Berlin, 1987, p. 85–93. Pentru critica demersului lui Schramm, vezi Florin Curta, *Aging levee. On the twenty-fifth anniversary of Gottfried Schramm's Ein Damm bricht*, în „Historical Studies on Central Europe", 2 (2022), nr. 2, p. 179–213.

Cu timpul, fugarii s-au apucat de păstoritul transhumant, această populație romanică de crescători de oi (*schaftzüchterische Fluchtromania*), stabilindu-se într-o mică regiune din interiorul peninsulei, de unde, pasămite, provin toți vlahii menționați mai târziu în izvoarele medievale.

Fără a avea habar de opera lui Schramm (sau a exprima vreun oarecare interes față de ea), Haldon credea și el că „pe la 610, avarii și slavii cotropiseră cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice”[15]. Walter Pohl (n. 1953), la rându-i, insista asupra faptului că numai după 602 vor fi putut invadatorii slavi să se așeze, iar nou veniții să cucerească pământurile aflate la îndemâna lor în Peninsula Balcanică[16]. Potrivit lui Chris Wickham (n. 1950), unele grupuri de slavi s-ar fi așezat permanent în Peninsula Balcanică, iar avarii și-ar fi consolidat hegemonia asupra lor numai după ce Heracliu a hotărât retragerea tuturor trupelor din Balcani pentru a veni în apărarea Asiei Mici[17]. Având în vedere faptul că apărarea de pe linia Dunării luase sfârșit, întreaga Peninsulă Balcanică va fi fost „constant ocupată de triburile slave, dintre care unele au ajuns până în sudul Greciei”[18]. Nu e loc nici de vlahi, nici de români în lumea post-romană a lui Wickham. Cu toate acestea, concepția sa e remarcabil de asemănătoare cu cea în uz sub regimul comunist din România. Așijderea, parcă reproducând versiunea oficială a istoriei promovată în România în anii ’60 și ’70 ai secolului trecut, Peter Heather (n. 1960) s-a folosit de aceleași cuvinte ca cele scrise de Chris Wickham și John Haldon: „dezastrele din 614 au marcat prăbușirea definitivă a frontierei dunărene a vechiului Imperiu Roman de răsărit, înlesnind așezarea slavilor mai peste tot în Peninsula Balcanică, din Dobrogea la nord-est și până în Peloponez spre sud-vest”[19]. Ca și John Haldon, Heather citează din *Minunile Sf. Dimitrie* ca dovadă a faptului că slavii se așezaseră în împrejurimile orașului Salonic la începutul secolului al VII-lea[20]. Spre deosebire de Chris Wickham, el a

[15] John F. Haldon, *Byzantium. A History*, Stroud, 2000, p. 26.

[16] Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567–822 n. Chr*, ed. a II-a, München, 2002, p. 125; Walter Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca, 2018, p. 149.

[17] Chris Wickham, *The Inheritance of Rome. A History of Europe from 400 to 1000*, New York, 2009, p. 258. Wickham îi învinuia pe slavi de a fi destrămat „unitatea continuității de pe continentul european” (Wickham, *The Inheritance*, p. 157). Nu e limpede ce anume trebuie să înțelegem prin „unitatea continuității” (*unity of continuity*).

[18] Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven, 2016, p. 49.

[19] Peter Heather, *Empires and Barbarians*, Londra, 2009, p. 403 („the disasters of 614 marked the definitive collapse of the Danube frontier of the old east Roman Empire, and paved the way for Slavic settlement across most of the Balkans: all the way from the Dobrudja in the north-east to the Peloponnese in the south-west”). Lui Heather, slavii îi sunt simpatici, căci deși lipsiți și de circ, și de togi, poezie latină sau sisteme de încălzire centrală ei ar fi reușit, pasămite, „să impună o nouă ordine socială în Europa centrală și de răsărit”, tot așa cum au făcut-o și romanii în Europa apuseană și de sud.

[20] Heather, *Empires*, p. 403. În afară de *Minunile Sf. Dimitrie*, Heather mai citează și din *De administrando imperio* în sprijnul ideii potrivit căreia două grupuri de slavi bine organizate, sârbii și croații, s-ar fi deplasat în Peninsula Balcanică în timpul domniei lui Heracliu, deși se vede silit să admită că această informație apare „într-un izvor comparativ mult mai târziu”, ca parte a unor povești „cu aer legendar inconfundabil” (Heather, *Empires*, p. 405). Cu trei decenii mai înainte, Vladislav Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l’Illyricum byzantin*, în „Mélanges d’Archéologie et d’Histoire de l’École Française de Rome”, 87 (1975), p. 491, atrăsese deja atenția asupra faptului că „l’attribution à la période initiale du règne d’Héraclius de la chute des cités byzantines et de l’installation massive des Slaves dans l’Illyricum central, ne repose en réalité que sur l’interprétation des sources écrites”.

încercat, fără succes însă, să folosească materialul arheologic pentru a demonstra că slavii care veniseră în Grecia nu aduseseră cu ei întreaga lor cultură materială[21]. Mai recent, doi bizantiniști, unul din Marea Britanie, celălalt din Germania, s-au alăturat grupului de opinie: domnia lui Focas va fi deschis calea slavilor și avarilor doritori să ocupe Peninsula Balcanică[22]. Un istoric grec afirma de curând că principala consecință a retragerii trupelor romane de pe linia Dunării în 602 ar fi fost așezarea în masă a triburilor slave în Peninsula Balcanică[23]. După cum se poate vedea, ecoul preocupărilor de politică externă din anii ’50 nu s-a stins încă.

Având în vedere preluarea fără niciun fel de discernământ a unor idei enunțate acum 75 de ani cu privire la tranziția de la Antichitate la Evul Mediu din Europa de sud-est, mai cu seamă în literatura de dată relativ recentă publicată în limba engleză, nu poate surprinde faptul că elemente de propagandă din vremea Războiului Rece au supraviețuit pentru atâta timp. Greșeli de interpretare, stereotipuri și erori grosolane abundă în lucrări publicate în limba engleză cu privire la Europa răsăriteană în timpul Evului Mediu (timpuriu)[24]. Cum a fost însă privit secolul al VII-lea de către istoricii și arheologii din Peninsula Balcanică?

Trebuie amintit că în timp ce arheologii români au adoptat cei dintâi ideea ruperii zăgazului la 602, în anii ’80 ai secolului trecut, tot ei au început să împingă datarea așezării slavilor pe teritoriul României cât mai aproape cu putință de anul 602. În acest fel, ei căutau pe cât posibil să diminueze orice influență pe care slavii ar fi avut-o asupra populației autohtone, o atitudine care reflectă antislavismul (a se citi „anti-rusismul”) din mediul politic și intelectual din România regimului ceaușist[25]. Deși încă înainte de căderea acelui regim, semne de întrebare cu privire

---

[21] Heather, *Empires*, p. 404. Potrivit lui Heather, în necropola de la Olympia s-ar fi găsit vreo „12 morminte de incinerație *cu arme*” (sublinierea mea), ce vor fi aparținut unor soldați romani, probabil de origine slavă, dar în mod sigur nu unor imigranți slavi. În realitate, nu există niciun fel de armă în inventarul funerar al celor 32 (nu 12) morminte de la Olympia. Pe de altă parte, dacă obiectele de inventar ar putea fi interpretate drept o oglindă a ocupației celor îngropați, atunci tesla din mormântul 11 indică tâmplari, nu soldați. Pentru acest cimitir, vezi Tivadar Vida, Thomas Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia*, Rahden, 2000.

[22] Jonathan Harris, *The Lost World of Byzantium*, New Haven–Londra, 2015, p. 68; Peter Schreiner, *Der Balkanraum und Griechenland im Rahmen der politischen Entwicklung des byzantinischen Reiches (565–1204)*, în *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von der römischen Antike bis 1300*, ed. Ulf Brunnbauer, Konrad Clewing, Oliver Jens Schmitt, Oldenbourg, 2019, p. 719. Nu există nicio dovadă că avarii s-ar fi stabilit vreodată în Peninsula Balcanică (adică la sud de Dunăre și de afluentul său, Sava).

[23] Georgios Kardaras, *Ethnogenese kai epektase ton proimon Slabon ston europaiko choro (5os–7os ai.). Episkopese tes ereunas*, Atena, 2020, p. 244; vezi și Idem, *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD. Political, Diplomatic and Cultural Relations*, Leiden/Boston, 2018, p. 69–79.

[24] Florin Curta, *Introduction*, în *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*, ed. Florin Curta, Abingdon–New York, 2022, p. 1–2. Cei ce se fac vinovați de asemenea lucruri sunt, poate nu întâmplător, unii și aceiași istorici, indiferent că e vorba de Europa de sud-est sau de cea răsăriteană.

[25] Florin Curta, *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, în „Südost-Forschungen”, 53 (1994), p. 247 (retipărit în Florin Curta, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*, București–Brăila, 2009, p. 159). Vezi, de exemplu, Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V–XI*, Iași, 1981, p. 20.

la versiunea oficială a istoriei evenimentelor de la începutul secolului al VII-lea începuseră deja să apară din cauza descoperirilor monetare, care în România au jucat un rol mult mai însemnat în cercetare decât în oricare altă țară balcanică, de o renunțare completă la ideea că s-ar fi rupt vreun zăgaz la 602 nu se poate vorbi înainte de 1990[26]. „Căderea limesului" este încă o temă preferată a literaturii arheologice din România, deși caracterul său inadecvat a fost demult dovedit pe baza materialului numismatic[27].

Având în vedere accentul pus încă din anii '50 pe componenta slavă a etnogenezei bulgare, nu e deloc de mirare că în Bulgaria s-a dorit ca slavii să vină înaintea bulgarilor, adică înainte de 680 sau 681[28]. Unii istorici bulgari îi vedeau chiar pe slavi năvălind în regiunea nord-balcanică fie imediat după 602, fie un deceniu mai târziu[29]. În timp ce arheologii români îi „goneau" pe slavi de pe teritoriul României, arheologii bulgari îi „primeau" pe celălalt mal al Dunării cu brațele întinse. În anii '80, ceramica găsită în Bulgaria și atribuită slavilor era datată la începutul secolului al VII-lea, cât mai aproape de 602[30]. Tocmai atunci când

[26] Alexandru Madgearu, *The downfall of the lower Danubian Late Roman frontier*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 36 (1997), nr. 3–4, p. 322 („The idea of the fall of the limes just in 602 is now obsolete"). Vezi de asemenea Idem, *The last period of the Danubian limes (AD 576–619)*, în *The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th–6th Centuries. The Second International Symposium (Murighiol/ Halmyris, 18–24 August 1996)*, ed. Mihail Zahariade, București, 1998, p. 221–230. Pentru primele semne de întrebare, vezi Alexandru Barnea, *Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der unteren Donau in spätrömischer Zeit*, în „Dacia", 34 (1990), p. 285–290. Dar în România nu-i așa de ușor de scăpat de năravuri vechi: Ion Barnea, *Le Danube, voie de communication byzantine*, în *He epikoinonia sto Byzantio. Praktika tou B' diethnous symposiou, 4–6 oktobriou 1990*, ed. Nikos Moschonas, Atena, 1993, p. 583.

[27] Gabriel Custurea, Gabriel Talmațchi, *Regarding the fall of the Danubian limes with special reference to Scythia Minor in the 7th century*, în *The Danubian Lands Between the Black, Aegean, and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade, 17–21 September 2013)*, ed. Gocha R. Tsetskhladze, Alexandru Avram, James Hargrave, Oxford, 2015, p. 277–282; Gabriel Custurea, *Anul 602 – un reper cronologic depășit*, în „Pontica", 54 (2021), p. 411–418. Între timp a avut însă o schimbare radicală de ton. Potrivit lui Corneliu Berari, *Abandonuri imperiale. Retragerea aureliană în lumina retragerii heracliene: o contribuție la cercetarea istoriei primului mileniu al romanității orientale*, Cluj-Napoca, 2023, p. 356, 371, nu s-a petrecut de fapt nimic important nici în 602, nici după aceea, în primii ani ai domniei lui Heracliu.

[28] Ivan Duicev, *Obedinenieto na slavianskite plemena v Miziia prez VII v. Kăm văprosa za văznikvaneto na bălgarskata dărjava*, în *Izsledvaniia v cest na Marin S. Drinov*, ed. Aleksandăr Burmov, Ivan Duicev, Dimităr Angelov, Sofia, 1960, p. 417–428; Veselin Beșevliev, *Za slavianskite plemena v Severoiztocina Bălgariia ot VI do IX vek*, în „Preslav. Sbornik", 1 (1968), p. 17–28.

[29] Velizar Velkov, *Der Donaulimes in Bulgarien und das Vordringen der Slawen*, în *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, ed. Bernhard Hänsel, Berlin, 1987, p. 164; Stoian Vitlianov, *Barbarian raids and late antique production tradition in the Low Danube area in 6th–7th century*, în *The Empire and Barbarian in South-Eastern Europe in Late Antiquity and Early Middle Ages*, ed. Stoian Vitlianov, Ivo Topalilov, Șumen, 2014, p. 116.

[30] Stefka Angelova, *Po văprosa za rannoslavianskata kultura na iug i na sever ot Dunav prez VI–VII v.*, în „Arheologhiia", 12 (1980), nr. 4, p. 1–12. Prima fază de locuire de la Popina a fost considerată prin urmare ca reprezentând cultura slavilor de la începutul secolului al VII-lea. Vezi Ceavdar Bonev, *Za periodizațiiata na rannosrednovekovnata materialna kultura v Dobrudja*, în „Arheologhiia", 23 (1981), nr. 3, p. 15. Ideea aceasta a fost reînviată recent de către Nikolai Hrisimov, *Ranneslavianskie pamiatniki v severo-vostocinoi ceasti Balkanskogo poluostrova*, în „Stratum+", 2015, nr. 5, p. 313.

arheologii români păreau hotărâți să renunțe la ideea unei catastrofe ce ar fi avut loc în 602, arheologii bulgari au început să aibă bănuieli cu privire la datarea ceramicii așa-zise slave[31]. Prima fază de locuire din așezarea de la Popina a fost prin urmare reinterpretată ca fiind o mărturie a faptului că slavii veniseră în Peninsula Balcanică deodată cu bulgarii[32]. Unii nu s-au sfiit chiar să afirme că nu era nici picior de slav la vremea aceea prin părțile de nord-est ale Bulgariei de astăzi, unde alții îi localizaseră pe temeiul izvoarelor scrise[33]. Într-adevăr, niciun material arheologic n-a putut fi pus pe seama celor două grupuri de slavi, așa-numitele Șapte Triburi și severii, pe care, potrivit izvoarelor scrise, bulgarii le-ar fi găsit în regiunea nord-balcanică la venirea lor în 680[34]. Între timp, la fel ca în România, descoperirile monetare au început a fi folosite în Bulgaria ca indiciu a unei locuiri neîntrerupte în unele din centrele urbane romano-bizantine de după 610, în anumite cazuri chiar și după 700, în special pe malul Mării Negre[35]. Principala problemă cu care se confruntă în momentul de față arheologia bulgară a secolului al VII-lea este absența unor mărturii palpabile pentru migrația bulgarilor. O garnitură de centură din aur descoperită într-un mormânt săpat într-un tumul preistoric de la Madara, mult timp

[31] Rumiana Koleva, *Za datiraneto na slavianskata grupa „Popina-Garvan" v severoiztocina Bălgariia i severna Dobrudja*, în „Godișnik na Sofiiskiia Universitet „Kliment Ohridski". Istoriceski Fakultet", 84–85 (1992), p. 163–182. Tot pe atunci, ceramica presupusă slavă de la Babovo n-a mai putut fi datată înainte de mijlocul secolului al VII-lea. Vezi Rumiana Koleva, Metodi Daskalov, *Keramikata ot rannosrednovekovniia nekropol krai s. Babovo, Rusensko*, în *Prinosi kăm bălgarskata arheologiia. Dekemvriiski dni bălgarskata arheologiia „Prof. d-r. Stancho Vaklinov"*, ed. Dimităr Ovcearov, Irina Ștereva, Sofia, 1993, p. 159–165.

[32] Liudmila Donceva-Petkova, *Ethnic changes in present-day Bulgaria in the 6th–9th centuries*, în *Avars, Bulgars, and Magyars on the Middle and Lower Danube*, ed. Liudmila Donceva-Petkova, Csilla Balogh, Attila Türk, Sofia–Pilicsaba, 2014, p. 16.

[33] Valentin Pletn'ov, *Za slavianskoto prisăstvie v raiona na Odesos i „taka narecenata Varna"*, în *Bălgariia, bălgarite i Evropa. Mit, istoriia, săvremie. IV (Dokladi ot Mejdunarodna konferențiia v pamet na prof. d.i.n. Iordan Andreev „Bălgariia, zemia na blajeni...", V. Tărnovo, 29–31 oktomvri 2009 g.)*, ed. Stela Dermendjieva, Dimităr Dimitrov, Veliko Tărnovo, 2011, p. 105–127. Această idee apare deja la Dimităr I. Dimitrov, *Arheologiceski proucivaniia văv Varnensko za perioda VI–X v.*, în „Izvestiia na Narodniia muzei Varna", 19 (1983), p. 35–51.

[34] Evgheniia Komatarova-Balinova, *Asparuhovite bălgari i severite – arheologiceski sreștu istoriceski svidetelstva*, în *In honorem professoris Stanislav Stanilov ad multos annos*, ed. Boni Petrunova, Andrei Aladjov, Valeri Grigorov, Sofia, 2016, p. 97–116.

[35] Evtelpa Teoklieva-Stoiceva, *Mediaeval Coins from Mesemvria,* Sofia, 2001; Kamen Stanev, *Monetnata țirkulațiia v rannosrednovekovna Trakiia, nacealoto na VII–nacealoto na IX vek*, în *Naucini izsledvaniia v cest na profesor Ivan Karaiotov po sluceai negovata 70-godișnina*, ed. Ivan Iordanov, Rosița Angelova, Konstantin Konstantinov, Todor Todorov, Șumen, 2011, p. 119–120; Miroslav Klasnakov, *Vizantiiski zlatni moneti ot Akve kalide (Bugarski mineralni bani) – sezon 2012*, în „Izvestiia na Narodniia muzei Burgas", 5 (2015), p 271–273; Stoian Mikhailov, *Kolektivna nahodka ob bronzovi moneti na vizantiiskiia imperator Iraklii (610-641)*, în „Dobrudzha", 32 (2017), p. 587–590; Andrei Gândilă, Ivan Hristov, *Collapse in the Balkans? Three 7th-century AD coin hoards from Hrisosotira on the Black Sea coast (Bulgaria)*, în „Ancient West & East", 22 (2023), p. 133–157. Un tezaur de cercei și monede de argint descoperit în anii '80 la Silistra a fost la început văzut ca o dovadă a continuității de locuire în Durostorum, dar ultima monedă, despre care se credea inițial că este de la împăratul Constantin al IV-lea (668–685), s-a dovedit a fi o emisiune a lui Iustin al II-lea. Vezi Stefka Angelova, Vladimir Pencev, *Srebărno săkroviște ot Silistra*, în „Arheologhiia", 31 (1989), nr. 2, p. 38–43; Cécile Morrisson, Vladislav Popović, Vujadin Ivanišević, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713)*, Paris, 2006, p. 155.

considerată a fi cea mai veche dovadă a venirii bulgarilor, din cauza analogiilor din regiunea de stepă de la nordul Mării Negre, s-a dovedit a fi mai veche, anume de la începutul secolului al VII-lea, fiind poate cu câțiva ani mai timpurie decât retragerea trupelor romane[36]. Cele mai timpurii complexe atribuite bulgarilor nu pot fi datate înaintea anului 700[37].

Cu o problemă asemănătoare se confruntă și arheologia sârbească când vine vorba de imigrația sârbilor menționați în izvoarele scrise: pur și simplu nu există niciun fel de material arheologic care s-ar putea cumva lega de vreun grup de imigranți pe teritoriul de azi al Serbiei, fie în secolul al VII-lea, fie mai târziu[38]. Cei ce au încercat să găsească urme ale slavilor datate înaintea venirii sârbilor s-au lovit de probleme cronologice, căci nu există niciun complex care ar putea fi datat cu oarecare siguranță în secolul al VII-lea[39]. Tot atât de zadarnică este și încercarea de a-i depista pe slavi cu ajutorul fibulelor digitate[40]. Unul dintre cele mai interesante fenomene scoase recent la lumină de arheologii sârbi este o curioasă concentrare de descoperiri datate în secolul al VII-lea de-a lungul cursului mijlociu al Moravei. Unele dintre aceste descoperiri au perfecte analogii în mediul avaric de la nord, adică din Banat și din Ungaria. Acest fapt ridică numeroase întrebări cu privire la expansiunea avarilor în partea de nord a Peninsulei Balcanice în cursul primei jumătăți a secolului al VII-lea[41]. De ce va fi fost valea Moravei mijlocii ținta unei

[36] Raşo Raşev, *Madarskiiat grob III/5 i analoghiite mu v severnoto Cernomorie*, în *Bălgarite v severnoto Pricernomorie. Izsledvaniia i materiali*, ed. Petăr Todorov, Veliko Tărnovo, 1993, p. 52–60; Nikolai Hrisimov, *Sépultures et cénotaphes ensevelissement de chevaux de la période du premier royaume bulgare*, în „Études Balkaniques", 36 (2000), nr. 4, p. 118–119. Dimpotrivă, vezi Uwe Fiedler, *Nochmals zur Datierung von Grab 5 im Hügel III von Madara*, în „Problemi na prabălgarskata istoriia i kultura", 3 (1997), p. 125–140.

[37] Georgi Atanasov, Svetlana Venelinova, Stanimir Stoicev, *An early medieval graveyard in the Divdyadovo quarter of Shumen (NE Bulgaria)*, în „Archaeologia Bulgarica", 12 (2008), nr. 2, p. 59–80; Raşo Raşev, Stanislav Stanilov, Stanimir Stoicev, *Kabiiuk. Rannosrednovekoven moghilen kompleks*, Sofia, 2014; Metodi Daskalov, M. Tonkova, *Rannosrednovekoven kolektiven grob săs srebărni kolanni garnituri ot Gledacevo, Radnevsko*, în „Arheologhiia", 51 (2010), nr. 1–4, p. 78–101. Pentru noi descoperiri din Dobrogea românească, vezi Cristina Paraschiv-Talmaţchi, *Migraţii v Dunaisko-Pontiiskoi zone iugo-vostoka Rumînii po arheologhiceskim dannym*, în „Stratum+", 2020, nr. 5, p. 257–258.

[38] Danijel Džino, *Early medieval Serbs in the Balkans. Reconsideration of the evidence*, în „Historical Studies on Central Europe", 3 (2023), nr. 1, p. 10.

[39] Dejan Radičević, *K izuceniiu ranneslavianskih pamiatnikov Serbskogo Podunav'ia (voprosî hronologhii i etnokul'turnoi prinadlejnosti)*, în „Stratum+", 2015, nr. 5, p. 293–295. Locuința (dacă de o locuință e vorba) descoperită la Ritopek este fără îndoială din secolul al VIII-lea, nu dintr-al VII-lea, având în vedere prezența unui țest de lut. Nicio locuință sau groapă nu a fost identificată în cursul săpăturilor de la la Donji Milanovac și Hajdučka Vodenica. De aceea, datarea ceramicii de acolo în secolul al VII-lea a este îndoielnică.

[40] Đorđe Janković, *Sloveni u istochnoj Srbiji u VI–VII stoletju*, în *Arheologija istočne Srbije. Naučni skup Arheologija istočne Srbije, Beograd-Donji Milanovac, decembar 1995.godine*, ed. Miroslav Lazić, Belgrad, 1997, p. 133–149; Đorđe Janković, *O slavianizaţii Severnoi Illirii i Dalmaţii*, în „Stratum+", 2015, nr. 5, p. 252–255. Pentru fibulele digitate, vezi Florin Curta, *'Slavic' bow fibulae: twenty years of research*, în „Bericht der römisch-germanischen Kommission", 93 (2012), p. 235–342.

[41] Ivan Bugarski, *On the Janoshida type earrings and the seventh century Byzantine finds from the western Balkans, with a retrospective view of the Vajska (Vajszka) cemetery*, în *Thesaurus Avarorum. Régészeti tánulmanyok Garam Éva tiszteletére*, ed. Tivadar Vida, Budapesta, 2012, p. 233–254; Ivan Bugarski, *Priajka iz Vrcenovaţkogo gorodişcea i vizantiiskie nahodki seredinî i vtoroi polovinî VII v. iz Serbskogo Pormorav'ia*, în *Istoriia veşcei – istoriia i veşci. K 60-letnemu iublieiu I. O. Gavrituhina*, ed. Andrei M. Oblomskii, Moscova, 2020, p. 59–66. Pentru un mormânt cu piese de

astfel de expansiuni rămâne o chestiune nelămurită. Și în Macedonia s-a încercat atestarea unei prezențe slave prin intermediul fibulelor digitate, atunci când izvoarele scrise nu păreau a fi suficiente[42]. Niciunul dintre aceste argumente nu mai poate fi susținut în momentul de față[43]. Materialul arheologic aflat actualmente la dispoziție arată, fără putere de tăgadă, că teritoriul de astăzi al Republicii Macedonia de Nord a fost slab populat înainte de 800, dacă nu chiar în întregime părăsit. Cele mai vechi situri arheologice post-romane din valea râului Bregalnița nu pot fi datate înaintea acelui an[44]. Același lucru este valabil și pentru o bună parte din regiunea nord- și central-balcanică[45]. Ar putea fi de asemenea adevărat și în cazul Bosniei-Herțegovinei, căci mișcările de populație din Panonia spre Bosnia și Dalmația nu puteau avea loc înainte de sfârșitul secolului al VII-lea. În orice caz, cea mai mare parte a materialului arheologic privitor la această problemă nu se poate data înaintea anului 700[46].

În Croația, absența ceramicii slave timpurii a fost mai demult remarcată, iar recente încercări de a depista incursiunile slavilor cu ajutorul descoperirilor de ceramică lucrată cu mâna nu sunt câtuși de puțin convingătoare[47]. În vreme ce

---

centură avarice, vezi Sofija Petković, Ivan Bugarski, Nataša Miladinović-Radimilović, *A non-wandering soldier's grave? The seventh-century burial in Davidovac (southern Serbia)*, în *GrenzÜbergänge. Spätrömisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Akten des 27. internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*, ed. Ivan Bugarski, Orsolya Heinrich-Tamáska, Vujadin Ivanišević Daniel Syrbe, Remshalden, 2016, p. 47–72. Pentru o matriță ce va fi folosit în producția unor axemenea piese de centură, vezi Dušan Rašković, *Rimsko naselje Praesidium Pompei-Rimljani u Aleksinačkoj kotlini*, în *Niš i Vizantija, V. Simpozijum, Niš 3–5. iuni 2006. Zbornik radova*, ed. Miša Rakocija, Niš, 2007, p. 244 fig. 18.

[42] Boško Babić, *Rannesrednevekovîe slavianskie poseleniia na territorii Soțialisticeskoi Respubliki Makedonii*, în *Trudî V Mejdunarodnogo Kongressa arheologov-slavistov, Kiev 18–25 sentiabria 1985 g.*, ed. Petro P. Tolociko, Kiev, 1988, p. 95–96; Nikos Čausidis, *'Prstestata' fibula od Prilepec i drugite analogni ranosrednovekovni primeroci od centralniot i iužniot Balkan*, în „Macedoniae Acta Archaeologica", 17 (1999–2001), p. 303–328; Mitko B. Panov, *On the Slav colonization and the ethnic changes in Macedonia by the end of the 6th and the first half of the 7th century*, în „Balcanica Posnaniensia", 11–12 (2001), 23–33; Aleksandar Atanasovski, *Vizantija i slovenite od Makedonija vo VII vek*, în *Mejdunaroden naucen simpozium "Vizantiia i slavianite" po sluceai 20-godișninata ot sădzdavaneto na Țentăra za slaviano-vizantiiski proucivaniia "Prof. Ivan Duicev" kăm Sofiiskiia universitet "Sv. Kliment Ohridski"*, ed. Aksiniia Djurova, Sofia, 2006, p. 77–87.

[43] Florin Curta, *Were there any Slavs in seventh-century Macedonia?*, în „Istorija", 47 (2012), nr. 1, p. 61–76; Mitko B. Panov, *Reconstructing 7th century Macedonia: some neglected aspects of the Miracles of St. Demetrius*, în „Istorija", 47 (2012), nr. 1, p. 93–115.

[44] Florin Curta, *Un stăvilar depășit. 25 de ani de la lucrarea lui Gottfried Schramm, Ein Damm bricht*, în „Revista istorică", 33 (2022), nr. 1–3, p. 16.

[45] Florin Curta, *The beginning of the Middle Ages in the Balkans*, în „Millennium", 10 (2013), p. 145–214.

[46] Danijel Džino, *Early Medieval Hum and Bosnia, ca. 450–1200*, Abingdon–New York, 2023, p. 121.

[47] Zdenko Vinski, *Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?*, în „Archaeologia Iugoslavica", 1 (1954), p. 71–82; Luka Bekić, *Neki materijalni dokazi slavenskih pohoda u romansko područje uzduž istočne obale Jadrana*, în „Diadora", 33–34 (2019–2020), p. 347–358. Vezi de asemenea Ante Piteša, *The Slavs and the early Croatian state*, în *Dalmatia. Research in the Roman Province, 1970–2001. Papers in Honour of J. J. Wilkes*, ed. David Davidson, Vincent Gaffney, Emilio Marin, Oxford, 2006, p. 193–212.

arheologii croați s-au resemnat la gândul că nu vor putea niciodată alinia materialul disponibil cu cronologia evenimentelor menționate în izvoarele scrise, în Slovenia istoricii s-au hotărât să-i aducă pe slavi chiar de la sfârșitul secolului al VI-lea, așadar mai devreme decât oriunde altundeva în Peninsula Balcanică[48]. Ca să nu fie mai prejos, arheologii sloveni au împins data încă și mai devreme, adică în prima jumătate a secolului al VI-lea[49]. De fapt, majoritatea datelor radiocarbon obținute din analiza probelor recoltate din așezările săpate sunt din secolul al VII-lea[50].

În timp ce în mai toate țările balcanice cele mai importante probleme pentru arheologia secolului al VII-lea rămân declinul demografic și abandonarea așezărilor, în Albania, dimpotrivă, secolul al VII-lea reprezintă epoca de aur a așa-numitei culturi Komani, cunoscută mai ales prin săpături în necropole[51]. Dovezi clare de continuitate a unor practici romane târzii, cum ar fi, de exemplu, depunerea de ulcioare de apă în morminte sau folosirea fibulelor cu picior întors pe dedesubt în portul feminin, este interpretată ca indiciu al unei populații romanice[52]. Supraviețuirea populației romanice a fost de asemenea postulată pentru regiunea de coastă din Herțegovina de sud, Croația de sud și din Muntenegru[53]. Relațiile dintre insulele cu populație din peninsulă, anume cele de pe valea Moravei de mijloc, cele din Albania și din vestul Macedoniei, precum și cele de pe coasta adriatică, nu au fost încă cercetate cu amănuntul, deși există legături evidente între toate aceste grupuri[54]. O mulțime de descoperiri databile în secolul al VII-lea ce provin din orașe, fortificații

[48] Bogo Grafenauer, *Naselitev slovanov v vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete*, în „Arheološki vestnik", 21–22 (1970–1971), p. 20; Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec, *Slowenische Geschichte. Gesellschaft, Politik, Kultur,* Graz, 2008, p. 27.

[49] Daša Pavlović, *Začetki zgodnjeslovanske poselitve Prekmurja*, în „Arheološki vestnik", 68 (2017), p. 349–386; Benjamin Štular, Edisa Lozić, Mateja Belak, *et al., Migration of Alpine Slavs and machine learning: space-time pattern mining of an archaeological data set*, în „PLoS One", 2022, p. 9.

[50] Andrej Pleterski, *Datiranje z metodo radioaktivnega ogljika ^{14}C in zgodnji srednji vek na ozemlju Slovenije*, în „Argo", 53 (2010), nr. 1, p. 45–49; Andrej Pleterski, *Frühe slawische Besiedlung Sloweniens im Lichte der 14C-Datierung*, în *The Early Slavic Settlement in Central Europe in the Light of New Dating Evidence,* ed. Marek Dulinicz, Sławomir Moździoch, Wrocław, 2013, p. 207–216. Vezi de asemenea Florin Curta, *The earliest Slavs in East Central Europe? Remarks on the early medieval settlement in Nova Tabla (Slovenia)*, în *Studia Romana et mediaevalia Europaensia. Miscellanea in honorem annos LXXXV peragentis professoris emeriti Dan Gh. Teodor oblata,* ed. Dan Aparaschivei, George Bilavschi, București–Brăila, 2018, p. 81–98.

[51] Skënder Anamali, *Le problème de la civilisation haut-médiévale albanaise à la lumière des nouvelles recherches archéologiques*, în „Studia Albanica", 1 (1966), p. 209–210.

[52] Etleva Nallbani, *Résurgence des traditions de l'Antiquité tardive dans les Balkans occidentaux: étude des sépultures du nord de l'Albanie*, în „Hortus Artium Medievalium", 10 (2004), p. 25–42; Florin Curta, *Seventh-century fibulae with bent stem in the Balkans*, în „Archaeologia Bulgarica", 17 (2013), nr. 1, p. 49–70.

[53] Mihailo Milinković, *Einige Bemerkungen zu spätromanischen Funden in Süddalmatien und Montenegro*, în *Reliquiae gentium. Festschrift für Horst Wolfgang Böhme zum 65. Geburtstag*, ed. Claus Dobiat, Rahden, 2005, p. 316–317.

[54] Ante Milošević, *Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije*, în *Etnogeneza Hrvata*, ed. Neven Budak, Zagreb, 1995, p. 97–104; Ante Milošević, *Ponovo o nalazima 'komanskog' obilježja u Dalmaciji*, în „Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja", 38 (2009), 97–120; Florin Curta, *Sredina srednjoavarskog perioda: opaske o polukružnim privjescima s alkom*, în „Starohrvatska prosvjeta", 43 (2016), p. 199–216.

și biserici aflate în regiunea de coastă din Muntenegru nu pare a avea totuși nimic în comun cu cultura Komani[55]. Posibilitatea unor evoluții paralele a unor grupuri izolate nu a fost încă suficient verificată. Lipsesc de asemenea studii comparative ale necropolelor culturii Komani și ale celor din Peninsula Istria, care par a fi aparținut unei zone de frontieră a Imperiului, populată de garnizoane alcătuite din soldați-țărani[56].

O prezență militară reiese și din analiza unor morminte și necropole din Grecia ce au fost datate în secolul al VII-lea. De exemplu, potrivit lui Eric Ivison, în decursul acelui secol, atât slavii, cât și avarii vor fi fost recrutați în armata bizantină, așa că mormintele de inhumație descoperite la Corint ar trebui puse pe seama unor slavi cărora statul le dăduse atât pământ ca să apere orașul, cât și echipament militar, din care unele piese au devenit parte componentă a inventarului funerar[57]. Cu toate acestea, toate cele 57 de morminte din necropola descoperită în anii '80 la Tigani, în Lakonia, se aflau în interiorul ruinelor unei biserici abandonate, o situație remarcabil de asemănătoare cu cea întâlnită în Macedonia de sud-vest, în arealul culturii Komani[58]. O altă necropolă descoperită la Aphiona, pe coasta de nord a insulei Corfu, a fost de altfel atribuită acelei culturi, fiind deci cel mai sudic dintre siturile ei[59]. Întrucât armele lipsesc din inventarul funerar al acestor necropole, interpretarea lor ca fiind cimitirele unor garnizoane de soldați-țărani este inadecvată[60]. Numeroasele monede

[55] Mladen Zagarčanin, *Ranosrednjovjekovna nekropola u Mijelama i pitanje 'Komani-Kruja' kulture na našim prostorima*, în „Nova antička Duklja", 9 (2018), p. 135. Singura excepție este Svač, pentru care vezi Mladen Zagarčanin, *Arkheološki rezultati i tumačenja novih istraživanja gradova, utvrđenja i crkava u provinciji Prevalis 6.-7. vijeka, i kasnijoj arhontiji Diokliji 9. vijeka,* în *Niš i Vizantija XX. Simpozijum, Niš, 3–5. jun 2021*, ed. Miša Rakocija, Niš, 2022, p. 103–135.

[56] Danijel Džino, *From Justinian to Branimir. The Making of the Middle Ages in Dalmatia*, London–New York, 2021, p. 137.

[57] Eric A. Ivison, *Burial and urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. AD 400–700)*, în *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. Neil Christie, S. T. Loseby, Hants, 1996, p. 99–125.

[58] Nikolaos V. Drandakis, Nikos Gkiolis, H. Konstantinidi, *Anaskaphe sto Tegani Manis*, în „Praktika tes en Athenais Archaiologikes Hetaireias", 136 (1981), p. 252–253; Christine Katsougiannopoulou, *Einige Überlegungen zum byzantinischen Friedhof in Tigani auf dem Peloponnes*, în *Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Festschrift für Helmut Roth zum 60. Geburtstag*, ed. Ernst Pohl, Udo Recker, Claudia Theune, Rahden, 2001, p. 461–469; Nikos Gkiolis, *He anaskaphe sto Tegani tes Mesa Manes*, în *Epistemoniko symposio ste mneme Nikolaou B. Drandake gia te byzantine Mane. Karabostasi Oitylou, 21–22 Iouniou 2008*, ed. Evangelia P. Eleftheriou, Angeliki Mexia, Sparta, 2008–2009, p. 61–77. O altă trăsătură comună a necropolei de la Tigani și a celor din cultura Komani este frecvența mormintelor multiple, cu semne de reutilizare a unuia și aceluiași mormânt.

[59] Heinrich Bulle, *Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu*, în „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung", 39 (1934), p. 147–240. Un alt grup de morminte a fost descoperit la nord-vest și la vest de biserica Sf. Dionisie Areopagitul din Atena, dar nu prezintă niciun fel de legături cu cultura Komani. Vezi John Travlos, Alison Frantz, *The church of St. Dionysios the Areopagite and the palace of the archbishop of Athens in the 16th century*, în „Hesperia", 34 (1965), nr. 3, 157–202; Elli Tzavella, *Burial and urbanism in Athens (4th–9th c. AD)*, în „Journal of Roman Archaeology", 21 (2008), p. 357.

[60] Deoarece nicio armă de secol VII nu a fost descoperită în săpăturile de pe latura de nord a Hexamilionului, nivelul de locuire de acolo ce a fost datat în acel secol trece drept o ocupație temporară a unor squatteri. Chiar dacă nu este nicio legătură aparentă cu „catastrofa din 602", premisa unei asemenea interpretări este că viața era mizerabilă în secolul al VII-lea. Vezi Timothy E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress (Isthmia V)*, Princeton, 1993, p. 41, 85, 123.

de la împăratul Constans al II-lea, toate de bronz, ce au fost descoperite la Atena și la Corint, sunt un indiciu al prezenței armatei, mai precis a flotei imperiale aflate în drumul său spre Italia, în 662/3[61]. Prima reformă administrativă din regiunea de sud a Peninsulei Balcanice, adică formarea themelor Tracia și Hellas, a avut loc la sfârșitul secolului al VII-lea. Numărul sigiliilor de militari, în special din flotă, care sunt menționați în legătură cu thema Hellas este aproape egal cu cel al sigiliilor de generali și ofițeri ai trupelor de uscat din Tracia. Cea mai veche mențiune a vreunui militar din toată Peninsula Balcanică îl privește pe un general al themei Hellas numit Georgios, al cărui sigiliu a fost datat cel mai devreme în secolul al VII-lea[62]. Toate celelalte sigilii de militari din Hellas sau din Tracia datează cu precădere după anul 700.

S-a scris mult despre menționarea în cea de-a doua parte a *Minunilor Sf. Dimitrie* a slavilor care, cu prilejul asediului orașului Salonic din primul deceniu al domniei lui Heracliu, și-au adus familiile cu ei[63]. Potrivit acestui izvor, în 677 slavii locuiau deja în împrejurimile orașului Salonic, pe cursul inferior al Strumei, ca și în Thessalia, lângă Theba și Demetrias. Autorul anonim al celei de a doua părți a *Minunilor Sf. Dimitrie* știa chiar numele diferitelor triburi slave, precum cele ale rinhinilor, sagudaților sau belegeziților. Cu toate acestea, arheologia nu a confirmat aceste informații istorice. Singurul sit arheologic care a fost fără nicio îndoială pus pe seama slavilor este necropola de incinerație descoperită în 1959 în Peloponez, la Olympia. Începuturile necropolei ar putea fi plasate cândva în decursul celei de a doua jumătăți a secolului al VII-lea, dar cea mai mare parte a mormintelor datează după anul 700[64]. Numele lui Tihomir, arhontele belegeziților menționați în *Minunile Sf. Dimitrie*, este în mod cert slav. Cu toate acestea, sigiliul lui, care face cunoscut acest nume, nu poate fi datat mai devreme de anul 700[65]. Folosirea unui sigiliu cu legendă scrisă în greceşte presupune pe de altă parte integrarea într-o structură administrativă a Imperiului Bizantin, căci Tihomir poartă titlul de *spatharios*, la fel ca și contemporanii săi, eparhii de Salonic și generalii din Tracia. Dacă, așa cum se pare, Tihomir stăpânea undeva prin Thessalia de sud, atunci el ar putea foarte bine să fie persoana care i-a comandat meșteșugarului (unul sau mai mulți) turnarea

[61] David Michael Metcalf, *Monetary recession in the Middle Byzantine period: the numismatic evidence*, în „Numismatic Chronicle", 161 (2001), p. 125; Florin Curta, *Imperiul bizantin în Grecia medievală timpurie (materialul numismatic în context balcanic)*, în „Cercetări numismatice", 12–13 (2006–2007), p. 129. Constans al II-lea nu este singurul împărat care a vizitat Grecia în secolul al VII-lea, căci există mărturii epigrafice ale prezenței lui Iustinian al II-lea la Salonic, pentru care vezi Aleksandr A. Vasil'ev, *An edict of Emperor Justinian II*, în „Speculum", 18 (1943), p. 1–13 și Henri Grégoire, *Un édit de l'empereur Justinien II, daté de septembre 688*, în „Byzantion", 17 (1944–1945), p. 119–124.

[62] Konstantin M. Konstantopoulos, *Byzantiaka molybdoboulla en to Ethniko Mouseio Athenon*, în „Journal international d'archéologie numismatique", 5 (1902), p. 160.

[63] Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. II: Commentaire*, Paris, 1981, p. 91–94; O. V. Ivanova, *Ciudesa Sv. Dimitriia Solunskogo*, în *Svod drevneișih pis'mennîh izvestii o slavianah*, ed. Sergei A. Ivanov, Gennadii G. Litavrin, Vladimir K. Ronin, Moscova, 1995, p. 191.

[64] Vida, Völling, *Das slawische Brandgräberfeld.* Același lucru se poate spune și despre celelalte necropole (birituale) descoperite recent în Peloponez, pentru care vezi Dimitrios H. Athanasoulis, Anastasia Vasileiou, *These Makre*, în „Archaiologikon Deltion", 64 (2014), nr. 2, p. 308–309.

[65] Werner Seibt, *Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland*, în „Studies in Byzantine Sigillography", 6 (1999), p. 28.

aplicilor din tezaurul de la Velestino, datat la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui următor[66].

Nu se știe mai nimic despre centrul puterii lui Tihomir ori despre oricare altă așezare din teritoriul pe care îl stăpânea, deoarece în Grecia arheologii care s-au ocupat cât de cât cu secolul al VII-lea și-au concentrat eforturile numai asupra așezărilor fortificate și a „insulelor pentru refugiați”[67]. Săpăturile de la Isthmia au dat la iveală câteva încăperi dinăuntrul fortificației romano-bizantine, în care a fost descoperit material ceramic datat la mijlocul sau la sfârșitul secolului al VII-lea[68]. Până în momentul de față, aceasta rămâne singura așezare de secol VII cunoscută din întreaga Grecie. Şi totuși, atât Isthmia, cât și „insulele pentru refugiați” sunt tratate mai nou drept un fel special de așezare, nici oraș, nici fortificație, ci mai degrabă un soi intermediar, alternativ de habitat[69]. Încăpățânata preferință acordată

---

[66] Florin Curta, Bartłomiej Szymon Szmoniewski, *The Velestino Hoard. Casting Light on the Byzantine 'Dark Ages'*, Cham, 2019.

[67] Sinclair Hood, *Isles of refuge in the early Byzantine period*, în „Annual of the British School at Athens”, 65 (1970), p. 37–44; Harikleia N. Barla, *Anaskaphai Kephalou Ambrakikou*, în „Praktika tes en Athenais Archaiologikes Hetaireias”, 125 (1970), p. 97; Adamantios Sampson, *Chersaia kai nesiotika kataphygia tes proimes byzantines periodou sten Euboia kai anatolike Boiotia*, în „Archeion euboikon meleton”, 26 (1984–1985), p. 367; Adonis K. Kyrou, *Periplaneseis hagion leipsanon kai mia agnoste kastropoliteia ston Argoliko*, în „Peloponnesiaka”, 21 (1995), p. 97–118; Adonis K. Kyrou, *Nesiotika kataphygia ston Argoliko Kolpo kata tous protobyzantinous aiones*, în „Peloponnesiaka”, 24 (2001), p. 501–520; Ekaterini Kalantzi-Sbyraki, *To nesi ton Spetson kata tous ‘skoteinous chronous’*, în *Thorakion. Aphieroma ste mneme tou Paulou Lazaride*, ed. Isidoros Kakouris, Suzana Choulia, Tzeni Albani, Atena, 204, p. 149–158; Nikoleta Pyrrou, Aris Tsaravopoulos, Cătălin Ovidiu Bojică, *The Byzantine settlement of Antikythira (Greece) in the 5th–7th centuries*, în *The Society of the Living, the Community of the Dead (from Neolithic to the Christian Era). Proceedings of the 7th International Colloquium of Funerary Archaeology*, ed. Sabin Adrian Luca, Valeriu Sîrbu, Sibiu, 2006, p. 224–238; Adonis K. Kyrou, *Pityoussa-Spetsai. Ex onychos ton leonta peri ‘skoteinon aionon’ tou Byzantiou*, în *Praktika tou Z' diethnous synedriou Peloponnesiakon spoudon. Pyrgos-Gastouni-Amaliada, 11–17 septembriou 2005*, ed. Tassos A. Gritsopoulos, Konstantinos L. Kotsonis Ioanna K. Giannaropoulou, Atena, 2007, p. 97–125. Pentru așezări fortificate, vezi Archibald W. Dunn, *From* polis *to* kastron *in southern Macedonia: Amphipolis, Khrysoupolis, and the Strymon Delta*, în *Archéologies des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge. Actes du colloque de Murcie (Espagne) tenu du 8 au 12 mai 1992*, ed. Andrés Bazzana, Madrid/Roma, 1999, p. 399–413.

[68] Timothy E. Gregory, *An Early Byzantine (Dark-Age) settlement at Isthmia: preliminary report*, în *The Corinthia in the Roman Period Including the Papers Given at a Symposium Held at the Ohio State University on 7–9 March, 1991*, ed. Timothy E. Gregory, Ann Arbor, 1993, p. 149–160; Gregory, *The Hexamilion*, p. 41. Pentru datarea ceramicii, vezi Vida Völling, *Das slawische Brandgräberfeld*, p. 19. Myrto Veikou, *Settlements in the Greek countryside from the 4th to the 9th centuries: forms and patterns*, în „Antiquité tardive”, 21 (2013), p. 128–130, ia în discuție și alte forme de așezări, dar fără precizia cronologică ce este absolut necesară pentru a distinge printre acestea forma de așezare caracteristică secolului al VII-lea.

[69] Myrto Veikou, *Byzantine histories, settlement stories: kastra, “isles of refuge,” and “unspecified settlements” as in-between or third spaces. Preliminary remarks on aspects of Byzantine settlement in Greece*, în *Oi byzantines poleis (8os–15os aionas). Prooptikes tes ereunas kai nees ermeneutikes proseggiseis*, ed. Antonia Kiousoupoulou, Rethymno, 2012, p. 159–206. Athanasios K. Vionis, *Understanding settlements in Byzantine Greece: new data and approaches for Boeotia, sixth to thirteenth centuries*, în „Dumbarton Oaks Papers”, 71 (2017), p. 157, a denumit acest nou tip de așezare „micro-orașe” sau „orașe transformate”. Vezi de asemenea Nikos Tsivikis, *Messene and the changing urban life and material culture of an early Byzantine city in the Western Peloponnese (4th–7th century)*, în *Transformations of City and Countryside in the Byzantine Period*, ed. Beate Böhlendorf-Arslan, Robert Schick, Mainz, 2020, p. 50.

perieghezelor (adică cercetării de teren la suprafață, fără săpături) a avut darul de a distrage atenția de la schimbările petrecute în tipologia așezărilor. Cele câteva studii dedicate acestei probleme folosesc un limbaj sofisticat și un cadru teoretic de înaltă ținută, dar sunt complet lipsite de precizie cronologică[70]. Mai recent, accentul se pune pe arheologia peisajului, dar fără niciun folos pentru arheologia secolului al VII-lea, deoarece fără date exacte nu se poate face deosebire între diversele niveluri de referință și nici nu se poate ști ce anume se afla la fața locului într-un anumit moment istoric. Așa-zisele „scopuri sincronice ale arheologului preocupat de peisaj" sunt de fapt un impediment în calea unei serioase cercetări privitoare la secolul al VII-lea din Grecia[71]. Că unele orașe, precum Salonic, Atena și Corint au continuat să fie locuite, fără întrerupere, este dincolo de orice îndoială. În primele decenii ale secolului al VII-lea, la Salonic a fost ridicată biserica Hagia Sophia și a fost redecorată biserica Sf. Dimitrie, în timp ce în Atena o seamă de temple au fost transformate în biserici[72]. În afară de aceste exemple, nu se știe mai nimic despre peisajul urban din secolul al VII-lea, în pofida recentelor săpături de salvare prilejuite de construcția metroului din Salonic.

Cercetarea privitoare la secolul al VII-lea din Peninsula Balcanică se află prin urmare de abia la început. În ultimii 75 de ani au fost făcuți mulți pași înainte, mai cu seamă în privința interpretării izvoarelor arheologice. Cu toate acestea, în istoriografia recentă mai persistă încă idei greșite cu privire la integrarea acestor izvoare în reconstruirea procesului istoric. Cauza principală a acestei stări de lucruri

---

[70] Vezi, mai ales, Myrto Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden, 2013.

[71] James Crow, *Perspectives on the archaeology of Byzantine Greece, 600–1000 AD*, în „Pharos", 20 (2014), nr. 1, p. 302. Crow recunoaște că „materialul ceramic continuă să fie o problemă (nerezolvată)" (Crow, *Perspectives*, p. 298). Cu toate acestea, el nu pare să înțeleagă că fără săpături în așezări, situația nu se va îmbunătăți numai prin multiplicarea numărului de perieghеze. Dimpotrivă, numai un studiu atent al unor complexe bine datate poate oferi un cadru de referință necesar continuării cu succes a perieghezelor. Vezi, în această privință, Stavros Zachariadis, *Terra a mano: the handmade pottery of Philippi and its implications for the transformation of the city during the Early Byzantine period*, în *Philippi, from Colonia Augusta to Communitas Christiana. Religion and Society in Transition*, ed. Steven J. Friesen, Michalis Lychounas, Daniel N. Schowalter, Leiden/Boston, 2021, p. 456–481.

[72] Haralambos Bouras, *Byzantine and Post-Byzantine Architecture in Greece*, Atena, 2006, p. 62. Pentru o datare mult mai târzie a bisericii Hagia Sophia din Salonic, vezi Aristotelis Mentzos, *Santa Sofia di Salonicco: il problema della prima* fase, în *Ideologia e cultura artistica tra Adriatico e Mediterraneo orientale (IV–X secolo). Il ruolo dell'autorità ecclesiastica alla luce di nuove scavi e ricerche. Atti del Convegno Internazionale Bologna-Ravenna, 26–29 Novembre 2007*, ed. Raffaella Farioli Campanati, Clementina Rizzardi, Paola Porta, Andrea Augenti, Isabella Baldini Lippolis, Bologna, 2009, p. 87–98; Konstantinos T. Raptis, *Thessaloniki in transition (sixth to ninth centuries). The transformation of a late antique imperial metropolis into a medieval urban centre*, în *Perspectives on Byzantine Archaeology. From Justinian to the Abbasid Age (6th–9th Centuries)*, ed. Angelo Castrorao Barba, Gabriele Castiglia, Turnhout, 2022, p. 33. Pentru redecorarea bisericii Sf. Dimitrie, vezi Aristotelis Mentzos, *Ta psephidota tes anoikodomeses tou naou tou Agiou Demetriou ston 7o aiona m. Ch.*, Salonic, 2010. Pentru transformarea templelor din Atena în biserici, vezi Maria Kazanaki-Lappa, *Athens from Late Antiquity to the Turkish Conquest*, în *Athens from the Classical Period to the Present Day (5th century B.C.–A.D. 2000)*, ed. Haralambos Bouras, Michael B. Sakellariou, Konstantinos S. Staikos, Evi Touloupa, New Castle, 2000, p. 200.

o reprezintă vitalitatea extraordinară a tezelor puse în circulație în vremea Războiului Rece. Slaba cooperare dintre diversele regiuni din peninsulă contribuie pe de altă parte la divergențele și contradicțiile dintre programele de cercetare din diferite țări. În ciuda tuturor acestor lucruri, trecerea în revistă a evoluțiilor istoriografice scoate la lumină o deosebită intensitate și diversitate a cercetării privitoare la secolul al VII-lea. Putem spera, cu alte cuvinte, că efervescența intelectuală va duce în cele din urmă la abandonarea clișeelor interpretative și a modelelor desuete, făcând loc unei evaluări de ansamblu a informației acumulate între timp.

THE HISTORIOGRAPHY OF THE 7th CENTURY IN THE BALKANS OLD HABITS DIE HARD

Abstract

No century is like the 7th in the history of the Balkans. There is a migration at its end, followed by state formation. The 7th century also opens with the general withdrawal of Roman power, followed by demographic collapse, a situation without any parallel in the subsequent history of the Balkans. Its special nature makes it difficult for any attempt to subsume the 7th century into a historical narrative, whether privileging continuity (a viewpoint that is not easy to sustain for the Balkans) or, by contrast, favoring discontinuity. More often than not, historians explain the chasm in ethnic terms: the Romans are out, the Slavs are in.

At a closer look, the idea that the Roman defense on the Lower Danube collapsed in 602 and a Slavic tide inundated the Balkans turns out to be a product of the Cold War. In that respect, of all countries behind the Iron Curtain, the official view in Communist Romania was closer to that of historians in Western Europe than to that of Soviet historians. This may have something to do with the apparent volte-face of the Romanian Communists distancing themselves from Moscow in the 1960s. If so, then the idea of a Slavic flood inundating the Balkans after 602 was astutely linked to the dichotomy between Roman civilization and barbarians. The latter has been a traditional feature of research on the Late Roman empire long before World War II. Meanwhile, such ideas had no impact on the historiography of other countries in the Balkans, such as Bulgaria or Yugoslavia. American and British historians nowadays – John Haldon, Chris Wickham, and Peter Heather – perpetuate the Cold War tropes, despite abundant evidence to the contrary. One of the most important platforms for criticism against such tropes is the emerging picture of a demographic collapse in the Balkans between ca. 620 and ca. 680. One can only hope that scholarly effervescence will force the abandonment of the interpretation and models of the past and will make room for a broader evaluation of the newly accumulated data.

THE ARAB-BYZANTINE WAR OF 717–718 AND ITS IMPORTANCE FOR THE EUROPEAN HISTORY*

ALEXANDRU MADGEARU

Cuvinte cheie: Constantinopol, Marea Marmara, asediu, război naval, Leon al III-lea, Sfântul Germanos, Maslama, foc grecesc.
Keywords: Constantinople, Marmara Sea, siege, naval warfare, Leo III, Saint Germanos, Maslama, Greek Fire.

Being aware that another great invasion was coming, Emperor Anastasios II (713–715) prepared the state for future confrontations with the Umayyad Caliphate. A conquest of Constantinople would have been the apex of its formidable expansion in Asia and Africa, improved then because the ship construction based in Egypt boosted in those years, as a measure against the Byzantine maritime raids[1]. The mission of the eparch of Constantinople *patrikios* Daniel Sinopites to Caliph al-Walid I (705–715) found out that the Arabs are planning a combined attack on field and sea, and by this reason Anastasios II ordered that the city fortifications to be repaired and well defended with war engines. The capability of the navy was improved by constructing new dromons and biremes bearing the "Greek fire" weapons. Another wise measure was the accumulation of supplies for three years in Constantinople. In 714, the capital was ready for defence, but a new civil war weakened in a certain measure these preparations. Anastasios II was expelled in November 715 by the soldiers of the *Opsikion* theme, who rebelled after they were sent to Rhodos to attack an Arabian fleet. After another mutiny which dethroned the next emperor Theodosios III, the power was taken on 25 March 717 by Leo, the commander of the *Anatolikon* theme. The coming to the imperial power (with the support of the Patriarch, Saint Germanos) of such a competent military man who knew very well the Arabs was decisive for the future events and ended the period of political instability and anarchy which began in 685[2].

---

* To Professor Victor Spinei on the anniversary of a significant biographical moment. The study is a revised and developed form of *Războiul arabo-bizantin din anii 717–718*, in „Revista de istorie militară", 28, 2017, 5–6 (163–164), p. 1–9, and of the paper presented at the „Second International Conference on the Military History of the Mediterranean Sea", Thessaloniki, 16–18 September 2021.

[1] F. R. Trombley, *Sawìrus ibn al-Muqaffa' and the Christians of Umayyad Egypt: War and Society in Documentary Context*, in *Papyrology and the history of early Islamic Egypt. Edited by P. Sijpesteijn, L. Sundelin* (Islamic history and civilization. Studies and texts, 55), Brill, Leiden, Boston, 199–226; Th. Zampaki, *The Mediterranean Muslim Navy and the Expeditions Dispatched against Constantinople*, in *Mediterranean Journal of Social Sciences. Sapienza University of Rome and Mediterranean Center of Social and Educational Research*, 2012, 3, p. 10, 13.

[2] Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, translated with introduction and commentary by C. Mango, R. Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997, p. 534–538 (years 620–6208); Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*. Text, Translation, and Commentary by C. Mango, Dumbarton Oaks, Washington DC, 1990, 116/117

There is no contemporary source for the war of 717–718. The knowledge comes from later Byzantine sources (Theophanes Confessor, Nikephoros, Georgios Monachos, Leo Grammaticus, Symeon Magister, Constantine Porphyrogenitus, Ioannes Zonaras), Arabian (al-Maqdisi, al-Tabari), Armenian (Lewond, Stephen of Taron), Syriac (the Chronicle of the Monastery Zuqnin, Agapios of Manbij, Dionysios of Tel-Mahre, Michael the Syrian), but also Latin (Bede, Paul the Deacon, Anastasius Bibliothecarius). The chronicle of Theophanes was based on the lost work of Theophilus of Edessa (695–780), a scholar who worked at the court of Caliph Al-Mahdī (775–785). This lost source was also used by Dionysios of Tel-Mahre (Patriarch of Antioch between 818 and 845), Agapios, and by the following Syriac chronicles[3]. For the reign of Leo III, Theophanes and Nikephoros used a chronicle covering the period 668–716, ascribed to *patrikios* Trajan[4]. *Chronica Maiora* written by Bede in 725 was too based on the chronicle of Theophilus of Edessa, and became, in its turn, a source of inspiration for Paul the Deacon and for other western chronicles (Sigebertus, Albericus etc.). Bede had only some vague and mistaken knowledge (he wrote that the siege lasted three years, a possible confusion with the previous siege of 674–678), and his relation is much shorter in comparison

(c. 49); *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon Recensuit S. Wahlgren* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis, XLIV/1), Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2006 (S. Wahlgren, *The Chronicle of the Logothete. Translated with introduction, commentary and indices* (Translated Texts for Byzantinists, 7), Liverpool University Press, Liverpool, 2019, c. 119 (ed. Wahlgren: 178; transl. Wahlgren, 134); Agapios of Menbidj, *Kitab al-'Unvan* (*Histoire universelle écrite par Agapius de Menbidj*. Éditée et traduite en français par A. Vasiliev), IIème partie, in R. Graffin, F. Nau (eds.), *Patrologia Orientalis*, vol. 8, Firmin-Didot, Paris, 1912, p. 501; J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, Macmillan, London, 1889, p. 371–378; H. Kennedy, *Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century*, in J. Shepard, S. Franklin (eds.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, March 1990, Ashgate, Aldershot, p. 135; P. Yannopoulos, *Le rôle des Bulgares dans la guerre arabo-byzantine de 717/718*, in „Byzantion. Revue internationale des études byzantines", Bruxelles, 1997, 67, 2, p. 485–486; T. C. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean. Safeguarding East Roman Identity (407–1204)* (Cyprus Research Centre. Texts and studies in the history of Cyprus, 63), Nicosia, 2010, p. 45–46; A. Borrut, *Entre mémoire et pouvoir. L'espace syrien sous les derniers Omeyyades et les premiers Abbassides (v. 72–193/692–809)* (Islamic History and Civilization. Studies and Texts, 81), Brill, Leiden-Boston, 2011, p. 236.

[3] V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in *Études Historiques*, Sofia, 1980, 10, p. 95–102; J. D. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, Oxford University Press, Oxford, 2010, p. 229, 258; R. G. Hoyland, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam.* Translated with an introduction and notes (Translated Texts for Historians, Volume 57), Liverpool University Press, Liverpool, 2011; L.I.R. Petersen, *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400–800 A.D.): Byzantium, the West and Islam*, Brill, Leiden-Boston, 2013, p. 703–708; M. Debié, *Theophanes' "Oriental source": what can we learn from Syriac historiography?*, in „Travaux et Mémoires, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines", Paris, 19, 2015, p. 365–382.

[4] W. Treadgold, *Trajan the Patrician, Nicephorus, and Theophanes*, in D. Bumazhnov, E. Grypeou, T. B. Sailors, A. Toepel (eds.), *Bibel, Byzanz und Christlicher Orient. Festschrift für Stephen Gerö zum 65. Geburtstag* (Orientalia Lovaniensia analecta, 187), Peeters, Leuven, 2011, p. 589–621; S. Forrest, *Theophanes' Byzantine source for the late seventh and early eighth centuries, c. AD 668–716*, in„ Travaux et Mémoires, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation Byzantines", Paris, 19, 2015, p. 417–444.

with the Byzantine and Oriental sources. It is yet remarkable, because the news about the attack of Constantinople by the „Saracens" reached up to the remote England, most probably from Nothhelm, the future archbishop of Canterbury, who visited Rome in 717.[5]

The war was prepared and led by Maslama ibn 'Abd al-Malik. Step brother of the Caliphs al-Walid I and Sulayman ibn Abd-Malik (715–717), he remained in the history as one of the most glorious Arabian generals. He was appointed by Sulayman ibn Abd-Malik commander of the field and naval forces designated for the next attack against Constantinople. Dionysios of Tel-Mahre and Michael the Syrian mentioned that the army had 200 000 men transported by 5000 ships. The field army was concentrated in the summer of 716 on the plain of Dabiq near Alep, at a small distance of the frontier. Maslama entered in negotiations with Leo. He proposed his support for taking the imperial power, in exchange for the surrender of Amorion, but the city was occupied, contrary to this agreement, by a Byzantine garrison. Maslama spent the winter „awaiting Leo's promises". He hoped that, after he became emperor, Leo will accept the sovereignty of the Caliph, or even that he will offer the empire[6].

---

[5] Bede, *The Ecclesiastical History of the English People; The Greater Chronicle; Bede's Letter to Egbert. Edited with an Introduction and Notes by J. McClure and R. Collins*, Oxford University Press, Oxford, 1999 (ed. McClure, Collins: XXVI); D. Whalin, *Bede and the Syriac Chroniclers*, in I. Afanasyev, J. Dresvina, E.S. Kooper (eds.), *The Medieval Chronicle X*, Brill, Leiden-Boston, 2015, p. 213–214.

[6] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 538–540 (year 6208); *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon Recensuit S. Wahlgren* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis, XLIV/1), Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2006 (S. Wahlgren, *The Chronicle of the Logothete. Translated with introduction, commentary and indices* (Translated Texts for Byzantinists, 7), Liverpool University Press, Liverpool, 2019, c. 120 (ed. Wahlgren, 180; transl. Wahlgren, 135–136); Agapios of Menbidj, *Kitab al-'Unvan* (*Histoire universelle écrite par Agapius de Menbidj.* Éditée et traduite en français par A. Vasiliev), IIème partie, in R. Graffin, F. Nau (eds.), *Patrologia Orientalis*, vol. 8, Firmin-Didot, Paris, 1912, p. 501–502; E.W. Brooks, *The Campaign of 716–718, from Arabic Sources*, in „The Journal of Hellenic Studies", London , 19, 1899, p. 20–22; *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–105*. Translated and annotated by D. S. Powers, State University of New York Press, New York, 1989, p. 40–41; *The Secular History of Dionysios of Tel-Mahre*, in A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland (eds.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press, Liverpool, 1993, p. 211–214); *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199)*, éditée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot, vol. II, Ernest Leroux, Paris, 1901, p. 483–485; J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, Macmillan, London, 1889, p. 378–383; R. Guilland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718)*, in Idem, *Études Byzantines*, Presses Universitaires de France, Paris, 1959, p. 109–114, 118–119; R. J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd.*, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität, München, 1976, p. 122–127; J. D. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis. Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*, p. 509; A. Borrut, *Entre mémoire et pouvoir. L'espace syrien sous les derniers Omeyyades et les premiers Abbassides (v. 72–193/692–809)*, p. 229–232; R. G. Hoyland, *In God's path: the Arab conquests and the creation of an Islamic empire*, Oxford University Press, Oxford, 2014, p.172–175; F. Dalbon, *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di Costantinopoli dal V al XII secolo* (Dottorato di ricerca in Storia), Bologna, 2016, p. 117–118; S. Sheppard, *Constantinople AD 717–18: The Crucible of History* (Osprey Publishing, Campaign Series, 347), Oxford, 2020, p. 31–32, 49–61.

The field army of 80 000 men (according to Constantine Porphyrogenitus) or 120 000 men (according to al-Maqdisi) was transported over the Marmara Sea by Abydos (Çanakkale) with the fleet of 1800 ships built in Egypt, commanded by the Sulayman ibn Mu'ad. The Arabs were able to enter in the Marmara Sea because the ships of the maritime theme *Karavisianoi*, whose duty was to block the Dardanelles (Hellespont), were then at Thessaloniki, under the orders of the former emperor Anastasios II, exiled as a monk in that city (the *Karavisianoi* remained faithful to him, after the dethronement)[7]. The siege began on 15 July 717 (in some studies the date is 15 August 717, but, as it will be shown, this is a mistake). The Arabs took positions in front of the Golden Gate of the Theodosian wall[8]. As transmitted Al-Tabari, at the beginning, Maslama believed in a trick of Leo, who asked him to allow the entrance of the carriages with supplies, to convince the people of the city that the Arabs are not hostile to them. Actually, Leo completed in this way the provisions, and deprived the Arabs of that food. It was a cunning procedure intended to outwit the so earnest Maslama, who realized too much later that the emperor does not intend to surrender the city, as he promised. In the same circumstances occured the invitation made to Maslama to visit the city (the tradition reported by Constantine Porphyrogenitus in circa 952 and Al-Muqaddasī in circa 985 that he was allowed to build a mosque seems to be invented). Being aware that the fortifications could not be penetrated with his catapults (the total wide of the strong precinct enforced after the earthquake of 447 (walls and ditches) was of 65 m, with a level difference of 30 m[9]), Maslama started the blockade, hoping that the population of Constantinople

[7] H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, p. 26–30.

[8] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 538–545 (years 6208–6209); Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 122/123 (c. 54); Georgios Monachos, *Chronicon, edidit C. de Boor, editionem Anni MCMIV correctionem curavit P. Wirth*, vol. 2, Teubner, Stuttgart, 1988, p. 745; *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon Recensuit S. Wahlgren* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis, XLIV/1), Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2006 (S. Wahlgren, *The Chronicle of the Logothete*. Translated with introduction, commentary and indices (Translated Texts for Byzantinists, 7), c. 121 (ed. Wahlgren: 184; transl. Wahlgren: 139); Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. *Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, Revised Edition* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Washingtoniensis, I), Dumbarton Oaks, Washington DC, 1967, 92/93 (c. 21); *Le livre de la création et de l'histoire de Motahhar ben Tâhir el-Maqdisî.* Publié et traduit par C. Huart, tome 6, Leroux, Paris, 1919, p. 45; E.W. Brooks, *The Campaign of 716–718, from Arabic Sources*, in „The Journal of Hellenic Studies", London 19, 1899, p. 23; *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199)*, p. 485; R.G. Hoyland, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam.* Translated with an introduction and notes (Translated Texts for Historians, Volume 57), Liverpool University Press, Liverpool, 2011, p. 209; R. Guilland, R., *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718)*, in Idem, *Études Byzantines*, p. 119.

[9] C. Foss, D. Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, University of South Africa, Pretoria, 1986, p. 41–75; B. Tsangadas, *The Fortifications and Defense of Constantinople*, Columbia University Press, New York, 1980, p. 7–15; S. R. Turnbull, *The Walls of Constantinople AD 324–1453*, Osprey Publishing (Fortress, 25), Oxford, 2004; N. Asutay-Effenberger, *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul. Historisch-topographische und baugeschichtliche Untersuchungen* (Millennium. Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr., Band 18), Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2007.

will starve. He ordered careful preparations for a long waiting. The camp of the Arabian army was encircled with a ditch and a stone wall, and the neighbor fields were seeded for the spring crop. Wooden houses were built for the winter[10].

The Arabian fleet arrived on 1 September 717 at Hebdomon, circa 10 km west of the Golden Gate. (Hebdomon was the gathering field of the Byzantine army and the place where the emperors were usually proclaimed). Some ships were burned with the "Greek fire" during their advance toward Bosporos, but other were able to find retreat at Sosthenion (today, the suburb Istinye of Istanbul, on the western side, around 10 km north from the Golden Horn). The iron chain (ἅλυσις) previously fixed at Galata in order to block the entrance in the Golden Horn (were it was based the fleet of the dromons), was removed for a while, but Sulayman ibn Mu'ad understood that this action was a trap (this is the first mention of the iron chain of the Golden Horn and of the name Galata)[11]. The naval part of the operation turned into failure,

[10] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 546 (year 6209); Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 122/123 (c. 54); *The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV, A.D. 488–775*. Translated from Syriac with Notes and Introduction by A. Harrak, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1999, p. 152; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R.J.H. Jenkins. New, Revised Edition 92/93 (c. 21); *Ahsānu-t-taqāsīm fī ma'rifati-l-aqālīm, known as al-Muqaddasī. Translated from the Arabic and edited by G.S.A. Ranking and R.F. Azoo* (Bibliotheca Indica, 136), Asiatic Society, Calcutta, 1897, p. 238–239; *Le livre de la création et de l'histoire de Motahhar ben Tâhir el-Maqdisî.* Publié et traduit par C. Huart, tome 6, p. 45-46; *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–105*, p. 39–41; E.W. Brooks, *The Campaign of 716–718, from Arabic Sources*, in „The Journal of Hellenic Studies", London, 19, 1899, p. 23; M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, in „Journal Asiatique", Paris, 208, 1926: p. 83–89; P. Purton, *A History of the Early Medieval Siege c. 450–1220*, The Boydell Press, Woodbridge, 2009, p. 56; L. I. R. Petersen, *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400–800 A.D.): Byzantium, the West and Islam*, p. 281, 293, 706, 707; D. Woods, *Maslama and the Alleged Construction of the First Mosque in Constantinople c. 718*, in B. Crostini, S. La Porta (eds.), *Negotiating Co-Existence: Communities, Culture and Convivencia in Byzantine Society* (Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium, 96), Trier, 2013, p. 19–30; F. Dalbon, *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di Costantinopoli dal V al XII secolo*, p. 118–119, 122 (N. M. El Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 2004, p. 63–64 and Th. Zampaki, *The Mediterranean Muslim Navy and the Expeditions Dispatched against Constantinople*, in „Mediterranean Journal of Social Sciences. Sapienza University of Rome and Mediterranean Center of Social and Educational Research", 3, p. 17 admitted that the mosque was indeed built).

[11] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 545 (year 6209); *History of Lewond, The Eminent Vardapet of the Armenians. First Edition. Translation, Introduction and Commentary by Z. Arzoumanian*, St. Sahag and St. Mesrob Armenian Church Wynnewood (Pennsylvania), 1982, p. 112 (Ch. 20); J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, p. 402; *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, in „Journal Asiatique", Paris, 208, 1926, p. 83–85; R. Guilland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718)*, in Idem, *Études Byzantines*, p. 119–120; A. Külzer, *Tabula Imperii Byzantini*, Band 12. *Ostthrakien (Eurōpē)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 369), Wien, 2008, p. 101–102, 362, 392, 657; G. Simeonov, *Der Hafen und die Anlegestellen des Hebdomon*, in F. Daim (ed.), *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels (Byzanz zwischen Orient und Okzident, 4. Veröffentlichungen des Leibniz-Wissenschafts Campus Mainz)*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2016, p. 135–136; F. Dalbon, *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di*

but the landing place of Hebdomon continued to be used for contact with the field army settled in front of the city precinct near that point.

At a certain moment after the landing of the field army at Hebdomon, the Arabs entered in conflict with the Bulgarians. A Syriac chronicle written in 819 noted that: „Once again Suleiman mustered his armies, at the Meadow of Dabiq, and he sent a great army with Ubayda as its general to the Roman empire. They invaded Thrace and encamped in that region. Ubayda invaded the country of Bulgaria, but most of his army was destroyed by the Bulgars. Those who were left were oppressed by Leo, the sly king of the Romans, to the point of having to eat the flesh and the dung of their horses”[12]. Ubayda was Churahil ibn Ubaida, mentioned in a 12th century history of Damascus, which maintains that Maslama rejected the proposal of alliance made by the Bulgarians[13]. The action in the Bulgarian territory was determined by the need of gathering supplies from the rich Thracian fields. The conflict with the Bulgarians is still an obscure issue. According to the Syriac chronicle of 819, the initiative belonged to the Arabs, but the Byzantine and Arabian sources are telling a different story. The few data transmitted by Theophanes and Nikephoros indicate that a political and commercial treaty was established before between the Byzantine Empire and Bulgaria. The treaty put the boundary between Mileone (Jablkovo, reg. Haskovo) up to Emona (Anchialos, Mesembria and Develtos remained in the Byzantine Empire). The prevalent opinion is that the treaty was closed between Theodosios III and Tervel, in 716, when the Arabian aggression was only expected, but it is more possible that Leo III had the initiative, in the summer or autumn of 717, after the arrival of the Arabian army. This second opinion is based on the information provided by Nikephoros, that *patrikios* Sissinios Rendakios was sent by Leo III in Bulgaria to conclude an alliance against the “Saracens”. Sissinios was convinced by the former emperor Anastasios II to help him regain the power with Bulgarian support, but the plot failed, and the Bulgarians accepted to be the allies of Leo III[14]. It is even possible, as suggested Vasil Gjuzelev, interpreting one of the

---

Costantinopoli dal V al XII secolo, p. 119; S. Sheppard, *Constantinople AD 717–18: The Crucible of History*, p. 61–63; R. J. Olsen, *The Last Arab Siege of Constantinople (717–718): A Neglected Source*, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 60, 3, 2020, p. 431.

[12] *Extract from the Chronicle of AD 819*, in A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland (eds.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press, Liverpool, 1993, p. 80; D. Mishin, *Les récits des auteurs musulmans sur l’expédition arabe de 716–718 contre Constantinople et la "ville des Slaves"*, in „Byzantinoslavica”, 1996, 57, 2, p. 270–271.

[13] *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–105*, p. 30, 40; D. Mishin, *Les récits des auteurs musulmans sur l’expédition arabe de 716–718 contre Constantinople et la "ville des Slaves"*, in „Byzantinoslavica”, 1996, 57, 2, p. 267–269.

[14] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 596 (year 6251); Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, p. 126/127 (c. 57); B. Primov, *Bulgaria in the Eight Century. A General Outline*, in „Byzantinobulgarica”, 5, 1978, p. 12–15; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1981, p. 198–202; D. Mishin, *Les récits des auteurs musulmans sur l’expédition arabe de 716–718 contre Constantinople et la "ville des Slaves"*, in „Byzantinoslavica”, 1996, 57, 2, p. 267–271; P. Yannopoulos, *Le rôle des Bulgares dans la guerre arabo-byzantine de 717/718*, in „Byzantion. Revue internationale des études byzantines”, Bruxelles, 1997, 67, 2, p. 487–493, 499–515; G. Atanasov,

inscriptions from Madara, that there were two treaties, the second one concerning strictly the participation of the Bulgarians at the conflict[15].

Regardless the date, the treaty functioned. The Bulgarian allies of Leo III made a night attack against the camp of Maslama before the final settlement on the positions in front of the Theodosian wall, where were dug the ditches also mentioned by Theophanes. Those circa 20 000 men who defended the ditch against the Bulgarians were attacked and slaughtered. Dionysios of Tel-Mahre sustained that the Arabs feared much more of Bulgarians than the Byzantines[16]. Al-Tabari wrote only that *Burgan*, the Bulgarians, attacked Maslama when he had few forces[17]. The battle with the Bulgarians was also mentioned in the *Akathist Hymn* dedicated to the Mother of God as protector of Constantinople against the sieges. The „Agarens" (the Arabs) who arrived at Constantinople with 1800 ships attacked the Bulgarians, but the latter were victorious, killing more than 20 000 Arabs[18].

Still settled in front of the Theodosian wall, the remaining Arabs entered in the winter. Theophanes wrote that it was an exceptionally harsh winter, with 100 days of snow. According to al-Tabari, many animals died by starvation, and the Arabs, not accustomed with this cold climate, were in great sufferance. The spring crop did not appear, and the supplies from Syria or Egypt were too unavailable by the same reason of the weather conditions[19]. In the Chronicle of the Syrian monastery Zuqnin written in 775 by the monk Joshua the Stylite it was recorded that the Byzantine army cut the communication ways used by the Arabs for supplies from Syria. It was also destroyed the boat bridge built in a not specified place (probably at Abydos). After these operations, the Arabian army settled in front of the walls was in its turn

---

Първостроителите на българската държавност: Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел (The Founding Fathers of Bulgaria (619–721). Organa, Kubrat, Asparukh, Tervel), Издателство „Изток-Запад", Sofia, 2015, p. 300–301, 389; F. Dalbon, *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di Costantinopoli dal V al XII secolo*, p. 120–121.

[15] V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in *Études Historiques*, Sofia, 10, 1980, p. 103.

[16] *The Secular History of Dionysios of Tel-Mahre*, in A. Palmer, S. Brock, R. Hoyland (eds.), *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool University Press, Liverpool, 1993, p. 215–216; *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199)*, p. 485. See also B. Primov, *Bulgaria in the Eight Century. A General Outline*, in „Byzantinobulgarica", 5, 1978, p. 15–20; V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in: *Études Historiques*, Sofia, 10, 1980, p. 100–101; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, p. 200–201; G. Atanasov, *Първостроителите на българската държавност: Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел (The Founding Fathers of Bulgaria (619–721). Organa, Kubrat, Asparukh, Tervel)*, p. 303–305, 390.

[17] *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–105*, p. 42.

[18] D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, *Българска военна история: от античността до втората четвърт на X в. (Histoire militaire bulgare de l'antiquité jusqu'au deuxième quart du Xe siècle)*, Издателство на Българската Академия на Науките, Sofia, 1983, p. 194; V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in *Études Historiques*, Sofia, 10, 1980, p. 95–96; R. J. Olsen, *The Last Arab Siege of Constantinople (717–718): A Neglected Source*, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 2020, 60, 3, p. 431.

[19] *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–105*, p. 41.

blocked and cut from the rest of the forces of the Caliphate[20]. The *History* of Lewond the Vardapet written by the end of the 8th century, copied by Stephen of Taron (the beginning of the 11th century), mentioned too that Leo III did not attack the Arabian army settled beyond the walls, because it was enough to block its position in order to starve them. According to the Armenian historian, "a great famine arose among their army to such a degree that even the horses and the mules were consumed. On account of their hunger, they even started to kill members of the harem, as well as the servants, and eat them"[21]. The great hunger was also mentioned by Theophanes, with horrible details: „suffered from a severe famine, so that they ate all of their dead animals, namely horses, asses, and camels. It is said that they even cooked in ovens and ate dead men and their own dung which they leavened. A pestilence fell upon them also and killed an infinite number of them"[22]. A similar account is in the history of Michael the Syrian. Al-Tabari wrote that the men ate animals, roots, leaves, but not also dung[23].

In the spring of 718, the new Caliph Umar II (717–720) sent as reinforcements a fleet from Egypt and another one from Africa (400, and respectively 360 ships with cereals and other supplies). As wrote Nikephoros, "These fleets, it is said, for fear of being injured by the artificial fire of the Romans, avoided the straits of Byzantium and landed on the Bithynian side, the first at the harbor called Kalos Agros, the second at the shore called Satyros". Before reaching the destination, some of the Egyptian Christian sailors deserted and went to Constantinople. With their intelligence, a Byzantine squadron was able to surprise the enemy ships and to destroy them in the harbor of Nikomedia. The remaining supplies were captured by the Byzantine navy. Another attempt to sending supplies was annihilated in an ambush somewhere between Nikomedia and Nicaea[24].

---

[20] *The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV, A.D. 488–775*, p. 151.

[21] *History of Lewond, The Eminent Vardapet of the Armenians. First Edition.* Translation, Introduction and Commentary by Z. Arzoumanian, p. 112 (Ch. 20); *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i.* Introduction, Translation, and Commentary by T. Greenwood, Oxford University Press, Oxford, 2017, p. 192; R. J. Olsen, *The Last Arab Siege of Constantinople (717–718): A Neglected Source*, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 2020, 60, 3, p. 432–433.

[22] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 546 (year 6209); J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, 1889, p. 404; R. Guilland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718)*, in Idem, *Études Byzantines*, 1959, p. 122; F. Dalbon, *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di Costantinopoli dal V al XII secolo*, p. 120–121.

[23] *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–105*, p. 41; *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199)*, p. 485.

[24] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 546 (year 6209); Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, p. 122/123–124/125 (c. 54); J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, p. 403; M. Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, in „Journal Asiatique", Paris, 208, 1926, p. 83–84; R. Guilland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718)*, in Idem, *Études Byzantines*, 1959, p. 121–122; R. J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd.*, p. 130–131; L. I. R. Petersen, *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400–800 A.D.): Byzantium, the West and Islam*, p. 395–396; R. G. Hoyland, *In God's path: the*

The plan of Maslama failed because the blockade suffered by the Arabs in their camp, and because the actions of the Byzantine navy. The Arabian army was left without the supplies supposed to come in a regular way from Syria and Egypt. These supplies were necessary, because the blockade was planned by Maslama to last enough time up to the end of the provisions accumulated in the city. Actually, it happened in the opposite way. Another factor which compromised the plan was the Bulgarian intervention, not only at the beginning, but also at the end. The final attack of the Bulgarians was described by Theophanes (who knew that they killed 22 000 Arabs)[25], and also by Bede[26]: „The Arabs, coming with an immense army, besieged the city of Constantinople for three years; during which time many of the citizens, calling on God on numerous occasions, died of starvation, cold, and disease; until wearied of the siege the Arabs withdrew. After they had retired, the people of the Bulgars, from the River Danube, started a war, from which they also withdrew defeated, and returned to their ships. When they were on the high sea, a storm suddenly blew up and many of them were killed by their ships being sunk or being broken up on the shore." (The expression *Vulgarum gentem, quae est super Danubium* reflects the viewpoint of Bede, for whom the Bulgarians were beyond the Danube, looking from England). The text of Bede was copied by Paul the Deacon in *Historia Langobardorum*[27]. Dimitrij Mishin considered that Theophanes had in mind the events of autumn 717, and that the casualties of 22 000 men are exaggerated, being in fact the total number of the forces engaged in the battle[28]. However, the information transmitted by Bede is worth of consideration. Even if some uncertain

---

Arab conquests and the creation of an Islamic empire, Oxford University Press, Oxford, p. 177; F. Dalbon, *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di Costantinopoli dal V al XII secolo*, p. 120; S. Sheppard, *Constantinople AD 717–18: The Crucible of History*, p. 71–78; K. Belke, *Tabula Imperii Byzantini, Band 13. Bithynien und Hellespont* (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 513), Wien, 2020, p. 638, 988 (Kalos Agros = Tuzla, Satyros = Bostanci).

[25] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 546 (year 6209); J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, p. 404; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, p. 200; V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in *Études Historiques*, Sofia, 10, 1980, p. 97; P. Yannopoulos, *Le rôle des Bulgares dans la guerre arabo-byzantine de 717/718*, in „Byzantion. Revue internationale des études byzantines", Bruxelles, 67, 2, 1997, p. 497–498.

[26] *Sarraceni curo immenso exercitu Constantinopolim venientes triennio civitatem obsident, donec civibus multa instantia ad deum clamantibus plurimi eorum fame frigore pestilentia perirent ac sic pertaesi obsidionis abscederent. Qui inde regressi Vulgarorum gentem, qua est super Danubium, bello adgrediuntur, et ab hac quoque victi fugiunt ac naves repetunt suas, quibus cum altum peterent, ingruente subita tempestate plurimi etiam menis sive confractis per litora navibus sunt necati* (Bede, *The Ecclesiastical History of the English People; The Greater Chronicle; Bede's Letter to Egbert. Edited with an Introduction and Notes by J. McClure and R. Collins*, Oxford University Press, Oxford, 1999, p. 320–321; V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in *Études Historiques*, Sofia, 10, 1980, p. 97).

[27] Paulus Diaconus, *Istoria longobarzilor*. Ediţie bilingvă, traducere, notă introductivă, tabel cronologic, note şi postfaţă de E. Grosu, Polirom, Iaşi, 2011, p. 308–309 (VI, 47), 371.

[28] D. Mishin, *Les récits des auteurs musulmans sur l'éxpédition arabe de 716–718 contre Constantinople et la "ville des Slaves"*, in „Byzantinoslavica", 57, 2, 1996, p. 271.

things persist concerning the role of the Bulgarians in the conflict, namely their loyalty to the former emperor Anastasios II or to Leo III, it is sure that their involvement had serious consequences, because this action accentuated the difficult problem of the supply shortening[29]. It was a factor ignored when the siege was planned.

Finding about the passage from *Historia Langobardorum*, Vasile Mărculeţ ignored the primary text of Bede and advanced the fanciful idea that the Arab fleet took refuge on the Danube[30]. He did not realized that, as we specified, *Vulgarum gentem, quae est super Danubium* reflects the viewpoint of Bede, from England. All the translations are clear. The English one: „they attacked in war the nation of the Bulgarians beyond the Danube" (*History of the Langobards by Paul the Deacon*, translated by W. Dudley Foulke, edited by E. Peters, Philadelphia, 1974, 288); the Italian one: „la gente dei Bulgari, che è stanziata sopra il Danubio" (Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi. In appendice Storia dei Longobardi di Benevento di Erchemberto*. A cura di I. Pin, Pordenone, 1990, p. 171); the Romanian one:„au pornit războiul împotriva neamului bulgarilor, care se află dincolo de Dunăre"). Regardless the wrong interpretation of the text, it would have been absurd a departure to Danube of the Arabian ships. The few ships sailed fast to the Aegean Sea. The fight with the Bulgarians was on field, in the area where the Arabs were camped. Much more, the Bulgarians had no navy.

When it became clear that the siege has no chances to be successful, the new Caliph Umar ibn Abd al-Aziz (717–720) ordered to Maslama to return, sending horses and a large amount of food to the survivors, with a fleet departed from Tunis[31]. The withdrawal began on 15 August 718, 13 months after the arrival of the Arabian army in front of Constantinople, as wrote Nikephoros. This makes it clear that the siege began on 15 July 717, and not on 15 August 717[32]. Many ships departed toward Syria wrecked in an extremely violent tornado, while others took refuge on some

---

[29] V. Gjuzelev, *La participation des Bulgares à l'echec du siège arabe de Constantinople en 717–718*, in *Études Historiques*, Sofia, 10, 1980, p. 109; D. Angelov, S. Kašev, B. Čolpanov, *Българска военна история: от античността до втората четвърт на Хв. (Histoire militaire bulgare de l'antiquité jusqu'au deuxième quart du Xe siècle)*, p. 195; I. Ivanov, *Българските средновековни владетели и Константинопол. Българските акции в подкрепа и срещу византийската столица в периода VIII–XIVв.*, in *Ruler, State and Church on the Balkans in the Middle Ages. In Honour of the 60th Anniversary of Professor dr. Plamen Pavlov*, 2 (Acta Mediaevalia Magnae Tarnoviae. Tomus I), Faber, Veliko Tărnovo, 2020, p. 222.

[30] V. Mărculeţ, *"Qui inde egressi, Vulgarum Gentes, quae super Danubium, bello adgrediuntur". Considérations concernant une action militaire arabe au Danube (l'automne 718)*, in „Istros", 18, 2012, p. 229–235.

[31] *The History of al-Tabari* (*Ta'rikh al-rusul wa'1 muluk*), vol. XXIV. *The Empire in Transition. The Caliphates of Sulayman, `Umar, and Yazid A.D. 715–724 /A.H. 97–*105, p. 74; E. W. Brooks, *The Campaign of 716–718, from Arabic Sources*, in „The Journal of Hellenic Studies", London, 19, 1899, p. 29; J. C. Cheynet, *La lutte pour la domination de la Méditerranée entre Byzantins et musulmans. La guerre de siège à Byzance*, in J. Baechler, O. Chaline (eds.), *La Bataille*, Hermann, Paris, 2018, p. 118.

[32] Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, p. 122/123 (c. 54); J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, p. 404; P. Yannopoulos, *Le rôle des Bulgares dans la guerre arabo-byzantine de 717/718*, in „Byzantion. Revue internationale des études byzantines", Bruxelles, 67, 2, 1997, p. 493.

islands. Only 10 ships and 30 000 men returned from the entire army[33]. Ghewond mentioned, most probably in relation with this withdrawal, the wreck in a storm of a large part of the Arabian fleet[34]. The end of the conflict in the day of Mother of God, the protector of the City, was celebrated by the Patriarch, Saint Germanos, in the homily which mentioned the other great siege, of 626. The final annihilation of the Arabian navy was considered a divine punishment, in this text, as well as in the chronicle of Theophanes, and in the Synaxarium of the Constantinopolitan Church (16 August)[35].

After 718, the Caliphate did not attend to attack again Constantinople, even it continued the conquests in the Mediterranean basin. The war of 717–718 was lost by several reasons: the decisive material and psychological role of the „Greek Fire", the cunning action of Leo III, the lack of supplies (caused by the lost of the links with Syria and Egypt), the Bulgarian intervention, the treason of the Egyptian sailors, and the unfavorable weather. These facts compensated the advantage given by the higher naval power of the Arabs in that time in the comparison with the available fleet at Constantinople[36]. The best end for this study is the remark of John Bagnell Bury: „Regarding this terrible discomfiture of the archenemies of Christendom, and essentially, if not superficially, of civilisation, we cannot doubt that Theophanes the chronicler, in his pious reflections on the supernatural protection of the Christian Empire, merely repeated the feelings, not only of Roman, but of European Christians. At this time New Rome, not Old Rome, was the great bulwark of Christian Europe, and if New Rome had fallen it might have gone hard with the civilised World"[37].

---

[33] *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History, AD 284–813*, p. 550 (year 6210); Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, p. 124/125 (c. 56); Georgios Monachos, *Chronicon, edidit C. de Boor, editionem Anni MCMIV correctionem curavit P. Wirth*, vol. 2, p. 745–746; *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon Recensuit S. Wahlgren*, c. 121 (ed. Wahlgren, p. 184–185; transl. Wahlgren, p. 139).

[34] *History of Lewond, The Eminent Vardapet of the Armenians*. First Edition. Translation, Introduction and Commentary by Z. Arzoumanian, p. 112 (c. 20).

[35] H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensis adiectis Synaxariis selectis*, Apud Socios Bollandianos, Bruxelles, 1902, p. 903–904; V. Grumel, *Homélie de Saint Germain sur la délivrance de Constantinople*, in „Revue des Études Byzantines", Paris, 16, 1958, p. 183–205; C. Hatzidimitriou, *Synaxarium Constantinopolitanum (August 16th) and the Arab siege of Constantinopole in 717 A.D.,* in „ Βυζαντινά. Επιστημονικόν Όργανον Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου", 12, 1983, p. 183–207; P. Speck, *Klassizismus im achten Jahrhundert? Die Homelie des Patriarchen Germanos über die Rettung Konstantinopels*, in „Revue des Études Byzantines", Paris, 44, 1986, p. 209–227; W. Brandes, *Die Belagerung Konstantinopels 717/718 als apokalyptisches Ereignis. Zu einer Interpolation der Pseudo-Methodius Apokalypse*, in K. Belke, E. Kislinger, A. Külzer, M. Stassinopoulou (eds.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Böhlau, Wien, 2007, p. 79; F. Dalbon, F., *La difesa della basileuousa polis. Gli assedi di Costantinopoli dal V al XII secolo*, p.121; R. J. Olsen, *The Last Arab Siege of Constantinople (717–718): A Neglected Source*, in *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 60, 3, 2020, p. 425–443.

[36] See also J. C. Cheynet, *La lutte pour la domination de la Méditerranée entre Byzantins et musulmans; La guerre de siège à Byzance*, in J. Baechler, O. Chaline (eds.), *La Bataille*, Hermann, Paris, 2018, p. 118, 163 for these causes of the Byzantine victory.

[37] J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, vol. II, p. 404–405.

THE ARAB-BYZANTINE WAR OF 717–718 AND ITS IMPORTANCE FOR THE EUROPEAN HISTORY

Abstract

The last attempt of the Arabs to conquest Constantinople was prepared by Maslama, one of the most important Arabian military commanders in history. The field army, previously concentrated on the plain of Dabiq, marched to the Marmara Sea, where it was transported on the opposite bank by the fleet arrived there. Maslama started a blockade, but his camp was attacked by the Bulgarians who were allied with the emperor Leo III. The Arabian ships were also partially destroyed with the "Greek Fire". The population of Constantinople had enough resources accumulated in the previous years, but the Arabs suffered of famine because the harsh winter and because the expected supplies did not arrive (the second fleet sent with this purpose was too destroyed). Another attack of the Bulgarians over the remaining Arabs was decisive for the end of the siege. Maslama received the order to withdraw. On the way back, a tornado destroyed a large part of the remaining ships. Well prepared, the campaign failed because a complex of reasons. The victory of Leo III saved the Christian Europe.

TRANSILVANIA LA CUMPĂNA PRIMULUI MILENIU ÎN LUMINA HABITATULUI

PAUL NIEDERMAIER

Cuvinte-cheie: clima, demografie, sare, pășuni, conflicte.
Schlüsselbegriffe: Klima, Demographie, Salz, Weiden, Konflikte.

COORDONATELE EVOLUȚIEI

Problemele istoriei privind cumpăna primului mileniu în spațiul sud-est european sunt greu de clarificat. Există puține izvoare scrise, iar investigații arheologice au fost executate doar izolat. În plus, repere suplimentare (considerații geografice, schimbări climatice și demografice, raporturi de forță și altele) sunt deseori doar formal coordonate cu alte informații. Din acest motiv considerăm oportună insistarea asupra acestora.

MEDIUL GEOGRAFIC

Ardealul apare ca o cetate uriașă în mijlocul stepei. Este o imagine care reflectă o situație concretă: față de zonele înconjurătoare, munții din jurul depresiunii Transilvaniei feresc regiunea, în bună măsură, de fenomene climatice extreme. În plus, în comparație cu zonele înconjurătoare, suprafața dintre munți a fost protejată, cel puțin parțial, de dușmanii din exterior. Chiar dacă înălțimile nu au putut să apere întotdeauna regiunea de invazii, acestea au fost mai rare, iar un control politico-administrativ al Ardealului a fost greu de realizat. În schimb, zonele extracarpatice nu au fost protejate în mod similar și, implicit, mult mai expuse intemperiilor și dușmanilor.

În această situație trecerile peste Carpați au avut o importanță strategică deosebită, revenindu-le un rol decisiv. Partea cea mai vulnerabilă a fost cea de vest. În nordul ei există două legături majore. Prima, din valea Crasnei peste Poarta Meseșului spre dealurile Clujului și Dejului a fost folosită de maghiari într-o fază timpurie, când majoritatea populației triburilor era stabilită încă în partea de nord a bazinului Tisei. A doua era din zona Bihariei, prin valea Crișului Repede și Depresiunea Huedinului, peste cumpăna de apă aproape insesizabilă, în valea Someșului Mic (traseu utilizat mai probabil de chazari, dependenți mai întâi de Moravia Mare). În partea de sud-vest valea Mureșului traversa tot lanțul munților. Această legătură a fost folosită pentru transportul naval al sării – mai întâi de bulgari și ulterior de maghiari; după cucerirea de către aceștia a sudului Crișanei, secuii au pătruns prin defileul Mureșului în Ardeal. Trecerea a fost dublată de valea îngustă a

Crișului Alb, dar această legătură a avut, probabil, doar importanță strategică. În plus, în partea de sud-vest al Ardealului a existat trecerea, extrem de importantă, prin Țara Hațegului și culoarul Timiș-Cerna la Dunăre (traseu folosit mai ales de bulgari pentru transportul sării transilvănene).

În partea de vest a Carpaților Meridionali a existat o trecere dificilă peste Munții Vâlcani în Valahia Mică, de asemenea plaiuri din Mărginimea Sibiului, respectiv a Sebeșului spre valea Lotrului și mai departe spre Valahia, drum folosit de Vlad Țepeș în anul 1460. Prin Pasul Turnu Roșu se trecea din zona Sibiului prin Țara Loviștei spre Curtea de Argeș, respectiv Dunăre. O altă cărare a existat din Ucea prin șeaua dintre vârfurile Ucea Mare și Corabia spre Curtea de Argeș. Important în contextul descălecatului a fost drumul din zona Făgărașului, pe lângă cetatea de la Breaza și Custura Brătilei (numită înainte Custura Radului) și mai departe pe creasta Munților Iezer spre Câmpulung.

La curbura Carpaților existau mai multe treceri din Țara Bârsei spre Târgoviște sau Buzău, începând cu trecerea peste platforma Branului spre Cumania (denumită ulterior Valahia Mare), de asemenea prin Pasul Predeluș sau peste Tabla Buții, care făceau această zona vulnerabilă.

În partea de sud a Carpaților Orientali, din zona Trei Scaune, va fi fost folosit mai întâi Pasul Mușat peste munții Vrancei spre valea Putnei și Depresiunea Vrancei și Focșani (traseu care a determinat probabil amplasarea scaunului episcopal al diecezei cumanilor)[1], dar la mică distanță există și pasul Oituz. Aproximativ la mijlocul Carpaților Orientali existau de asemenea treceri atestate prin colonizarea unor populații ajutătoare ale maghiarilor (Pasul Ghimeș și valea Uzului). În partea de nord exista o trecere din zona Bistriței peste pasul Tihuța în zona Dornelor (folosită, foarte probabil, de pecenegi la invazia lor din anul 1068) și alta din valea Someșului Mare, respectiv Maramureș, peste Pasul Rotunda, în valea Bistriței Aurii (folosită de mongoli la invazia lor din anii 1241/1242).

În sfârșit, în partea de nord a Ardealului legătura directă cu Maramureșul, peste munții Gutâiului, Lăpușului și Țibleșului era mai dificilă; mai convenabil era un ocol prin valea Someșului și Depresiunea Oaș, peste Pasul Huta.

SCHIMBĂRILE CLIMATICE

Caracteristicile geografice ale regiunii sunt un element hotărâtor pentru climatul continental-moderat al zonei. Odată cu progresul climatologiei din ultimele decenii[2] au rezultat câteva elemente principale ale situației: există diferențe foarte mari între clima din emisfera nordică și cea sudică a pământului, dar și o concordanță surprinzătoare între evoluția temperaturii din munții Altai și Alpi[3], ceea ce permite presupunerea unei clime asemănătoare între diferite zone ale emisferei nordice.

[1] Poate nu este întâmplătoare referirea poemului *Miorița* la ciobanii moldoveni, vrânceni și ungureni.

[2] H. H. Lamb, *Klima und Kulturgeschichte. Der Einfluss des Wetters auf den Gang der Geschichte*, Hamburg, 1989.

[3] Compară și H. H. Lamb, *Klima und Kulturgeschichte*, p. 181.

Schimbări deosebit de flagrante se datorează marilor erupții vulcanice, cenușa acestora fiind dusă la mare distanță[4].

Conform cercetărilor recente, cele mai importante erupții din primul mileniu d. Hr. au fost acelea ale vulcanului Ilopango din El Salvador[5]: o erupție a avut loc în anul 535/536[6], iar următoarea din anii 539/540[7]. La aceste erupții au fost emanate 20–40 km^3 de sedimente piroclastic[8]. Praful din atmosferă a dus la o perioadă deosebit de rece, despre care se spune că ar fi fost cea mai mare anomalie climatică din emisfera nordică, iar răcirea dintre anii 536–660 ar fi fost cea mai puternică din ultimii 2 000 de ani. Scăderea temperaturii în Europa Centrală (inclusiv Ardealul) este estimată la -1 – -2°C, iar pentru zona de sud-est al Europei (inclusiv Moldova și Valahia) de -2 – -3°C. Este de la sine înțeles că anomaliile climatice au avut urmări demografice și sociale importante: verile reci au dus la o foamete gravă și îndelungată, iar slăbirea inerentă a populației a contribuit în mare măsură la ciuma iuliană din anii 541–543. Urmările acestor evenimente au influențat perioada ulterioară.

Dincolo de această anomalie, referitor la perioada abordată aici pot fi deosebite mai multe etape climatice:

- Etapa temperaturii moderate. După perioada romană, cu condiții climatice asemănătoare cu cele actuale, a urmat în perioada migrației popoarelor o fază cu temperaturi ceva mai coborâte. Se pare că elementul esențial al acestui interval a fost o secetă îndelungată în Asia Centrală. Concomitent a avut loc o creștere a populației, așa că nu au mai ajuns pășunile asiatice, ceea ce a generat migrații în lanț spre vest și sud-est, adică spre Europa și nordul Chinei. Spre sud-vest, în părțile Mării Caspice și a celei Mediterane, între anii 400 și 800 a avut loc, de asemenea, o perioadă de secetă[9]. Ulterior acestei etape s-a putut constata o fază de reîncălzire treptată[10].
- Faza caldă a Evului Mediu. Aceasta a început în jurul anului 700 și s-a terminat între anii 1000–1200: apogeul ei a avut loc în secolul al X-lea. S-a putut stabili că, cel puțin în Europa Centrală, a avut loc o creștere simultană a temperaturii și umidității[11]. Schimbarea a favorizat creșterea copacilor, mutând limita superioară a pădurilor în Alpi la o altitudine mai ridicată, iar în Italia au apărut inundații mai dese. Concomitent în emisfera nordică a fost posibilă locuirea, mai întâi a Islandei, iar în anul 900 s-a descoperit Groenlanda, locuită din anul 983 până în anul 1060, dar redescoperită în

[4] În perioada anilor 500–1000 dintre 16 veri reci 15 au urmat unor erupții vulcanice deosebit de puternice. În perioade de răcire a climatului au existat veri reci, furtunile iernii intervenind și în zone situate mai la sud.

[5] De.wikipedia.org/org/wiki/Ilopango Berg.

[6] Ele sunt reflectate în stratigrafia gheții din Groenlanda.

[7] Aceasta a lăsat urme până și în stratigrafia gheții din Antarctica (R. Dull și colab., *Radiocarbon and geologic evidence reveal Ilopango vulceano as source of the colosal 'mysteri' eruption of 539/40 CE,* în „Quaternarz Science Reviews", vol. 222, 2019, p. 10 1038).

[8] Este vorba de 10 ori mai mult decât la erupția relativ recentă a vulcanului Mount St. Helens.

[9] H. H. Lamb, *op. cit.*, p. 185. Vezi și p. 203.

[10] *Ibidem,* p. 176–177.

[11] *Ibidem,* p. 182.

1194[12]. În această fază caldă a Evului Mediu au avut loc aproape toate procesele istorice descrise mai jos.

- Faza înrăutățirii climatului. Aceasta a început cu o scădere a temperaturii în Europa de Vest deja din secolul al XI-lea. În jurul anului 1200 țăranii au renunțat în țările nordice la cultivarea orzului, iar cultivarea secarei s-a redus la jumătate. Totodată, în Europa au avut loc intervale de secetă (1302–1307) și foamete (1315–1321). Toate acestea au dus la o scumpire a alimentelor. Perioada este caracteristică pentru trecerea de la perioada mai caldă a Evului Mediu la Mica Glaciațiune.

SCHIMBĂRILE DEMOGRAFICE

Schimbările cu importanță decisivă privind numărul populației par a fi valabile pentru zone întinse, inclusiv România. Astfel, spre sfârșitul perioadei antice a avut loc, mai întâi, o descreștere lentă a populației. În plus, la mijlocul secolului al VI-lea a intervenit criza majoră, a descreșterii rapide a populației, care a creat dezechilibre mari. Erupția vulcanului Ilopango și foametea care a urmat au declanșat o epidemie gravă de ciumă. Datorită acesteia, mortalitatea a crescut substanțial. S-a estimat reducerea populației cu 20–30%, după unii chiar cu 50%. În mod firesc aceasta a avut ca urmare și schimbări sociale majore.

Ciuma a fost transmisă de puricii și păduchii șobolanilor. Au fost afectate, în primul rând, orașele mari, în frunte cu Constatinopol[13], unde existau mai mulți șobolani. În afara orașelor, în anii reci și ploioși vor fi suferit țăranii care se ocupau de cultivarea ogoarelor și care sufereau de foamete. Mai favorabilă va fi fost situația crescătorilor de animale. Pășunile de la mare altitudine nu erau așa bune ca înainte, dar, datorită umidității și a temperaturilor joase, vegetația pășunilor situate la mică altitudine va fi fost mai abundentă, iar animalele se puteau hrăni acolo. În plus, în cazul oierilor câinii numeroși ai acestora vor fi contribuit la un număr mai mic al șobolanilor. În funcție de această diferențiere trebuie văzută scăderea, mai mult sau mai puțin accentuată, a populației. În decursul timpului, aceste diferențe s-au reechilibrat doar parțial.

Din secolul al VII-lea populația a început să crească din nou și această creștere pare să fi fost mult timp exponențială, adică procentual relativ constantă[14]. Aceasta înseamnă că, în perioade și zone în care populația a fost redusă, creșterea ei a fost numeric foarte mică. Doar după ce populația a fost mai numeroasă, la începutul celui de al doilea mileniu, creșterea a fost numeric mai importantă. În a doua parte a primului mileniu poate fi presupusă, deci, doar o creștere lentă a numărului de așezări, respectiv o extindere minoră a habitatului. Secolele X și XI au fost o perioadă

[12] *Ibidem*, p. 194.

[13] În acest context, decăderea orașelor antice în perioada pătrunderii slavilor în Balcani trebuie pusă, în parte, pe seama epidemiei de ciumă.

[14] Presupunând, de exemplu, aceeași lungime a intervalului de timp și o creștere de 10% a populației, o așezare cu 10 gospodării a crescut cu una singură suplimentară; în schimb, într-o așezare cu 100 de gospodării au apărut 10 gospodării noi, iar la o așezare cu 1 000, chiar 100.

intermediară, iar în secolele XII și XIII a existat o creștere foarte mare a populației, care s-a încetinit la începutul secolului al XIV-lea[15].

O altă epidemie majoră de ciumă, Moartea Neagră, de la mijlocul secolului al XIV-lea, a dus la o nouă scădere drastică a populației cu aproximativ o treime din numărul de locuitori. Ca urmare a existat mult teren disponibil pentru agricultori și crescătorii de animale, ceea ce a dus la o supraproducție de alimente. Aceasta a schimbat echilibrul prețurilor și, implicit, raportul între sat și oraș. O nouă creștere remarcabilă a populației a început doar după 100–150 de ani, adică în preajma anului 1500.

Populația sedentară a trecut prin toate fazele demografice amintite. În schimb, populația imigrată, mai devreme sau mai târziu, s-a găsit la data stabilirii ei aici într-o anumită fază a evoluției demografice[16], fapt care îngreunează o comparație numerică simplă.

Astfel, în cazul stabilirii unor slavi este vorba de secolele VII–IX, în care populația a fost doar spre sfârșitul intervalului ceva mai mare. Și în cazul bulgarilor, veniți în secolele IX–XI numărul a fost încă destul de mic, doar ceva mai mare în cazul pecenegilor veniți în secolele X–XI. Similară a fost situația și în ce privește maghiarii și secuii care au pătruns în spațiul cercetat tot în preajma anului 900, cunoscând inițial o creștere lentă și de-abia treptat o creștere mai remarcabilă, care a fost și rezultatul unor circumstanțe politice favorabile. O creștere – chiar spectaculoasă – s-a constatat în cazul coloniștilor care au ajuns aici doar în faza creșterii rapide a populației[17].

SCHIMBĂRILE PEISAJULUI

Repercusiuni deosebit de importante ale creșterii sau scăderii populației au fost cele asupra mediului înconjurător. După scăderea populației înainte de secolul VII, a avut loc, în multe zone, o revenire la vegetația naturală. La noi zonele de silvostepă au rămas zone neîmpădurite, astfel șesul din Crișana și Banat devenea favorabil păstoritului. Și pentru Câmpia Transilvaniei din Ardeal (care era o zonă cu caracteristici asemănătoare unei silvostepe) K. Horedt a constatat stabilirea temporară a unor populații migratoare. La marginea acesteia populația beneficia atât de pășune, cât și de apă proaspătă și lemne de foc. De asemenea, în zona mai caldă din sud-vestul Depresiunii Transilvaniei, avantajoasă agriculturii, s-a concentrat o parte a populației, existând mai multe suprafețe neîmpădurite – dar acolo nu a mai fost vorba de un peisaj natural, ci de unul cultural.

Între secolele VI și X, în care populația a crescut numeric foarte puțin, vor fi intervenit doar defrișări locale modeste. Acestea pot fi presupuse mai ales în zonele colinare cu altitudine mai mare și relief frământat, în care populația sedentară era cât de cât în siguranță. De-abia creșterea numerică mai mare a populației și schimbarea

[15] P. Niedermaier, *Habitatul medieval în Transilvania*, București, 2012, p. 89–120.

[16] *Ibidem*, p. 273–279.

[17] În primele secole ale celui de al doilea mileniu populația orașelor ardelene s-a dublat, în medie, în fiecare jumătate de secol.

treptată a modului de viață vor fi determinat în secolele X–XI defrișări notabile, care au dus la apariția unui peisaj cultural. Aceasta poate fi presupus mai ales în zonele legate de căile de transport ale sării – de importanță economică majoră.

În secolele XII, XIII, precum și în prima jumătate a secolului al XIV-lea, când populația a crescut rapid, ajungând la un apogeu, au fost executate multe defrișări și desecări suplimentare, care au dus, în fond, la apariția peisajului cultural actual. Implicit, valoarea lemnului folosit pentru construcții și uzul casnic a crescut. Astfel, referitor la zona Baia Mare există prevederi privind protecția copacilor necesari mineritului. De asemenea, în zona de silvostepă vasele de transport ale sării erau desfăcute și vândute ca lemn de construcție.

O populație asemănător de mare ca aceea de la mijlocul secolului al XIV-lea nu a mai existat decât la sfârșitul secolului al XVI-lea și spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. În consecință, nu au fost necesare defrișări suplimentare substanțiale, ci, mai curând, curățirea unor suprafețe care începuseră să se reîmpădurească. Primele hotărâri locale privind economisirea lemnului de construcții s-au păstrat în scaunul Cincu și acestea datează din secolul al XVII-lea. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când populația a crescut din nou, lemnul a avut o valoare considerabilă, motiv pentru care au fost efectuate defrișări preponderent în Carpații Orientali, plutăritul pe Mureș devenind important pentru transportul masei lemnoase.

La extinderile treptate ale suprafețelor neîmpădurite defrișările s-au încadrat în anumite reguli generale deoarece pădurile, pe lângă rolul lor ancestral, aveau și un rol defensiv remarcabil. În zona localității Miercurea Sibiului este atestată chiar și denumirea „pădure de apărare”, fără să știm dacă și în ce fel au existat amenajări speciale în interiorul unei asemenea păduri. Fâșiile de teren cu plantații dense – păduri sau garduri artificiale sau vii – au separat zonele controlate de populația autohtonă de cele ocupate de maghiari, pecenegi sau cumani. Acestea s-au păstrat mult timp. Astfel J. Hiltebrand[18] scria în secolul XVI despre „munții pădurоși cu o mulțime de garduri de pari”. La baza păstrării unor asemenea fâșii de pădure au stat anumite reguli, atestate de toponimia zonelor respective. Astfel, la Viscri sau Movile s-a păstrat până în preajma zilelor noastre denumirea „pădure oprită”. Obstacolele pot fi clasificate ca „prisăci”, dar acest termen este destul de imprecis. Pădurile au putut fi completate cu zone în care s-au doborât copacii în așa fel încât ele să formeze niște obstacole greu de trecut – mai ales pentru călăreți. Prisăcile au putut fi extinse în decursul timpului cu terasamente (șanțuri și valuri) și câmpuri libere, care permiteau o supraveghere mai ușoară și un câmp de tragere. Sunt amintite și porți de fier deja pentru perioada din jurul anului 1000, iar justificarea folosirii unor asemenea porți foarte scumpe dovedește eficiența centurilor de apărare. Oricum, tipologia prisăcilor din zone diferite – inclusiv cele montane – a fost mult mai mare decât se considera înainte.

În cazul conflagrațiilor, invadatorii dispuneau, de regulă, de cai antrenați, în schimb populația sedentară, profilată pe agricultură sau creșterea animalelor, dispunea mai curând doar de cai pentru transportul poverilor și muncile câmpului.

[18] *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, p. 584.

Prisăcile au oprit, cel puțin temporar, atacurile călăreților: chiar și pentru pedeștri erau greu de trecut, iar caii erau opriți complet. Astfel era diminuată sau evitată inegalitatea dintre pedeștri și călăreți.

CONFLICTE ȘI CONFLAGRAȚII

Aspecte cu un caracter legic se pot constata și în privința conflictelor și conflagrațiilor – aceasta independent de populația, locul și data concretă.

Baza economică constituie, în acest context, un prim element important. Veniturile din munca asiduă pentru cultivarea ogoarelor și creșterea animalelor erau în general mai mici decât cele obținute de pe urma unor expediții de jaf. Agricultorii erau legați de așezările și ogoarele lor, unde erau sedentari și mai ușor de atacat și de jefuit. Crescătorii de animale, nomazi, erau mai mobili și puteau să se refugieze în cazul apropierii unor invadatori și mai ales, oierii puteau să se retragă în păduri și zone greu accesibile, ascunse, unde puteau supraviețui chiar intervale mai lungi.

Pregătirea conflagrațiilor a avut un rol major: crescătorii de cabaline au avut șansa creșterii unor cai pentru deplasări rapide, favorabile în special expedițiilor de jaf. Situația lor economică le permitea o înarmare mai bună, creșterea unor cai de luptă și, în plus, asigura disponibilitatea luptătorilor pentru exerciții și antrenamente. Foarte mult a contat, firește, numărul luptătorilor: în cazul nomazilor triburile mai mici, deși agresive și bine pregătite pentru luptă, dotate cu armament bun și cai antrenați, erau izgoniți de triburi mai mari de pe pășunile mai bune în locuri mai puțin avantajoase. Aceasta a dat naștere la un fenomen de migrație în stepa euroasiatică ce a afectat și Europa Centrală.

Chiar dacă au apărut deja de la sfârșitul secolului XI călăreți cu armuri complexe[19], grosul luptătorilor veniți din zonele de stepă era format, în secolul al XIII-lea, din călăreți bine echipați, dar fără armuri[20]. Cel mai târziu la sfârșitul secolului al XI-lea cetele de secui erau organizate în centurii și decurii[21].

Privind tactica folosită în cazul unor conflagrații, călăreții aveau șansa unor mișcări rapide la înaintare sau retragere și puteau să execute mai ușor manevre de diversiune. De asemenea, le era posibilă o concentrare sau dispersare bruscă. De la distanță ei puteau fi atacați de pedeștri cu săgeți, în schimb în cazul unei lupte corp la corp călăreții erau avantajați deoarece puteau să se lupte de sus în jos, iar pedeștrii trebuiau să se lupte de jos în sus, ceea ce constituia o mare diferență.

Strategia folosită de învingători împotriva celor învinși era legată de circumstanțele concrete. În primul rând a contat intenția folosirii teritoriilor cucerite, dar și relația cu populația sedentară, precum și densitatea acesteia. Teritorii cucerite nelocuite sau din care a fost izgonită populația sedentară au fost îngrădite de prisăci,

[19] E. Fügedi, *Das Mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*, în „Das mittelalterliche Königreich Ungarn", Budapest, 1989, p. 477.

[20] H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972, p. 477.

[21] *Ibidem*, p. 134–135.

dispuse pe linii avansate, în spatele cărora s-au efectuat colonizări, dar în multe cazuri s-au păstrat pentru siguranță în spatele lor și vechile prisăci[22]. Un teritoriu cucerit, folosit doar pentru păstoritul cailor aducea cel mult o dare sub formă de cai (doar mai târziu în boi)[23], dar dacă a existat sau a fost colonizată forță de muncă pașnică se putea obține eventual un profit mai mare.

Oricum, supravegherea diferitelor sectoare ale prisăcilor era încredințată unor „spectatores", care patrulau de-a lungul acestora[24]. Aceștia, secui, pecenegi sau oguzi, erau inițial nomazi, iar, mai târziu, trăiau în sate și se ocupau pe timp de pace cu agricultura sau creșterea animalelor[25]. Cei mai importanți dintre păzitorii de graniță, secuii, trăiau într-o organizare socială gentilo-tribală cu „neamuri, generații și ramuri"[26].

Având în vedere elementele de mai sus, se conturează în contextul conflictelor și conflagrațiilor de la cumpăna primului mileniu mai multe etape tipice:

- Învingerea militară – eventual în mai multe etape consecutive;
- Lichidarea, izgonirea, subjugarea sau cruțarea populației învinse;
- Feudalizarea teritoriilor;
- Colonizarea suplimentară a teritoriului cucerit cu populații distincte.

REPERE PENTRU TRANSILVANIA LIBERĂ, AGRESATĂ, OCUPATĂ

CIRCUMSTANȚELE POLITICE GENERALE

Populațiile care dominau spațiul transilvan au fost în secolul al IX-lea nomade și seminomade; observația este valabilă mai ales pentru bulgari și maghiari. Venind din stepa euroasiatică, nord-pontică, ei au tins spre dominarea unui spațiu liber nelimitat. Această tendință a influențat viața populației locale, în bună parte sedentară; în plus, a fost influențată de raportul de putere dintre marile state din zonă. La începutul perioadei analizate, acestea au fost Moravia Mare și Primul Țarat Bulgar și, în subsidiar, triburile pecenege. Doar ulterior au venit maghiarii, care au distrus mai întâi statul moravian și, ulterior, în multe etape succesive, dominația, respectiv suzeranitatea bulgară – aceasta în dauna populației autohtone.

SEMNIFICAȚIA BISERICII DIN DENSUȘ

Una dintre primele mărturii referitoare, în mod indirect, la Transilvania medievală este un tratat de pace din anul 892 între Primul Țarat Bulgar și regele Carintiei, Arnuf, privind interzicerea exportului de sare – desigur din Transilvania – în Moravia Mare[27]. Dar în afară de obiecte de mici dimensiuni din această perioadă

[22] *Ibidem*, p. 10; Tagánzi, G*yepü és gyepüelve*, în „Magyar Nyelv", IX, 1913.
[23] *Ibidem*, p. 136.
[24] *Ibidem*, p. 13, 21. Vezi și p. 204.
[25] *Ibidem*, p. 20, 122.
[26] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, 1972, p. 113.
[27] P. Niedermaier, *Städte, Dörfer, Baudenkmäler*, Köln-Weimar-Wien, 2008, p. 321.

există și un monument important: biserica din Densuș, construcție de valoare excepțională.

O primă particularitate a acestui edificiu constă în existența, de la bun început, la sud de naos, a unei încăperi distincte, din perioada de construcție inițială. Ea trebuie să fi fost un baptisteriu[28]. În interior, micul naos, de tip central, prezintă „colțuri" rotunjite – evident o asemănare cu martiroanele circulare. În exterior baza turnului sau a turlei prezintă pe partea de vest aceleași rotunjiri, dar mai pronunțate, iar în est există tendința unificării acesteia cu învelitoarea altarului[29].

În sfârșit, atrage atenția acoperirea edificiului cu pietre plate, soluție întâlnită și la alte câteva construcții din zonă, la biserica din Nucșoara și turnurile din Suseni și Strei[30]. Particularitățile monumentului din Densuș dovedesc că acest monument nu a fost o realizare stângace a unui meșter local, ci opera unui constructor foarte iscusit, care a avut la dispoziție doar mijloace materiale reduse, folosind în bună parte spolii romane. Această iscusință lipsește la turnul de deasupra naosului, care ține loc de turlă: acesta prezintă în interior o suprapunere stângace a unor registre destul de diferite[31], ceea ce face plauzibilă construirea lui într-o etapă ulterioară realizării părții inferioare a bisericii, înlocuind, probabil, o cupolă inițială (fig. 1). Cel mai plauzibil este datarea turnului în perioada când Țara Hațegului ținea de ordinul Cavalerilor Ioaniți. Dar, oricum, datarea edificiului este problematică. Grigore Ionescu scria[32]: „*Structura, puțin obișnuită, precum și forma și dimensiunile planului (naosul măsoară 6 × 6 m) ne transportă foarte departe în timp și spațiu. Tipul structural căruia îi aparține monumentul și-ar putea găsi originea în martirioanele realizate cu ingeniozitate constructivă a meșterilor creștini din Asia Mică și Siria, între veacurile IV și VI*". O executare atât de timpurie a construcției este puțin probabilă, dar dimensiunile extrem de reduse ale monumentului pledează, totuși, pentru o datare într-o

Fig. 1. Încercare de reconstituire a bisericii din Densuș.

[28] Dacă ar fi fost aici germenele unei mănăstiri, clădirile aferente acesteia erau foarte probabil din lemn, diferențele dintre materialul perisabil și cel durabil scoțând biserica în evidență.

[29] G. Curinschi-Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1981, p. 88–89.

[30] Existența unor ferestre romanice la etajul superior al turnului arată o datare mai recentă a acestuia; este posibil ca sala bisericii să fi fost adăugată mai târziu turnului, iar portalul gotic s-a practicat de asemenea ulterior.

[31] Gr. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 122.

[32] *Ibidem*, p. 124.

epocă în care populația era încă foarte redusă. Având în vedere apartenența zonei la statul bulgar, care a trecut în anul 864 la creștinism, precum și prezența baptisteriului la Densuș pare probabilă construirea monumentului curând după acest an.

Amplasarea monumentului are o semnificație deosebită. El se găsește aproape de traseul de transport al sării de la ocnele ardelene la Dunăre, deci într-o zonă economică foarte importantă pentru Primul Țarat Bulgar. Unicitatea monumentului, situarea lui laterală față de acest traseu, între Țara Hațegului și Masivul Poiana Ruscă, pledează pentru o legătură între acestea și depresiunea Streiului și, implicit, pentru o anumită structurare a zonei temporar ocupată de bulgari.

DUCATUL LUI GELOU[33]

De natură diferită sunt indiciile privind începuturile pătrunderii maghiarilor pe teritoriul Ardealului: este vorba de toponime și topografie, care confirmă relatări din cronica *Gesta Hungarorum* (Cronica notarului anonim).

Marea majoritate a maghiarilor a trecut la sfârșitul secolului IX din stepa nord-pontică (Etelkőzs), prin silvostepa Rusiei Kieviene, în silvostepa Panonică, și anume prin pasul Verecke, în partea superioară a Câmpiei Tisei în zona Munkács (Mukačeve), și în partea de nord-vest a Transilvaniei; este o zonă în care densitatea habitatului este, până azi, mai mare decât în părțile situate mai spre sud ale Câmpiei Tisei. Pătrunderea maghiarilor s-a făcut cu aprobarea Moraviei Mari, dar agresivitatea noilor veniți este evidentă în contextul distrugerii acesteia de către ei în anii imediat următori. Concentrarea majorității celor șapte triburi maghiare într-o zonă relativ mică arată că nu a fost vorba de o populație numeroasă, dar care era în creștere accentuată[34]. Aceasta a atacat nu doar părțile situate la sud-vest de zonele ocupate inițial, ci și cele din nord-vestul Transilvaniei.

După distrugerea Moraviei Mari, au atacat deja înainte de anul 900 ducatul lui Gelou, situat pe Podișul Someșului (adică în Depresiunea Almașului și pe dealurile Clujului și Dejului), care s-a bucurat de o oarecare bunăstare datorată zăcămintelor de sare de la Cojocna și Ocna Dejului.

Paradigmatică este cucerirea în etape succesive a teritoriului. În jurul anului 900, tribul condus de Tuhutum a făcut o incursiune în această zonă, a învins pe Gelou, dar teritoriul colinar cu o altitudine până la 700 m, puternic împădurit, nu a corespuns modului de viață al unui popor nomad de stepă. Astfel, Tuhutum s-a mulțumit cu asigurarea graniței pentru ca triburile maghiare să nu fie periclitate din această direcție. Linia de demarcație, cu „Poarta Meseșului" s-a realizat pe creasta muntelui Meseș, dar granița dintre cele două formațiuni statale s-a găsit mai spre est

[33] P. Niedermaier, *Ducatul lui Gelou în lumina reperelor topografice*, p. 27, în „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române", seria V, tomul XLII, 2023, p. 27–50. Față de aceast studiu aducem aici clarificări și date suplimentare.

[34] P. Niedermaier, *Habitatul ...*, p. 89–95, 98–119. Pentru satele și orașele săsești din sudul Ardealului s-a putut stabili pentru perioada anterioară mijlocului secolului al XIV-lea o dublare a populației în fiecare jumătate de secol, deci creșterea ei de patru ori în decurs de un veac.

de creastă, mai probabil de-a lungul râului Agrij, căci straja aferentă Porții Meseșului se găsea pe versantul estic al muntelui, la Treznea (Ördögkút). În schimb, dincolo de râul Agrij, pe creasta apropiată, a apărut o nouă prisacă a ducatului, cu „Poarta Sălajului”.

A urmat o perioadă în care interesul maghiarilor era îndreptat spre jaful în zonele de vest și sud-vest ale Europei. Poate în urma conștientizării valorii sării din ducat (încă neamintită de spionii lui Tuhutum), în ajunul anului 930, maghiarii au declanșat un nou război prin care și-au anextat teritoriul până la cumpăna de apă dintre râul Almaș, care curge spre nord, și râurile care curg spre est, de asemenea Ocna Dejului și zona de acces spre sarea exploatată acolo. Dar triburile nomade obișnuite cu stepa nu erau interesate să folosească teritoriul colinar; numai printr-o înțelegere cu populația existentă, la Aschileu, putea să obțină venituri din zona respectivă.

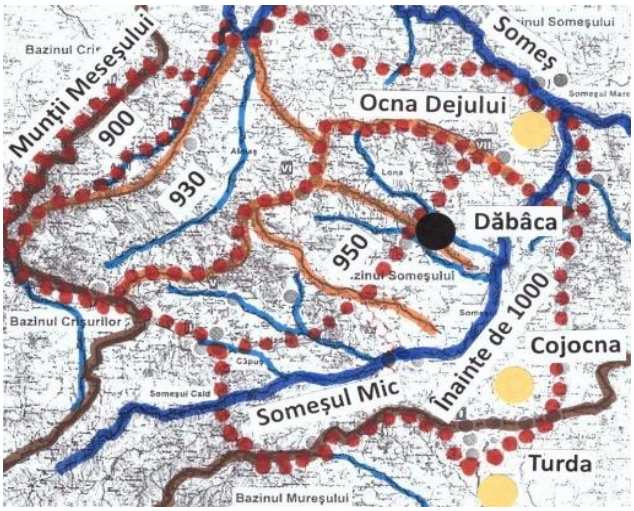

Fig. 2. Etapele cuceririi Ducatului.
Liniile albastre indică cursurile de apă, cele ocru cumpănele de apă, iar cele roșii, punctate, granițele de la o anumită dată.

Probabil a existat și o a treia fază de cucerire, legată de localitatea „Giula” din apropierea cetății Dăbâca; ea poate fi datată în perioada acestui conducător important, adică în jurul anului 950[35]. De-abia mai târziu maghiarii au ocupat restul teritoriului fostului ducat din bazinul Someșului Mic (fig. 2)[36], ceea ce pledează pentru rezistența populației existente în zona respectivă.

OCUPAREA BAZINULUI SOMEȘULUI MARE

De-a lungul Someșului Mare, care a format aici linia de referință a zonei aferente, s-au găsit mai multe subzone. Ocuparea lor datând dintr-o fază deja mai dezvoltată a feudalizării, unele dintre aceastea au devenit feude ale „neamurilor” nobile. După o hartă publicată de G. Kristó[37], de-a lungul Someșului și al Someșului Mare, era vorba de 11 de astfel de familii, iar în zona până la Mureș, care a intrat mai târziu în sfera nord-ardeleană, de alte14 familii. Față de un total de 55 de familii localizate în alte zone, era vorba de 22%, respectiv 25% (fig. 3). Aceasta face plauzibil ca o parte din „neamuri” să fi avut și un aport la extinderea zonei ocupate.

[35] După T. Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX–XI*, București 2006, p. 83, și alții, creștinarea lui a avut loc în anul 953.

[36] P. Niedermaier, *Ducatul lui Gelou* ...

[37] G. Kristó, *Ardealul timpuriu (895–1324)*, Szeged, 2004, p. 332.

Pământul lor nu putea fi lucrat decât de populația indigenă, constituită probabil în bună parte din români. Desigur au existat și alte populații, dispărute în decursul timpului ca entități specifice. Astfel, un grup de șapte localități, a căror denumire este legată de „Ciceu", pare să fi fost legat de Cetatea Ciceului și Cetatea Cazarilor / Cuzdioara (fig.4). Teritoriul lor a fost destul de clar delimitat prin două straje: Urișor (Alőr) și Uriu (Felőr), perimetru în care se găsesc însă și alte așezări – probabil mai noi. Faptul că o parte a locuitorilor a fost mutată ulterior la o nouă graniță în scaunul Ciuc, lângă Miercurea Ciuc, pledează pentru identificarea acestei populații ca un mic popor ajutător al maghiarilor.

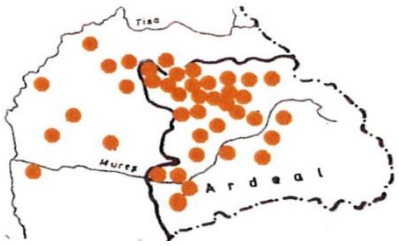

Fig. 3. Neamurile din Transilvania (după G. Kristó).

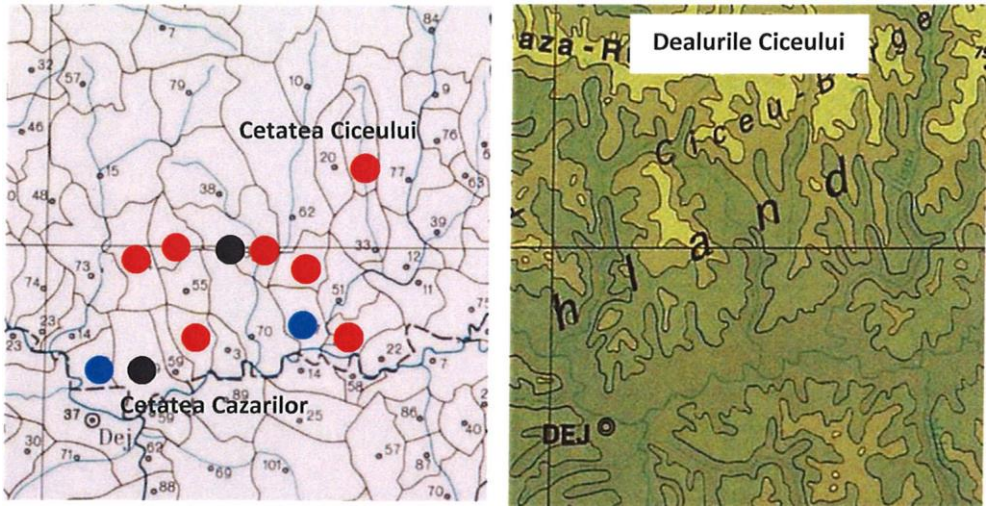

Fig. 4. Zona Ciceului (împărțire administrativă 1810; situația hipsometrică).
Punctele: roșii – sate, negre – cetăți, albastre – straje.
Altitudine: verde închis – 400 m, verde deschis – 1000 m.

Câmpia Transilvaniei ridică probleme deosebite: populația de acolo a plătit mai întâi decimă, dar ulterior a participat la datul oilor (*quiquagesima*). S-a presupus pentru această zonă o schimbare a populației[38], ceea ce pare însă puțin probabil, deoarece într-o fază timpurie biserica catolică putea să ceară decimă și de la populația ortodoxă[39].

[38] E. Wagner, *Register des Zehnten und des Schaffünfzigsten als Hilfquelle zur historischen Demographie Siebenbürgens*, în „Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbaren", I, München, 1987; Idem, *Zur Siedlungsgeschichte Nordsieben-bürgens im Mittelalter*, în „Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde", VII, 1977.

[39] Oricum, în cazul descris de E. Wagner era mult mai simplu de schimbat felul dării decât de înlocuit populația.

Oricum, procesul de valorificare a cuceririlor a fost destul de îndelungat. Există, pe de o parte, așezări cu denumirea „Mintiu” (Nemeti, Olaszi), care, judecând după privilegiile cartierului Mintiu din Satu Mare[40], vor fi fost colonizate în prima jumătate a secolului XI. Pe de altă parte, în zona Bistriței au mai fost colonizați sași spre sfârșitul secolului XII și în secolul XIII între alte sate deja existente, ceea ce arată că acolo mai era pământ liber, nefolosit[41].

Evoluția poate fi considerată ca paradigmatică.

LUPTA PENTRU PĂȘUNI

Silvostepa câmpiei Tisei a fost o zonă propice pentru crescătorii de animale. În acest habitat au pătruns, în anul 895, maghiarii cu caii lor, destinați primordial luptei. Din nordul câmpiei, unde s-au stabilit inițial, și-au extins teritoriul deja înaintea anului 900 spre sud (fig. 5), mai întâi până la cetatea Satu Mare și în continuare până la marginea de nord a bazinului Crișurilor.

În continuare au asediat cetatea Biharea, ce a aparținut lui Menumorut, care era de origine moravă, „cu inimă de bulgar”, și care a susținut dependența lui de împăratul din Constantinopol. Cucerind cetatea, maghiarii au anihilat centrul de putere al Moraviei Mari în aceste părți, care, pe cât se pare, a avut și anumite legături și cu Primul Țarat Bulgar.

Totodată, maghiarii s-au asigurat și înspre est. După reconstruirea Porții Meseșului, în perioada ocupării cetății de la Biharea, au așezat pe intrarea Crișului Repede, în Câmpia Tisei, un puternic grup de secui din Tileagd, destinat probabil întreruperii legăturii cu cazarii din zona Călățele, care înainte țineau de Moravia. Pe de altă parte, apărarea cazarilor împotriva maghiarilor s-a făcut mai probabil în defileul Crișului, la Piatra Craiului de lângă Ciucea, între Muntele Șes și Pădurea Craiului, unde au existat și multe gospodării împrăștiate.

Dar, secuii din Tileagd au fost utilizați și în multe alte locuri din Crișana: lângă Tileagd se găsește localitatea Uileacu, a cărui denumire este destul de răspândită: numai în județul Bihor există Uileacu de Beiuș, de Criș și de Munte[42]. Tot lângă Tileagd se găsește și Săcădate, un nume care se regăsește lângă râul Olt.

Odată cu creșterea populației și, implicit, a puterii de luptă și a necesităților de pășunat, maghiarii nomazi și-au extins teritoriul spre sud, până la marginea de miazăzi a bazinului Crișurilor, unde într-o perioadă timpurie existau puține așezări[43]. Terenul plan, vegetația relativ bogată și climatul relativ cald al perioadei respective le-a fost favorabil.

---

[40] *Documente privind istoria României, veacul XI, XII, și XIII,* C. *Transilvania*, I, București, 1951, p. 238.

[41] Colonizarea relativ târzie a sașilor rezultă din existența doar a unor biserici gotice; biserica romanică din Harina a fost construită de Simon de genere Kacsis, deci de un nobil maghiar, neavând tangență cu mediul săsesc (K. K. Klein *Transszlvanica*, München, 1963, p. 193–194).

[42] I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 105

[43] P. Niedermaier, *Ardealul în spațiul sud-est european*, București, 2022, p. 90–91; Idem, *Städte, Dörfer, Baudenkmäler*, Köln-Weimar-Wien, 2008, p. 319–326.

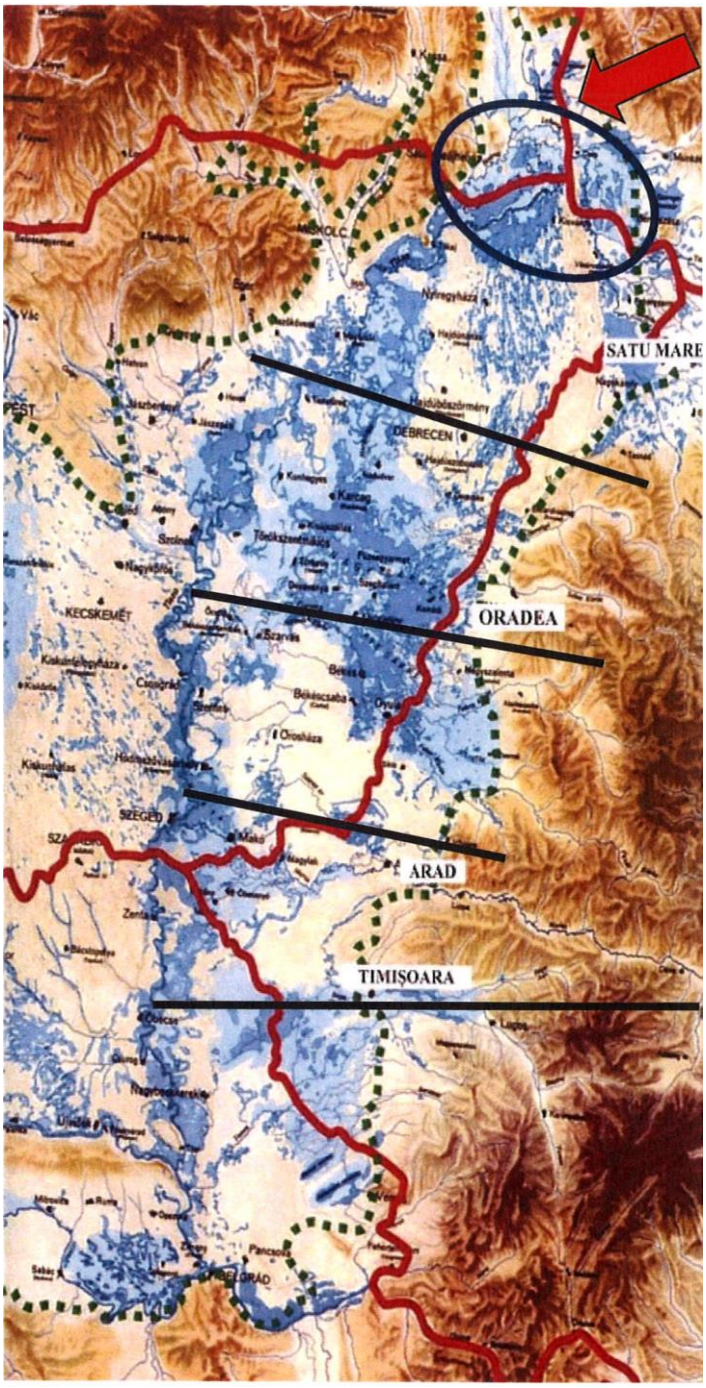

Fig. 5. Etapele înaintării maghiarilor.
Săgeata roșie – pătrunderea maghiarilor prin pasul Vereczke; elipsa neagră – zona așezării inițiale; liniile negre (de sus în jos) – cumpăna de apă dintre bazinul Someșului și al Crișurilor, cucerirea Bihariei, cumpăna de apă între Crișul Alb și Mureș, mlaștinile Timișorii.

Populația sedentară din zona respectivă a Câmpiei Tisei a trebuit să se retragă în cele două văi apropiate: în valea Crișului Negru, care a fost barată, în aval de Beiuș, în dreptul satului Prisaca și a strajei de la Urviș de Beiuș (Belényesörvényes), iar amplasarea strajei în aval, mai aproape de Oradea, pledează pentru intenția de apărare a părții din amonte de Prisaca de pe Crișul Negru[44]. În mod similar, în Valea Crișului Alb aproape de Sebiș s-au găsit urmele unui val de pământ cu palisade din secolul X, al cărui șanț se găsește înspre câmpie[45], de unde era de așteptat un atac.

LUPTA PENTRU SARE

În mediul central european, unde sarea a avut în Evul Mediu o importanță deosebită. Chiar dacă populația secolului IX nu era foarte numeroasă, comercializarea sării de către Primul Țarat Bulgar în Moravia Mare a constituit în anul 882 un obiect al tratatului de pace dintre Bulgaria și Carintia. Extrem de importante erau Ocnele de la Turda, Cojocna, Ocna Dejului[46] – mai ales fiindcă ele s-au găsit în vestul Ardealului, de unde era relativ ușoară transportarea sării spre zonele de desfacere – transportul naval pe Mureș de la Vințul de Jos/Vurpăr la Szeged sau transportul rutier prin Țara Hațegului – valea Bistrei și culoarul Timiș-Cerna la Dunăre.

Spre deosebire de ocnele din Cojocna și Ocna Dejului, care s-au găsit în bazinul Someșului, Turda se găsește în bazinul Mureșului. Când Ocna Dejului și Cojocna au fost ocupate de maghiari, ocna de la Turda a mai rămas bulgarilor. Datorită acestui fapt, zona Mureșului a avut o importanță cu totul deosebită și, implicit, este de presupus că a existat o rezistență îndârjită a bulgarilor împotriva avansării maghiarilor în zona Mureșului inferior. Este de presupus că învingerea acestei rezistențe a avut loc spre sfârșitul primei jumătăți a veacului al X-lea, după moartea țarului bulgar Simeon I, în anul 927, dar înainte de botezul primului Gyula în 953 la Constantinopol și a distrugerii forțelor de luptă ale maghiarilor în anul 955 pe Lechfeld. Populația locală a trebuit să se retragă în văile munților adiacenți, în valea Crișului Negru și a Crișului Alb[47]. Ca urmare a controlării Mureșului inferior de către maghiari este probabil ca Gyula să-și fi stabilit locația lui principală tocmai în această zonă a fostei granițe, pe locul orașului de azi, pe o „peninsulă" înconjurată de mlaștini[48].

Înaintarea maghiarilor spre sud s-a oprit în această etapă deocamdată la cetatea Timișoara, situată în fâșia mlaștinilor dintre Lugoj și Tisa, care a constituit o barieră

---

[44] P. Niedermaier, *Ardealul ...*, p. 95–96.

[45] I. M. Țiplic, *Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10.-14. Jahrhundert)*, Heidelberg, 2007, p. 138.

[46] La Turda s-a găsit cel puțin o monedă din veacul al IX-lea și în toate aceste trei centre s-au colonizat de timpuriu mineri străini, *hospites*.

[47] P. Niedermaier, *Ardealul ...*, p. 95–96.

[48] A. Madgearu, *Românii și maghiarii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 132. Vezi și T. Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX–XI*, București, 2006, p. 83.

foarte greu de trecut. Oricum, cu stăpânirea Crișanei, a trecerii peste Munții Meseș și a văii Mureșului maghiarii controlau căile de acces spre Ardeal.

Pentru a evita pătrunderea maghiarilor pe valea Mureșului în Ardeal, bulgarii au blocat valea la Bănișca, în aval de Deva, executând o prisacă est-vest prin masivul Poiana Rusca, peste vârful Grohotului, la Prisaca de lângă Caransebeș și de acolo la mlaștinile Banatului. Dar, din cauza ocupării de către maghiari a zonei Mureșului inferior, bulgarii nu au mai putut transporta sarea pe Mureș; aceasta trebuia făcută în continuare rutier, prin Țara Hațegului, valea Bistrei și culoarul Timiș-Cerna la Dunăre.

Dar, în a doua jumătate a secolului X, maghiarii au reușit să străpungă și poarta de la Brănișca (aceasta poate și prin ocolirea de către o parte a oastei prin valea Crișului Alb și pasul Vălișoara[49]). Odată cu această victorie maghiarii au obținut ocna de la Turda și drumul spre aceasta. Dar, în Ardeal, în dreptul Mureșului mijlociu, au stat pecenegi și români, care ar fi putut stânjeni transportul sării pe Mureș. Probabil datorită unei politici deosebit de abile dusă de Gyula mai ales față de aceștia – legăturile sunt bine cunoscute – s-a evitat o astfel de periclitare a transportului naval.

După înlăturarea lui Gyula de către Ștefan I în anul 1003 s-a schimbat situația politică. Implicit, pecenegii și românii au devenit mai agresivi[50]. Periclitarea transportului pe Mureș a făcut necesară o asigurare a acestuia. Conform specificului terenului și al amplasării habitatului din zonă existau două tronsoane distincte: unul în amonte și unul în aval de Bălgrad (Alba Iulia). În amonte, transportul de la Turda la Războieni Cetate (Székelyföldvár) de lângă Unirea s-a făcut pe cale rutieră printr-o zonă locuită de secuii de Kezdi (scaunul Arieșului de mai târziu) sau, în cazul unor precipitații abundente, chiar pe Arieș[51] – ambele rute fiind sigure.

De acolo până la Bălgrad (Alba Iulia) transportul pe Mureș punea probleme. În dreapta râului, înspre Munții Trascăului, trebuia realizată o supraveghere sistematică de către secuii de Orbo, „*primi hospites regni*”[52] (Cricău și Ighiu), și locuitorii zonei Presaca Ampoiului, în timp ce în stânga râului, deși s-au descoperit urme ale unor așezări secuiești timpurii, nu pare să fi fost necesară o supravegere similară[53]. În aval de Bălgrad situația era alta. Cursul Mureșului se găsea la poalele Munților Metalici, dar de acolo, din partea dreaptă, nu a existat o periclitare a transportului. În schimb, era necesar un control al malului stâng, unde s-au plasat secuii de Sebus; în plus, s-a înființat o așezare a „primilor oaspeți ai țării” (Romos) și alte așezări importante – mai ales Orăștie, inițial locuită doar de secui. Există o singură explicație pentru această inegalitate: dacă în amonte de Bălgrad pericolul venea din Munții Trascăului, în aval pericolul exista dinspre munții Șurianu (fig.6). În zona Munților Trascăului exista habitatul vechi al mocanilor români, iar în zona Munților Șurianu exista habitatul românilor din Mărginimea Sebeșului.

Astfel este atestată aici, indirect, prezența românilor înainte de anul 1000.

---

[49] Vezi și: T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 77.

[50] P. Niedermaier, *Ardealul ...*, p. 183–185.

[51] Un debit suficient pentru un transport naval pe acest sector se poate explica doar prin împădurirea mai masivă la cumpăna primului mileniu.

[52] P. Niedermaier, *Ardealul ...*, p. 182–186.

[53] În zona respectivă există un sat, Teleac, dar acesta este de dată recentă și nu apare în Ridicarea Iosefină.

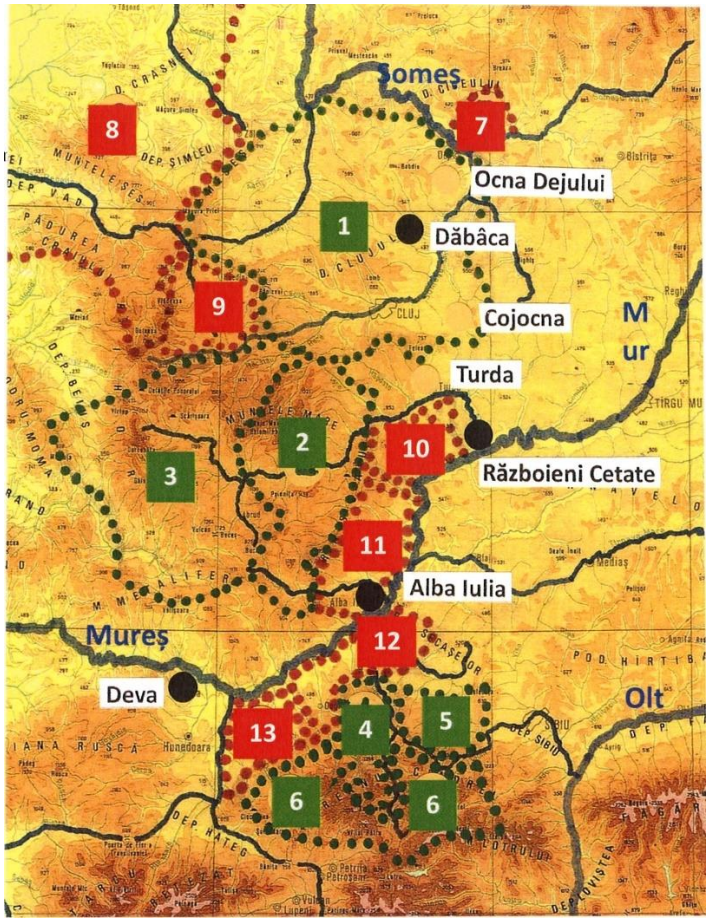

Fig. 6. Zona Mureșului mijlociu și zone învecinate.
Zone marcate cu cifre pe fond verde (române):
1. ducatul lui Gelou, 2. mocanii din Munții Apuseni, 3. moții,
4. Mărginimea Sebeșului, 5. Mărginimea Sibiului, 6. zone montane și alpine aferente.
Zone marcate cu cifre pe fond roșu (stăpânire maghiară sau cazară):
7. zona Ciceului, 8. partea maghiară a Câmpiei Tisei, 9. cazari, 10. secuii de Kézdi (ulterior scaunul Arieșului), 11. secuii de Orbó, Cricău și Ighiu, Zona Ampoiului inferior.

DEPRESIUNEA MOCANILOR

Cercetările de pe teren ne dau anumite informații privind delimitarea habitatului mocanilor. Pentru Munții Apuseni acestea sunt schițate de Alex Imreh[54] pe baza constatărilor etnologiei (fig. 6). Desigur, este posibil să fi intervenit anumite schimbări în decursul timpului – mai ales împingerea mocanilor din valea Mureșului în zona submontană. Acolo vor fi locuit mocanii la începutul celui de al doilea mileniu, iar traseul mai exact al zonei lor a fost impus de relieful terenului, care nu s-a schimbat.

[54] https://bedeleu.wordpress.com/2017/12/19.

După harta hipsometrică[55] (fig. 7), limita de est a teritoriului aferent mocanilor a fost creasta Munților Trascău – de la râul Arieș, în nord, până dincolo de Presaca Ampoiului – în sud. De acolo a trecut pe creasta Munților Metalici, a traversat râul Arieș și a continuat pe o creastă a Muntelui Mare. Înspre nord-est a urmărit o creastă de lângă dealurile Feleacului. Majoritatea zonei dintre aceste limite are un caracter submontan și doar la margine un caracter montan.

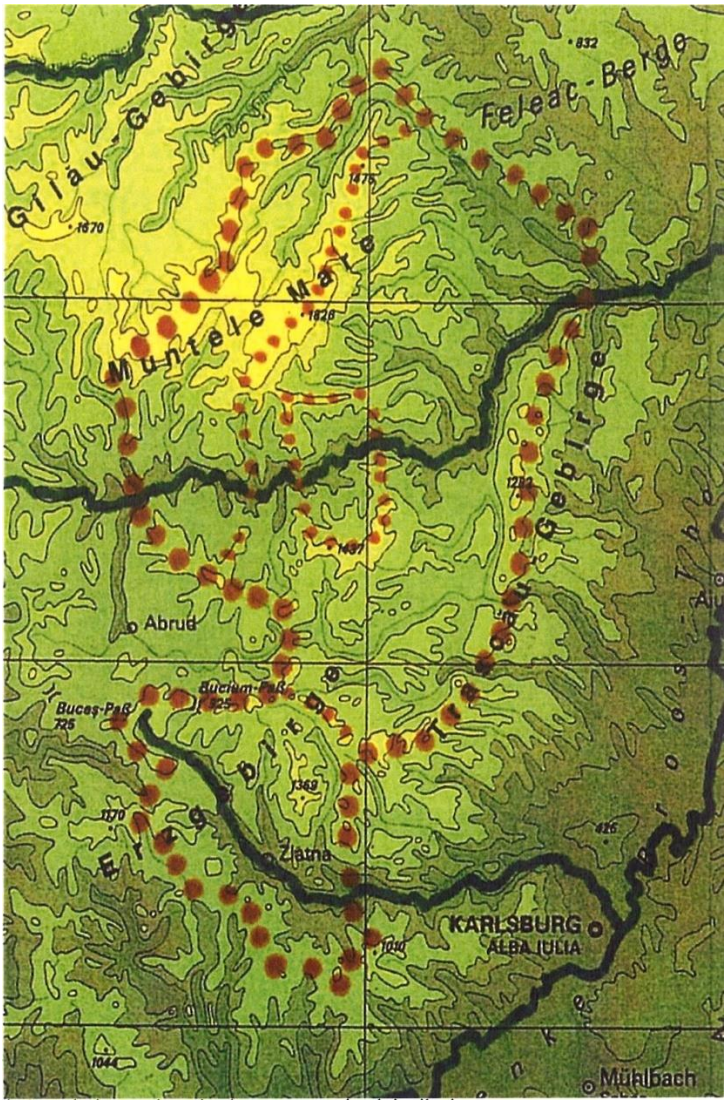

Fig. 7. Depresiunea mocanilor (relief).
Altitudine: verde închis – 300 m, verde deschis – 1 300 m, galben –1 800 m.

[55] Historisch-landeskundlicher Atlas von Siebenbürgen, Höhenschichten.

Foarte expresivă este structura parcelară (fig. 8). În cadrul acesteia se conturează mai multe zone:

1. Nucleul mocănimii cu circa 15 parcele mari, foarte neregulate, a fost locuit, desigur, de familii mari. După Ridicarea Iosefină habitatul de acest fel, constituit din „colibași" (Kolibaschen), era cel caracteristic mocănimii. (Nu este sigur ca la sfârșitul secolului XVIII să fi existat un sat compact construit).
2. Zonă aferentă de pajiști montane, nestructurate. Acesta nu a fost locuit permanent.

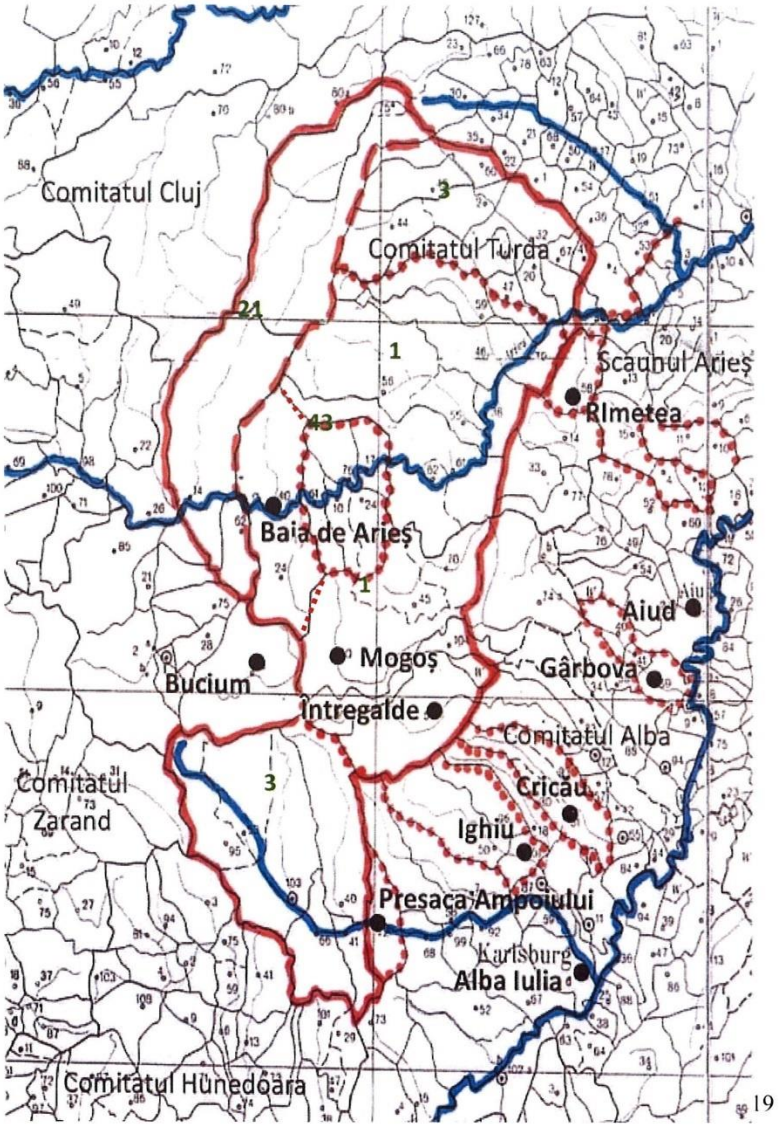

Fig. 8. Depresiunea mocanilor (hotare 1810).
Zonele mari: 1. zona de bază, 2. pășuni aferente, 3. extinderi, 4. zona exploatare metal.

3. Două zone de extindere a nucleului, cuprinzând circa 20 de proprietăți din care cea de nord se compune din parcele alungite, dar de formă foarte neregulată, iar cea de sud, tot din parcele alungite, dar cu o formă mult mai regulată.
4. Zona de exploatări aurifere dezmembrată din nucleu, cuprinzând hotarul centrului minier Baia de Arieș și încă 5 parcele mici.

Această situație arată evoluția de la proprietăți mari, foarte neregulate, la parcele din ce în ce mai regulate, tot relativ mari. Chiar dacă procesul de divizare a terenului a avut loc doar treptat, cunoscând multe modificări, diferențele dintre zone sunt evidente. Numărul redus de 20 de proprietăți inițiale și mărimea mare a acestora sugerează existența unor familii mari.

Densitatea habitatului a crescut mai ales pe văile Arieș și Ampoi. Dar cu toate acestea, având în vedere o creștere rapidă a numărului de proprietăți, care nu a depășit însă 40, este de presupus că o bună parte a populației tinere a migrat timp îndelungat din această zonă spre depresiunea Transilvaniei.

MĂRGINIMEA SEBEȘULUI

După cum s-a arătat mai sus, Mărginimea Sebeșului, cunoscută din cercetările întreprinse de Radu Totoianu[56], a fost a doua zonă în care era periclitat transportul sării pe Mureș. Din acest motiv s-a încercat și aici izolarea Mureșului de zona submontană din dreapta lui: secuii de Sebus, o așezare a primilor oaspeți (Romos) și Orăștia formează o zonă tampon între ele. Ca și în cazul mocănimii, unde s-a creat doar un „paravan" de protecție, s-a realizat și aici un asemenea „paravan" prin colonizarea secuilor de Sebus (*terra Syculorum terrae Sebus*), așezarea lor fiiind atestată aici prin privilegiul acordat sașilor în anul 1224[57]. Spre deosebire de zona mocanilor, s-a realizat aici, treptat, și o delimitare laterală a zonei românești. Aceasta nu a fost formată din teritorii, care, mai târziu, au făcut parte din scaunele Orăștie și Sebeș, ci din Comitatul Alba (fig. 9); la vest este vorba de localitățile Tărtăria și Sălișteă (înainte Cioara de Jos) cu un hotar extrem de lung, iar spre est, la sud de Petrești (din scaunul Sebeș), toată valea Sebeșului a ținut de comitatul Alba.

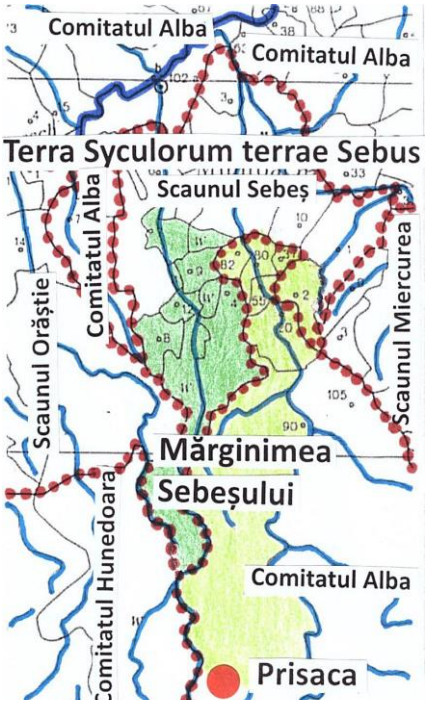

Fig. 9. Zona din jurul Mărginimii Sebeșului (marcată cu două tonuri de verde). Liniile roșii, punctate, indică limitele comitatelor și a scaunelor de mai târziu.

[56] R. Totoianu, *Păstoritul în Mărginimea Sebeșului*, Cluj-Napoca 2021, harta 5.
[57] F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch der Deutschen in Hermannstadt*, Sibiu, 1892, p. 34.

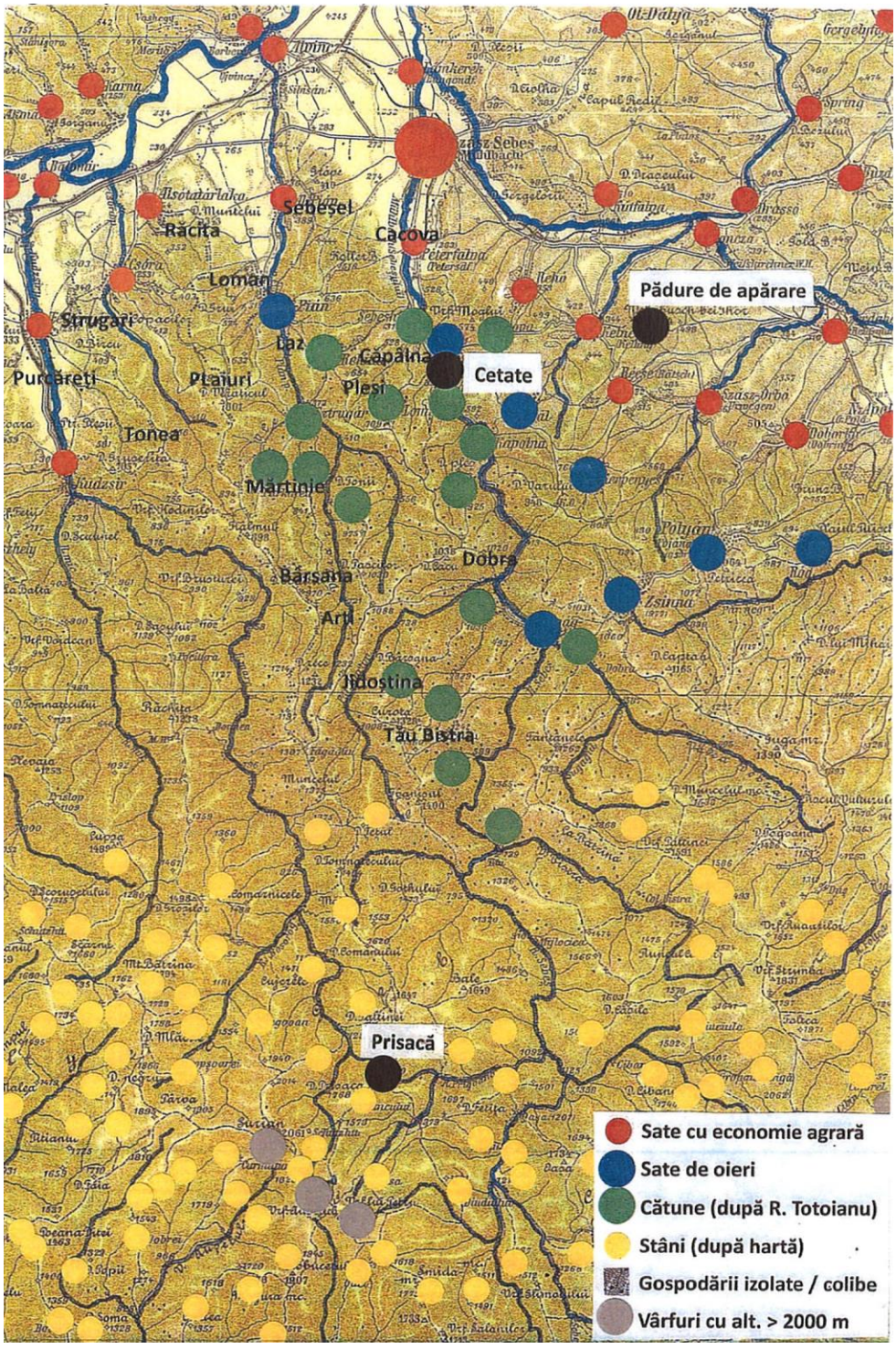

Fig. 10. Zona Mărginimii Sebeșului (după Generalkarte Mitteleuropas).

Astfel s-a realizat, oarecum, o încercuire și izolare a zonei românești. Este evident că teritoriile dependente de comitatul Alba, controlate direct de reprezentanții puterii de stat, au fost considerate, în acest context, ca fiind mai sigure.

Teritoriul Mărginimii Sebeșului este delimitat pe partea de est de malurile râului Sebeș, pe partea de sud a existat o prisacă, în partea de vest limita a fost culmea cu Dealu Mujeștilor – Dealu Lung – Râul Mare, iar în partea de nord de partea abruptă dintre șes și zona submontană.

Însuși teritoriul Mărginimii Sebeșului este clar structurat (fig. 10). În sus de satele cu economie agrară se găsesc sate de oieri. Dintre acestea Pianu de Sus, Săscior și Șugag aparțin de Mărginimea Sebeșului, la care se adaugă cătunele Deal, Cărpiniș și Dobra, situate spre est de râul Sebeș[58]. Cele trei sate locuite permanent au o importanță deosebită în anotimpul rece. În sus de acestea, în zona submontană, urmează un teritoriu destul de extins cu circa 20 de cătune care, chiar dacă aveau denumiri distincte, formau un sat împrăștiat/risipit, cu gospodării dispuse izolat (fig. 11)[59], între care se intercalează și terenuri cultivate și fânețe, majoritatea acestora pe „lunci" cu un relief destul de plan; doar unele văi mai scurte reprezintă aici elemente de structurare (fig. 13). Dincolo de această zonă se găsește cea montană și alpină cu stânele aferente pentru vărat – foarte numeroase.

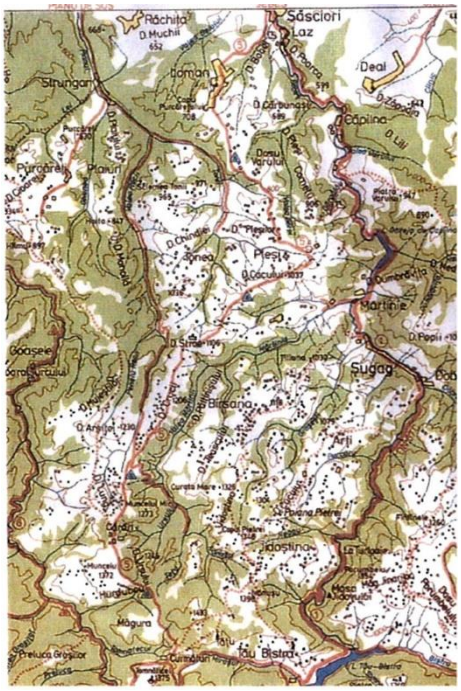

Fig. 11. Cătune din Mărginimea Sebeșului.

O cartare a pădurilor arată numărul aproape infinit de poieni (fig. 12), care întregește cartarea stânelor (fig. 10). Acest număr impresionant de poieni ascunse în pădure constituie elementul de apărare cel mai important din Mărginimea Sebeșului. Pentru un agresor era foarte greu să găsească turme de oi și stâne. Fără un ghid care cunoștea foarte bine locurile, acestea erau ascunse undeva în pădure. În plus, la un semnal era posibilă și ascunderea turmei și a oierilor în pădure și în zone greu accesibile.

Un element cu totul deosebit despre care există repere în Mărginimea Sebeșului au fost întăriturile aferente zonei cătunelor submontane. R. Totoianu scrie: „*La Șugag, toamna, după coborârea din jos de gard* [respectiv] e*xistau și nedei locale, de mică amploare, cum era cea ținută la Poienița* [și cea din] *cătunul Jidștina* […] *aflat din sus de gard*"[60].

[58] Satele la est de Jina nu mai țin de Mărginimea Sebeșului.
[59] V. Trufaș, C. Trufaș, *Munții Șureanu. Hartă turistică*.
[60] R. Totoianu, *Păstoritul* …, p. 194, 272.

Fig. 12. Împădurirea Mărginimii Sebeșului.
Suprafețele vezi reprezintă păduri, linia neagră – traseul drumului, punctele galbene – localități.

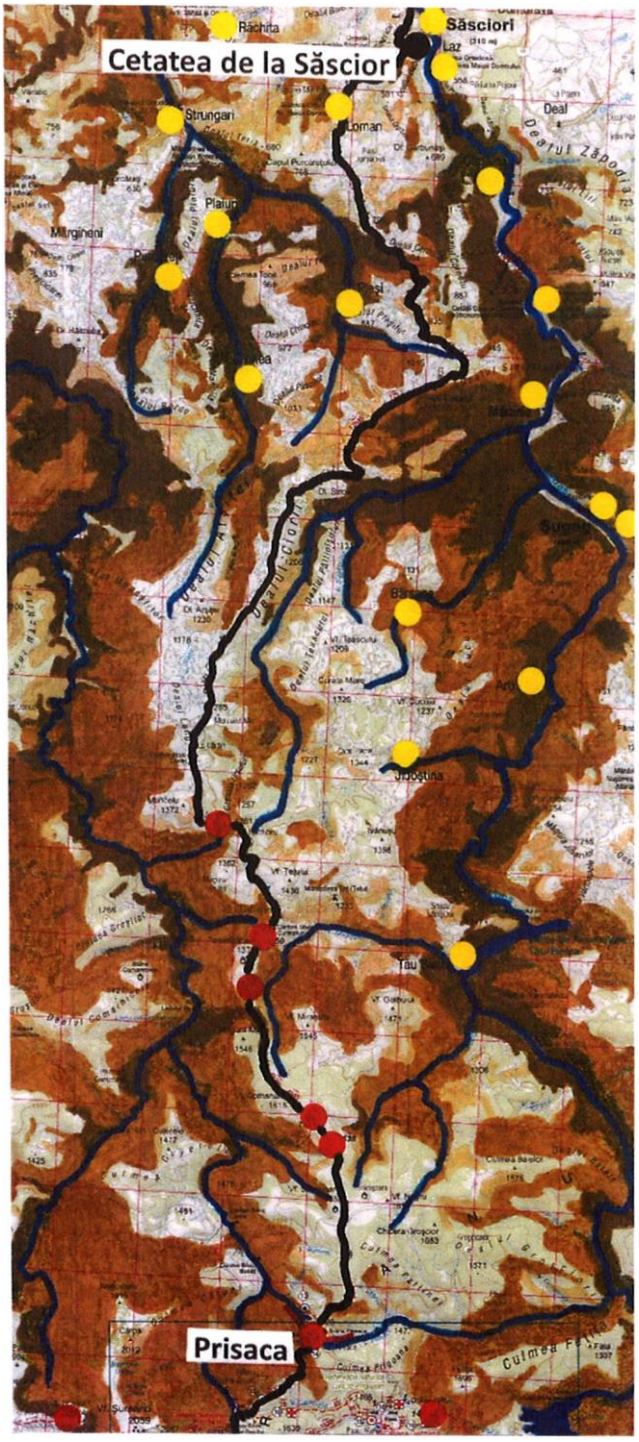

Fig. 13. Declivitatea terenului în Mărginimea Sebeșului.
Culorile maro indică declivitatea terenului, albastru – lucii de apă, punctele roșii – șei.

Citatele pledează pentru existența unui „gard”, poate viu, desigur foarte dens, care înconjura o suprafață mare a cătunelor și fânețelor. Se poate presupune că traseul „gardului” a urmărit în general linia superioară de rupere a pantei (fig. 13). În plus, R. Totoianu menționează de mai multe ori locuri cu denumirea „prisacă”[61]. Cea mai importantă dintre porți se găsea la limita dintre zona cătunelor și zona stânilor, lângă vârful Ceanciu, aproape de poiana „Poarta Raiului”. Acolo, într-o șea, nu se găsește doar toponimul „Prisacă”, ci, din dreptul ei pornesc, într-o parte „Izvorul Prisăcii”, iar în sens opus „Valea Prisăcii”.

Declivitățile cele mai puternice se găsesc la marginea zonei analizate, în dreptul râurilor Sebeș și Râul Mare. În acest fel terenul este destul de clar delimitat și această delimitare asigură, în bună parte, siguranța habitatului: urcarea din văile principale este destul de dificilă. Dar terenul este structurat și în lung. După o zonă cu 5 localități situate înaintea abruptului accentuat al platformei urmează o altă zonă cu 7 localități, în care relieful terenului este deosebit de accentuat, și, în sfârșit, alte 6 localități în zona superioară, mai puțin abruptă. Se poate remarca faptul că localitățile au fost amplasate la marginea zonelor cu declivitate puternică – poate fiindcă acolo locuitorii găseau la nevoie ascunzișuri mai bune. În zonele plane ale platformei, la altitudine ceva mai mare, se găsesc cătune; ele au fost folosite, primordial, ca fânețe.

Este remarcabil că în Munții Șurianu a existat, într-o etapă ulterioară, cel puțin, și o a doua prisacă, atestată de două denumiri „Valea Prisăcii” și „Prisaca” aproape de Costești Deal, iar „Dealul Prisăcii” în amonte de Cugir. „Prisaca” și „Dealul Prisăcii” se găsesc la capătul superior al hotarelor aferente de scaunul Orăștie. Această situație permite presupunerea că traseul prisăcii a urmărit însăși linia de terminație a hotarelor (fig. 14). Capătul de est s-a terminat, probabil, la „gardul” Mărginimii, iar înspre vest a continuat, mai probabil, la cetatea Hațegului și de acolo în masivul Poiana Ruscă. Prisaca constituie o despărțire clară între zona locuită și pădurile și pășunile montane, respectiv alpine.

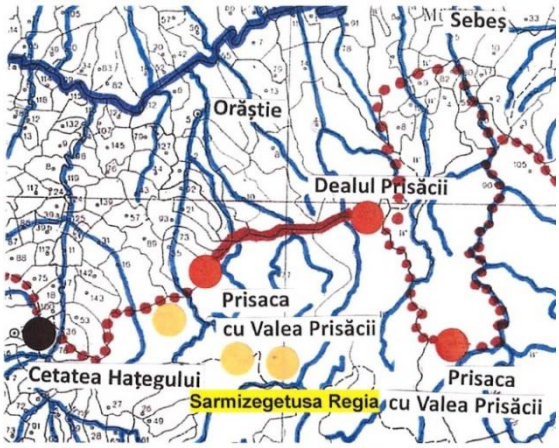

Fig. 14. Prisăci probabile din munții Șurianu.
Punctele roșii – toponimul; linia roșie – prisaca; punctele galbene – cetățile dacice.

[61] R. Totoianu, *Păstoritul* …, p. 112, 143, 151, 210, 251, 282, 338, 353.

Fără ca să existe dovezi în acest context, este surprinzătoare distanța mică dintre cetățile dacice din Munții „Orăștiei" și această prisacă, de asemenea, paralelitatea drumului parcurs de romani de la tabăra lor de sub Vârful lui Pătru la cetățile dacice. În situația gospodăriilor presărate în pădurile imense[62], în poieni ascunse, asemenea poieni ar fi constituit la începutul primului mileniu d.Hr. ascunzișuri ideale pentru populația dacică rămasă în zonă.

În perspectiva celor expuse mai sus, Mărginimea Sebeșului este una dintre zonele deosebit de interesante, care ar merita investigații suplimentare.

AMBIȚIA EXTINDERII TERITORIULUI

ATHUM

În urma stăpânirii de către Gyula a traseului de transport al sării, relațiile dintre maghiari, pe de o parte, și pecenegi, români și bulgari, pe de alta, nu s-au deteriorat prea mult. Numai în acest fel se poate explica faptul că Athum (care avea herghelii – cai de luptă –, permițându-și să vămuiască vasele de sare ale regelui Ștefan I) a avut sprijin din partea bulgarilor. Dar, pierderea de către Primul Țarat Bulgar, în anul 1018, a războiului cu Bizanțul a constituit sfârșitul țaratului și o lovitură grea pentru Athum. Aceasta era ocazia folosită de maghiari pentru întărirea puterii lor asupra Ardealului: zece ani mai târziu l-au învins pe Ahtum la Morisena.

În situația de după pierderea decisivă din anul 955, secuii au trebuit să susțină războiul, avansând în valea Mureșului în bazinul ardelean spre est. Forțele lor diminuându-se în decursul timpului, o parte a frontului a trebuit să fie încredințat uzilor; în plus, pentru unele porțiuni ale pazei graniței spre Cumania au fost folosiți români, dar și pecenegi și ceangăi.

MUTAREA SECUILOR

Prima zonă de importanță strategică cucerită în Ardeal a fost depresiunea Streiului. Aceasta a fost asigurată spre sud de o nouă prisacă completată în punctul cel mai critic cu cetatea Hațegului și spre masivul Poiana Ruscă prin dezvoltarea cetăților de la Deva și Hunedoara. Faptul că secuii au intenționat să se stabilească în depresiunea Streiului rezultă din ridicarea și a unor construcții cu importanță militară redusă: turnul din Strei și biserica din Strei-Sângeorgiu (cu o planimetrie tipic secuiască, identică cu bisericile din Miercurea Sibiului și Copșa Mică, înrudită și cu zidurile bisericii din deal de la Gârbova). Dar zona de conflict mutându-se spre est, secuii au trebuit să abandoneze aceste prime construcții. În anul 1247 teritoriul a fost acordat Cavalerilor Ioaniți, amintindu-se acolo și de *terra kenazatus Lytuoy Woiavode, quam Olatis relinquimus*, o dovadă certă a caracterului românesc al zonei din perioada respectivă.

[62] P. Niedermaier, *Ardealul* ..., p. 194–195.

Din cauza deteriorării totale a relațiilor cu populația indigenă din Ardeal, era necesară o apărare mult mai susținută a liniei Mureșului mijlociu. Pentru aceasta s-a realizat o prisacă nouă în partea de sud-vest a Ardealului, pe traseul Săscior – Miercurea Sibiului – Prisaca – Cricău[63]. A fost prima întăritură maghiară de acest fel din Ardeal. În continuare s-au realizat și întărituri care au protejat restul Mureșului pe porțiunea în care s-a transportat sare, în aval de Războieni-Cetate (Székely Földvár)[64]. Dincolo de secui, a căror existență în această zonă a fost dovedită arheologic, a existat pe acest traseu și o așezare de pecenegi, Secășel (Székásbesenyő).

Ajungându-se cu mocănenii la o înțelegere, s-a putut muta majoritatea secuilor de Orbó pe o nouă prelungire a graniței de sud, înspre Valahia Mică, legată încă de Bulgaria. Astfel s-a putut muta prisaca mai spre est, până aproape de pârâul Visa și în prelungirea acestei linii spre nord, până la cumpăna de apă dintre bazinul Mureșului și bazinul Someșului. Acolo s-a realizat un racord între prisăcile din sudul și nordul Ardealului[65].

Se poate presupune că populația autohtonă locală, destul de masivă, s-a refugiat în parte, așezându-se mai spre est, între Carpații Meridionali și râul Târnava Mică, secuii ocupând locul înainte. Noua linie a frontului fiind mult mai lungă, instanțele maghiare au predat uzilor tronsonul dintre Târnava Mică și Mureș. Aceștia erau tot războinici, aduși mai probabil din zona Cașoviei, unde există un oraș cu un nume similar satului lor ardelean din zona ocupată, Ozd; de acest teritoriu nou aparținea și centrul de la Cetatea de Baltă.

MĂRGINIMEA SIBIULUI

Un oarecare acord cu populația autohtonă românească s-a făcut pentru zona munților Cindrel. Acesteia i s-a predat următorul sector al pazei graniței din „pădurea românilor și pecenegilor". Este vorba de o zonă mai mare decât Mărginimea propriu-zisă a Sibiului, cum o cunoaștem din secolele XIV–XVIII (fig. 15, 16). Dar problematica este mai complexă și cercetările mai vechi, efectuate de I. Lupaș și I. Moga referitoare la Sălișteˌ au lămurit o serie de probleme foarte importante, așa că este puțin de adăugat la lucrările lor.

Mai întâi este destul de clar că de Mărginimea Sibiului țineau inițial, în afară de Sălișteˌ doar Cacova (azi Fântânele), Sibiel, Vale și Folteștiˌ care „pe vremea lui Vlaicu Vodă [a fost] o stăpânire românească în aceste părți, dar fără Amlaș și Tilișca"[66]. Dintre celelalte sate din zonă cel mai important este indiscutabil Tilișca, unde, după I. Moga, „ieșea drumul important peste munte"[67]. Totuși, plaiul tilișcanilor se bifurca din plaiul sălișteniloˌr și trecea, împreună cu acesta, peste punctul nodal de la Duș spre pășunile montane și alpine[68].

---

[63] *Ibidem*, p. 212–214.

[64] *Ibidem*, p. 130, 239–240.

[65] *Ibidem*, p. 218, 238–242.

[66] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, p. 210. I. Moga, *„Marginea". Ducatul Amlașului și Scaunul Săliștii*, în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București 1943, p. 10, numără între sate și Galeșul, mai recent, dar nu cunoaște încă Folteștiˌ ca un sat distinct.

[67] I. Moga, *op. cit.*, p. 9.

[68] *Ibidem*, p. 10.

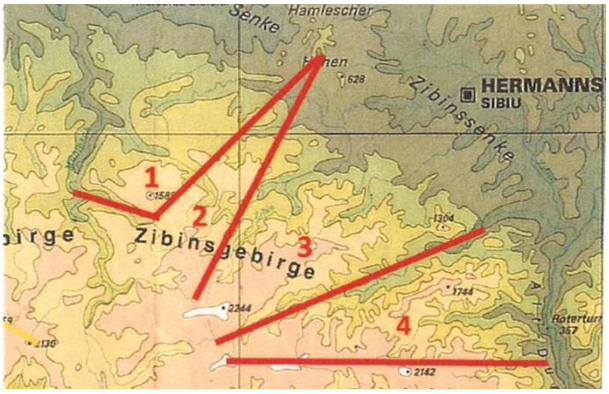

Fig. 15. Indicarea gradată a reliefului și a sectoarelor.
Verde închis > 300 m, alb > 2000 m.
Fond: Atlas von Siebenbürgen, Höhenschichten.

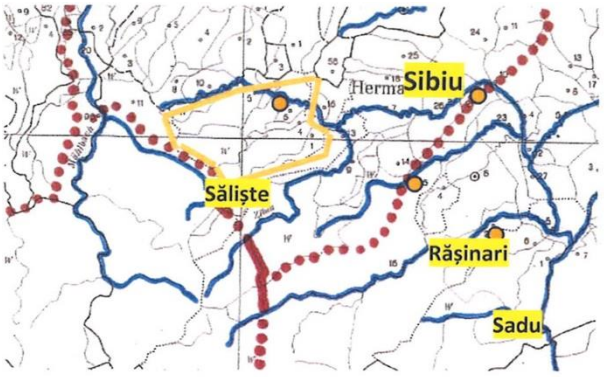

Fig. 16. Traseul prisăcilor
și indicarea principalelor zone și puncte de rezistență.

În dreptul satelor Jina Poiana și Tilișca (fig. 14, zona 1) precum și în dreptul satelor din Mărginimea Sibiului (fig. 14, zona 2) se găsesc zone submontane destul de plane similare cu acelea din Mărginimea Sebeșului. Astfel, nu este surprinzător că la Săliște „s-a păstrat în amintirea [bătrânilor], că în vremurile cele mai vechi satul nostru nu purta numele pe care îl are azi, ci se numea Colibari și nici nu i se putea zice sat, căci consta numai din niște colibe risipite pe coastele dealurilor”[69]. I. Moga scrie: „Tot avutul locuitorilor din aceste sate și economia lor se afla pe «plaiurile» acestor munți, de care erau mai vital legați decât de șes. [Acolo exista doar o] agricultură restrânsă la strictele nevoi ale acestei economii [adaptată, desigur, specificului zonelor submontane; doar acele așezări mărginene, a căror hotar s-a extins și la poalele dealurilor, puteau practica și o agricultură normală]. Satele lor de la poalele munților [au fost folosite] doar pentru iernat. [...] În acești munți aveau târgurile lor, «nedeele»”[70]. „Românii, retrași în munți dinaintea năprasnicelor

[69] I. Lupaș, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*, Sibiu, 1903.
[70] I. Moga, *op. cit.*, p. 36.

potopuri, după ce vijelia vremurilor nu mai contenise, au început a se lăsa cu încetul la vale”[71].

Semnificativ pentru această situație este o descriere mai târzie, în protocoalele scaunului Sălișteː[72]: „În 15 ianuarie din anul 1626. Au apărut în fața noastră, pe de o parte Niag Derde și pe de altă parte bătrânii satului Tilișca. Aici au denunțat pe Niag Derde pentru că acum 20 de ani, când s-a refugiat de războinicii răi la munte, a defrișat și a desțelenit pe Guga un pământ, creind o fâneață, până când, acum un an, un valah din Tilișca a mers acolo și a cosit iarba. Deoarece eu am folosit-o mult timp în liniște, doresc să o folosesc și pe mai departe nestingherit. La aceasta valahii din Tilișca au răspuns că Niag Derde nu are acolo o proprietate, ci a fost o slobozie, pentru ca vara, când [oamenii] călătoresc cu caii cu mult proviant la munte, trebuie să pășunească caii aici, ca să se bucure, și de aceea să rămână pe mai departe o slobozie. După ascultarea plângerii și a răspunsului, Niag Derde a dovedit îndestulător, că a desțelenit bucata aceea de pământ. De aceea am văzut și a rezultat că în timpul judelui Latza Zabu, a lui Oppra Kerlik, Ztan Roman, Janos Kultur, Oppra Petruz și Vulk Petruz, împreună cu alți bătrâni, au predat lui Niag Derde și ulterior moștenitorilor lui [acest pământ] să-l posede, aceasta cu condiția ca dacă valahii călătoresc la munte și nu ajung mai departe rămânii aici să aibe răbdare cu ei și să nu-i [...] pedepsească sau să-i sechestreze. În cazul în care valahii din Tilișca sau de altundeva ar face zburdalnic daune cu vitele lor pe respectiva fâneață, sau cineva ar cosi iarba, Niag Derde și urmașii lui sunt îndreptățiți să-i sechestreze sau să meargă la domnii judecători pentru ca să-i pedepsească. Pe de altă parte, dacă Niag Derde sau urmașii lui ar distruge, ar tăia sau ar prăpădi un fag mare, mărind fâneața, judecătorii observând aceasta, [...] să plătească ca pedeapsă pentru fiecare copac 5 florini”.

A treia zonă, dintre râurile Cibin și Sadu, corespunde cu plaiul rășinărenilor și parțial al gurenilor (adică aferente localităților Rășinari și Gura Râului). Dar pe acești versanți nu mai există o asemenea suprafață întinsă submontană. Chiar dacă există până azi pe Ghihan colibe, acestea nu sunt locuite decât dacă se face fân. În plus, pe acest versant, în zona montană, se găsește prisaca ce se termină în dreptul vârfului Surdu (Beșineu), unde există în dreptul șeii, ca și în Munții Șurianu, într-o direcție valea Beșinului, iar în cealaltă izvorul Beșineului.

În sfârșit, în a parta zonă, între râul Sadu și creasta Vârful Mare nu există urme ale unui habitat permanent, doar stâne.

La nord de munți, problema acestei perioade a fost folosirea de către bulgari a sării din Ocna Sibiului; în apropierea localității există urmele unui habitat timpuriu.

De acolo era necesar un transport rutier mai lung spre sud, fie prin pasul Turnu Roșu și Țara Loviștei, fie mai departe spre răsărit, prin Țara Oltului și Țara Bârsei (unde s-au păstrat cartiere numite „Șchei”), peste munte, la cetatea Slon. Ocna Sibiului se găsește tocmai în dreptul traseului normal al unei prisăci, așa că apartenența teritorială și politică a ocnelor de aici trebuie pusă sub semnul întrebării.

---

[71] I. Lupaș, *Sălișteː* …, p. 3.

[72] K. Niedermaier, *Die „Silva Blaccorum et Bissenorum ...*”, în „Jahrbuch 1976. Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender”, p. 118.

CUMPĂNA DE APĂ DINTRE BAZINUL MUREȘULUI ȘI BAZINUL OLTULUI

În structura Ardealului cele două cumpăne principale de apă au avut o importanță cu totul deosebită: cumpăna de apă între bazinul Someșului și bazinul Mureșului și cumpăna de apă aflată dintre bazinul Mureșului și cel al Oltului. Pe cea din urmă s-a găsit o prisacă mare[73]. Linia relativ dreaptă dintre Munții Cindrel și Sighișoara a fost întărită în două etape succesive, fortificația respectivă fiind orientată de la sud-vest spre nord-est. Pe locul ei se găsește până azi o fâșie lată de pădure sălbatică. Partea de nord-vest a Ardealului a fost ocupată de maghiari, iar partea de sud-est a rămas pe mai departe populației autohtone.

Între cele două Târnave, de la Sighișoara spre Chendu (care era probabil o așezare locuită de Ké-kend, o populație ajutătoare a maghiarilor), prisaca a continuat aproximativ paralel cu Carpații Orientali, lăsând o zonă destul de lată neocupată, poate locuită de populația locală, formând o legătură între sud-estul Ardealului și partea de nord-est. De la Chendu spre Valea Izvoarelor (Buzásbesenző) și Oarba de Mureș (Marosorbó) parcursul prisăcii era orientat aproximativ spre vest. Este o dovadă că la data respectivă maghiarii cu popoarele lor ajutătoare nu au avut destulă forță pentru a înainta acolo spre est – aceasta probabil datorită faptului că și sectorul lung Rășinari-Sighișoara a trebuit supravegheat. Cu excepția zonei dintre Oarba de Mureș și Târgu Mureș, zona înspre est a viitoarelor scaune secuiești era în bună parte împădurită.

Spre sud-est de această prisacă principală, punctul strategic cel mai important a fost în apropierea capătului de nord al Pasului Turnu Roșu, care a format o legătură între Ardeal și Cumania (Valahia Mare de mai târziu), respectiv Bulgaria. În punctul cel mai critic, la începutul pasului, au fost colonizați pecenegi. Se vorbește și de cumani, dar această presupunere apare mai puțin probabilă; pecenegii au fost împinși de cumanii din stepă și silvostepă în depresiunile subcarpatice ale Munteniei și, implicit, se poate presupune că erau în relații mai proaste cu cumanii care dominau câmpia la capătul inferior al pasului.

În prisaca mare a existat o poartă importantă pe locul Sibiului cu o așezare aferentă și un turn pe locul Turnișorului (Kistorony). Ele au asigurat trecerea spre nord, prin valea Visei, unde existau încă două turnuri – unul pe locul satului Agârbiciu, altul, mai puternic, pe locul satului Axente Sever.

COLONIZAREA SAȘILOR

În documente se vorbește de colonizarea primilor sași într-o zonă nelocuită (*terra deserta*). După indicațiile documentare a fost vorba de zona dintre Sibiu și Cincu, în care au fost colonizați primii flamanzi. Limita de nord va fi fost formată de o fâșie de teren neîmpădurită, aferentă prisăcii (capitolul Cincu-Cozd de mai târziu[74]) iar cea de sud de prisaca Oltului.

[73] P. Niedermaier, *Ardealul* ..., p. 215, 219–222.
[74] *Ibidem*, p. 263.

Dar, defrișarea unor zone relativ mari (cum era de exemplu locul Cisnădiei, între prisaca mare și prisaca Oltului), amenajarea unor câmpuri care permit întreținerea populației și realizarea satelor era un proces de durată, care trebuie să fi avut un început. Este greu de imaginat ca lucrările ample să fi pornit nemijlocit din pădure; este mult mai probabil să fi pornit de la niște luminișuri sau poieni, mărite în decursul anilor și deceniilor următoare. Totodată este de presupus ca aceste poieni să fi fost locuite – altfel ele s-ar fi reîmpădurit de la sine.

Este probabil ca această populație să fi fost împinsă de secui în afara teritoriului respectiv, situați aproximativ între Sibiu și Cincu. Există și un punct de reper pentru tribul secuilor implicați în această operație: secuii din care o mică parte a rămas ca străjeri la vadul Oltului, la Săcădate. În Crișana, la ieșirea Crișului Repede din munți, zona strategic importantă era păzită de locuitorii satelor Tileagd, Uileacu de Criș[75] și Săcădate. Dintre aceste localități Tileagdul – după care s-a denumit cel mai mare decanat secuiesc din estul Ardealului –, a fost, probabil, mai importantă, ceea ce permite presupunerea că extinderea zonei dominată de maghiari în sudul Ardealului, la nord de zona grănicierilor, a fost susținută mai ales de secuii de Tileagd (secuii de Sebus și cei de Orbo, se pare ceva mai puțin numeroși[76], au fost reținuți pentru paza granitei de sud din zona „De sub pădure" / Unterwald). Și în zona Sibiu – Rupea poate fi observată o extindere spre est a teritoriului ocupat. Astfel, la Săcădate de lângă Olt există o biserică romanică, iar spre est de Făgăraș, la Hălmeag de lângă Olt, una gotic timpurie.

O parte nu prea mare a populației evacuate va fi găsit adăpost la sud de prisaca Oltului, dar teritoriul de acolo era deja locuit și în funcție de mărimea lui; capacitatea lui de absorbție nu era foarte mare. Astfel este de presupus că o parte a populației să se fi retras spre est.

Începutul colonizărilor a avut loc în zona Sibiului – aceasta pentru a asigura apărarea punctului strategic important de la nord de pasul Turnu Roșu. Pentru izolarea lui s-au dezvoltat pe partea lui de vest, înainte de mijlocul secolului XII, Cisnădie și Sibiu, iar în partea de est, ceva mai târziu, Avrig și Săcădate. Boița și Racovița, respectiv Cornățel și Nucet, se găsesc între aceste așezări pasul Turnu Roșu.

Colonizările săsești au continuat spre est până dincolo de Cincu și ceva mai târziu mai departe, în aceeași direcție, dar nu pe teritoriul nelocuit, ci pe zone deja ocupate de secuii de Kezdi, de care numai era atâta nevoie în viitorul scaun al Arieșului. Ei au controlat prisăcile dintre Saschiz și Odorheiu Secuiesc și, împreună cu secuii de Tileagd și poate alte grupe, teritoriul până în Carpații Orientali. Doar ulterior s-au făcut colonizările săsești spre est de Cincu, precum și în fâșia dintre satele săsești deja existente și prisaca mare.

---

[75] Există mai multe localități „Uileacu": Uilac (jud. Harghita), Uileacu de Câmpie (jud. Bistrița-Năsăud), Uileacu de Beiuș, de Criș, de Munte (toate jud. Bihor) și Uileacul Șimleului (jud. Sălaș).

[76] Pentru importanța lor ceva mai redusă pledează faptul că în structurarea ecleziastică nu au primit arhidiaconate proprii, ca secuii de Tileagd și cei din Kezdi, ci au aparținut de arhidiaconatul Alba.

ȚARA FĂGĂRAȘULUI

Este probabil ca sudul Transilvaniei să se fi găsit la începutul celui de-al doilea mileniu sub supremație bulgară. Un document din 1231, considerat ca fals[77], conține formularea: *terra Blacorum terra Bulgarorum existisse fertur, ad terram Fugros tenta fuerit*. Este probabil că acest document este un „fals", în orice caz „îndoielnic"[78] dar, totuși, nu ar fi fost oportun să fie pusă sub semnul întrebării, de la bun început, autenticitatea documentului. Afirmația trebuie să se refere însă la o vreme cu mult înainte, deoarece în anul 1223 se afirmă în contextul teritoriului mănăstirii din Cârța că era „*terra* […] *exemtam de Blaccis*". În perioada anterioară anului 1223 desigur populația din zonă nu s-a schimbat, ci doar în acea perioadă mult anterioară a fost vorba doar de schimbarea suzeranității bulgare.

Oricum, Țara Făgărașului a format o zonă distinctă[79]. Având în vedere și puterea potențială a Bulgariei, maghiarii au evitat timp îndelungat atacarea acestei zone, care a primit ulterior un statut special, devenind o feudă a Valahiei.

Problemele acestui teritoriu au fost deja dezbătute în amănunt[80]. Ștefan Pascu a afirmat refugierea unor români dinspre nord-vest în această zonă și această afirmație este, fără îndoială, corectă. Dar zona, fiind relativ mică, nici numărul refugiaților nu putea fi foarte mare.

ȚARA BÂRSEI

O altă zonă pentru care există o atestare indirectă relativ timpurie a românilor este mocănimea din zona Branului. Faptul că aceasta nu a fost acordată în anul 1211 „Ospitalierilor Ordinului Sfintei Maria" (Cavlerilor Teutoni) dovedește că în zona respectivă apărarea graniței de sud, înspre Cumania, era deja rezolvată dinainte[81]. În mod similar se poate presupune că ceangăii din zona cuprinsă între râul Târlung și munții Băiului existau la data 1211, deci înaintea cavalerilor. Firește puteau să existe și alte zone similare pentru care nu există însă până în prezent repere de datare precisă[82].

Depresiunea Țării Bârsei a fost desemnată și ea ca „*terra deserta*", dovedindu-se și prin săpături arheologice locuirea dinaintea venirii Cavalerilor Teutoni. În acest

---

[77] F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Hermannstadt*, I, Sibiu 1892, p. 55.

[78] Karáczonzyi J., *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, nr. 81, p. 14. În *Documente privind istoria României*, veac. *XI, XII, XIII*, C, I, p. 351, 1952, documentul este considerat îndoielnic.

[79] P. Niedermaier, *Ardealul* ..., p. 170–175.

[80] *Ibidem*, p. 170–175.

[81] *Documente* …, C, I, p. 151.

[82] P. Niedermaier, *Zur Siedlungstopographie des Burzenlandes in der Deutschordenszeit*, în „Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat", p. 60–68.

context merită să fie amintite și denumirea „Șchei” ale unor părți vechi ale așezărilor Codlea, Râșnov și Brașov[83], care pot să fi aparținut rutei de transport a sării de la Ocna Sibiului la Slon în Valahia, pe un drum care s-a găsit la picioarele Carpaților Meridionali. Cel puțin pentru cartierul Șchei din Codlea există indicii destul de clare că drumul vechi în direcția Brașov a existat înainte de colonizarea săsească: drumul vechi și-a schimbat direcția în cartierul Șchei și nu la marginea cartierului săsesc[84].

ULTIMELE CUCERIRI ÎN ARDEAL

Mutându-se secuii și uzii tot mai mult spre est, ei au ajuns în etape succesive până la Carpații Orientali. Diferitele ramuri au primit acolo arhidiaconate deosebite. Cel mai mare trib este, în mod clar, arhidiaconatul Teleac, urmat de arhidiaconatele Ozd și Kezdi; doar secuii de Orbó și Sepsi au aparținut de arhidiaconatul Alba[85]. Și din punct de vedere politico-administrativ teritoriul secuiesc a fost structurat, dar majoritatea denumirilor scaunelor, mult mai noi, nu au mai corespuns cu diferitele ramuri; ele corespund primordial unor elemente geografice sau centre zonale.

Urmărind firul acestor evenimente este foarte probabil ca o parte a populației locale, sedentare, mai ales românești, să se fi retras în fața invadatorilor. Ajungând în partea de sud-est a Ardealului, la Carpații de Curbură și Carpații Orientali, au avut mai multe posibilități:

- Să plece din Țara Bârsei spre sud, prin Întorsura Buzăului înspre Nehoiu;
- Să treacă din Ojdula de lângă Târgu Secuiesc, peste pasul Mușat în Vrancea (traseul cel mai probabil) sau din Brețcu prin pasul Oituz spre Târgu Ocna.

Fiind vorba de perioada dinaintea invaziei mongole, în care zonele mai joase, de stepă, erau dominate de cumani, pare mai probabilă o retragere în Depresiunea Vrancei din care râurile Milcov și Putna curgeau spre est, într-o zonă în care urma să apară și episcopia Milcovului. Mai târziu, tocmai pe acest traseu se afla teritoriul Cavalerilor Teutoni. În condițiile creșterii populației și a slăbirii puterii mongolilor, nu este exclus ca o parte a populației din Vrancea să fi trecut în zona de silvostepă din sudul Moldovei.

Poate nu este întâmplător că în poemul *Miorița* este vorba de un cioban modovean, altul vrâncean și al treilea (român) ungurean – adică din Ardeal. Este importantă opinia lingviștilor în acest sens.

---

[83] Există o tradiție, conform căreia bulgarii din Brașov să fi venit pentru construirea Bisericii Negre. Dar Maja Philippi a arătat că tocmai în cartierul Șchei, teritoriile cele mai vechi se găsesc pe un teren deosebit de favorabil locuirii, ceea ce pledează pentru vechimea locuirii lor. Totodată I. Pop, *Date arheologice privitoare la istoria Brașovului în secolele IX–XII*, în „Cumidava”, II, 1968, p. 9–19, arată urmele habitatului mai vechi descoperit la săpături arheologice întâmplătoare.

[84] P. Niedermaier, *Geneza* ..., p. 237–240.

[85] *Ibidem*, p. 258.

CONCLUZII

În perioada neliniștită de la cumpăna primului mileniu, românii sunt atestați direct sau indirect în mai multe zone submontane: acestea cuprindeau păduri potrivite ca locuri de refugiu și pășuni necesare creșteri animalelor. Totodată, ofereau un teren accidentat, care nu puneau probleme oierilor dar, în schimb, erau dezavantajoase călăreților. Un avantaj pare să fi fost și existența în apropiere a unor zone montane, pentru o eventuală retragere, precum și a unor zone alpine, pentru pășunatul de vară, respectiv a unor zone colinare pentru iernare. Regiunile pentru care există repere timpurii, directe sau indirecte (platforma Someșului, mocănimea din munții Trascăului, mărginimea din dreptul munților Șurianu și Cindrel), Țara Făgărașului, zone periferice ale Țării Bârsei gavitau în jurul unor centre, cum au fost Dăbâca și Bălgrad (Alba Iulia).

În afară de aceste zone deosebit de favorabile habitatului de la cumpăna primului mileniu erau locuite și celelalte zone colinare și de șes. După cronica lui Anonymus, pe platforma Someșului românii trăiau împreună și cu slavi, iar după atestarea din anul 1224[86] în zona Sibiului și cu pecenegii.

Creșterea populației[87] mai întâi în zonele mai calde, de vest, și ulterior și în zonele ceva mai reci, de est, a dus la reducerea suprafețelor împădurite la fâșii de pădure și garduri vii, folosite ca prisăci dedicate apărării. Implicit, multitudinea prisăcilor și ale așezărilor aferente, ale căror urme s-au păstrat mai ales în toponime[88], dovedesc existența unei populații locale care a evitat reîmpădurirea zonelor dintre ele. Prisăcile dovedesc înverșunarea împotriva populației locale ocupării teritoriului lor. În perioada neliniștită de la cumpăna primului mileniu, românii sunt atestați direct sau indirect în mai multe zone submontane: acestea cuprindeau păduri potrivite ca locuri de refugiu și pășuni necesare creșterii animalelor. Totodată, ofereau un teren cu un relief accidentat, care nu puneau probleme oierilor dar, în schimb, erau dezavantajoase călăreților. Un avantaj pare să fi fost și existența în apropiere a unor zone montane, pentru o eventuală retragere, precum și a unor zone alpine, pentru pășunatul de vară respectiv a unor zone colinare pentru iernare.

- Dacă maghiarii nu ar fi întâmpinat această rezistență, ar fi putut ocupa mai repede Crișana și Ardealul.
- Folosirea cailor de luptă, uzuală în stepa euroasiatică, a fost mult îngreunată de aceste prisăci apărate cu dârzenie de populația locală.
- După cum arată toponimele, în unele zone populația veche, de exemplu în zona Bălgradului, a rămas pe loc, în altele a fost nevoită să se retragă – astfel în zona Târnavelor.

Înțelegerea proceselor care au avut loc înainte și după anul 1000 constituie o cheie pentru înțelegerea schimbărilor ulterioare de pe teritoriul României de azi.

---

[86] *Documente* …, C, I, p. 209.

[87] P. Niedermaier, *Ardealul* ..., p. 207–229 și, în special, p. 240.

[88] Pe lângă cele binecunoscute valorificate în cartea P. Niedermaier, *Ardealul* ..., există altele cum sunt „pădure interzisă" (*Verboden Bäsch*), atestate de exemplu în hotarul satului Viscri sau în cel al satului Movile. Ele vor putea constitui încă mult timp un subiect de studiu.

TRANSILVANIEN AN DER WENDE DES ERSTEN JAHRTAUSENDS

Zusammenfassung

An der unruhigen Wende des ersten Jahrtausend sind die Rumänen – direkt oder indirekt – in mehreren submontanen Gebieten belegt. Dort gab es Wälder, die geeignete Zufluchtsorte boten und Weiden für das Vieh. Zugleich gab es dort ein betontes Relief mit steilen Hängen, welche Schafe nicht beeinträchtigten, wohl aber Reiter. Günstig waren auch nahe gelegene Gebirge als weitere Rückzugsgebiete, mit Hochweiden für den Sommer sowie Hügelland für den Winteraufenthalt. Gegenden welche diesen Anforderungen genügten waren das Somesch-Hochland, das Gebiet der Mocani im Trascău-Gebirge, die Mărginime des Mühlbacher und Zibinsgebirges, das Fogarascher Gebiet und Randflächen des Burzrnlandes. Dazu gab es zwei Hauptort, auf welche mehrere Gebiete ausgerichtet waren: Doboka / Dăbâca und Weißenburg / Alba Iulia.

Außer diesen siedlungsgünstigen Gebieten war an der Wende des ersten Jahrtausends auch das siebenbürgische Becken mit seinem Hügelland von einer mitunter bunt gewürfelten Bevölkerung bewohnt. Nach der Chronik des Anonymus lebten auf der Somesch-Hochfläche Rumänen und Slawen und nach einem Beleg von 1224 in der Hermannstädter Provinz auch mit Petschenegen zusammen.

Das Anwachsen der Bevölkerung, zunächst im wärmeren Westen und dann auch im kälteren Osten, führte zu einer fortschreitenden Entwaldung, wobei aber Waldstreifen und dichte Hecken übrig blieben, die als Hindernisse für Angreifer, als Verhaue genutzt wurden. Die beträchtliche Anzahl dieser Verhaue mit den zugehörigen Siedlungen, deren Spuren sich vor allem in Flur- und Ortsnamen erhalten haben, bezeugen die Existenz einer ansässigen Bevölkerung, welche eine neuerliche Bewaldung der freien Flächen verhinderte.

Die Verhaue sprechen für einen beträchtlichen Widerstand der Bevölkerung gegen die Besetzung von Gebieten. Trotzdem konnten die madjarischen Reiterscharen mit ihren Hilfsvölkern ausgedehnte Gebiete in mehreren Etappen erobern.

- Wenn die Madjaren nicht auf diesen Widerstand gestoßen währen, hätten sie viel schneller sowohl das Kreischgebiet als auch Siebenbürgern besetzen können.
- Für die kampfgeübten Pferde, wie sie in der eurasischen Steppe üblich waren, bildeten die von der assässigen Bevölkerung verteidigten Verhaue wesentliche Hindernisse.
- Wie archäologische Grabungen und Flurnamen zeigen, wurde einigerorts die vorhandene Bevölkerung belassen (z. B. in der Weißenburger Gegend), andernorts wurde sie vertrieben (etwa in der Kokelgegend). Geflüchtete Rumänen dürften sich vor allem in der Fogarascher Gegend und in der Vrancea-Senke niedergelassen haben.

Die Kenntnisse der Vorgänge um das Jahrtausend bilden einen Schlüssel für das Verständniss der späteren Veränderungen auf dem Gebiet des heutigen Rumäniens.

ELEMENTS OF CULTURAL MEMORY IN A FRAGMENT OF A CUMAN HEROIC SONG*

SZILVIA KOVÁCS

Collective identity, including ethnic identity, can be very briefly defined as the shared knowledge and memories of a community. The evolution of an ethnic identity and its durability depend on cultural memory and the form of its organization. In turn, cultural memory is the way a community sees its own past. Memory lives and survives through communication. One of the forms of oral communication is the heroic epic, which can be seen as a living memory of a community's history.

The Qipčak-Turkic speaking Cumans, the dominant group in the steppe between the Irtysh river and the Lower Danube river in the 11th through 13th centuries, did not leave written sources. As a result, archaeological remains[1] and the sources of the scribes of other peoples provide insight into their culture[2]. From these sources, it is possible to make inferences about the Cumans' daily life and beliefs. However, the absence of written sources by members of the group poses difficulties in comprehending their epic tradition. Despite acknowledging that all societies produce epic works at some point in their social development, the centuries long nomadic lifestyle of the Cumans presents an additional challenge. A fragment of a heroic epic linked to the Cumans, preserved in an external source, provides some insight into this difficult-to-reconstruct cultural tradition.

The traces of the Cumans' heroic epic (perhaps a heroic song) can be read at the beginning of *The Chronicle of Halych-Volhynia*[3]. Given that the Cumans had extensive connections with the principalities of Rus in the period of 11th through 13th centuries, this result may not be surprising. It is crucial to note that the heroic epic has not survived in the Turkic language of the Cumans but rather in a Slavic source, in which they are mentioned as *Polovtsy*[4].

---

* To Professor Victor Spinei on the anniversary of a significant biographical moment.

[1] Jan Assmann distinguishes four domains of the external dimension of memory but also suggests that the first three, mimetic memory, "the memory of things" and "communicative memory" are included in the fourth, cultural memory (Assmann, *Communicative and Cultural Memory*, in Peter Meusburger, Michael Heffernan, Edgar Wunder (Hg.), *Cultural Memories. The Geographical Point of View* (Knowledge and Space 4), Dordrecht-Heidelberg-London-New York, 2011, p. 5–7).

[2] According to Assmann, culture comprises identity-shaping aspects of knowledge manifested in symbolic forms (e.g., myths, songs, dances, sayings, laws, images, ornaments, meals, processional routes, and even whole landscapes), Assmann, *op. cit*., p. 7.

[3] *The Chronicle of Halych-Volhynia* is a significant work of Old Ruthenian literature and historiography, covering the history of the Principality of Galičia-Volhynia (in modern-day Ukraine) from 1201 to 1292. The oldest known copy is in the Hypatian Codex (15th century) as the original chronicle was lost. On the source and its importance, see A. Jusupović, *The Chronicle of Halych-Volhynia and historical collections in medieval Rus'* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 81), Leiden – Boston, Brill, 2022.

[4] The Cumans appear under different names in diverse language sources, see Györffy, Gy., *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez*, in Györffy, Gy., *A magyarság keleti elemei*, Budapest,

The heroic song of the Cumans was inserted in the chronicle by a later editor as a part of Roman Mstislavič's (r. 1168–1205) obituary[5]. The events of the year of 6709 (1201) may have been added to the chronicle for a good reason: the editor of the chronicle wanted to emphasise the role of Prince Roman, who fought the Cumans[6], and compared him with one of the most famous rulers of Rus, Vladimir Monomakh (r. 1053–1125). The mention of the prince's success in battles with the Cumans and their comparison with the achievements of Roman Mstislavič prompted the chronicler to incorporate a short story about the Cumans into the narrative[7].

According to the chronicle, Vladimir Monomach, the grandfather of Prince Roman (actually, Vladimir was Roman's great-great grandfather), destroyed the heathen descendants of Ishmael, the Cumans (Polovtsians) and their leader Otrok fled to the Obez land (i.e. the Kingdom of Georgia) beyond the Iron Gates (i.e. the Dariel pass). However, Syrčan, Otrok's brother, stayed by the river Don and lived on fish ("Сърчанови же wставшю оу Доноу ръıбою wживъшю")[8]. After Vladimir's death, Syrčan sent his only bard named Or ("единомоу гоудьцю же Ѻреви") to Otrok to call him home. Worried that a simple call would not be enough, Syrčan asked the bard to sing some of their songs to Otrok. If this did not persuade him to return, Syrčan instructed the bard to "let him smell the grass called *yevšan*" ("даи емоу пооухати зельæ именемь ѥвшанъ"). And, in fact, neither the call nor the songs had an impact on Otrok. However, when he smelt the scent of wormwood, he burst into tears and said: "it is better to lay one's bones in one's own land than to be famous in a foreign one". He returned to his native land, "of him was born Konchak, who laid waste the land around the Sula, campaigning on foot and carrying a kettle on his back"[9].

Gondolat, 1990, p. 203–204; P. B. Golden, *An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1992, p. 270–273; V. Spinei, *The great migrations in the east and south east of Europe from the ninth to the thirteenth century*, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 2022, p. 321–329; Kovács Szilvia, *A kunok története a mongol hóditásig,* in Magyar Őstörténeti Könyvtár 29, Budapest, 2014, p. 11–24.

[5] Jusupović, *op. cit*, p. 23 names this part of the chronicle "the encomium of Roman Mstislavič*".*

[6] For example, during the winter of 1200-1201, he led a march against and triumphed over the Cumans (*Полное собраніе русскихъ лѣтописей*, I, p. 418; Nicetae Choniatae *Historia*, rec. I. A. van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 523; H. J. Magoulias (transl.), *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates,* Detroit, 1984, p. 287). In the Kievan Chronicle the campaign is recorded as occurring in 1202, whereas it is correctly dated in the winter of 1200–1201 (*Полное собраніе русскихъ лѣтописей*, 1, p. 418; I. G. Berežkov, *Хронология русского летописания*, Москва, 1963, p. 87).

[7] *Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Ипатьевская лѣтопись.* II. С.-Петербургъ: Типографія М. А. Александрова, 1908[2], p. 715–716; G. A. Perfecky (trans.), *The Galician-Volhynian Chronicle*, Munich, 1973, p. 17; Jusupović, *op. cit.*, p. 22, 24–25.

[8] Fish-eating is a sign of impoverishment among meat-loving nomadic people (Bodrácskáné Fonalka Mária, *A kunok hőseposzának töredékei a Halicsi évkönyvben* in *Filológiai Közlöny*, XXXIX, 1, p. 45). Although the metaphorical description, in this case, may indeed be about the humiliating situation of Syrčan after his defeat by Vladimir Monomach, it is worth considering that fish consumption was always present near rivers and lakes among the nomadic people.

[9] *Ипатьевская лѣтопись*, in *Полное собраніе русскихъ лѣтописей*, II, p. 715–716. The cited English translation is from G. A. Perfecky, *op. cit.*, p. 17; Jusupović, *op. cit*., p. 24–25), translates the passage a little differently.

Since the 19th century, the narrative has been considered a fragment of the epic of the Cumans[10], which a later editor of *The Chronicle of Halych-Volhynia* inserted into the obituary of Prince Roman.

Almost all the Cumans mentioned by name in the source, as well as the Russian princes (Roman and Vladimir Monomakh), are real historical figures and are known from other sources. Only the names of Syrčan and his bard Or do not appear elsewhere[11]. Preserving their names is also important since adherence to certain names is always linked to a socio-political identity. The account that Otrok was forced to flee from Vladimir Monomach's blows and then returned to the steppe after the prince's death is also accurate. Georgian sources note the migration of Atrak (Otrok) and his people to the Kingdom of Georgia, highlighting their significance in the battle against the Seljuks[12].

Returning to the source, the story of the wormwood is remarkable, even if Márta Fonalka, who has studied it, believes that it is not worth drawing far-reaching conclusions from the mere mention of wormwood in the Cuman epic tradition. First, because wormwood is a symbol of suffering in Christianity, so in this way, it could be a fictional detail provided by the chronicler in Rus. Second, the non-Christian Cumans may have adopted the wormwood motive from one of their Christian neighboring peoples[13]. It appears, nevertheless, that wormwood held importance for Turkic nomads. The incorporation of wormwood into the story is likely not coincidental, for three reasons. First, a similar story also occurs in Azerbaijani folklore about a healer who fled from a black-hearted padishah and did not want to return when the new padishah recalled him from abroad. All the promises of the ruler were useless, and, eventually, a simple shepherd got the healer to return with the scent of wormwood[14]. Another aspect that may indicate the importance of wormwood among the Cumans is that it is also found in the graves of Cumans settled in the territory of the Hungarian Kingdom in the 13th century[15]. Before this

---

[10] А. Н. Веселовский, *Южнорусские былины*, in "Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук", 36, 1885, p. 372. Other researchers have also addressed the question (А. А. Пауткин, *Беседы с летописцем. Поэтика раннего русского летописания*, Москва, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2002, p. 219–220). See also Асадов, Захир Вахид: *Даи ему поухати зелья, именемь евшанъ…* https://www.academia.edu/2513663/*Даи_Ему_Поухати_Зелья_Именемь_Евшанъ_*).

[11] On the problem of the reading of the name *Or* – i.e. that the form *же Ѡреви* could be read as *жоревъ/жоревь*, and it is connected to the term *жырау* 'epic singers' known as *žïraw* among the Karakalpak, and *žïršï* among the Kazakhs – see В. Ставиский, *Песни половецкие*, in "Ruthenica", 12, 2014, p. 172–178.

[12] *The Georgian Chronicle: The period of Giorgi Lasha.* Text ed. by S. Qaukhchishvili, trans, by K. Vivian, pref. by A. Bryer, Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1991, p. 19–21. On the importance of the Cumans in the Kingdom of Georgia, see P. B. Golden, *Cumanica I: The Qipcaqs in Georgia*, in "Archivum Eurasiae Medii Aevi", 4 (1984), p. 45–84; М. П. Мургулия – В.П Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII веках*, Москва, Ин-т славяноведения и балканистики РАН,1998.

[13] Bodrácskáné Fonalka Mária, *op. cit*, p. 47.

[14] Асадов, Захир Вахид: *Даи ему поухати зелья, именемь евшанъ…* https://www.academia.edu/2513663/*Даи_Ему_Поухати_Зелья_Именемь_Евшанъ_*

[15] Hatházi, G., *A kunokrégészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon* (Opuscula Hungarica, V), Budapest, 2004, p. 197. Traces of wormwood were found under the skulls of the deceased in some graves in two

archaeological evidence was found, the presence of wormwood as a plant of mourning in medieval Hungarian cemeteries was not known[16]. It is worth nothing that nowadays Kazakhs and Caucasian Kumyks put cultic plants in graves in order to perform a counter-charm[17]. Third, the word for wormwood does not appear as *polyn' (полынь)* but as the Turkic loanword *yevšan (є̑вшанъ)* in the Old East Slavic text[18]. Based on these three factors, it is feasible to state that wormwood likely had a special meaning for the Cumans after all: it was the symbol of the native land and the home. Consequently, it was a symbol of Cuman identity.

The story of wormwood has become widely known in Russian and Ukrainian literature after the appearance of Anton Maykov's poem *Jemšan* ("Wormwood") in 1874 and Mykola Voronyj's *Jevšan-zillja* ("Wormwood") in 1899[19]. According to some scholars, wormwood as a symbol of national and cultural identity inspired the Russian writer from Kazakhstan, Moris Davidovič Simaško-Šamis, who gave the title *Jemšan* to his short story published in 1966. The story is about Mamluk Sultan Baybars (r. 1260–1277), who was of Qipčak (Cuman) origin, born somewhere in the southern Russian steppe in the 1220s. Simaško's story served as the basis for the movie "Sultan Baybars" produced in 1989 by Kazakhfilm Studio and directed by the Tatar director Bulat Mansurov[20]. It seems that the appearance and spread of the story with wormwood in modern literature contributes to the fact that wormwood is again becoming a symbol of identity among some Turkic people[21].

Otrok's son Končak is also a real historical figure. His name appears many times in various Old East Slavic sources, and he is the Cuman hero of *The tale of Igor's campaign (Slovo o polku Igorevo)*. Namely, he was a leader of the Cumans when the Rus army led by Prince Igor Svyatoslavič (r. 1151–1201) was ambushed in 1185[22]. The Hungarian Slavist mentioned above, Mária Fonalka, writes that the exaggerations observed in Končak's characterisation are rather improbable[23]. The

---

medieval Cuman cemeteries (specifically, in Asszonyszállás and Orgondaszentmiklós) (Selmeczi, L., *Régészeti kutatások a Nagykunságon,* in *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* (Gyulai Katalógusok 2), ed. by Havassy, P. Gyula, Erkel Ferenc Múzeum, p. 64). Of the wormwood species, it is probably white wormwood *(Artemisia absinthium)* used for healing in ancient times. Nomadic people also used the herb to perform a countercharm.

[16] Selmeczi, L., *op. cit.*, p. 64.

[17] Barta, J., *A kunság népi kultúrájának keleti elemei.* https://terebess.hu/keletkultinfo/barta.htm

[18] Фасмер, М.: Евшан. In: *Этимологический русскоязычный словарь Фасмера.* http://www.slovopedia.com/22/197/1633287.html; Maḥmūd al-Kāšγarī: *Compendium of the Turkic dialects. (Dīwān luγāt at-turk),* I–III. Ed. and transl. with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly [Sources of oriental languages and literatures, 7] [Cambridge], 1984, p. 166.

[19] А. Майков, *Емшан.* https://www.culture.ru/poems/10930/emshan; М. Вороний, *Євшан-зілля.* https://www.pysar.net/virsz.php?poet_id=9&virsz_id=12

[20] He wrote and directed the Syrian film *al-Zahir Baybars* in 1991, too.

[21] Асадов, Захир Вахид, *Даи ему поухати зелья, именемь евшанъ…* https://www.academia.edu/2513663/*Даи_Ему_Поухати_Зелья_Именемь_Евшанъ_*

[22] А. П.: Кончáк. In: *Большая российская энциклопедия 2004–2017.* https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2094428; Ю. В. Селезнёв, *Половецкий «князь» Кончак,* in „Вопросы истории", 12, p. 156–163.

[23] Bodrácskáné Fonalka Mária, *op. cit,* p. 46.

source writes about Končak that he "laid waste the land around the Sula, campaign on foot and carrying a kettle on his back" ("… снесе Соулоу пѣшь ходѧ котелъ носѧ на плечевоу")[24].

In what follows, I aim to closely examine and interpret the three statements concerning Končak. First, it is said that he "scooped [the river] Sula". This is a generally accepted interpretation of "снесе Соулоу", which is a symbol of his victory[25]. The various English interpretations of the relevant passage differ somewhat, stating that Končak "laid waste land around the Sula", or "crushed Sula"[26]. This aligns with the meaning of the Russian word *сносить* 'to bring down, to take down, to take away, to rob, to reduce or to demolish'. Fonalka suggests that the expression "in this form" might mean "he moved away the Sula" and refers to Končak's victory. Essentially, the passage hints at the symbolic displacement of the river Sula due to Končak's achievements since it demarcated the boundary between the territories of Rus and of the Cumans in the South Russian steppe[27].

The other characteristic of Končak is that he walks or campaigns on foot ("пешь ходя"), which may seem odd for a famous leader of the nomadic Cumans, who had many horses, according to written sources. However, Fonalka believes that the metaphor encapsulates the general medieval experience that an equestrian army passing through a region caused less harm to the population than a slower-moving army on foot during a war. Therefore, the phrase "walking or campaigning on foot" may have become a symbol of destruction in the minds of medieval people, and it can be assumed that the chronicler intended to emphasise the warrior characteristics of the Cuman leader Končak[28].

The third characteristic of Končak is that "he [is] carrying a cauldron on his back" ("котелъ нося на плечеву"). Fonalka finds the explanation for this in a fable collected in the region of Arkhangelsk in the 19th century. According to it, Končak and his brothers pelted each other with cauldrons when they were in high spirits and that simply refers to Končak's physical force[29]. But there may be an alternative explanation for this expression. Metal cauldrons (made of copper or bronze) carried a ritual and symbolic value alongside their practical function as cooking vessels among the diverse nomadic people in Eurasia. The importance of the cauldron in nomadic life as a symbol of power, tribal unity, stability, and prosperity had

---

[24] *Ипатьевская лѣтопись*, in *Полное собраніе русскихъ лѣтописей*, II, С.-Петербургъ, Типографія М. А. Александрова, 1908[2], p. 716. The English translation is by G. A. Perfecky, *op. cit.*, p. 17; Jusupović, *op. cit*., p. 25): "…Konchak, who crushed Sula, travelling on foot, carrying a cauldron upon his back". Likhačev's Russian translation: "… Кончак, который вычерпал Сулу, ходя пешком, нося котел на плечах" (Barta, J., *A kunság népi kultúrájának keleti elemei.* https://terebess.hu/keletkultinfo/barta.htm); "… Končak, who scooped out the Sula, walking on foot, carrying a cauldron on his shoulders".

[25] Д. С. Лихачев, *Комментарий исторический и географический* [к "Слову о полку Игореве"], in: *Слово о полку Игореве*. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва–Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1950, p. 437.

[26] G. A. Perfecky, *op. cit.*, p. 17; Jusupović, *op. cit.,* p. 25.

[27] Bodrácskáné Fonalka Mária, *op. cit,* p. 46.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem,* p. 47.

developed already in antiquity, as written and archaeological sources demonstrate amply.

Ethnographic parallels suggest that nomadic people used to prepare all their food in cauldrons (Turkic *kazan*), the only exception being koumis, a drink made from mare's milk, which is made in a horse-skin tube called *torsuk/tursuk* by Turkic speaking people. In other words, cauldrons were used for the roasting and cooking of cereals, dairy products and meat dishes. Even flat bread was baked in such cauldrons by the Kazakhs, the Kyrgyz and the Uzbeks[30].

As early as at the times of the Scythians, Sarmatians, Alans and later the Huns, cauldrons of various shapes and sizes appeared on the steppe. These cauldrons varied not only in shape, size and manufacturing technique but also in the conditions in which they were found. For example, many Scythian cauldrons around the Black Sea were found in burials. Hunnic cauldrons, however, have only been found in burial contexts in the Kuban, Caucasus and southern Ural regions, that is, in the former Sarmatian-Alanian area, and have not been found in explicit burial contexts west of these regions. As a result, there is no single explanation of their symbolic meaning. What is certain, however, is that cauldrons were of great value to all these peoples and were used in community rituals for the preparation of food or alcoholic beverages[31].

The symbolic significance of the cauldrons is still evident hundreds of years later, because these vessels also appear in the archaeological culture of the Cumans. Forged or riveted bronze or copper cauldrons are a typical feature of the tombs of rich females and males dating from the 12th century through the first half of the 14th. Bones of animals (birds and sheep) and the remains of wooden vessels have been found in or near these cauldrons. This suggests that the Cumans stored sacrificial food in them or food for the journey to the afterlife. It is also possible that the cauldrons were used to present offerings before people were placed in the tomb. As many of these vessels could not be used for cooking, having only symbolic significance. However, they were not made exclusively for funerary ceremonies, as is suggested by their manufacturing technique, dimensions and variety of shapes. In addition, there are cauldrons that have traces of soot on them, suggesting that they were used for cooking as well as for sacrificial food. As a result, cauldrons may have had both profane and sacred functions for the Cumans and other nomadic peoples later[32].

According to Pletnova, Končak, a famous Cuman chief, could only have a large cauldron since he was the leader of many people. He could feed all his people from his massive cauldron, and if he could feed his people, he could keep them together. The fact that he was carrying a cauldron on his back could also be informative: he was responsible for his people's well-being[33]. It is well known that an important aspect of nomadic power structures was the leader's ability to acquire

---

[30] Ch. Perry, Ch., *The horseback kitchen of Central Asia*, in: *Food on the move: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery 1996*, ed. by H. Walker, Totnes, Prospect Book, p. 243–248.

[31] Zs. Masek, *A fresh look at Hunnic cauldrons in the light of a new find from Hungary*, in "Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae" 68/1, 2017, p. 75–135.

[32] М. Л. Швецов, *Котлы из погребений средневековых кочевников*, in "Советская Археология", 2, 1980, p. 192–202; Pletneva 1990, p. 129–130; Kravec and Bojkov 1996; Čchaidze 2015. Karakazans, black cauldrons also played an important role in the Janissary Corps.

[33] С. А. Плетнева, *Половцы.* Москва, Наука, 1990, p. 129–130.

and distribute various goods. Based on Mongol parallels, these gift distributions occurred at feasts, during which food was cooked in cauldrons for the larger crowd. These feasts, like collective ritual meals, had symbolic meaning since they contributed to strengthening both loyalty to the leader and the collective identity.

Thus, although Končak appears briefly in the story, and indeed all we know about him is that he is the son of Otrok, who "moved" the river Sula, he is wandering on foot and carrying his cauldron on his back, but these are nonetheless indicative of Končak's importance. Namely, all three of his features indicate that he was a great conqueror, an outstanding warrior, and a good leader who could provide for his people. Those characteristics support that Končak "sought to unite all the Cuman-Qipčaq groupings into a large, centralised confederation, the crucial stage in nomadic state-building"[34]. The process was continued by his son Jurij Končakovič. There is a phrase in *The Chronicle of Halych-Volhynia* that refers to this: "Jurij Končakovič the greatest among the Polovtsians". When Jurij was killed by the Mongols in a battle in 1222–1223, the process was interrupted, and the Cuman Khaganate was never established[35].

In conclusion, in my opinion the story can be a summary of a Cuman heroic song which was based on historical facts: it marks the starting point of a process which culminates in a turning-point when history is transformed into myth and experience into memory[36].

There was a shared cultural memory – because the bard had a task to bring it up with his songs then at the scent of wormwood. Otrok as a part of the audience also shared the common cultural memory. The bard is responsible for preserving the group's cultural memory, similarly to shamans, priests, artists, and scribes. In essence, the bard is a knowledge-bearer. Therefore, he, Or, had to remind Otrok that his people remained on the steppe by singing songs, an element of the collective semiotic system. On the other hand, wormwood should evoke memories of a particular territory, the homeland. This detail indicates that, for the illiterate Cuman culture, cultural memory was not preserved through written text but rather through oral tradition. The songs sung by the singer served as a form of ceremonial display and self-affirmation for the group. Additionally, wormwood played a significant role in the culture's remembrance practices, referring to a semiotic (and possibly sacred) space. According to Assmann, "entire landscapes may serve as a medium for cultural memory". The landscape can be sacred like a native land or as a holy place, like mount Ötüken for ancient Turks. Thus, the south Russian steppe could be such a place for the Cumans living in the Kingdom of Georgia because the burials of their ancestors and their people's sacred places were there[37]. Consequently, both the songs and the wormwood itself were elements of the shared semiotic system.

---

[34] P. B. Golden, *Cumanica I: The Qipcaqs in Georgia*, in "Archivum Eurasiae Medii Aevi", 4 (1984), p. 67.

[35] *Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Ипатьевская лѣтопись.* II. С.-Петербургъ, Типографія М. А. Александрова, 1908[2], p. 740–742.

[36] Assmann, *op. cit*., p. 59.

[37] In the Eastern European steppe region, from the river Volga up to the Lower Danube, there are a lot of Cuman "sanctuaries" or sacrificial places, which served as scenes for memorial celebrations

The two characters, Otrok and his son Končak, who appear in the fragment of the Cuman heroic song, were significant persons in Cuman history and that is why they are the heroes of the heroic song. An ancestor of the family, Otrok's father Šarukan, was already a leading Cuman chieftain in the late 11th and early 12th century. The most important member of the family was Končak, according to the sources. He is regarded as a promoter of centralization among the Cumans[38].

One wonders, however, how and why did a Cuman heroic song find its way into a Rus chronicle. From the time of their arrival on the eastern borders of the principalities of Rus in the second half of the 11th century the Cuman tribes maintained intensive political, economic and social relations with Rus. In this case it is worth mentioning that Anna, the first wife of the elder son of Roman Mstislavič, Danilo, was the granddaughter of the Novgorodian prince Mstislav Mstislavič; her mother, whose name remains unknown, was the daughter of the famous Cuman leader Kotyan. We can also encounter the Cumans in service to Roman Mstislavič's son. Along these lines, the Cuman heroic songs (Sl. *bylinas*) could also have been well known at the courts of Mstislav Mstislavič and Danilo Romanovič. The chronicler included the stories of famous Cuman figures in the obituary of Prince Roman to enhance the glory of his deeds of war by mentioning his renowned enemies. This is why the fragment of the heroic song of the Cumans, still known in the mid-13th century, was incorporated in *The Chronicle of Halych-Volhynia*. The Cuman motifs are not strange in the prince's obituary, because the chronicle uses a lot of elements from Slavic folklore, too. Undoubtedly, there are also Slavic elements in the Cuman heroic song, e.g.: "Yes, it is better to lay one's bones in one's own land than to be famous in a foreign one" ("да лоуче есть на своеи землѣ костью лечи и не ли на чюже славноу бъıти")[39] – a sentence that appears almost literally in other East Slavic works[40]. However, the story has some elements which can be explained only from the perspective of Cuman culture, such are the wormwood, Otrok, Končak, and Končak's characteristics.

(similarly to Inner Asian, 6th–8th century Turkic sacrificial places) where there were sculptures with cups in their hands. The sculptures erected at these places are considered to be the shells of the dead persons' souls (Fodor, I., *A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban*, in: "*Kun-kép". A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére* ed. by Sz. Rosta, Kiskunfélegyháza, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete–Kiskun Múzeum, 2009, p. 49–66.

[38] P. B. Golden, *Aspects of the nomadic factor in the economic development of Kievan Rus*, in *Ukrainian economic history: Interpretive essays*. Ed. by I. S. Koropeckyj, Cambridge, Harvard Ukrainian Research Institute, 1991, p. 78–79.

[39] Jusupović, *op. cit.*, p. 25; cf. *Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Ипатьевская лѣтопись.* II. С.-Петербургъ: Типографія М. А. Александрова, 1908[2], p. 716; G. A. Perfecky, *op. cit.*, p. 17.

[40] Bodrácskáné Fonalka Mária, *op. cit*, p. 45.

EUGENIU AL IV-LEA, SIGISMUND DE LUXEMBURG ŞI IERARHUL PENTRU TOŢI *VALAHII* ÎN PRIMĂVARA ANULUI 1436

ALEXANDRU SIMON

Cuvinte-cheie: Papa Eugeniu al IV-lea, împăratul Sigismund al Luxemburgului, Grigorie, arhiepiscop al Moldovei, Giovanni de Dominis, episcop de Senj (și Oradea), Fantino Vallaresso, arhiepiscop de Creta, Moldova, Țara Românească, Transilania, Ungaria, Imperiul Otoman, Veneția, cruciade, diplomație, rivalitate.

Keywords: Pope Eugenius IV, Emperor Sigismund of Luxemburg, Gregory, archbishop of Moldavia, Giovanni de Dominis, bishop of Senj (and Oradea), Fantino Vallaresso, archbishop of Crete, Moldavia, Wallachia, Transylvania, Hungary, Ottoman Empire, Venice, crusading, diplomacy, rivalry.

Pe 1 martie 1436, papa Eugeniu al IV-lea l-a numit legat pentru Ungaria pe Ioan (Giovanni) de Dominis (Domnianić), episcopul de Senj (Segna)[1]. Pe 10 martie, tot din Florenţa, papa i-a aşezat pe *valahii, bulgarii şi moldovlahii* din *Regatul sau* [de] *la hotarele Ungariei* sub autoritatea lui Grigorie, mitropolitul *Moldovlahiei*, care recunoscuse în faţa suveranului pontif puterea acestuia[2]. Peste o zi, papa l-a trimis, cu un salvconduct universal, pe ierarh în misiune pentru *creşterea credinţei catolice şi a Bisericii Romei*[3]. Pe 1 mai, *B.*, fidelul lui de Dominis, i-a scris arhiepiscopului Cretei, Fantino Vallaresso, că *acel mitropolit grec*, venit mai devreme la curia romană de la Constantinopol, sosisese cu suita sa pe 8 aprilie la Buda[4]. Sigismund de Luxemburg,

[1] *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund* (= *Deutsche Reichstagsakten*, Ältere Reihe, XII), VI. *1435–1437*, editor Gustav Beckmann, Gotha, 1901, no. 16, p. 30, no. 27, p. 44–45.

[2] Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Registra Vaticana (Reg. Vat.), [no.] 374. *1435–1438*, f. 59^{v}–60^{r} (editat în Anexă, no. I). Reproducem pasajul de interes: [...] *Hac itaque consideracione inducti, presonam tuam Nobis et Sedi Apostolice devotam debito honore prosequi et oberrancionum animarum periculis, quantum nobis ex altro permictitur, providere volentes, tibi, qui Spiritum Sanctum a Patre et Filio procedere et omnes articulos, quos Sancta Romana Ecclesia tenet, indubie profiteris, omnes et singulos Grecos utiusque sexus cuiuscumque ordinis preeminentie vel dignitatis existant, Valacos, Vulgaros et Moldov*<l>*achos, in Regno seu confinibus Ungarie, in presenciarum existentes, qui tuo suasu et hortacione sive alias sponte ad Nostram et dicte Romane Ecclesie unitatem venere voluerint, si hoc a te humiliter petierint* [...].

[3] ASV, Reg. Vat. 374, f. 59^{r} (în Anexă, no. II; ulterior ca dată sporirii puterilor lui Grigorie de către Eugeniu, salvconductul a fost înregistrat înaintea acestei decizii pontificale). Redăm şi aici prima parte a salvconductului papal: [...] *Novissime Venerabilis frater noster Gregorius Archiepiscopus Moldoblachie, Spiritus sancti lumine illustratus, veritatem Catholice fidei cognoscens ad nostram et ecclesie Romane unitatem et obedientiam redactus est . Cum autem ad nonnullas mundi partes pro augmento Catholice fidei et Romane ecclesie se transferre proponat, nos optantes eundem Archiepiscopum cum eius comitiva equitum et peditum et familiaribus in personis , equis et bonis omnibus in eundo, stando et redeundo plena ubique securitate gaudere* [...].

[4] Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano (BAV), Codices, Barberini Latini (Barb. Lat.), [no.] 1809, p. 639–642 (editat în Anexă, no. III). Citǎm aici primul dintre cele două pasaje de mare importanţă (p. 639): [...] *Graecus quidam metropolitanus de Constantinopoli VIII idus Apriles*

regele Ungariei şi al Boemiei, încoronat împărat *roman* de *naţiune germană* de Eugeniu (1433), îl trimisese pe ierarh *spre Vlahia*, unde el avea să aibe biserică şi domeniu[5].

Sursele citate unesc personalităţi marcante de la vremea Conciliului de la Ferrara-Florenţa (1438–1439)[6]. După ce a intrat şi în slujba lui Sigismund († decembrie 1437), Ioan de Dominis, de loc din Rab (Arbe), a devenit episcop de Oradea, sub Vladislav I (al III-lea) Jagiello, regele Ungariei şi al Poloniei (decembrie 1440), alături de care a căzut la bătălia de la Varna (noiembrie 1444)[7]. Fantino Vallaresso murise cu un an mai devreme (mai 1443), după ce fusesese unul dintre artizanii Unirii de la Florenţa, al cărui decret îl şi semnase în iulie 1439[8]. Între aceste personalităţi găsim înscrisă o mutaţie majoră în istoria creştinilor de rit *grec*, dar şi în a celora de rit *latin*, din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania (din estul Regatului Ungariei în general)[9]. Pentru prima dată, din câte cunoaştem până acum, creştinii de rit *grec*, *valahi* în primul rând, din jurul Carpaţilor de la nordul Dunării de Jos, au fost adunaţi la un loc – între Buda şi Constantinopol – sub numele Romei[10].

LOCUL *VALAH* AL UNUI IERARH ÎNTRE DORINŢELE PAPEI ŞI DORINŢELE ÎMPĂRATULUI

Grigorie, mitropolitul *Moldovlahiei*, nu reprezintă vreun personaj necunoscut istoriografiei româneşti[11]. El însă nu a dispărut din istorie după drumul său la papă, după cum s-a crezut multă vreme[12]. De asemenea, tot contrar celor scrise anterior, el nu a fost ridicat de Eugeniu al IV-lea împotriva intereselor lui Sigismund de

---

Budam ad Caesarem quibusdam cum famulis et uno monacho religioso ut videtur probo applicuit, qui litteras apostolicas videlicet commendatitias ad imperatorem portavit [...].

[5] [...] *Cum itaque imperator intellexerit quid ipse metropolitanus per litteras domini nostri a maiestate Caesaris peteret, maiestas sacra sereno vultu iucundoque animo versus Vlachiam miserat eum, ubi eidem debeat ecclesia una cum aliqua possessione conferri* [...] (Barb. Lat. 1809, p. 640).

[6] Thomas M. Izbicki, Luke Bancroft, *A Difficult Pope: Eugenius IV and the Men around him*, în *Nicholas of Cusa and the Making of the Early Modern World* (= *Studies in the History of Christian Traditions*, CXC), editori Simon J. G. Burton, Joshua Hollmann, Eric M. Parker Leiden – Boston, 2019, p. 49–73, la p. 60; Iulian Mihai Damian, *Johannes Honterus and the Greek Renaissance in Transylvania*, în *When Greece flew across the Alps: The Study of Greek in Early Modern Europe* (= *Brill's Studies in Intellectual History*, CCCXXXVI), editor Federica Ciccolella, Leiden – Boston, 2022, p. 134–163, la p. 134.

[7] Klára Pajorin, A *bázeli zsinat hatása Magyarországon (Görögök, görög tudósok és a korai magyar humanizmus*), în „Irodalomtörténeti Közlemények", CXV (2011), 1, p. 3–26, la p. 6.

[8] De pildă: *Eleftherios Despotakis Fantino Vallaresso*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, CXVIII (2020), *sub voce*. Fantino Vallaresso a fost mai bine studiat decât Ioan de Dominis.

[9] În raport cu Grigorie, vezi mai ales Ioan-Aurel Pop, *Tradiţia istorică a Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului şi Clujului*, în *Eparhia Vadului, Feleacului şi Clujului la 90 de ani (1921–2011)*, editori Ştefan Iloaie, Bogdan Ivanov, Cluj-Napoca, 2012, p. 35–51, la p. 38–44.

[10] Cunoscutele decizii *valahe* ale papilor Gregorie al IX-lea (1234), Inocenţiu al VI-lea (1356) şi Gregorie al XI-lea (1374) nu au avut consistenţa statală a planului lui Eugeniu al IV-lea.

[11] Emilian Popescu, *Compléments et rectifications à l'histoire de l'eglise de Moldavie dans la première moitié du XVe siècle*, în Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 455–477 (cu bibliografia mai veche a acestei probleme).

[12] Liviu Pilat, *Între Roma şi Bizanţ. Putere şi societate în Moldova (secolele XIV–XVI)*, Iaşi, 2008, p. 116, 314, 321. Trebuie precizat că multe date au fost obturate de o polemică inutilă, născută din dorinţa de a încetăţeni graniţe moderne pentru deja divizaţii *valahi* medievali.

Luxemburg[13]. Grigorie a reprezentat un proiect major de rit *grec* sub autoritatea Romei, iniţiat de papă şi acceptat de regele – imperial – al Ungariei[14]. Planul pare să fi avut şi sprijinul Bizanţului, al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul şi poate şi al patriarhului ecumenic Iosif al II-lea[15]. Grigorie a venit la papă de la Constantinopol şi nu a constituit numai o piesă – cum s-a postulat – din încercarea lui Iliaş I al Moldovei de a câştiga sprijin în confruntarea cu fratele său, „antiunionistul" Ştefan al II-lea[16].

De la Buda, Grigorie a fost trimis *înspre Vlahia*, indentificabilă în primul rând cu Ţara Românească, nu cu Moldova, conform terminologiei epocii[17]. Cel mai probabil, Grigorie nu a ajuns şi nici nu trebuia să ajungă în *Vlahia,* deoarece el urma să primească *o biserică împreună cu ceva posesiune* (*domeniu*) de la Sigismund[18]. Regele putea face o asemenea donaţie numai în spaţiul intracarpatic[19] ori la Severin (aflat sub autoritate ungară directă de aproape două decenii)[20], nu în Ţara Românească, condusă de Alexandru Aldea, fidel sultanului Murad al II-lea[21], şi nici în Moldova, unde totuşi, chiar în aprilie 1436, fraţii Iliaş I şi Ştefan al II-lea ajunseseră la un compromis mai durabil[22].

În Transilvania, generic *înspre Vlahia*, o serie de biserici de zid[23] de rit *grec* (de la Lupşa şi Râmeţ la Strei ori Râşnov)[24] puteau sluji drept catedrale pentru ierarh. Biserica dată acestuia de Sigismund venea cu un domeniu. Sub rezerva abuzului regal, fie ca deposedare, fie ca favoritism[25], lăcaşurile „de familie" sunt de exclus

---

[13] Cf. inclusiv şi, recent, Al. Simon, *Altfel despre Unirea de la Florenţa: un «comunicat de presă» pontifical din arhiva sieneză*, în „Crisia", LIII (2023), p. 91–106, aici la p. 104–105.

[14] Rămâne de stabilit cât de deschis a fost Sigismund faţă de iniţiativa *valahă* a lui Eugeniu.

[15] Din bogata literatură, amintim Joseph Gill, *Joseph II, Patriarch of Constantinopole*, în Idem, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*, Oxford, 1964 p. 15–34, la p. 22–27; Sebastian Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/ 39): das byzantinische Kaisertum im Dialog mit dem Westen*, I, Stuttgart, 2014, p. 119–123.

[16] Dan Mureşan, *Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile conciliului florentin în Moldova (1442–1447)*, în „Studia Universitatis «Babeş-Bolyai». Historia", XLIV (1999), 1–2, p. 3–57.

[17] Daniel Ursprung, *Raumvorstellungen und Landesbewusstsein: die Walachei als Name und Raumkonzept im historischen Wandel*, în *Das Südosteuropa der Regionen* (= *Sitzungsberichte der Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, DCCC LVIII), editori Oliver-Jens Schmitt, Michael Metzeltin, Wien, 2015, p. 473–549, la p. 484.

[18] Dacă Grigorie trebuia să ajungă în Ţara Românească (sau în Moldova), problema unei biserici pentru el nu s-ar fi pus. În afara Carpaţilor existau catedralele „de stat" (la Curtea de Argeş pentru *Ungrovlahia*, la Suceava pentru *Moldovlahia*, în terminologia Bizanţului).

[19] Formularea *înspre Vlahia* exclude Maramureşul ca locaţie, prin *stavropighia* de la Peri.

[20] Costin Feneşan, *Cavalerii teutoni în Banatul Severinului şi la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XV-lea: Documente şi extrase*, Reşiţa, 2015, p. 30–47.

[21] Alexandru A. Vasilescu, *Urmaşii lui Mircea cel Bătrân până la Vlad Ţepeş 1418–1456* (I), în „Revista de istorie, arheologie şi folclor", XV (1914), p. 120–170, la p. 169–170 (studiu în continuare util). Aldea avea şi sprijin din Moldova, mai probabil doar de la unul din fraţi.

[22] L. Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană şi regii jagielloni. Vasalitate, putere şi gândire politică (1387–1526)*, Târgovişte, 2023, p. 116–118. Polonia căuta nu doar să-şi consolideze controlul asupra Moldovei, ci şi să-şi extindă influenţa în Ţara Românească, „fieful" lui Sigismund.

[23] Demersul ecleziastic încredinţat lui Grigorie depăşea limitele unei biserici de lemn.

[24] Daniela Marcu Istrate, *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, LXXXIV), Leiden – Boston, 2022, p. 379–414. În general, aceste lăcaşuri de zid nu erau anterioare domniei lui Sigismund.

[25] Konrad G. Gündisch, *Cnezi români din Transilvania şi politica de centralizare a regelui Sigismund de Luxemburg*, în *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1975, p. 235–237; Ioan Drăgan,

astfel drept posibile scaune pentru Grigorie. În discuţie rămân – în primul rând – Severinul şi Râmeţul drept reşedinţe[26]. În orice caz, la Conciliul de la Ferrara-Florenţa, Moldova a fost reprezentată de mitroplitul ei, cel nou, Damian (plecat, împreună cu delegaţia bizantină, din Constantinopol spre Veneţia în noiembrie 1437)[27]. Este astfel improbabil că Grigorie a ajuns vreodată în dioceza *Moldovlahiei*, pe care se întemeiaseră puterile şi sarcinile încredinţate lui, cel puţin de către Eugeniu al IV-lea[28].

Judecând pe baza informaţiilor trimise în mai 1436, de la faţa locului, lui Fantino Vallaresso, Sigismund de Luxemburg „l-a reţinut" în regatul său al Ungariei pe Grigorie, venit din *Italia* la Buda, împreună cu suita sa[29]. În absenţa – potenţial doar momentană – a altor informaţii privind negocierile şi înţelegerile *valahe* (şi nu doar) dintre Eugeniu şi Sigismund[30], trebuie să presupunem că împăratul romano-german şi totodată rege al Ungariei şi al Boemiei nu voia – în chip firesc – ca autoritatea extinsă, *valahă* şi ungară, acordată ierarhului de către papă, să scape controlului său[31]. În mod sigur, Sigisimund îşi dorea ca unirea dintre creştinii de rit *latin* şi cei de rit *grec*, în vederea căreia Grigorie fusese promovat de către Roma, dar şi – măcar în parte – de către Bizanţ[32], să fie decisă în faţa sa, de preferat, chiar la Buda (după cum i-a transmis lui Ioan al VIII-lea cu o lună înaintea morţii sale)[33].

Pentru Eugeniu al IV-lea, supunerea lui Grigorie al *Moldovlahiei* din martie 1436 era un argument nu doar în vederea unirii dorite cu creştinii de rit *grec*, ci şi o

---

Nobilimea românească din Transilvania. 1440–1514, Bucureşti, 2000, p. 266–269. Politica lui Sigismund faţă de nobilii *valahi* a fost îndeobşte mai mult decât binevoitoare.

[26] Din cauza vecinătăţii cu Imperiul Otoman, a doua locaţie ne apare drept mai probabilă (pentru Râmeţ: Vasile Drăguţ, *Pictura murală din Transilvania*, Bucureşti, 1970, p. 61–63).

[27] *Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)* (= *Concilium Florentinum: documenta et scriptores*, II, 9), ediţie Vitalien Laurent, Paris, 1971, p. 162–163, 184–185, 196–197 (octombrie-noiembrie 1437).

[28] Vezi deja Carol [Karl] Auner, *Moldova şi Soborul de la Florenţa*, Bucureşti, 1915[2], p. 23–24.

[29] Mai puţin impresionantă în cuvintele scrise de *B* pentru Fantino Vallaresso (BAV, Barb. Lat. 1809, p. 639; Grigorie sosise la Buda [...] *cum famulis et uno monacho religioso* [...]), decât în salvconductul lui Eugeniu al IV-lea pentru Grigorie (ASV, Reg. Vat. 374, f. 59[r]; ierarhul ar fi călătorit […] *cum eius comitiva equitum et peditum et familiaribus* […], ca un monarh).

[30] Mark Whelan, *Dances, Dragons and a Pagan Queen: Sigismund of Luxemburg and the Publicizing of the Ottoman Turkish Threat*, în *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures* (= *Crusades*, Subsidia, VIII), editor Norman Housley, London – New York, 2017, p. 49–63, la p. 53–58; Maarten Halff, *The Pope's Agents in Constantinople: Eugenius IV's Legation on the Eve of the Council of Ferrara-Florence (1438–1439)*, în „Mediterranea", V (2020), p. 91–151, la p. 116 (nota 123), 129 (nota 224), 132.

[31] Elemér Mályusz, *Das konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn* (= *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVIII), Budapest, 1959, p. 102–105; Imre Bard, *The Break of 1404 between the Hungarian Church and Rome*, în „Ungarn-Jahrbuch", X (1979), p. 59–69; Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit*, München, 1996, p. 103–105.

[32] Datorită sosirii lui Grigorie la curie de la Constantinopol (BAV, Barb. Lat. 1809, p. 639).

[33] *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, VI, no. 158, p. 257 (noiembrie 1437; aspect fundamental omis de antiunionistul *Syropoulos*, p. 180–183). Datorită familiei Vallaresso, reţinem şi că o altă locaţie dorită de Sigismund, fie şi numai pentru o întâlnire personală cu Ioan al VIII-lea, a fost Zadar-ul (Gerald Schwedler, *Herrschertreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen* (= *Mittelalter-Forschungen*, XXI), Ostfildern, 2008, p. 465–466).

demonstraţie de forţă pontificală în faţa Conciliului de la Basel[34]. El era principala problemă a papei de la acea vreme[35]. Din punct de vedere „ortodox", Conciliul de la Basel oferea creştinilor de rit *grec* condiţii mai bune pentru unire decât urmaşul Sfântului Petru[36]. Acesta trebuia să-şi afirme supremaţia, mult ştirbită de *captivitatea babiloniană* de la Avignon, atât în raport cu Apusul, cât şi cu Răsăritul[37]. Deopotrivă înainte şi după încoronarea sa imperială de la Roma, Sigismund de Luxemburg a căutat să păstreze o balanţă între Eugeniu al IV-lea şi Conciliul de la Basel în vederea impunerii unei „a treia căi", a sa[38]. Prin „mandatul" său pontifical şi prin prezenţa sa în Regatul Ungariei, Grigorie, mitropolitul *Moldovlahiei*, era un mijloc aproape ideal pentru împlinirea vrerii creştine a lui Sigismund[39].

Neîntâmplător, prezenţa lui Grigorie la Buda a fost prezentată drept un pas major pe calea pacificării întregii Creştinătăţi, indiferent de rit[40]. În mai 1436, Sigismund era pregătit să aprobe acordul – de la Jihlava din iulie 1436 – cu husiţii, un acord perfectat de către Conciliul de la Basel, nu de către Eugeniu[41]. Din anii 1410, domnia lui Sigismund fusese marcată de conflictul cu husiţii din Boemia[42]. Ei îşi găsiseră adăpost inclusiv în Moldova, păstrat – indiferent de alianţe şi de conflicte – şi după dispariţia lui Alexandru I *cel Bun* (1432), tatăl lui Iliaş I şi al lui Ştefan al II-lea[43].

---

[34] L. Pilat, *Moldova între unirea de la Florenţa şi reacţia Conciliului de la Basel*, în „Revista Istorică", NS, XXII (2011), 34, p. 207–220, la p. 211–212, 217–218 (cu accent pe Polonia).

[35] Michiel Decaluwe, *Successful Defeat: Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431–1449* (= *Bibliothèque de l'Institut Historique Belge de Rome*, LIX), Turnhout, 2009, p. 144–149, 281; Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos*, p. 42–69.

[36] Christian Gastgeber, *Byzanz und das Konzil zu Basel und Ferrara. Neue Dokumente der Kaiser- sowie Patriarchatskanzlei und der Umgang mit Latein im Kontakt mit dem Westen*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", LXX (2020), p. 89–196, la p. 92–97.

[37] Din perspectiva Ţărilor Române, vezi Şerban Papacostea, *Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXX (1991), 1–2, p. 3–21.

[38] Márta Kondor, *Latin West and Byzantine East at the Dawn of the Renaissance: Emperor Sigismund and the Union with the Greeks*, în *Infima Aetas Pannonica: Studies in Late Medieval Hungarian History*, editor Péter E. Kovács, Budapest, 2009, p. 79–96, la p. 90.

[39] Şi, am putea adăuga, un – profund – gest pontifical de *captatio benevolentiae* a acestuia.

[40] BAV, Barb. Lat. 1809, p. 639 ([...] *O felicia tempora nostra, pater optime, quod Graecorum, vel rectius dicam Christianorum decus, gloriosus misertus generis, quod inter se divisum et longis iam ex infidelibus exagitatum temporibus, in eum gradum et culmen Eugenium sanctissimum dominum nostrum erexit* [...]). După trimiterea lui Grigorie *înspre Vlahia, B* a trecut imediat la problema husită şi la iminentul acord de la Jihlava [...] *Praeterea Boemorum principes cum eorum sacerdotibus nec non dominus Constanciensis sacri concilii ambassiator cum eius sociis in civitate Giglaviae, quae prope Boemiae metas scita est, magno cum desiderio maiestatem sanctam expectant, ut ibi et spiritualium et temporalium conclusionem conficiant. Imperator cras sine dubio Buda Giglaviam versus equitabit, celeriter ut solet. Quare rumor est inter Boemos et ceteros Christianos in spiritualibus et temporalibus fore optimam pacem* […] (Barb. Lat. 1809, p. 640).

[41] František Šmahel, *Die Basler Kompaktaten mit den Hussiten (1436): Untersuchung und Edition* (= *Monumenta Germaniae Historica: Studien und Texte*, LXV) (Wiesbaden 2019), p. 74.

[42] P. P. Panaitescu, *Husitismul şi cultura slavonă în Moldova*, în „Romanoslavica", X (1964), p. 275–287, la p. 281–282; Cristian-Nicolae Daniel, *Coping with the Powerful Other: A Comparative Approach to Greek-Slavonic Communities of Rite in Late Medieval Transylvania and the Banat* [teză de doctorat (Central European University)], Budapest, 2014, p. 198–199.

[43] Ş. Papacostea, *Alexandru cel Bun – sfârşit de domnie*, „Analele Putnei", IX (2013), 2, p. 7–16. Vezi în acest context şi Robin Baker, *Constantine from England and the Bohemians: Hussitism, Orthodoxy and the End of Byzantium*, în „Central Europe", V (2007), 1, p. 23–46.

După cum avea să o arate şi – aşa-numita – „Răscoală de la Bobâlna”[44] la un an de la venirea lui Grigorie în Regatul Ungariei, husiţii intraseră inclusiv în Voievodatul Transilvaniei[45].

Înfăţişat drept „un vestitor” al liniştii creştine generale, Grigorie se găsea la o intersecţie foarte periculoasă a intereselor de rit *latin* şi de rit *grec*[46]. În plus, mai ales la hotarul nordic al Voievodatului Transilvaniei, atât „vechii *ungari*”, cât şi „vechii *valahi*” erau tot mai ostili faţă de „viniturile”, care se instalaseră, cu acordul şi pentru profitul Budei, pe pământurile din est[47]. În termen de un an de la hotărârile *valahe* ale lui Eugeniu al IV-lea şi ale lui Sigismund din primăvara lui 1436, care aveau Transilvania în mijlocul lor, această provincie regală ungară s-a frânt în câmpuri de luptă[48] tocmai când Sigismund făcea mari eforturi să transfere Conciliul de la Basel la Buda[49]. Totodată, un atac otoman asupra Ungariei devenise iminent[50]. El a venit în valuri, începând din iarna anului 1437–1438, când delegaţia bizantină a ajuns în *Italia,* reunindu-se nici cu conciliariştii, nici cu Sigismund, ci cu papa[51].

Împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul şi patriarhul ecumenic Iosif al II-lea îl aleseseră pe Eugeniu al IV-lea de dinaintea morţii subite a lui Sigismund (decembrie 1437)[52] şi înainte ca sultanul Murad al II-lea personal, călăuzit de Vlad al II-lea *Dracul*, să intre în Transilvania în vara anului 1438[53]. „Experimentul Grigorie” luase sfârşit deja cu vreun an mai devreme[54]. Cu puţin timp înainte ca navele trimise de Conciliul de la Basel să ajungă (după cele trimise de papă) la Constantinopol pentru a-i duce *la sinod* pe delegaţii bizantini (noiembrie 1437)[55], un nou mitropolit,

---

[44] Joseph Held, *The Peasant Revolt of Bábolna, 1437–143*, în „Slavic Review”, XXXVI (1977), 1, p. 25–38; Lajos Demény, *Parasztfelkelés Erdélyben. 1437–1438*, Budapest, 1987, p. 156–162.

[45] Ambrus Miskolczy, *A parasztfelkelésektől az „unio trium nationum” felé*, în „Magyar Kisebbség”, XXIII (2018), 3–4, p. 177–190 (în raport cu urmările transilvane ale răscoalei).

[46] Vezi deja Daniel Barbu, *Ţara Românească şi Conciliul de la Basel*, în „Revista Istorică”, V (1994), 1–2 (1994), p. 5–15, la p. 12–14 (cu accent corect pe rolul roman al lui Grigorie).

[47] Tudor Sălăgean, *«Contrat» et «révolte»: traditions politiques dans le nord-ouest de la Transylvanie à la fin du règne de Sigismond de Luxembourg*, în *A Century in History* (= *Mélanges d'Histoire Générale,* NS, II, 1-2), II. *A Century in the History of Transylvania. The Later Crusades, Humanism, Church Union and Social Mobility at the End of the Middle Ages*, editori I. Drăgan, I.-A. Pop, T. Sălăgean, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2008, p. 185–195.

[48] Géza Hegyi, András, W. Kovács, *Megjegyzések az 1437–1438. évi parasztfelkelés történetéhez*, în „Korunk”, XXIX (2018), 2, p. 18–24, la p. 20–22 (pe baza noilor documente).

[49] Cf. deja E. Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn, 1387–1437*, Budapest, 1990, p. 153–154.

[50] Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526* (= *The Ottoman Empire and Its Heritage*, LXIII), Leiden – Boston, 2018, p. 82–83.

[51] Lilia Campana, *Sailing into Union: The Byzantine Naval Convoy for the Councile of Ferrara-Florence (1438–1438)*, în „Dumbarton Oaks Papers”, LXXIII (2019), p. 103–126, la p. 119.

[52] Daniela Dvořáková, *Barbara of Cilli (1392–1451)* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, LXXVII), Leiden – Boston, 2021, p. 173–174.

[53] Gustav Gündisch, *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XIII (1974), 3, p. 415–444, la p. 425; Virgil Ciocîltan, *Între sultan şi împărat. Vlad Dracul în 1438*, în „Revista de Istorie”, XXIX (1976), 11, p. 1767–1790, la p. 1771–1773.

[54] Ne lipsesc datele care să îngăduie coexistenţa lui Grigorie cu noul mitropolit Damian.

[55] Campana, *Sailing into Union*, p. 113 (cu harta/ fig. 3), 117 (cu harta/ fig. 4). Navele – venete eminamente – ale papei au sosit pe 24 septembrie, cele conciliariste pe 4 octombrie.

Damian, fusese numit şi trimis în Moldova[56]. De acolo, de la Cetatea Albă, el avea să revină pe nava veneţiană, care a strâns delegaţii de rit *grec* din nordul Mării Negre[57], şi să plece în curând împreună cu împăratul şi patriarhul ecumenic spre *Italia*[58]. Din „resetarea (*valahă*)" plănuită prin Grigorie rămăsese doar Moldova, asociată acum cu Veneţia[59], adversara – şi aliata – răposatului Sigismund[60].

I. LINII DE DEMARCAŢIE LA HOTARELE RĂSĂRITENE ALE REGATULUI UNGARIEI

Până la împuternicirea romană a lui Grigorie de către Eugeniu al IV-lea şi la venirea mitropolitului *Moldovlahiei* la curtea de la Buda a lui Sigismund de Luxemburg, autoritatea ecleziastică de rit *grec* asupra părţilor răsăritene – „ne-sârbeşti"[61] şi „re-rutene"[62] – ale Regatului Ungariei era împărţită între trei mari

[56] *Syropoulos*, p. 162–163. În istoriografia română s-a presupus greşit (poate şi pentru a scurta „păstorirea lui Grigorie") că navele Conciliului de la Basel (termenul *ante quem* pentru numirea lui Damian ca mitropolit) ajunseseră în februarie 1437 la Constantinopol. La originea erorii au stat notiţele, confuze, ale lui Laurent (*Syropoulous*, p. 162–163, notele 2–3, 10), deşi era limpede că navele au intrat în Strâmători abia opt luni mai târziu (cf. deja Eugenio Cecconi, *Studi storici sul Concilio di Firenze*, Firenze, 1869, no. 179, p. 523–525).

[57] Nava (galera) pentru Cetatea Albă era pregătită din mai (Archivio di Stato di Venezia, Venezia (ASVe), Senato, *Deliberazioni. Misti*, reg. 60. *1437–1440*, f. 11^{r}; 14 mai 1437; [...] *In nomine Yhesu Christi et in bona gratia ad viagium Tane Romanie et Trapesunde et Maurocastri deputent galee tres* [...]). A ajuns la Constantinopol pe 5 noiembrie 1437 (ASVe, Collegio, *Secreti*, reg. 4. *1436–1438*, f. 225 (230)^{v}–226 (231)^{r}), o lună după sosirea navelor Conciliului de la Basel, pe 4 octombrie (cf. datelor strânse de Campana, „Sailing into Union", p. 113–115, 119).

[58] *Syropoulos*, p. 182–183, 196–197; Campana, „Sailing into Union", p. 119 (cu harta/ fig. 5).

[59] Vezi şi Matei Cazacu, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, în „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XXI (2003), p. 131–139 (Iliaş ar fi fost favorabil veneţienilor, nu şi Ştefan).

[60] Mályusz, *Kaiser Sigismund*, p. 115–123. Principala problemă a reprezentat-o Dalmaţia.

[61] În pofida reconcilierii de la 1375, relaţiile Bisericii Sârbe cu Marea Biserică au rămas tensionate (Vitalien Laurent, *L'archevêque de Pec et le titre de patriarche après l'union de 1375*, în „Balcania", VII (1944), p. 303–310). În plus, datorită expansiunii otomane şi a integrării lui Ştefan Lazarević în sistemul lui Sigismund, inclusiv în Ordinul Dragonului, în Regatul Ungariei s-a dezvoltat o adevărată „diasporă sârbească", sub nepotul şi urmaşul lui Ştefan ca despot al Serbiei, Gheorghe Branković (Aleksandar Krstić, *Which realm will you opt for? The Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century*, în *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule,* editori Srdan Rudić, Selim Aslantaş, Beograd, 2017, p. 129–163). În aceste condiţii, sârbii din Ungaria aveau un „regim special", inclusiv ca *schismatici* (Adrian Magina, *Răufăcători sau… schismatici? Statutul ortodocşilor bănăţeni în jurul anului 1400*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, editori Dumitru Ţeicu, Ionel Cândea, Brăila, 2008, p. 283–293).

[62] Prin înstăpânirea („colonizarea") de către Ludovic I de Anjou a lui Teodor Koriatović la Mukachevo (Munkács), în vecinătatea Periului, rutenii din nordul Regatului Ungariei par să fi primit, încă din anii 1360, o „identitate ecleziastică de tip etnic", în primă fază sub autoritatea Mitropoliei de Halici (Alexander Baran, *Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukačoviensis* (= *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*, II, 1, 10), Roma, 1960^{2}, p. 24; Ihor Mončak, *Florentine Ecumenism in the Kyivan Church: The Theology of Ecumenism applied to the Individual Church of Kyiv* (= *Opera Graeco-Catholicae Academiae Theologicae*, LXIII–LXIV), Roma, 1987, p. 206–210). Mitropoliei Haliciului i-a fost supusă, până în anii 1380–1390, şi o mare parte din Moldova (Al. Simon, *On the Metropolitanate of*

centre[63]. 1. Prin *exarhatul plaiurilor* (atestat pentru prima dată pe la 1381)[64], Mitropolia *Ungrovlahiei* ţinea cea mai mare parte a Transilvaniei[65]. 2. Mitropolia Severinului (apărută la 1370[66]) îşi întindea autoritatea peste aşa-numitul Banat Montan[67] şi – după 1401 s-ar părea – peste Ţara Haţegului din sud-vestul Transilvaniei[68]. 3. Puterea Mănăstirii de la Peri, având rang de *stavropighie*

Severin «in» Transylvanian Feleac: The Archbishop in Transylvania and the Professors of the Greek Faith in the North, în „Banatica", XXXIII (2023), 2, p. 277–292; cele mai multe date, adesea falsuri rutene, privind rangul Mukachevo-ului şi relaţia acestuia cu Mănăstirea – *valahă* – Peri provin din anii 1490).

[63] Din cauza lipsurilor documentare, nu putem exclude că sub autoritatea celor trei centre funcţionau în Transilvania structuri locale de putere de tip ecleziastică şi nici că amintitele trei centre nu erau „completate" ierarhic de alte entităţi care păstoreau creştini de rit *grec*.

[64] *Fontes Historiae Daco-Romanae* (în continuare FHDR), IV. *Scriitori şi acte bizantine, secolele IV–XV*, editori Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Tudor Teotoi, Bucureşti, 1982, no. XLIX–1 [*Ekthesis Nea*], p. 312–313. Domn al Ţării Româneşti era atunci Radu I (1377/1378–1382/1383), tatăl lui Mircea I (1386–1418), iar lui Hariton de Kutlumuz († 1380), drept mitropolit al *Ungrovlahiei*, îi succedase Antim, anterior primul mitropolit al Severinului (1370–1380/1381). În ultimul său testament (1378), Hariton nu l-a pomenit pe Radu I, ci numai pe predecesorul acestuia, fratele său vitreg, Vladislav I *Vlaicu* (*Actes du Kutlumus* (= *Archives de l'Athos*, II), editor Paul Lemerle, Paris, 1947[1], no. 36, p. 136). Pentru omul de încredere al lui Sigismund, Ebehard Windecke, Radu I a fost *Pancraţiu cel Înţelept* (*Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Kaisers Sigmund*, ediţie Wilhelm Altmann, Berlin, 1893 (*Windecke*), p. 316–317). La 1377–1378, după anii de conflict, Radu I a ajuns la o înţelegere cu socrul lui Sigismund, Ludovic I de Anjou, regele Ungariei şi al Poloniei (Ş. Papacostea, *Domni români şi regi angevini: înfruntarea finală (1370–1382)*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»", XXIII (1986), 2, p. 571–581). Este posibil ca titlul de *exarh al plaiurilor*, purtat de Antim, să fi fost rezultatul acestui acord.

[65] De pildă: Ion I. Nistor, *Legăturile cu Ohrida şi Exarhatul Plaiurilor*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a III-a, XXVII (1945), p. 123–151, la p. 139–146; Ştefan Andreescu, *Exarhatul plaiurilor. Geneza instituţiei în Ţara Românească şi în Moldova*, în „Revista Istorică", XIX (2008), 1–2, p. 21–27 (datează originea *exarhatului plaiurilor* înaintea apariţiei Mitropoliei *Ungrovlahiei* la 1359, ceea ce este puţin probabil, primul mitropolit al *Ungrovlahiei*, Iachint, nepurtând vreodată titlul de exarh, deşi, de dinainte de 1366, Amlaşul şi Făgăraşul din Transilvania erau sub puterea lui Vladislav I).

[66] FHDR, IV, no. XLV–13, p. 208–209. Vezi Grigore Nandriş, *Documente româneşti în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos (1372–1658)*, Bucureşti, 1937, no. 1, p. 17–22 (1372).

[67] Nicolae Şerbănescu, *Titulatura mitropoliţilor, jurisdicţia, hotarele şi reşedinţele Mitropoliei Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română", LXXVII (1959), 7–10, p. 698–721, la p. 710–711. Extensiunea vestică a autorităţii Mitropoliei Severinului era firească din cauza complexităţii confesionale a zonei (Dumitru Ţeicu, *Die ekklesiastische Geografie des mittelalterlichen Banats*, Bucureşti, 2007). Reamintim astfel aici titulatura exarhală completă a lui Antim, mitropolit al *Ungrovlahiei* şi fost mitropolit al Severinului: *exarh a toată partea ungurească/ al întregii regiuni ungureşti şi al plaiurilor* (FHDR, IV, no. XLV–63, p. 266–267; no. XLIX–1, p. 312–313). *Plaiurile* reprezentau evident legăturile montane dintre Ţara Românească şi Transilvania. Prima parte a titlului trebuie astfel raportată (şi) la Severin.

[68] Ödön Nemes, *A ribicei templom 1404-bol*, în „Hazánk s a Külföld", IV (1868), 4, p. 63–64; Adrian Andrei Rusu, *Biserica românească de la Ribiţa (judeţul Hunedoara)*, în „Revista Monumentelor Istorice", LX (1991), 1, p. 3–9, la p. 7; Vladimir Agrigoroaiei, *An Interpretatio Wallahica of Serbian Cultural Patterns: The Cases of Ribiţa, Streisângiorgiu and Crişcior (but also Râmeţ)*, în *Transylvania in the Thirteenth to Sixteenth Centuries: Aspects of the Formation and Consolidation of Regional Identity* (= *Annales Universitatis Apulensis*, XVI, 2), editor Cosmin Popa-Gorjanu, Alba Iulia, 2012, p. 105–136, la p. 110–112; Dragoş Gh. Năstăsoiu, Anna Adashinskaya, *New Information on the Dating of the Murals of St. Nicholas Church in Ribiţa: A Hypothesis*, în „Museikon", I (2017), p. 25–44, la

patriarhală de la 1391[69], venea – prin domeniile Drăgoşeştilor (ctitorii ei)[70] – din Maramureş spre sud, până dincolo de Porţile Meseşului, până în zona Bistriţiei din interiorul Voievodatului Transilvaniei[71]. Partajul avea la bază înţelegerile – antiotomane – dintre Sigismund de Luxemburg, Manuel al II-lea Paleologul, dar şi Mircea I cel *Bătrân* din anii 1391–1392[72].

Conflictul dintre Mircea I şi Sfântul Nicodim de la Tismana, refugiat în Ţara Haţegului (1399–1405/1406)[73], poziţiile divergente pe care s-au situat Mircea I şi Manuel al II-lea în timpul războiului civil otoman (1402–1413)[74] şi asocierea Drăgoşeştilor cu rebelii care-l doreau pe Ladislau de Anjou, regele Neapolelui, drept rege al Ungariei în locul lui Sigismund (1401–1403)[75], pot să fi modificat vremelnic aceste linii de autoritate ecleziastică[76]. Puţinătatea surselor patriarhale (bizantine) şi

---

p. 43, nota 86. Haţegul ţinuse/ ţinea de Gorj, adică de nordul Olteniei, teritoriul de bază al Mitropoliei Severinului (I.-A. Pop, *Din relaţiile Ţării Haţegului cu Ţara Românească în veacul al XV-lea şi la începutul veacului al XVI-lea*, în „Revista de Istorie", XXXVIII (1985), 1, p. 80–85).

[69] FHDR, IV, nos. XLV–34–35, p. 230–233. Drăgoşeştii aveau încă sprijinul lui Sigismund, care căuta să recupereze Moldova. Cu ocazia ridicării Periului la rang de stravropighie, Marea Biserică le-a dat ca urmare Drăgoşeştilor şi puteri – prin Halici – asupra Moldovei.

[70] Norbert C. Tóth, *Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása. A család vázlatos története 1365–1424 között*, în *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, editori G. Hegyi, A.W. Kovács, Kolozsvár, 2012, p. 135–166, la p. 143–148.

[71] Vezi şi Macarie Motogna, Şerban Turcuş, *Mănăstirea din Perii Maramureşului între charistikariat şi stavropighie*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu»", LXI (2022), p. 35–53. Pahomei, categumenul Periului, avea putere de exarh asupra acestor pământuri: *Sălajul, Sânnicoară, Ugocea, Bereg, Ciceu, Unguraş şi Bistr*a (FHDR, IV, no. XLV–34, p. 231).

[72] Ş. Papacostea, *Byzance et la création de la Métropole de Moldavie*, în *Études Byzantines et Post-Byzantines*, II (1991), p. 133–150, la p. 136–141; Al. Simon, *Annus Mirabilis 1387: King Sigismund, the Ottomans and the Orthodox Christians in the Late 1380s and Early 1390s*, în *Emperor Sigismund and the Orthodox World* (= *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CDIX), editori Ekaterini Mitsiou, Mihailo St. Popović, Johannes Preiser-Kapeller, Al. Simon, Wien, 2010, p. 125–150, la p. 142–143.

[73] I.-A. Pop, Al. Simon, *Misiunile Sfântului Nicodim în contextul politicilor bisericeşti ale Veneţiei şi Ungariei*, în „Mitropolia Olteniei", LVIII (2006), 9–12, p. 234–252.

[74] Petre Ş. Năsturel, *À propos d'un document de Kastamonitou et d'une lettre patriarcale inconnue de 1411*, în „Revue des Études Byzantines", XL (1982), p. 211–214; Ş. Papacostea, *La Valachie et la crise de structure de l'Empire Ottoman (1402–1413)*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXV (1986), 1–2, p. 23–33; Dimitris J. Kastritis, *The Sons of Bayezid. Empire building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden – Boston – Köln, 2007, p. 137–142. Şi acest subiect ar merita o nouă cercetare.

[75] K.G. Gündisch, *Siebenbürgen und der Aufruhr von 1403 gegen Sigismund von Luxemburg*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XV (1976), p. 399–420, la p. 412, 418; Idem, *Cnezii români*, p. 236; Năstăsoiu-Adashinskaya, *New Information*, p. 30 (cu nota 39).

[76] Ne referim în primul rând la cazul autorităţii Mitropoliei de Severin asupra Haţegului, care – în cazul menţiunii din biserica cnezială (nobiliară) de la Ribiţa – pare să coincidă, la 1404, deopotrivă cu aşezarea lui Nicodim la Mănăstirea Prislop şi cu dispariţia lui Antim. Alte comentarii ar fi de evitat pe moment, deoarece subiectul Mitropoliei Severinului în anii 1370–1410 rămâne unul deschis (J. Preiser-Kapeller, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis des Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken, 2008, p. 345; Lidia Cotovanu, *Émigrer en terre valaque. Estimation quantitative et qualitative d'une mobilité géographique de longue durée*, Brăila, 2022, p. 89–102).

inexistenţa vreunui ierarh de rit *grec* cu scaunul în Transilvania[77] ne împiedică însă să vorbim de schimbări – mai – profunde sub raport administrativ[78]. Acestea s-au petrecut în special în anii 1480, la finalul domniei regelui Matia Corvin, fiul lui Iancu de Hunedoara[79]. Mai degrabă, pe baza mandatului dat de Eugeniu al IV-lea lui Grigorie la 1436, venit – reamintim – la papă de la Constantinopol, s-ar putea vorbi de diferenţieri de factură etnică în cadrul uneia şi aceleiaşi dioceze (să spunem), în acest caz: între sârbi şi „restul lumii", adică, *valahii, bulgarii şi moldovlahii*[80].

Pe de o parte, indivizualizarea bulgarilor şi aşezarea lor între *moldovlahi* şi *valahi* trebuie legată de patriarhul ecumenic Iosif al II-lea, fiul nelegitim al ţarului de Târnovo, Ioan Şişman († 1395)[81], aliatul şi duşmanul lui Mircea[82], dar şi de un alt fiu (legitim ?) de al lui Şişman, Frujin, intrat în serviciul lui Sigismund (şi poate în Ordinul Dragonului) şi stabilit lângă Lipova[83]. Aceste elemente sporeau

[77] Dacă acceptăm existenţa, la Mănăstirea Râmeţ, la 1377, a unui arhiepiscop Ghelasie, aflat sub patronajul lui Ludovic I de Anjou, atunci el a fost cel mai probabil creat de falsul patriarh Paul Tagaris, ajuns şi în Regatul Ungariei (D. Barbu, *La production politique de l'Orthodoxie. Note liminaire*, în Idem, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la fois au Moyen Âge*, Bucureşti, 1998, p. 13–24, la p. 19–20). În acest caz, puterile exarhale ungare şi transilvane (adică *plaiurile*) ale lui Antim au reprezentat şi reacţia Constantinopolului şi a Budei, la acţiunile transilvane ale lui Tagaris (Donald M. Nicol, *The Confessions of a Bogus Patriarch: Paul Tagaris Palaiologos, Orthodox Patriarh of Jerusalem and Catholic Patriarch of Constantinople in the Fourteenth Century*, în „The Journal of Ecclesiastical History", XXI (1970), 4, p. 289–299). Lecţiunea inscripţiei în care apar Ghelasie şi Ludovic este însă cel puţin discutabilă, dar în mod interesant anul bizantin care s-ar putea citi la Râmeţ este *6895*, adică 1 septembrie 1386 – 31 august 1387 (Ana Dumitran, *The Chronology of the Murals in the Râmeț Monastic Church (Alba County, Romania) Based on a Reevaluation of the Dating of the Narthex Inscription*, „Museikon", IV (2020), p. 109–162, la p. 117, 144, 147, 156). Pe 31 martie 1387, Sigismund, soţul Mariei, fiica răposatului Ludovic, a fost încoronat rege al Ungariei la Székesfehérvár.

[78] Ultimii mitropoliţi ai *Ungrovlahiei* şi ai Severinului, cunoscuţi cu numele din actele Patriarhiei Ecumenice înaintea căderii Bizanţului (1453), au fost Antim (probabil şi indirect) al *Ungrovlahiei* la 1401 şi Atanasie al Severinului (tot indirect) la 1405 (FHDR, IV, no. XLV–63, p. 266–267; no. LII-2, p. 332–333). Alte afirmaţii sunt de evitat, deoarece dispariţia numelor ierarhilor coincide cu implicarea lui Mircea I în războiul civil otoman.

[79] I.-A. Pop, D. Marcu Istrate, T. Sălăgean, Al. Simon, *De vertice montis: Feleacul, Clujul şi Transilvania în Evul Mediu* (= *Minerva*, I, 15), Cluj-Napoca, 2017, p. 82–83, 104–105, 118–120.

[80] Pe lângă problema „etnicizării administrative" a creştinilor de rit grec (I.-A. Pop, *Le conseguenze dell'unione religiosa di Firenze nella contea di Maramureș (nella parte orientale del Regno d'Ungheria), rispecchiate in alcuni documenti del 1442*, în *Tradizioni e istituzioni religiose nello spazio culturale italo-romeno tra Medioevo e prima età moderna* (= *Nuovi Studi Storici*, CXXIV), editori Alvise Andreose, Massimo Miglio, I. M. Damian, Antonella Dejure, Christian Grasso, Roma, 2022, p. 89–106), o potenţială referinţă la *ruteni* era de evitat din cauză că tronul mitropolitan al Kievului era vacant, el fiind ocupat de Isidor peste un an (Marios Philippides, Walter K. Hanak, *Cardinal Isidore (c. 1390–1462): A Late Byzantine Scholar, Warlord, and Prelate*, New York, 2018, p. 100–109).

[81] În general, este acceptată interpretarea lui Vitalien Laurent (*Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II († 1439)*, în „Revue des Études Byzantines", XII (1955), p. 131–134), în pofida obiecţilor lui Ivan Dujčev (*À propos de la biographie de Joseph II, Patriarche de Constantinople*, în „Revue des Études Byzantines", XIX (1961), p. 333–339).

[82] Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, New York, 2002, p. 12–15; Andrei Pippidi, *Despre Dan voievod: Rectificări cronologice şi genealogice*, în „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XXXI (2013), p. 47–96, la p. 62–63, 71–72, 89. Vezi aici şi notiţele lui Mór Wertner, *A Hunyadiak (a család eredete és nemzedékrendje)*, Déva, 1900, p. 45.

[83] Dan Pleșia, Șt. Andreescu, Un *épisode inconnu des campagnes du voievode Dan II, prince de Valachie*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XIII (1974), 3, p. 545–558, la p. 548–549; Ioan Haţegan, *Filippo Scolari. Un condotier italian pe meleaguri dunărene*, Timişoara, 1997, p. 105, 111; Vassil

complexitatea misiunii lui Grigorie. În fundalul ei se găseau tensionata istorie – dunăreană – bulgaro-*valahă* din a doua jumătate a secolului al XIV-lea[84] şi plănuita refacere regală a Bulgariei prin cruciada antiotomană pe care unirea Bisericilor ar fi trebuit să o aducă în curând[85].

Pe de altă parte, excluderea sârbilor din turma – romană – a lui Grigorie este de văzut în relaţie cu căsătoria Marei, fiica despotului Serbiei, Gheorghe Branković, cu sultanul Murad al II-lea, căsătorie celebrată – cu întârziere – în august 1436[86]. Dacă Murad nici nu concepea realizarea unirii Bisericilor[87], cei doi Branković erau cel puţin reticienţi pe atunci faţă de aceasta[88]. Niciun ierarh din Despotatul Serbiei nu avea să participe la Conciliul de la Ferrara-Florenţa[89]. Iosif al II-lea s-a asigurat însă că Bulgaria este reprezentată prin Ignatie, numit mitropolit de Târnovo, oraş ocupat de otomani de la 1393[90].

Gjuzelev, *Крал и император Сигизмунд I Люксембургски (1387–1437) и българите*, în „Bulgaria Mediaevalis", X (2019), p. 383–411, la p. 403–408. În anul 1436, trimis de Sigismund la Raguza în urmă cu un an, Frujin pendula între Dalmaţia şi Albania, căutând să provoace un conflict cu Murad. La 1444, Frujin şi-a vândut domeniul din Zarand pentru a participa la cruciada de la Varna, unde s-a persupus că a şi murit.

[84] Sashka Georgieva, *Did Ivan Alexander's Divorce in 1347 affect the Tsar's Relations with his Father-in-law Ivanko Basarab?*, în *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, editor Ivan Al. Biliarsky, I. *Religio, historia*, Sofia, 2018, p. 655–665, mai ales p. 660–663; Al. Simon, *Wasserweyda: o demnitate dunăreană?*, în *Relaţii interetnice în Transilvania. Medievalia Militaria în Europa Centrală şi de Sud-Est*, V, editori Zeno Karl Pinter, Claudia Urduzia, Anca Niţoi, Răzvan C. Pop, Sibiu, 2023, p. 151–170, la p. 168.

[85] Vladislav I Jagiello şi legatul papal Giuliano Cesarini (şi papa Eugeniu al IV-lea?) i-au promis lui Iancu de Hunedoara coroana Bulgariei în schimbul ruperii păcii de la Szeged-Oradea (1444) cu Murad al II-lea, jurate de Iancu şi la insistenţele lui Gheorghe Branković şi în schimbul domeniilor ungare ale despotului (P. Engel, *János Hunyadi and the Peace of Szeged (1444)*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XLVII (1994), 2, p. 241–257, la p. 248–249, 255–256). Patriarhul Iosif murise la Florenţa, în iunie 1439, cu o lună înaintea încheierii unirii. Frujin, în schimb, a participat – cel mai probabil – la bătălia de la Varna (Nevyan Mitev, *Notes on the campaign of Vladislav Varnenchik in northeastern Bulgaria in the autumn of 1444*, în „Banatica", XXVI (2016), 2, p. 235–256, la p. 254–255).

[86] M.St. Popović, *Mara Branković. Eine Frau zwischen dem christlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert* (= *Peleus*, XLV), Mainz – Wiesbaden, 2010, p. 40–46, 52–56.

[87] Vezi Elizabeth A. Zachariadou, *The Ottomans, the Greek Orthodox Church and the Perils of the Papacy*, în *Sylvester Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth-Century Mediterranean: Themes and Problems in the Memoirs Section IV* (= *Birmingham Byzantine and Ottoman Studies*, XVI), editori Fotini Kondyli, Vera Andriopoulou, Eirini Panou, Mary B. Cunningham, Farnham, 2014, p. 23–32, la p. 24–25 (în decembrie 1437, trupele otomane de la Gallipoli au şi atacat navele care duceau delegaţia bizantină la conciliul din *Italia*).

[88] Iar lucrurile aveau să degenereze (Stanko Andrić, *Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise*, în „Byzantinoslavica", LXXIV (2016), p. 202–227; Dimitrios Vachaviolos, *Church Union and Balance of Powers in Late Byzantium: The Testimony of Georgios Sphrantzes*, în „Byzantina Symmeikta", XXXI (2021), p. 379–400).

[89] În continuare util: Momčilo Spremić, *Srbi i Florentinska unija crkava 1439. godine*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta", XXIV–XXV (1986), p. 413–422, mai ales p. 415–418.

[90] Marie-Hélène Blanchet, *Metropolitan Ignatius of Tarnovo and the Union of Florence (1439)*, în *Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy*, editori Dimitar Dimitrov, Milko Palangurski, Nadezhda Hristova, Veneta Hristova, Vihren Bouzov, Bologna, 2018, p. 28–34. Unirea nu i-a protejat însă pe credincioşii lui Ignaţiu de cruciaţi (John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444* (= *History of Warfare*, LXXVI), Leiden – Boston, 2012, p. 46–49).

Grigorie se găsea pe pământuri de rit *grec* foarte alunecoase[91]. Pe acestea, unirea Bisericilor nu era deloc bine văzută nu doar de către *pravoslavnici*, ci şi de „puritanii" de rit *latin*[92]. Ei nu doreau „egalitate în drepturi" pentru (foştii) *schismatici*[93]. Pe 8 mai 1436 (când Grigorie trebuie să fi ajuns deja de la Buda în Transilvania[94]), episcopul de rit *latin* al Transilvaniei, Gheorghe Lepes (cu care Grigorie trebuia să conviețuiască)[95], i-a scris inchizitorului franciscan Iacob de Marchia, vicarul Bosniei[96]. L-a chemat în Transilvania pentru a-i stârpi pe *eretici* (husiți)[97]. Din Moldova (dioceza de bază a lui Grigorie), ei infectaseră dioceza lui Lepes[98]. Chemarea, făcută în ajunul acordului de la Jihlava dintre husiţi şi Sigismund

[91] L. Pilat, Ovidiu Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, XLVIII), Leiden – Boston, 2018, p. 108–112. Reamintim şi aici faptul că nu cunoaştem numele vreunui ierarh din Ţara Românească din anii 1430–1440.

[92] Walter Ullmann, *A Greek Démarche on the Eve of the Council of Florence*, în „Journal of Ecclesiastical History", XXVI (1975), p. 337–352, Joachim W. Stieber, *Christian Unity from the Perspective of the Council Fathers at Basel and that of Eugenius IV*, în *Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence 1438/39–1989* (= *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, XCVII), editor Giuseppe Alberigo, Louvain, 1991, p. 57–73, la p. 70–71.

[93] Dendrinos Charalambos, *Reflections on the Failure of the Union of Florence*, în „Annuarium Historiae Conciliorum", XXXIX (2007), 1–2, p. 135–152, la p. 138–139. Vezi şi Michael J. McGann, *Haeresis castigata, Troia vindicata: The Fall of Constantinople in Quattrocento Latin Poetry*, în „Res Publica Litterarum", VII (1984), p. 137–145; Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform: The Kievan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*, Cambridge, MA, 1996, p. 52–53, 320–321 (notele 40–43). În cazul Regatului Ungariei, subiectul a fost evitat în general, indiferent de limba istoriografiei, în pofida elocventului caz al episcopului Macarie (de mai jos) din anii 1460.

[94] Scrisoarea trimisă, tot pe 8 mai 1436, lui Fantino Vallaresso (BAV, Barb. Lat. 1809, p. 639–640), nu îngăduie presupunerea că mitropolitul Grigorie a zăbovit prea mult la Buda.

[95] Sunt bine-cunoscute problemele avute cu ierarhia de rit *latin* a Transilvaniei de către Macarie, episcopul – unit – de Halici, adus în Transilvania de către Matia Corvin în anii 1460 (Marius Diaconescu, *Les implications confessionnelles du Concile de Florence en Hongrie*, în „Mediævalia Transilvanica", I (1997), 1–2, p. 29–62, la p. 49–51). Raporturile dintre ierarhia de rit *latin* şi cea de rit *grec* s-au îmbunătaţit abia când Ladislau Geréb, vărul lui Matia, a devenit episcop al Transilvaniei la 1476 (Al. Simon, *Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. O coexistenţă medievală*, Cluj-Napoca, 2007, p. 259, 414). Vreme de aproape un deceniu, vicar i-a fost Petru de Cristian (Großau, *Keresztényszíget*), diplomatul lui Ştefan al III-lea al Moldovei şi episcopul de rit *latin* al Moldovei (cf. şi Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 143–144).

[96] György Galamb, *San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria*, în *San Giacomo della Marca nell'Europa del'400*, editor Silvano Bracci, Padova, 1997, p. 211–220; I. M. Damian, *Dixit mihi quidam nobilis valaccus... Considerazioni in margine ad un exemplum di San Giacomo della Marca*, în „Annuario dell'Istituto Romeo di Cultura de Ricerca Umanistica", VI–VII (2004–2005), p. 303–312 (din faza „post-Capestrano"/ post 1456 a activităţii sale, în care de Marchia s-a arătat semnificativ mai deschis şi tolerant faţă de creştinii de rit *grec*).

[97] Vezi şi Claudia Dobre, Preaching, Conversion, *Ministering and Struggling against Hussites: The Mendicants' Missionary Activities and Strategies in Moldavia from the Thirteenth to the First Half of the Fifteenth Century*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XLII (2004), 1–4, p. 71–86, la p. 81–82 (pentru tradiţia re-refugierii husiţilor în Moldova).

[98] *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (= *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, XXIII), editor Eusebius Fermendžin, Zagreb, 1892, no. 737, p. 151–152 ([...] *quidam perniciosi, heretica hussitarum pravitate, de Moldavie et aliis partibus, tamquam oves morbide, non solum prenotatos districtus, sed etiam istas partes Transilvanie, proh dolor! Subingressi, quam plures gregis nostril utriusque sexus hominess inficiendo corruperunt, ut eorum doctrinam pestiferam, tanquam venenum mortiferum, latius diffudentur* […]; cunoscuta scrisoare a lui Lepes fusese deja publicată şi în Eudoxiu

şi căreia de Marchia i-a dat curs[99], a fost doar una dintre măsurile lui Lepes care au contribuit la declanşarea şi la răspândirea – aconfesională – a Răscoalei de la Bobâlna[100].

Din perspectiva unirii/ unirilor creştine căutate la 1436, acţiunea lui Lepes poate fi calificată drept sabotaj[101]. Privind prin prisma puterilor avute de Jacob de Marchia din partea lui Eugeniu al IV-lea, a Conciliului de la Basel şi a lui Sigismund de Luxemburg[102], Lepes a dat voce ecleziastică transilvană puternicei linii *latine* dure (reformiste/observante)[103] din Apus. Întrucât Grigorie era prezentat – în mod oficial (de Eugeniu al IV-lea) şi (mai ales) în plan personal (în misiva lui *B* către Fantino Vallaresso)[104] – drept un ierarh de rang care abjurase *erorile grecilor*[105], misiunea sa – unionistă (şi *valahă* în mare parte) – era sortită eşecului în aceste condiţii de abuz şi intoleranţă.

II. „CENTRALIZARE" ŞI „FĂRMIŢARE" *VALAHĂ* ÎN ULTIMII ANI AI LUI SIGISMUND

Implicarea lui Sigismund de Luxemburg în „proiectul Grigorie" aduce în atenţie – datorită relaţiilor bizantine speciale al monarhului[106] – o titulatură

---

de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I–2. *1346–1450*, editor Nicolae Densuşianu, Bucureşti, 1890 (*Hurmuzaki*), no. 508, p. 604–605).

[99] Cf. deja Mihail P. Dan, *Cehi, slovaci şi români în veacurile XIII–XVI*, Sibiu, 1944, p. 99–100. Pentru „amestecul" transilvan din acea perioadă, vezi şi Vladimir Agrigoroaiei, *Pauper Paulus şi mănăstirea tainică de la Sântămărie Orlea: scenele pictate în secolul al XV-lea sub tribuna de vest*", în „Ars Transsilvaniae", XXIV (2014), p. 183–228, la p. 215–216, 219–220.

[100] În legătură cu subiectul tulburărilor majore din Transilvania anilor 1437–1438, subiect în mare măsură compromis de excese naţionaliste (adică legate de *Unio trium nationum*) şi „marxiste" (fundate pe rolul jucat de husiţi în evenimente), s-ar cuveni studiată relaţia ulterioară dintre Lepes (al cărui rol fundamental în declanşarea conflictelor transilvane nu a fost vreodată pus la îndoială) şi Iancu de Hunedoara, (co-) voievod al Transilvaniei din 1441 (vezi în acet context T. Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz*, în „Történelmi Szemle", XLIII (2001), 1–2, p. 43–54).

[101] Şi în acest caz, va trebui probabil să aşteptăm publicarea volumelor dedicate anilor 1436–1437 din colecţia *Zsigmondkori oklevéltár*, care a ajuns la anul 1427 (Budapest, 2020).

[102] Lorenzo Turchi, Francesco Nocco, *Giacomo della Marca e l'Est Europa*, în *Osservanza francescana e cultura tra Quattrocento e primo Cinquecento: Italia e Ungheria a confronto*, editori Francesca Bartolacci, Roberto Lambertini, Roma, 2014, p. 87–136, la p. 101–109. O bună parte din actele relevante sunt în *Hurmuzaki*, I–2, no. 507, p. 604; nos. 509–513, p. 605–508.

[103] Câteva repere la Mária Makó Lupescu, *Miles Christi – patronus observantiae. Johannes Hunyadi und die observanten Bestrebungen des Dominikanerordens in Ungarn*, în *Between Worlds* (= *Mélanges d'Histoire Générale*, NS, I, 1–2), II. Extincta est lucerna orbis. *John Hunyadi and his Time*, editori A. Dumitran, Loránd Mádly, Al. Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 99–114; Beatrix F. Romhányi, *Social Network and Resources of the Observant Franciscans in Hungary at the End of the Middle Ages*, în „Chronica", XV (2017), p. 125–135. Mai ales în cazul franciscanilor, trebuie distins între perioada anterioară şi cea ulterioară activităţilor lui Jacob de Marchia şi Ioan de Capestrano (mai ales), Capestrano venind în Regatul Ungariei la peste cincisprezece ani (1455–1456) de la semnarea unirii florentine.

[104] ASV, Reg. Vat. 374, f. 59^{v} (= Anexa, no. I), BAV, Barb. Lat. 1809, p. 639 (= Anexa, no. III).

[105] William Hyland, *John-Jerome of Prague and the Errores Graecorum: Anatomy of a Polemic against Greek Christians*, în „The Journal of Religious History", XXI (1997), 3, p. 249–267 (anii 1420–1430). Aceste *erori ale grecilor* erau asimilabile şi erau asimilate *ereziei*.

[106] E. Mitsiou, *An Analysis of Selected Byzantine Rhetorical Texts on Western Monarchs, based particularly on an «Address» to German Emperor Sigismund (1434)*, în „Transylvanian Review", XVIII

neobişnuită a acestuia[107]. Pentru *grecii* ajunşi apoi sub puterea Imperiului Otoman, Sigismund era *împărat al peonilor* [al ungurilor/ al maghiarilor] *şi al dacilor* [al *valahilor*/ al românilor][108]. Titulatura nu era întâmplătoare. A fost dată ulterior şi regelui Matia Corvin şi – mai devreme – tatălui său, regentul Iancu de Hunedoara, dar numai cu rang de *domn al peonilor şi al dacilor*[109]. În cazul Hunedorenilor, titulatura apare firească. Pentru Pius al II-lea/ Enea Silvio Piccolomini[110], devenit din partizan al Conciliului de la Basel fidel al lui Eugeniu al IV-lea, Matia Corvin era *re de Ungaria, de Dacia etc*. la 1462[111].

Primul monarh în raport cu care *dacii*[112] au fost puşi în relaţie de directă subordonare a fost însă duşmanul de moarte al lui Sigisimund: Ladislau de Anjou, regele Neapolelui, favoritul Drăgoşeştilor (şi al altor nobili *valahi* din Regatul Ungariei) şi mai ales al elitelor din Dalmaţia şi Croaţia (1403)[113]. A fost cea mai puternică criză internă – Dalmaţia, Croaţia ori Bosnia, la fel ca Ţara Românească,

(2009), suppl. 2, p. 79–92; Peter Schreiner, *L'empereur d'Orient et l'empereur d'Occident à Buda (1424). Les empereurs byzantins et la cour du roi de la Hongrie entre Jean V et Jean VIII Paléologue*, în „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae", LXII (2023), 1–3, p. 261–268; Mályusz, *Kaiser Sigismund*, p. 153–154, 300–301.

[107] Attila Bárány, *Medieval Hungarian Royal Memorials: King Sigismund of Luxemburg on English Manuscripts*, în „Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae", LI (2010), p. 31–69 (prin raportarea sa „la extreme": la Anglia şi la Ierusalim).

[108] *Critobuli Imbriotae Historiae* (= *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XXII), ediţie Diether R. Reinsch, Berlin, 1983, p. 30 (*ad annnum* 1396), 212 (index). Secretarul lui Mehmed al II-lea, căruia i-a prezentat scrierea în iarna 1467–1468), l-a omis pe Mircea al Ţării Româneşti, locuite de *geţi*. *Dacii* erau supuşii lui Sigismund şi ai Hunedorenilor (vezi şi Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467* (= *Scriptores Byzantini*, IV), ediţie Vasile Grecu, Bucureşti, 1963, p. 27–28, 59–60, 64–65, 68–69, 179–180, 290–296, 318–319).

[109] Cf. ultima oară I.-A. Pop, *Hunedorenii: o familie europeană*, Cluj-Napoca, 2020, p. 121.

[110] N. Housley, *Aeneas Silvius Piccolomini, Nicholas of Cusa, and the Crusade: Conciliar, Imperial, and Papal Authority*, în „Church History", LXXXVI (2017), 3, p. 643–667.

[111] Ludwig von Pastor, *Acta inedita historiam pontificium romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. *1376–1464*, Freiburg-in-Breisgau, 1904[2], no. 125, p. 153 (11 martie 1462).

[112] Archivio di Stato di Firenze, Firenze (ASF), Signori, *Missive*, I, Cancellaria, reg. 26. *1403–1406*, f. 15^{v} (7 septembrie 1403; [...] *Ipse nanque solus Illyricos inspiravit et Dalmatas, Hunnos, Pannonios ac Sicambros, Macedonas, Thessalos atque Dacas et omnes qui felici regno continentur Hungarie, ut vos genus inclitum solam felicemque progeniem Karoli primi Ierusalem et Sicilie regis an regem peterent et optarent* [...]; redactată de Coluccio Salutati şi trimisă de Florenţa lui Ladislau, recent încoronat rege al Ungariei, scrisoarea a fost parţial editată de Armando Nuzzo, „Coluccio Salutati e l'Ungheria", în *Verbum*, VII (2005), 2, p. 341–371, la p. 350). Originea antică a *valahilor* nu era o idee izolată la Florenţa. Trimişi la Sigismund (martie-mai 1426), Rinaldo degli Albizzi şi Nello di Giuliano au raportat, la întoarcere (17 iunie): [...] *Lingue in Schiavonia, che hanno terre e ville di per sè. E prima: Ungari, Tedeschi, Schiavi, Valacchi, habent quasi Romanam linguam, Raschiani, quasi linguam slavonicam, Franciosi, Boemi, quasi linguam slavonicam, Pollani, quasi linguam slavonicam, Greci, non habent villam, Tartari, Cumani, quasi Tartari, Philistey, Hermini, Egeptiaci, qui vocantur gli Ussi florentine, querunt helemosinam, et raptim furantur de iure, ut eis videtur* [...] (am folosit aici ediţia *Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il Comune di Firenze, dal 1399 al 1433*, (= *Documenti di Storia Italiana*, I–II), editor Cesare Guasti, II. *1424–1426*, Firenze, 1869, no. XLVIII–987, p. 607–611, la p. 610).

[113] Emir O. Filipović, *Colluding with the Infidel: The Alliance between Ladislaus of Naples and the Turks*, în „Hungarian Historical Review", VIII (2019), 2, p. 361–389, la p. 368; D. Gh. Năstăsoiu, *Symbolic Actions and Anti-royal Propaganda during a Political Crisis*, în „Vestnik of Saint Petersburg University. History", LXVI (2021), 1, p. 179–192, la p. 182–184.

făceau parte din acelaşi „consorţiu statal” pentru Buda[114] – cu care Sigismund s-a confruntat[115]. Ea a lăsat urme adânci în politica sa pe care, încă în martie 1435, la Dieta Ungariei[116], regele, devenit împărat de curând, se străduia să le reducă, promovând solidarităţi şi beneficii în jurul persoanei sale pentru a creşte coeziunea puterii sale[117].

În acest context, venirea peste un an la Buda a lui Grigorie, mitropolitul *Moldovlahiei* şi „exarhul pontifical” al papei Eugeniu pentru *valahii* şi bulgarii din estul Regatului Ungariei[118], îi era de mare folos lui Sigismund. Îi dădea putere – *greacă* şi papală – şi asupra *valahilor* din Ţara Românească, o „pertinenţă voievodală” a Regatului Ungariei (cel puţin din perspectiva lui Sigismund)[119]. Dar, mai mult decât Moldova, Ţara Românească nu era la acea vreme sub autoritatea sa reală, fiind controlată de Murad al II-lea[120].

De cinci ani, Vlad al II-lea *Dracul* se pregătea şi era pregătit de Sigismund (care-l făcuse şi cavaler al Ordinului Dragonului) pentru tronul *transalpin*[121]. Prins între reţinerile lui Sigismund (întemeiate după cum s-a văzut apoi)[122] şi rezistenţa

---

[114] Este vorba de aşa-numitul sistem al „statelor-tampon”, idee formulată de Pál Engel (exemplu, *Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigimunds (1387–1437)*, în *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, editori Tilmann Schmidt, Péter Gunst, Debrecen, 2000, p. 55–71). Era în fapt o încercare de a păstra şi întări vechiul *archi-regnum* angevin (Mladen Ančić, *Od zemlje do Kraljevstva Mjesto Bosne u strukturi archiregnuma*, în „Hercegovina”, XXVI (2015), 1, p. 9–88), adică, a moştenirii socrului său.

[115] Julia Burkhardt, *Ein Königreich im Wandel: Ungarn um 1400*, în „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej”, XI (2016), p. 407–437, la p. 428–429. Vezi şi János Incze, *Our Lord the King Looks for Money in Every Corner: Sigismund of Luxembourg's Pledgings in Hungary* [teză de doctorat (Central European University)], Budapest, 2018, p. 6, 180–187, 191–192, 200.

[116] *Online Decreta regni mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, editor-general János M. Bak, Budapest – Salt Lake City, UT, 2019 (DRMH), p. 456–486 (aşa-numitul *Decretum maius* al lui Sigismund din 8 martie 1435, emis din Bratislava).

[117] Asemănarea dintre politicile lui Sigismund şi Matia a fost remarcată de J. M. Bak, *Tradition and Renewal in the Decretum Maius of King Matthias*, în *Matthas Rex (1458–1490). Hungary at the Dawn of the Renaissance*, editori István Draskóczy, Gábor Farkas, Iván Horváth, Ernö Marosi, Vimos Voigt, Budapest, 2013 (pdf online) [p. 1–8].

[118] Distincţia *valahi-moldovlahi* pare să fi fost făcută pentru a justifica extinderea – pontificală – a puterilor – nominal de rit *grec* – ale mitropolitului *Moldovlahiei* şi pentru a-i „prinde între” *valahi* şi *moldovlahi* pe bulgari (doar?) cei din Regatul Ungariei al lui Sigismund.

[119] Readucem în atenţie *toiagul* „de investitură” (adică un sceptru) trimis de elitele Ţării Româneşti la moartea lui Dan al II-lea (1431), lui Sigismund cu rugămintea de a le *da un alt stăpân* (*Windecke*, p. 316). Sigismund s-a gândit (a ezitat), l-a ales pe Vlad al II-lea, aflat la curtea sa, şi *l-a făcut domn în ţara Micii şi Marii Valahii* (Oltenia şi Muntenia în acest caz).

[120] Ilie Minea, *Principatele Române şi politica orientală a împăratului Sigismund. Note istorice*, Bucureşti, 1919, p. 206–208. Inutil de spus că un nou studiu al temei este însă necesar.

[121] Idem, *Vlad Dracul şi vremea sa*, în „Cercetări istorice”, IV (1928), p. 65–276; Pavel Chihaia, *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească*, München, 1983, p. 39–77.

[122] Între 1431 şi 1433, principalele griji ale lui Sigismund au fost încoronarea sa imperială la Roma şi *Italia* (Veronika Proske, *Der Romzug Kaiser Sigismunds (1431–1433). Politische Kommunikation, Herrschaftsrepräsentation und- rezeption* (= J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, suppl. XLIV), Wien – Köln – Weimar, 2018). Pentru a nu avea probleme cu Murad înainte de plecarea sa în Peninsula Italică şi după ce l-a investit domn pe Vlad la Nürnberg, înainte de 8 februarie 1431 (*Documenta Romaniae Historica* (în continuare DRH), D. I. *Relaţiile între Ţările Române*, I. *1222–1456*, editori Ştefan Pascu, Constantin Cihodaru, K. G. Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain,

abilă a lui Alexandru al II-lea Aldea[123], Vlad trebuia însă să se mulţumească în continuare cu funcţia de protector al hotarelor sud-estice ale Transilvaniei pe care o deţinea când Grigorie a fost trimis de la Buda în Transilvania[124]. Vlad a izbuit cu greu să câştige domnia până la sfârşitul acelui an, 1436[125]. Apoi, i s-a închinat repede lui Murad al II-lea (ante aprilie 1437)[126], a cărui campanie în Transilvania avea să o călăuzească ulterior[127].

Ierarhii Ţării Româneşti au lipsit de la conciliul din *Italia*, deşi, în august 1437, Conciliul de la Basel fusese informat că ambii *arhiepiscopi* ai Ţării Româneşti (cei al *Ungrovlahiei* şi cel al Severinului) erau activi[128]. „Boicotul" ierarhilor a fost decis înainte de moartea lui Sigismund (decembrie 1437)[129]. Indiferent de raţiunile – multiple (datorită politicii duplicitare a lui Vlad)[130] – ale absenţei Ţării Româneşti de la *sinod*, divizata Moldovă a ajuns astfel să-i reprezinte pe toţi *valahii*, fiind înfăţişată ca atare de Eugeniu al IV-lea în iulie 1439[131], deşi, în martie[132], Ioan al VIII-lea

---

Bucureşti, 1977, no. 179, p. 180; autenticitatea salvconductului emis de Vlad pentru misionarii franciscani, *nota bene*, care, din porunca suzeranului său, mergeau în Ţara Românească să propăvăduiască *iuxta ritum ipsorum*, a fost contestată – nu fără temei – de Francisc Pall, *De nouveau sur l'action de Iancu de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie pendant l'anné 1447*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XV (1976), 3, p. 447–464, la p. 453, nota 33), Sigismund i-a trimis sultanului daruri pe Dunăre, prin Buda, în luna aprilie a aceluiaşi an (György Féjer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X–8 [*1382–1437*], Buda, 1843, no. 298, p. 631; act semnalat deja de Minea, *Principatele Române*, p. 207).

[123] Stoica Nicolaescu, *Domnia lui Alexandru Vodă Aldea, fiul lui Mircea I cel Bătrân. 1431–1435* (extras din „Revista de Istorie, Arheologie şi Filologie", XVI), Bucureşti, 1922, p. 25–32. În decursul unui secol, baza documentară nu s-a schimbat în mod substanţial (vezi şi C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Iaşi, 1984, p. 269–270; Ilie Minea, *Vlad Dracul*, p. 117–122).

[124] DRH, D, I, no. 173, p. 274–275 [post 1431 – ante 1435]; nos. 226–228, p. 325–328 (iulie–septembrie 1436). Vlad avea în vara anului 1436 şi sprijinul episcopului Gheorghe Lepes.

[125] Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV. *1453–1476*, Bucarest, 1915, no. 17, p. 26; DRH, D, I, no. 242, p. 339. În primă fază (sigur ante 17 noiembrie 1436), Vlad a eşuat, el devenind domn abia cândva înainte de 20 ianuarie 1437.

[126] Cu accent pe jurământul lui Vlad: Ciocîltan, *Între sultan şi împărat*, p. 1779–1781. Conform dominicanului Ioan Stojković din Raguza, în noiembrie 1436, voievozii Ţării Româneşti îi jurau credinţă *more Ecclesie Grecorum* lui Murad, căsătorit cu Mara Branković, din august/ 4 septembrie 1436.

[127] Ilie Minea, *Vlad Dracul*, p. 142–143; Ciocîltan, *Între sultan şi împărat*, p. 1786–1787.

[128] *Terre hodierne Grecorum et dominie secularia et spiritulia ipsorum. De ecclesia et dominio Grecorum hic infra*, în Spyridon Lambros, *Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησίων κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα*, în „Νέος Ἑλληνομνήμων", VII (1910), p. 360–371, la p. 364–365; pasaj editat şi în „Notes et extraits", IV, no. 17 [!], p. 34. Raportul anonim, datat München 30 iulie 1437, a fost probabil întocmit de Ioan Stojković, autorul deja al unui alt cunoscut raport asupra situaţiei din Răsărit trimis din Constantinopol la Basel, pe 17 noiembrie 1436 („Notes et extraits", IV, no. 17, p. 26, 28–29).

[129] Delegaţia bizantină la conciliul (de unire) s-a adunat la şi a plecat din Constantinopol în toamna târzie a anului 1437, înaintea decesului subit al lui Sigismund. Nu se cunoaşte ca vreun ierarh de rit *grec* să fi venit la conciliul (din *Italia*) pe o altă rută sau/ şi mai târziu.

[130] În octombrie-noiembrie 1437, Sigismund vroia un conciliu la Buda. Murad al II-lea nu dorea vreun conciliu de unire. Sigismund a murit apoi. Ginerele şi urmaşul său, Albert al II-lea de Habsburg, susţinea Conciliul de la Basel. Lucrurile erau foarte clare pentru Vlad.

[131] Simon, *Altfel despre Unirea de la Florenţa*, p. 97–102 (cu principalele documente).

[132] La acea vreme, Vlad avea din nou relaţii bune cu Albert al II-lea de Habsburg, după expediţia lui Murad al II-lea din Transilvania (Ciocîltan, *Între sultan şi împărat*, p. 1785–1786). Albert, la fel ca Vlad, îşi păstrase însă distanţa faţă de conciliul papei Eugeniu.

insistase că Vlad trebuia implicat (în cruciadă), întrucât avea *15 000 de călăreţi, cei mai viteji oameni de pe lume*[133].

La moartea lui Alexandru I *cel Bun* (ianuarie 1432), aliatul de dată recentă al lui Sigismund[134], Moldova devenise un câmp de luptă. Susţinut – spre spaima inclusiv a Veneţiei (care miza deja în Marea Neagră pe Moldova)[135] – de Murad al II-lea[136], Ştefan al II-lea, fiul nelegitim al lui Alexandru, s-a impus (septembrie 1433), după ce pierduse cu un an mai devreme[137]. Dar, sprijinit de cercul nepotului său prin alianţă, Vladislav al III-lea Jagiello, rege al Poloniei din iulie 1434[138], Iliaş I, fiul legitim al răposatului Alexandru I, şi-a recâştigat din puteri (august-septembrie 1435)[139]. Prin acordul confirmat de Iliaş în faţa solilor lui Vladislav[140], Ştefan al II-lea a rămas doar cu Chilia şi părţile sud-vestice ale Moldovei. Lui Ştefan îi reveneau teritoriile cuvenite lui Sigismund în cazul aplicării prevederilor tratatului de la Lublau (1412) dintre acesta şi Vladislav al II-lea, tatăl încă minorului Vladislav al III-lea[141].

În iarna anului 1435–1436[142], a apărut Grigorie, doar al treilea mitropolit cunoscut al *Moldovlahiei* după Iosif I (din familia domnească) şi *Macarie*[143]. O nouă

---

[133] Bertandon de la Brouquière, *Voyage d'Outremer* (= *Recueil des voyages et des documents pour servir à l'histoire de la géographie,* XII), editor Charles Scheffer, Paris, 1892, p. 265 (16 martie).

[134] Mark Whelan, Al. Simon, *The Moldavian Lady and the Elder Lords of the East*, în „Transylvanian Review", XXIV (2015), 3, p. 113–129; Idem, *Changes in Moldavian Politics at the End of the Rule of Alexander I the Good: Documentary Notes*, în „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XXXI (2015), p. 149–160. Deşi îl numise deja pe Vlad domn, Sigismund a acceptat ca Alexandru I să-l întroneze pe Alexandru Aldea la moartea lui Dan al II-lea. Chiar i-a cerut lui Alexandru I să-l ajute pe Aldea când acesta a fost atacat de turci în iunie 1431, semn că Murad al II-lea (sau subordonaţii săi de la Dunărea de Jos) nu erau de acord cu soluţia domnească *transalpină*, în ciuda darurilor trimise sultanului de viitorul împărat în aprilie (dacă nu cumva, aceste cadouri nu au mai ajuns la Murad).

[135] *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* (= *Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, II, XI–XII, XIV), II. *1382–1445*, editor Anatol Lewicki, Krakow, 1891 (*Codex*), no. 209, p. 305; Al. Simon, *Pământurile crucii: românii şi cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2012, p. 21–22, 31–32.

[136] József Gelich, Lajos Thallóczy *Diplomatarium relationum reipublicae ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887, no. 228, p. 374; [Jan Długosz,] *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (= *Jan Dlugosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, XI–XIV), ediţie Alexander Przezdziecki, III, Kraków, 1877 (*Długosz*), p. 514 (Długosz l-a şi admirat pe Ştefan al II-lea).

[137] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, c. 1324–1881*, I. *Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001, p. 478–482 (pentru literatura mai veche).

[138] Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană şi regii jagielloni*, p. 102–103. Din 1425, soţia lui Iliaş I era Maria (Mańka) Holszańska. Sora ei mai mare, Sofia (Sońka), a fost ultima nevastă a lui Vladislav al II-lea Jagiello (1422–1434) şi mama lui Vladislav al III-lea (născut în 1424).

[139] Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia. Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 1985, p. 45–47.

[140] Mihail Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II. *Documente interne. 1438–1456. Documente externe. 1387–1456*, Iaşi, 1932, no. 192, p. 681–683.

[141] Florin Constantiniu, Ş. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) şi situaţia internaţională a Moldovei la începutul veacului al XVI-lea*, în „Studii. Revistă de Istorie", XVII (1964), 10, p. 1129–1140. Sigismund a readus tratatul în atenţie la congresul de la Lutsk (1429). Nu a avut mare succes. S-a reorientat spre Alexandru I, dornic şi el de un acord.

[142] În această datare, a fost inclusă şi călătoria lui Grigorie de la Constantinopol în *Italia*.

[143] V. Laurent, *Contributions à l'histoire des relations de l'Église byzantine avec l'Église roumaine au début du XVe siècle*, în „Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine", XXVI (1945), 2, p. 165–184; Idem, *Aux origines de l'Église moldave. Le métropolite Jérémie et l'évêque Joseph*, în „Revue des Études Byzantines", V (1947), p. 158–170. După Iosif, se cunosc în special protopopi în Moldova (Pilat, *Între Roma şi Bizanţ*, p. 301–302, 314–315, şi nota 279). Unul,

ciocnire fratricidă (martie 1436) s-a încheiat în favoarea lui Ştefan înaintea sosirii lui Grigorie la Buda[144]. Ştefan şi-a întărit poziţia faţă de Iliaş, rămas pe tronul de la Suceava (aprilie 1436)[145], iar fraţii au susţinut întronarea *transalpină* a lui Vlad, dorită de Sigismund (iulie–august 1436)[146]. Prin noua înţelegere dintre fraţi, care a rezistat vreme de şase ani[147], Ştefan a obţinut probabil Cetatea Albă, pe care o stăpânea sigur în noiembrie 1439/ 1440[148]. Plecarea, în noiembrie 1437, din Cetatea Albă către Constantinopol a galerei veneţiene cu delegaţii rit *grec* de la nordul Mării Negre[149] ar arăta că – cel târziu la acea vreme – Ştefan nu (mai[150]) era ostil unirii Bisericilor[151].

III. INSTABILELE COORDONATE ALE „PĂSTORIRII" LUI GRIGORIE

Grigorie, mitropolitul *Moldovlahiei*, trimisul şi „exarhul"[152] papei Eugeniu al IV-lea pentru *valahii, bulgarii şi moldovlahii* din răsăritul Regatului Ungariei, a ajuns la Buda pe 8 aprilie 1436[153]. Sigismund de Luxemburg nu se găsea în capitala regatului său al Ungariei[154]. Era de vreo săptămână la Timişoara[155]. A revenit la Buda pentru câteva zile (la sfârşitul lunii aprilie şi începutul lui mai)[156]. Apoi el s-a

---

Constantin, semnatar alături de mitroplitul Damian al unirii florentine, a fost socotit reprezentantul Romanului (sediul celei de a doua mitropolii din Moldova) la conciliu. Altul, Iuga, *rugătorul* lui Ştefan al II-lea, pare să fi fost *călugărul* care i-a adus pe veneţieni la Cetatea Albă, de dinainte ca aceasta să fie sigur în mâinile amintitului Ştefan.

[144] Leon Şimanschi, *Precizări cronologice privind istoria Moldovei între anii 1432 şi 1447*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»", VII (1970), p. 59–81, la p. 73–74.

[145] Costăchescu, *Documente moldoveneşti*, II, nos. 191–192, p. 678–683; Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 484–485; Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană şi regii jagielloni*, p. 111–116.

[146] *Deutsche Reichstagsakten unter König Albrecht II.* (= *Deutsche Reichstagsakten*, Ältere Reihe, XIII–XIV), I. *1438*, editor G. Beckmann, Gotha, 1916, no. 283, p. 524; *Długosz*, III, p. 561. În legătură cu acest subiect, vezi şi Whelan-Simon, *The Moldavian Lady*, p. 128 (nota 131).

[147] În acest subiect, vezi şi „partea ungară" din Al. Simon, *Porturile Moldovei. Ştefan II, Iancu de Hunedoara şi Murad II în documente italiene (1444–1446)*, în „Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza». Istorie", LII–LIII (2006–2007), p. 7–25, la p. 8–12.

[148] A. Pippidi, *Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, editor Violeta Barbu, Bucureşti, 1997, p. 75–87, la p. 81–84.

[149] Reamintim izvoarele (cf. Campana, *Sailing into Union*, p. 113–115): ASVe, Collegio, *Secreti*, reg. 4, f. 226 (231)^{r}; *Deliberazioni. Misti*, reg. 60, f. 11^{r} (14 mai şi 5 noiembrie 1437).

[150] Ca protejat al lui Murad al II-lea, Ştefan al II-lea nu avusese cum să fie favorabil unirii.

[151] Subiectul ridică întrebări: 1. Sub care „egidă" avea să se încheie unirea pe care Ştefan ar fi putut-o susţine? 2. De ce în istoriografia română (de după 1989) nici nu s-a luat în considerare posibilitatea ca Ştefan să nu fie complet ostil unirii? Pentru posibile lămuriri vezi „polemica Mureşan-Pilat" din „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XXVI (2008), p. 285–324; XXVII (2009), p. 338–348 (dimensiunile sunt invers proporţionale cu argumentele).

[152] Puterile date mitropolitului de papă şi lipsa unor alţi ierarhi din zonă cer acest „titlu".

[153] Este data comunicată de *B.* lui Valaresso pe 1 mai 1439 (BAV, Barb. Lat. 1809, p. 639).

[154] Aspect neprecizat în scrisoarea trimisă arhiepiscopului Cretei de către *B.* pe 1 mai 1439.

[155] Vezi şi A. Bárány, *Luxemburg-ház nyugati (angol, francia, burgundi) kapcsolatai 1378 és 1416 között*, în *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*, editori A. Bárány, László Pósán, Debrecen, 2014, p. 10–35, la p. 28.

[156] Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest (MNL), Országos Levéltár, *Diplomatikai Levéltár* (OL, DL) [no.] 27158 (1 mai 1436). Online: https://archives.hungaricana.hu/en/charters.

îndreptat spre Bratislava, Viena (mai) şi Jihlava (iunie-august) pentru acordul – datorat Conciliului de la Basel[157] – cu husiţii[158].

Sigismund mersese la Timişoara şi apoi la Cenad şi Szeged, inspectând terenul pentru lupta cu turcii, ale căror raiduri se înteţiseră în februarie-martie[159]. În replică totodată la revoltele albaneze provocate de trimisul lui Sigisimund, Frujin, *ţarul* bulgar în exil (la Lipova şi în Zarand)[160], oştenii lui Murad, au ars şi sudul Transilvaniei[161], dar – s-ar părea – abia după nunta sultanului cu Mara Branković[162] şi iniţierea campaniei (regale) ungare pentru întronarea lui Vlad în Ţara Românească (august)[163]. Turcii au lovit, ţintit, în special conventurile franciscane[164]. Revenit degrabă de la Praga la Buda (la solicitarea nobililor), Sigismund a declarat că va merge personal împotriva turcilor şi a cerut ajutor pentru Vlad (noiembrie 1436)[165].

Atacurile otomane din Transilvania oferă cea mai convenabilă explicaţie pentru dispariţia lui Grigorie din izvoarele ştiute: ierarhul a căzut victimă – cel mai devreme prin septembrie-octombrie 1436 – călăreţilor lui Murad al II-lea[166]. Aceasta nu explică însă absenţa lui Grigorie din mesajul de susţinere a lui Vlad al II-lea trimis, la sfârşitul lunii august 1436, saşilor din Braşov şi Ţara Bârsei de Gheorghe Lepes, episcopul de rit *latin* al Transilvaniei, şi de apropiaţii săi, fratele său, Loránd, vice-voievodul Transilvaniei, şi Mihail Jakcs de Coşeiu (din Sălaj), comitele secuilor[167]. Din mesaj însă lipseau orice referiri atât la turci şi ameninţarea lor, cât şi la (co-)voievozii Transilvaniei, Ladislau Csáki şi Petru Cséh de Leva (numit în dregătorie de Sigismund la vremea sosirii lui Grigorie la Buda la începutul lunii aprilie a aceluiaşi an)[168].

---

[157] Precizarea trebuie repetată datorită cadrului roman în care Grigorie a venit la Buda.

[158] P. Engel, N. C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)* (= *Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam*, I), Budapest, 2005, p. 130. Sigismund nu mai fusese la Buda din martie 1430. Aceasta spune multe despre politica şi hotărârile sale.

[159] MNL-OL, DL 102460 (5 aprilie 1436); *Deutsche Reichstagsakten-Sigsimund*, VI, no. 102, p. 164 (3 <martie> 1436; raport milanez din Praga); Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 79.

[160] MNL-OL, DL 44053 (8 august 1435), 75894 (1 septembrie 1457); N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I. *Bis 1451*, Gotha, 1908, p. 417; Nikolai Antov, *The Ottoman "Wild West": The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, 2017, p. 100.

[161] Subiectul a fost discutat ultima oară de Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 79–80, care a şi remarcat că atacul din 1436 a fost omis de Gustav Gündisch din repertoriul său.

[162] Datată – greşit? – şi sub 4 septembrie 1436 (Jefferson, *The Holy Wars*, p. 104, nota 99).

[163] Pe 31 august 1431, episcopul Transilvaniei, Gheorghe Lepes, şi „asociaţii săi" nu au pomenit vreun atac otoman recent asupra Transilvaniei când le-au cerut saşilor din sud-estul voievodatului să-l sprijine pe Vlad în campania sa (DRH, D, I, no. 227, p. 326–327).

[164] Augustin Theiner, *Vetera monumenta slavorum meridionalium históriám illustrantia*, I. *Ab Innocentio PP. III usque ad Paulum PP. III. 1198–1549*, Roma, 1863, no. 538, p. 375 (Eugeniu al IV-lea, pe 7 decembrie 1437, despre pagubele din ultimii doi ani din Ungaria şi Bosnia).

[165] MNL-OL, DL 44109 (14 noiembrie 1436; cf. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 80, nota 19; act omis din Engel-Tóth, *Itineraria*, la fel precum cel citat anterior din 1 mai 1436).

[166] Cealaltă/ o altă variantă ar fi că acţiunea lui Grigorie, înlocuit sigur peste vreun an cu Damian, a fost dezavuată de Bizanţ, Eugeniu al IV-lea fiind nevoit să accepte destituirea lui Grigorie în schimbul continuării negocierilor unioniste cu Ioan al VIII-lea Paleologul şi Iosif al II-lea. Rămâne problema susţinerii avute de Grigorie din partea lui Sigismund, care-şi dorea ca unirea Bisericilor să se petreacă „în faţa sa", de preferinţă chiar la Buda.

[167] DRH, D, I, no. 227, p. 326–327. Vezi aici şi Demény, *Parasztfelkelés Erdélyben*, p. 38–39.

[168] Ladislau Csáki şi Petru Cséh de Leva (Lévai) au apărut pentru prima dată drept covoievozi pe 25 aprilie 1436 (MNL-OL, DL 74066; editat în *Székely oklevéltár* <VIII.> *1219–1776* (= *Magyar*

Grigorie avea toate garanţiile din partea papei Eugeniu al IV-lea şi a lui Sigismund pentru a fi pomenit în „circulara Lepes" pentru saşii (numai) din sud-estul Transilvaniei[169]. În plus, nobilimea românească (*valahă*) din părţile estice ale Regatului Ungariei era în bună măsură creaţia lui Sigismund[170]. De asemenea, pe Moldova, Sigismund sigur contase în faţa Dietei Ungariei[171] şi împotriva turcilor deja în iarna anului 1432–1433 (când domn era încă numai Iliaş, care rezistase atacului lui Ştefan, sprijinit de Murad al II-lea[172], şi când Veneţia intervenea pentru prima oară în sprijinul Moldovei la Cracovia[173]).

Pe baza a puţine surse, se pot formula numeroase speculaţii[174]. Trei ne apar mai credibile: (1) Lepes îl socotea pe Grigorie, care văzuse de curând lumina adevăratei credinţe, drept „sub nivelul său"[175], sau/ şi (2) Grigorie era exponentul unui proiect (de al lui Eugeniu, şi Sigismund) în care Vlad nu juca principalul rol *valah*[176], sau/ şi (3) Grigorie semnifica pentru Lepes o ingerinţă a Budei în Transilvania sa[177]. Deoarece baza puterii – dorite – a lui Grigorie era dată de calitatea sa de mitropolit al *Moldovlahiei*, un răspuns va putea fi dat doar după lămurirea condiţiilor în care el a ajuns la papă[178].

Történelmi Tár, XXXVIII), editor Samu Barabás, Budapest, 1934, no. 32, p. 65). Familia Lepes era însă cea care controla Transilvania de la începutul anilor 1420 (vezi şi A. W. Kovács, *A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről (I. 1416–1479)*, în „Certamen", X (2023), p. 253–299, la p. 279–280; în istoriografia maghiară mai veche se vorbea şi despre o adunare a stărilor transilvane ţinută – cândva – în anul 1436, o idee respinsă însă acum).

[169] Deosebirile dintre saşii transilvani ar putea fi relevante şi în cazul ierarhului Grigorie.

[170] Drăgan, *Nobilimea*, p. 269. Aceasta ne readuce la problema rupturii dintre Drăgoşeşti şi Sigismund. Conform istoriografiei maghiare recente, ea pare să fi început în aprilie 1390, înaintea ridicării Periului la rang de stavropighie în august 1391, eveniment omis însă de amintita istoriografie (Tóth, *Szász vajda utódainak felemelkedése és bukása*, p. 136–138, 143–146). În mod interesant, cu vreun deceniu mai devreme şi în România, demersul bizantin al Drăgoşeştilor de la 1391 a fost văzut drept un act *de domeniul dizidenţei* în raport cu Sigismund, aceştia neacţionând drept reprezentanţi ai acestuia la Constantinopol (D. Barbu, *De la jurisdicţia ecleziastică la comunitatea politică. O speţă din 1391*, în „Analele Universităţii din Bucureşti. Ştiinţe Politice", I (1999), p. 3–12, mai ales p. 10–11). Sigur este că Sigismund a ajuns la un acord cu împăratul bizantin Manuel al II-lea Paleologul şi că Drăgoşeşti au primit numeroase donaţii din partea regelui Ungariei în cursul lui 1392 (cf. nota profesorului Papacostea din „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XX (2002), p. 350–351).

[171] Vezi *Decreta regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns*, I. *1301–1457,* editori Ferenc Döry, György Bónis, Vera Bácskai, Budapest, 1978, p. 421; DRMH, p. 435, 449.

[172] *Długosz*, III, p. 514 (a se vedea şi Codex, II, no. 204, p. 28–291 [ianuarie-martie 1432]).

[173] *Codex*, II, no. 209, p. 305 (noiembrie 1432); Simon, *Pământurile crucii*, p. 21–22, 31–32.

[174] Una dintre acestea poate fi legată de problematica Severinului, unde Grigorie ar fi putut rezida. Aşezarea lui Grigorie la Severin este totuşi puţin plauzibilă. Înaintea morţii lui Sigismund (decembrie 1437), Conciliului de la Basel i s-a raportat din Constantinopol, via München (*Notes et extraits*, IV, no. 17, p. 34), că Mitropolia Severinului era sub puterea domnului Ţării Româneşti, Vlad al II-lea, deja vasal sultanului Murad al II-lea (iulie 1437).

[175] O atitudine destul de comună în rândul prelaţilor de rit *latin* cu care s-a confruntat ulterior şi Macarie de Halici (Diaconescu, *Les implications confessionnelles*, p. 49–51).

[176] Adică, fie problema lui Vlad „era sub nivelul" lui Grigorie, fie mai degrabă proiectul reprezentat de Grigorie nu-l avantaja pe Vlad, care (totuşi) trebuia întronat peste munţi.

[177] În aprilie 1436, Sigismund încredinţase rezolvarea problemelor transilvane celor doi voievozi, episcopului şi comitelui secuilor, fratele episcopului, vicevoievodul, nefiind pomenit (*Székely oklevéltár*, VIII, no. 32, p. 65). În august, doar episcopul, vicevoievodul şi comitele secuilor s-au pronunţat în sprijinul lui Vlad (DRH, D, I, no. 227, p. 326–327).

[178] În opinia noastră, aceasta ar fi cea mai prudentă abordare ştiinţifică în contextul de faţă.

Drumul făcut de Grigorie în *Italia* la începutul anului 1436 a fost socotit o încercare de a lui Iliaş pentru a câştiga sprijinul papei Eugeniu al IV-lea în „războiul rece" – pe moment – cu Ştefan al II-lea[179]. În septembrie 1436, Iliaş avea sigur influenţa necesară pentru a obţine de la tânărul rege Vladislav al III-lea Jagiello numirea arhiepiscopului dorit de rit *latin* de Lwów[180]. Dar, Polonia, al cărui favorit Iliaş era, înclina spre Conciliul de la Basel (şi nici nu a avut trimişi la Florenţa), iar arhiepiscopul dorit de Iliaş, Jan Odrowąż, a susţinut ferm Conciliul de la Basel şi s-a opus deschis celui din Italia[181].

Dacă vreunul din fiii învrăjbiţi ai lui Alexandru I a fost implicat în plecarea lui Grigorie la papă, *via* Constantinopol, acesta a fost mai degrabă Ştefan. Afirmaţia sună straniu. Ştefan a fost impus în istoriografia română[182] drept faţa domnească (moldavă) a rezistenţei acerbe[183] la unirea Bisericilor, ceea ce el, probabil, a şi devenit ulterior[184]. Dacă scrisoarea lui Eugeniu al IV-lea către episcopul de Severin (!), Benedict, din septembrie 1439, are vreun temei[185], după semnarea unirii

---

[179] P. Ş. Năsturel, *Grégoire Ier, métropolite de la Moldovalachie (1436)*, în *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, editor Roger Aubert, XXII (fasc. 126), Paris, 1988, p. 4–6, Popescu, *Compléments et rectifications*, p. 465; Mureşan, *Isihasmul*, p. 22.

[180] Długosz, III, p. 574; Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană şi regii jagielloni*, p. 120–121. Cererea a fost făcută cu ocazia jurământului de credinţă depus de Iliaş în faţa lui Vladislav la Lwów.

[181] Oskar Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)* (= *Sacrum Poloniae Millenium*, V), Roma, 1958[1], p. 48–49; Pilat, *Moldova*, p. 215–216. Jan Odrowąż l-a şi împiedicat pe Isidor, mitropolitul – unit – al Kievului, să celebreze liturghia – unionistă – la Lwów (1440).

[182] Vezi polemica anterior citată dintre Dan <Ioan> Mureşan şi Liviu Pilat (2007–2009).

[183] Pe baza polemicii de mai sus, amintim controversatul caz al Mitropoliei Romanului. În general, în istoriografia română se consideră că, fie după acordul dintre Iliaş şi Ştefan din august-septembrie 1435, fie după înţelegerea dintre cei doi fraţi din aprilie 1436, Episcopia Romanului, sprijinită de către Ştefan, dar aflată nominal în afara domeniului său şi pe pământurile lui Iliaş, a fost ridicată la rangul de mitropolie de către Patriarhia Ecumenică de Constantinopol. Prin împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul şi patriarhul ecumenic Iosif al II-lea, Bizanţul juca la minimum trei capete (Eugeniu al IV-lea, Conciliul de la Basel şi Sigismund) şi sigur nu ar fi concedat o asemenea favoare unui duşman.

[184] Când s-a produs această schimbare este însă greu de precizat. Personal, am înclina spre o datare mai târzie, în toamna anului 1444, nu atât din cauză că Iancu de Hunedoara atribuia – *post festum* – eşecul cruciadei de la Varna şi lipsei sprijinului real al Moldovei (F. Pall, *Skanderbeg et Janco de Hunedoara (Jean Hunyadi)*, în „Studia Albanica", V, (1968), 1, p. 103–117, la p. 106, nota 7), ci datorită nefolosirii Cetăţii Albe – de către veneţieni în special (în condiţiile în care Ştefan se apropiase de Iancu şi era în conflict cu genovezii fideli sultanului) – pentru blocarea revenirii lui Murad din Asia Mică în Europa înaintea bătăliei de la Varna (Simon, *Pământurile crucii*, p. 25–26, 51–52).

[185] Împotriva autenticităţii acestui act, socotit un fals de al lui József Kemény (după cum au constatat I.C. Filitti şi Ştefan Pascu, documentul nu se păstrează în registrele pontificale, ci doar, conform lui Kemény, într-o copie franciscană de la Cluj, din anul 1520, pierdută între timp), vezi, de exemplu, C. Auner, *Începutul Episcopatului de Bacău*, în „Revista Catolică", I (1912), 3, p. 383–408, la p. 383–384; Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Ţările Române în secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 2008, p. 86–87; L. Pilat, *«Bizanţ fără Bizanţ»: de la «demonstraţie» la imprecaţie*, în „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XXVII (2009), p. 338–348, la p. 342. În favoarea autenticităţii acestui document: Şt.S. Gorovei, *La începuturile oraşului Bacău*, în „Carpica", XVIII–XIX (1986–1987), p. 265–283, la p. 270–272; Anton Coşa, *Înfiinţarea şi evoluţia episcopiei catolice de Bacău*, în „Carpica", XXXII (2003), p. 60–84, la p. 64–67. Kemény este cunoscut ca autor de falsuri insidioase (F. Pall, *Despre două documente false ale lui Ioan de Hunedoara şi al lui Matia Corvin (din anii 1448 şi 1459)*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, editori András Bodor, Béla Cselényi, Elemér Janscó, Zsigmond Jakó, Attila T. Szabó, Bukarest, 1957, p. 505–510). Falsurile sale erau însă bine „adaptate" informaţiilor venite din Evul Mediu (Martyn Rady, *The Forgeries of Baron*

florentine, papa, din dorinţa de a-l câştiga pe Vladislav al III-lea, l-a favorizat pe Iliaş, ruda monarhului jagiellon[186]. Cu toate acestea, la 1435–1436, numai Ştefan putea fi interesat de Roma (o asemenea „schimbare la faţă" nu ar trebui să surprindă: Vlad al II-lea, protejatul lui Sigismund, a fost, pe când era doar un pretendent, acel *celălalt duce al Valahiei, fratele Turcului*, venit la Basel pentru a intermedia, în decembrie 1433, un acord cu împăratul, aflat la conciliu)[187].

Datorită dimensiunii romane a „proiectului Grigorie", este mai plauzibil totuşi că venirea sa în *Italia* a fost decisă „în altă parte", la Constantinopol inclusiv[188], voievozii Moldovei, ori doar unul dintre ei (mai curând Ştefan decât Iliaş), acceptând decizia luată „de alţii". Oricum, din *Italia* (şi de la Buda), Grigorie nu a mai ajuns probabil în Moldova[189]. Atât din punct de vedere *latin*, cât şi din punct de vedere *grec*, nevenirea sa în Moldova era în definitiv firească. Numeroşi prelaţi/ ierarhi

---

József Kemény, în „The Slavonic and East European Review", LXXI (1993), 1, p. 102–125). În cazul de faţă, teoretic din toamna anului 1439, distanţa dintre Severin (al cărui episcop de rit *latin* era destinatarul scrisorii în discuţie a lui Eugeniu al IV-lea) şi Bacău (menţionat de acelaşi papă în directă legătură cu ereticii şi cu posibilia intervenţie împotriva lor din partea lui Vladislav al III-lea şi a lui Iliaş I), distanţă care a determinat o serie de discuţii încă de la începutul secolului trecut, era scurtată de existenţa – transilvană – a lui Grigorie, pusă abia acum în evidenţă. De asemenea, la 1400, la Bacău, exista un aşezământ ioanit (*Acta Urbani P.P. VI (1378–1389), Bonifacii P.P. IX (1389–1404), Innocentii P.P. VII (1404–1406) et Gregorii P.P. XII (1406–1415)* (= *Fontes*, III, 13-1), editor Aloisie L. Tăutu, Roma, 1971, no. 88, p. 176–177; Gorovei, *La începuturile oraşului Bacău*, Anexă, no. 1, p. 281), conform – sigur – aceluiaşi papă Bonifaciu al IX-lea, căruia i se atribuia la 1439 – dacă actul papei Eugeniu al IV-lea nu este un fals – crearea Episcopiei de Bacău (Adrian Ioniţă, Beatrice Kelemen, Al. Simon, *AL WA: prinţul negru al Vlahiei şi vremurile sale* (= *Minerva*, III, 14), Cluj-Napoca, 2017, p. 427–428, nota 992). În opinia noastră, întrebarea ar fi mai degrabă ce documente „a ocultat"/ a eliminat Kemény în cazul unui fals aşezat sub anul 1439, decât dacă Kemény a inventat o scrisoare a lui Eugeniu al IV-lea către Benedict, episcopul de Severin (falsul lui Kemény fiind foarte plauzibil, nu în ultimul rând deoarece actul pomenit lipseşte şi din *Acta Eugenii PP IV (1431–1447)* (= *Fontes*, III, 15), editor Georgio Fedalto, Roma, 1990). Nu putem astfel elimina complet posibilitatea ca Eugeniu al IV-lea să se fi referit la Iliaş I în vreo prezentare a situaţiei din Moldova după unirea florentină şi în legătură cu Vladislav al III-lea.

[186] *Acta Bosnae*, no. 789, p. 175–176. Adresându-i se episcopului – de rit *latin* – de Severin, Benedict, Eugeniu îl informa că el conta împotriva *ereziei greceşti*, care se răspândise în Moldova, în Secuime şi în Ţara Românească, pe Vladislav al Poloniei (retrogradat totuşi de la rangul de *carissimus* la cel de *dilectus*, din cauza absenţei trimişilor săi la conciliul din Italia) şi pe *supus acestuia*, Iliaş, *palatinul Moldovei* (evident, nenumit *eretic* sau *schismatic*). Dacă ne încredem în *Syropoulos* (p. 162, 596), care susţinea că Ioan al VIII-lea Paleologul şi patriarhul Iosif al II-lea îi scriseseră pentru unire unui singur *domn*/ *voievod* al Moldovei, Eugeniu al IV-lea mergea de fapt în acest caz pe urmele partenerilor bizantini de unire. De asemenea, să reţinem că jupânul Neagoe, membru al delegaţiei moldave din Italia, a fost socotit reprezentantul lui Ştefan al II-lea (Preiser-Kapeller, *Der Episkopat*, p. 283).

[187] *Tagebuchaufzeichnungen, 1431–1435 und 1438. Akten der Gesendtschaft nach Avignon und Konstantinopel, 1437–1438. Brief des Enea Silvio, 1433. Tagebuch des Andrea Gatari, 1433–1435* (= *Concilium Basiliense*, V), editori G. Beckmann, Rudolf Wackernagel, Giulio Coggiola, Basel, 1904, p. 70–71, În ajunul Crăciuniului, […] *venit alter dux Walachiae, Turcorum frater* […], sosit […] *ex parte regis Turcorum* [...] *cum maximis muneribus publice* [...]. Identificarea ducelui cu Alexandru Aldea, domnul aflat pe tronul Ţării Româneşti (propusă de Barbu, „Ţara Românească", p. 10), nu are vreun sens. Aldea risca să-şi piardă ţara în absenţa sa.

[188] Spunem „inclusiv" şi nu „mai ales" deoarece nu se cunoaşte (pe) unde fusese anterior Grigorie şi ce scaune de ierarh mai ocupase el mai devreme (dacă mai ocupase vreunul).

[189] În acest sens pledează cuvintele din scrisoarea trimisă din Buda lui Fantino Vallaresso [...] *versus Vlachiam miserat eum, ubi eidem debeat ecclesia una cum aliqua possessione conferri* [...] (BAV, Barb. Lat. 1809, p. 640). Sigismund sigur nu l-a trimis pe Grigorie în Moldova.

nu-şi vedeau diocezele, de care cel mai adesea (poate şi cazul lui Grigorie) nici nu erau legaţi în vreun fel[190].

Acordul dintre domnia Moldovei, Marea Biserică şi, pe atunci, împăratul Manuel al II-lea, obţinut de Alexandru I, prin mjlocirea lui Mircea I[191], îi asigurase mitropolitului Iosif, ruda domnului, rămânerea în scaun (1401). În schimb, succesorii lui Iosif aveau să fie numiţi de Patriarhia Ecumenică[192]. După Iosif († 1415?) şi până la Grigorie mai cunoaştem un singur mitropolit al *Moldovlahiei*, *Macarie* (?)[193], anterior episcop de *Poleanina* (Doriani?), care pare să fi păstorit până după 1428[194]. A fost impus de împăratul Manuel al II-lea Paleologul drept mitropolit, imediat după ce basileul îl alesese pe Iosif al II-lea ca patriarh ecumenic (mai 1416), conform antiunionistului Silvestru Syropoulos[195]. Poate situaţia s-a repetat – legal[196] – cu

---

[190] *Absentee Authority across Medieval Europe*, editori Frédérique Lachaud, Michael Penman, Woodbridge, 2017 (mai ales studiile lui Laurent Hablot şi Robert Houghton); Preiser-Kapeller, *Der Episkopat*, p. LVI–LVIII, LXXI–LXXII, LXXV–LXXVII (cu alte referinţe).

[191] FHDR, IV, no. XLV–63, p. 266–268 (*Ungrovlahia* se opusese *Moldovlahiei*); Şt. Andreescu, *Mitropolia de Halici şi episcopia de Asprokastron. Câteva observaţii*, în *Naţional şi universal în istoria românilor. istoria românilor. Studii oferite profesorului Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, editori O. Cristea, Gh. Lazăr, Bucureşti, 1998, p. 125–136.

[192] FHDR, IV, nos. XLV–66–67, p. 268–277; Pilat, *Între Roma şi Bizanţ*, p. 300–301. Vezi şi Şt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 2014[2], p. 189–190, 193–194, 199–200. La fel se petrecuseră lucrurile, la începuturile Mitropoliei *Ungrovlahiei* (1359–1370/1372), complicate de ciocniri violente şi răspândite între anti-unionişti şi unionişti.

[193] Identitatea între episcopul Poleaninei de la 1416 şi Macarie, mitropolitul *Moldovlahiei* atestat la 1428 nu este unanim acceptată (vezi aici Preiser-Kapeller (*Der Episkopat*, p. 285; la acea dată însă, act de la 1416, prezentat mai jos, nu intrase încă în circuitul istoriografic).

[194] La 1428 (i.e. *6936*) a fost realizat celebrul *epitaph* (aer) comandat de Macarie, *mitropolitul Moldovlahiei şi al Parathalassiei* (Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux XVe et XVIe siècle*, în „Cercetări literare", IV (1940), p. 164–214, la no. I, p. 203–204; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969, no. 8, p. 29–30). Titlul lui Macarie ne readuce în anul 1416 (august), după ce bulgarul Iosif al II-lea devenise patriarh ecumenic de Constantinopol, iar episcopul Poleaninei, Macarie (?), mitropolit al *Moldovlahiei*. Pe 22 august 1416, în prezenţa trimisului lui Mircea I, Sofronie, stareţul Coziei, comunitatea Mănăstirii Zografu de la Muntele Athos a donat schitul *Turnul lui Selinas* lui Dometian, stareţul Mănăstirii Bistriţa, reprezentantul lui Alexandru I, *samodîrjeţul Ţării Moldovlahiei şi al Pomoriei*, numit *ctitor şi sprijinitor al nostru* de călugării însemnului athonit al vechilor ţari ai Bulgariei (Georgi Parpulov, Ralph Cleminson, *Румънци и славяни на Света гора през 1416 г.*, în „Palaeobulgarica", XXXV (2011), 2, p. 59–64; L. Pilat, *La începutul relaţiilor moldo-athonite: solia lui Alexandru cel Bun la Zografu şi problema lavrei moldoveneşti*, în *Relaţiile Ţărilor Române cu Muntele Athos şi cu alte Locuri Sfinte (secolele XIV–XX). In honorem Florin Marinescu*, editor Petronel Zahariuc, Iaşi, 2017, p. 55–64). Pomoria (vezi şi Kyril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria. Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture* (= *East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450,* V), Leiden – Köln − Boston, 2008, no. 181, p. 434; no. 204, p. 448; no. 215, p. 468) era echivalentul slavon (bulgar) al *Parathalassiei* şi se lega direct de stăpânirea Cetăţii Albe (Gheorghe I. Brătianu, *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle*, în „Byzantion", II (1926), p. 153–168; Al. Simon, *În vara anului 1466: ridicarea athonită a lui Ştefan al III-lea cel Mare şi prăbuşirea otomană a atletului Gheorghe Castriota Skanderbeg*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", LVII (2020), p. 45–64, în Anexă, p. 60–63). Această „intersecţie" de la 1416 ne arată cu claritate câte necunoscute mai ascunde şi câte ramificaţii mai conţine istoria deceniilor imediate premergătoare apariţiei lui Grigorie.

[195] *Syropoulos*, p. 100, 104 (pasaje traduse sunt în FHDR, IV, nos. LXIII–1–2, p. 364–369).

[196] Vezi în continuare V. Laurent, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastiques. L'accord de 1380/1382*, în „Revue des Études Byzantines", XIII (1955), p. 5–20, aici la p. 11–12.

Grigorie la 1435–1436. Nu cunoaştem însă ca, fie Ioan al VIII-lea Paleologul, mai ales, fie Iosif al II-lea (ori ambii), să le fi scris lui Eugeniu al IV-lea şi, în special, lui Sigismund de Luxemburg (în al cărui regat al Ungariei Grigorie ajunsese), pentru a-l dezavua oficial pe mitropolitul *Moldovlahiei* care i se supusese papei[197].

Dacă este să-l urmăm tot pe antiunionistul Syropoulos, înlocuirea lui Grigorie (uitat de Syropoulos) cu Damian, singurul ierarh al Moldovei de la Ferrara şi Florenţa, drept mitropolit al *Moldovlahiei* s-a petrecut cel mai devreme la un an după ce Grigorie i se supusese – personal – lui Eugeniu în martie 1436[198]. Concomitent însă, Syropoulos a omis să spună că Sigismund i-a transmis în toamna lui 1437 lui Ioan al VIII-lea să nu se asocieze nici cu papa Eugeniu al IV-lea, nici cu Conciliul de la Basel, deoarece el, Sigismund, voia să ţină conciliul de unire la Buda, sub directa sa autoritate[199]. Pare mai sigur să urmăm „tăcerile" lui Syropoulos decât rândurile scrise de acesta. În cazul în care Grigorie ar fi fost vreun impostor sau un ierarh care-şi depăşise „mandatul" la papă, Syropoulos nu ar fi ezitat să-l pomenească pentru a demonstra – încă o dată – nevolnicia pe care se zidise unirea florentină[200].

EXPERIMENTUL UNIONIST *VALAH*

Alte discuţii ar fi de evitat la ora actuală, şi deoarece prezentele pagini ar fi fost imposibile fără scrisoarea trimisă din Buda, pe 1 mai 1436, lui Fantino Vallareso, arhiepiscopul Cretei, supusul Veneţiei[201], a cărei galeră a dus, în noiembrie 1437, din Cetatea Albă, a Moldovei, ierarhii de la nordul Mării Negre spre conciliul din *Italia*, năzuit de veneţianul Gabriele Condulmer, devenit papa Eugeniu al IV-lea[202].

---

[197] Ar rezulta două posibilităţi: (1) Grigorie a murit la scurt timp după ce a ajuns la Buda (cazul discutat anterior al dispariţiei sale în urma atacurilor turceşti din Transilvania); ca urmare, problema s-a rezolvat practic „de la sine"; (2) cu acordul lui Sigismund şi al lui Ioan al VIII-lea, Marea Biserică prin Iosif al II-lea a creat o – mai mică – dioceză pentru Grigorie, astfel încât scaunul *Moldovlahiei* să poată fi vacantat fără alte incidente; o astfel de dioceză, viageră, fusese creată la 1372, cu titlu excepţional, în Ţara Românească, pentru Daniel mitropolitul Vidinului, aflat în exil (Nandriş, *Documente româneşti*, no. 1, p. 21–22).

[198] *Syropoulos*, p. 162–163, 184–185, 196–197, 596, 604 (tradus parţial în română în FHDR, IV, nos. LXIII–5–6, p. 370–373; nos. LXIII–15–16, p. 382–383). Vezi mai sus şi nota 36.

[199] *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, VI, no. 158, p. 257; *Syropoulos*, p. 180–183.

[200] Pe de asupra, papa Eugeniu al IV-lea depusese prea mult efort pentru Grigorie la 1436 ca povestea ierarhului *Moldovlahiei* ajuns la papă să-i fie necunoscută lui Syropoulos. Va fi trebui răspuns la o întrebare: de ce Syropoulos nu a vrut să-l amintească pe Grigorie?

[201] Pentru Creta, Veneţia şi unirea florentină: Manoussos Manoussakas, *Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone) (1429?–1500)*, în „Revue des Études Byzantines", XVII (1959), p. 28–51; Nikolaos B. Tomadakis, *La politica religiosa di Venezia a Creta verso i Cretesi ortodossi dal XIII al XV secolo*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV* (= *Civiltà Veneziana*, XXVII), editor Agostino Pertusi, I. *Storia – Diritto – Economia*, 2, Firenze, 1973, p. 783–800; Chryssa Maltezou, *The Historical and Social Context*, în *Litterature and Society in Renaissance Crete*, editor David Holton, Cambridge, 1991, p. 17–47, la p. 23–28; Brünehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia, 1300–1510*, Roma, 1997, p. 59–67; Cristina Setti, *Sudditi fedeli o eretici tollerati? Venezia e i greci dal Tardo Medioevo ai consulti di Paolo Sarpi e Fulgenzio Micanzio*, în „Ateneo Veneto", CCI (2014), 2, p. 145–182.

[202] Campana, *Sailing into Union*, p. 113–115, 119. Până la apariţia acestui studiu, datele erau necunoscute istoriografiei române şi i-au rămas necunoscute până astăzi în pofida numeroaselor preocupări, oficiale şi neoficiale, legate de unirea florentină şi impactul ei.

Scrisoarea[203], care glorifica înţelepciunea şi viziunea lui Eugeniu, dar şi pe împăratul şi regele Sigismund de Luxemburg, s-a păstrat doar fiindcă a fost copiată într-un epistolar dedicat, prin anii 1470 probabil, nepotului lui Fantino, ceva mai cunoscutul Maffeo Vallareso[204], arhiepiscopul Zadar-ului[205] (familiarizat la rândul său cu problematica *valahă* a vremii[206]). În absenţa acestei scrisori, redactate de *B.* (astfel în epistolarul din a doua jumătate a veacului al XV-lea), subordonatul (servitorul)[207] foarte proaspăt numitului legat papal pentru Ungaria, Ioan de Dominis, din Rab, episcop de Senj şi viitor episcop de Oradea[208], numeroase interpretări parţiale şi chiar eronate se puteau construi (şi s-au formulat).

---

[203] Verificând scrisoarea către arhiepiscopul Fantino Vallaresso din BAV, Barb. Lat., 1809 (p. 639–642), am constatat că ea fusese descoperită de Vittorio Peri (*Tre lettere inedite a Fantino Valaresso e un suo catechismo attribuito a Fantino Dandolo*, în *Miscellanea di studi in onore di Vittore Branca* (= *Biblioteca dell'Archivum Romanicum*, I,180), editor Armando Balduino, III. *Umanesimo e Rinascimento a Firenze e a Venezia*, Firenze, 1983, p. 41–67, în Anexă, no. 1, p. 63–64; a fost reeditată – cu greşeli – în Maffeo Vallaresso, *Epistolario* (*1450–1471*) *e gli altri documenti trasmessi dal codice Vaticano Barberiniano Latino 1809*, editori Matteo Melchiorre, Matteo Venier, Ljubljana, 2021, Partea a III-a. *Miscellanea di lettere di Fantino Vallaresso arcivescovo di Creta e di altri autori (1431–1466)*, no. 9, p. 697–698; vezi Anexa, no. III, a prezentului studiu). Deşi destui autori români s-au ocupat de subiectul unirii Bisericilor în secolul al XV-lea, „jurând" pe Viitorio Peri (de exemplu: D. I. Mureşan, *Girolamo Lando titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474-1497), et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège*, în „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica", VIII (2006), p. 153–258, studiu dedicat *À la mémoire de Vittorio Peri/ (26 mai 1932 – 1er janvier 2006)*; I. M. Damian, *Unire bisericească şi societate creştină în Regatul Ungariei la mijlocul secolului XV*, în „Crisia", XXXVIII (2008), p. 49–64, la p. 49–50, notele 3, 4, 9, 12), această contribuţie a eruditului italian „a fost uitată", ceea ce ne scuteşte de alte discuţii şi citări „româneşti" (cf. deja Simon, *Altfel despre Unirea de la Florenţa*, p. 106).

[204] Pentru BAV, Barb. Lat. 1809: Luka Jelić, *Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1449 do 1496 god.)*, în „Starine", XXIX (1898), p. 33–94, la p. 33–34; Darko Novaković, *Epistolarij nadbiskupa Maffea Vallaressa kao vrelo za povijest hrvatskoga humanizma*, în „Colloquia Maruliana", XXI (2012), p. 5–24, la p. 6–7, 17–19; Peri, *Tre lettere inedite*, p. 48–49; M. Venier, *L'epistolario di Maffeo Vallaresso: ecdotica e stilistica* şi Marco Cursi, *Il codice Barberiniano latino 1809 della Biblioteca Apostolica Vaticana: nota codicologica*, în Maffeo Vallaresso, *Epistolario*, p. 75–142 (aici la p. 75–78), 143–144.

[205] Margaret L. King,*Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*, Princeton, NJ, 1986, p. 375–376, 405–406, 440–441; Jadranka Neralić, *Judicial Cases in the Court of Maffeo Vallaresso, Archbishop of Zadar (1450–1494). Zadar and its Church in the First Half of the 15th Century*, în „Review of Croatian History", III (2007), p. 271–291, la p. 273–275; M. Melchiorre, *Un arcivescovo umanista tra Zara, Venezia e Roma. Maffeo Vallaresso (1415–1494) e il suo epistolario*, în Vallaresso, *Epistolario*, p. 9–73 (mai ales).

[206] De aceea am inclus şi o altă scrisoare în Anexă, no. IV (BAV, Barb. Lat. 1809, p. 36–37; ea a fost editată în Jelić, *Regestum litterarum*, no. 3, p. 46; Maffeo Vallaresso, *Epistolario*, Partea I. *Lettere di Maffeo Vallaresso e di suoi corrispondenti (1450–1471)*, no. 51 (30), p. 204). Scrisoarea din 20 aprilie [1452] a fost trimisă din Zadar de căte Maffeo Vallaresso dogelui Veneţiei, Francesco Foscari (discutăm această scrisoare în comentariile din anexă).

[207] Peri (*Tre lettere inedite*, p. 49–54) nu a izbutit să-l identifice pe acest *B.* (vom relua consideraţiile sale mai jos). Din nefericire, Peri nu a izbutit nici să-l identifice pe ierarhul de rit *grec*, venit de la Constantinopol la papă şi plecat apoi la Buda, cu Grigorie, deşi existenţa sa era cunoscută încă din anii 1690 ([Odorico Rinaldi], *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt*, XVIII. *Ab Anno M.CCCC.XVII usque ad Annum M.CCCC.LVIII*, Köln, 1694, *Ad annum 1436*, no. 27, p. 164).

[208] Jefferson, *The Holy Wars*, p. 57. S-ar putea ca de Dominis, retrimis de Eugeniu al IV-lea, la Albert al II-lea de Habsburg, să-l fi convins, pe moment, pe urmaşul lui Sigismund, din Ungaria, Boemia şi Germania, să depună jurământ de cruciadă de Crăciunul anului 1438, în plin congres de unire a Bisericilor în Italia (Pero Tafur, *Travels and Adventures. 1435–1439*, ediţie Malcolm Letts, New

Nici în împuternicirea – *valahă, bulgară şi moldovlahă* – dată lui Grigorie şi nici în salvconductul emis pentru acesta, Eugeniu al IV-lea nu i-a menţionat pe împăratul Ioan al VIII-lea Paleologul şi pe patriarhul ecumenic Iosif al II-lea (martie 1436)[209]. În absenţa scrisorii trimise din Buda, peste două luni, arhiepiscopului Cretei, Fantino Vallaresso, nu s-ar fi ştiut că Grigorie venise din Bizanţ în *Italia*. Se putea specula că „plecase de capul lui" din Moldova inclusiv (unde, contrar obiceiurilor vremii, măcar unii dintre ierarhii numiţi de Marea Biserică şi de împărat, sau chiar invers, par să fi rezidat, precum Macarie, sub Alexandru I, la 1428, singurul mitropolit al Moldovei cunoscut cu numele între Iosif, ruda lui Alexandru, pe la 1415, şi Grigorie, la 1436)[210].

Totuşi, călătoria[211] lui Grigorie de pe Bosfor pe Tibru şi nepomenirea împăratului bizantin şi a patriarhului ecumenic în actele pontificale pentru ierarhul *Moldovlahiei*, devenit exarh (papal) pentru Ungaria estică, par totuşi ireconciliabile[212]. Nu sunt, dacă privim cazul drept un „expriment unionist" ratat în primul rând prin deturnarea sa de către papă. Puterile exarhale, dar şi de-a dreptul inchizitoriale conferite lui Grigorie[213]

York, 1926, p. 214). Indiscutabil însă, de Dominis a avut mai mult succes în obţinerea alegerii şi întronării regale la Buda a lui Vladislav I (al III-lea) Jagiello (Engel, *János Hunyadi*, p. 249; Jefferson, *The Holy Wars*, p. 58, 126–129).

[209] Vezi textul actelor în Anexă, nos. I–II (ASV, Reg. Vat. 374, f. 59^{r}–60^{r}; 10–11 martie 1436).

[210] Turdeanu, *La broderie*, no. I, p. 203–204; Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p. 193–194. Titulatura (pontică) extinsă a lui Macarie ne împiedică să credem că el nu s-a întâlnit măcar o dată cu Alexandru în Moldova, fie şi numai ca posibil membru al suitei lui Ioan al VIII-lea Paleologul în timpul călătoriei acestuia la Buda din anul 1424, care l-a adus pe basileu şi la Cetatea Albă (Ş. Papacostea, *Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanţului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun*, în *In honorem Gernot Nussbächer*, editori Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan Florin Popovici, Braşov, 2004, p. 133–141).

[211] Călătoria lui Grigorie de la Constantinopol în *Italia* a durat minimum două luni (vezi Bariša Krekić, *Il servizio di corrieri di Ragusa a Costantinopoli e Salonicchi nella metà del secolo XIV*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta", XXI (1952), 1, p. 113–119; Campana, *Sailing into Union*, p. 117–119; doar ştirea despre cucerirea otomană a Bizanţului, pe 29 mai 1453, a ajuns în termen de o lună la Veneţia). Din cauza discuţiilor care au precedat (în chip firesc) actele emise de Eugeniu al IV-lea pe 10–11 martie 1436 din Florenţa (unde papa rezida din octombrie 1434), Grigorie a plecat din Constantinopol pe la începutul lui ianuarie 1436. Este nesigur dacă el a mai ajuns cu adevărat şi la Roma (cum susţinea *B.* în scrisoarea sa către Fantino Vallaresso din 1 mai 1436) sau s-a oprit la Florenţa. Din raţiuni geografice inclusiv, Grigorie trebuia să treacă prin Florenţa pentru a merge la Roma (cu excepţia cazului, puţin probabil în epocă, că el acostase în *Italia* la Napoli sau la Bari).

[212] Trebuie avut aici în vedere şi faptul că actele pontificale pentru Grigorie formau un „manifest de putere" papală. El nu cerea – în chip obligatoriu – pomenirea basileului bizantin şi a patriarhului ecumenic. Totuşi, în lupta lui Eugeniu al IV-lea cu Conciliul de la Basel, numele lui Ioan al VIII-lea şi al lui Iosif al II-lea ar fi fost foarte utile.

[213] Ele erau valabile pentru, toţi *grecii* (i.e. creştinii de rit *grec*), de ambele sexe, indiferent de *ordin* şi rang ([...] *omnes et singulos Grecos utriusque sexus cuiuscumque ordinis preeminentie vel dignitatis existant* [...]), care doreau să se unească cu Biserica Romei şi cărora Grigorie avea astfel dreptul să le acorde iertare pentru *crimele de schismă şi erezie* (de pildă: [...] *qui tuo suasu et hortacione sive alias sponte ad nostram et dicte Romane ecclesie unitatem venere voluerint, si hoc a te humiliter petierint, et articulos, quos dicta catholica Romana tenet ecclesia expresse professi fuerint, a penis et sentenciis spiritualibus et temporalibus, etiam cismatis et heresis crimen sapentibus, absolvendi, iuxta formam dicte Romane ecclesie consuetam* [...] (ASV, Reg. Vat. 374, f. 60^{r}; în Anexă, no. I). Remarcăm folosirea – „antichizantă" de-a dreptul – de către papa Eugeniu al IV-lea a sistemului celor trei *ordine* medievale (*oratores*/ rugătorii, *bellatores*/ luptătorii, *laboratores*/ lucrătorii) pentru supuşii (de rit *grec*) ai

(ierarhul era un Iacob de Marchia, iertător, pentru creştinii de rit *grec*), au fost conferite în schimbul recunoaşterii necondiţionate a autorităţii pontificale şi a dreptăţii romane.

„Perechea" reală a lui Grigorie a fost însă Ioan de Dominis, nu Iacob de Marchia. De Dominis fusese numit legat papal pentru Ungaria pe 1 martie 1436, cu nouă zile înainte ca Grigorie să primească puteri pontificale depline asupra *valahilor, bulgarilor şi moldovlahilor existenţi în prezent în Regatul sau la hotarele Ungariei* (10 martie)[214]. De Marchia a fost solicitat abia pe 8 mai 1436 de episcopul Transilvaniei, Gheorghe Lepes (după ce, cel mai probabil, Grigorie ajunsese în Transilvania[215]). Decizia lui Lepes, validată apoi atât de Eugeniu al IV-lea, cât şi de către Sigismund, nu a fost sigur una „înţeleaptă", cel puţin prin prisma „Răscoalei de la Bobâlna" care avea să izbucnească[216].

La Conciliul de la Ferrara-Florenţa atitudinea romană faţă de creştinii de rit grec s-a relaxat substanţial[217], dar *valahii* – uniţi – au rămas în continuare concentraţi în jurul Moldovei pentru papa Eugeniu al IV-lea[218]. Apelul lui Ioan al VIII-lea Paleologul pentru includerea lui Vlad al II-lea *Dracul* (în cruciada pe care unirea Bisericilor trebuia să o aducă[219]) nu a fost ascultat[220]. Cazul – *valah* – al mitropolitului Grigorie al *Moldovlahiei* şi prezenţa – *valahă* – numai a noului mitropolit al *Moldovlahiei*, Damian, la conciliul din *Italia* pot astfel lămuri absenţa ambilor ierarhi (al *Ungrovlahiei* şi al Severinului) ai Ţării Româneşti dintre semnatarii unirii florentine din vara anului 1439.

Unificarea creştinilor de rit *grec* din Ungaria sub un singur ierarh a fost documentată pentru prima oară, în luna mai 1401, în contextul reconcilierii – mediate

---

lui Grigorie (Mihai-D. Grigore, *Ehre und Gesellschaft. Ehrkonstrukte und soziale Ordnungsvorstellungen am Beispiel des Gottesfriedens (10.–11. Jahrhundert)*, Darmstadt, 2009, p. 21–22, 55–56, 65–66).

[214] ASV, Reg. Vat., 374, f. 59^{v}–60^{r} (în Anexă, no. I); *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, VI, no. 16, p. 30, no. 27, p. 44–45; Giovanni Regalati, *Giovanni de Dominis*, în „Fiume", I (1944), p. 67–78, la p. 69–71; Pajorin, *A házeli zsinat hatása*, p. 6 (şi notele).

[215] *Acta Bosnae*, no. 737, p. 151–152 (inclus deja şi în *Hurmuzaki*, I–2, no. 508, p. 604–605); Turchi-Nocco, *Giacomo della Marca*, p. 101–104. Pentru context, a se vedea şi Riccardo Saccenti, *Ambrogio Traversari*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, XCVI (2019), *sub voce*.

[216] Din perspectivă românească, vezi I.-A. Pop, *Din mâinile valahilor schismatici... Românii şi puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2017^{2}, p. 93. Nu se poate spune, la momentul de faţă, în ce măsură venirea lui Grigorie în Transilvania a avut un rol în solidarizarea ungurilor, de rit *latin*, cu *valahii* (români), de rit *grec*, împotriva plăţilor abuzive ale dijmei – „de rit *latin*" – impuse de episcopul Gheorghe Lepes. Grigorie a dispărut din sursele cunoscute după mai 1436, el ne(mai?)fiind pomenit nici de Lepes în mesajul de susţinere – citat mai sus – al lui Vlad al II-lea de la sfârşitul lunii august 1436.

[217] A se vedea aici şi Yury P. Avvakumov, *Encounter with Eastern Christianity*, în *The Cambridge History of Later Medieval Theology*, editori Joseph Wawrykow, Thomas Prügl, Cambridge, în curs de apariţie din 2011 (disponibil la academia.edu), 45 p., la p. 15–16.

[218] *Epistolae pontificiae*, II. *Epistolae pontificiae de rebus in Concilio florentino annis 1438–1439 gestis*, editor G. Hofmann, Roma, 1944, nos. 178–193, p. 81–85; la care adăugăm Archivio di Stato di Siena, Siena, Concistoro, *Copiarii*, [reg.] 1771. *1436–1483*, f. 27^{v} (9 iulie 1439).

[219] Reamintim astfel că rolul (ne)jucat de Vlad al II-lea (dar şi de Ştefan al II-lea, devenit singur domn al Moldovei) în cruciada de la Varna (1444) rămâne foarte neclar (Jefferson, *The Holy Wars*, p. 424, 431–432, 486; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 128–129, 141).

[220] De la Brouquière, *Voyage d'Outremer*, p. 265; Minea (în *Vlad Dracul*, p. 86) a remarcat pasajul în contextul Conciliului de la Florenţa, dar nu a insistat asupra acestuia, întrucât, la acea vreme, unirea florentină nu era – oficial – o temă de interes în istoriografia română.

şi de Mircea I – dintre Marea Biserică şi domnia Moldovei, dar şi imediat după prima arestare ungară a lui Sigismund de Luxemburg, aliatul basileului Manuel al II-lea Paleologul[221] (după aceasta, dispar şi menţiunile – bizantine – ale titlului de exarh al ierarhului *Ungrovlahiei*)[222]. Mitropolitul *Ungrovlahiei*, probabil tot longevivul Antim, era, pentru patriarhul ecumenic Matei I, [...] *prea-venerat exarh a toată Ungaria şi al plaiurilor* [...][223]. Grigorie al *Moldovlahiei* a fost, ca urmare, un uzurpator, fie şi doar parţial (pentru *valahi, bulgari şi moldovlahi*), al drepturilor *ungare* avute de mitropolitul *Ungrovlahiei* din partea Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol[224]. Cu toate acestea, nici după înlocuirea – bizantină[225] – a lui Grigorie cu Damian, nu avem – cu excepţia intervenţiei lui Ioan al VIII-lea Paleologul în favoarea lui Vlad al II-lea *Dracul* – vreun indiciu că Bizanţul (aici[226] Patriarhia Ecumenică în mod patricular) s-a opus încălcării grave a drepturilor exarhale ale *Ungrovlahiei*[227].

Nu putem însă nici spune că alegerea Moldovei drept centru *valah* a fost cu adevărat pe placul împăratului Ioan al VIII-lea (din cauza pledoariei sale pentru Vlad al II-lea) şi al patriarhului Iosif al II-lea (dată fiind, indiferent de condiţiile în care ea s-a produs, înlocuirea lui Grigorie cu Damian, din *casa şi familia* lui Iosif[228]). Dar, Ioan şi Iosif „s-au adaptat”. Fie Bizanţul (măcar Patriarhia Ecumenică de Constantinopol) îşi dăduse acordul „de principiu” pentru înlocuirea exarhală (adică,

---

[221] Proaspăt întors din Boemia şi Moravia în Ungaria, Sigismund a fost arestat de membrii aşa-numitei „ligi Kaniszai” pe 28 aprilie 1401, pe motiv că avea prea mulţi sfetnici străini. A reuşit să scape cu greu, în august, şi să încheie un acord cu rebelii, în octombrie 1401 (P. Engel, *Regatul Sfântului Ştefan. O istorie a Ungariei medievale, 895–1526*, ediţie A. A. Rusu, I. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 233). Între timp, tronul de la Buda fusese oferit de „liga Kanizsai” mai multor monarhi străini, în frunte cu Ladislau de Anjou, regele Neapolelui.

[222] Subiectul a fost evitat de Nistor (*Legăturile cu Ohrida*, p. 142–143), de Şerbănescu (*Titulatura mitropoliţilor*, p. 710), dar şi de Andreescu (*Exarhatul plaiurilor*, p. 141).

[223] FHDR, IV, no. XLV–63, p. 266–267 (actul este datat doar [...] *în luna mai, indicţiunea a noua*). Reamintim că mitropolitul Antim (?) al *Ungrovlahiei* socotise Biserica Moldovei (a *Rusovlahiei* în acest act) drept ilegală deoarece *rusovlahii* nu-l acceptaseră ca mitropolit pe Ieremia, numit de Marea Biserică. Când i s-a adresat şi în calitate de exarh lui Antim (?), patriarhul Matei încerca să-l înduplece să nu mai fie atât de intransigent faţă de *rusovlahi*. Sfântul Sinod iertase *poporul* şi preoţii. Doar *conducătorii* şi *episcopii* mai erau cercetaţi.

[224] Ar merita studiat modul în care Roma (şi Bizanţul) s-au folosit de „rivalităţile *valahe*”.

[225] Ne lipsesc datele care să susţină ingerinţa – posibilă – a vreunei alte puteri.

[226] În general, se consideră că, pe perioada şederii delegaţiei răsăritene în *Italia*, împăratul a fost principalul factor bizantin de presiune din spatele unirii florentine. Înlocuirea lui Grigorie cu Damian s-a produs însă cu mult înaintea plecării delegaţiei răsăritene în *Italia*.

[227] O posibilitate mai merită luată în calcul: profitând de trecerea prin Moldova a lui Ioan al VIII-lea Paleologul (1424), Alexandru I a obţinut de la acesta – pe fondul instabilităţii din Ţara Românească – drepturile exarhale *ungare* avute de mitropolia *Ungrovlahiei*. Nu trebuie uitat nici că, după tradiţia moldavă (a lui Dimitrie Cantemir mai ales), Alexandru I a primit atunci, tocmai [...] *în vremea sinodului de la Florenţa* (!) [...], coroana – regală – de la Ioan al VIII-lea (Şt. S. Gorovei, *Un episod din «recuperarea» Bizanţului: prima „operă” a spătarului Nicolae «Milescu»*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»”, XXII (1985), 2, p. 441–460; vezi şi Dan Zamfirescu, *O capodoperă a literaturii române din secolul al XVIII-lea*, în „Revista de Istorie şi Teorie Literară”, NS [X] (2016), 1–4, p. 83–103).

[228] Conform aceluiaşi *Syropoulos* (p. 450), după care însă, invocarea *casei* şi a *familiei* a fost argumentul de forţă folosit de Iosif pentru a-l convinge şi pe Damian să accepte unirea.

ungară[229]) a *Ungrovlahiei* cu *Moldovlahia*, fie Bizanţul (inclusiv împăratul), acceptase – temporar cel puţin – un abuz pontifical roman[230]. Indiferent de variantă, Vlad al II-lea *Dracul*[231], vasal atât lui Murad al II-lea (care se opunea oricărei forme de unire a Bisericilor), cât şi lui Albert al II-lea de Habsburg (care sprijinea Conciliul de la Basel), nu avea vreun motiv să sprijine conciliul din *Italia* care urma să decidă asupra unirii[232]. Prin unirea Bisericilor (în varianta florentină), Ţara Românească îşi pierdea statutul de *Valahia Mare* în faţa Moldovei, devenind *Valahia Mică*[233].

Este posibil ca, la Moldova papei Eugeniu al IV-lea, Conciliul de la Basel să fi încercat să răspundă prin Ţara Românească. Dominicanul din Raguza, Ioan Stojković, familiarizat deopotrivă cu Bizanţul şi cu *valahii* (de la 1436[234] cel târziu), a fost creat cardinal *tituli Sancti Sixti* de Felix al V-lea (octombrie 1440), ales papă de Conciliul de la Basel (noiembrie 1439), după semnarea unirii florentine (iulie 1439)[235]. Din octombrie 1438, Stojković era episcop de rit *latin* de Argeş[236], succedându-i lui Paul Péterfy (?) din Hunedoara (care a fost transferat – tot de Concilul de la Basel – la Zagreb)[237]. La (1435–) 1436 însă, Ţara Românească nu avusese un personaj de talia lui Ioan Stojković[238].

---

[229] Raportarea era la Ungaria, chiar dacă *valahii* reprezentau grupul cel mai numeros de creştini de rit *grec* sub autoritatea ecleziastică transcarpatină fie a Argeşului, fie a Sucevei.

[230] Sub rezerva conţinutului „discuţiilor" de la 1424 dintre Alexandru I şi Ioan al VIII-lea, care sunt tot mai departe de vreun mit (Papacostea, *Un umanist italian*, p. 136–138).

[231] Aurel Răduţiu, *Sur le nom de Drakula*, în „Transylvanian Review", V (1996), 1, p. 101–113. Vlad al II-lea a fost, din păcate, strivit – istoriografic măcar – între tatăl său (Mircea I *cel Bătrân*) şi fiul său (Vlad al III-lea *Ţepeş*).

[232] Meritã studiat în ce măsură Vlad al II-lea şi-a sincronizat atitudinea şi cu poziţia lui Gheorghe Branković, rămas la rândul său „între lumi", dar absent de la Florenţa (vezi aici studiile citate ale lui Spremić, *Srbi i Florentinska unija crkava* şi Andrić, *Saint John Capistran*.

[233] Această transformare survenită în lupta pentru „întâietate *valahă*" se data îndeobşte sub Ştefan al III-lea (Ş. Papacostea, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare: opţiunea polonă (1459–1472)*, în „Studii şi Materiale de Istorie Medie", XV (2007), p. 13–28, în special p. 20–22).

[234] Vezi şi des citatul său raport din noiembrie 1436 *Notes et extraits*, IV, no. 17, p. 26–29.

[235] Ivica Tomljenović, *Prilozi za biografiju Ivana Stojkovića*, şi Yves Congar, *La place de Jean de Raguse dans l'histoire de l'ecclésiologie*, în *Misao i djelo Ivana Stojkovića* (= *Analecta Croatica Christiana*, XX) editor Franjo Šanjek, Zagreb, 1986, p. 111–132, 291–319. Stojković a murit în octombrie 1443 la Lausanne. Vlad al II-lea era „în custodia" lui Murad al II-lea, iar Vladislav al III-lea Jagiello şi Iancu de Hunedoara se îndreptau spre Niş.

[236] Socotit episcop de Argos (!) mai recent, dar nu de Beckmann şi Eubel, citaţi în nota de mai jos (vezi deja Barbu, *Ţara Românească*, p. 13–14, care, din păcate, prin modul în care a aranjat izvoarele, a făcut mai mult rău, decât bine ştiinţei).

[237] *Die Concordate des Zwölferausschusses 1437. Die Concils-Protokolle des Jakob Hüglins 1438–1439* (= *Concilium Basilense*, VI), editor G. Beckmann, Basel 1925, p. 316–324; *Acta Eugenii PP IV*, no. 773, p. 369–370; Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi*, I, München, 1913, p. 105; II, München, 1914, p. 10, 94. Din 1421, vreme de şaptesprezece ani, Péterfy (?) fusese episcop de Argeş, <Curtea de> Argeş care, la 1427, a găzduit o garnizoană ungară (M. Diaconescu, G. Érszegi, *Documenta, quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur* (1417–1484), în „Mediævalia Transilvanica", II (1998), 2, p. 283–288, la no. 3, p. 284–285).

[238] Felix al V-lea a abdicat abia în aprilie 1449. Eugeniu al IV-lea murise în februarie 1447 (Bernard Andenmatten, Agostino Paravicini-Bagliani, Le testament d'Amédée VIII, în *Amédée VIII-Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383–1451)*, editori B. Andenmatten, A. Paravicini-Bagliani, Lausanne, 1992, p. 465–505, la p. 470–471, 478). Convertirea lui Vlad al III-lea *Ţepeş* (Gabriele Annas, Christof Paulus, *Geschichte und Geschichten: Studien zu den ‚Deutschen Berichten' über Vlad III. Drăculea* (= *Monumenta Germaniae Historica*, Studien und Texte, LXVII), Wiesbaden, 2020, p. 193 [= Episodul 1])

Probabil, „în plan internaţional", diferenţa *valahă* între Ţara Românească şi Moldova, ambele divizate la acea vreme, a fost făcută de Cetatea Albă[239]. Pe lângă bine-cunoscuta importanţă regională a Cetăţii Albe[240], ideea este susţinută de (1) folosirea – veneţiană – a Cetăţii Albe drept al treilea punct, după Constantinopol şi Trebizonda, pentru adunarea delegaţilor de rit *grec* care urmau să participe la conciliul din *Italia*[241], şi (2) de forma pontică – cu *valahii* drept vârf central-european – dată unirii florentine de papa Eugeniu al IV-lea în „comunicatul de presă" emis după semnarea actului de unire[242]. Alte elemente pot (şi trebuie) să fi contribuit la „diferenţierea *valahă*", menită nu să adâncească diviziunile *valahe*, cât să creeze un „pol" *valah* unificator, care să servească intereselor marilor puteri (trebuie adăugat aici)[243], la începutul anului 1438, Cetatea Albă a Moldovei strângând – sigur pentru Veneţia – *Vlahia* în jurul ei[244]. Consideraţii suplimentare sunt însă de evitat

a fost plasată de *istoriile* germane imediat după ce Iancu de Hunedoara, regentul Ungariei şi viitor voievod al Ţării Româneşti, l-a executat pe Vlad al II-lea *Dracul* şi pe primul născut al acestuia, Mircea, în noiembrie 1447 (F. Pall, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447–1448*, în „Studii. Revistă de Istorie", XVI (1963), 5, p. 1049–1072, la p. 1068–1069). Convertirea viitorului *Dracula* ar putea avea astfel şi o semnificaţie papală şi conciliară. Călăul lui Vlad al II-lea, Iancu era campionul papilor Eugeniu al IV-lea şi Nicolae al V-lea, nu al Conciliului de la Basel.

[239] Ceea ce ne readuce la trecerea lui Ioan al VIII-lea Paleologul prin Cetatea Albă în anul 1424.

[240] Laurenţiu Rădvan, *Between Byzantium, the Mongol Empire, Genoa and Moldavia: Trade Centers in the North-Western Black Sea Area*, în *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Area (14th-16th Century)* (= *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, LVIII), editori O. Cristea, L. Pilat, Leiden, 2020, p. 66–80, în special p. 67–68; Al. Simon, *Catedralele Cetăţii Albe, Armenopolis-ul Moldovei*, în *Spaţiul sacru în oraşul medieval*: *perspective arheologice şi istorice*, editor Maria Crîngaci Ţiplic, Cluj-Napoca, 2021 [2023], p. 35–57, mai ales p. 39–44, 51–54.

[241] Readucem în atenţie faptul că anvergura *valahă* dată Moldovei de către Roma prin unirea florentină (iulie 1439) nu se potrivea deloc cu rangul de palatin acordat (în cazul în care actul este autentic sau are măcar un sâmbure de adevăr), imediat după unire (în septembrie 1439), de către acelaşi papă Eugeniu al IV-lea lui Iliaş I, fidelul regelui Vladislav al III-lea Jagiello al Poloniei (*Acta Bosnae*, no. 789, p. 176), un monarh care însă nu susţinuse conciliul din *Italia*. Două idei se pot desprinde din această constatare (desigur, sub rezervele amintite anterior, legate de izvorul din septembrie 1439). (1) Moldova conta ca stat şi nu prin stăpânitorul/ stăpânitorii ei pentru papă (nu în ultimul rând datorită Cetăţii Albe). (2) Probabil Ştefan al II-lea şi nu Iliaş I controla deja Cetatea Albă în toamna anului 1437, la vremea plecării delegaţilor răsăriteni la conciliul – pontifical – din *Italia*.

[242] Cu atât mai remarcabile sunt astfel eforturile – documentate mai ales după 1439 – ale domnilor Moldovei de a extinde „faţada pontică" a statului lor (Şt. Andreescu, *Politica pontică a Moldovei. Ştefan cel Mare şi castelul Ilice*, în „Revista Istorică", NS, VII (1996), 7–8, p. 511–520, la p. 514–516; Al. Simon, *Valahii de la Marea Neagră şi valahii din Ungaria în cruciada anului 1476*, în „Revista Istorică", NS, XXIII (2012), 3–4, p. 269–290, la p. 270, 274).

[243] Din perspectiva „politicii internaţionale" a vremii (dar post 1453): Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri şi spaţiul românesc în secolele XV–XVI*, Bucureşti, 2001; Şt. Andreescu, *Papa Inocenţiu al VIII-lea şi cruciada*, în „Analele Putnei", XVII (2021), 1, p. 7–12.

[244] În februarie 1438, Veneţia îl instruia pe Ambrosio Baduario (Badoer), solul ei la curtea lui Gianfrancesco I Gonzaga, margravul Mantovei, căpitanul-general al armatei Republicii Sfântului Marcu şi vasalul împăratului Sigismund (Isabella Lazzarini, *Gianfrancesco I Gonzaga*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, LIV (2000), *sub voce*) să sublinieze că navele republicii îi duseseră la conciliu de unire a Bisericilor pe delegaţii [...] *de partibus Armenie, Vlachie, Zorzanie* [Georgia], *Rossie* [...] (ASVe, Collegio, *Secreti*, reg. 4, f. 246 (252)^{r} (10 februarie 1437 *More Veneto* = 1438). Aceşti trimişi se îmbarcaseră pe vasele de la Cetatea Albă şi Trebizonda, conform mesajul transmis pe 7 decembrie 1437 de Veneţia cardinalului de Sant'Angelo (ASVe, Collegio, Secreti, reg. 4, f. 225 (230)^{v}-226 (231)^{r}), lui

deocamdată datorită naturii suprinzătoare a istoriei configurate de drumurile mitropolitului Grigorie de la 1436[245].

Cazul mitropolitului Grigorie al *Moldovlahiei* şi al *valahilor, bulgarilor şi moldovlahilor* din *Regatul sau de la hotarele Ungariei* scoate din uitare fapte şi idei socotite acceptabile abia din vremea[246] lui Ştefan al III-lea *cel Mare* al Moldovei: implicarea Veneţiei în Ţările Române[247], planurile – externe – de unificare a *valahilor* şi a „concetăţenilor lor"[248] şi luptele – interne – pentru întâietate *valahă* dintre Ţara Românească şi Moldova[249]. Originile acestor realităţi din anii 1430 trebuie căutate în deceniile precedente[250], cel târziu de la prima politizare cunoscută a *dacilor*

Guiliano Cesarini, rămas în istorie drept unul dintre artizanii dezastrului cruciat de la Varna (Gerald Christianson, *Cesarini, the Conciliar Cardinal: The Basel Years, 1431–1438* (= *Kirchengeschichtliche Quellen und Studien*, X), St. Ottilien, 1979).

Câteva aspecte sunt de evidenţiat în acest context: (1) Veneţia folosea încă denumirea de *Vlachia*, tipică pentru secolul al XIV-lea (şi pentru veacul precedent), în secolul al XV-lea, mai ales după căderea Bizanţului (1453), impunându-se forma *Valachia* (vezi şi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 156, 160–161). (2) Imediat după ce a respins – cu ajutorul, printre alţii, al lui Maximilian I de Habsburg, *regele romanilor*, şi al sultanului Baiazid al II-lea – „pseudocruciada" lui Jan Albert Jagiello, regele Poloniei, care oficial ar fi trebuit să ducă la eliberarea Cetăţii Albe din puterea Imperiului Otoman (octombrie 1497), Ştefan al III-lea al Moldovei a mers (a fost dus în sanie, deoarece avea dificultăţi deja în a umbla şi a călări) la Mănăstirea Neamţ pentru sfinţirea noii ei biserici (vezi şi Gorovei-Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 340–341), care avea o gropniţă doar pentru un singur domn: Ştefan al II-lea.

[245] Pe lângă cazul istoriografiei româneşti transilvane dedicate unirii florentine (schiţat mai sus), se cuvine precizat, în încheiere, că mesajul de bază al actelor pontificale pentru Grigorie era cunoscut în istoriografia română cu mult înaintea războaielor balcanice şi a Primului Război Mondial, într-o epocă definită drept naţionalistă (o sinteză la N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908[1], p. 74).

[246] Pentru idei şi proiecte care acoperă aproape un secol (anii 1430 – anii 1530), vezi acum I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârşitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018.

[247] Este, de fapt, o idee mai veche – risipită însă – de a lui Nicolae Iorga, *Veneţia în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a II-a, XXXVII (1914–1915), p. 1–76. Vezi şi O. Cristea, *«Anotimpurile» veneţiene. Cronica unei hegemonii eşuate (1204–1484)*, în *Marea Neagră. Puteri maritime – puteri terestre (sec. XIII–XVIII)*, editor O. Cristea, Bucureşti, 2006, p. 76–101, dar şi Tessa Beverly, *Venetian Ambassadors, 1459–94: An Italian Elite* [teză de doctorat (University of Warwick)], Warwick, 1999, p. 333, 393 (Giovanni Antonio Minio ar fi fost trimis sol, împreună cu Pietro Tarallo, drept secretar, în anul 1470 la [...] <the> *Duke of Wallachia* [...]; verificând însă trimiterea la ASVe., Collegio, *Notatorio*, reg. 11. *1468–1474*, f. 51 (52)^{v}, din 14 septembrie 1469 [!], am constatat că Minio fusese trimis sol la Raguza, nu în *Valahia*, cel mai probabil *ducele Valahiei* din teza lui Beverly fiind vecinul Raguzei, Vlatko Kosača, ducele Herţegovinei, numit şi *Valacheo* în epocă; cf. de pildă O. Cristea, *Acest domn de la miazănoapte. Ştefan cel Mare în documente inedite veneţiene*, Bucureşti, 2004[1], p. 75–76; subiectul misiunii vest-balcanice a lui Minio de la 1469–1470 ar merita însă reluat).

[248] La distanţă de aproape şapte decenii: Constatin Karadja, *Cea mai veche menţiune a Daciei în tipar*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a III-a, XXII (1944), p. 601–606, cu planşe; Al. Simon, *From Wallachia* to *Dacia*: *International Politics and Political Ideology in the Last Decades of the Fifteenth Century*, în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (= *Studies in Russia and Eastern Europe*, XI), editori M. Rady, Al. Simon, London, 2013, p. 91–100, la p. 93, 99.

[249] În special: Papacostea, *Politica externă*, p. 20–24. Vezi şi V. Pervain, *Lupta anti-otomană a Ţărilor Române în anii 1419–1420*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj-Napoca", XIX (1979), p. 56–79; V. Ciocîltan, *Competiţia pentru controlul Dunării inferioare (1412–1420)*, în „Revista de Istorie", XXXV (1982), 11, p. 1191–1203.

[250] Amintim astfel aici un pasaj (tot) dintr-un raport florentin (*Comiamissioni di Rinaldo degli Albizzi*, II, no. XLVIII–965, p. 586): [...] *A di detto* [10 mai 1426], *vennono nuove* [la Tata] *come Vaivoda*

(1403)[251], petrecută la vremea luptelor pentru Sfânta Coroană a Ungariei dintre Sigismund de Luxemburg, cel dintâi *împărat* – bizantin(o-otoman) – *al peonilor şi al dacilor*[252] şi Ladislau de Anjou, regele Neapolelui, a cărui *fericită* – dar numai dorită – putere regală ungară îi reunea şi pe *daci*[253]. Nimeni nu a spus că istoria era şi este perfectă.

Anexă documentară*

I. Florenţa, 10 martie 1436
Papa Eugeniu al IV-lea către Grigorie, arhiepiscopul *Moldovlahiei*

Copie coevă: Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Registra Vaticana, [no.] 374. *1435–1438*, f. 59^{v}–60^{r}.

Ediţii: [Odorico Rinaldi,] *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt*, XVIII. *Ab Anno M.CCCC.XVII usque ad Annum M.CCCC.LVIII*, Köln, 1694, *Ad annum 1436*, no. 27, p. 164; [Idem,] *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo*, editor Giovanni Domenico Mansi, IX[*1424–1453*], Lucca, 1752, *Ad annum 1436*, p. 227–228; *Acta Eugenii PP IV (1431–1447)* (= *Fontes*, III, 15), editor Georgio Fedalto, Roma, 1990, no. 421, p. 229–230.

Venerabili fratri Gregorio, archiepiscopo Moldoblachie[254]*, salutem etc.*

Cum fuerimus semper ad receptionem Grecorum ad nostrum ex Romane ecclesie gremium venire volencium, sincera voluntate et benigne dispositi, novissime te, qui retroactis temporibus ipsius Romane ecclesie ritum in cunctis articulis expresse professus et per crismatis unctionem, quam ad presenciam nostram veniens devote suscepisti, in nostra et dicte Romane ecclesie obedientia confirmatus existis,

---

di Valacchia, signore di gran potenzia a' confini de' Turchi, era morto; che assai misse di pensiero a tutti; e però si diliberò lo' mperadore [Sigismund de Luxemburg] *lasciasse l'andata di Norimbergh* [Nürnberg] *e andasse in Valacchia a resistere ec. E lo Spano* [Filippo Buondelmonti degli Scolari (Pippo Spano)] *si misse in punto andarvi in prima lui con 20 milia de' suoi cavagli ec.* [...]. Dan al II-lea al Ţării Româneşti nu a murit însă. Reacţia lui Sigismund a declanşat în schimb o veritabilă cruciadă (N. Iorga, *Un prinţ cruciat portughez în Ţara Românească a secolului XV*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", seria a III-a, IV (1925), p. 333–337; V. Pervain, *Lupta anti-otomană la Dunărea de Jos în anii 1422–1427*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj-Napoca", XXVI (1983–1984), p. 85–117).

[251] Un text notabil: ASF, Signori, *Missive*, I, Cancellaria, reg. 26, f. 15^{v} (7 septembrie 1403).

[252] Vezi ediţiile Reinsch (la p. 30) şi Grecu (p. 27–28) ale lui <Mihail> Critobul din Imbros.

[253] Vezi studiile citate ale lui Gündisch, „Cnezii români" şi „Siebenbürgen", precum şi observaţia „statistică", folosită mai devreme, a lui Drăgan din *Nobilimea*, p. 269.

***** Dorim să mulţumim pentru ajutor, completări şi corecturi profesorilor Ovidiu Cristea (Bucureşti – Constanţa), Liviu Pilat (Iaşi) şi Ioan-Aurel Pop (Cluj-Napoca – Bucureşti).

[254] Grafia folosită pentru *Moldovlahia* sugerează că documentele cu care Grigorie venise la papă fuseseră redactate în limba greacă la Constantinopol, uzul latinei fiind problematic atât la curtea împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul, cât şi în cancelaria patriarhului ecumenic Iosif al II-lea (Gastgeber, *Byzanz und das Konzil zu Basel und Ferrara*, p. 98).

benignus complexi sumus, sperantes in Domino, qui mentes hominum sua illustrat celementia, mentem tuam in veritate catholice fidei ita stabilitam et roboratum esse, ut non solum in eadem veritate permansurus existas, sed Grecos ad huiusmodi veritatis cognitionem, verbo et exemplo, sedulo inducere studebis. Hac itaque consideracione inducti, personam tuam nobis et Sedi Apostolice devotam debito honore prosequi et oberrancionum animarum periculis, quantum nobis ex altro permittitur, providere volentes, tibi, qui Spiritum sanctum a Patre et Filio procedere et omnes articulos, quos sancta Romana ecclesia tenet, indubie profiteris, omnes et singulos Grecos utriusque sexus cuiuscumque ordinis preeminentie vel dignitatis existant, Valacos[255]*, Vulgaros*[256] *et Moldov*<l>*achos*[257] *in regno seu confinibus Ungarie in presenciarum existentes, qui tuo suasu et hortacione sive alias sponte ad nostram et dicte Romane ecclesie unitatem venere voluerint, si hoc a te humiliter petierint, et articulos, quos dicta catholica Romana tenet ecclesia expresse professi fuerint, a penis et sentenciis spiritualibus et temporalibus, etiam cismatis et heresis crimen sapentibus, absolvendi, iuxta formam dicte Romane ecclesie consuetam, iniuncta personis ipsis pro modo culpe penitentia salutari ac recepto ab eisdem iuramento, quod in pristinos errores non relabentur, nec persistentibus et relabantibus in errores huiusmodi prestabunt auxilium, consilium vel favorem ac alia que de iure fuerint iniungenda ac personas ipsas ad nostram et ipsius Romane ecclesie unitatem recipiendi, et per crismatis unctionem eas etiam confirmandi necnon omnia et singula, circa reductionem huiusmodi ad Dei laudem et nostram ac prefate Romane ecclesie honorem et augmentum pertinencia, agendi, faciendi et exequendi auctoritate apostolica, tenore presencium, concedimus facultatem. Tu vero venerabilis frater, hoc sanctum et religiosum onus tibi iniunctum sincera devocione suscipias et id omni studio et dilligentia prosequaris, et sanctiorem animum inducere studeas, ut nominus exemplo vite, quam tuis suasionibus, Greci, ipsi ad nostram et dicte sedia et prefate Romane ecclesie unitatem venire incitentur*[258]*, ex quo ut in tua devocione speramus rem Deo acceptam et fidei catholice salutarem et nobis gratam efficies et huisumodi tuis religionis operibus in hiis que tue fraternitatis et tuorum honores et commoda respiciunt, memoratam sedem et nos semper magis benignos et prospicios reperies.*

Datum Florencie, anno incarnationis dominice millesimo quadrigentesimo tricesimo quinto[259]*, sexto idus marcii, pontificatus nostri anno quinto.*

---

[255] Observăm că din *Valacos* lipeşte *h*-ul, comun, din *Moldoblac**h**ie* şi din *Moldov*<l>*ac**h**os*.

[256] Forma ***V**ulgaros* în loc de ***B**ulgaros* ar putea fi socotită drept un indiciu că, şi în acest caz, la baza actelor papei Eugeniu al IV-lea pentru Grigorie au stat documente în limba greacă. Deoarece era vorba de bulgarul Iosif al II-lea, patriarhul ecumenic de viţă ţarală şişmanidă, evităm alte comentarii în absenţa altor izvoare coeve lămuritoare.

[257] Scribul nu a fost consecvent: a folosit *Moldoblachia* pentru dioceza de bază a lui Grigorie şi *Moldovachos* pentru credincioşii săi, uitând pe deasupra şi un *l*. Pare destul de probabil că scribul/copistul pontifical nu era familiarizat cu etnonimele din zona Ţărilor Române.

[258] Aici se oprea textul în ediţiile Rinaldi (1694 şi 1752), care săreau apoi la datarea actului.

[259] La curia romană se folosea predominant stilul încarnării (anul începea pe 25 martie), aşa-numitul stil florentin. El a devenit obligatoriu ulterior pentru bulele papale prin hotărârea lui Eugeniu al IV-lea din 1445. În schimb, pentru brevele pontificale se foloseşte stilul nativităţii (anul nou era pe 25 decembrie) (Adriano Cappelli, *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo dal principio dell'era cristiana ai giorni nostri*, Milano, 1930[2], p. 11, 15).

II. Florenţa, 11 martie 1436

Copie coevă: Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Registra Vaticana, [no.] 374. *1435–1438*, f. 59[r].

Ediţii: Augustin Theiner, *Vetera monumenta slavorum meridionalium históriám illustrantia*, I. *Ab Innocentio PP. III usque ad Paulum PP. III. 1198–1549*, Roma, 1863, no. 536, p. 374 (ediţie preluată – tot *ad annum* 1435 – în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/2. *1346–1450*, editor Nicolae Densuşianu, Bucureşti, 1890, no. 502, p. 599–600); *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes*(= *Concilium Florentinum: documenta et scriptores*, A, I–III), I. *Epistolae pontificiae de rebus ante Concilium Florentinum gestis (1418–1438)*, editor Georg Hofmann, Roma, 1940, no. 55, p. 49[260].

Regest (notiţă): *Acta Eugenii PP IV (1431–1447)* (= *Fontes*, III, 15), editor Georgio Fedalto, Roma, 1990, no. 422, p. 230[261].

Eugenius episcopus etc. Universis etc. salutem etc.

Novissime venerabilis frater noster Gregorius archiepiscopus Moldoblachie, spiritus sancti lumine illustratus, veritatem catholice fidei cognoscens ad nostram et ecclesie Romane unitatem et obedientiam redactus est. Cum autem ad nonnullas mundi partes pro augmento catholice fidei et Romane ecclesie se transferre proponat, nos optantes eundem archiepiscopum cum eius comitiva equitum et peditum et familiaribus in personis, equis et bonis omnibus in eundo, stando et redeundo plena ubique securitate gaudere, universitatem vestram requirimus et hortamur in domino, subditis vero nostris et gentium armorum capitaneis ubicunque militantibus districte precipiendo mandamus, quatenus prefatum archiepiscopum cum eius comitiva equitum et peditum, salmis, valisiis, rebus et bonis omnibus per nostra et per vestra territoria, passus, portus, pontes et loca quelibet tam per aquam tam per terram transire, stare, ire et redire pro nostra et apostolice sedis reverentia adsque solutione gabelle vel alicuius alterius impositionis exactione libere permittatis, nec eidem vel comitive, sociis et familiaribus predictis molestiam sive gravamen aliquod inferatis, nec ab aliis, quantum in vobis fuerit, permittatis inferri, sed eum benigne recipientes et pertractantes, sibi pro se et comitiva huiusmodi de securo transitu et receptu sic liberaliter providere curetis, ut exinde vestra devotio apud nos et sedem predictam digne commendari valeat.

Datum Florencie, anno incarnationis dominice millesimo quadrigentesimo tricesimo quinto, V idus marcii, pontificatus nostri anno sexto [!][262].

---

[260] Hofmann a indicat în mod greşit că documentul fusese publicat în colecţia Rinaldi în 1694 (i.e. *Ad annum 1436, no. 27*), confundându-l cu documentul no. I din această anexă.

[261] Fedalto a indicat doar ediţia Hofmann (1940) drept izvor pentru notiţa sa din 1990. Însumând ediţiile amintite (de la Rinaldi, în 1694, la Fedalto, în 1990) se poate vedea că de fapt niciodată actele pontificale referitoare la Grigorie nu au fost publicate împreună. Cu toate acestea, ambele surse îi erau cunoscute – după ediţiile *Baronius* [i.e. Rinaldi] şi Hurmuzaki – lui Iorga (de pildă *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 74; după Iorga, acţiunea romană a lui Grigorie ar fi fost doar o iniţiativă privată, pe care nici Iliaş I, nici Ştefan al II-lea nu o puteau accepta).

[262] Nici Theiner (1863), nici Hofmann (1940) nu au remarcat eroarea de datare a copistului. Dacă acesta ar fi vrut să folosească stilul nativităţii, ar fi trebuit să schimbe anul în 1436.

III. <Buda> 1 mai <1436>
B., subordonatul lui Ioan de Dominis, episcopul de Senj şi legatul papei Eugeniu al IV-lea în Ungaria, către Fantino Vallaresso, arhiepiscopul Cretei

Copie din a doua jumătate a secolului al XV-lea: Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, Barb. Lat. 1809, pp. [!] 639–642.

Ediţii:Vittorio Peri, „Tre lettere inedite a Fantino Valaresso e un suo catechismo attribuito a Fantino Dandolo", în *Miscellanea di studi in onore di Vittore Branca* (= *Biblioteca dell'Archivum Romanicum*, I, 180), III. *Umanesimo e Rinascimento a Firenze e a Venezia*, Firenze, 1983, p. 41–67, în Anexă, no. I, p. 63–64; Maffeo Vallaresso, *Epistolario* (*1450–1471*) *e gli altri documenti trasmessi dal codice Vaticano Barberiniano Latino 1809*, editori Matteo Melchiorre, Matteo Venier, Ljubljana, 2021, Partea a III-a. *Miscellanea di lettere di Fantino Vallaresso arcivescovo di Creta e di altri autori (1431–1466)*, no. 9, p. 697–698.

B.[263] *Ab. Fan*<tino> *ar*<chiepiscopo> *Cre*<thensi>

Graecus quidam metropolitanus[264] *de Constantinopoli VIII idus Apriles*[265] *Budam ad Caesarem quibusdam cum famulis et uno monacho religioso ut videtur probo applicuit, qui litteras apostolicas videlicet commendatitias ad imperatorem*[266] *portavit. Quibus lectis intelleximus eum magno ac constanti animo, primo, Graecorum haereses corde suo abiecisse et penitus abnegasse; deinde, sacro chrismate in Romana curia perunctum fuisse*[267]*. O felicia tempora nostra, pater*

[263] Identitatea emitentului rămâne o problemă dificilă (cf. deja Peri, *Tre lettere inedite*, p. 53–54). Propunem identificarea acestuia cu Benedetto de Gallelis, din Zadar, un apropiat deopotrivă al familiilor de Dominis şi Vallaresso (cf. inclusiv un act dat pe 15 mai 1461 la Rab, care a fost scos recent la licitaţie pentru suma de 180 000 forinţi https://www.darabanth.com/en/online-auction/361/categories~Art-and-other-collectibles/Historical-documents-manuscripts~500021/1461-Arbe-ma-Rab-Horvatorszag-Giovanni-de-Dominis-arbei-palotagrof-comes-palatinus-a-zara~II2009299/?q=croatia&text_src=also_in_contents). Benedeto de Gallelis, *W*<a>*radinensis diocesis* (adică, din dioceza Oradiei), apăruse anterior drept martor pentru patriarhul de Aquileia, Ludovic de Teck (1412–1435), delegatul Conciliului de la Basel, pe 31 august 1434, chiar la Basel (Angelo Marsich, *Regesto delle pergamene conservate nell'archivio del Reverendissimo Capitolo della Catedrale di Trieste* [XI], în „Archeografo Triestino", seria a II-a, IX (XIII) (1883), p. 201–208, la no. 280, p. 204). De Teck a fost un adversar înverşunat al lui Eugeniu al IV-lea (Franz von Krones, *Ludwig, Patriarch von Aquileja*, în „Allgemeine Deutsche Biographie", IX (1934), p. 483–485). Subiectul ar merita dezvoltat (vezi şi I.-A. Pop, *Patriarhatul de Aquileia şi Sigismund de Luxemburg*, în *Istoria ca interogaţie: Mariei Crăciun la o aniversare*, editori Carmen Florea, Greta-Monica Miron, Cluj-Napoca, 2020, p. 95–108).

[264] Grigorie, mitropolitul *Moldovlahiei*. Observăm că, spre deosebire de papa Eugeniu al IV-lea, autorul scrisorii folosea titlul de mitropolit şi nu cel de arhiepiscop pentru ierarh.

[265] 6 aprilie <1436>.

[266] Sigismund de Luxemburg.

[267] În iunie 1434, Eugeniu al IV-lea fugise din Roma din cauza rebeliunii „republicane" a familiei Colonna. După ce petrecuse o vreme la Pisa, se stabilise la Florenţa în octombrie, tocmai când, viitorul arhiepiscop al Florenţei, Giovanni Vitelleschi, restabilise controlul pontifical asupra oraşului de pe Tibru. Cu toate acestea, Eugeniu al IV-lea a refuzat să se întoarcă, împreună cu curia, la Roma, ultima oară chiar în ianuarie 1436. Eugeniu avea să revină la Roma abia la sfârşitul lui septembrie 1443 (vezi şi Anthony F. D'Elia, *A Sudden Terror: The Plot to Murder the Pope in Renaissance Rome*, Cambridge, MA, 2009, p. 40–41). În aceste condiţii, formularea lui *B.* ([...], *sacro chrismate in Romana curia perunctum fuisse* [...]) este de înţeles. Este de înţeles şi de ce trebuie să ridicăm problema dacă Grigorie şi-a desăvârşit „unirea"

optime, quod Graecorum, vel rectius dicam Christianorum decus, gloriosus misertus generis, quod inter se divisum et longis iam ex infidelibus exagitatum temporibus, in eum gradum et culmen Eugenium sanctissimum dominum nostrum erexit. Venerabili sanctitate atque animi celsitudine eius etiam singuli eorum ad osculandum sanctitatis suae pedes tanquam orthodoxi sponte festinant et universum Graecorum, Boemorum atque ceterorum haereticorum genus in primam unionem libertatemque et statum reduci non dubitamus.

Cum itaque imperator intellexerit quid ipse metropolitanus per litteras domini nostri a maiestate Caesaris[268] *peteret, maiestas sacra sereno vultu iucundoque animo versus Vlachiam*[269] *miserat eum, ubi eidem debeat ecclesia una cum aliqua possessione conferri*[270]*. Praeterea Boemorum principes*[271] *cum eorum sacerdotibus*[272] *nec non dominus Constanciensis sacri concilii ambassiator*[273] *cum eius sociis*[274] *in civitate Giglaviae*[275]*, quae prope Boemiae metas scita est, magno cum desiderio maiestatem sanctam expectant, ut ibi et spiritualium et temporalium conclusionem conficiant. Imperator cras sine dubio Buda Giglaviam versus equitabit, celeriter ut solet. Quare rumor est inter Boemos et ceteros Christianos in spiritualibus et temporalibus fore optimam pacem. Intendunt denique Boemi parata conclusione maximo cum triumpho Pragam ducere Caesarem, tanquam Boemiae regem, quicquid autem vel conclusum vel secutum fuerit de his te meis litteris faciam certiorem, sed de his hactenus.*

---

printr-un pelerinaj la Roma sau ierarhul s-a oprit la Florența. Pe baza mărturiei, de la începutul anilor 1450 însă, a lui Flavio Biondo privitoare la pelerinii valahi care veneau la Roma (*Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem de expeditione in Thurcos*, în *Scritti inediti e rari di Flavio Biondo* (= *Studi e Testi*, XLVIII), editor Bartolomeo Nogara, Città del Vaticano, 1927, p. 31–58, la p. 44–45) și a intereselor papei Eugeniu al IV-lea de la începutul lui 1436, am putea presupune că Grigorie a fost trimis de suveranul pontif și la Roma, pentru câteva zile, ca o demonstrație a puterii papale, din nou „în exil".

[268] Sigismund de Luxemburg.

[269] Țara Românească.

[270] Cazul acestui domeniu (identificabil, după noi, cu pământurile Mănăstirii Râmeț, din Comitatul Alba și din vecinătatea Albei Iulia, reședința episcopului de rit *latin* al Transilvaniei) ar trebui să ducă la redeschiderea subiectului dijmelor creștinilor de rit *grec* (vezi ultima oară G. Hégyi, *Did Romanians living o Church Estates in Medieval Transylvania pay the Tithe?*, în „Hungarian Historical Review", VII (2018), 4, p. 694–717; fără vreo referire la evenimentele de la 1437–1438, dar în schimb cu o valoroasă discuție a unui act controversat din *1426*).

[271] Pentru diverșii nobili care puteau intra în categoria *principilor* (vezi și Blanka Zilynská, *Biskup Filibert a české země*, în *Jihlava a Basilejská kompaktáta*, editori Dana Nováková, Karel Křesadlo, Eva Nedbalová, Jihlava, 1992, p. 56–94, mai ales p. 60–64). Aici se cuvine amintit însă Oldřich (Ulrich) de Rožmberk (Rosenberg), omul de încredere al lui Sigismund (John Klassen, *The Public and Domestic Faces of Ulrich of Rozmberk*, în „The Sixteenth Century Journal", XXXI (2000), 3, p. 699–718, la p. 706–707).

[272] Pentru prelații implicați, vezi Šmahel, *Die Basler Kompaktaten*, p. 60–66, 92–93.

[273] Philibert de Montjeu, episcop de Coutences, în Normandia (cf. deja Peri, *Tre lettere inedite*, p. 52; vezi acum Christian Kleinert: *Philibert de Montjeu (ca. 1374–1439). Ein Bischof im Zeitalter der Reformkonzilien und des Hundertjährigen Krieges,* Ostfildern, 2004).

[274] În special Ioan (Juan) Palomar, arhidiaconul Barcelonei (Thomas Fudge, *The Hussites and the Council*, în *A Companion to the Council of Basel* (= *Brill's Companions to the Christian Tradition*, LXXIV), editori Michiel Decaluwe, Thomas M. Izbicki, Gerald Christianson Leiden, 2017, p. 254–281, la p. 276).

[275] Jihlava.

Ego enim, pater honorande, inter has immanes et barbaras nationes, ubi domum propriam non cognosco, nullos sacros ordines recipere volui neque quousque hoc modo fuero vagus unquam recipiam. Mordet me conscientia, pater colendissime, quod in hac corporis et animi agitatione divinos indigne ordines assumam. Quare statui mutare propositum post Boemorum conclusionem. Nam dominus meus Seg<niensis>[276] *si post eorum conclusionem in Italiam equitaverit, bene mecum erit actum. Si non, vigilabo quonam modo istuc ad te possim reduci. Istic enim non in Hungaria res agitur mea et ecclesiae tuae, pater, praecipue non alii servare desidero vehementer. Idcirco ut res mea tibi curae sit, obsecro caritatem et benignitatem tuam cum praesertim scias litteras apostolicas me iam diu impetrasse et acceptas esse a sacro capitulo ecclesiae tuae Cre*<thensis>. *Sed confisus equidem incredibili celsitudine tuae benignitatis etiam sine litteris apostolicis etiam quaerebas dum fuerimus Cretae et quaeres me in tua ecclesia honorare. Clarissimis viris domino Dominico*[277] *et M.*[278] *benemeritis tuis cappellanis me velim commendes. Quid autem tu super mea re sentias, quidve consilii praestes velim quam primum per litteras tuas me facias certiorem diligenterque tanquam servitorum minimum admoneas tuum. B. hoc firmiter scias quod si idem dominus meus* [p. 642] *Seg*<niensis > *in Italiam non venerit, in hac aestate sine mora eum sum relicturus et istuc venire operam dabo. Vale dignissime praesulum.*

Kalendis Maii[279].

IV. Zadar, 20 aprilie <1452>
Maffe Vallaresso, arhiepiscopul Zadar-ului, către Francesco Foscari, dogele Veneţiei

Copie din a doua jumătate a secolului al XV-lea: Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, Barb. Lat. 1809, p. [!] 36–37.

Ediţii: Luka Jelić, „*Regestum litterarum* zadarskoga nadbiskupa Mafeja Vallaressa (1449 do 1496 god.)”, *Starine*, XXIX (1898), p. 33–94, la no. 3, p. 46; Maffeo Vallaresso, *Epistolario* (*1450–1471*) *e gli altri documenti trasmessi dal codice Vaticano Barberiniano Latino 1809*, editori Matteo Melchiorre, Matteo Venier, Ljubljana, 2021, partea I. *Lettere di Maffeo Vallaresso e di suoi corrispondenti (1450–1471)*, no. 51 (30), p. 204.

Illustrissimo dominio Venetiarum.

Serenissime princeps et cetera. a Superioribus diebus sicuti fortuna tulit, accidit in his regionibus quidam enormis et inauditus casus: quod quidam presbyter

[276] În mod inexplicabil, *Seg*. a fost întregit greşit *Seg* <ismundus> în Vallaresso, *Epistolario.*

[277] Capelanul Domenico? (personaj neidentificat).

[278] Capelanul M<arco?> (personaj neidentificat).

[279] Adunarea de la Jihlava, itinerariul împăratului Sigismund şi actele papei Eugeniu al IV-lea pentru arhiepiscopul Grigorie impun datarea scrisorii către Fantino Vallareso în anul 1436.

genere Vulachus[280] *sceleratissimae vitae, habitator Pagi*[281]*, commisit ibidem homicidium pensatum, assasinamentum et furtum in persona cuiusdam Pagensis. Capto igitur dicto nequissimo presbytero, et* [p. 37] *cognito de eius delicto per iudicium et officium meum, tandem iustitia sic exigente, damnandus est ad perpetuam paenitentiam panis et aquae in cabia, nam degradari et in potestatem iudicis saecularis tradi requi*<si>*vit, multis rebus opportunis adhuiusmodi solemnitatem deficientibus*[282].

Cumque excogitarem locum apud quem sententia exequeretur, nullum locum idoneum et securum inveni, ubi cabia poneretur, nisi apud aliquam turrim castri vestri Hyadrae, habitoque de hoc colloquio cum magnificis rectoribus vestris et cetera. Nam sicuti vestra Excellentia declarabit, ita exequetur, videborque Deo et mundo satisfecisse, gratiae Serenitatis vestrae humiliter semper me recommitendo.

Hyadrae, XX Aprilis[283].

EUGENIUS IV, SIGISMUND OF LUXEMBURG AND THE HIERARCH FOR ALL WALLACHIANS IN SPRING 1436

Abstract

On 1 March 1436, Pope Eugenius IV appointed Giovanni de Dominis, bishop of Senj, as Papal legate for Hungary (de Dominis later became bishop of Oradea and died at the battle of Varna in 1444). Nine days later (10 March 1436), still from Florence, Eugenius IV placed the 'Wallachians, the Bulgarians and the Moldovlachs' in 'the Kingdom or at the Borders of Hungary' under the authority of Gregory, the metropolite of Moldovlachia (i.e. Moldavia), who had personally acknowledged the authority of the heir of Saint Peter. A day later, on 11 March, the pope issued a universal safe-conduct for Gregory, sent out to 'augment the Catholic faith and the Church of Rome'.

[280] Datorită formei numelui, tipică pentru administraţia veneţiană de pe coastele Balcanilor (vezi şi Stamatis C. Caratzas, *Les Tzacones* (= *Supplementa Byzantina*, IV), Berlin – New York, 1976, p. 120–121), era vorba probabil de un preot vlah din *hinterland*-ul Zadar-ului. Totuşi, în acest context, două precizări sunt necesare. (1) Pentru Raguza (Dubrovnik-ul), *Vlahia Maior* era Ţara Românească, iar *Vlahia Inferior* era „anexa" Herţegovinei/ a Ducatului de Sfântul Sava de la 1448 (I.-A. Pop, Al. Simon, *O altă istorie: Raguza despre Vlad Ţepeş la începutul anului 1474*, în *Teme şi metode de cercetare în istorie şi filologie*, editori Sorin Şipoş, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Laura Ardelean, Milano – Cluj-Napoca, 2022, p. 21–39, la p. 35, nota 82). (2) Nume precum Dragoş, Mircea sau Bogdan erau foarte frecvente în zona Split-ului încă de la 1357–1358 (*Zapisnici Velikog vijeća grada Splita. 1352–1354, 1357-1359*, editori Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović, *Zavod za Povijesne Znanosti Istraživačkog Centra JAZU*, XII (1982), p. 63–266, în acest caz no. 81, p. 160; nos. 148–149, p. 207–208).

[281] Este vorba nu despre un sat oarecare, ci despre insula Pag(o), disputată între tocmai Zadar şi Rab sub privirile Veneţiei, care stăpânea insula de la 1409, când o cumpărase împreună cea mai mare parte a Dalmaţiei de la Ladislau de Anjou, regele Neapolelui şi rivalul lui Sigismund de Luxemburg (Wolfgang von Stromer, *Landmacht gegen Seemacht: Kaiser Sigismunds Kontinentalsperre gegen Venedig 1412–1433*, în „Zeitschrift für Historische Forschung", XXII (1995), 2, p. 145–189, la p. 155).

[282] Soarta hotărâtă preotului de către arhiepiscopul – de rit *latin* – de Zadar arată că acest *prezbiter scelerat*, deşi definit prin calitatea sa etnică de *vulachus*, era fie de rit *latin*, fie de rit *grec*, dar unit cu Roma.

[283] Datare scrisorii în anul 1452 este impusă de poziţia acesteia în epistolar.

On 1 May, that same year, a member of de Dominis' staff, signed *B.*, wrote from Buda to Fantino Vallaresso, the archbishop of Crete. *B.* informed Vallaresso that "that Greek metropolite', who earlier come to Rome from Constantinople, had arrived in Buda, together with his retinue, on 8 April. In In compliance with Eugenius IV' wishes Sigismund of Luxemburg, king of Hungary and Bohemia, crowned emperor by Eugenius IV (1433), had dispatched the hierarch 'towards Vlachia', where the hierarch, that is Gregory, was to receive a church and an estate (his seat was probably the Monastery of Râmeţ, built under the Angevines in central Transylvania). *B.* praised Gregory's Roman allegiance and his abjuration of 'Greek heresies' as a major step towards the return of the Greeks to the bosom of Christendom. Additionally, "Gregory's union" was deemed a very good omen for the soon to be concluded – under Sigismund's auspices – "Compacts of Jihlava" (July 1436) that were supposed to bring an end to the long Hussite wars

Eugenius IV' decision to entrust the Greek rite Christians (the Wallachians and Bulgarians, not the Serbians) in the eastern parts of the Kingdom of Hungary to Gregory, metropolite of Moldavia, annulled the arrangements concluded between Sigismund of Luxemburg and Manuel II Palaeologus, and Mircea I of Wallachia, in the early 1390s. Based on them, Greek rite Christians in the eastern parts of Hungary were divided between the Monastery of Peri (in the – far – north), a *stavropighia* of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, and the metropolitanates of *Ungrovlachia* and of Severin (in the south), of Wallachia's two "halves". Unsurprisingly perhaps, Gregory however did not attend the subsequent Council of Ferrara-Florence (1438–1439). The (new) metropolite of Moldavia and its main representative was Damian, a (Bulgarian?) proxy of the ecumenical patriarch Joseph II.

The "pre-Florentine" story of Gregory of Moldavia (and Transylvania) provides more questions than answers. Three facts are however beyond doubt.1. Eugenius continued using Moldavia as unionist Papal Wallachian spearhead into Eastern and Central Europe after the Union of Florence was signed (July 1439). 2. As voivode of Transylvania from 1441 onwards (and later as regent of Hungary), John Hunyadi, who had accompanied "*pater*" Sigismund to the imperial coronation in Rome, tried to control Moldavia, using the election/ imposition of Wladyslaw III Jagiello, king of Poland, as king of Hungary (June 1440). 3. Even before Greek rite Cardinal Isidor read the Florentine decree of union in Buda (March 1440), prior to Wladyslaw's enthronement (July 1440), the election of a Greek rite king of Hungary was not ruled out as an option (Lazar, one of the sons of Serbian despot George Branković, was considered as candidate for the throne in January 1440).

In spring 1436, when Eugenius, and Sigismund, rearranged – via Moldavia – Greek rite structures in (mainly) Transylvania, *Dracula's* father, Vlad II was not yet voivode of neighbouring Wallachia and the secular lord of the metroplitanates of *Ungrovlachia* (in Argeş) and of Severin (whose seat was under Hungarian direct authority, since the early 1420s, and whose ban John Hunyadi became in May 1439). Vlad II had repeatedly failed to take Wallachia. In spring 1436, Vlad II was only Sigismund's lord of the southern borders of Transylvania. Wallachia was under the grip of Murad II, who finally married Mara, George Branković's daughter, in late August 1436. The sultan naturally opposed any – crusader – union between 'Greeks' and 'Latins', after also failing to win the goodwill of Sigismund at the Council of Basel (December 1433) through the agency of the 'other duke of Wallachia', presented as the 'brother of the Turk' and possibly identical with Vlad II.

Though partitioned between the brothers Elias I and Stephen II (a new, and more lasting, reconciliation was reached between them in April 1436), Moldavia was under those circumstances a better option for Eugenius IV' designs (and for Sigismund's, and maybe even for John VIII's). Moldavia also had a major "international" and Wallachian advantage. Moldavia had been created a duchy (to whom the 'nation of Vlachia' had been entrusted by the Papacy) under the direct authority of Pope Urban VI (1370), and under the protection of Emperor Charles IV of Luxemburg, Sigismund's father.

Allied with Elias I and Stephen II, the sons of Alexander I of Moldavia, enthroned by Mircea I in 1400, Vlad II eventually ascended the throne of Wallachia in autumn 1436 against Ottoman opposition. By spring 1437, prior to Sigismund's death, Vlad acknowledged Murad as his suzerain. Vlad then led the way for Murad's troops into Transylvania, ravaged by the "popular uprisings" since spring 1437. Hence, *Dracula*'s father was justly and immediately called a 'son of whore' by Eberhard Windecke, Sigismund's chronicler.

None of the two metropolites of Wallachia were present at the Council of Ferrara-Florence (February/ April 1438 – July 1439), although the Council of Basel had been informed, in August 1437, that both were active. Their absence from the council in Italy served not only Murad II, but also Albert II of Habsburg, Sigismund's son-in-law and successor. Albert supported the rival "anti-Papal" Council of Basel, endorsed also in Poland, ruled by the very young Wladyslaw. Furthermore, in order to protect Hungary, Albert had been compelled to come to terms with Vlad II (by July 1439 the latest).

Even though, from the beginning until the end of the unionist talks in Italy, it would have been in their power (and in their interest), neither the Byzantine emperor, nor the ecumenical patriarch replaced the metropolites of *Ungrovlachia* and of Severin with men of their confidence. We can only speculate as to the reasons. We know solely the results: (1) for the Papacy, Moldavia stood for the Wallachians in their entirety (though Elias I was loyal to pro-Basel Krakow and (2) the crusaders of Wladyslaw III and John Hunyadi drove Vlad II and his sons into Ottoman exile (1442). Albert II's death (October 1439), just three months after the conclusion of Union of Florence, and the subsequent structural crisis in Hungary did not help Christian stability north of the Lower Danube.

The conflict, bitter by spring 1436, between Eugenius IV and the Council of Basel further complicated matters. Eugenius, supported by Venice, focused on Moldavia. Basel seems to have turned to Wallachia and Vlad II. The Ragusan Dominican, John Stojković, highly familiar with both Wallachia and Constantinople, was appointed by Basel Latin rite bishop of Wallachian Argeş (October 1438). He was then created cardinal *tituli Sancti Sixti* by Felix V (October 1440), elected (anti-) pope by the Council of Basel (November 1439), after the conclusion of the Union of Florence (July 1439). Because Felix V resigned only in April 1449 (more than two years after the death of Eugenius IV in February 1447), the German reported conversion of Vlad III *Dracula* after John Hunyadi, regent of Hungary and voivode – to be – of Wallachia, executed Vlad II *Dracul* (and his first-born son, Mircea) in November 1447, might have an additional meaning.

For the time being, it safer therefore to focus (1) on the case of Gregory as a failed – pre-Florentine – unionist experiment that was initially sanctioned by at least part of the Byzantine leadership (Emperor John VIII Palaeologus and perhaps also the Ecumenical Patriarch Joseph II) and (2) on the "Wallachian" choices of Eugenius IV and Venice. (1) Gregory's mission was most likely a rapid failure because his "Roman deal" was too extreme for other Greek rite hierarchs and politicians and because he was met with disgust by the Latin rite bishop of Transylvania, the influential George Lepes, who would have issued Gregory at best as some sort of Greek rite inquisitor, in the fashion of Giacomo Della Marca, invited to Transylvania by Lepes on precisely 8 May 1436 (a month after Gregory had arrived in Buda). (2) already by 1437, not only Rome, but also Venice had chosen Moldavia over Wallachia "on Wallachian soil". In addition to Constantinople and Trebizond, Moldavia's main harbour, Cetatea Albă (Moncastro, Akkerman) was used as assembly point for the Eastern delegates that sailed on Venetian galleys to the council in the Italian Peninsula.

The so-far unknown or simply neglected documents indicate that Wallachian – state and Church – matters that were deemed specific for the second half of the 15th century (i.e. the fall of Constantinople and the rise of Stephen III of Moldavia) can be traced back to the final decade of Sigismund of Luxemburg's reign, who wanted to have his own council of union (preferably in Buda). It was perhaps not without a reason that Mehmed II's Critobulos, Sigismund was the first 'emperor of the Peons [i.e. the Hungarians] and of the Dacians' [i.e. of the Wallachians]'.

DIMITRIE CANTEMIR – TRAIECTORII PE SPIRALA TIMPULUI

VICTOR SPINEI

Cuvinte-cheie: Dimitrie Cantemir, Moldova, Imperiul otoman, Imperiul rus, Petru cel Mare, Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae*, *Descriptio Moldaviae*, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*.

Mots-clés: Dimitrie Cantemir, Moldavie, L'Empire ottoman, L'Empire russe, Pierre le Grand, Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae, Descriptio Moldaviae, Chronique des anciens Romano-Moldo-Vlaques*.

Cu un traseu biografic particular și vocații cărturărești polivalente, personalitatea lui Dimitrie Cantemir (26 octombrie 1673 – 21 august 1723) a suscitat apetențe interpretative acoperind un larg spectru existențial, ce depășește fruntariile românității[1],

[1] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958; P. Simionescu, *Dimitrie Cantemir, domnitor și savant umanist*, București, 1969; C. Măciucă, *Dimitrie Cantemir*, București, 1972; I. D. Lăudat, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1973; V. Coroban, *Dimitrie Cantemir, scriitor umanist*, Chișinău, 1973; ed. 2-a, 2003; *Ein bedeutenden Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir (1673–1723)*, ed. H. Scheel, Berlin, 1974; *300 de ani de la naşterea lui Dimitrie Cantemir*, București, 1974; *Наследие Дмитрия Кантемира и современность*, сост. Х. Корбу, А. Чобану / ed. H. Corbu, A. Ciobanu, Chișinău, 1976; A. I. Babii / А. И. Бабий, *Димитрий Кантемир*, Moscova, 1984; E. Țarălungă, *Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, București, 1989; ed. a 2-a, 2004; D. Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată*, București, 1997; D. H. Mazilu, *Dimitrie Cantemir. Un prinț al literelor*, București, 2001; *Dinastia Cantemireştilor (sec. XVII–XVIII)*, coord. A. Eșanu, Chișinău, 2008; *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*, ed. K. Bochmann, V. Dumbrava, Leipzig, 2008; Șt. Lemny, *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*, Paris, 2009; Idem, *Cantemireştii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, trad. M. Jeanrenaud, Iași – București, 2010; A. Eșanu, V. Eșanu, *Moştenirea culturală a Cantemireştilor*, Chișinău, 2010; Idem, *Cantemiriada. Noi contribuții*, Chișinău, 2021; V. I. Țvircun / В. И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Страницы жизни в письмах и документах*, Sankt-Petersburg, 2010; V. I. Țvircun, *Viața și destinul lui Dimitrie Cantemir*, trad. A. Uliu, București, 2015; Idem, *Dimitrie Cantemir – Repere biografice*, București – Brăila, 2017; Idem, *Dimitrie Cantemir. Life and Destiny*, Komrat, 2023; Idem, *Filozofların prenci. Prenslerim filozofu. Dimitri Kantemir'in serencâmı*, Chișinău, 2023; *Dimitrie Cantemir*, ed. Gh. Chivu, București, 2011; *Dimitrie Cantemir. Perspective interdisciplinare*, coord. B. Crețu, Iași, 2012; *Dimitrie Cantemir – savant de dimensiune europeană. 300 de ani de la plecarea din domnie, 1711–2011*, ed. Gh. F. Anghelescu, București – Târgoviște, 2012; *Conferința internațională „Dimitrie Cantemir – educator al românilor"*, Ediția a III-a / International Conference" „Dimitrie Cantemir – Educator of the Romanian People", The Third Edition, coord. C. A. Dumitrescu, G. Pohoață, M. Mocanu, D. Tudor, București, 2013; Al. Zub, *Cantemiriada. Studii, eseuri, note de lectură*, Brăila, 2014; *Dimitrie Cantemir – punte a cunoaşterii între Orient şi Occident*, coord. M. Tăpârlea, V. Ciobanu, București, 2016; *Dimitrie Cantemir: memorie literară și studii culturale*, coord. L. Usatâi, E. Varzari, Chișinău, 2023. Minuțioase repere bibliografice asupra vieții și operei lui Dimitrie Cantemir se află riguros rânduite tematic în masivul volum *Neamul Cantemireştilor. Bibliografie*, coord. A. Eșanu, colab. A. Eșanu, I. Cereteu, V. Eșanu, D. Poștarencu, M. Poștarencu, Chișinău, 2010.

astfel că este de-a dreptul riscantă formularea considerațiilor asupra sa, în potențialitatea neagreabilei surprize de a le regăsi în luxurianța textelor elaborate de exegeții îndrituiți. Orice nouă lectură a operei sale dezvăluie viziuni deconcertante, stimulând, totodată, pătrunderea în labirinturile mai înnegurate, spre a-i contura înzestrările multiple și anvergura intelectuală, ce vădesc predispozițiile creativității zămislite de un spirit românesc sub pecetea universalului. Pe de altă parte, avatarurile vieții zbuciumate reprezintă un imbold de a le prospecta, dat fiind că se mai păstrează pe alocuri secvențe litigioase sau nelimpezite pe deplin. Doar asupra câtorva dintre acestea, în mai mare sau mai mică măsură relevante, ne propunem să ne oprim tangențial în cadrul configurației expozeului, într-o înveșmântare pe alocuri ușor primenită.

Perimetrul temporal de jumătate de veac în care i s-au derulat anii de viață s-a suprapus unei perioade de frământări cu schimbări dinamice în evoluția societăților umane de pe întreg mapamondul, dar n-am cuteza să le desemnăm mai viguroase sau mai puțin energice decât cele înregistrate în secolele anterioare ori posterioare, pentru că niciodată acalmia și stabilitatea îndelungată nu au constituit notele dominante ale proceselor istorice diseminate de-a lungul învelișului terestru. După epoca marilor descoperiri geografice, scena de exteriorizare a civilizației europene se lărgește substanțial într-o cadență vertiginoasă, cuprinzând tentacular, nu fără tensiuni și violențe, chiar zonele periferice ale altor continente, fără însă ca aceste procese să depotențeze energiile combatante ale lumii vechi.

În ultimul sfert al secolului al XVII-lea și în primele decenii ale veacului următor schimbări politice importante s-au produs și în regiunile din preajma spațiului românofon. În vreme ce Franța își valorifica tendințele hegemonice în vestul Europei, iar Anglia își extindea imperiul colonial spre alte continente, eșecul celui de-al doilea asediu al Vienei a constituit semnalul unui lent, dar ireversibil proces de recul al Imperiului otoman, desfășurat concomitent cu expansiunea Imperiului austriac spre sud-est, soldată, între altele, cu anexarea Ungariei și Transilvaniei. Interese politice divergente au condus spre rivalități mocnite sau deschise între Habsburgi, turci, polonezi și ruși, cu reverberații și spre regiunile românești. În ciuda întăririi și extinderii Rusiei, pe fondul diminuării robusteții militare a Poloniei și altor state, turcii și-au menținut intacte posesiunile din Peninsula Balcanică și de la nordul Mării Negre, astfel că prerogativele suzerane asupra Principatelor românești nu s-au estompat. Romanitatea și ortodoxia au reprezentat coloana vertebrală a păstrării identității românești, ele fiind împreună cu atașamentul față de tradițiile ancestrale o stavilă împotriva deznaționalizării.

Pe alt plan, războaiele succesive purtate de otomani cu rușii și austriecii, ca și raidurile prădalnice ale tătarilor din Bugeac în regiunile românești, au provocat mari daune băștinașilor. Balastul conflictelor militare, ca și prestațiile tributare înrobitoare față de Poartă, aveau să le temporizeze cursul evolutiv, prejudiciindu-le dezvoltarea economică și culturală, astfel că decalajul față nivelul civilizației țărilor occidentale a sporit exponențial. Cu toate acestea, grație inițiativelor și a râvnei unor domnitori au fost posibile anumite realizări notabile, ce au evidențiat aspirațiile spre împlinirile culturale și disponibilitățile intelectuale ale localnicilor. Acestora avea să li se alăture cu tot aplombul și Dimitrie Cantemir.

Proclamat adesea drept cel dintâi savant român cu altitudine internațională, Dimitrie Cantemir a avut totuși câțiva precursori de real prestigiu în cercurile

confesionale, diplomatice și culturale europene, al căror nume, rămase întrucâtva într-o parțială penumbră, ar fi cu totul nedrept să fie ignorate. I-am enumera în acest sens pe Nicolaus Olahus (1493–1568), Petru Movilă (1596–1646) și Nicolae Milescu Spătarul (1636–1708), care s-au afirmat prin lucrări de substanță, cu o largă paletă tematică.

Cel dintâi – născut în sudul Transilvaniei, cu descendență în Țara Românească și netăgăduită obârșie românească – a urcat pe trepte înalte ale Bisericii romano-catolice, devenind arhiepiscop de Strigonium (Esztergom) și prin aceasta primat al Bisericii ungare, apoi regent al Ungariei demantelate după transformarea sa în vilaiet otoman, autor de versuri în limba greacă, traduceri, scrieri de doctrină religioasă și de istorie (*Hungaria, Atila*) în limba latină, ce i-au adus o reputație continentală. Umanist, diplomat, înalt prelat și demnitar în serviciul defunctului regat, Nicolaus Olahus (Oláh Miklós) este revendicat nu fără îndreptățire și de istoria și cultura maghiară, cu toate că porecla îi indică originea „valahă". Rămâne satisfacția că, grație vredniciei sale, la fel ca și un alt român transilvănean, Iancu de Hunedoara, a reușit să acceadă spre vârfurile unei prestigioase ierarhii.

Înrudit cu familia domnitoare din Moldova, Petru Movilă a fost recompensat pentru râvna sa duhovnicească cu demnitatea de mitropolit al Kievului, Galiției și întregii Rusii, calitate în care a patronat importante sinoade ortodoxe, a elaborat cărți dogmatice bisericești traduse în mai multe limbi europene, a dotat cu tipografii lăcașele de cult din Țările Române, a înființat renumita Academie teologică de la Kiev, pentru ca, în zorii mileniului al III-lea, să fie canonizat de înaltele instanțe ecleziastice din Ucraina și România.

Născut într-o localitate din centrul Moldovei și provenind dintr-o familie boierească cu rădăcini grecești, Nicolae Milescu Spătarul și-a început studiile la Iași și le-a desăvârșit la Istanbul, unde a dobândit abilități de poliglot, traducător, teolog și diplomat, grație cărora i s-au oferit slujbe bine remunerate la curțile domnești din ambele țări românești, a fost trimis în misiuni în mai multe capitale vest-europene, găsindu-și însă și timp pentru popasuri cărturărești, când a elaborat lucrări cu conținut teologic și literar, încununate de ampla traducere din greacă a *Vechiului Testament*, preluată cu modificări minimale în faimoasa *Biblie de la București*, patronată de Șerban Cantacuzino, din 1688, cheie de boltă a vechii culturi scrise românești. Recomandarea patriarhului ortodox al Ierusalimului, Dositeos, către țarul Alexei Mihailovici i-a înlesnit stabilirea la Moscova, unde a primit responsabilități importante, între care și cea de a conduce o solie la curtea împăratului Chinei, soldată cu un fascinant jurnal de călătorie cu observații etnografice de prim rang făcute de-a lungul jumătății septentrionale a continentului asiatic: strămutare cu reale beneficii pentru propria persoană și pentru Rusia, o pierdere ireparabilă pentru Moldova.

*

Traiectoria biografică a lui Nicolae Milescu Spătarul prezintă pe alocuri vădite similitudini cu cea a lui Dimitrie Cantemir. Printre acestea se detașează stagiul de instruire într-un centru cu valențe culturale eterogene precum metropola cosmopolită de la Bosfor, fără de care însușirea temeinică a limbilor străine și acumulările de

vaste cunoștințe ar fi fost greu realizabile. Precum s-a remarcat, în cele două voievodate românești se profilaseră vădite carențe educaționale, în condițiile în care apăsarea jugului otoman, derularea endemică a războaielor și invaziilor străine, precum și precaritățile vieții economice au stânjenit măsurile autorităților de impulsionare a resorturilor culturale și buna funcționare a învățământului laic și religios. Asemenea disfuncționalități s-au repercutat și în modesta pregătire intelectuală a boierimii și a clerului ortodox, denunțată frecvent de călătorii străini care au străbătut regiunile românești în perioada modernă, poate uneori cu o înverșunare exagerată.

Nu este de mirare că însuși Dimitrie Cantemir reproșa lipsa de receptivitate a conaționalilor săi față de actul de cultură, susținând că „moldovenii nu doar că nu sunt iubitori de scrieri, dar chiar aproape toți le urăsc. […] Ei socotesc că cei învățați nu pot să nu fie smintiți, așa încât, dacă vor fi vrut să-i laude cuiva învățătura, spun că «s-a prostit de prea multă știință»”[2]. Imputările citate îi vizau pe oamenii de rând, pentru ca, într-un alt cadru, savantul avea să menționeze inițiativele unor domni de a întemeia școli și a dota tipografii pentru imprimarea cărților bisericești și a textelor juridice. Între cei nominalizați pentru adoptarea unor măsuri oportune figura și tatăl său, Constantin Cantemir, domn al Moldovei între 1685 și 1693, care l-a determinat pe învățatul ieromonah Ieremia Cacavelas Cretanul să se stabilească temporar la Iași, spre a se îngriji de educația fiilor săi – Antioh și Dimitrie – și a altor boieri[3].

Preocuparea lui Constantin Cantemir de a le asigura o instruire elevată este întrucâtva surprinzătoare pentru o persoană care, absorbită de ambiția tenace de a urca în *cursus honorum*, nu se străduise câtuși de puțin să se cultive, rămânând analfabet, precum pretinde Ion Neculce: „Carte nu știè, ce numai iscălitura învățasă de făcè”[4]. Printr-o stranie coincidență, nici tatăl lui Miron Costin, marele postelnic și hatman Iancu Costin, nu știa carte[5], dar, cu toate acestea, se preocupase de educația fiilor săi, asigurându-le condiții de studiu în medii elevate din Polonia, unde fusese nevoit să se exileze. În ceea ce-l privește pe Constantin Cantemir, oricâte fapte meritorii ar fi comis, dispoziția de a-l decapita pe Miron Costin, cel mai hăruit dintre cronicarii românilor, acuzat de implicarea într-un complot împotriva sa, rămâne o pată de neșters în propria-i biografie, cu toate regretele sale tardive[6]. Spre a-i justifica decizia și a-i retușa memoria profund maculată, în biografia pe care i-a dedicat-o, fiul său Dimitrie l-a prezentat – neconvingător și inexact – drept atașat taberei

---

[2] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae / Descrierea stării Moldaviei în vechime și azi*, în Idem, *Despre numele Moldaviei: în vechime și azi*; *Istoria moldo-vlahică*; *Viața lui Constantin Cantemir*; *Descrierea stării Moldaviei: în vechime și azi*, ed. F. Nicolae, trad. I. Costa, București, 2017, p. 1520–1521.

[3] *Ibidem*, p. 1614–1617.

[4] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. I. Iordan, București, 1955, p. 172; *Cronica lui Ion Neculce. Manuscrisul de la Cornova-Orhei*, I, ed. Z. Mihail și P. Mihail, București – Brăila, 2020, p. 52. Pentru manuscrisele și edițiile letopisețului lui Ion Neculce, cf. M.-B. Atanasiu, *Studiu introductiv*, la *Cronica lui Ion Neculce*…, p. VII–XXIII.

[5] P. P. Panaitescu, *Miron Costin*, în Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 7.

[6] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 185–186; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 68–69; Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, II, ed. G. Ștrempel, București, 1994, p. 188.

creștine și detractor al turcilor, adunând însă cu râvnă nenumărate mărturii incriminante privind uneltirile împotriva domnului comise de Miron Costin[7] și reproducând, potrivit canoanelor retorice ale istoriografiei antice, ample dialoguri și discursuri, evident contrafăcute, cum foarte probabil ticluită a fost și scrisoarea cronicarului adresată înainte de execuție domnului neștiutor de carte[8]. Pe de altă parte, atunci când abordează în mai multe lucrări diverse probleme legate de originea și romanitatea românilor, îi citează condescendent scrierile cu inconturnabilă obiectivitate[9], pentru ca, în alte tomuri, să-i laude prestația erudită[10].

Revenind la formarea intelectuală a lui Dimitrie Cantemir, așa cum au admis toți biografii săi, rolul călugărului poliglot Ieremia Cacavelas a fost precumpănitor. Petrecând de tânăr mai mulți ani în importante centre culturale din Occident, între altele la Londra, Cambridge și Leipzig, pentru a ocupa apoi poziții înalte la Patriarhia de la Istanbul, Cacavelas acumulase vaste cunoștințe în domenii diferite, puse în valoare într-o suită de lucrări din sfera teologică, pe lângă care etala și preocupări de muzicologie[11]. Cele mai multe din disciplinele pe care le-a frecventat aveau să fie preluate, augmentate și diversificate de ucenicul său de la Iași. Raporturile dintre Cantemir și Cacavelas ilustrează edificator veridicitatea aprecierilor privind influența majoră avută de marii profesori asupra discipolilor.

Spre a potența cele enunțate, ar fi probabil suficient să amintim dascălii de care au beneficiat dincolo de hotare câteva din personalitățile de seamă ale istoriografiei și științelor umaniste românești: Mihail Kogălniceanu de Leopold von Ranke, Nicolae Iorga de Karl Lamprecht, Constantin Rădulescu-Motru de Wilhelm Wundt, Vasile Pârvan de Conrad Cichorius și Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, Sextil Pușcariu de Gustav Weigand și Wilhelm Meyer-Lübke, Simion Mehedinți de Friedrich Ratzel și Paul Vidal de la Blanche, Ion I. Nistor de Konstantin Jireček, Gheorghe I. Brătianu de Charles Diehl și Ferdinand Lot, Ion Nestor de Gerhard Bersu și Gero von Merhart etc. Ar fi poate necesar de adăugat că eficiența stagiilor de studiu în străinătate este în mare măsură asigurată de conlucrarea riguroasă cu îndrumători nu numai erudiți, ci și altruiști.

Anii îndelungați petrecuți de Dimitrie Cantemir la Istanbul[12], în calitatea sa de *beizadea* („fiu de bei / domn", turcism adoptat și de români încă de la sfârșitul

---

[7] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Mold(aviae) p(rincipis) / Viața lui Constantin Cantemir, supranumit cel Bătrân, principele Moldaviei*, în Idem, *Despre numele Moldaviei*…, 2017, p. 896–899, 1030–1039.

[8] *Ibidem*, p. 1036–1037.

[9] D. Cantemir, *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs / Despre numele Moldaviei în vechime și azi*, în Idem, *Despre numele Moldaviei*…, 2017, p. 164–165; Idem, *Historia Moldo-Vlachica / Istoria moldo-vlachică*, în *Ibidem*, p. 314–315; Idem, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. S. Toma, II, București, 2000, p. 117, 141, 157, 168.

[10] Idem, *Vita Constantini Cantemyrii… / Viața lui Constantin Cantemir*…, 2017, p. 892–893; Idem, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2017, p. 1614–1615.

[11] A. Camariano-Cioran, *Jéremie Cacavela et ses relations avec les Principauté Roumaine*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", III, 1965, 1–2, p. 165–190; Șt. Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană* …, p. 42–44.

[12] M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Dimitrie Cantemir, istoric al Imperiului otoman*, în „Studii. Revistă de istorie", 26, 1973, 5, p. 971–989; C. Bîrsan, *Dimitrie Cantemir and Islamic World*, Istanbul, 2004; V. Țvircun, *Dimitrie Cantemir în Constantinopol. Pagini despre viața și creație*, în

secolului al XVI-lea)[13] și *capichihaie / capuchehaie* (formă derivată de la turcescul *kapï kihaya / kapu k'ahyasï*, direct sau prin filieră sud-slavă, cu sensul de reprezentant diplomatic al unui suveran de obicei creștin pe lângă Poartă, dar și de ostatic, pe postură de garant, menit să descurajeze eventuale tentative de nesupunere ale domnului)[14], s-au dovedit foarte fertili, fiind folosiți cu eficiență în vederea extinderii perimetrului relațiilor cu cercurile cărturărești și diplomatice și sporirea cuantumului cunoștințelor practice și livrești.

Primul stagiu de ședere în metropola de la Bosfor, în ipostaza de ostatic, decisă de Constantin Cantemir, s-a derulat din 1689 și până în 1691, când a revenit la Iași, fiind înlocuit cu fratele său Antioh. La moartea lui Constantin vodă, petrecută la 13 martie 1693, boierii au convocat pe 19 martie divanul cel mare, care, în prezența patriarhilor Constantinopolului și Ierusalimului, l-au ales domn pe Dimitrie, cu toate că nu împlinise încă nici 20 de ani. Dușmănindu-i cu vehemență pe Cantemirești și îmboldit de interese personale, Constantin Brâncoveanu a trimis emisari la Poartă spre a obține invalidarea alegerii, astfel că, precum se notifică în cronica lui Radu Popescu, „au rămas Dumitrașco [Dimitrie] beizadea în ocară și toți boiarii, carii făcu sfat de l-au rădicat pă el domnu, fără știrea stăpânilor"[15]. După această nereușită vexatorie, ce înăsprea învederat raporturile cu domnul Țării Românești, Dimitrie Cantemir avea să revină la Istanbul, spre a-și relua îndeletnicirile cărturărești.

Încă din etapele adolescentine ale vieții era frământat de impulsurile creativității, fără să ajungă în pragul limpezirilor, astfel că a abordat frenetic teme de largă varietate, înmagazinând informații bine stocate și sedimentate, dar neexpunându-se derapajelor neprofesioniste. Cele dintâi coagulări de o anumită coerență au vizat sferele teologiei, filosofiei, metafizicii și logicii, de aici rezultând lucrarea de anvergură *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago* („Icoana de nezugrăvit a științei preasfințite")[16], încheiată în primăvara anului 1700, dar rămasă nepublicată vreme îndelungată. Fără să fie cu totul abandonat, acest spectru tematic se regăsește într-o postură mai puțin pregnantă, dar totuși deloc ignorabilă, între preocupările savante ale lui Cantemir din perioada maturității creatoare[17].

In honorem Demir Dragnev. Civilizația medievală și modernă în Moldova, Chișinău, 2006, p. 394–404; Idem, *Dimitrie Cantemir – Repere*…, 2017, p. 64–90; P. Cernovodeanu, *Vremea Cantemireștilor*, în *Istoria românilor*, V, *O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, ed. a 2-a, coord. V. Cândea, C, Rezachevici, N. Edroiu, București, 2012, p. 301–313.

[13] E. Suciu, *Influența turcă asupra limbii române*, II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, 2010, p. 92.

[14] *Ibidem*, p. 156. Cf. și A. H. Golimas, *Despre capuchehăile Moldovei și poruncile Porții către Moldova până la 1829. Contribuții la cunoașterea rapoartelor de drept dintre Moldova și turci*, Iași, 1943, p. 26–98.

[15] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Rumânești*, în *Cronicari munteni*, ed. D. H. Mazilu, A. Ghermanschi, București, 1988, p. 198.

[16] D. Cantemir, *Sacro-sanctae scientiae indepingibilis imago / Icoana de nezugrăvit a științei preasfințite*, în Idem, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfințite*; *Pasaje neclare în Catehism*; *O cercetare naturală a monarhiilor*; *Elogiu pentru autor*; *Mic compendiu de logică*, ed. F. Nicolae, trad. I. Costa, București, 2017, p. 2–547.

[17] Șt. Afloroaiei, *Studiu introductiv. Dimitrie Cantemir. Elemente ale unei ample viziuni filosofice*, în D. Cantemir, *Sacro-sanctae scientiae*..., 2017, p. XXVII–CCXXXIII. Cf. și D. Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964.

Contactele permanente cu compatrioții și perspectivele repatrierii l-au ținut racordat la realitățile domestice, astfel că, nu întâmplător, cu toate că în ambianța culturală din capitala sultanilor precumpăneau alte dominante, și-a găsit timp să elaboreze lucrări în limba română cu tentă teologică și literară, unice până atunci în peisajul cultural național: *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul* și *Istoria ieroglifică*, prima tipărită la Iași în dublă versiune, română și greacă, ultima datorată foarte probabil lui Ieremia Cacavelas, în 1698[18], iar cea de-a doua concepută prin 1703–1705 și publicată la București de-abia în 1883[19]. Atât *Divanul*[20], cât și *Istoria ieroglifică*[21] s-au bucurat de multă prețuire din partea exegeților literaturii românești, mai cu seamă pentru meritul de a fi reprezentat lucrări de pionierat în beletristica națională.

Cu toate că *Divanul* a văzut lumina tiparului încă de la sfârșitul veacului al XVII-lea și a avut o bună circulație atât în spațiul românofon, cât și în afara sa, cooptând atenția multor intelectuali de vază, până în urmă cu mai bine de o jumătate de secol nu s-a știut că versiunea sa grecească a beneficiat de o traducere în limba arabă – *Ṣalāḥ al-ḥakīm wa-fasād al-ʿālam al-ḏamīm* („Mântuirea înțeleptului și pierzania păcătoasei lumi") –, păstrată în mai multe manuscrise, disipate în biblioteci orientale și occidentale, depistate de unul dintre cei mai competenți cantemirologi, academicianul Virgil Cândea[22]. Traducerea fusese realizată în anul 1705 de către Athanasios Dabbās, patriarh greco-ortodox de Antiohia, care a luat cunoștință de original atunci când a poposit cu rosturi duhovnicești, dar și cărturărești, la reședința domnească de la București, ca oaspete al lui Constantin Brâncoveanu, fiind apoi revizuită de călugărul maronit Ǧibrāʾīl Farḥāt. Spre a nu susceptibiliza sensibilitățile

---

[18] D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul*, ed. și trad. V. Cândea, București, 1990; Idem, *Divanul lumii cu înțeleptul sau județul sufletului cu trupul a lui Io<an> Dimitrie Constantin vo(i)evod*, ed. C. Brutaru, București, 2023.

[19] Idem, *Istoria ieroglifică*, I–II, ed. L. Iacob, Iași, 2023.

[20] S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. a 3-a, Sibiu, 1936, p. 168–170; G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. a 2-a, ed. Al. Piru, București, 1982, p. 36–38; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 47–54; I. Lăzărescu, I. Lăudat, N. Camariano, P. P. Panaitescu, A. Camariano-Cioran, Al. Piru, I. Pervain, *Literatura română în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Istoria literaturii române, I, Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400–1780)*, ed. Al. Rosetti, M. Pop, I. Pervain, Al. Piru, București, 1964, p. 612–615; G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, 1, București, 1969, p. 245–247; N. Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, I, București, 1990, p. 75–76; I. Rotaru, *O istorie a literaturii române*, 1, *De la origini până la Epoca luminilor*, ed. a 2-a, Galați, 1994, p. 340–345; D. Micu, *Scurtă istorie a literaturii române*, I, *De la începuturi la Primul Război Mondial*, București, 1994, p. 72–74.

[21] S. Pușcariu, *Istoria literaturii*…, p. 170–173; G. Călinescu, *Istoria literaturii române*…, p. 38–42; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 75–94; I. Lăzărescu, I. Lăudat, N. Camariano, P. P. Panaitescu, A. Camariano-Cioran, Al. Piru, I. Pervain, *Literatura română*…, p. 617–622; G. Ivașcu, *Istoria literaturii*…, 1, p. 248–251; N. Manolescu, *Istoria critică*…, I, 1990, p. 77–82; Idem, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, București, 2008, p. 80–83; I. Rotaru, *O istorie*…, 1, p. 346–369; D. Micu, *Scurtă istorie*…, p. 79–83.

[22] V. Cândea, *La diffusion de l'œuvre de Dimitrie Cantemir dans l'Europe du sud-est et au Proche Orient*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", X, 1972, 2, p. 351–361; Idem, *Introduction*, în D. Cantemir, *The Salvation of the Wise Man and The Ruin of the Sinful World. Ṣalāḥ al-ḥakīm wa-fasād al-ʿālam al-ḏamīm*, ed. arabă și trad. engleză I. Feodorov, București, 2006, p. 11–54.

și orgoliile gazdei, numele autorului *Divanului* nu a fost menționat[23]. Apelându-se la manuscrisele păstrate la Bibliothèque Nationale de France și Biblioteca Apostolica Vaticana[24], s-a fructificat ediția *princeps* a tălmăcirii arabe a *Divanului*, însoțită și de traducerea sa engleză[25], o realizare ce onorează orientalistica românească.

Dacă în privința structurii *Divanul* are paralele cu texte concepute încă în Antichitate, iar în ceea ce privește conținutul cu literatura de polemică confesională din epocă, *Istoria ieroglifică* este o scriere alegorică originală, cu complicat substrat decurgând din țesătura alambicată a raporturilor politice interromânești, cu o simbolistică greu decodificabilă de cei din afara unui cerc limitat de inițiați. Apetența pentru ficțiunile netransparente au perturbat în mod vădit, dar desigur involuntar, claritatea expunerii. Pe de altă parte, limba savantă, elitistă, cu implanturi de neologisme și construcții frazeologice lungi și sofisticate, împovărate de tendința de a urma topica latină, prin plasarea verbului la sfârșitul propoziției, lipsită de antecedente în scrierile românești, nu o face lesne accesibilă. Având la îndemână textele lui Miron Costin, Nicolae Costin și Ion Neculce, marcate de oralitate, din care se întrevăd similitudini dintre limba vorbită și cea scrisă, ne putem edifica de depărtarea deliberată a stilisticii cantemiriene de topica firească a frazelor și chiar de vocabularul curent al conaționalilor, lucru de care ar fi greu de crezut că autorul nu ar fi fost conștient. De aici decurge și întrebarea neelucidată de exegeți referitoare la destinatarii avuți în vedere de autor pentru romanul său.

Astfel de tentative menite inoculărilor artificiale în lexicul și topica curentă s-au înregistrat aleatoriu în diverse arealuri culturale europene, fiind atestate și în spațiul românofon. De o anumită aderență s-a bucurat în secolul al XIX-lea curentul latinist, reprezentat, între alții, de Timotei Cipariu, August Treboniu Laurian și Gheorghe Săulescu, care a militat cu perseverență pentru relatinizarea limbii române, dar, la opoziția scriitorilor cu prestigiu, și-a pierdut pe cei mai mulți dintre aderenți. Oponent ferm al latiniștilor, Alexandru Odobescu și alți contemporani preconizaseră în schimb revigorarea arhaismelor, într-o vreme în care „bonjuriștii" perioadei pașoptiste triumfaseră prin promovarea extensivă a franțuzismelor, utile pentru modernizarea lexicului și îmbogățirea terminologiei științifice. Experimentările lingvistice încercate de Cantemir, juxtapuse celor ale intelectualității de mai târziu, au demonstrat că exagerările novatoare individuale nu se soldează decât cu percuții modeste, marea masă a populației păstrându-și rolul determinant în asigurarea viabilității terminologiei și a topicii frazeologice, fără ca graiul popular să se identifice integral cu limba literară[26]. Oricum, însă, romanul *Istoria ieroglifică* – remarcabil prin inovațiile artistice, vivacitatea conversațiilor și creativitate lexicală – rămâne o mărturie a disponibilităților intelectuale ale cărturarului Dimitrie Cantemir,

[23] I. Feodorov, *Editor's note*, în D. Cantemir, *The Salvation of the Wise Man*…, p. 55–78.

[24] V. Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, SN, II, *Finlanda-Grecia*, București, 2011, p. 108–109; Idem, *Mărturii românești*…, SN, VI.1, *Ucraina-Vatican*, București – Brăila, 2016, p. 310.

[25] D. Cantemir, *The Salvation of the Wise Man*…, p. 85–357.

[26] G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească*, Iași, 1908; S. Pușcariu, *Limba română*, I, *Privire generală*, București, 1976, p. 370–390; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 562–577, 675–677.

situate deasupra standardelor culturale ale epocii[27]. Pe de altă parte, nu-i mai puțin adevărat că inventivitatea nu a fost întotdeauna congruentă cu comprehensibilitatea și transparența, mai cu seamă în palierul umanist.

Dincolo de dubiile că eventuala circulație a manuscrisului *Istoriei ieroglifice* printre contemporani ar fi găsit prozeliți dispuși să-i deslușească limbajul ermetizat, în poemul *Dăslușirea*, compus de Zilot Românul (pseudonimul lui Ștefan Fănuță) (1787–1854) înainte de revoluția lui Tudor Vladimirescu, reprezentanților unor etnii (Românul, Turcul, Grecul etc.) li s-au atribuit denumiri preluate din regnul animal (Mistrețul, Leul, Vulpea etc.)[28], precum procedase Dimitrie Cantemir, când asociase terminologic personaje reale cu specii faunistice. În comentariile versurilor sale, Zilot Românul citează informații culese din istoria otomanilor a lui Cantemir[29], dar nu și din *Istoria ieroglifică*, astfel că preluarea procedeului folosit în această lucrare, accesibilă atunci doar prin intermediul manuscriselor, nu constituie o certitudine, ci doar o probabilitate.

Despre preocupările savante ale lui Dimitrie Cantemir, atunci când a revenit în patrie, în calitate de domn al Moldovei pentru a doua oară, la 37 de ani, dar numai pentru câteva luni (noiembrie / decembrie 1710 – iulie 1711), informațiile sunt criptice. Nici chiar unul dintre cei mai apropiați colaboratori pe plan administrativ, nimeni altul decât Ion Neculce, el singur cu îndeletniciri istoriografice spre amurgul vieții, nu-i consemnează în letopisețul său decât o foarte sumară apreciere asupra nivelului intelectual, notificând lapidar: „Era omu învățat”[30]. Dacă se edificase în acest sens pe când Cantemir ocupa tronul domnesc sau în anii când l-a însoțit în exilul din Rusia (1711–1713) este greu de știut.

*

Circumstanțele obținerii domniei de către Dimitrie Cantemir nu sunt foarte bine cunoscute, dar pentru accederea spre o asemenea demnitate fuseseră desigur necesare strategii abile. Dacă am acorda deplină încredere informațiilor cronicarului Silahdar, hanul tătar Devlet Ghirei (Ghirai) II ar fi contribuit la discreditarea lui Nicolae Mavrocordat și, după mazilirea domnului, tot el l-ar fi rugat pe sultanul Ahmed III (1703–1730) să-l înlocuiască cu Cantemir, care, în urma ceremonialului oficial de la Poartă, a primit însemnele domnești și, după „sărutarea mâinii împărătești [...], a plecat la scaunul său de stăpânire” de la Iași[31]. Așa precum se

[27] B. Crețu, *Inorogul la porțile Orientului. Bestiarul lui Dimitrie Cantemir*, ed. a 2-a, Chișinău, 2021; Idem, *Istoria ieroglifică sau apariția ficțiunii din necesități politice*, în D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, I, 2023, p. 5–24. Cf. și M. Tănăsescu, *Despre Istoria ieroglifică*, București, 1970; P. Miron, *«Istoria ieroglifică» et les besoins immanents de la langue*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität”, Freiburg – München, 2, 1974, p. 266–277; S. Toma, *Über den Wortschatz in Cantemirs «Istoria ieroglifică»*, în *Ibidem*, p. 288–298; D. Moldovanu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 7–46; Gh. Chivu, *Modele stilistice de origine folclorică în Istoria ieroglifică*, în Idem, *Limbă și cultură. Studii de istorie a limbii române literare*, București, 2019, p. 279–286.

[28] Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Dăslușire*, în Idem, *Opere complete*, ed. M.-D. Ciucă, București, 1996, p. 183–198.

[29] *Ibidem*, p. 185–186, 189, 191.

[30] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 260; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 152.

[31] Silahdar Findiklili Mehmed Aga, *Silahdar Tarihi*, în *Cronici turcești privind Țările Române*. Extrase, II, Sec. XVII – începutul sec. XVIII, ed. M. Guboglu, București, 1974, p. 517.

consemnează în medalionul biografic dedicat lui Dimitrie Cantemir de fiul său Antioh, despre recomandarea hanului tătar pentru a fi desemnat domn se știa și în familie[32], ceea ce oferă credit aprecierilor lui Silahdar, care, de altfel, sunt confirmate și de cronistica locală, de unde aflăm că în favoarea lui Dimitrie intervenise pe lângă Devlet Ghirei II *chepichihaia* sa pe lângă Poartă – Ismail Ağa (Efendi) –, aflat în bune raporturi cu pretendentul la tronul Moldovei[33].

Una din principalele sale preocupări în calitate de domn a fost să-și desprindă țara de sub obediența otomană. În faimoasa sa sinteză asupra istoriei Imperiului otoman, el relatează că această decizie a fost luată atunci când marele vizir i-a pretins remiterea grabnică a peșcheșului și îndeplinirea altor îndatoriri, cu toate că înainte de a fi numit domn ar fi primit asigurări printr-un hatișerif al sultanului că va fi scutit de plata tributului și a peșcheșurilor[34]. Respectiva explicație pare puțin plauzibilă, întrucât odată cu „închinarea" / supunerea față de Poartă a Țărilor Române fusese instituită remiterea obligatorie periodică a haraciului, dispensele pretinzând motivații speciale[35]. În vremea domniei lui Dimitrie Cantemir valoarea tributului Moldovei se ridica la 26.000 de galbeni, corespunzând cu 65.000 de taleri, mai exact 65.454 de guruși, fiind mult mai redus decât cel plătit în aceeași vreme de Constantin Brâncoveanu în Țara Românească[36]. Tributul impus Moldovei cantemiriene reprezenta, totodată, o diminuare substanțială față de acela din perioada în care pe tron se afla Gheorghe Ștefan (1653–1658), când ajunsese la circa 41.000 de galbeni. În schimb, cuantumul peșcheșurilor impuse de Poartă în timpul lui Dimitrie Cantemir depășea cu mult pe acela al tributului, cifrându-se la circa 95.000 de taleri[37].

Mult mai precis în dezvăluirea opțiunilor politice ale domnului este letopisețul lui Ion Neculce, unde se arată că Dumitrașco-vodă, nume prin care era desemnat

---

[32] V. Cândea, *La Vie du prince Dimitrie Cantemir écrite par son fils Antioh. Texte intégral d'après le manuscrit original de la Houghton Library*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XXIII, 1985, 3, p. 213. Pentru versiunea germană comentată a acestei biografii, cf. Antioch Kantemir, *Das Leben des Fürsten Demetrius Kantemir eigenhändig verfasst von Antiochus Cantemir, seinem jüngsten Sohn, bevollmächtigten Minister seiner Zarischen Majestät in London*, trad. K. Bodemann, în *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter...*, 2008, p. 24–41.

[33] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)*, în Idem, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, ed. C. A. Stoide și I. Lăzărescu (*Opere*, I), Iași, 1976, p. 313; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)*, în Idem, *Scrieri*, I, ed. S. Korolevschi, Chișinău, 1990, p. 365–366; Axinte Uricariul, *Cronica paralelă...*, II, p. 231. Cf. și M. Maxim, *Dimitrie Cantemir și epoca sa. Documente din arhivele turcești*, în „Acta Moldaviae Septentrionalis", IX, 2010, p. 54–55.

[34] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm Avlae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra vsqve tempora dedvctae libri tres*, ed. D. Slușanschi, Timișoara, 2001, p. 288–289; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii Curții othmane*, I, ed. text latin O. Gordon, F. Nicolae și M. Vasileanu, trad. I. Costa, București, 2015, p. 1340–1341.

[35] V. Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*, București, 1997, p. 307–313, 331–336; Idem, *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*, New York, 2000, p. 156–169, 188–191, 385–386; T. Gemil, *Romanians and Ottomans in the XIVth–XVIth Centuries*, trad. R. Bejan și P. Sanders, București, 2009, p. 291–303.

[36] M. Maxim, *Dimitrie Cantemir și epoca sa...*, p. 56; Idem, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhivele turcești*, II, *De la Mihai Viteazul la fanarioți (1601–1711 / 1716)*, Brăila, 2013, p. 114–115.

[37] Idem, *O istorie a relațiilor româno-otomane...*, p. 115.

Dimitrie Cantemir de către cei de un neam cu el, avusese inițiativa apropierii de „împăratul Moscului", adică de Petru cel Mare (1682–1725), încă înaintea angajării acestuia în înfruntarea directă cu Poarta. În vreme ce oștile rusești mărșăluiau pe drumurile Ucrainei, mesagerii lui Cantemir s-au întâlnit cu țarul rus, care, în schimbul alianței cu Țara Moldovei, îi garantau restabilirea hotarelor pe cursul Nistrului, redobândirea Bugeacului, unde fuseseră implantate raiale turcești, păstrarea autonomiei față de „Țara Moschicească", retragerea garnizoanelor acesteia din cetățile moldovenești, instituirea dinastiei ereditare a Cantemireștilor, găzduirea domnului în Rusia în cazul menținerii voievodatului în stăpânirea otomană[38]. Erau prevederi îmbietoare pentru viitorul neatârnat al statului, stabilite prin diploma / tratatul secret parafat/ă la Luțk la 13/24 aprilie 1711[39], care nu au avut șansa să fie aplicate după înfrângerea catastrofală suferită patru luni mai târziu de armatele lui Petru cel Mare în alianță cu efectivele moldovenilor în lupta de la Stănilești. În epocă marea majoritate a boierimii țării au agreat inițiativa domnului, doar cu totul ocazional i s-a reproșat „graba" de a se alătura moscalilor (rușilor)[40].

O poziționare diferențiată față de decizia lui Dimitrie Cantemir de a-și angaja țara în această alianță s-a reiterat și printre specialiștii în istoria epocii moderne. Dacă cei mai mulți i-au acordat circumstanțe atenuante, apreciind că domnitorul nu avea cum să intuiască rapacitatea ulterioară a Kremlinului de a acapara persuasiv și implacabil întinse teritorii străine, alte voci l-au incriminat cu vehemență pentru nesăbuința de a-i deschide porțile expansiunii spre Dunărea de Jos[41]. Pe deplin edificat de declinul constant al Imperiului otoman după eșecul împresurării Vienei în 1683, sarabanda înfrângerilor din Câmpia Pannonică și pacea dezastruoasă de la

---

[38] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 263–265; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 155–157. Cf. și I. Eremia, *Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – mit și realitate*, în *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter...*, 2008, p. 62–75; P. Shornikov / П. Шорников, *Участие Дмитрия Кантемира в тайной войне против Османской империи*, în „Русин", 2008, 1–2 (11–12), p. 34–48.

[39] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, ed. V. Țvircun, în *Documente privind istoria românilor*. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, Seria a 3-a (coord. V. Spinei, I. Cândea), III, București – Brăila, 2020, nr. 3, p. 16–23; *Relațiile internaționale ale României în documente (1368–1900)*, coord. I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, București, 1971, p. 198–202; M. Holban și L. Demény, *Originalul și traducerea latină a „Diplomei lui Petru I" dată lui Dimitrie Cantemir, cuprinzând condițiile tratatului moldo-rus din 1711*, în „Studii. Revistă de istorie", 26, 1973, 5, p. 1067–1078. Cf. și P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 105–109; L. Boicu, *Momentul 1711 în raporturile internaționale ale Principatelor Române*, în Idem, *Scrieri istorice alese*, ed. D. Vitcu, Iași, 2011, p. 275–280; A. Eșanu, V. Eșanu, *Dimitrie Cantemir (1673–1723). Viața și activitatea politică*, în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 203–207. Pentru o copie de epocă a originalului actului, cf. *Dimitrie Cantemir. Viața și opera în imagini*, ed. S. Callimachi, V. Block, E. Georgescu-Ionescu, București, 1963, p. 64–65. Este interesant de consemnat faptul că textul tratatului dintre Petru I și Cantemir era considerat drept un act politic relevant pentru protejarea statutului Moldovei împotriva imixtiunilor rusești, de vreme ce în 1839 o copie a sa era remisă de domnul Mihail Sturdza unui diplomat englez dispus să susțină interesele românești. Cf. C. Mihuț, *Politică și discurs național în vremea domniei lui Alexandru D. Ghica (1834–1842)*, Iași, 2023, p. 168–169.

[40] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 270–271; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 162–163.

[41] E. Lozovan, *Une faillite diplomatique: l'alliance de D. Cantemir avec Pierre le Grand (1711)*, în „Buletinul Bibliotecii Române", Freiburg i. Br., VII (XI), 1979, p. 1–35; Idem, *Pătimirea moldovenilor în Rusia, sec. XVIII*, în Idem, *Scolii paralele*, ed. a 2-a, Aalborg, 1997, p. 36–40; Al. I. Gonța, *Relațiile românilor cu slavii de răsărit până la 1812*, Chișinău, 1993, p. 112–114.

Karlowitz din 1699, mai ales că asistase direct la lupta de la Zenta din 1697, în care Eugen de Savoia zdrobise forțele turcești[42], Cantemir avea în schimb toate motivele să-l aprecieze pe Petru cel Mare, după cucerirea de la turci a cetății strategice de la Azac (Azov) (1696)[43] și victoria hotărâtoare obținută împotriva oștilor regelui Suediei, Carol XII la Poltava, căruia i se alăturase și hatmanul cazacilor Mazepa (1709)[44].

Stipulațiile diplomei / tratatului de la Luțk erau de natură să-i întărească încrederea în perspectiva dobândirii unui nou statut pentru Țara Moldovei, chiar dacă în actul respectiv domnul consimțea ca el și urmașii săi să rămână „în veci" (*вечно*) sub „protecția" (*подъ ... протекциею*) țarului și succesorilor acestuia[45], iar în jurnalul lui Petru I se consemna satisfacția că Dimitrie Cantemir îi trimisese o „capitulație de supușenie"[46]. Faptul că un martor la banchetul festiv oferit de Dumitrașco vodă în cinstea lui Petru cel Mare relata că domnul țării i-ar fi sărutat mâna țarului[47]

---

[42] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, p. 264–265; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, I, 2015, p. 1218–1235. Cf. și [L.] Lamouche, *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1934, p. 120–134; S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, *Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*, Cambridge – Londra – New York – Melbourne, 1976, p. 217–225; R. Mantran, în *Histoire de l'Empire ottoman*, coord. R. Mantran, Paris, 1989, p. 246–260, 267–268; J. McCarthy, *The Ottoman Turks. An Introductory History to 1923*, Harlow, Essex, 1997, p. 180–192.

[43] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001, p. 255, 258; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, I, 2015, p. 1188–1189, 1244–1245. Cf. și S. M. Solov'ev / С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, VII (Тома 13-14), ред. М. А. Рахматулаин / red. M. A. Rahmatulain, Moscova, 1962, p. 528–538; S. F. Platonov / С. Ф. Платонов, *Пётр Великий. Личность и деятельность*, Leningrad, 1926, p. 70–77; E. Müller, *Peter der Grosse und sein Hof. Biographie, Anekdoten, Briefe, Dokumente*, München, 1926, p. 102–106; D. Novik și V. Llona, *Pierre le Grand*, I, [Paris,] 1931, p. 136–144; H. Troyat, *Peter der Große. Eine Biographie*, trad. H. v. Sauter, Düsseldorf, 1981, p. 84–94; K. Zernack, *Die Anfänge von Peters Regierung (1689–1700)*, în *Handbuch der Geschichte Russlands*, 2, *1613–1856, Vom Randstaat zur Hegemonialmacht*, ed. K. Zernach, I. Halbband, Stuttgart, 1986, p. 239–241.

[44] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001, p. 285; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, I, 2015, p. 1320–1321. Cf. și S. M. Solov'ev / С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, VIII (Тома 15–16), ред. Л. В. Черепнин / red. L. V. Cerepnin, Moscova, 1962, p. 269–276; E. Hanisch, *Geschichte Russland*, I, *Von den Anfängen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, ed. a 2-a, Freiburg im Breisgau, 1943, p. 160–162; H. Vallotton, *Peter der Grosse*, trad. E. Setz și H. Rinn, München, 1960, p. 179–191; N. I. Pavlenko / Н. И. Павленко, *Петр Великий*, Moscova, 1994, p. 294–325; L. Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven – Londra, 1998, p. 38–41; P. Bushkovitch, *Peter the Great. The Struggle for Power, 1671–1725*, Cambridge, 2001, p. 255–292; *Полтава. К 300-летию Полтавского сражения*, ред. О. Г. Агеева / red. O. G. Ageeva, Moscova, 2009, passim; O. Palii / О. Палій, *Історія України*, ed. a 3-a, Kiev, 2017, p. 385–387.

[45] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, nr. 3, p. 17 și 21.

[46] A. V. Boldur, *Jurnalul lui Petru cel Mare, ca izvor de informare pentru istoria românilor*, în Idem, *Comunicări la ședințele Institutului de Istorie Națională A. D. Xenopol, la Odesa și Iași*, Zlatna, 1944, p. 91. Nepunându-se prea mult preț pe tranzacțiile convenite prin tratatul de la Luțk, în cadrul comandamentului militar rusesc s-a păstrat un timp suspiciunea că domnul Moldovei nu își va menține promisiunile făcute țarului și că le va retracta, precum procedase Constantin Brâncoveanu. Cf. Peter Heinrich Bruce, *Memorii*, în *Călători străini despre Țările Române*, VIII, ed. M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1983, p. 498.

[47] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)...*, 1976, p. 329; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)...*, 1990, p. 384; Axinte *Uricariul, Cronica paralelă...*, II, p. 243; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. N. Camariano și A. Camariano-Cioran, București, 1965, p. 100–101. Cf. și A. Eșanu, V. Eșanu, *Întrevederile lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare la Iași și Semeni*, în *Tradiții și valori culturale la Est de Carpați (sec. XVI–XX)*, coord. A. Eșanu, secr. resp. A. Felea, red. L. Zabolotnaia, V. Bîrlădeanu, Chișinău, 2007, p. 25–27.

sugerează o postură ce prefigura o ierarhizare interstatală *in statu nascendi* de o onorabilitate echivocă, dar oricum preferabilă ceremonialului instituit la Poartă, ce presupunea „închinarea" principilor și sărutarea pământului sau podelei din fața sultanilor, cu prilejul investiturii la tron sau a remiterii tributului, ce simboliza ipostaza voievodatului în raport cu puterea suzerană[48].

În faimoasa înfruntare de la Stănilești din 7/18–11/22 iulie 1711, aportul forțelor moldovenești a fost modest, în conformitate cu potențialul numeric limitat deținut de oștile țării, estimat în surse credibile locale și străine la circa 6.000 de luptători[49]. Acest efectiv se pare că s-a diminuat destul de drastic pe fondul deficiențelor disciplinare, astfel că la confruntarea decisivă se cifra doar la circa 2.000 de combatanți, întrucât „mai mulți, cum au luat leafă n-au mai mărsu la oaste, ce au rămas tălhuindu pin țară pe la prisăcile oamenilor"[50]. Cu toate că, în tratatul consacrat istoriei otomanilor, Cantemir își arogă meritul de a fi respins cu oștile sale șaizeci de mii de călăreți turci și tătari într-un anumit episod al bătăliei[51], este oarecum dificil să-i dăm crezare, întrucât comanda efectivelor moldovenești era asumată de hatmanul Neculce[52], iar domnul (chiar dacă îl însoțise pe tatăl său la asediul cetății de la Soroca [1692] și asistase la lupta de la Zenta [1697], unde nu avusese însă atribuții militare) nu deprinsese competențe practice de strateg, anevoie de dobândit în incinta bibliotecilor frecventate asiduu în tinerețe. Prezența sa la pregătirea planurilor strategice ale statului major al armatelor rusești[53] și în preajma câmpului de luptă era menită prioritar îmbărbătării luptătorilor compatrioți, ceea ce nu era totuși puțin lucru, întrucât își periclita viața, spre deosebire de țarul Petru, care nu se implica direct la operațiunile războinice ale oștilor sale, acestea fiind coordonate de feldmareșalul Boris Petrovici Șeremetev.

---

[48] V. Panaite, *Pace, război și comerț*..., p. 299, 309. Ireverențiozitatea trufașă de esență orientală afișată de sultan față de domnii Țării Românești și Moldovei în actele oficiale, încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, în care unii dintre aceștia erau desemnați drept „servitori" ai săi (Cf. M. Berindei, G. Veinstein, *L'Empire Ottoman et les Pays Roumains, 1544–1545. Étude et documents*, Paris – Cambridge, Mass., 1987, nr. 34, p. 182; nr. 79, p. 213), este, de asemenea, grăitoare în această privință. În decursul secolului al XVII-lea asemenea practici au continuat neîntrerupt (Cf. T. Gemil [ed. și trad.], *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1994, passim). Nu întâmplător, domnul Moldovei Antioh Cantemir, fratele mai mare al lui Dimitrie, se autodesemna în corespondența cu Poarta din 1706, drept „rob" al sultanului (*Ibidem,* nr. 229, p. 483), după cum și Constantin Brâncoveanu își exprima în 1711/1712 „supușenia" în calitatea de rob „infim la pulberea ilustrelor picioare" ale sultanului (*Ibidem*, nr. 235, p. 498), potrivit uzanțelor pretinse de curtea otomană.

[49] Tiepolt, [*Raport despre campania de la Prut*], în *Călători străini*…, VIII, p. 450; [Moreau de Brasey], [*Campania de la Prut din 1711*], în *Ibidem*, p. 463; Aubry de la Motraye, [*Călătoria în Țările Române, în 1711, 1714*], în *Ibidem*, p. 515; I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 276; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 169.

[50] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)*…, 1976, p. 334; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)*..., 1990, p. 390. Cf. și Axinte Uricariul, *Cronica paralelă*..., II, p. 246; *Cronica Ghiculeștilor*…, p. 96–99.

[51] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, p. 290; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, I, 2015, p. 1346–1347.

[52] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 285–286; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 179–180.

[53] B. P. Șeremetev, [*Jurnalul de campanie pe mai-august 1711*], în *Călători străini*…, VIII, p. 420–421, 424.

În același renumit tratat de istorie, menționat în rândurile de mai sus, se mai află un pasaj legat de avatarurile bătăliei de pe Prut, inserat nu numai pentru a-și măguli propriul orgoliu, ci și spre a-l elogia pe protectorul său, Petru cel Mare. Evocând solicitarea marelui vizir Baltagi Mehmed pașa, comandantul suprem al oștilor otomane, din cadrul tratativelor de pace cu rușii, ca principele rebel al Moldovei să-i fie predat, țarul ar fi refuzat ferm, replicând că mai curând ar ceda turcilor un teritoriu imens (până la Kursk), decât să-i fie periclitată onoarea[54]. În realitate, lucrurile par să se fi derulat puțin altfel, dacă ar fi să acceptăm depozițiile cronicarului Ion Neculce, care pretindea că negociatorii ruși ar fi declarat marelui vizir că nu știau dacă domnul a pierit sau a fugit, în vreme ce țarul îi găsise în mare taină adăpost într-o „botcă" (caleașcă) cu două roți[55]. Chiar dacă versiunea prezentată în letopiseț îl aureolează în mai mică măsură pe ilustrul monarh, soluția găsită spre a-și proteja aliatul s-a dovedit eficientă, la fel ca și recurgerea la coruperea lui Baltagi Mehmed pașa pentru a accepta o pace cât de cât acceptabilă[56], în situația în care oștile rusești fuseseră încercuite. Se adeverea preceptul cinic, derivat dintr-o formulare abreviată a unei fraze atribuită lui Machiavelli, potrivit căruia „scopul scuză mijloacele".

În legătură cu campania din 1711 și condițiile păcii convenite a fost valorificat de curând un fragment din tratatul intitulat *Umdet al-ahbar* („Suport pentru comunicări"), elaborat prin 1747/1748 în turca otomană de Abdulgaffar Qârâmi, cadiu, poet și istoric din Crimeea, descendent din clanul tătărăsc al lui Mamai[57], care conține și succinte referiri la Dimitrie Cantemir. Cu toate că textul respectiv nu oferă decât date binecunoscute în istoriografie, considerăm că acesta ar putea prezenta măcar un minim interes pentru cantemirologi, cu atât mai mult cu cât autorul său participase direct la evenimentele expuse:

„În anul [Hegirei] 1120 [=1708–1709] Devlet Ghirei-han a devenit han pentru a doua oară. Devlet Ghirei și-a expus dorința de a-i declara Moscovei *gazavat* [război

---

[54] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, p. 292; D. Cantemir, *Istoria măririi şi decăderii*…, I, 2015, p. 1350–1353.

[55] I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 293–294; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 189. Despre solicitarea turcilor privind predarea domnului rebel al Moldovei, cf. și Tiepolt, [*Raport*…], în *Călători străini*…, VIII, p. 456; Stanislaw Poniatowski, [*Raport către regele Stanislaw-Leszczynski*], în *Ibidem*, p. 536; Idem, [*Raport către Th. Funck*], în *Ibidem*, p. 538.

[56] Opinia mituirii comandantului suprem al oștilor otomane era larg răspândită în ambele tabere care s-au înfruntat în preajma Prutului. Cf. Just Juel, [*August 1711*], în *Călători străini*…, VIII, p. 444; Tiepolt, [*Raport*…], în *Ibidem*, p. 455; [Moreau de Brasey], [*Campania*…], în *Ibidem*, p. 485, 487; Peter Heinrich Bruce, *Memorii*…, în *Ibidem*, p. 500; Relatare anonimă franceză a campaniei de la Prut, din tabăra moscovită (1711), în *Ibidem*, p. 505; Anonim francez din tabăra turcă, în *Ibidem*, p. 509; James Jeffries, *Depeşe diplomatice din Bender (şi Adrianopol) (1711–1714)*, în *Ibidem*, p. 545; Relatare anonimă germană a campaniei de la Prut, văzută din tabăra turcească, în *Ibidem*, p. 640. Anumite dubii în acest sens s-au exprimat în *Cronica Ghiculeştilor*…, p. 114–115, în vreme ce Voltaire (*Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre-le-Grand*, în Idem, *Oeuvres complètes*, XIII, Paris, 1824, p. 227–228) s-a străduit să-l absolve pe marele vizir de această acuzație, neagreată nici de cercurile guvernamentale rusești, care îi furnizaseră o bună parte a documentației necesare redactării cărții. Cf. E. Šmurlo, *Voltaire et son oeuvre «Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand»*, Praga, 1929.

[57] I. M. Mirgaleev, D. D. Pashaloglu / Д. Д. Пашалоглу, *Образ сочинения Абдулгаффара Кырыми «Умдет ал-ахбар»*, în „Золотоордынское обозрение" / „Golden Horde Review", 2014, 2 (4), p. 35–52 53–54. Cf. și I. M. Mirgaleev / И. М. Миргалеев, *«Черный человек» Мамай*, în *Мамай. Опыт историографической антологии*, ред. В. В. Трепавлов, И. М. Миргалеев / red. V. V. Trepavlov, I. M. Mirgaleev, Kazan, 2010, p. 183–184.

sfânt] și iarna a făcut o incursiune, în timpul căreia a capturat o mulțime de robi și trofee. Când în anul [Hegirei] 1123 [=1711–1712] i s-a adus vestea că țarul moscovit Petru I, cu ajutorul țăranilor din împrejurimi, cu forțe nelimitate, a pornit spre Edirne, Devlet Ghirei l-a numit pe Baht Ghirei Sultan în funcția de *kalgan* [conducător] și l-a lăsat să apere Crimeea, în timp ce hanul însuși a plecat spre Akkerman [Cetatea Albă]. Când beiul bogdănesc [moldovean] Cantemir-oglan a încheiat alianța cu ghiaurii [necredincioșii] privitoare la livrările de grâne armatei moscovite, și traversând apele Turlei [Nistrului], pe la vadul Rașcov, puțin mai jos de cetatea Hotinului, și ale Prutului, și s-a deplasat către armata rusă, au fost întâmpinați de Devlet Ghirei-han cu o oaste tătărească de 40 de mii [de combatanți]. Abdulgaffar Kârâmi scria că și el a făcut parte din acea armată. A avut loc o bătălie. Autorul sublinia că fiind dotată cu armament divers, armata [adversă] era precum un zid trainic. Ea era formată din luptători moscoviți și saxoni, iar pe lângă aceștia, datorită suportului forțelor auxiliare, formate din germani și alte populații, numărul ei era de 300 de mii de ostași. Fiul lui Orak Djavim bei, devenind căpetenia tribului, i-a atacat cu acesta pe ghiaurii, iar ca rezultat al luptei tătarii au capturat carele cu grâne care plecau din Moldova, astfel că în armata moscovită s-a ivit penuria alimentelor. Tătarii nu și-au pierdut râvna și s-au îndreptat spre Dunăre, prin partea vestică a râului Prut. Marele vizir al trupelor otomane Baltagi Mehmed Pașa și conducătorul ienicerilor Iusuf aga au construit un pod la vadul Isaccea, însă șovăiau dacă să lase oștirea [să treacă] sau nu. Ei au apelat la Devlet Ali. Observând după ceva timp apropierea dușmanului, au trecut pe partea opusă. Deoarece autorul a participat în cadrul acestei [campanii], el a descris-o detaliat. La finalul luptei au început disensiunile: să se încheie o înțelegere cu dușmanul sau să-l captureze. Cu toate acestea, pentru evitarea riscului, a fost încheiată o înțelegere, cuprinzând următoarele puncte:

Acoperirea cheltuielilor campaniei.

Predarea cetății Azov.

Demolarea cetății Taigan, construită ca șantier naval.

Demolarea cetății Kamanika de la strâmtoarea Adjis.

Demolarea orașului de pe [râul] Samara.

Împărțirea drumului de opt ore între râurile Aral și Samara în două părți și stabilirea în acel loc a hotarului, astfel ca nordul să revină Moscovei, iar sudul musulmanilor.

Stabilirea graniței, care începe de la Ozu Kolaukaraagaci, aflat lângă râu, și trece prin punctul de intersecție a râurilor care ies din Marea Azov și a râului Buzuk, cunoscut pe râul Ten și se termină pe râul Temurlenk, între cetățile Azov și Cerkeska”[58].

Pregătirea necorespunzătoare a campaniei de către ruși și superioritatea numerică a adversarilor s-a soldat cu succesul oștilor turcești și pierderi teritoriale pentru cei înfrânți[59], iar aspirația spre autonomie a Moldovei a fost pedepsită de

[58] I. M. Mirgaleev, D. D. Pashaloglu / Д. Д. Пашалоглу, *Образ сочинения...*, p. 53–54.

[59] B. Spuler, *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*, în „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven”, 1935, 1, p. 78–83; S. M. Solov’ev / С. М. Соловьев, *История Россиu...*, VIII (Тома 15–16), p. 384–391; A. V. Boldur, *Expediția de la Prut din 1711*, în Idem, *Comunicări la ședințele Institutului…*, 1944, p. 9–86; B. H. Sumner, *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949, p. 37–44; A. N. Kurat, *Prut seferi v barişi 1123 (1711)*,

Poartă prin represalii terifiante, implicând înrobiri, distrugeri și jafuri, lăsate mai mult pe seama tătarilor[60], ca și prin desprinderea extremității nord-estice a voievodatului din trupul țării și transformarea sa în raiaua Hotinului (1713)[61]. Mult mai păgubitoare a fost însă înăsprirea opresiunii și permanentizarea domniilor fanariote, la fel cum s-a petrecut în Țara Românească câțiva ani mai târziu, cangrenându-se vreme de mai bine de un veac fluxurile culturale imperios necesare propășirii comunităților autohtone.

*

În chip firesc, deznodământul luptei de la Stănilești a schimbat radical cursul destinului lui Dimitrie Cantemir, care și-a pierdut patria, tronul și averile de la Istanbul și Iași, luând calea inexorabilă a exilului. Desigur că, în comparație cu Constantin Brâncoveanu, cu care s-a dușmănit acerb, deși împărtășeau aceleași sentimente față de puterea suzerană, soarta lui Cantemir a fost una de invidiat. Imediat după refugierea în Rusia, Petru cel Mare s-a arătat în general generos cu aliatul său, oferindu-i moșii întinse și importante resurse pecuniare, ceea ce i-a permis să asigure condiții confortabile de viață propriei familii și să întrețină circa 4.000 de subordonați, între aceștia și mulți boieri de rang înalt, care l-au însoțit cu devotament în pribegie[62]. Spre decepția sa, nu toate promisiunile primite au fost onorate pe deplin și nici nu a beneficiat de scutiri de impozite, astfel că a fost nevoit să facă nenumărate umilitoare solicitări țarului și altor înalte oficialități ale statului pentru a se bucura de un tratament preferențial[63].

Tracasat de asemenea vexațiuni frecvente, a fost la un moment dat tentat de ideea strămutării în Sfântul Imperiu Roman, precum ne dezvăluie o scrisoare cifrată

Ankara, I, 1951; II, 1953; R. Iu. Engel'hardt / Р. Ю. Енгельгардт, *Из истории Прутского похода Петра I*, în „Ученые записки Кишиневского Университета", Chișinău, VI, 1953, p. 97–118; R. Wittram, *Peter I, Czar und Kaizer. Zur Geschichte Peters des Großen in seiner Zeit*, I, Göttingen, 1964, p. 377–390; E. Turdeanu, *Două campanii ruseşti în Moldova*, în „Ființa românească", Paris, 3, 1965, p. 95–101; Ch. Lemercier-Quelquejay, *La campagne de Pierre le Grand sur le Prut d'après les documents des Archives Ottomanes*, în „Cahiers du Monde Russe et Soviétique", VII, 1966, 2, p. 221–233; L. Boicu, *Momentul 1711*…, p. 273–288; A. Pippidi, *Ecouri ale evenimentelor din 1711 în corespondența diplomatică*, în *Izvoare străine pentru istoria românilor*, ed. Șt. S. Gorovei (*Românii în istoria universală*, III, 3, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), Iași, 1988, p. 403–415; N. I. Pavlenko / Н. И. Павленко, *Петр*..., p. 339–359; V. Spinei, *Un izvor otoman asupra campaniei de la Prut din 1711*, în „Memoria Antiquitatis", XIX, 1994, p. 453–472; Ia. Vodarskii / Я. Водарский, *Участие Молдавии в русско-турецкой войне 1711 года*, în „Русин", 2006, 2 (4), p. 56–68; V. Țvircun, *Lupta de la Stănileşti şi consecinţele ei*, în *Dinastia Cantemireştilor*…, 2008, p. 216–226; Idem, *Viața și destinul*…, p. 72–88; I.-A. Stanciu, M. Țăpârlea, *Moldova în campania militară antiotomană din anul 1711*, în *Dimitrie Cantemir – punte a cunoașterii*..., 2016, p. 154–177; V. A. Artamonov / В. А. Артамонов, *Турецко-русская война 1710–1713 гг.*, Moscova, 2019; Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, ed. V. Spinei, I. Cândea, București, 2022, p. 603–613.

[60] Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei (1709–1711)*…, 1976, p. 339-342; Idem, *Letopiseţul Ţării Moldovei (1709–1711)...*, 1990, p. 395–398. Cf. și Axinte Uricariul, *Cronica paralelă...*, II, p. 248–250; *Cronica Ghiculeştilor*…, p. 114–117.

[61] Axinte Uricariul, *Cronica paralelă...*, II, p. 292–295; *Cronica Ghiculeştilor*…, p. 168–179.

[62] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 126–129; V. Țvircun, *Dimitrie Cantemir – Repere*…, 2017, p. 116–130.

[63] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, nr. 8, p. 31–33 și urm.

din 27 mai 1715 a rezidentului austriac la Sankt-Petersburg Otto Anton von Pleyern, adresată împăratului Karl VI de Habsburg. Cantemir era profund nemulțumit nu numai de precaritățile materiale, ci și de îngrădirile de a se deplasa în deplină libertate. În virtualitatea găzduirii în Imperiu, fostul domn al Moldovei se oferea ca, într-un previzibil război cu turcii, să furnizeze informații Casei imperiale de la Viena despre manevrele acestora, obținute de la prietenii săi de la Istanbul, netăinuindu-și preocuparea de a contribui la eliberarea propriei țări de sub jugul otoman, precum reiese explicit din actul din 1715, a cărui depistare relativ recentă a provocat o adevărată surpriză pentru biografia principelui[64].

Nu avem cunoștință despre un eventual răspuns al curții de la Viena către Cantemir, dar considerăm că este puțin probabil să fi existat disponibilitatea de a se da curs solicitării, care l-ar fi lezat în mod evident pe țar. Este puțin probabil ca acesta să-și fi dat consimțământul ca un învățat de asemenea anvergură, care îi era util în multe privințe, să plece din Rusia. De altfel, atunci când acesta i-a cerut încuviințarea, în ianuarie 1717, de a-l întâlni în Olanda, unde Petru I se afla în cadrul unei îndelungate călătorii din Occident, răspunsul nu a fost încurajator[65], după cum nici doleanței din anul următor de a călători în Polonia și Transilvania[66] nu i s-a dat curs, poate și pentru că plana suspiciunea că nu ar mai reveni în Imperiul rus. În aceste condiții, spre sfârșitul anului 1717, Dimitrie Cantemir îi solicita țarului reconfirmarea oficială a diplomei din 13 aprilie 1711, prin care i se garanta întreținerea perpetuă, ca și alte privilegii[67]. Zăbovind în același palier tematic, o eventuală părăsire a proprietăților primite de la țar ar fi cauzat mari prejudicii supușilor care îl urmaseră în surghiun, aspect pe care Cantemir pare să-l fi ignorat.

Cei 12 ani petrecuți în Rusia – din 1711 până în 1723, când a trecut la cele veșnice, puțin înainte de a împlini cinci decenii de viață – au fost extrem de productivi, acolo redactându-și toate operele capitale din sfera istoriei, dar și altele, aferente altor domenii. Precum îi mărturisea pe cale epistolară țarului Petru, la 8 februarie 1717, acesta nu îi solicitase până atunci vreun serviciu, nici „cu scrisul sau cu cuvântul”[68]. Nefiind perturbat excesiv de atribuțiile decurgând din calitatea de „prealuminat prinț” (*светлейший князь*), consilier secret al țarului și de membru al senatului (cu prerogative atât legislative, cât și executive) și nici de ceremonialurile și festivitățile grandioase de la curte, decât spre crepusculul vieții, și-a impus un ritm riguros de muncă, iar rezultatele extrem de rodnice nu au întârziat.

---

[64] V. I. Țvircun / В. И. Цвиркун, *Легенды и вымыслы о жизни и деятельности Димитрия Кантемира в России*, în „Revista de istorie a Moldovei”, V, 1994, 2 (18), p. 14–20; V. A. Artamonov, V. Constantinov, *Încercarea de trecere a lui Dimitrie Cantemir sub protectorat austriac în anul 1715*, în „Revista de istorie a Moldovei”, 2011, 1–2 (85–86), p. 32–43; A. M. Bodale, *Un document privitor la exilul domnului Dimitrie Cantemir în Rusia, păstrat la Haus-, Hof- und Staatsarchiv din Viena* (în mss).

[65] P. Cernovodeanu, *Note și comentarii*, la *D. Cantemir, Способы к помоществованию в нещастие пришедшему народу нашему / Mijloacele de ajutorare a poporului nostru, ajuns la nenorocire*, ed. A. Lazea, trad. E. Lazea, în *D. Cantemir, Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor. Memorii către Petru cel Mare (1717 și 1718)*, ed. P. Cernovodeanu, în colab. cu A. Lazea, E. Lazea și M. Caratașu (D. Cantemir, *Opere complete*, VI, II, coord. V. Cândea), București, 1996, p. 253, nota 1.

[66] D. Cantemir, *Способы… / Mijloacele de ajutorare*…, p. 246–251. Cf. și V. A. Artamonov, V. Constantinov, *Încercarea de trecere*…, p. 36–37.

[67] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, nr. 82–83, p. 193–195.

[68] *Ibidem*, nr. 79, p. 187–189.

Atunci au fost elaborate într-o cadență susținută *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae, Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae, Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae principis*, precum și *Historia Moldo-Vlachica*, majoritatea cantemirologilor argumentând că definitivarea lor se situează în răstimpul dintre 1714 și 1718, ceea ce reprezintă o performanță cu adevărat remarcabilă. Foarte probabil, însă, că și anterior, atunci când rezidase la Harkov (din toamna lui 1711 și tot anul următor), dar mai cu seamă când se stabilise la Moscova, la începutul lui 1713, avusese preocupări științifice asidue. Scrutându-i intimitățile, contemporanii, îndeobște interesați de detaliile biografice ale notabilităților vremurilor, aflaseră că principele se trezea la ora 5 dimineața și, după ce își fuma ciubucul și își sorbea cafeaua turcească, se retrăgea în cabinetul de lucru până la prânz, servind o masă frugală, stropită cu vin amestecat cu apă, se odihnea puțin și revenea la muncă până la 7 seara, când se dedica familiei până spre ceasurile târzii ale serii[69]. Era un ritm de lucru foarte intens, mai puțin obișnuit pe atunci pentru truditorii din sfera scrisului istoric din estul Europei.

Rămâne neelucidată problema identificării locurilor de depozitare a surselor documentare utilizate de eruditul moldav pentru a-și alcătui lucrările finalizate în exil. Dacă în cazul *Descrierii Moldovei* și a biografiei tatălui său s-a putut baza pe cunoștințele proprii și ale însoțitorilor săi cu atribuții importante în administrația voievodatului, pentru celelalte lucrări sintetice, conținând numeroase amănunte despre evenimentele din trecut, precum și citate din textele cronicărești transcrise în original sau în traducere, era obligatoriu accesul la cărțile ce reproduceau informațiile respective. Unele dintre volume se aflaseră desigur în posesia autorului, fiind procurate mai cu seamă de la Istanbul, dar planează incertitudinea că, în degringolada provocată de înfrângerea de la Stănilești și de graba refugierii din țară, spre a nu cădea în mâinile turcilor, acesta ar fi avut răgazul de a le împacheta și prelua[70]. Din aceste rațiuni este probabil că sursele bibliografice folosite i-au fost disponibile la curtea de la Sankt-Petersburg, la Moscova sau în anumite lăcașuri monahale, dat fiind că încă înainte de fondarea Academiei de Știință și Artă, la mai puțin de un an după decesul lui Cantemir, reformele structurale de modernizare impuse de Petru cel Mare prevăzuseră și dotarea bibliotecilor cu carte străină.

În momentul stabilirii în Rusia, lui Dimitrie Cantemir îi apăruse numai o singură carte – *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul* –, pe care este greu de crezut că tipografia de la Iași, specializată prioritar în editarea cărților bisericești, ar fi fost în măsură să-i asigure o difuzare minimală dincolo de hotare și ar fi găsit cititori în afara celor care posedau româna sau greaca.

---

[69] G. S. Bayer / Беер [Г. З. Байер], *Исторія о жизни и дѣлахъ молдавскаго господаря князя Константина Кантемира*, Moscova, 1783, p. 312; P. Pekarskii / П. Пекарский, *Наука и литература въ Россіи при Петръ Великомъ*, I, *Введеніе въ Исторію просвещенія въ Россіи XVIII столетія*, Sanktpetersburg, 1862, p. 251; V. Cândea, *La vie du prince Dimitrie Cantemir*..., p. 220.

[70] Potrivit unui martor ocular, Cantemir ar fi descins la Iași pe 14 iulie 1711, „la apusul soarelui", și ar fi părăsit orașul, trecând Prutul, împreună cu „împăratul Moscului", pe 16 iulie (Cf. Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei (1709–1711)*…, 1976, p. 397; Idem, *Letopiseţul Ţării Moldovei (1709–1711)*..., 1990, p. 339), mărturie confirmată de un alt apropiat al domnului, care preciza că acesta s-a „odihnit" în capitala țării două zile, înainte de a pleca în pribegie (Cf. I. Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*…, p. 296; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 192).

Cu toate acestea, într-un mod întrucâtva neașteptat a fost ales membru în Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften (Societatea Regală Prusacă de Științe) (Societas Scientiarum Brandenburgica), desemnată cu consecvență în literatura de specialitate prin termenul nepotrivit de Academia din Berlin. Atunci când s-a ivit prilejul de a evoca îndatoririle asumate față de instituția berlineză, în *Historia Moldo-Vlachica,* Cantemir o desemna drept „Societatea noastră de Științe din Berlin" (*nostra Beroliniensi Scientiarum Societate*)[71], în vreme ce, în varianta românească a tratatului, o nominaliza cu denumirile de „Academia Științelor de Berolin" sau „Academia în învățături luminate […] a Berolinului"[72].

Societatea fusese creată în iulie 1700, sub numele de Kurfürstlich Brandenburgische Sozietät der Wissenschaften (Societatea Principatului Elector Brandenburgic de Științe), sub patronajul prințului elector (*Kurfürst*) de Brandenburg, Friedrich III (din 1701 încoronat cu titlul regal de Friedrich I al Prusiei), la inițiativa ilustrului filosof și matematician Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716)[73].

Ideea respectivă i s-a înfiripat probabil după ce savantul se edificase asupra profilului academiilor existente atunci în vestul Europei: Académie Française, fondată în timpul domniei lui Ludovic al XIII-lea, prin implicarea directă a cardinalului Richelieu, în 1634, și oficializată în anul următor; Royal Society de la Londra, creată în 1660 sub auspiciile regelui Charles al II-lea; Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres și Académie Royale des Sciences de la Paris, fondate grație stăruințelor lui Jean-Baptiste Colbert în 1663 și, respectiv, în 1666, în vremea lui Ludovic al XIV-lea. Înaintea lor luase ființă în 1603 Accademia dei Lincei (Academia Lynceorum) la Roma, la inițiativa prințului Federico Cesi, care însă a dispărut odată cu moartea sa în 1630, pentru a se reînființa mult mai târziu (în prezent adoptând numele de Accademia Nazionale dei Lincei). Pe lângă acestea, figurau diverse societăți academice zonale, majoritatea cu profil umanistic, fără durabilitate perenă. Leibniz a devenit *fellow* la Royal Society la 19 aprilie 1675 și fusese numit de Ludovic al XIV-lea asociat străin la Académie Royale des Sciences la 28 ianuarie 1699, după ce în 1674 i se refuzase nominalizarea pentru că nu acceptase convertirea la catolicism. Tot în luna ianuarie 1699, Académie Royale des Sciences adoptase un regulament și a intrat sub protecția regelui, primind un sediu fastuos în incinta palatului Luvru, ceea ce i-a sporit substanțial prestigiul[74].

---

[71] D. Cantemir, *Historia Moldo-Vlachica / Istoria moldo-vlachică*, în Idem, *Despre numele Moldaviei*…, 2017, p. 202–203.

[72] Idem, *Hronicul vechimei*…, I, 1999, p. 156.

[73] A. Harnack, *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin, 1901, p. 1–80; *Leibniz und seine Akademie. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der Berliner Sozietät der Wissenschaften, 1697–1716*, ed. H.-S. Brather, Berlin, 1993; E. Knobloch, *Leibniz und die naturwissenschaftlichen Akademien im Zeitalter der Aufklärung*, în *Das Europa der Akademien*, ed. V. Sellin, Heidelberg, 2010, p. 86–102.

[74] F. Brunetière, A. Leclerc, O. Merson, etc., *Académie, în La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts*, secr. gén. F.-C. Dreyfus, I, Paris, f.a., p. 183–246; H. B. Wheatley, *Early History of the Royal Society*, Hertford, 1905; D. Oster, *Histoire de l'Académie française*, Paris, 1970; *Der Akademiegedanke im 17. und 18. Jahrhundert*, ed. F. Hartmann și R. Vierhaus, Bremen – Wolfenbüttel, 1977; J.-P. Caput, *L'Académie française*, Paris, 1986; J. E. McClellan, *L'Europe des académies*, în „Dix-Huitième Siécle", 25, 1993, p. 153–165; *Les Académies*

Spre deosebire de Royal Society și Académie Royale des Sciences, care erau finanțate de stat, la începuturile sale instituția științifică din Prusia nu beneficia de un asemenea privilegiu, pe care l-a dobândit tocmai în 1809, Friedrich I nemanifestând prea mult interes pentru prosperarea sa, semnificativ pentru lipsa de generozitate a suveranului fiind și faptul că i-a concedat doar monopolul pentru comercializarea calendarelor, ceea ce îi asigura venituri foarte modeste. Societatea berlineză a fost prevăzută cu un statut de-abia la 6 iunie 1710, pe baza căruia s-au departajat două diviziuni (*Klasse*), cu două subdiviziuni: două pentru științe și tot atâtea cu profil umanist. La propunerea lui Leibniz a fost instituită o diplomă de membru, emisă de Consiliul Societății Regale Prusace și a Principatului Elector Brandenburgic de Științe, care trebuia semnată de secretarul Daniel Ernst Jablonski, prestigios prelat și teolog, devenit și vicepreședinte al instituției. Locuind la Hanovra și întreprinzând adesea călătorii îndelungate în diverse centre europene, Gottfried Wilhelm Leibniz nu se preocupa direct de bunul mers al Societății, rezolvarea problemelor organizatorice revenind membrilor berlinezi, așa-numiții *anwesende Mitglieder* (membri prezenți), deosebiți de *abwesende Mitglieder* (membri absenți) și *auswärtige Mitglieder* (membri externi / străini), între aceștia din urmă integrându-se și Cantemir. Așezământul a fost funcționalizat în mod real în ianuarie 1711, prin diferite reglementări impuse de regele Friedrich I, fiind transformat ulterior în Preußische Akademie der Wissenschaften (din 1992 figurând sub denumirea de Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften) [75].

Diligențele pentru atribuirea acestei demnități lui Dimitrie Cantemir fuseseră inițiate de unul din membrii respectivei Societăți, baronul Heinrich von Huyssen, care, în calitate de consilier personal al lui Petru I, intermedia contactele țarului cu curtea regală a Prusiei[76]. Cantemir îl cunoscuse pe Huyssen la Sankt-Petersburg, acesta transmițând la Berlin dorința eruditului moldovean de a fi primit în instituția din Prusia și disponibilitatea sa de a alcătui o istorie a sultanilor turci în limba latină. Prestigiul de care se bucura în mediile culturale și politice din capitala Imperiului rus, ca și admirația dobândită din partea multor personalități datorită culturii, distincției și carismei, dar indubitabil și a prerogativele princiare[77], au cântărit hotărâtor în verdictul cooptării sale între membrii Societății, decis la 31 mai 1714.

---

dans l'Europe humaniste. Idéaux et pratiques, ed. P. Galand-Hallyn, M. Demaraix, G. Vagenheim, J. Vignes, Paris, 2008.

[75] A. Harnack, *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie*…, p. 57–131; A. Lecler, *Académie*, în *La Grande Encyclopédie...*, p. 236–238; W. Hartkopf, *Die Berliner Akademie der Wissenschaften. Ihre Mitglieder und Preisträger. 1700–1990*, Berlin, 1992, p. XIV–XIX, XXX–XXXI.

[76] H. von Glümer, *Heinrich von Huyssen. Ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peter des Großen*, în „Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen", 33, 1911, p. 133–151; P. Petschauer, *In search of competent aides: Heinrich van Huyssen and Peter the Great*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", 26, 1978, 4, p. 481–502; S. Korzun, *Heinrich von Huyssen (1666–1739). Prinzenerzieher, Diplomat und Publizist in den Diensten Zar Peters I.*, des Großen, Wiebaden, 2013, p. 143–168.

[77] Gr. Nandriș, *Rumanian exiles in 18th century Russia*, în „Revue des études roumaines", Paris, I, 1953, p. 44–55; P. Cernovodeanu, *Démètre Cantemir vu par ses contemporains (le monde savant et les milieux diplomatiques européens)*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XI, 1973, 4, p. 637–656.

Implicarea lui Heinrich von Huyssen în alegerea lui Cantemir reiese și din scrisoarea pe care i-o adresează la 17 iunie Johann Theodor Jablonski, unde se exprimă și satisfacția membrilor Societății berlineze pentru cooptarea în cadrul ei a unei persoane ce inspira o considerație specială. Totodată, textul ei nu era lipsit de o componentă pragmatică, Huyssen urmând să transmită eruditului principe solicitarea exprimată în termeni eleganți de a remite Societății un tratat privind istoria Imperiului Otoman și o lucrare asupra geografiei Țărilor Române. Relevanța scrisorii ne determină să o reproducem în traducere: „Propunerea pe care ați făcut-o în legătură cu *Hospodarul*, tatăl tânărului prinț, despre care s-a vorbit de curând, a fost acceptată cu multă bunăvoință. Este un mare privilegiu pentru Societate de a fi onorată prin primirea unei persoane de acest rang și sunteți rugat, Domnule, din partea Domnilor directori să binevoiți a desăvârși ceea ce ați început atât de bine și să le sugerați mijlocul de a face lucrul în maniera cea mai convenabilă, sau măcar să ne comunicați numele, titlurile și calitatea A[lteței] S[ale], astfel încât să putem respecta cum se cuvine aceste formalități de expediere a brevetului de recepție, iar în același timp de a ne instrui asupra modalității de a i-l transmite cât se poate de convenabil. Ne veți permite totodată să profităm de oferta pe care ne-o faceți, spre a vă ruga să consimțiți să ne parvină o informare clară și deslușită a situației autentice din cele două provincii Moldova și Valahia, a hotarelor atât dintre ele, cât și cu țările care le înconjoară, și a propriilor capitale, precum și a altor orașe mai importante, aflate în cuprinsul lor. Este un lucru vrednic de milă să vedem cât sunt de diferite între ele hărțile precum și alte date referitoare la geografie, unele plasând Moldova spre Nistru și Valahia spre Dunăre, iar altele taman pe dos. În acest fel publicul, la fel ca și noi în special, vă vom fi recunoscători pentru clarificarea în legătură cu acestea. Publicul ar purta încă o și mai mare recunoștință A[lteței] S[ale], dacă și-ar da osteneala de a transmite istoria aflată în mâinile Sultanilor, înfrumusețată cu portretele acestora și ilustrată cu observațiile Lui, pe care le-ar putea spori din propriile cunoștințe”[78]. Dincolo de conținutul textului propriu-zis, sugestiv este și faptul că cei doi intelectuali germani nu corespondau în limba lor maternă, ci în franceza ce se impusese drept *lingua franca*, adoptată în cercurile elevate – diplomatice și culturale – dintr-o mare parte a Europei, grație prestigiului pe care civilizația rafinată a Franței o dobândise în decursul mai multor secole, la care și anvergura sa hegemonică pe eșichierul politic avusese un rol deloc neignorabil[79].

Oficializarea titlului primit de Dimitrie Cantemir a avut loc la 11 iulie 1714[80]. În acel moment, secretar permanent al Societății era lexicograful Johann Theodor

---

[78] E Winter, *Die Brüder Daniel Ernst und Johann Theodor Jablonsky und Rußland*, în „Acta Comeniana”, XIII, 1965, p. 127; W. Bahner, *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir (1673–1723)*, în *Ein bedeutenden Gelehrter an der Schwelle ...*, 1974, p. 27–28, nota 7. Începutul epistolei comportă o confuzie în privința menționării membrilor familiei princiare, atașată de termenul Hospodar, al cărui sens este folosit în mod adecvat, rememorându-ne precizările făcute de un cărturar raguzan. Cf. [I. S. Raichevich], *Osservazioni storiche naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli, 1788, p. 173: La Corte Imperiale di Vienna li tratta di Altezza, e di Principe: quella di Russia di Gospodar parola Slava, che corrisponde a Signore, o Padrone.

[79] L. Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, 1971, p. 9–71, 257–281.

[80] E. Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXII, 1969, 5, p. 825–847; W. Bahner, *Ein bedeutender Gelehrter...*, p. 7–11; A. Eșanu, V. Eșanu, *Dimitrie Cantemir și Academia de Științe din Berlin*, în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 254–266.

Jablonski, secretar al Secţiei literare fiind fratele acestuia, teologul Daniel Ernst Jablonski, numit în această demnitate cu un an înainte. Printre colegii săi se numărau, între alţii, în afară de cei doi, publicistul şi diplomatul Heinrich von Huyssen, teologul Johann Fabricius şi orientalistul Sebastian Gottfried Starcke, persoane onorabile, dar departe de a fi notabilităţi ştiinţifice de anvergură internaţională. Textul latin al diplomei pe care a primit-o, purtând semnătura lui Joh. Carol [Johann Carl] Schott, savant cu preocupări de anticar şi numismat, s-a păstrat printre hârtiile lui Cantemir, fiind publicat după scurgerea a 60 de ani de la decesul său[81]. Mai neexperimentată decât alte asociaţii savante europene, Societatea ştiinţifică din Prusia, cu toate că preluase multe din cutumele academice din Franţa, nu dispusese de timp suficient de cumpănire pentru a se conforma tuturor acestora.

Profilarea sa drept organism cultural şi ştiinţific de înaltă ţinută avea să se producă mai cu seamă începând cu domnia lui Friedrich al II-lea cel Mare (1740–1786) şi continuând în deceniile ulterioare, când cunoscuse o mare strălucire, printre membrii săi fiind cooptate personalităţi de primă mărime, germani şi străini, precum André-Marie Ampère, Niels Bohr, Charles Darwin, Denis Diderot, Albert Einstein, James George Frazer, Jacob şi Wilhelm Grimm, Alexander şi Wilhelm von Humboldt, Immanuel Kant, Robert Koch, Carl von Linné, Wilhelm Meyer-Lübke, Charles-Louis Montesquieu, Max Planck, Henri Poincaré, Friedrich Ratzel, Werner Sombart, Max Vasmer, Voltaire etc. Cinul istoricilor şi arheologilor a fost, de asemenea, bine reprezentat în panoplia acestor mari savanţi, dintre care ne vom mărgini să menţionăm aici selectiv pe Hélène Ahrweiler, Gordon Vere Childe, Benedetto Croce, Franz Cumont, Ernest Curtius, Wilhelm Dörpfeld, Ernest Fabricius, Joseph von Hammer-Purgstall, Karl Richard Lepsius, Theodor Mommsen, Wilhelm Radloff, Leopold von Ranke, Mihail Rostovtzev, Carl Schuchhardt, Theodor Wiegand. Dintre compatrioţii lui Dimitrie Cantemir, a fost ales membru corespondent (*korrespondierendes Mitglied*) al Academiei berlineze filologul Sextil Puşcariu[82], director, între 1940 şi 1945, la Rumänisches Institut din Berlin, dar şi zoologul Grigore Antipa, însă acesta din urmă nu s-a mai putut bucura de prestigiosul titlu ce i s-a conferit în 1944, întrucât decedase cu numai câteva luni înainte, vestea respectivă, fiind vreme de război, neparvenind în timp util în capitala Germaniei[83].

Implicarea lui Gottfried Wilhelm Leibniz în cooptarea lui Dimitrie Cantemir în forul academic din Berlin, pretinsă în unele lucrări cu documentaţie precară, nu este câtuşi de puţin reală. În momentul respectiv eruditul german, ajuns la 68 de ani cu sănătatea şubrezită, îşi pierduse vivacitatea şi trăia retras în solitudinea reşedinţei sale de la Hanovra. Înainte ca principele cărturar să fie ales în Societatea savantă din Prusia, Leibniz se întâlnise cu Petru cel Mare, cu care se afla în bune raporturi[84], dar nu îl cunoscuse şi pe Cantemir. Prin amplitudinea lor enciclopedică, cei doi savanţi aveau numeroase puncte comune şi era previzibil ca Leibniz, care avusese contacte cu o bună parte din elita intelectuală a continentului, să fi fost interesat să dialogheze

[81] G. S. Bayer / Беер [Г. З. Байер], *Исторія о жизни и дѣлахъ*…, 1783, p. 315–316; Şt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, Bucureşti, 1924, nr. LXVII, p. 141.

[82] W. Hartkopf, *Die Berliner Akademie der Wissenschaften*…, p. 1–406.

[83] *Ibidem*, p. 9.

[84] R. Wittram, *Peter I, Czar und Kaizer*..., p. 202–203, 206–208.

cu o persoană instruită în domenii care nu îi erau prea apropiate. Ambii împărtășeau o pregnantă animozitate față de puterea otomană și, din rațiuni diferite, făcuseră eforturi persuasive spre a-i determina pe suveranii europeni ce dețineau forțe militare viguroase să acționeze împotriva musulmanilor: Leibniz pe Ludovic al XIV-lea, Cantemir pe Petru I. Spre decepția lor, interesele politice prioritare ale celor doi monarhi convergeau spre alte direcții, astfel că nu au dat curs sugestiilor primite[85].

Mărturiile edificatoare în legătură cu contactele lui Cantemir cu colegii din Berlin sunt sumare și nici nu se cunoaște prea bine cât de prestigioasă era atunci calitatea de membru al societății științifice germane în mediile savante ale vremii. Supoziția malițioasă potrivit căreia admiterea în conclavul select al societății brandenburgice ar fi fost influențată de apartenența lui Cantemir și a unor eruditi berlinezi la ordinul inițiatic al francmasoneriei nu are nici un suport real[86]. Oricum, primirea lui Cantemir în componența ei s-a dovedit a fi pe deplin inspirată, chiar dacă confirmarea încrederii investite a venit mult după trecerea sa într-un alt tărâm. Florilegiul de lucrări elaborate într-o cadență susținută după momentul 1714 indică faptul că această bornă din biografia sa i-a fost stimulatoare pentru creativitate: pe de o parte, eruditul și-a onorat promisiunea făcută către Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften de a finaliza *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae,* iar, pe de altă parte, s-a conformat sugestiilor acesteia de a alcătui *Descriptio Moldaviae* și *Historia Moldo-Vlachica*, toate concepute în latină.

Datorită prestigiului științific, a atribuțiilor înalte ce i s-au conferit la Curte și Senat, dar și a titlului decernat de Societatea Regală a Prusiei, se presupune că Dimitrie Cantemir figura printre candidații vizați pentru președinția Academiei de Știință și Artă de la Sankt-Petersburg (Академия наук и художеств в Санкт-Петербурге), precursoarea Academiei Ruse de Științe, a cărei întemeiere – parafată de Senat – a avut loc la 28 ianuarie/8 februarie 1724, primul ei președinte fiind numit la 18 decembrie 1725 Laurentius Blumentrost, medicul Curții imperiale[87]. Desemnarea în această prestigioasă poziție depindea bineînțeles numai de voința țarului, dar moartea principelui savant cu numai câteva luni înainte de eveniment l-a exclus dintre prezumtivii competitori.

*

Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae („Mărirea și decăderea Curții otomane") rămâne indubitabil opera care s-a bucurat de cel mai mare interes pe plan european și care i-a conferit notorietatea. Din dispoziția lui Petru cel Mare, în 1719

[85] D. Bădărău, *G. W. Leibniz. Viața și personalitatea filozofică*, București, 1966, p. 25–31; M. Bele, *Cantemir și Leibniz*, în „Sargetia. Acta Musei Devensis", XIII, 1977, p. 329–330.

[86] M. Paraschiv, *Ipostaze cantemiriene controversate: academician și francmason*, în „Scriptor", Iași, IX, 2023, 107–108 (11–12), p. 24–27. Supozițiile privind legăturile lui Cantemir cu francmasoneria și apartenența la Ordinul Rosicrucian rămân simple speculații, neconfirmate de informații precise (cf. C. Turliuc, *Dimitrie Cantemir – ezoterismul și societățile inițiatice*, în *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter...*, p. 85–86), ceea ce nu a împiedicat constituirea în 1927 a unei loje masonice la Iași purtând numele principelui cărturar și având-l drept mare maestru pe Mihail Sadoveanu. Cf. C. Turliuc, M. Munteanu, Al. Rufanda, *Istoria ilustrată a Francmasoneriei din Moldova istorică*, I, Iași, 2022, p. 554–556.

[87] M. I. Radovskii / М. И. Радовский, *Антиох Кантемир и Петербургская Академия Наук*, Moscova – Leningrad, 1959, p. 7 și 89; P. V. Gusterin / П. В. Густерин, *Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир*, Moscova, 2008, p. 28.

tratatul a fost tradus în limba rusă, iar manuscrisul a fost pus la dispoziția țarului și a altor persoane, fără să fie însă remis tiparului[88]. Audiența sa se datorează în mare parte traducerii în limbile naționale din Anglia[89], Franța[90] și Germania[91], spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, când istoriografia occidentală renunțase în mare măsură la lucrările concepute în latina medievală în favoarea acelora elaborate în idiomurile vernaculare, tomurile lui Jan Długosz, Antonio Bonfini, Marcin Kromer, Alexander (Alessandro) Guagnini, Stanisław Sarnicki, Friedrich Menius, Lorenz Töppelt (Toppeltinus) etc., din regiunile est-centrale ale continentului numărându-se printre ultimele creații relevante redactate în limba respectivă. În schimb, latina a continuat să fie preferată pentru întocmirea tomurilor cu conținut teologic și filosofic până în prima parte a epocii moderne, edificatoare în această privință fiind cele purtând semnăturile iluștrilor erudiți Thomas Hobbes, René Descartes, Baruh Spinoza, Isaac Newton, Gottfried Wilhelm Leibniz, Giambattista Vico etc. Pentru Dimitrie Cantemir latina nu era o limbă moartă, ci un idiom pe care îl utiliza fluent în conversațiile cu persoane cu un nivel intelectual elevat.

La stimularea traducerilor lucrării asupra istoriei turcilor au cântărit mult eforturile fiului mezin al autorului, Antioh (1708–1744), ambasador al Rusiei la Londra și Paris, el singur poet și traducător hăruit, cu aport semnificativ în modernizarea beletristicii rusești[92]. Aflat în posesia originalului latin al textului, el l-a pus la dispoziția traducătorilor săi, după care acestuia i s-a pierdut urma, până când a fost depistat surprinzător dincolo de Atlantic, la Houghton Library de la Universitatea Harvard din Cambridge (Massachusetts), grație căutărilor obstinate ale mărturiilor asupra românilor în fondurile arhivistice străine întreprinse de Virgil Cândea[93]. Recuperarea manuscrisului a permis editarea *princeps* a originalului[94], însoțită la scurt timp și de traducerea sa românească.

---

[88] V. Țvircun, *Dimitrie Cantemir – Repere*…, 2017, p. 166; Idem, *Dimitrie Cantemir. Life*…, 2023, p. 144.

[89] *Demetrius Cantemir, The History of the Growth and Decay of the Othman Empire*, trad. N. Tindal, Londra, I, 1734; II, 1735; ed. a 2-a, 1756.

[90] Demetrius Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman, ou se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence*, trad. Joncquières, I–II, Paris, 1743. Lucrarea a apărut concomitent și într-o ediție în patru volume.

[91] Demetrie Kantemir, *Geschichte des osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, trad. din engleză de J. L. Schmid, Hamburg, 1745.

[92] Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, p. 63–71; M. I. Radovskii / М. И. Радовский, *Антиох Кантемир*…, p. 16–113; V. V. Veselitskii / В. В. Веселитский, *Антиох Кантемир и развитие русского литературного языка*, Moscova, 1974; V. Harea, *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh. Studii*, ed. S. Bălănescu și M. Harea, Iași, 1999; Gh. Bobână, H. Corbu, A. Eșanu, V. Eșanu, *Antioh Cantemir (1708–1744) – scriitor, filosof și diplomat*, în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 495–572; Șt. Lemny, *«Tel père, tel fils»: Dimitrie et Antioh Cantemir au croisement des cultures européennes*, în *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, ed. V. Spinei și Gh. Cliveti, București – Brăila, 2009, p. 251–262; Idem, *Cantemireștii. Aventura europeană*…, p. 157–282.

[93] V. Cândea, *Life story of a manuscript: Dimitrie Cantemir's History of the Othoman Empire*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XXIII, 1985, 4, p. 297–312; Idem, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, SN, V, *Serbia-Turcia*, București – Brăila, 2014, p. 217–218.

[94] *Demetrii Cantemiri Incrementorum et decrementorum Aulae Othomanicae tres libres*, prefață Virgil Cândea, București, 1999; *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001.

Dacă prima parte a voluminoasei sale lucrări reprezintă o expunere cronologică a momentelor de ascensiune și decădere ale Imperiului otoman, cea de-a doua secvență, intitulată „adnotări" (*Annotationes*), oferă detalii, digresiuni și comentarii asupra unor evenimente, persoane și denumiri, etalând propensiuni narative, dar și înclinații spre latura anecdotică, ceea ce a și determinat pe unii exegeți să le reunească selectiv într-un volum separat, accesibil nu numai conclavurilor erudite[95]. Aceleași idei, menite să scruteze disponibilitățile literare ale savantului, au generat inițiativa reunirii antologice ale efuziunilor sale lirice presărate printre paginile *Divanului*[96], respirând sensibilitate și imaginație.

Între abundentele date incluse în diviziunea *Annotationes* este inserată și informația potrivit căreia tradiția tătarilor ar fi reținut faptul că arborele genealogic al Cantemireștilor și-ar avea obârșia de la faimosul cuceritor Tamerlan (Timur Lenk = Timur cel Șchiop) (1336–1405): *Ex magno illo Asiae domitore, Temurleng, ortus traxisse Cantemyrios Tartarorum traditiones referunt ipsumque nomen confirmare videtur:* [termen arab] *sanguinen Temur, aut sanguine Temurii oriundos dsignat*[97] („Tradițiile tătarilor spun despre Cantemirești că și-ar fi tras obârșia de la acel mare Temur Lenk, care a supus Asia, iar numele însuși pare să o confirme: înseamnă [termen arab] sângele lui Temur, sau născut din sângele lui Temur")[98]. Ideea descendenței lui Dimitrie Cantemir din Timur Lenk dobândise o anumită popularitate, de vreme ce fusese evocată într-o dedicație făcută unui conte protector al artelor, inclusă în traducerea franceză a marii sinteze cantemiriene asupra istoriei otomane[99], într-un volum tipărit în Rusia, în anul 1783 (dar pregătit cu mai multe decenii înainte)[100], precum și în lucrări ulterioare[101]. Chiar dacă virulența atacurilor și devastărilor necruțătoare săvârșite de dinastul oriental islamizat împotriva tuturor vecinilor din vestul Asiei stârniseră circumspecție, era privit în lumea creștină cu simpatie reținută, pentru că provocase o înfrângere dezastruoasă sultanului Baiazid I, cel care zdrobise pe cruciați la Nicopole și ținuse sub asediu Constantinopolul, amânând cu aproape o jumătate de secol colapsul Imperiului bizantin.

Personalitatea hanului, având strămoși cu ascendență turco-mongolă[102], fusese evocată cu detalii mai mult sau mai puțin ample în cronistica orientală, bizantină,

---

[95] D. Cantemir, *Legende și istorioare orientale*, ed. a 2-a, ed. E. Sorohan, Iași, 2022.

[96] Idem, *Poemele inorogului*, ed. I. Hadârcă, București, 2023.

[97] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001, p. 456.

[98] D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, II, 2015, p. 754–755.

[99] Desmoletz, *À son excellence monseigneur le comte de Noailles*, în Demetrius Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman*..., I, 1743, nepaginat, înainte de Préface du traducteur.

[100] G. S. Bayer / Беер [Г. З. Байер], *Исторія о жизни и дѣлахъ*…, 1783, p. 16–17. Cf. și *Vita Principis Demetrii Cantemirii / Viața principelui Demetrius Cantemirius*, în D. Cantemir, *Curanus; Collectanea Orientalia; De muro Caucaseo*, ed. F. Nicolae, trad. I. Costa, București, 2018, p. 1042–1043.

[101] Evghenii [Bolhovitinov] / Евгеній [Болховитиновъ], *Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей соотечественниковъ и чужестранцевъ писавшихъ въ Россіи*, I, Moscova, 1845, p. 260.

[102] Cherefeddin Ali, *History of Timur-Bec, Known by the Name of Tamerlain the Great, Emperor of the Moguls and Tartars*, I, trad. Pétis de la Croix, Londra, 1723, p. 18–28; B. F. Manz, *The legacy of Timur*, în „Asian Art", II, 1989, 2, p. 12–13; Eadem, *Family and ruler in Timurid historiography*, în *Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel*, ed. D. DeWeese, Bloomington, Indiana, 2001, p. 57–78; C.-P. Haase, *Tīmūr, terror Tartarorum und Dynastiegründer*, în Mythen, Geschichte(n), *Identitäten: Der Kampf um die Vergangenheit*, ed. S. Conermann, Hamburg, 1999, p. 279–293.

rusească și occidentală, dramaturgul Christopher Marlowe (1564–1593), cel mai de seamă predecesor al lui Shakespeare, îl portretizase într-o piesă faimoasă în două părți – *Tamburlaine the Great* –, iar André Thevet (1516–1590) îi reprodusese portretul în albume cu largă mediatizare dedicate celebrităților vremurilor apuse[103] etc., astfel că numele său dobândise desigur popularitate și la curtea țarului. Or, o ascendență marcantă era în măsură să se răsfrângă și asupra prestigiului succesorilor, ceea ce și urmărea o persoană vanitoasă precum Cantemir, preocupat de potențarea drepturilor sale dinastice. Eruditul principe conștientizase că nu se putea mândri în mediile diplomatice și culturale selecte de la Istanbul sau Sankt-Petersburg cu strămoși dintr-o modestă familie țărănească din sudul Moldovei[104] și, de aceea, apelase la plăsmuiri genealogice fanteziste.

Fiind înzestrat cu spirit de discernământ și larg orizont cultural, este însă greu de crezut că ar fi dat crezare „tradițiilor" pretinse drept colportate de tătari, chiar dacă antroponimul „Cantemir", are o certă rezonanță turco-tătară (*kan* = sânge + *temir / demir* = fier, de aici rezultând etimologia „sânge de fier"), ce putea fi dobândită atât de la o spiță orientală a familiei (un anume Cantemir fusese o căpetenie a tătarilor nogai ce sălășluise în secolul al XVII-lea în Bugeac și prin stepele nord-pontice)[105], cât și de la o simplă poreclă. De altfel, eruditul moldovean nu a manifestat consecvență atunci când se referea la obârșia predecesorilor, astfel că în biografia tatălui său, redactată aproximativ în aceeași vreme cu istoria otomanilor, pretindea că cel mai vechi dintre Cantemireștii de care luase cunoștință venise din Crimeea și trecuse „sub stindardul lui Hristos" (*ad Christi vexillum*), adică se convertise la creștinism, în vremea lui Ștefan cel Mare, mai exact în *anno mundi 6951*[106], corespunzând cu anul 1443 *post Christum natum*. Această dată este desigur eronată, întrucât marele voievod dobândise tronul de-abia cu 14 ani mai târziu. Pe de altă parte, însăși reținerea datei evanghelizării de un mărunt clan migrator după scurgerea a sute de ani pare cât se poate de suspectă. Într-o altă lucrare a lui Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, acesta confirma notificarea din *Vita Constantini Cantemyrii*, precizând laconic descinderea Cantemireștilor din Chersonesul Tauric[107], unul din termenii prin care Crimeea era desemnată în Antichitate.

Incongruențele între detaliile consemnate în *opus*-urile cantemiriene rezidă și în faptul că oștile lui Tamerlan, chiar dacă jefuiseră peninsula Crimeea, nu o anexaseră imperiului, aceasta rămânând în posesia hanilor Hoardei de Aur[108] și nu în

---

[103] A. Thevet, *Des vrais pourtraits et vies des hommes illustres grecz, latins et payens*, Paris, 1584; Idem, *Histoire de l'hommes plus illustres*, Paris, 1660.

[104] Despre ascendența lui Dimitrie Cantemir și genealogia familiei sale, cf. Șt. S. Gorovei, *Cantemireștii – Eseu genealogic*, în *Dimitrie Cantemir (1673–1723), principe român și cărturar european*, coord. I.P.S. Daniel, ed. N. Dascălu (red. coord.), M. O. Ciobotaru, D. Niță-Danielescu, D. Cojocariu, Iași, 2003, p. 19–53 (studiu preluat cu succinte augmentări în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 14–44.

[105] C. Rezachevici, *Constantin Cantemir (1627–1693). O viață neobișnuită – De la Selișteni la scaunul Moldovei*, în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 45; I. Chirtoagă, *Precizări referitoare la originea neamului și a numelui de familie al lui Dimitrie Cantemir*, în *Dimitrie Cantemir: memorie literară*…, 2023, p. 34–37.

[106] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*…, 2017, p. 792–793.

[107] Idem, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2017, p. 1486–1487.

[108] B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502*, ed. a 2-a, Wiesbaden, 1965, p.129–136; L. Kehren, *Tamerlan. L'Empire du seigneur de fer*, Neuchâtel, 1978, p. 56–72, 79–86;

aceea a urmașilor dinastului de la Samarkand, așa-zisul strămoș al Cantemireștilor. În schimb, rămășițe ale aderenților hanului Tohtamâș al Hoardei de Aur, înfrânte de Tamerlan și hărțuite de alte căpetenii tătărești dornice să-și impună autoritatea în arealul stepic nord-pontic, s-au repliat spre regiunile românești și ar fi acceptat creștinarea. În literatura istorică turcă din a doua jumătate a secolului al XX-lea s-a emis supoziția că strămoșii lui Dimitrie Cantemir ar fi putut aparține respectivei comunități[109]. Această cutezătoare ipoteză păstrează nimbul originalității, dar, din păcate, nedispunând de un suport documentar precis, rămâne o simplă aserțiune cu credibilitate incertă.

Dacă principele cărturar nu a reușit să evite anumite lacune în interpretarea datelor preluate din cronicile turcești nu pare un fapt cu totul nefiresc, în schimb prezentarea unor secvențe din istoria românilor cu inadvertențe și omisiuni rămâne surprinzătoare[110], dar se justifică prin aceea că în momentul redactării tratatului privind trecutul Imperiului otoman lipseau sinteze documentate corespunzător asupra statelor românești în perioada medievală și modernă. Precum pretindea în mai multe din lucrările sale[111], la fel ca și alți istorici români, horonimele *Boğdan* („Bogdania") și *Qara-Boğdan* („Bogdania Neagră"), prin care turcii desemnau în mod curent Moldova, ar deriva de la numele lui Bogdan al III-lea (1504–1517) și nu de la Bogdan I Întemeietorul, așa cum s-a dovedit în ultimele decenii ale secolului al XX-lea, în urma prospectării unor texte orientale medievale. Dat fiind că în cronica lui Laonikos Chalkokondyles (c. 1423 – c. 1490), unul din izvoarele bizantine pe care l-a folosit adesea, erau atestate atât denumirile „Bogdania" (Βογδανία)[112], cât și „Bogdania Neagră" (Μπογδανία ή μελαίη),[113] deci cu mai mulți ani înainte de urcarea pe tron a lui Bogdan al III-lea, autorul ar fi trebuit să se edifice că nu de la acesta fusese preluat numele voievodatului.

În mod oarecum neașteptat, în lucrarea sa neterminată, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, Cantemir își abjură însă opțiunea inițială, acceptând derivarea horonimului turcesc de la antroponimul celui dintâi Bogdan: „La Moldova sau Moldo-Vlahia" turcii „i-au dzis Cara Bogdan, de pre numele lui Bogdan Vod, tatăl lui Dragoș Vod, iară moldovenilor *bogdanlu*, adecă oamenii lui Bogdan"[114]. Dacă renegarea opiniei mai vechi era îndreptățită, nominalizarea lui Bogdan I drept

---

T. Nagel, *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*, München, 1993, p. 193–197, 208–213.

[109] Z. V. Togan, *Timur's campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus*, în „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.", VI, 1958, 3–4 (21–22), p. 1369.

[110] N. Iorga, *Opere*, II, *Istoria literaturii românești în secolul al XVIII-lea*. *Partea I de la 1688 la 1780*, ed. I. Oprișan și I. Mihăilă, București, 2019, p. 680–693; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 173–178; T. Gemil, *Considérations concernant «l'Histoire ottomane» de Démètre Cantemir*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", Freiburg – München, 2, 1974, p. 163–164.

[111] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001, p. 344; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, II, 2015, p. 244–245; Idem, *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs...*, 2017, p. 172–173; Idem, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae*…, 2017, p. 1116–1117.

[112] *Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Μετάψραση και σχολιασμός των «Ἀποδείξεων Ἱστοριών» (Βιβλία Α-Γ)*, ed. N. Νικολούδες / Laonikos Chalkokondyles, A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I–III), ed. N. Nicoloudis, Athena, 1996, p. 202–203.

[113] *Ibidem*, p. 292–293.

[114] D. Cantemir, *Hronicul vechimei*…, I, 1999, p. 271–272.

tată al lui Dragoș, preluată de la Miron Costin[115], nu avea niciun suport documentar. Menționarea horonimului *Qara-Boğdan* într-o cronică a lui Yazicioğlu Ali, terminată în anul Hegirei 824 (=5.12.1423 – 22.11.1424)[116], prin urmare mai înainte chiar și de domnia lui Bogdan al II-lea (1449–1451), oferă o probă edificatoare pentru clarificarea problemei în discuție. Prin același termen (*Qara Boghdan*) cărturarul arab Ahmed / Muhammad ibn Arabshah (1389–1450), originar din Damasc, nominaliza o hoardă mongolă nomadă la începutul veacului al XV-lea undeva prin apropierea Nistrului[117], numele său bizar fiind adoptat probabil după acela al regiunii situate în dreapta fluviului amintit[118].

În momentul elaborării, *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae* conta drept una din cele mai bune sinteze asupra tematicii respective, remarcabilă datorită accesului direct la originalul cronicilor turcești, într-o vreme când Imperiul otoman, cu toată decăderea sa implacabilă, reprezenta încă o putere de neignorat în sud-estul Europei și bazinul oriental al Mării Mediterane. Era totodată și cea dintâi tentativă de redactare a unei lucrări de istorie universală fructificată în istoriografia românească, o apariție tardivă, dar de reală consistență.

Prestigiul ei a fost parțial erodat odată cu publicarea celor zece volume dedicate istoriei Imperiului otoman de către Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) între 1827 și 1835[119], într-o vreme în care istoriografia europeană progresase considerabil pe tărâmul profesionalizării. Sârguincios și exigent, orientalistul austriac realizase indubitabil o sinteză remarcabilă, utilizabilă secvențial și astăzi, dar ținuse totodată să-și dezavueze intransigent predecesorii, inclusiv pe Dimitrie Cantemir, căruia, între altele, îi reproșa deficiențe în însușirea limbilor orientale[120]. În pofida reprehensiunilor exprimate, între autorii cei mai avizați în domeniul istoriei turcilor otomani îi menționa pe Cantemir și Pétis de la Croix[121], acestuia din urmă fiindu-i atribuită eronat lucrarea unui alt orientalist compatriot, Sieur de la Croix[122]. Sentințele aspre la adresa lui Cantemir formulate de Hammer-Purgstall nu au fost

---

[115] Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească [Poema polonă]*, în Idem, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 229; Idem, *Historyja polskimi rytmami o Wołoskiej Ziemi i Moltańskiej*, în Idem, *Latopis Ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne*, trad. și ed. I. Czamańska, Poznań, 1998, p. 288.

[116] A. Decei, *Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea secolului al XIII-lea*, în Idem, *Relații româno-otomane*, red. M. D. Popa, București, 1978, p. 172.

[117] Ahmed Ibn Arabshah, *Tamerlan or Timur, the Great Amir*, trad. J. H. Sanders, Londra, 1936, p. 85.

[118] V. Spinei, *The terminology reflecting the ethnic identity of the Romanian voivodeships in the Middle Ages and Renaissance*, în „Revue Roumaine d'Histoire" / „Romanian Journal of History", LVIII, 2019, p. 60–61.

[119] J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*, Pesta, I, 1827; II, 1828; III, 1828; IV, 1829; V, 1829; VI, 1830; VII, 1831; VIII, 1832; IX, 1833; X, 1835.

[120] Idem, *Sur l'histoire ottomane du prince Cantemir*, în „Journal asiatique", 3e série, IV, 1824, p. 32–45.

[121] Idem, *Geschichte des osmanischen Reiches*…, I, 1827, p. XXII.

[122] [Sieur] de la Croix, *L'État général de l'Empire otoman depuis sa fondation jusqu'à présent*, I–IV, Paris, 1695. Despre confuzia acestui autor cu un alt orientalist, anume François Pétis de la Croix (1653–1713), cf. P. Sebag, *Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle: F. Pétis de la Croix et le sieur de la Croix*, în „Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée", 25, 1978, p. 89–117.

însușite de cel mai prestigios osmanist din ultimele decenii, anume Halil İnalcık (1916–2016), care recunoștea că relatările eruditului român – considerat un produs al vieții culturale și intelectuale a Istanbulului – asupra vieții și instituțiilor otomane își păstrează valabilitatea[123]. De asemenea, aprecieri obiective asupra contribuțiilor lui Cantemir la istoria otomană a exprimat și Ernst Werner (1920–1993), un alt reputat turcolog din secolul al XX-lea[124].

Pe calea defrișată de Dimitrie Cantemir avea să se evidențieze după aproape două veacuri Nicolae Iorga, printr-o amplă sinteză asupra Imperiului otoman, publicată în Germania, în care necunoașterea limbii turce a fost în parte suplinită prin apelul la traducerile cronicilor otomane în diverse limbi de largă circulație, precum și la numeroase surse occidentale[125], astfel că tomurile sale au continuat să se bucure de prețuirea specialiștilor multă vreme după apariția ediției *princeps*, de vreme ce au fost reimprimate atât la sfârșitul secolului al XX-lea, cât și la începutul veacului următor. Din păcate, cunoștințele impecabile de turcă posedate de orientalistul Aurel Decei nu au putut fi fructificate decât parțial într-un volum neterminat – ce îmbrățișa, de asemenea, istoria Imperiului otoman[126], – din cauza decesului, grăbit de tratamentul inuman suportat în temnițele comuniste.

*

Anumite evenimente derulate la Dunărea Inferioară, relatate succint în ultimele paragrafe ale sintezei cantemiriene, prezintă conexiuni cu așa-numita *Кратκоє сказанїє ω^{б} изкорѣнѣнїи Бранκовановой и Кантакузиныхъ фамилїи* („Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor”)[127], lucrare păstrată într-un manuscris anonim transcris caligrafic în limba rusă, depistat în cabinetul lui Petru I din reședința imperială de la Sankt-Petersburg. Originalul rusesc a fost publicat în anul 1772 în capitala Imperiului cu titlul modificat *Дивные революции праведнаго Б<о>жия отмщения на фамилию Бранкованову и Кантакузиных, в Валахии славных* („Uimitoarele revoluții ale dreptei răzbunări a lui Dumnezeu asupra familiei lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor, vestiți în Valahia”), de asemenea, fără indicarea numelui autorului. Acesta este dezvăluit, sub forma Demetrius Kantemir, doar într-o broșură ce reproducea traducerea germană a

[123] M. Maxim, *„Decanul” osmanisticii mondiale: profesorul Halil Inalcık*, în H. Inalcık, *Imperiul Otoman. Epoca clasică,* 1300–1600, ed. a 2-a, trad. D. Prodan, ed. M. Maxim, București, 2015, p. 40.

[124] E. Werner, *Bemerkungen zur Geschichte des osmanischen Reiches von Dimitrie Cantemir*, în *Ein bedeutenden Gelehrter an der Schwelle*…, 1974, p. 43–51.

[125] N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches, nach den Quellen dargestellt*, Gotha, I, 1908; II, 1909; III, 1910; IV, 1911; V, 1913. Cf. și M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Nicolae Iorga – A Romanian Historian of the Ottoman Empire*, București, 1972, p. 9–69.

[126] A. Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, red. M. D. Popa, București, 1978.

[127] D. Cantemir, *Кратκоє сказанїє ω^{б} изкорѣнѣнїи Бранκовановой и Кантакузиныхъ фамилїи / Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, în Idem, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor*…, 1996, p. 76–103. Cf. și Idem, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, ed. P. Cernovodeanu, trad. E. Lazea, București, 1995.

textului 11 ani mai târziu. După varianta germană din 1783, au apărut și traduceri în română și greacă în 1787 și, respectiv, în 1795[128]. Prospectarea pertinentă a lucrării și a contextului istoric în care a fost redactat justifică plasarea întocmirii sale pe parcursul anului 1719[129], la scurt timp după tipărirea la Veneția, în 1718, a biografiei lui Constantin Brâncoveanu de către secretarul său Anton-Maria del Chiaro[130].

Prezentarea într-o lumină favorabilă a defunctului domn muntean de către învățatul florentin, într-un moment când descendenți ai familiei Cantacuzinilor își găsiseră refugiul în capitala imperială de pe Neva, a fost de natură să-l irite profund pe fostul domn al Moldovei, frustrat că vechii săi adversari politici ireductibili erau reabilitați și temător că planurile sale politice viitoare ar putea fi afectate. În consecință, a purces cu promptitudine la alcătuirea unei lucrări-pamflet de o virulență impetuoasă, de natură să înfiereze și să ponegrească, prin consemnarea unor detalii ce se doreau concludente, duplicitățile și perfidiile constante ale lui Constantin Brâncoveanu, Constantin și Șerban Cantacuzino față de el personal și față de suveranii creștini, ca și trădarea deliberată a țarului Rusiei[131]. Acesta nu a reprezentat singurul prilej de a-și dezvălui resentimentele față de Constantin Brâncoveanu, cu care de altfel se înrudise odată cu căsătoria – în primăvara anului 1699 – cu Casandra, fiica fostului domn al Țării Românești, Șerban Cantacuzino (1678–1688). Dacă în *Istoria ieroglifică* îl caricaturizase prin personajul Corbului[132], fără să recurgă la invective, în tratatul privind evoluția Imperiului otoman[133], în biografia părintelui său[134] și într-o scrisoare adresată țarinei Ecaterina Alekseievna la începutul anului 1722[135] acuzațiile înverșunate sunt expuse tranșant.

Cantemir pare să fi uitat că, atunci când fusese desemnat ca domn al Moldovei, sultanul i-ar fi cerut să-l captureze pe Brâncoveanu și să-l trimită la Constantinopol „viu sau mort”[136] și că, în lunile când se profila înfruntarea decisivă dintre ruși și turci, el însuși mima duplicitar atașament către Poartă, în vreme ce mesagerii săi erau angajați în tratative ce vizau alianța cu țarul[137]. De altfel, întocmai ca și dinaștii

---

[128] P. Cernovodeanu, *O operă cantemiriană mai puțin cunoscută: Istoria lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, în „Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol”, XXIX, 1992, p. 239–249; Idem, *Studiu introductiv,* la D. Cantemir, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor...*, 1996, p. 11–16, 46–58.

[129] P. Cernovodeanu, *Studiu introductiv*, p. 24.

[130] Anton-Maria del Chiaro, *Istorie delle moderne revoluzione della Valachia*, Veneția, 1718. Cf. și A.-M. del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, ed. N. Iorga, trad. S. Cris-Cristian, București, 1929.

[131] D. Cantemir, *Кратκοε сказанїε... / Scurtă povestire...*, p. 76–103.

[132] Idem, *Istoria ieroglifică*, I, 2023, p. 59 și urm.

[133] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001, p. 235–236, 289–290, 448; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, I, 2015, p. 1078–1081, 1336–1337; II, 2015, p. 720–721.

[134] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii… / Viața lui Constantin Cantemir*…, 2017, p. 962–971, 994–995, 1000–1001, 1006–1007, 1036–1039, 1044–1047.

[135] V. Țvircun, *Dimitrie Cantemir – Repere*…, 2017, p. 288 și 291; *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir*, nr. 132, p. 307 și 310.

[136] *Demetrii principis Cantemirii Incrementorvm et decrementorvm*…, 2001, p. 288; D. Cantemir, *Istoria măririi și decăderii*…, 2015, p. 1338–1339.

[137] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)*…, 1976, p. 316–317; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei (1709–1711)...*, 1990, p. 369; I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*…, p. 262–264, 266–268; *Cronica lui Ion Neculce*…, p. 154–158.

munteni, nici nu ar fi putut proceda altfel, fără a-și risca mazilirea și a-și periclita viața. Desigur că ura viscerală revărsată în *Scurta povestire* împotriva lui Constantin Brâncoveanu, Constantin și Șerban Cantacuzino, care plătiseră cu martirizare atașamentul față de puterile creștine în scopul scuturării jugului otoman, stârnind compasiunea și admirația contemporanilor și urmașilor, este impardonabilă și rămâne un stigmat în biografia sa altminteri aureolată. Preceptele creștine, atât de electrizant expuse cu două decenii în urmă în *Divanul*, care îl reliefaseră drept evlavios cu o devoțiune exemplară pentru cele sfinte, fuseseră date cu totul uitării. Dat fiind că versiunile *Scurtei povestiri* au avut o circulație limitată, prestigiul său nu a suferit perturbări, marea majoritate a cantemirologilor preferând să-i ignore atitudinea față de adversarii politici din Muntenia, care, la rândul lor, complotaseră consecvent împotriva Cantemireștilor și le pricinuiseră multe neajunsuri.

Aceste divergențe pătimașe, dezvăluite încă în vechea istoriografie[138], s-au dovedit la vremea respectivă neoportune pentru ambele principate românești. S-au înfruntat nu numai doi adversari cu opțiuni de strategie politică generală cvasiidentică, având însă propriile obiective personale, dar totodată două strălucite personalități culturale, una dedicată domeniului literelor, cealaltă cu propensiuni spre palierul artei arhitecturale.

La timpul său, Emil Cioran plasa în ambientul normalității încleștările ambițioase pentru putere ale competitorilor: „Pentru adevăratul om politic, morala este un lux periculos. […] Plecând din zonele subterane ale sufletului, ea [politica] aplică metode corespondente acestora. [...] Febra omului politic este ura. Unde este luptă, este și ură. [...] Dacă politica se face de oameni cu instincte avide, ea trebuie să dezlănțuie conflicte echivalente agresivității instinctive”[139]. Un comentariu asupra acestei viziuni a ilustrului gânditor ar fi desigur total neavenit și neproductiv, dar, dincolo de realitățile etice generale pe care le conturează, având corelații incidentale cu aspectele abordate mai sus, tensiunile inflexibile dintre cele două case princiare românești nu pot fi etichetate decât ca extrem de păgubitoare.

În afara de *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae*, cărturarul moldovean redactase în latină o lucrare privind confesiunea islamică, ce-i oglindeau, de asemenea, conexiunile cu lumea orientală, solicitată personal de țar, căruia îi și fusese dedicată, astfel că a fost publicată în traducerea rusească – *Книга систіма или состояніе мухаммеданскія релігіи* („Cartea sistemului sau întocmirii religiei mahomedane”) – făcută de secretarul și educatorul copiilor principelui, Ivan Ilinskii (care i-a mai tradus din latină și alte scrieri de dimensiuni reduse), în colaborare cu Dmitrii Grozin, – la tipografia imperială[140], încă în timpul vieții autorului, dar fără ca numele acestuia să figureze pe coperta tomului[141]. Versiunea rusească a lucrării

---

[138] J. Ch. Engel, *Geschichte der Moldau und Walachey nebst der historischen und statistischen Literatur beyden Länder* (Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländes, IV, 1), Halle, 1804, p. 366–369; M. Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, I, *Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubiens et de la Valachie (1241–1792)*, în Idem, *Opere*, III, *Scrieri istorice*, ed. D. N. Rusu, București, 2017, p. 492–498.

[139] E. Cioran, *Schimbarea la față a României*, București, 1990, p. 165–166.

[140] P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 212–219; A. Eșanu, V. Eșanu, *Ivan Ilinskii – secretarul lui Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Dimitrie Cantemir: memorie literară*…, 2023, p. 25–26.

[141] [D. Cantemir / Д. Кантемир], *Книга систіма или состояніе мухаммеданскія релігіи*, Sankt-Petersburg, 1722.

s-a bazat pe manuscrisul cantemirian intitulat *De Curani etymologico nomine,* al cărui text s-a păstrat într-o arhivă moscovită, fiind depistat de Grigore Tocilescu[142]. Volumul nu avea un caracter polemic, ci doar informativ, cuprinzând și date despre instituțiile confesionale turcești, fără să dezavueze doctrina religioasă islamică, precum se practica îndeobște în textele teologice contemporane apărute în țările creștine. În intenția autorului, acest tom ar fi trebuit dublat de un altul, care nu avea să mai fie finalizat, din cauza participării la epuizanta campanie rusă din Caucaz și a stării precare de sănătate (accentuată de un diabet acut), încheiată prin decesul survenit la conacul său de la Dmitrovka, în ziua de 21 august 1723 (fiind îngropat în biserica Sfinții Constantin și Elena, ctitorită chiar de el în incinta Mănăstirii grecești Sfântul Nicolae din Moscova). Potrivit unor informații consemnate în mediul familiar, dar neconfirmate și de alte surse, la sosirea vestei morții sale la Sankt-Petersburg, „rezidentul [ambasadorul] împăratului Germaniei [Karl VI] a primit pentru defunct un brevet prin care era desemnat *prinț al Imperiului Roman*, pe care l-a trimis înapoi stăpânului său”[143].

Chiar după trecerea pe alt tărâm renumele i-a rămas viu în memoria lumii savante a continentului, astfel că unele din lucrările sale inedite au fost tipărite în Rusia și în alte țări, bucurându-se de o bună recepție. Un anumit interes au suscitat și evocările vieții sale zbuciumate. Astfel, orientalistul german Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738), stabilit temporar în Rusia, i-a întocmit o consistentă și bine documentată microbiografie, unde personalitatea sa complexă era reliefată elogios, lucrarea fiind inserată într-un volum conținând originalul latin și traducerea rusă a vieții lui Constantin Cantemir elaborată de eruditul principe, apărut postum la Moscova spre sfârșitul secolului al XVIII-lea[144]. Textul lui Bayer prelua meticulos datele expuse în biografia lui Dimitrie Cantemir întocmită de fiul său Antioh, pe care acesta le pusese la dispoziție și editorilor versiunilor din *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae*, spre a le include în postfața volumelor traduse în Occident[145], ele reprezentând o sursă utilă pentru cei ce doreau să cunoască detalii despre viața autorului.

Numele lui Dimitrie Cantemir figurează în numeroase enciclopedii și lexicoane editate de-a lungul timpului în întreaga lume. Cea dintâi operă de acest fel în care i-am reperat o prezentare este un lexicon general al savanților din cele mai vechi timpuri până în momentul editării sale, editat de lexicograful și profesorul Christian Gottlieb Jöcher (1694–1758) de la Leipzig, începând din anul 1750. În succinta voce ce i s-a dedicat se notifică faptul că este „un principe valah, care prin știința sa a dobândit o mare faimă”, că a publicat o lucrare savantă despre credința musulmană (în 1722), tradusă din latină, o cuprinzătoare istorie a turcilor și alte

[142] Idem, *Cvranus / Curanul <Coranul>*, în D. Cantemir, *Curanus...*, 2018, p. 2–1033. Cf. și F. Nicolae, *Notă asupra ediției*, în *Ibidem*, p. XI–XVI.

[143] *The Life of Demetrius Cantemir, Prince of Moldavia*, în Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay*…, I, 1, 1734, p. 460; *Das Leben Demetrie Kantemirs, Fürst von Moldau*, în Demetrie Kantemir, *Geschichte des osmanischen Reiches...*, 1745, p. 852.

[144] G. S. Bayer / Беер [Г. З. Байер], *Исторія о жизни и дѣлахъ*…, 1783, p. 264–318, 363–400. Volumul conținea, totodată, date despre copiii (p. 318–323) și lucrările (p. 313–314) principelui, ca și despre familiile boierești care l-au însoțit în Rusia (p. 363–408).

[145] *The Life of Demetrius Cantemir...*, 1734, p. 455–460; *Das Leben Demetrie Kantemirs*…, 1745, p. 841–852.

lucrări nenominalizate. Nota conține și informația eronată potrivit căreia principele ar fi fost „director al Academiei din Petersburg”. În lexicon este indicată și sursa folosită pentru redactarea vocii, aceasta fiind periodicul „Neue Zeitung von gelehrten Sachen”[146], a cărui editare anuală fusese inițiată în 1715 de Johann Gottlieb Krause.

La postfețele menționate mai sus sau la alte scrieri ulterioare a avut acces și literatul, politicianul și aventurierul Jean-Louis Carra (1742–1793), autor al unei lucrări despre trecutul și problemele curente ale Principatelor Române, despre care se documentase la Iași în 1775–1776, atunci când s-a aflat în slujba domnului Moldovei Grigore al III-lea Alexandru Ghica[147]. Unul din capitolele cărții, intitulat *Famille des Cantemir*, oferă date detaliate despre Constantin și Dimitrie Cantemir[148]. Conținutul atractiv al volumului i-au asigurat succesul, fiind reeditat în 1781 la Neuchâtel și tradus în germană[149] și rusă[150], cu puțin înainte ca autorul să fie ghilotinat chiar din dispoziția aderenților politici. O versiune a sa a apărut de curând și în limba română[151].

În spațiul germanofon, în afară sintezei asupra istoriei Imperiului otoman, s-a publicat, după stăruitoarele eforturi depuse de Anton Friedrich Büsching și Gerhardt Friedrich Müller, traducerea *Descrierii Moldovei,* asumată de Johann Ludwig Redslob, mai întâi în două fascicole inserate în numerele aferente anilor 1769 și 1770 din „Magazin für die neuere Historie und Geographie”[152], publicație de înalt nivel științific editată la Hamburg sub coordonarea lui A. F. Büsching. Primul fascicol a fost prefațat de G. Fr. Müller, care conținea și o portretizare amiabilă a eruditului principe[153]. Versiunea germană a lucrării a apărut la foarte scurt timp și într-un volum de sine stătător[154], unde a fost preluată integral microbiografia autorului inclusă ca

---

[146] *Cantemir (Demetrius)*, în *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männ- als weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf jetzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt, bekannt gemacht, Nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und Schifften aus den glaubwürdigsten Schriebenden in alfphabetischer Ordnung beschrieben werden*, I, A-C, ed. Ch. G. Jöcher, Leipzig, 1750, col. 1629.

[147] [J.-L.] Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux Provinces*, Jassy, 1777. Indicarea capitalei Moldovei drept loc de apariție a volumului este eronată, în realitate acesta fiind tipărit la Bouillon, oraș din zona valonă a Belgiei. Cf. și Șt. Lemny, *Jean-Louis Carra (1742–1793). Parcours d'une révolutionnaire*, Paris, 2000; I. Oncescu, L. Oncescu, *Jean-Louis Carra and the Romanians*, în „Analele Universității din Craiova, Istorie”, XXVII, 2022, 2 (42), p. 21–31.

[148] [J.-L.] Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*…, p. 61–86.

[149] Carras [J.-L. Carra], *Geschichte der Moldau und der Wallachei von ihrem Ursprunge an bis auf jetzigen Zustand dierser Provinzen, nebst Beschreibung der mit den Türken geführten Kriege*, Frankfurt – Leipzig, 1789 (Capitolul despre Cantemirești – Von der Familie Cantemir – la p. 44–61).

[150] [J.-L.] C[arra] / [Ж.-Л.] К[аррa], *Исторія Молдавіи и Валахія, съ разсужденіемъ о настоящемъ состояніи сихъ обоихъ княжествъ*, Sankt-Petersburg, 1791.

[151] J.-L. Carra, *Istoria Moldovei și a Țării Românești*, trad. V. Grecu, Iași, 2011.

[152] Demetrio Kantemir, *Beschreibung der Moldau, în Magazin für die neuere Historie und Geographie*, III, 1769, p. 537–574; IV, 1770, p. 1–120.

[153] G. Fr. Müller, *Vorrede*, în *Demetrio Kantemir, Beschreibung...*, 1769, p. 539–541. Între altele, în acest text (p. 540–541) se emendează aprecierea din vocea *Cantemir (Demetrius)*, inclusă în *Allgemeines Gelehrten-Lexicon...*, col. 1629, potrivit căreia Dimitrie Cantemir ar fi avut calitatea de „director al Academiei din Petersburg”.

[154] *Demetrii Kantemirs Historisch-geographisch- und politische Beschreibung der Moldau, nebst dem Leben des Verfassers und einer Landscharte*, Frankfurt – Leipzig, 1771.

postfață la traducerea din 1745 a istoriei mai sus-amintite, precum și prefața lui G. Fr. Müller din 1769[155]. În lipsa originalului latin al *Descrierii Moldovei*, această versiune a stat la baza traducerii rusești a opusului cantemirian, realizată de Vasilii Levshin și publicată în 1789[156].

Traducerea lucrării lui Cantemir despre Moldova natală a contribuit mult la popularizarea ei în lumea erudită europeană. Printre beneficiarii datelor inserate în volum se numără și istoricul și publicistul Franz Joseph Sulzer (1727–1791), autorul unei monumentale lucrări în trei tomuri despre istoria „Daciei Transalpine", ce conțin ample capitole despre geografia, demografia, etnografia, religia, muzica, trecutul și organizarea administrativă a spațiului românesc[157], unde sunt preluate abundent informațiile extrase din opusul lui Cantemir, căruia însă i se reproșează cu asprime sau malițiozitate anumite inadvertențe[158]. Cu toată documentația riguroasă a volumelor lui Sulzer, acestea nu s-au bucurat de o receptare pozitivă în istoriografia românească, pentru că ele conțineau pe alocuri formulări denigratoare referitoare la anumite obiceiuri răspândite la populația regiunilor extracarpatice, dar și pentru că autorul lor a fost unul dintre principalii promotori ai teoriei imigraționiste, potrivit căreia etnogeneza românilor ar fi avut loc în Balcani, de unde s-ar fi deplasat progresiv la nordul Dunării în decursul Evului Mediu[159]. Interesul autorilor din Imperiul habsburgic pentru trecutul, folclorul, potențialul demografic și economic și alte aspecte ale vieții românilor era îndreptățit, dat fiind că acest stat anexase întinse regiuni unde românii erau majoritari: în 1699 Transilvania, în 1718 Banatul, în 1775 Bucovina, iar între 1718 și 1739 Oltenia. Pe de altă parte, mai multe triburi germanice – precum bastarnii, goții, gepizii etc. – migraseră vremelnic în Antichitate în ținuturile carpato-dunărene, pentru ca în Evul Mediu și Epoca Modernă să fie colonizate unele comunități germanofone – sașii în secolul al XII-lea și șvabii în secolul al XVIII-lea – în Transilvania și, respectiv, în Banat, coabitând cu populația locală. Contactele romanilor cu populațiile germanice și de altă etnie făcuseră și obiectul prospectărilor amănunțite ale lui Cantemir asupra crononisticii antice, ceea ce remarcaseră și cercetătorii care i-au analizat contribuțiile științifice.

După ce ecourile pozitive ale traducerilor sintezei asupra trecutului Imperiului otoman, publicate în țările apusene în 1735, 1743 și 1745 tindeau să se estompeze și, mai cu seamă, după ce Joseph von Hammer-Purgstall formulase rezerve asupra perenității contribuțiilor sale din sfera turcologiei, opera lui Cantemir pășea treptat

---

[155] G. Fr. Müller, *Vorrede*, în *Demetrii Kantemirs Historisch-geographisch- und politische Beschreibung...*, p. 25–30. Cf. și P. Hoffmann, *Zur Editionsgeschichte von Cantemirs „Descriptio Moldaviae"*, în *Ein bedeutenden Gelehrter an der Schwelle ...*, 1974, p. 89–95; A. Eșanu, *Ediții rare cantemiriene la Biblioteca Națională a R[epublicii] M[oldova]*, în „Magazin bibliologic", 2007, 2, p. 51–53.

[156] *Dimitrie Cantemir / Димитрiя Кантемира Историческое, географическое и политическое описаніе Молдавіи*, перев. В. Левшин / trad. V. Levshin, Moscova 1789.

[157] F. J. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens im Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versucht einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen*, Viena, I, 1781; II, 1781; III, 1782.

[158] *Ibidem*, I, p. 372–373, 393, 404, 420, 425–426 etc.; II, p. 307 etc.: III, p. 91–93, 99, 101–102, 127, 142, 144–145, 157, 370, 372–374, 494, 518 etc.

[159] *Ibidem*, II, p. 3–8.

într-un anumit con de umbră, fără să fie dată însă cu totul uitării. Semnificativ în acest sens este și faptul că printre cele 800 de nume de cărturari iluștri din toate domeniile, din cele mai vechi timpuri și până în primele decenii ale secolului al XIX-lea, înscrise pe friza maiestuoasă a bibliotecii pariziene Sainte-Geneviève, ridicată de arhitectul Henri Labrouste între 1844 și 1850 și inaugurată oficial în anul următor[160], figura și acela al savantului român.

În arhivele rusești s-au păstrat gravuri cu chipul lui Dimitrie Cantemir, o parte a lor fiind reproduceri târzii după un portret realizat probabil în timpul vieții principelui cărturar. Câteva dintre ele au fost inserate în operele sale postume, iar altele sunt redate în mod curent în numeroasele volume și albume care i s-au dedicat, unii editori păstrând impresia că au fost concepute pe când trăia. Între imaginile considerate – de Nicolae Iorga[161] și alți istorici – că îi înfățișează bustul, se află și tabloul unui bărbat tânăr, purtând pe cap cu turban oriental și o perucă specifică epocii luminilor, expus în Musée des Beaux-Arts din Rouen. Numele pictorului a rămas anonim, datele privind achiziționarea nu s-au păstrat, iar documentarea amănunțită întreprinsă în arhiva muzeului și în alte locuri nu au confirmat supoziția identificării personajului pictat[162], dar cu toate acestea portretul de la Rouen continuă să figureze frecvent, dar în mod nejustificat, în cărțile dedicate lui Cantemir.

*

Dintre lucrările lui Dimitrie Cantemir, cea mai mare audiență în cadrul publicului larg de cititori din spațiul românofon a avut-o, desigur deloc întâmplător, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae*, îndeobște cunoscută sub forma abreviată *Descriptio Moldaviae / Descrierea Moldovei*, cuprinzând trei diviziuni, intitulate *Geographica*, *Politica* și *Continens constitutionem Ecclesiae et Litteraturae Moldavicae*. Înfățișarea ansamblului global al evoluției unor etnii ale mapamondului, prin prezentarea arealului geografic unde și-au avut obârșia, a structurii etnico-demografice, a derulării cursului evenimentelor istorice și a modului de viață, adică a traiului cotidian, a constituit de-a lungul timpului obiectul a numeroase opere definitorii pentru domeniul istoriografiei și etnografiei. În mod îndreptățit, s-a remarcat că „orice popor se recomandă-n lume prin personalitatea sa, care-și află expresie concretă în ceea ce am putea numi stilul său de viață”[163]. Încă „părintele istoriei” – Herodot – a impus o astfel de perspectivă epistemologică complexă, însușită treptat de numeroși cărturari ai vremurilor revolute: Strabon, Tacitus, Ibn Rusta, Gardizi, Ibn Chaldun, Helmold, Rodrigo Jiménez de Rada, Jacques de Vitry, Ramon Muntaner, Thomas Ebendorfer, Alexander (Alessandro) Guagnini etc.

[160] M. Wintzweiller, *Les origines de la bibliothèque Sainte-Geneviève*, Paris, 1986.

[161] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, Chișinău, 1998, p. 117–118.

[162] G. Cioranesco, *Le «Hospodar de Valachie» du Musée de Rouen*, în „Revue des études roumaines”, Paris, XV, 1975, p. 85–96. Cf. și V. Cândea, *Introduction*, în D. Cantemir, *The Salvation of the Wise Man*…, p. 11.

[163] P. Caraman, *De la instinctul de autoorientare la spiritul critic axat pe tradiția autohtonă. Reflecții asupra conceptului despre specificul etnic în literatură, ca emanație a sursei folclorice*, ed. O. Bîrlea, București, 1994, p. 39.

Cantemir se integrează în acest larg curent, fără să adopte integral niciun prototip al predecesorilor de pe alte meridiane, chiar dacă structura unor lucrări postrenascentiste i-au putut servit drept model. Fără să fi existat nicio posibilitate de contaminare, prezentarea globală a Moldovei datorată lui Dimitrie Cantemir conține numeroase similitudini în privința compartimentării materiei cu descrierile altor regiuni românești, realizate la o scurtă diferență de timp de către dascălul de gimnaziu brașovean Johann Filstich pentru Țara Românească[164] și de inginerul topograf Friedrich Schwantz von Springfels pentru Oltenia, anexată temporar de Imperiul Habsburgic[165]. Larga mediatizare a lucrării principelui erudit ne scutește de comentarea diverselor sale aserțiuni, astfel că ne vom permite să stăruim numai asupra câtorva dintre acestea, chiar dacă nici ele nu au fost ocolite de interpretările penetrante ale exegeților[166].

Pentru preceptele adoptate în calitatea de profesionist în investigarea faptelor istorice, depozițiile consemnate în capitolul dedicat prezentării obiceiurilor moldovenilor sunt revelatoare pentru aspirațiile sale de tratare echidistantă a realităților etnografice. Autorul recunoaște că „iubirea de patrie ne îmboldește și ne poruncește să înălțăm cu laude neamul în care ne-am născut și să-i punem în lumină pe locuitorii țării care ne-a izvodit". Cu toată această pornire întrucâtva explicabilă, el notifică neezitant că respectul pentru adevăr (*veritas*) „ne împiedică să vestim lumii lucruri pe care dreapta judecată ne-ar îndemna să le blamăm: îi va fi de mai bun folos patriei să le punem cu sinceritate locuitorilor ei, dinaintea ochilor, defectele de care ar trebui să se dezbare, decât să-i amăgim cu o laudă lingușitoare și cu o dezvinovățire dibace, încât să creadă că este bine să facă cele pe care întreaga lume, deprinsă cu alese moravuri, le dezaprobă"[167]. Justa cumpănire apare astfel pe deplin îndreptățită, întrucât conștientizarea existenței disfuncționalităților reprezintă un prim pas spre eradicarea lor.

---

[164] Johann Filstich, *Tentamen historiae Vallachicae / Încercare de istorie românească*, ed. A. Armbruster, trad. R. Constantinescu, București, 1979.

[165] Friedrich Schwantz von Springfels, *Descrierea Olteniei la 1723*, ed. și trad. M.-Gh. Abrudan, Brăila – Cluj-Napoca, 2017.

[166] V. N. Ermuratskii / В. Н. Ермуратский, *Общественно политические взгляды Дмитрия Кантемира*, Chișinău, 1956, p. 50–78, 82–89; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*…, p. 148–166; M. Holban, *Introducere*, în Demetrii Cantemirii, *Moldaviæ principis Descriptio antique et hodierni statvs Moldaviæ / D. Cantemir, Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu, București, 1973, p. 7–38; P. Hoffmann, *Zur Editionsgeschichte...*, 1974, p. 89–95; A. Eșanu, V. Eșanu, *„Descrierea Moldovei" de Dimitrie Cantemir în cultura europeană*, Chișinău, 2004; Idem, *Studiu introductiv*, în D. Cantemir, *Despre numele Moldaviei*…, 2017, p. LXIX–CXXIII; M. M. Székely, *Moldova lui Dimitrie Cantemir și Descrierea ei*, în *Dimitrie Cantemir. Perspective*…, 2012, p. 145–176; M. Condor, *Personalitatea morală a moldovenilor în opera lui Dimitrie Cantemir / Moral character of the Moldavian, as expressed by Dimitrie Cantemir writing*, în *Conferința internațională „Dimitrie Cantemir – educator al românilor"*…, 2013, p. 476–480; M. D. Cîrstea, *Obiceiuri și tradiții românești în Descriptio Moldaviae / Romanian customs and traditions in Descriptio Moldaviae*, în *Ibidem*, p. 486–495; B. Crețu, *Descrierea Moldovei – între „dragostea de patrie" și „dragostea pentru adevăr"*, în D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. L. Iacob, trad. P. Pandrea, Iași, 2023, p. 5 și urm. Pentru enumerarea cronologică a edițiilor *Descrierii Moldovei*, cf. N. L. Suhaciov, *Despre ediția în pregătire a „Manuscrisului Sturdzan" al Descriptio Moldaviae de Dimitrie Cantemir*, în „Analele Universității Creștine «Dimitrie Cantemir»", Seria Istorie", SN, 3, 2012, 1–2, p. 7–11; V. C[ândea], I. F[eodorov], *Cantemir, Dimitrie*, în *Enciclopedia literaturii române vechi*, coord. E. Simion, București, 2018, p. 175–177.

[167] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2017, p. 1514–1517.

De-a lungul vremurilor, numeroși discipoli ai muzei Clio au ținut să-și etaleze *bona fide* disponibilități optimiste de a se conforma normelor de expunere obiectivă a evenimentelor din trecut, fără ca intențiile să fie întotdeauna onorate pe deplin. În aceiași ani în care Cantemir își exprima preocuparea pentru menirea istoricului, în cealaltă extremitate a continentului, ilustrul erudit François Fénelon își expunea tranșant și laconic opinia în acest sens într-o scrisoare datând din 1714: *Le bon historien n'est d'aucun temps ni d'aucun pays*[168]. Era o cerință pretențioasă, pentru că istoricul este o emanație a epocii în care își duce existența, cu incertitudinile și vitregiile inerente. După scurgerea unui secol și a câtorva decenii, pledoaria în favoarea corectitudinii prezentării faptelor istorice și împotriva plăsmuirilor avea să fie reiterată cu același aplomb de un alt corifeu al culturii românești și admirator al lui Cantemir, anume Mihail Kogălniceanu, într-o vibrantă prelegere inaugurală susținută în 1843 la Academia Mihăileană din capitala Moldovei[169].

Aspirația către adevăr, ca toate idealurile frumoase, a fost constant propovăduită atât de învățații romantici, cât și de cei realiști, dar înțelepciunea populară, izvorâtă din experiența traiului cotidian, a cotat-o adesea cu o doză de scepticism și ironie, fără ca prin aceasta să o bagatelizeze. Spre exemplu, un proverb german pretindea că *Wer die Wahrheit redet, findet keine Herberge*[170] („Cine vorbește de adevăr, nu-și găsește nici un adăpost"), iar un altul, răspândit printre vorbitorii de idiș, survola zodia incertitudinilor: *Il n'est rien qui ait un goût plus amer que la vérité*[171] („Nu este nimic care să aibă un gust atât de amar precum adevărul").

Dacă în alte lucrări ale lui Dimitrie Cantemir i se pot depista alunecări subiective, mai cu seamă în acelea unde relatează întâmplări la care au fost implicați membrii propriei familii, în capitolul menționat mai sus din *Descriptio Moldaviae* acesta se dovedește critic, poate chiar excesiv de intransigent în judecarea deprinderilor și a orizontului spiritualității compatrioților, ceea ce rememorează asprimea reflecțiilor de peste veacuri ale lui Emil Cioran. Li se reproșează carențele în privința învățăturii, lipsa „virtuților", „obrăznicia și trufia", înclinarea „către sfadă", agresivitatea, inconsecvența și nestatornicia în ceea ce întreprind, alternanța între milă și cruzime față de adversari, predispoziția pentru superstiții etc.[172] Alte caracteristici se racordează în egală măsură trăsăturilor pozitive și negative: „Sunt glumeți și veseli; inima nu le este prea departe de gură, dar, după cum lesne uită dușmăniile, tot așa nici amintirea prieteniei nu ține la ei mult. Nu sunt fioroși la beție, nici nu se prăpădesc de dragul ei, dar țin ca mare desfătare să întindă lungi chefuri"[173]. În schimb, sunt considerate vrednice de toată lauda atașamentul pentru credința ortodoxă și ospitalitatea manifestată față de străini, chiar și în cazurile

---

[168] M. Maloux, *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes,* Paris, 1960, p. 249.

[169] M. Kogălniceanu, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană, rostit la 24 noiemvrie 1843*, în Idem, *Opere,* III, Scrieri istorice, ed. D. N. Rusu, București, 2017, p. 711, 714.

[170] G. Hellwig, *Das große Buch der Zitate. 15000 geflügelte Worte von A-Z*, München, p. 463.

[171] M. Maloux, *Dictionnaire*…, p. 531.

[172] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae*…, 2017, p. 1516–1521, 1524–1525.

[173] *Ibidem,* p. 1516–1517.

familiilor cu disponibilități materiale precare[174]. Prețuirea râvnei duhovnicești a conaționalilor reflectă și propria aplecare neabătută către cel sfinte. Și această dominantă a caracterului său îl apropie de anumite revelații din tinerețe ale lui Cioran, care profera cu obișnuita sa dezinvoltură: „Adâncimea sufletească a unui popor se măsoară după gradul de religiozitate”[175].

Multe din cusururile atribuite de principele cărturar compatrioților, dar și altele, au fost confirmate fără menajamente și de unii dintre diplomații, militarii, negustorii, misionarii care au străbătut sau au staționat vreme mai îndelungată pe meleagurile românești. În unele cazuri, prezentările lor sunt însoțite de invective, reliefând aversiune, dispreț și aroganță, după cum și românii care călătoreau pe alte meleaguri nu au fost întotdeauna prea amabili în descrierea habitudinilor etniilor întâlnite. Pe lângă diverse reproșuri, numeroși călători străini, la fel ca și Cantemir, au și cuvinte de apreciere și simpatie față de localnicii întâlniți în regiunile carpato-dunărene, deplângându-i însă pentru că sunt nevoiți să suporte abuzurile autorităților turcești și că propriile teritorii deveniseră scena înfruntărilor războinice devastatoare ale imperiilor învecinate.

În ceea ce-l privește pe Dimitrie Cantemir, acesta a înfierat cu obidă lăcomia insațiabilă a Curții otomane și a înalților demnitari provinciali[176], precum și năvălirile pustiitoare ale tătarilor din Bugeac[177]. Prezența grupurilor etnice destul de numeroase pe teritoriul Moldovei este cotată drept firească, fără să se exprime observații cu caracter xenofob asupra lor. Doar în cazul țiganilor (*Cingari*) se consemnează că trăsătura lor dominantă ar fi fost „furtul și lenea”, în condițiile în care se aflau în stare de robie la boieri, iar unii dintre ei erau fierari și aurari[178]. Negustoria era practicată cu precădere de turci, iudei, armeni și greci, această îndeletnicire fiind considerată nedemnă de moldoveni, motiv pentru care autorul îi acuză de trândăvie, întrucât prin disprețuirea comerțului erau frustrați de câștigurile consistente, ce s-ar fi putut obține pe piețele de la Constantinopol și din alte orașe[179]. Fără să fie la fel de tranșantă, lipsa de apetență a românilor pentru îndeletnicirile negustorești până dincolo de etapa crepusculară a Evului Mediu avea să fie sesizată mai târziu și de Nicolae Iorga, care aprecia că preocupările comerciale, cu deosebire a celor externe, fuseseră lăsate în mare parte pe seama străinilor[180].

Imputările lui Cantemir la adresa moldovenilor nu se opresc aici, el învinuindu-i de lenevie și pe locuitorii satelor, deoarece nu erau dispuși să investească prea multă muncă, arând și semănând doar suprafețe limitate de teren, suficiente însă spre a obține recolte bogate datorită fertilității solului[181]. La o distanță infimă de timp, aceleași reproșuri privind dimensionarea restrânsă a terenurilor cultivate, pusă pe seama trândăviei sătenilor, sunt reiterate în descrierea ținuturilor

[174] *Ibidem,* p. 1516–1517, 1524–1527.
[175] E. Cioran, *Schimbarea la față...,* p. 75.
[176] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2017, p. 1466–1469, 1474–1477.
[177] *Ibidem,* p. 1480–1481.
[178] *Ibidem,* p. 1500–1501.
[179] *Ibidem,* p. 1502–1503.
[180] N. Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche,* București, 1925, p. 3–6.
[181] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2017, p. 1508–1509.

Moldovei datorată ofițerului Erasmus Heinrich Schneider von Weismantell[182], detașat în misiuni militare în teritoriile amintite de-a lungul anilor 1710–1714, când cunoscuse îndeaproape realitățile locale. O prospectare mai nuanțată asupra acestor aspecte ar fi probabil în măsură să probeze că nu numai comoditatea localnicilor a reprezentat motivul principal al limitării extinderii perimetrului câmpurilor cultivate, ci alte cauze mai profunde, cu rădăcini în instabilitatea situației interne și externe.

Pe lângă notificările cu vădite accente critice, principele cărturar manifestă empatie, înțelegere și apreciere pentru multe din obiceiurile și tradițiile consângenilor săi, consemnând cu detalii ritualurile de la hore, nunți, înmormântări etc. Pentru multe din detaliile amănunțite incluse în *Descriptio Moldaviae*, precum ambianța spațiului geografic, armătura administrativă, organizarea structurilor laice și bisericești etc., autorul a putut apela la competențele însoțitorilor săi din divanul țării, mai familiarizați cu realitățile voievodatului, dar și la numeroase alte surse informative, cărora a încercat să le confere o sistematizare riguroasă, chiar dacă nu a putut evita inerente inadvertențe[183].

Cantemir surprinde întrucâtva atunci când pretinde că nu se află niciun sătean curat / autentic moldovean, iar cei existenți ar fi fie de neam rusesc, fie transilvănean, aceștia din urmă fiind denumiți în mod curent ungureni (*Rusticus pure Moldavus nullus est: qui reperiuntur vel Russicae, vel Transsylvanicae, aut, uti apud nos vocari solent, Vngaricae sunt originis*). Spre a-și argumenta aserțiunea, autorul susținea că, atunci când Dragoș a pătruns în Moldova, țara era lipsită de locuitori, iar însoțitorii săi de nobilă sorginte romană, neavând cine să le lucreze pământurile cucerite, ar fi recurs la țăranii ruși din Regatul polon[184]. Explicația oferită de cărturar comportă parțiale similitudini cu pasaje din lucrările contemporanilor săi Simion Dascălul[185], Miron Costin[186] și Nicolae Costin[187], unde se colportează mărturiile cu tentă legendară despre presupusa întâlnire dintre voievodul descălecător Dragoș și bătrânul prisăcar rus Ețco / Iațco, cu care s-ar fi convenit ca acesta din urmă să aducă coloniști ruși din Țara Leșească sau Pocuția. Plăsmuirea acestei narațiuni legendare, ce a îmbrăcat în timp o ținută livrescă, este desigur de dată relativ târzie, probabil din secolul al XVII-lea, dat fiind că în letopisețele moldovenești anterioare nu există nicio referire la cooperarea dintre Dragoș și Ețco / Iațco. În pofida acestui fapt și al altor date documentare, promotorii teoriei preponderenței elementului slav la est de Carpații Orientali în Evul Mediu au interpretat conținutul nebulos al legendei în

[182] E. H. Weismantell, *Kurtze Beschreibung von denen moldauischen Ländern*, în E. H. Weismantells Dagbok, ed. S. E. Bring (Historiska Handlingar, 28:1), Stockholm, 1928, p. 227–228, 237.

[183] A. Eșanu, V. Eșanu, *Studiu introductiv*, în D. Cantemir, *Despre numele Moldaviei*…, 2017, p. XCIV–C.

[184] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2017, p. 1504–1505.

[185] *Simion Dascălul*, în Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 64–65.

[186] Miron Costin, *Istorie în versuri polone*…, 1958, p. 232; Idem, *Historyja polskimi rytmami*…, 1998, p. 291.

[187] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, în Idem, *Opere*, I, 1976, p. 73–74; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, în Idem, *Scrieri*, I, 1990, p. 98–99.

spiritul unor vădite interese de natură politică[188]. În mod firesc, vădite le vulnerabilități științifice nu au rămas fără replică[189].

Un alt paragraf din *Descriptio Moldaviae*, care a provocat dezbateri în literatura istorică de mai târziu, se referă la trei ținuturi, așa-numitele „republici": Câmpulung, Vrancea și Tigheci, care își păstrau anumite prerogative administrative, decurgând din primirea unor privilegii domnești[190]. Pornind de la premisa că nu numai în Țara Românească, ci și în Moldova ar fi fost firesc ca înainte de „descălecat" să se fi constituit formațiuni politice prestatale, unii istorici le-au considerat ca atare și pe cele trei „republici"[191]. O analiză mai profundă a izvoarelor disponibile indică faptul că cele trei teritorii erau departe de a dispune de un statut semiindependent, privilegiile de care beneficiau datorându-se atribuțiilor militare încredințate pentru privegherea granițelor țării în cazul predictibilelor agresiuni ale polonezilor și tătarilor[192]. Acest lucru nu înseamnă însă că la răsărit de Carpați nu s-au prefigurat structuri politice incipiente înainte de „descălecatul" maramureșenilor, precum se deduce din diverse mărturii ale surselor scrise.

---

[188] V. S. Zelenciuk / В. С. Зеленчук, *Молдавские летописи как нсточник изучения ранней этнической истории молдован*, în *Историографические аспекты славяно-волошских связей*, Chișinău, 1973, p. 17–18; V. M. Gațac, E. A. Rikman / В. М. Гацак, Е. А. Рикман, *Легенда о Драгоше и отражение в ней средневековой этнической ситуации в Восточном Прикарпатье*, în *Этическая история и фольклор*, Moscova, 1977, p. 214–215; N. A. Mohov / Н. А. Мохов, *Дружба ковалась веками (Молдавско-русско-украинские связи с древнейших времен до начала XIX в.)*, Chișinău, 1980, p. 34–36; V. Stati, *De la volohi la moldoveni*, în *Istoria Moldovei*, I, *Țara Moldovei în Evul Mediu (secolele XI–XVII)*, coord. S. Nazaria, Chișinău, 2016, p. 56.

[189] V. Spinei, *Bucovina în mileniul întunecat*, în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași, 1997, p. 163, 164, 167, 178–179 (republicat în Idem, *Universa Valachica. Românii în contextual politic international de la începutul mileniului al II-lea*, ed. I. Șarov și A. Zanoci, Chișinău, 2006, p. 115–116, 119); Al. I. Gonța, *Întâlnirea lui Dragoș Vodă cu Iațco Prisăcarul, o legendă a secolului al XVII-lea*, în Idem, *Studii de istorie medievală*, ed. M. M. Székely și Șt. S. Gorovei, Iași, 1998, p. 372–376.

[190] D. Cantemir, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae* …, 2007, p. 1510–1515.

[191] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, *Dacia anteromană, Dacia romană și năvălirile barbare, 513 înainte de Hr. – 1290*, ed. a 4-a, ed. V. Mihailescu-Bîrliba, București, 1985, p. 424, 438; D. Onciul, *Originele Principatelor Române*, în Idem, *Scrieri alese*, ed. Șt. Ștefănescu, D. N. Rusu, B.-Al. Halic, București, 2006, p. 280–281; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, *Confederații de ocol, structuri teritoriale și tehnici agricole*, București, 1958, p. 175; S. Columbeanu, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973, p. 128–130; C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *Istoria românilor*, 1, *Din cele mai vechi timpuri până la întemeierea statelor românești*, București, 1975, p. 218; N. Grigoraș, *Românii de la est de Carpați și organizarea lor până la întemeierea statului românesc al Moldovei*, în „Cercetări istorice", SN, VIII, 1977, p. 270–271; D. M. Dragnev, P. V. Sovetov / Д. М. Драгнев, П. В. Советов, *Основные этапы развития и разложения общины в Молдавии (до начала XIX в.)*, în *Славяно-волошские связи*, отв. ред. Н. А. Мохов / red. resp. N. A. Mohov, Chișinău, 1978, p. 73–74; V. Netea, *Conștiința originii comune și a unității naționale în istoria poporului român*, București, 1980, p. 13–14; I. Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, I, București, 1988, p. 69–70; I. Popoiu, *Românii în mileniul migrațiilor (275–1247)*, ed. a 2-a, Iași, 2015, p. 424, 458.

[192] V. Spinei, *Formațiuni prestatale la răsărit de Carpații Orientali*, în Idem, *Universa Valachica*…, p. 406–407; Idem, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden – Boston, 2009, p. 254–255. Cf. și Idem, *Aspecte economice și sociale ale evoluției comunităților locale din spațiul est-carpatic în secolele X–XIII*, în „Hierasus. Anuar '78", Botoșani, 1979, p. 236–237.

Descriptio Moldaviae a fost prevăzută cu o cuprinzătoare hartă a voievodatului, care i-a adus lui Dimitrie Cantemir elogii deosebite pentru calitățile reliefate în postura de cartograf[193], într-un domeniu în care nimeni dintre compatrioții săi, în afară de Stolnicul Constantin Cantacuzino, nu manifestase până atunci vreo apetență. De altfel, realizările originale din sfera cartografiei din epoca respectivă se circumscriau aproape în totalitate centrelor din bazinul mediteranean și din vestul Europei, dotate cu instrumentar adecvat de lucru și având vechi și statornice tradiții în această privință[194]. Conceperea hărților presupunea ample prospecțiuni topografice, implicând deplasări pe teren și înzestrarea cu ustensile indispensabile (rulete, busole, echere, nivele, lunete, teodolite etc.), urmând apoi prelucrarea și colaționarea minuțioasă a datelor colectate, cu ajutorul unor complicate calcule matematice. Asemenea dotări și mai cu seamă topografii iscusiți lipseau din Imperiul rus, astfel că nu este de mirare că cele mai multe din vechile hărți ale teritoriilor slavilor răsăriteni nu fuseseră întocmite de localnici, ci de către străini[195]. Este greu de crezut că principele român pribeag ar fi fost în măsură să găsească soluții eficiente pentru remedierea neajunsurilor menționate, astfel încât conceperea hărții Moldovei era nerealizabilă fără o bună cunoaștere a arsenalului cartografic existent.

Pentru validarea cumpănită a competențele cartografice ale lui Dimitrie Cantemir, depistarea prototipului avut la îndemână atunci când a purces la alcătuirea hărții este esențială, întrucât configurarea precisă a rețelei hidrografice, a conturului litoralului pontic, a detaliilor reliefului și a învelișului forestier din ținuturile est-carpatice pretindea vaste acumulări profesionale. Propriile investigații, din păcate nu suficient de extinse, nu ne-au permis să identificăm hărți cvasiidentice celei atribuite lui Cantemir, ci doar câteva care însumează anumite elemente similare. Menționăm în acest sens pe cele realizate de Gerard Mercator (1512–1594) (1589, 1628 – publicată postum)[196], Nicolas Sanson d'Abbeville (1600–1667) (1665)[197], Nicolaes Visscher (1649–1702) (cca. 1680, cca. 1683, cca. 1690)[198], Frederick de Wit

---

[193] G. Vâlsan, *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", Seria III, 1926, VI, 9, p. 193–212; G. Ciorănescu, *La carte de la Moldavie par D. Cantemir. Sa génèse et son destin*, în „Revue des études roumaines", Paris, XIII–XIV, 1974, p. 109–119; V. Băican, *Geografia Moldovei reflectată în documentele cartografice din secolul al XVIII-lea*, București, 1996, p. 19–21 și urm.; A. Eșanu, V. Eșanu, *Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 306–320; V. Alexandrescu, *Autour de la carte de Moldavie par Démètre Cantemir*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XLIX, 2011, 1–4, p. 139–188.

[194] R. V. Tooley, *Maps and Map-Makers*, Londra, 1970; G. R. Crone, *Maps and their Makers. An Introduction to the History of Cartography*, ed. a 5-a, Folkestone, Kent – Hamden, Connecticut, 1978, p. 42 și urm.; *Die Kartographie und ihre Randgebiet. Enzyklopädie*, coord. E. Arnberger, C/1; C/2. *Lexikon zur Geschichte der Kartographie von den Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg*, 1: A-L; 2: M-Z, ed. I. Kretschmer, J. Dörflinger și F. Wawrik, red. E. Tomasi, Viena, 1986.

[195] H. Michow, *Die ältesten Karten von Russland, Hamburg*, f.a., retipărit Amsterdam, 1962.

[196] D. Stoimenov / Д. Стоименов, *Атлас Българските Земи в европейската картографска традиция (III–XIX в.)*, общ. ред. А. Фол, А. Стоименов, ред. А. Момчилова / *Atlas the Bulgarien Lands in the European Cartographic Tradition (3rd–19th Centuries)*, ed. gen. A. Fol, A. Stamatov, ed. A. Momchilova, Sofia, 2008, nr. III, 5, p. 247; nr. III, 7, p. 253.

[197] *Descriptio Bessarabiae. Bessarabia in Five Centuries of Cartography*, ed. A. Năstase, M. Gribincea și O. Dumitru, București, 2017, nr. 21, p. 102–103.

[198] *Descriptio Bessarabiae*…, nr. 24, p. 110–111; nr. 27, p. 114–115; D. Stoimenov / Д. Стоименов, *Атлас Българските Земи*…, nr. III, 19, p. 285–286.

(1629–1704) (1680)[199], Giacomo Cantelli da Vignola (1643–1695) (1686)[200] Carel Allard (1648–1709) (1697)[201], Johann Baptist Homann (1664–1724) (1700)[202] etc. La aceste hărți s-au adăugat desigur și altele pierdute sau publicate în atlase mai greu accesibile.

La exemplarul ales drept model, deocamdată neidentificat, Cantemir a considerat necesar să facă diverse completări, mai cu seamă în rețeaua așezărilor rurale. Aportul său la întocmirea hărții – imprimată pentru prima dată la Amsterdam în 1737 – este explicit nominalizat printr-o inscripționare plasată în cartușul din stânga părții sale inferioare: *Principatus Moldaviæ nova & accurata descriptio delineante principe Demetrio Cantemirio* [203] („Descriere nouă și îngrijită a principatului Moldovei schițată de principele Dimitrie Cantemir"). După reperarea hărții la Bibliothèque Nationale din Paris în perioada interbelică, au mai fost depistate ulterior alte cinci exemplare ale ei, păstrate în diferite arhive și biblioteci occidentale[204]. În momentul când a fost prelucrată și augmentată de eruditul principe, harta Moldovei se profila drept una dintre cele mai complete reprezentări planimetrice ale spațiului carpato-nistrean, cu o multitudine de repere toponimice ce nu figuraseră în alte hărți, fiind utilizată drept model de principala somitate a domeniului, Jean-Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782)[205] și de numeroși cartografi de notoritate activi în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea.

*

Desprins fizic, dar nu și afectiv de patrie, în ultimii ani de viață Dimitrie Cantemir s-a dedicat cu mult mai mult aplomb temelor de istorie românească veche, având la îndemână izvoare antice și medievale de prim rang și o paletă largă de scrieri cu referiri la trecutul dacilor, romanilor și românilor. Una dintre lucrările în care și-a evidențiat din plin erudiția în ceea ce privește terminologia aplicată de-a lungul timpului spațiului moldav, intitulată *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs* („Despre numele Moldovei în vechime și azi"), păstrată doar într-un singur exemplar, aflat în patrimoniul unei arhive moscovite. Publicată doar în anii din urmă și nefiind terminată integral, nu a stârnit același interes în rândul specialiștilor precum alte lucrări ale principelui cărturar, ceea ce nu este de natură

[199] D. Stoimenov / Д. Стоименов, *Атлас Българските Земи*…, nr. III, 13, p. 270–271.

[200] V. A. Urechia, *Chartografia română*, în „Analele Academiei Române", Seria II, tom II, secțiunea II, „Discursuri, memorii și notițe", 1881, pl. 3.

[201] *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego / Imago Poloniae. Das polnisch-litauische Reich in Karten, Dokumenten und alten Drucken in der Sammlung von Tomasz Niewodniczański*, I, ed. și red. T. Niewodniczański, Varșovia, 2002, nr. H 27, p. 99.

[202] *Descriptio Bessarabiae*…, nr. 41, p. 142–143.

[203] G. Vâlsan, *Harta Moldovei*…. pl. 1; V. Alexandrescu, *Autour de la carte de Moldavie*…, pl. 3–4; *Danubii fluminis pars infima. Interesele și drepturile românilor la Gurile Dunării*, ed. A. Năstase și M. Gribincea, București, 2023, nr. 52, p. 156–157.

[204] V. Alexandrescu, *Autour de la carte de Moldavie*…, p. 148–151.

[205] G. Vâlsan, *Harta Moldovei*… p. 207–211 și pl. 2; V. Băican, *Geografia Moldovei*…, pl. VII și VIII; V. Alexandrescu, *Autour de la carte de Moldavie*…, p. 173–178.

să-i diminueze atractivitatea. La fel ca și în *Descriptio Moldaviae*, autorul face o pledoarie către toți mânuitorii condeiului în favoarea prezentării obiective a faptelor referitoare la propria țară, găsind întrucâtva firească „slăbiciunea ori mai bine zis meteahna" de a-i ridica elogii generate de „dulcea iubire de patrie" (*dulcis amor patriae*), dar, cu toate acestea, pledând pentru necesitatea de a fi „prieten mai degrabă cu adevărul, decât cu Platon și Socrates"[206]. Recunoaștem în acest îndemn faimosul dicton *Amicus Plato, sed magis amica veritas*, atribuit lui Aristotel și întrucâtva bagatelizat prin exces de citări[207].

Cantemir face dovada unor bune cunoașteri ale textelor autorilor greci și romani, care îi menționează pe geți și daci, conchizând pe bună dreptate că Dacia antică corespundea cu teritoriul Transilvaniei, Valahiei și Moldovei din Evul Mediu[208]. El nu s-a lăsat impresionat de largul prestigiu continental al lui Enea Silvio Piccolomini (Eneas Sylvius) – aureolat și datorită faptului că urcase până la demnitatea de titular al Scaunului apostolic sub numele de Pius II (1458–1464) – și îi combătuse aserțiunea fantezistă potrivit căreia numele de Dacia ar fi fost schimbat în *Flaccia* (de unde ar fi derivat choronimul *Valahia*), adoptat de la căpetenia romană *Flaccus*[209].

Opiniile sale au fost fără îndoială înrâurite și de modul tranșant în care Johannes Löwenklau (Leunclavius) – turcolog care îl precedase în prospectarea istoriei otomanilor – respinsese derivarea etnonimului *Valachi* de la *Flacci*, propunând în schimb antecedente în spațiul germanofon: *Nomen Valachorum non a Flaccis Romanis, origine fabulosa, quæ pluribus tamen placuit: sed a Germanis nostris profectum arbitror*[210]. Spiritul polemic al lui Cantemir se dezlănțuie și mai intransigent împotriva cancelarului polon Jan Zamoyski (Joannes Zamoscius / Samoscius), căruia îi punea la îndoială competența de istoric pentru că susținuse descendența valahilor (muntenilor) și moldovenilor din daci și nu din romani[211]. Această teză fusese înfierată și de Stolnicul Constantin Cantacuzino, care luase cunoștință de ea prin intermediul lucrării lui Lorenz Töppelt (Laurentius Toppeltinus) despre originea sașilor[212].

Preluând o informație dintr-o ediție a cronicii lui Jan Długosz apărută în Germania chiar în anul strămutării sale în Rusia[213], din care rezulta că un cneaz rus pregătise în anul 1070 o armată alcătuită din ruși, pecenegi și români (...*exercitum*

---

[206] D. Cantemir, *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs...*, 2017, p. 4–7.

[207] L. Tarán, *Amicus Plato, sed magis amica veritas. From Plato and Aristotle to Cervantes*, în „Antike und Abendland", XXX, 1984, p. 93–124; A. Adămuț, *Amicus Plato sed magis amica veritas. Istoria spusei de la Homer la Tarski*, Iași, 2008.

[208] D. Cantemir, *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs...*, 2017, p. 16–19.

[209] *Ibidem*, p. 18–21.

[210] Ioannes Levnclavivs, *Annales Svltanorvm othmanidarvm, a Tvrcis sva lingva scripti*, Francofvrdi, 1588, p. 283.

[211] D. Cantemir, *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs...*, 2017, p. 28–29.

[212] Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoriia Țării Rumânești întru care să cuprinde numele ei cel dintâi și cine au fost locuitorii ei atunci*, ed. N. Cartojan și D. Simonescu, Craiova, f.a., p. 50–51; Idem [Constantin Cantacuzino Stolnicul], *Istoriia Țării Rumânești*, ed. D. Mioc, București, 1991, p. 86–87. Despre opiniile lui Lorenz Töppelt, cf. și A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronica săsească*, București, 1980, p. 112–114.

[213] *Iohannis Długossi sev Longini Historiæ Polonicæ libri XII, ex bibliotheca et cum præfatione Henrici L B. ab Huyssen*, [I,] Lipsiae, 1711, col. 265.

ex Ruthenis, Pieczyniegys et Walachis), spre a-i opune regelui polon Boleslav II, Cantemir a susținut că românii angajați în disputele pentru tronul kievian ar fi provenit din Moldova[214], idee îmbrățișată și de numeroși alți istorici[215]. În realitate, precum am avut prilejul să relev cu mai mulți ani în urmă[216], în ediția menționată numele varegilor (*Warahi*) a fost substituit din neglijența copiștilor cu acela al românilor (*Walachi*), eroare corijată în republicările ulterioare ale opusului lui Długosz[217], tipărite după moartea eruditului moldovean. Dacă Jan Długosz nu a avut nicio implicare în transcrierea amintită, în schimb includerea pecenegilor între combatanții pregătiți să-l înfrunte pe dinastul polonez nu era exactă, aceștia fiind confundați cu polovțienii / cumanii, succesorii lor din stepele ponto-caspice, detaliu nesesizat nici de Cantemir. În altă ordine idei, faptul că pe coperta ediției din 1711 se făcea mențiunea că textul eruditului polonez provenea din biblioteca „consilierului intim al împăratului rușilor Heinrich L. B. Huyssen" și că fusese prefațat de el, nimeni altul decât cel care făcuse diligențele pentru cooptarea lui Dimitrie Cantemir în Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften, ne-ar sugera presupunerea că tocmai acesta i-ar fi pus la îndemână respectivul tom, folosit din plin drept suport documentar pentru reconstituirea desfășurării altor evenimente istorice.

În decursul elaborării lucrării *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs*, pe care inițial o estima probabil de dimensiuni mai limitate, autorul a sesizat desigur multiplele sale ramificații tematice și conexiunile cu diverse aspecte ale etnogenezei și începuturilor statalității românești, nepotrivite de a fi abordate în tiparele restrânse prefigurate de titlul adoptat. Din acest motiv ar fi abandonat respectivul proiect[218], lansându-se spre altul mult mai cuprinzător, ce a primit numele de *Historia Moldo-Vlachica*, în care nu a avut în vedere numai spațiul moldav, ci s-a preocupat de toate regiunile care au devenit scena de derulare a istoriei românilor[219].

În cuprinsul prefeței autorul expune diverse considerații asupra responsabilității celor ce practicau scrisul istoric de a reda obiectiv cursul evenimentelor, permițându-și malițiozități la adresa unor corifei ai istoriografiei antice, precum Herodot, Thucydides și Xenophon[220], pentru ca în capitolele ulterioare să acorde deplină

---

[214] D. Cantemir, *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs...*, 2017, p. 34–37, 82–83.

[215] I. Minea, *Informațiile românești ale cronicii lui Ian Długosz*, Iași, 1926, p. 67; Th. Holban, *Românii la hotarele Galiției*, în „Arhiva", XXXVII, 1930, 2, p. 134; Șt. Pascu, *Dezvoltarea feudalismului timpuriu până la mijlocul secolului al XIII-lea*, în *Istoria României*, coord. A. Oțetea, M. Berza, B. T. Câmpina, Șt. Pascu, secretar Șt. Ștefănescu, II, București, 1962, p. 68; C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 32–33; N. Grigoraș, *Românii de la est de Carpați*…, p. 272; Șt. Ștefănescu, *Istoria medie a României*, I, *Principatele Române – Originea și afirmarea lor*, București, 1991, p. 35.

[216] V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982, p. 81; ed. a 2-a, Chișinău, 1994, p. 103–104.

[217] *Joannis Długossi seu Longini Historiae Polonicae libri XII*, I, ed. A. Przezdziecki, Libri I, II, III, IV (Joannis Długosz, *Opera omnia*, X, ed. A. Przezdziecki), Cracoviae, 1873, p. 338; *Iohannis Długossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* [II], *Liber tertius, Liber quartus*, ed. D. Turkowska, în colab. cu M. Kowalczyk, M. Plezia, C. Pierodzka, Varsoviae, 1970, p. 101 [Liber III]. Cf. și *Jana Długosza Dziejów Polskich*, I, trad. K. Mecherzyński, Cracovia, 1867, p. 303.

[218] A. Eșanu, V. Eșanu, *Studiu introductiv*, la D. Cantemir, *Despre numele Moldaviei*…, 2017, p. XXVI–XXVII, XXXII.

[219] D. Cantemir, *Historia Moldo-Vlachica*…, 2017, p. 176–789.

[220] *Ibidem*, p. 186–187.

încredere mărturiilor succesorilor acestora și ale istoricilor ce fac tranziția de la Evul Mediu la perioada renascentistă: Antonio Bonfini (Bonfinius), Johannes Löwenklau (Leunclavius), Philipp Clüver (Cluverius) etc.[221] Cantemir a urmărit cu multă atenție notificările lui Strabon și ale altor cronicari și geografi privind identitatea dintre daci și geți[222], problemă ce a reprezentat multă vreme o sursă de controverse, cu toate că cercetările arheologice au indicat o indubitabilă similitudine a culturii materiale ale celor două grupări tribale despărțite de lanțul carpatic. Autorul a ținut să prezinte detaliat părerile celor mai reputați specialiști, dar și divergențele de opinii conturate de-a lungul timpului, față de care își rezervă exprimarea propriilor puncte de vedere, bazate pe surse credibile și argumente logice. În anumite situații, pledoariile menite combaterii interpretărilor fanteziste, bunăoară cele ce acreditează migrarea vlahilor din Italia[223], ocupă un loc exagerat de extins în cadrul lucrării. Totodată, un spațiu foarte generos era rezervat confruntărilor dintre romani și daci, soldate după opinia sa prin exterminarea acestora din urmă, idee respinsă de cei mai mulți istorici și filologi români începând din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea[224].

La fel ca și unii predecesori moldoveni – precum Miron și Nicolae Costin –, Cantemir se arată extrem de susceptibilizat de „scornelile" veninoase puse în circulație de Simion Dascălul[225] într-o interpolare la cronica lui Grigore Ureche, unde se pretindea că pentru colonizarea Moldovei autoritățile romane s-ar fi folosit de tâlhari, ceea ce *mutatis mutandis* presupunea că predecesorii românilor s-ar fi compus din elemente declasate[226]. Colportarea unor asemenea etichetări jignitoare declanșau în mod firesc reacții ostile, mai cu seamă la popoarele lovite de fatalitățile istoriei, intolerante atunci când sufereau ofense de natură să le umbrească prestigiul în și mai mare măsură.

Folosirea expresiei „cele două Valahii", atunci când se referea la Moldova și Țara Românească[227], reflectă convingerea autorului că populația principatelor respective avea o structură etnică comună. Sintagma respectivă fusese utilizată anterior în diverse acte diplomatice, precum și de foarte mulți cărturari europeni (Philippe de Mézières, Johannes Schiltberger, Bertrandon de la Broquière, István Broderics, Tranquillo Andronico, Leonard Gorecki, Fabio Mignanelli, Marcin Bielski, Antonio Maia Graziani, Giovanni Lorenzo d'Anania, Giovanni Antonio Magini, Conrad Lautenbach, János Kemény, Miklós Istvánffy, Giorgio Tomasi, Mathias Miles etc.)[228], care îi rămăseseră necunoscuți lui Cantemir, dat fiind că lucrările acestora, unele adevărate raritățibibliografice, nu-i fuseseră accesibile. Pe plan național, în epistola trimisă în 1478, prin mesagerul lui Ștefan cel Mare la

[221] *Ibidem*, p. 208–209 și urm.

[222] *Ibidem*, p. 224–225.

[223] *Ibidem*, p. 308–313.

[224] Al. Philippide, *Istoria limbii române*, ed. G. Ivănescu, C.-G. Pamfil și L. Botoșineanu, Iași, 2011, p. 74–75; V. Potlog, *Romanizarea Daciei în viziunea lui Dimitrie Cantemir*, în *Probleme actuale ale istoriei naționale și universale*, ed. A. Petrencu, Chișinău, 1992, p. 126–130; C. C. Petolescu, *La romanité daco-mésienne et l'ethnogenèse des Roumains*, București, 2018, p. 18–19, 78–114.

[225] *Simion Dascălul*, în Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 62.

[226] D. Cantemir, *Historia Moldo-Vlachica*…, 2017, p. 312–315, 320–325.

[227] *Ibidem*, p. 376–377.

[228] V. Spinei, *The terminology reflecting the ethnic identity...*, 2019, p. 115–170.

reședința dogelui Veneției, se folosea expresia *altra Vlahia / Valachia* pentru a se desemna Țara Românească[229], confirmare elocventă a conștientizării că voievodatul învecinat avea un profil etnic identic cu cel al Moldovei.

Pe lângă faptul că a cules mărturiile autorilor antici privitoare la cucerirea și colonizarea Daciei de romani, Dimitrie Cantemir a ținut să evoce opiniile unor prestigioși cărturari medievali (Długosz, Bonfini, Orzechowski / Orichovius etc.), care susținuseră în mod explicit originea romană a „valahilor”[230]. Pe de altă parte, autorul citează lucrările lui Eutropius și ale altor autori antici, care vorbesc de strămutarea romanilor din Dacia în Mysia[231] (Moesia) din dispoziția împăratului Aurelian. În legătură cu acest aspect s-a străduit să aducă dovezi că o bună parte a comunităților colonizate de Traian s-au menținut în Dacia și timpul domniilor lui Constantin cel Mare, Iustinian I și a urmașilor lor, în concepția sa istoria românilor fiind o prelungire a trecutului romanilor[232]. Asumarea istoriei romanilor pentru neamul său decurgea desigur dintr-un ardent orgoliu național, care avea să contamineze ceva mai târziu și pe reprezentanții Școlii ardelene, dornici la rândul lor să contribuie la trezirea conștiinței propriei identități și la emanciparea spirituală și social-politică a compatrioților.

Pledoariile lui Cantemir despre prezența vlahilor de o parte și de alta a Dunării, ca urmași direcți ai romanilor, de la începutul mileniului al II-lea și până la marea invazie mongolă condusă de Batu-han, se bazează îndeosebi pe datele culese din cronicile cărturarilor bizantini[233], cu care se familiarizase desigur în vremea petrecută în tinerețe la Istanbul. Rămâne însă echivocă aprecierea potrivit căreia, spre începutul celui de-al doilea mileniu al erei creștine, teritoriile cu populație românofonă s-ar fi divizat din punct de vedere politic, după ce anterior ar fi dispus de unitate teritorială[234], fapt neatestat de niciun izvor credibil.

În pofida strădaniilor de a aduce limpeziri problemelor legate de fondarea celor două state românești de la sud și est de Carpați[235], rezultatele înfățișate se dovedesc departe de a fi constructive. În stadiul de atunci al cunoștințelor, istoricul nu dispunea decât de datele sărăcăcioase cu înveliș legendar furnizate de analele locale, iar actele de cancelarie emise în Regatul ungar nu fuseseră încă editate. În ultimele capitole ale tratatului sunt rezumate capitolele înfățișate în *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs* privind nomenclatura prin care era desemnată Moldova, la acestea fiind adăugate informațiile referitoare la terminologia atribuită de români și de alte neamuri pentru celelalte regiuni cu populație românofonă[236]. Totodată, sunt oferite detalii asupra localizării și întinderii acestora, atât a celor de la nordul, cât și de la sudul Dunării[237]. În cadrul secvențelor finale ale tomului este inserată și una

[229] I. Bogdan (ed.), *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, nr. CLIV, p. 344, 348, 349.
[230] D. Cantemir, *Historia Moldo-Vlachica*…, 2017, 378–385.
[231] *Ibidem*, p. 414–425.
[232] *Ibidem*, p. 440–441 și urm.
[233] *Ibidem*, p. 636–739.
[234] *Ibidem*, p. 738–739, 754–755.
[235] *Ibidem*, p. 738–739 și urm.
[236] *Ibidem*, p. 764–779.
[237] *Ibidem*, p. 778–789.

din concluziile esențiale ale cuprinzătorului său excurs în ansamblul etno-demografic al acestui areal: „moldovenii, muntenii, valahii transalpini, misienii, basarabenii și epiroții azi se numesc toți pe sine cu un nume general, nu vlahi, ci romani, iar limba lor proprie și-o numesc română”[238].

Cu toate că, după mai mulți ani de conviețuire în mediile aristocratice rusești, se acomodase cu statutul de expatriat, Dimitrie Cantemir nu dăduse uitării plaiurile natale și se simțea dator să ofere o mărturie a statorniciei sentimentelor sale pentru compatrioți. Ca om al cărții, nu-și putea exprima mai bine simțămintele decât cu pana, iar în acest sens a considerat oportun să realizeze o transpunere din limba latină în română a tomului dedicat dovezilor romanității neamului său, intitulat *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Din punct de vedere stilistic, cel din urmă *opus* al său redactat în limba maternă, cu toate că tematica abordată pretindea evitarea formulărilor ambigue și a exceselor ornamentale, nu reușește să se dezbare cu totul de artificialitățile lingvistice nici în câmpul generalităților și nici în cel al detaliilor. Potrivit argumentelor invocate de exegeți, lucrarea a fost alcătuită între anii 1717 și 1723[239], dar precaritățile sănătății și decesul nu i-au permis să o termine pe deplin. În această perioadă, productivitatea operelor sale științifice a fost mult diminuată în raport cu cea din secvența cronologică 1714–1718, în care cadența „izvodirii” tomurilor a fost incomparabil mai dinamică. În schimb, în ultimii ani de viață, cumularea atribuțiilor oficiale (numit în 1721 de Petru I consilier privat și membru al Senatului), participarea la istovitoarea campanie din zona caucaziană (din vara lui 1722 și până în iarna lui 1723) și suferințele fizice nu au fost stimulatoare pentru creativitatea savantă.

Conaționalii principelui cărturar au luat cunoștință de existența *Hronicului* destul de repede după decesul său, atunci când Inochentie Micu-Klein a achiziționat întâmplător în 1730 un manuscris al său de la un negustor vienez venit de la Sankt-Petersburg. Câțiva ani mai târziu, Constantin Dimitrievici, dascăl la o școală de la Blaj, a făcut o nouă copie a lucrării în 1756, fără ca să deștepte însă un ecou deosebit în lumea intelectuală locală. O anumită emulație pentru opera lui Cantemir s-a manifestat la Iași în anii ce au succedat restabilirea domniilor pământene, când tipărirea *Descrierii Moldovei,* sub titlul *Scrisoarea Moldovei,* în 1825 la Mănăstirea Neamț, a fost urmată de editarea cu scriere chirilică a *Hronicului*, sub îngrijirea lui Gheorghe Săulescu, după ce, la insistențele mitropolitului Veniamin Costache și a domnului Mihail Sturdza și la intervenția generalului Pavel Kiseleff, șeful administrației militare rusești din cele două Principate Române, s-a obținut o copie a manuscrisului său de la Moscova. Ediția, tipărită la Iași în două volume, cu grafie chirilică, în 1835 și 1836, conținea destul de multe inadvertențe, provocate în parte de retușările impuse de cenzură, dar i s-a asigurat o distribuire rezonabilă[240]. O audiență mult sporită în cercurile culturale românești a dobândit masivul tom imprimat cu caractere latine în anul 1901, pregătit de academicianul Grigore G. Tocilescu după

[238] *Ibidem,* p. 766–767.

[239] S. Toma, *Studiu introductiv,* la D. Cantemir, *Hronicul vechimei*…, I, 1999, p. VI–IX.

[240] V Cristian, *L'œuvre historique de Démètre Cantemir et la génération de 1848*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität”, Freiburg – München, 2, 1974, p. 115, 119–120; S. Toma, *Studiu introductiv,* la D. Cantemir, *Hronicul vechimei*…, I, 1999, p. XXXVII–XXXIX, XLVII–XLVIII.

ce consultase un manuscris al lucrării păstrat în Rusia și îl colaționase cu textul publicat de Gh. Săulescu[241].

Mergând pe căile deschise de Miron Costin[242], Nicolae Costin[243] și Constantin Cantacuzino[244], principele cărturar a dezbătut, etalând un larg evantai documentar, probleme esențiale pentru devenirea istorică a poporului său privind originea latină, etapele romanizării, continuitatea de viață în Dacia din vremurile antice până în Evul Mediu și originea comună a românilor din toate provinciile nord-dunărene și balcanice, ce aveau să stimuleze în considerabilă măsură interesul generațiilor ulterioare de specialiști români[245] și străini[246] pentru temele evocate, de aici rezultând o bogată

---

[241] D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ed. Gr. G. Tocilescu, București, 1901. Cf. și Gh. Chivu, *Copiștii textelor lui Dimitrie Cantemir. Considerații asupra Hronicului vechimii a romano-moldo-vlahilor*, în *Istorie și cultură. In honorem academician Andrei Eșanu*, ed. C. Manolache, coord. Gh. Cojocaru, I. Cereteu, Chișinău, 2018, p. 88–95; S. Korolevski, *Literatura română veche – spațiu al cunoașterii. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor de Dimitrie Cantemir*, în *Lecturi in memoriam acad. Silviu Berejan*, Ediția a 4-a, ed. F. Cenușă, Chișinău, 2020, p. 59–66.

[242] Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor*, în Idem, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 241–274; Idem, *O narodzie mołdawian, z jakiego kraju wyszli ich przodkowie*, în Idem, *Latopis Ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne*, trad. și ed. I. Czamańska, Poznań, 1998, p. 307–336.

[243] Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, în Idem, *Opere*, I, 1976, p. 34–69; Idem, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, în Idem, *Scrieri*, I, 1990, p. 57–95.

[244] Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoriia Țării Rumânești*…, p. 15–72.

[245] C. Isopescu, *Antiche attestazioni italiane della latinità dei Romeni, estratto degli Atti del I Congresso Nazionale di Studi Romani, Aprile 1928*, VI, Roma, 1928, p. 1–16; G. I. Brătianu, *Origines et formations de l'unité roumaine*, București, 1943; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; Idem, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, București, 1977; I. C. Chițimia, *Ideea latinității poporului și a limbii române în istoriografia medievală și renascentistă*, în Idem, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1972, p. 159–196; Ș. Papacostea, *Selbstbewusstsein oder eingeführtes Streugut: der Romanitätsgedanke der Rumänen im Mittelalter*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", Freiburg – München, 1, 1973, p. 114–123; V. Arvinte, *Die Rumänen. Ursprung, Volks- und Landesnahmen*, Tübingen, 1980; Gh. Ghimpu, *Conștiința națională a românilor moldoveni*, Chișinău, 2002; N. Saramandu, *La romanité orientale*, Bucureşti, 2008; I.-A. Pop, *Mărturii externe și interne despre latinitatea limbii române din secolele al XV-lea și al XVI-lea*, în *Eugen Simion 80*, ed. L. Chișu, Gh. Chivu, A. Grigor, București, 2013, p. 447–454; Idem, *Istoria și semnificația numelor de român / valah și România / Valahia* (Academia Română. Discursuri de recepție), București, 2013, p. 5–26; Idem, *Rolul romanității românilor în conștiința medievală*, în *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub omagiu*, ed. Gh. Cliveti, Iași, 2014, p. 307–320; V. Spinei, *Cele mai vechi mărturii privind latinitatea și unitatea etnică a românilor*, în „Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești", Freiburg i. Br., SN, V (XXVI), 2018, p. 270–298.

[246] W. Bahner, *Zur Romanität des Rumänischen in der Geschichte der romanischen Philologie vom 15. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*, în „Romanistisches Jahrbuch", VIII, 1957, p. 75–94; G. Bonfante, *Studii romeni*, Roma, 1973; C. Alzati, *La coscienza etnico-religiosa romena in età umanistica, tra echi di romanità e modelli ecclesiastici bizantino-slavi*, în „Byzantinische Forschungen", XVII, 1991, p. 85–104; J. Kramer, *Sprachwissenschaft und Politik. Die Theorie der Kontinuität des Rumänischen und der balkanische Ethno-Nationalismus im 20. Jh*., în „Balkan-Archiv", N.F., 24/25, 1999/2000, p. 105–163; S. Laitsos, *Die Konstruktion der Vlachen von 1640 bis 1720*, în *Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur*, ed. H. Reimitz, B. Zeller, Viena, 2009, p. 205–227; M. Metzeltin, *Das Rumänische im romanischen Kontrast. Eine sprachtypologische Betrachtung*, Berlin, 2016, p. 37–48; J.-R. Trochet, *Les Romains après Rome. Sociétés, territoires, identités (Ve–XVe siècle)*, Malakoff, 2022, p. 113–143.

literatură de specialitate, ce nu a ocolit aspectele litigioase sau confuze, completând, nuanțând sau corijând opiniile lui Cantemir.

*

Spre deosebire de viziunile dominante din epoca modernă, când a prevalat mirajul Occidentului, cotat drept far luminos al civilizației mondiale și model pentru cursul evolutiv al societății românești, Dimitrie Cantemir și alți reprezentanți contemporani ai intelectualității locale nu s-au reliefat drept aderenți ai altor culturi neolatine: franceze, italiene sau spaniole – cu toate că regiunile carpato-dunărene manifestaseră receptivitate față de penetrabilitatea artei renascentiste și postrenascentiste –, ci au preferat să se raporteze la vechile idealuri ale civilizației romane, în care întrevedeau *illo tempore* un element identitar vital, romanitatea fiind percepută drept o armă ideologică.

Ardoarea de a-și convinge cititorii asupra identității etnice a românilor disipați în diverse regiuni nu a fost succedată de nicio pledoarie în privința imperativului unității lor politice. Suflul naționalismului nu perturba încă stabilitatea traseelor hotarelor statelor italiene și germane, după cum nu o afecta nici pe aceea a voievodatelor românești. De altfel, cu excepția episodului fulminant, dar efemer, care l-a avut în prim-plan pe Mihai Viteazul, în principatele de la sud și est de Carpați nu s-au înregistrat tentative de unificare politică nici chiar atunci când potențialul militar și bravura unor domni, precum Mircea cel Bătrân sau Ștefan cel Mare, ar fi permis cuprinderea voievodatului vecin, aceștia mulțumindu-se cu instalarea vremelnică a unor domni obedienți. Asemenea atitudini decurgeau din respectul imprescriptibil pentru prerogativele dinastice, agreate și legitimate de tradiție și sprijinite îndeaproape de Biserică. Pe de altă parte, înainte de lansarea ideilor de reconstituire a hotarelor vechii Dacii, eventualele modificări ale structurilor politice românești nu aveau nici suportul puterii suzerane și nici al altor state din proximitate cu ambiții hegemonice.

În prelunga eclipsă culturală a românității, patronată de regimul fanariot, contribuțiile lui Cantemir, cel mai reprezentativ vlăstar al cărturăriei zămislit până atunci în spațiul carpato-dunărean, au fost aproape cu totul ignorate, astfel că propriul popor nu a avut posibilitatea să le cunoască și să profite de substanța lor epistemologică, care ar fi putut deveni desigur emulantă pentru multe domenii umaniste. O situație arareori atestată în istoria culturii europene! Spre marele lor merit, reprezentanții Școlii ardelene cu preocupări filologice, istorice, lingvistice, teologice și juridice (Inochentie Micu-Klein, Petru Maior, Samuel Micu, Gheorghe Șincai, Ioan Budai-Deleanu, Vasile Popp, Damaschin Bojincă etc.), prospectând bibliotecile central-europene și italiene, i-au reperat câteva scrieri ce stârniseră interesul unor savanți străini, semnalându-le și compatrioților din celelalte regiuni românești.

De-abia odată cu fondarea Academiei Române s-a configurat un program ambițios de valorificare globală a operei cantemiriene. Decizia editării sale integrale a fost luată încă din 1871 de membrii Secțiunii de Istorie, constituită în 1867 în cadrul Societății Academice Române, antecesoarea Academiei Române. Primele roade ale eforturilor depuse în acest sens au fost culese destul de operativ, fiind tipărite varianta latină din *Descriptio Moldaviae* (1872), traducerea sa românească (1873),

primul tom din *Istoria Imperiului otoman* (1876), *Evenimentele Cantacuzinilor și Brâncovenilor din Țara Muntenească* și *Divanul* (1878) etc., pentru ca până în 1891 să vadă lumina tiparului zece volume ale principelui-savant, unele dintre ele fiind depistate de Grigore Tocilescu în arhivele și bibliotecile din Rusia, unde fusese trimis de conducerea înaltului for academic în 1877[247]. Preocupările de valorificare a moștenirii sale culturale au continuat neabătut, cu o cadență relativ alertă, dar aleatorie, cu excrescențe mai cu seamă în anii comemorativi, în cadrul expozițiilor, conferințelor, sesiunilor, simpozioanelor naționale și internaționale, precum și prin tipărirea lucrărilor savantului și ale exegeților săi în volume și publicații periodice, la care și-au adus obolul un număr foarte mare de oameni de cultură din România, Republica Moldova și din alte țări, deplin conștienți de anvergura personalității enciclopedice a lui Dimitrie Cantemir. Dintre proiectele complexe care i s-au dedicat, spre sfârșitul secolului al XX-lea și în prima parte a veacului următor, s-au evidențiat cele coordonate de academicianul Virgil Cândea (colecția Dimitrie Cantemir, *Opere complete*) și de academicianul Eugen Simion, prin Fundația Națională pentru Știință și Artă (colecția *Opere fundamentale*), grație cărora, prin aportul câtorva specialiști de marcă din centrele de pe ambele maluri ale Prutului, s-au retipărit în ediții bilingve principalele sale lucrări la Editura Academiei Române[248].

Când, după mai multe luni de degradare accentuată a sănătății și marcat de stigmatul hazardului, savantul intuise că i se apropie obștescul sfârșit, și-a întocmit testamentul, pe care a găsit de cuviință să-l direcționeze către protectoarea sa, țarina Ecaterina Alekseievna. Deținea o avere considerabilă, ce îi punea la adăpost pe membrii familiei, cărora le distribuise cu discernământ, dar nu pe deplin echitabil, toate bunurile dobândite în anii exilului, fără să fie frământat de valorificarea propriilor scrieri, păstrate în cea mai mare parte în manuscrise răzlețite, dar pe deplin împăcat cu soarta: „În cele din urmă – mărturisea acesta –, mulțumesc Creatorului și Dumnezeului meu că la sfârșitul vieții mele mă pot numi fericit: în primul rând că m-am salvat de nenorocirile acestei lumi în mâinile unui Monarh pravoslavnic; în al doilea rând că ai mei copii nu vor vedea niciodată cruzimea mahomedană; în al treilea rând nădăjduiesc că nu vor fi uitate serviciile mele credincioase făcute Vouă, și astfel copiii mei nu vor fi părăsiți și oropsiți”[249].

Nici din conținutul testamentului și nici din alte acte personale nu rezultă preocuparea ca numeroaselor sale lucrări, roade ale unor stăruitoare eforturi și acumulări, să li se asigure multiplicare și difuzare adecvată spre cercurile savante, poate și pentru că nu punea prea mult preț pe memoria posterității și gloria postumă. Trăind într-un mediu din răsăritul Europei, în care tiparul era rezervat cu precădere

---

[247] Șt. Pascu, *Istoricul Academiei Române. 125 de ani de la înființare*, București, 1992, p. 116–118; D. N. Rusu, *Istoria Academiei Române. Repere cronologice*, București, 1992, p. 33, 46, 50; D. Berindei, *Istoria Academiei Române (1866–2016),* ed. a 2-a, București, 2016, p. 105–107 și passim; F. Nicolae, *Integrala operelor lui Dimitrie Cantemir ca proiect al Academiei Române*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XIV, SN, 2020, 1–4, p. 386–394.

[248] V. Matei, *Probleme de cantemirologie*, în „Revista de istorie și teorie literară”, SN, XVII, 2023, p. 160–183; Șt. Lemny, *Dimitrie Cantemir de la un centenar la altul*, în *Ibidem,* p. 184–198.

[249] *Moștenirea epistolară a lui Dimitrie Cantemir,* nr. 165, p. 389–394. Cf. și G. S. Bayer / Беер [Г. З. Байер], *Исторія о жизни и дѣлахъ…*, 1783, p. 306–310; Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia,* nr. LXVI, p. 138–141.

cărților teologice, se mulțumea cu copii cu distribuire minimală ale manuscriselor opusurilor către puținele spirite cultivate capabile să le aprecieze, cu atât mai mult cu cât redactarea în latină reprezenta un impediment de receptare în țările cu populație preponderent ortodoxă. Acestea au reprezentat doar unele din motivele pentru care scrierile sale au rămas multă vreme practic necunoscute în provinciile românești. De altfel, și letopisețele, precum și alte lucrări de istorie de mare valoare, precum cele ale lui Grigore Ureche, Miron Costin, Nicolae Costin, Constantin Cantacuzino Stolnicul, Ion Neculce etc., au circulat doar în manuscris timp de cel puțin un veac după ce au fost concepute[250], ceea ce a limitat drastic numărul cititorilor, spre marele prejudiciu al culturii naționale, până când cele mai multe dintre ele au fost tipărite grație vrednicelor inițiative ale lui Mihail Kogălniceanu[251]. Aceeași soartă ingrată au avut cea dintâi epopee românească *Țiganiada sau Tabăra țiganilor* și câteva din lucrările erudite ale lui Ioan Budai-Deleanu, care au văzut lumina tiparului după multe decenii de la elaborare. Cât despre operele lui Dimitrie Cantemir, dat fiind că manuscrisele lor s-au păstrat în arhivele și bibliotecile de la Sankt-Petersburg și Moscova[252], au servit în primele decenii de după înveșnicirea sa pe alt tărâm mai mult culturii rusești decât aceleia din patria autorului. Au fost împrejurări conexe disfuncționalităților din vremurile tulburi, cu fluxurile și refluxurile lor, pe care le-a traversat propriul popor.

Preluându-se drept suport justificativ diverse elemente biografice, cărturarul moldovean a fost revendicat ocazional – atât în veacul al XIX-lea[253], cât și un secol mai târziu – și de cultura rusă[254], eludându-i-se propriile opțiuni. Cu toate acestea, într-un moment în care raporturile româno-sovietice traversau o perioadă mai fastă, guvernanții de la Kremlin au consimțit să-i restituie statului român osemintele, fiind înmormântat cu un protocol deosebit, în prezența prim-ministrului Gheorghe Tătărăscu, a mitropolitului Moldovei Nicodim și a altor înalte somități, într-o nișă a bisericii Trei Ierarhi din Iași, la 17 iunie 1935, spre a fi reînhumat într-o raclă de aramă, în cadrul unei ceremonii mai restrânse, patronate de Nicolae Iorga, într-o criptă a aceluiași lăcaș, la 16 august 1935. După anumite opinii, autenticitatea

---

[250] *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, coord. G. Drăgoi, F. Faifer, D. Mănucă, A. Teodorescu, L. Volovici, R. Zăstroiu, București, 1979, p. 142–147 (R. Ș[uiu]); 222-226 (A. S[imota]), 226–227 (I. L[ăzărescu]), 873–876 (C. T[eodorovici]).

[251] *Letopisițile Țării Moldovii*, ed. M. Kogălniceanu, Iași, I, 1852; II, 1845; III, 1846; *Cronicile României séu Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, ed. M. Kogălniceanu, București, I, 1872; II, 1872; III, 1874.

[252] E. Ionescu, *Documente inedite privitoare la Dimitrie Cantemir în arhivele din U.R.S.S.*, în „Muzeul Național", I, 1974, p. 234–245; M. R. Râjenkov / М. Р. Рыженков, *Димитрий Кантемир и его доктментальное наследие в Российском Государственном архиве древних актов*, în „Восточный архив", 2012, 1 (25), p. 9–13; S. A. Frantsouzoff, *Le fonds de Dimitrie Cantemir dans les Archives de l'Institut des Manuscrits Orientaux de l'Academie des sciences de Russie*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", XLIX, 2011, 1–4, p. 123–137.

[253] Evghenii [Bolhovitinov] / Евгеній [Болховитиновъ], *Словарь русскихъ свѣтскихъ...*, I, 1845, p. 260–265. Pasionat istoric, teolog și bibliofil, Evghenii Bolhovitinov (1767–1837) se bucura de un larg prestigiu în epocă datorită scrierilor și a devoțiunii duhovnicești, pentru care a fost răsplătit cu demnitatea de mitropolit al Kievului și Galiției (1822–1837).

[254] P. V. Gusterin / П. В. Густерин, *Первый российский востоковед Дмитрий Кантемир*, Moscova, 2008.

osemintelor ar rămâne îndoielnică[255]. Aceasta nu ar fi o situație neobișnuită pentru elitele românești, dacă ar fi să rememorăm versiunile controversate legate de recuperarea și înhumarea osemintelor unor savanți și politicieni încarcerați de regimul comunist la Sighet, precum Gheorghe I. Brătianu, Alexandru I. Lapedatu, Iuliu Maniu etc.

Dimitrie Cantemir a avut șansa că strategii oștilor turcești nu au fost în măsură să-și valorifice pe deplin roadele victoriei de la Stănilești și, la fel ca și aliații săi moscoviți, a evitat încercuirea și capturarea, ceea ce i-a salvat viața. Altfel ar fi avut un destin la fel de crâncen ca acela al domnului de la sud de Milcov. Proprietățile dăruite de țar i-au oferit un trai îmbelșugat și condiții pentru a-și împlini multe din proiectele intelectuale, dar, cu toate reformele de importanță covârșitoare pentru modernizarea Rusiei, patronate cu tenacitate de Petru cel Mare, impedimentele de a-și fructifica în plenitudine valențele creativității au fost substanțiale. A reușit să ajungă de la Harkov la Moscova și de acolo la Sankt-Petresburg, dar nu i s-a permis să călătorească și spre orizonturi mai luminoase. Dacă ar fi dispus măcar în infimă parte de posibilitățile de mișcare avute de contemporanul său Leibniz, avantaje prin nimic substituibile, păstrăm convingerea că realizările sale, prin țesătura conexiunilor cu marile spirite elevate ale vremii și accederea spre matricea lor spirituală, ar fi avut alți parametri, căci încorsetarea disponibilităților intelectuale a fost întotdeauna nocivă, cangrenând iradierile.

În toată multitudinea de aspecte culturale în care s-a implicat nu doar ca simplu spectator, ci ca actor principal, și nu au fost deloc puține, căci a avut preocupări în sfera istoriei, literaturii, teologiei, filosofiei, etnografiei, logicii, cartografiei, muzicii, Dimitrie Cantemir a fost un veritabil deschizător de drumuri în cultura românească, dar este greu de știut dacă conștientiza aportul său substanțial în această privință. Poate că, absorbit fiind de travaliul creativ și de hățișurile imprevizibile ale cotidianului, nici nu și-a găsit răgaz să reflecteze îndelung în acest sens. Raportându-l la realitățile vremurilor, a izbutit – lucru rar – aproape în tot ceea ce a întreprins relevant în sfera intelectuală. Neșansele sale postume – transferate și neamului său – au constat în lipsa discipolilor și în reperarea întârziată de către succesori a împlinirilor sale cu propensiuni enciclopedice, de aici decurgând necesitatea responsabilă a recuperărilor. În jumătatea de veac cât i-a fost dat să trăiască, într-o lume dezechilibrată de convulsii și turbulențe, Dimitrie Cantemir a găsit românitatea nepregătită să-l înțeleagă și incapabilă să-i prețuiască competențele.

Survolându-i traseul biografic, încununat de remarcabile realizări cărturărești, dar nefructificate la timpul potrivit în toată amplitudinea pe meleagurile natale, ci pe alte meridiane, gândul ne poartă spre alți conaționali dintr-o vreme mai apropiată zilelor noastre, vădind, de asemenea, valențe creatoare și alese disponibilități spirituale, deveniți celebri în toată lumea. Îi avem în vedere, între alții, pe Constantin Brâncuși, Panait Istrati, George Enescu, Eugen Ionescu, Mircea Eliade, Emil Cioran,

[255] S. Iftimi, *Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir de la Moscova la Iași (1935)*, în *Dinastia Cantemireștilor*…, 2008, p. 243–252; A. Mihalache, *Politică și patrimoniu. Documente privitoare la aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir la Iași (iunie-august 1935)*, în Idem, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări*, Iași, 2014, p. 70–94; V. Țvircun / В. И. Цвиркун, *Димитрий Кантемир. Последняя легенда. История переноса останков в Румынию*, Chișinău, 2020; V. Țvircun, *Iviți în negura uitării. Contribuții la istoriei familiilor Cantemir și Cantacuzino*, București – Brăila, 2021, p. 26–168; I. Bistreanu, *Odiseea osemintelor lui Dimitrie Cantemir*, în „Magazin istoric", LVII, SN, 23, 11 (680), 2023, p. 5–9.

Henri Coandă, George Emil Palade, Eugen Coșeriu, Alexandru Ciorănescu, dar numărul lor ar putea fi multiplicat. La aceștia se adaugă persoane de altă etnie, cu cetățenie română, născute în centre ce aveau să intre în componența statului român după Marea Unire sau în România postbelică, unde au studiat sau profesat, stabilite ulterior în alte țări, precum Hermann Oberth, Paul Celan, Herta Müller, Stefan W. Hell, ultimii doi laureați ai premiului Nobel.

Într-o anumită privință, faptul că s-au realizat profesional la cote înalte oferă satisfacția că personalități originare din România și-au dobândit aprecierea în centre culturale și științifice de prim rang de pe mapamond, dar, pe de altă parte, emigrarea lor reflectă inaptitudinea și dezinteresul factorilor de decizie din țară de a asigura prețuirea și stimularea valorilor naționale, elemente frustrante pentru o societate ce pretinde respectabilitate, cu repercusiuni negative pentru generațiile ce acced spre elevație. Păstrăm speranța, poate iluzorie, că, printr-o prospectare lucidă, se pot desprinde învățăminte benefice chiar din experiențele nefaste, uneori neîmplinirile având șansa să devină instructive.

Cavalcada impetuoasă de manifestări pe plan național și internațional dedicate eruditului și enciclopedistului Dimitrie Cantemir, prilejuite de aniversarea unor momente marcante ale biografiei sale, soldate cu contribuții consistente asupra unei vieți și opere care au ilustrat în mod iradiant spiritualitatea românească, asigurându-i un soclu privilegiat în posteritate, inoculează sentimentul că suflul cantemirologiei este departe de a-și epuiza resursele și a aluneca spre o pantă crepusculară[256].

DIMITRIE CANTEMIR – TRAJECTOIRES SUR LA SPIRALE DU TEMPS

Résumé

Avec une trajectoire biographique particulière et des vocations savantes polyvalentes, la personnalité de Dimitrie Cantemir (26. 10. 1673 – 21. 08. 1723) a suscité des intérêts interprétatifs couvrant un large spectre intellectuel. Chaque nouvelle lecture de son œuvre révèle des visions déconcertantes, tout en incitant à pénétrer dans les labyrinthes les plus obscurs pour révéler ses multiples dons et son étendue spirituelle. Nous nous proposons de nous attarder tangentiellement sur quelques-uns de ces aspects, plus ou moins relevants, dans le cadre de cet exposé.

Souvent proclamé premier savant roumain de taille internationale, Dimitrie Cantemir a pourtant eu plusieurs précurseurs de réel prestige dans les milieux confessionnels, diplomatiques et culturels européens, dont il serait totalement injuste d'ignorer les noms, qui restent quelque peu dans une ombre partielle. Citons Nicolaus Olahus (1493–1568), Petru Movilă (1596–1646) et Nicolae Milescu Spătarul (1636–1708), qui se sont fait connaître par des ouvrages substantiels sur les sujets les plus divers.

Le parcours biographique de Nicolae Milescu Spătarul présente à certains endroits des similitudes évidentes avec celui de Dimitrie Cantemir. Parmi celles-ci, la période de formation dans un centre aux valeurs culturelles hétérogènes comme Istanbul se distingue,

[256] Textul de mai sus reprezintă o formă mult augmentată a comunicării susținute la Conferința internațională „Dimitrie Cantemir 350", organizată la 7 noiembrie 2023 de Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române și Muzeul Național al Literaturii Române din București în Aula Academiei Române.

sans laquelle l'acquisition approfondie des langues étrangères et l'accumulation de vastes connaissances auraient été difficiles à réaliser. Pour la formation intellectuelle de Dimitrie Cantemir, de même, le rôle du moine polyglotte Ieremia Cacavelas, amené à Iași par son père Constantin Cantemir, devenu souverain de Moldavie, a été de grande importance.

Les contacts permanents avec ses compatriotes et les perspectives de rapatriement l'ont maintenu en contact avec les réalités nationales, de sorte que, non par hasard, il a trouvé le temps de produire des œuvres en roumain à teinte théologique et littéraire, uniques jusqu'alors dans le paysage culturel national: *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* („Le Divan ou Le débat du sage avec le monde") et *Istoria ieroglifică* („L´Histoire hiéroglyphique").

Les informations sur les préoccupations savantes de Dimitrie Cantemir, lorsqu'il fut de retour dans sa patrie, en tant que souverain de la Moldavie pour la deuxième fois, à l'âge de 37 ans, mais seulement pour quelques mois (novembre/décembre 1710 – juillet 1711), sont fuligineuses. L'une de ses principales préoccupations en tant que souverain est de libérer son pays de l'obédience ottomane. À cette fin, il prit l'initiative de soutenir le tsar russe Pierre le Grand lorsque celui-ci s'était engagé en confrontation directe avec la Porte. En échange de l'alliance avec la Moldavie, le tsar lui garantit le rétablissement des frontières le long du Dniestr, la reconquête de Boudgeac, le maintien de l'autonomie par rapport à l'Empire russe, l'établissement de la dynastie héréditaire des Cantemir et l'hébergement du prince en Russie au cas où le voiévodat resterait sous domination ottomane. Il s'agissait là de dispositions prometteuses pour l'avenir inattaquable de l'État, énoncées dans un traité/diplôme secret paraphé à Lutsk les 13 / 24 avril 1711, qui n'a jamais eu l'occasion d'être mis en œuvre après la défaite catastrophique subie quatre mois plus tard par les armées de Pierre le Grand [1].

Naturellement, l'issue de la bataille de Stănilești (7/18–11/22. 7. 1711) changea radicalement le cours du destin de Dimitrie Cantemir, qui perdit sa patrie, son trône et sa fortune à Istanbul et à Iași, prenant le chemin inexorable de l'exil. Pierre le Grand s'est apparemment montré généreux envers son allié, lui offrant de vastes domaines et des ressources financières substantielles pour subvenir aux besoins de sa famille et de ses quelque 4.000 subordonnés, qui l'ont accompagné avec dévouement dans ses pérégrinations. Malheureusement, toutes les promesses qu'il a reçues n'ont pas été pleinement honorées et il a été contraint de faire d'innombrables demandes humiliantes pour bénéficier d'un meilleur traitement.

Dépité par ces fréquentes vexations, il fut un temps tenté par l'idée de s'installer dans le Saint Empire romain germanique, comme le révèle une lettre du 27 mai 1715 du résident autrichien à Saint-Pétersbourg Otto Anton von Pleyern, adressée à l'empereur Charles VI de Habsbourg. Nous n'avons pas connaissance d'une réponse de la cour de Vienne à Cantemir, mais nous pensons qu'il est peu probable qu'il y ait eu une volonté d'acquiescer à cette demande, qui aurait manifestement offensé le tsar.

Les douze années qu'il a passées en Russie – de 1711 à 1723, date à laquelle il est décédé peu avant son cinquantième anniversaire – ont été extrêmement productives, puisqu'il a écrit toutes ses œuvres majeures en histoire et dans d'autres domaines. *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Incrementorum et decrementorum Aulae Othmanicae, Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae, Vita Constantini Cantemyrii* et *Historia Moldo-Vlachica* ont été produits à un rythme soutenu, la plupart des cantémirologues estimant qu'ils ont été achevés entre 1714 et 1718, ce qui représente une performance tout à fait remarquable.

Au moment de son installation en Russie, on ne connaissait de Dimitrie Cantemir qu'un seul livre: *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* („Le Divan ou Le débat du sage avec le monde"). Cependant, de manière quelque peu inattendue, le 11 juillet 1714, il fut élu membre de la Königlich Preußische Sozietät der Wissenschaften (Societas Scientiarum Brandenburgica), constamment désignée dans la littérature de spécialité par le terme inapproprié d'Académie de Berlin.

En raison de son prestige scientifique et des hautes fonctions qu'il occupait à la Cour et au Sénat, Dimitrie Cantemir figurait parmi les candidats voués à la présidence de

l'Académie des Sciences et des Arts, ancêtre de l'Académie des Sciences de Russie, dont la fondation eut lieu le 28 janvier / 8 février 1724, mais la mort du prince savant quelques mois seulement avant l'événement acheva de l'exclure de la compétition.

Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae reste sans doute l'ouvrage qui a suscité le plus d'intérêt en Europe en lui amenant la notoriété. Sur ordre de Pierre le Grand, le traité a été traduit du latin en russe en 1719 et les manuscrits ont été mis à la disposition du tsar et d'autres personnes, mais n'ont pas été imprimés. Son audience doit beaucoup à sa traduction dans les langues vernaculaires d'Angleterre, de France et d'Allemagne vers la fin de la première moitié du XVIIIe siècle.

Parmi les œuvres de Dimitrie Cantemir, la plus grande audience auprès du grand public de lecteurs dans le monde roumanophone a été, sans conteste et sans surprise, *Descriptio antiqvi et hodierni statvs Moldaviae*, souvent connue sous le nom de *Descriptio Moldaviae* („Description de la Moldavie"). Si dans d'autres ouvrages de Dimitrie Cantemir on peut parfois déceler ses dérapages subjectifs, dans ce volume il se montre intransigeant dans son jugement sur les us et coutumes et la spiritualité de ses compatriotes. Outre ses avis ouvertement critiques, le prince érudit fait preuve d'empathie, de compréhension et d'appréciation à l'égard de nombreuses coutumes et traditions de ses compatriotes.

Physiquement mais non spirituellement à l'écart de sa patrie, Dimitrie Cantemir s'est consacré, dans ses dernières années de vie, avec beaucoup plus d'aplomb aux thèmes de l'histoire roumaine ancienne, ayant à sa disposition des sources antiques et médiévales de premier ordre. Il en résulta *De antiqvis et hodiernis Moldaviae nominibvs* et *Historia Moldo-Vlachica*, tomes dans lesquels il soutenait que les Romains sont les seuls ancêtres des Roumains. S'approprier l'histoire des Romains pour sa nation était bien sûr le résultat d'une fierté nationale ardente et du désir de contribuer à l'éveil de la conscience de ses compatriotes sur leur propre identité. Cantemir a également préparé une version roumaine de *Historia Moldo-Vlachica*, intitulée *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* („Chronique des anciens Romano-Moldo-Vlaques"), à laquelle il avait travaillé entre 1717 et 1723, mais sa mauvaise santé et la mort ont mis brutalement fin à la clôture de ce projet.

Suivant les voies ouvertes par Miron Costin, Nicolae Costin et Constantin Cantacuzino, le prince savant a débattu, en présentant un large éventail de documents, des questions essentielles pour la latinité et l'origine commune des Roumains de toutes les provinces du nord du Danube et des Balkans, qui allaient stimuler considérablement l'intérêt des générations suivantes de spécialistes roumains et étrangers pour les sujets évoqués.

Le zèle pour convaincre ses lecteurs de l'identité ethnique des Roumains dispersés dans diverses régions n'est suivi d'aucun plaidoyer pour leur unité politique. Le souffle du nationalisme ne perturbe pas encore la stabilité des frontières des États italiens et allemands, pas plus qu'il n'affecte celle des voiévodats roumains.

Dans l'éclipse culturelle prolongée qui a obnubilé les Roumains, parrainée par le régime Phanariote, les contributions de Cantemir ont été presque complètement ignorées, de sorte que son propre peuple n'a pas eu l'occasion de les connaître et de profiter de leur substance épistémologique. Ce n'est qu'avec la fondation de l'Académie Roumaine qu'un programme ambitieux de valorisation de l'œuvre de Cantemir a pris forme.

Dans tous les aspects culturels dans lesquels il a été impliqué non seulement en tant que simple spectateur, mais aussi en tant qu'acteur principal, et ils ne sont pas rares, car il s'est intéressé à l'histoire, à la littérature, à la théologie, à la philosophie, à l'ethnographie, à la logique, à la cartographie, à la musique, Dimitrie Cantemir a été un véritable bâtisseur de la culture roumaine, mais il est difficile de savoir si, à l'époque, il était conscient de sa contribution substantielle à cet égard.

L'impétueuse cavalcade d'événements nationaux et internationaux dédiés à l'érudit et encyclopédiste Dimitrie Cantemir, à l'occasion de l'anniversaire de certains moments plus importants de sa biographie, donnant lieu à des contributions consistantes sur une vie et des

œuvres qui ont illustré de manière rayonnante la spiritualité roumaine, lui assurant un socle eminent privilégié dans la postérité, inocule le sentiment que le souffle de la cantemirologie est loin de glisser vers une pente crépusculaire.

Explication des figures:

Fig. 1. Portrait de Dimitrie Cantemir fait dans les dernièrs années de vie (Cabinet des estampes de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest).

Fig. 2. Portrait posthume de Dimitrie Cantemir pendant son exil dans l'Empire russe, tel qu'il apparaît dans la gravure de François Morellon La Cave d'Amsterdam, réalisée en 1735 (apud *Dimitrie Cantemir 300*, éd. C. Brutaru, Bucarest, 2023, p. 22).

Fig. 3. Peinture votive de la fresque du monastère de Mera, fondé par Antioh Cantemir, représentant les souverains moldaves Constantin et Antioh Cantemir, respectivement père et frère de Dimitrie Cantemir (apud *Dimitrie Cantemir 300*, éd. C. Brutaru, București, 2023, p. 16).

Fig. 4. A – Église Sainte-Sophie, fondée sous le règne de Justinien Ier (527–567), cathédrale du Patriarcat œcuménique, transformée en mosquée après la conquête de Constantinople par Mahomet II (Photo Victor Spinei, 2014); B – Salle du palais de Dimitrie Cantemir à Istanbul, restaurée en 2006–2008 (Photo Ionel Cândea, 2008).

Fig. 5. A – Image du palais de Dimitrie Cantemir à Istanbul, avant restauration; à gauche, les historiens médiévistes Ionel Cândea et Mihai Maxim, impliqués dans les efforts de protection du bâtiment; B – Image du palais de Dimitrie Cantemir à Istanbul, après restauration en 2006-2008 (Photo Ionel Cândea, 2008).

Fig. 6. A – Image de l'église Golia à Iași, où Dimitrie Cantemir a accompagné Pierre le Grand en juin 1711; B – Le signe héraldique de la Moldavie, gravé au-dessus de l'entrée du pronaos de l'église Golia à Iași (Photo Victor Spinei, 2016).

Fig. 7. Portrait de Pierre le Grand dans sa jeunesse (Cabinet des estampes de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest).

Fig. 8. Portrait de la tsarine Catherine Alekseyevna, seconde épouse de Pierre le Grand et protectrice de Dimitrie Cantemir (Cabinet des estampes de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest).

Fig. 9. Portrait posthume d'Anastasia Troubetskaya, seconde épouse de Dimitrie Cantemir, peint en 1757 par l'artiste suédois Alexander Roslin, conservé à la National Gallery of Victoria à Melbourne (Victoria, Australie) (apud *Dimitrie Cantemir 300*, éd. C. Brutaru, Bucarest, 2023, p. 23).

Fig. 10. Portrait d'Antioh Cantemir, fils cadet de Dimitrie Cantemir et de Casandra, fille de Șerban Cantacuzino, souverain de Valachie (apud *Российское государство от истоков до XIX века: территория и власть, отв. ред. Ю. А. Петров* / réd. resp. Iu. A. Petrov, Moscou, 2012, p. 225).

Fig. 11. Facsimilé de la traduction allemande de 1745 de *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae de Dimitrie Cantemir* (apud *Dimitrie Cantemir. 300 de ani de la ultima scriere istorică,* Concept Romfilatelia, Iași 2022, p. 7) (Cabinet des estampes de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest).

Fig. 12. Première couverture de la première édition roumaine de *Descriptio Moldaviae* de Dimitrie Cantemir, imprimée sous le titre *Scrisoarea Moldovei*, en caractères cyrilliques, au monastère de Neamț en 1825 (apud *Dimitrie Cantemir. Vie et œuvre en images*, éd. S. Callimachi, V. Block, E. Georgescu-Ionescu, Bucarest, 1963, p. 97).

Traduit par Michaela Spinei

Fig. 1. Portretul lui Dimitrie Cantemir din ultimii ani de viață
(Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Române, București).

Fig. 2. Portretul postum al lui Dimitrie Cantemir din perioada exilului în Imperiul rus, redat în gravura lui François Morellon La Cave din Amsterdam, realizată în 1735 (apud *Dimitrie Cantemir 300*, ed. C. Brutaru, București, 2023, p. 22).

Fig. 3. Tabloul votiv din fresca Mănăstirii Mera, ctitorită de Antioh Cantemir, reprezentându-i pe domnii Moldovei Constantin și Antioh Cantemir, tatăl și, respectiv, fratele lui Dimitrie Cantemir (apud *Dimitrie Cantemir 300*, ed. C. Brutaru, București, 2023, p. 16).

A

B

Fig. 4. A – Biserica Sfânta Sofia, ctitorită în vremea domniei lui Iustinian I (527–567), catedrala Patriarhiei ecumenice, transformată în moschee după cucerirea Constantinopolului de Mahomed II (foto Victor Spinei, 2014); B – Încăpere din palatului lui Dimitrie Cantemir din Istanbul, restaurată în 2006–2008 (foto Ionel Cândea, 2008).

A

B

Fig. 5. A – Imaginea palatului lui Dimitrie Cantemir din Istanbul, înainte de restaurare; în stânga istoricii medievişti Ionel Cândea şi Mihai Maxim, implicaţi în demersurile întreprinse pentru protejarea lăcaşului; B – Imaginea palatului lui Dimitrie Cantemir din Istanbul, după restaurarea din 2006–2008 (foto Ionel Cândea, 2008).

A

B

Fig. 6. A – Imaginea bisericii Golia din Iași, unde Dimitrie Cantemir l-a însoțit pe Petru cel Mare în iunie 1711; B – Însemnul heraldic voievodal al Moldovei, sculptat deasupra intrării în pronaosul bisericii Golia din Iași (foto Victor Spinei, 2016).

Fig. 7. Portret din tinerețe al lui Petru cel Mare
(Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Române, București).

Fig. 8. Portretul țarinei Ecaterina Alekseievna, a doua soție a lui Petru cel Mare și protectoare a lui Dimitrie Cantemir (Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Române, București).

Fig. 9. Portretul postum al Anastasiei Trubeţkaia, cea de-a doua soție a lui Dimitrie Cantemir, pictat în 1757 de artistul suedez Alexander Roslin, aflat la National Gallery of Victoria din Melbourne, statul Victoria din Australia (apud *Dimitrie Cantemir 300*, ed. C. Brutaru, București, 2023, p. 23).

Fig. 10. Portretul lui Antioh Cantemir, fiul mezin al lui Dimitrie Cantemir și al Casandrei, fiica domnului Țării Românești Șerban Cantacuzino
(apud *Российское государство от истоков до XIX века: территория и власть*, отв. ред. Ю. А. Петров / red. resp. Iu. A. Petrov, Moscova, 2012, p. 225).

Fig. 11. Facsimil după traducerea germană apărută în 1745 a lucrării lui Dimitrie Cantemir *Incrementa atque decrementa Aulae Othmanicae* (apud *Dimitrie Cantemir. 300 de ani de la ultima scriere istorică*, Concept Romfilatelia, Iași 2022, p. 7) (Cabinetul de stampe al Bibliotecii Academiei Române, București).

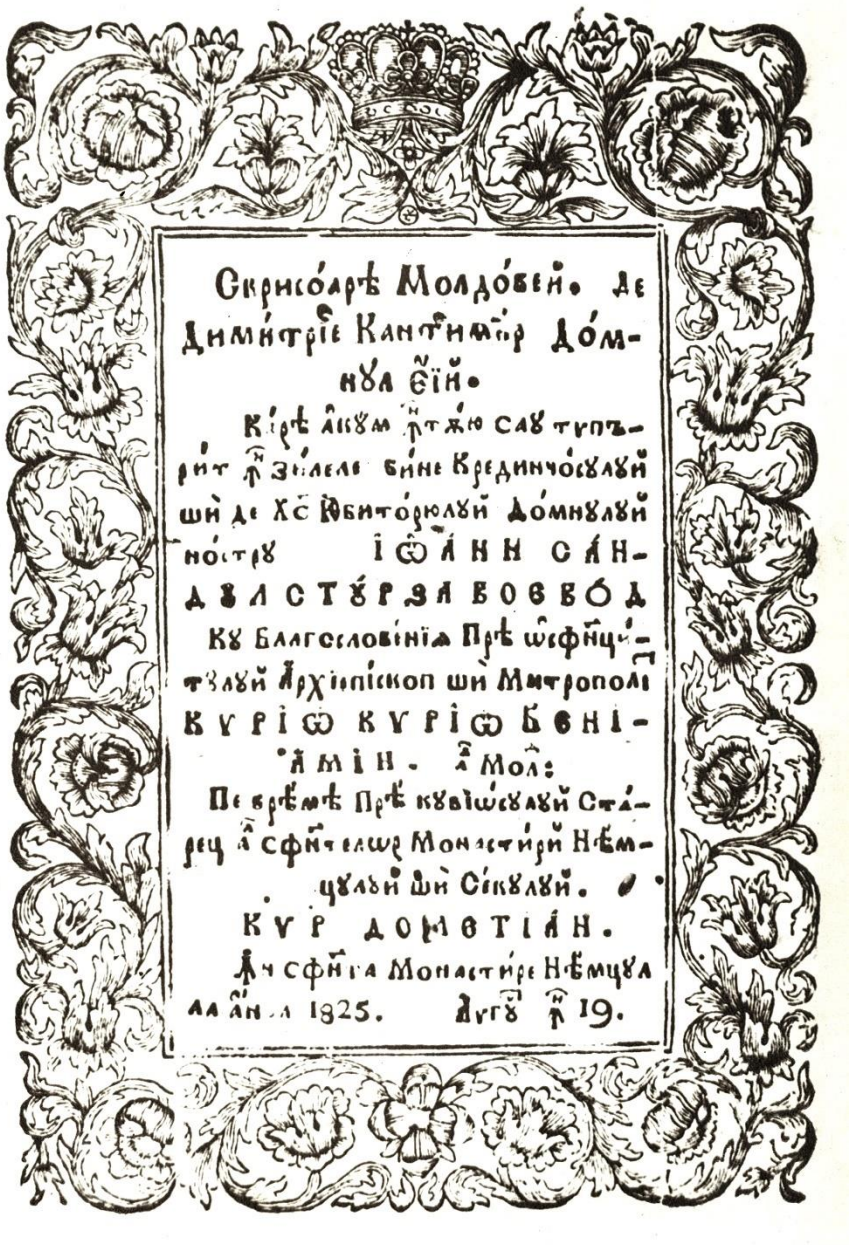
Скрисоаре Молдовей. Де
Димитріе Кантимир Дом-
нул Еї.
Кіре аюм тжю сав тупъ-
рит зілеле вине Кредінчосулуй
шй де Хс Ювитоюлуй Домнулуй
нострв ІѠАННСАН-
ДУЛСТЪРЪЯ БОГОДА
Ку Благословінїа Прѣ ѡсфнцї-
тзлуй Архіепіскоп шй Митрополі
КУРІѠ КУРІѠ БЕНІ-
АМІН. Мол:
Пе врѣмѣ Прѣ кувіосулуй Стă-
рец Сфнтелор Монастирй Нѣмц-
цулуй шй Сікулуй.
КУР ДОМЕТІАН.
Дн Сфнта Монастире Нѣмцул
ла Ан 1825. Авгт 19.

Fig. 12. Pagina de titlu al primei ediții în limba română a *Descrierii Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir, tipărită sub titlul *Scrisoarea Moldovei*, cu caractere chirilice, la Mănăstirea Neamț în 1825 (apud *Dimitrie Cantemir. Viața și opera în imagini*, ed. S. Callimachi, V. Block, E. Georgescu-Ionescu, București, 1963, p. 97).

THE ORIGINS AND ESTABLISHMENT, IN 1856–1858, OF THE COLLECTIVE GUARANTEE OF THE EUROPEAN POWERS ON THE ROMANIAN PRINCIPALITIES*

GHEORGHE CLIVETI

Keywords: Concert of Europe, Great Powers, Guaranteeing Powers, Romanian Question, Oriental Question, Romanian National Acts.
Cuvinte-cheie: Concertul european, Marile Puteri, Puterile Garante, Chestiunea română, Chestiunea Orientală, acte naționale române.

For the modern era of a society's evolution, it was rightly considered that "the nation is the central reality summing up all the natural aspirations of individuals and from which all international manifestations derive, not towards another being, but towards a new level of relations"[1]. As a complex historical process involving the reshaping of the inner life and the relationship between the ethnic community and the external factors, the affirmation of each nation relied on specific realities, which determined different possibilities, paths, and prospects of self-fulfilment from case to case. Concerning the Romanian nation, the process of affirmation began between the second half of the eighteenth century and the beginning of the subsequent century[2], when "the development of the Romanian nation entered the realm of consciousness"[3]. Viewed as a fact of conscience par excellence, the Romanian nation asserted itself as unitary. The ground on which the Romanians acted was the national cause. It meant bringing the nation into agreement with the framework necessary for its full affirmation: a unitary, independent state endowed with institutions per the phase and prospects of society's development. All the energies of the Romanians converged towards the triumph of such a cause. The fight became, as it was dubbed, national in all its forms and means. Since the reason was "bringing all Romanians together", the actions to achieve such a purpose were essentially unitary. The particularities of the actions in the various Romanian provinces concerned, above all, the need to respond to the specific ways in which foreign domination was exercised. However, the last, beyond the distinct methods of expression, had the same effects on the situation of all Romanians. In all Romanian provinces, foreign domination was increasingly gaining ground in the eighteenth century, as Xenopol

* In Romanian, Gh. Cliveti, *România și puterile garante, 1856–1878*, Iași, 2020, p. 25–72.

[1] Dimitrie Gusti, *Cunoaştere şi acţiune în serviciul naţiunii*, vol. I, Bucureşti, s.a., p. 3.

[2] David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1967, *passim*; Al. Zub, *L'idée nationale et le rythme historique dans les Pays Roumains au debut l'époque moderne*, in "Revue Roumaine d'Histoire", XXV, 2, 1975, p. 285–290; Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848*, Iași, 1980, p. 235–284; *Naţiunea română. Afirmare. Orizont contemporan* (ed. Șt. Ștefănescu), Bucureşti, 1984; Cristian Ploscaru, *Originile „partidei naționale"*, I. *Sub semnul „politicii boierești" (1774–1828)*, Iași, 2013.

[3] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, third edition, vol. XI, s.a., p. 5.

stated, *a domestic form*[4] of subjugating "all living powers of the Romanian nation"[5]. Considering the oppression they were exposed to due to usurpations or historical dispossessions, Romanians set the regaining of old rights at the forefront of their national fight from the beginning. It did not mean that the Romanians' fight was not directed towards the future but the past or that it lacked perspective[6]. In reality, the Romanians invoked the "old rights" because they saw them as the pedestal of their national affirmation so that, on their basis, they could be recognised as a *political nation*. By virtue of objective historical laws, a nation in full affirmation is a force that looks to the future. Romanians became interested in knowing and asserting the rights highlighted by seventeenth-century scholars and Dimitrie Cantemir but in a "new, political armour"[7].

The data on the establishment of Romanian society at the beginning of the modern era proves that invoking the "old rights" was dictated by the need to remove the "domestic forms" of foreign domination. As is well known, as early as the late seventeenth century, Transylvania was annexed by the Habsburg Empire. Although Austrians preserved the distinct administrative organisation of Transylvania, Romanians remained "tolerated" and "admitted" into their own "country"; the imperials confirmed the establishment of the political system of the principality, which expressed the interests of the "three privileged nations" and the four "recognised" religions[8]. In turn, Wallachia and Moldavia – after the beginning of the Phanariot regime – had more of a formal domestic autonomy, while their foreign policy was restricted as much as possible[9]. The external function of the two principalities, so dynamically emphasised in their time at that point by Constantin Brâncoveanu and Dimitrie Cantemir, "completely changed its character". The reason was that the Phanariot rulers[10] acted "as Ottoman clerks, not Romanian rulers"[11] despite playing a significant diplomatic role. At the same time, the internal function of the state, which had also fallen into the hands of foreigners, "orientalising its structure and mindset, turned into an instrument of unprecedented oppression and in the history of Romanians"[12].

The territorial alterations, the plundering of the occupying armies during the wars between neighbouring powers, for which the Principalities were often the

---

[4] *Ibidem*, vol. X, p. 63.

[5] *Ibidem.*

[6] Ladislau Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946, p. 298; René Rémond, in his *Introduction à l'histoire de notre temps*, t. I, *L'Ancien régime et la Révolution. 1750–1815*, t. II, *Le XIXe siècle. 1815–1914*, Paris, 1974, believed that focusing on the past was characteristic for the national movements in the East and Southeast of Europe.

[7] David Prodan, *op. cit.*, p. 388; Gh. Platon, *op. cit.*, p. 242.

[8] David Prodan, *op. cit.*, *passim.*

[9] Vlad Georgescu, *Ideile politice şi Iluminismul în Principatele Române. 1750–1831*, Bucureşti, 1972, p. 17.

[10] I. C. Filitti, *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, 1901; V. Mihordea, *Les lignes du développement de la diplomatie roumaine au XVIIIe siècle*, in "Revue Roumaine d'Histoire", VII, 1, 1970, p. 43–62.

[11] Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 22.

[12] *Ibidem*, p. 17; see also A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, *passim.*

theatre of military operations (in 1711, 1736–1738, 1768–1774, 1789–1791, and 1806–1812), marked the eighteenth century and the beginning of the subsequent one as one of the most painful pages of Romanian history. Seeking to remove the "domestic forms" of foreign domination, Romanians were forced to act according to the changing international context. First, they considered the immediate context. The "domestic forms" of foreign domination were the primary ways of expressing the framework external to Romanian society. Taking into account their immediate context, the Transylvanian Romanians, aware of the divergences between the court in Vienna and the Hungarian nobility, manifested their faith in the Austrian Emperor in the hope that he would intervene to determine the recognition of the Romanian nation's royal rights in Transylvania. In turn, the Romanians in the Principalities invoked their old rights, the so-called "capitulations" granted in previous centuries by the Ottoman Porte to the rulers of the two countries, the recognition of which meant, in fact, the removal of the Phanariot regime and the restoration of full domestic autonomy. The international legal status of the Principalities became an acute political problem for the Ciscarpathian Romanians, with the immediate objective of nationalising the internal function of the State. Hence, although unitary in substance, the national fight of the Romanians was, from its very beginnings – due to the immediate external context of foreign domination – dissociated in terms of concrete political actions. The political programme openly outlined only objectives achievable in the existing circumstances. It was because, unlike in the "centuries of glory", the Romanians could no longer openly use their own strength against the oppressive forces. As an effect of this situation, the national idea and the means of its affirmation withdrew, for a time, "from the practical world into the world of thought"[13]. Nonetheless, the national cause was obviously always of actuality. Still, for its triumph, Romanians adapted their ways and means of action according to the possibilities available to them while facing a hostile international context. It could not, however – to use a phrase often uttered by Eugen Lovinescu – be an adaptation of the "fly in the spider's web" but a deliberate attitude, which had considerable effects on the course of general politics.

In fact, the Romanians' efforts to "adapt" aimed to break the immediate context and circumscribe their national affirmation to the course of the profound transformations of international life. It is well known that the late eighteenth century and the beginning of the following century marked the interdependence of material and spiritual development at the level of all of Europe and, to a large extent, the world. The old continent became the theatre of fierce disputes between old and new. The traditional policy of the great powers, relying on the balance of power and territorial compensations, would be significantly threatened by the "forces of the new" they unleashed due to the French Revolution and the Napoleonic wars. Obviously, such a course of international life had profound consequences on the Romanians' mindset. From their perspective, the idea of Europe became synonymous with that of a civilised world. Consequently, the increasingly deep

[13] A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p. 79 et sqq.

integration[14] into European realities was a fundamental objective for Romanians, as they saw it as their salvation. However, integrating Romanian society into the rhythms of civilised Europe's evolution proved very difficult. The challenges were primarily due to foreign domination, which meant that, in the case of the Principalities, internal "Orientalisation" was matched by external "Orientalisation". In other words, the Principalities were seen as an integral part of the so-called Eastern question. The "gate of medieval Christendom" – Moldavia and Wallachia – would have, during the modern era, the sad fate of access for those interested in the "legacy of the sick man" (i.e., the Ottoman Empire). Threatened with the complete loss of their identity in the context of this problem, through the actions of Romanians and their exploitation of the evolution of the international context, the Principalities gradually separated themselves. They constituted a distinct 'question', which would become a European problem, being recognised, first tacitly and then formally, by the great powers[15].

Understanding that they could not openly oppose the unfavourable external circumstances, Ciscarpathian Romanians sought to use, to ensure the triumph of the national cause, the "loophole" that the great powers, due to the differences between them, were unable to close: the international legal status of the Principalities. As evidenced by the facts, since the last part of the eighteenth century, Romanians within the Principalities included, among the immediate objectives of the national fight, those concerning the international legal status of the two Romanian states. Of all the ways they used to attain such goals, writing memos was the most common for a long time[16]. As shown by the analysis of the numerous memos addressed, since the mid-eighteenth century, to the Ottoman Porte and some European powers, Romanians requested their recognition of the Principalities' internal autonomy, neutrality, and even independence[17], inviolability and territorial integrity. They also asked for the right to re-establish the "country's army", the customs right, the removal of the Ottoman economic monopoly, and immunities for the *capuchehaie* (lieutenants) in Constantinople per the rules of the law of nations, the demarcation line between the Ottoman and Romanian territory on the Danube talweg, the restitution of the fortresses on the left bank of the Danube to the Romanian state entities, etc[18]. To attain such objectives, Romanians implied that they were not asking for anything new but for recognition of the "old rights", which the Porte would have confirmed to the rulers of Moldavia and Wallachia in the past. Because it was a question of infringement of those rights by the Porte, especially after the establishment of the Phanariot regime, Romanians began to demand, from the second

[14] Gh. Platon, *Quelques particularités du mouvement national roumain à la fin du XVIIIe siècle et la première moitié du XIXe siècle*, in "Nouvelles études d'histoire", VII, 2, 1980, p. 15–24.

[15] L. Boicu, *Geneza "chestiunii române" ca problemă internațională*, Iași, 1975, *passim*.

[16] Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines, 1769–1830*, București, 1970; Idem, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines. 1831–1848*, București, 1972; Valeriu Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976.

[17] Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul…*, p. 140, 143 et sqq.

[18] *Ibidem*, p. 146 et sqq., 152–156.

half of the eighteenth century, the protection or guarantee of the great powers[19]. Given the immediate international context of the Principalities, it was not until the Russo-Turkish War of 1768–1774 that Russia or Austria's protection was sought. The fear – unfortunately justified by the course of events – that a single power would not exercise this protection led the Romanians to request, during the peace negotiations of Focșani (1772), the "protection of the three autocrats": Russia, Austria, and Prussia[20]. However, Poland's sad experience demonstrated what such protection could mean. The Romanians' fear for their country's fate grew after the Austrians annexed Bukovina (1775–1777) and especially after the "raptus" of Bessarabia by the Russians in 1812. Under these circumstances, the Romanians' thoughts and hopes kept turning towards the Western powers (i.e., France and Great Britain). Thus, in 1807, in their well-known memo, the Moldavians presented to Napoleon I the idea of a Romanian state as the "*barrière redoutable entre le nord et le midi*"[21] under the guarantee of the great powers. According to the Romanians, the guarantee of powers was not an end in itself but a condition to attain the objectives of the political program of the national fight. They started from the idea of regaining and securing the "old rights" as the foundation for the international legal status of the Principalities. Obviously, it could only represent the baseline of Romanian claims, but its achievement was intended to open up the prospects of attaining longer-term objectives.

The great powers saw things differently. They formally considered the Romanian Principalities to be integral parts of the Ottoman Empire. And the fact that they had to consider the particular situation of the Principalities – determined by objective factors such as the international legal status of the two states, their geographical-strategic position, the distinct character of our people from that of the neighbouring peoples, the national fight of Romanians, etc.[22] – should not lead us to draw hasty conclusions about the potential audience for Romanians' requests. Moreover, the literature notes that, in their spirit, as well as in the nature of the interests that dictated them, some projects for the solution of the question of the Principalities (i.e., annexation, partition, independence under a protectorate, status similar to Kurland or Ragusa, the establishment of a kingdom or duchy of Dacia, etc.) were far from meeting the expectations of Romanians[23]. Nor were such projects the outcome of a common concern of the powers, which would have implied admitting that "solving the question of the Principalities" was related to what diplomats called "the interest of the European balance". Each project bore the mark of the particular interests of

[19] Vlad Georgescu, *op. cit*., p. 156–158.

[20] *Ibidem*, p. 156 et sqq.

[21] *Ibidem*, p. 158; N. Iorga, *Les Roumains et Napoleon Ier*, in "Revue historique du sud-est européen", IX, 4-6, 1932, p. 129 et sqq.; Marcel Emerit, *L'enquête de Napoleon Ier sur les Principautés danubiennes*, in "Revue historique du sud-européen", XIII, 1936, p. 188–196.

[22] L. Boicu, *op. cit.*, p. 11 et sqq.

[23] I. I. Nistor, *Restaurarea Daciei în sintezele diplomatice europene*, în "Analele Academiei Române…", s. III, t. XXI, 1939, p. 337–355; L. Boicu, *Considérations portant sur la reconstitution de la Dacie dans les projets européennes du XVIIIe siècle*, in "Revue Roumaine d'Histoire", XX, issue 4, 1981, p. 696–703; Idem, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986, *passim*.

one power or another and was consistent with the search for and practice of territorial compensations, which reached their peak in the eighteenth century. However, the circumstances specific to the second half of this century were exploited by Russia, which, benefiting from a formidable military force and shrewd diplomacy, had the most to gain from the "affairs of the Principalities". The "Great Northern Court", sensing the potential advantages of being a supporter of the Romanians' claims, insisted that the 1774 Treaty of Kuchuk-Kainarji should grant it the right to persuade the Porte in favour of the Principalities and the Orthodox Church of the Ottoman Empire. By concluding this treaty, the Tsarist cabinet was particularly successful, given that its clauses established a legal framework for the exercise of its influence in Eastern matters. To exploit the prospects for increasing this influence as soon as possible, Russia also acquired the right to set up consulates in the Ottoman Empire, of which the Romanian Principalities were formally considered to be an integral part. However, establishing Russian consulates in Wallachia and Moldavia led other powers (i.e., Austria, Prussia, France, and Great Britain) to insist that the Porte acknowledge such a privilege[24]. The great powers became involved in a veritable race to gain functions in the Principalities, and their "question" proved to be – as Russia's Chancellor Panin had pointed out – *la principale pierre d'achoppement*[25] for the Eastern affairs. For a long time, the situation would benefit Russia, which, taking advantage of the legal framework of its actions, would further strengthen its position in the affairs of the Principalities. Its right to intervene at the Porte in favour of the two Romanian states would gradually acquire the contents and characteristics of a policy of influence, then a protectorate. All that was missing was the Porte's formal recognition of such a situation. To achieve such recognition, the Tsarist cabinet insisted that the Porte grant it new "facilities", such as those comprised in *the 1802 Hatisheriff* designed to "guide /.../ the full submission" of the Principalities "under Russian authority"[26]. Russia also knew how to use the international complications caused by the French Revolution and the Napoleonic wars to force the Porte's hand. Seizing the best moment, Russia waged a new war with the Porte (1806–1812), which would have dire consequences for the Romanian Principalities. Faced with such positions and tendencies by Russia, the other powers were increasingly convinced that keeping their distance was against their interests. It became clear to them that the question of the Principalities was the ground on which they had to counter Russia's entire Eastern policy, which proved increasingly threatening to the European balance. However, being driven by divergent interests, the great courts were unable to consider – in the late eighteenth century seriously and the early nineteenth century – the question of collectively guaranteeing the international legal status of the Romanian Principalities; their "question" was usually considered as a factor when drafting the numerous dividing projects concerning the Ottoman Empire[27]. In the

[24] A. D. Xenopol, *op. cit*., vol. IX, *passim*.

[25] N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. II, Bucureşti, 1896, p. 56 et sqq.; *apud* L. Boicu, *Considérations…*, in loc. cit., p. 700.

[26] A. D. Xenopol, *op. cit*., vol. IX, p. 249.

[27] T. G. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris, 1914; C. Andreescu, *La France et la politique orientale de Catherine II d'après les rapports des ambassadeurs français à St. Petersbourg,* in "Mélanges de l'École roumaine en France", first part, 1929, p. 1–166; idem, *Die*

period in question, the policies of the balance of powers and territorial compensations dominated; hence, the solution of the guarantee in the practice of international relations could only be consistent with the opinion uttered by Frederick the Great of Prussia, according to whom "*toutes les garanties sont comme l'ouvrage de filigrane, plus propres à satisfaire les yeux qu'à être de quelque utilité*"[28].

The great powers became much more interested in assuming the guarantees since they committed to the well-known work of restoring the old order, terribly shaken by the French Revolution and the Napoleonic wars. The monarchs of Europe, reuniting in Vienna in 1814-1815, understood that the "Restoration" could not be viable without first agreeing on the principle of its guarantee, especially as the signs of the revolutionary storms that would sweep most of the continent in the challenged "century of nationalities" became increasingly threatening. Consequently, the "waltzing congress", invoking the collective interests of Europe, could proclaim principles such as monarchic legitimacy, balance of powers, and observance of the territorial *status quo* and order domestically. Furthermore, to ensure the observance of such principles, the idea *of the Concert of Europe* was promoted. All of it was meant to convince the peace contractors that they had agreed on the principle of a general guarantee of the European order[29]. However, the general guarantee – proclaimed only in principle – could not prove active. It can be explained by the fact that the great powers, considering themselves the *norma sui* of the European system, arduously and persistently sought to achieve their particular political objectives under the cover of a phraseology expressing general interests. By seeking to solve territorial problems relying on a concept specific to the eighteenth century[30] and nonchalantly infringing on the principle of nationalities, the "great ones" only agreed on preventing the revolution, seen above all "under the guise of French aggression"[31]. Unique guarantees were also contracted to avoid making France the "engine" of the

---

Pläne zur Teilung der rumänischen Fürstentümer in der zweiten Hälfte des achtzehnten und der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts, in "Revue historique du sud-est européen", XIX, 1942, p. 451–520; V. Mihordea, *Politica orientală franceză şi Ţările române în secolul al XVIII-lea (1743–1760), după corespondenţa agenţilor de la "Secret du roi"*, Bucureşti, 1937, etc.

[28] *Apud* Em. Vattel, *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle, appliqués à la conduite et aux affaires des nations et des souverains*, vol. II, Paris, 1863, p. 235.

[29] The fact that such a conviction animated the peace signatory parties was also expressed by Frederic de Gentz, secretary of the Congress of Vienna. *Dépêches inédites de chevalier de Gentz aux hospodars de Valachie pour servir à l'histoire de la politique européenne (1813–1828)*, publ. par le comte Prokesch-Osten fils, vol. I, Paris, 1876, p. 193–201, *apud* Gh. Platon, *Geneza revoluţiei române…*, p. 25 et sqq. However, the same De Gentz, Metternich's "damned soul", admitted that the great phrases "de reconstruction de l'ordre social, de régénération du système politique de l'Europe, de paix durable fondée sur une juste répartition des forces /…/ se débitaient pour tranquilliser les peuples et pour donner à cette réunion solennelle un air de dignité et de grandeur"; *apud* A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la fermeture du Congrès de Berlin, 1814–1878*, vol. I, *La Sainte-Alliance*, Paris, 1891, p. 2.

[30] Pierre Renouvin, *Le XIXe siècle*, first part, *De 1815 à 1871. L'Europe des nationalités et l'éveil des nouveaux mondes*, vol. V of *Histoire de relations internationales*, sous la direction de P. Renouvin, Paris, Hachette, 1954, p. 7.

[31] A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918*, Oxford University Press, 1984, p. 3.

revolutions[32]. Characterised, therefore, by deep conservatism, the European system proved to be a regime "against nature"[33], the spirit of which was expressed by the pact of the Holy Alliance, concluded per the proclamation of the Russian Tsar on 26 September 1815. The fact that the monarchic powers had nevertheless ensured a surprisingly long existence to this regime was linked to the conclusion by the four members of the anti-Napoleonic coalition of the guarantee pact of 20 November 1815 and to the practice of regular diplomatic meetings, which France joined in 1818 to break out of its isolation. It was also the initiator of diplomatic congresses and conferences, which would reunite to deliberate on domestic interventions when order was threatened. However, the threat would be permanent, caused by the imperfections in the establishment and existence of the order and, above all, by the action of the "deep forces"[34] – national, economic, social, political, cultural, and moral – which would make it increasingly necessary to reconsider its structure.

To understand the relationship between Romanians and the order established in 1815, it is necessary to consider the blatant contradiction between promoting a European system and failing to include all issues of European interest in the treaties confirming it. The situation was due to the tacit consensus among Napoleon's defeaters that the domestic matters for their states or those over which they had particular interests would not be part of the deliberations of the Congress of Vienna. Under such a consensus, the Austrian cabinet sought and succeeded in avoiding the discussion of national issues, which would have called into question the existence of the Habsburg Empire[35]. In turn, Russia, invoking the diplomatic acts concluded with the Ottoman Porte, felt entitled to resolutely oppose the intentions expressed by the other powers, particularly Great Britain and Austria, that the so-called Eastern question – which formally included the Romanian Principalities – should be the subject of any clauses of the 1815 treaty system[36]. We can, therefore, consider that – by its contents and organisation – the European order would not determine by itself the internationalisation of the Romanian question or the fulfilment of the Romanians' hopes[37] regarding the Principalities being subjected to a guarantee assumed by the signatory powers of the treaty system mentioned above. The *Romanian question* or *cause* slowly acquired data and meanings "in the labyrinth of Oriental turmoil". It acutely felt the implications of having Romanians in distinct political and territorial components in relation to what was or was not under the European order of 1815.

[32] Concerning the status of Krakow, Switzerland, the Kingdom of Netherlands, or Luxembourg; *Culegere de texte pentru istoria universală. Epoca modernă*, vol. I (*1640–1848*), ed. Camil Mureșan, București, 1973, p. 333–339.

[33] A. Debidour, *op. cit.*, vol. I, p. XI (*Préface*).

[34] *Ibidem*; see also J. B. Duroselle and P. Renouvin, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1964, *passim.*

[35] Metternich recognised the nation only in terms of culture or administration, but the establishment of nation-states was tantamount to "a deadly revolution for Austria". Hugo Hantsch, *Metternich und das Nationalitätenproblem*, in "Der Donau-Raum", nr. 1–2, 1966, p. 51 et sqq.; *apud* L. Boicu, *Geneza "chestiunii române"*, p. 72.

[36] Jacques Droz, *Histoire diplomatiques de 1648 à 1919*, Paris, 1952, p. 284.

[37] Gh. Platon, *1815–1853*, in the vol. *România în relaţiile internaţionale. 1699–1939*, ed. L. Boicu, V. Cristian, Gh. Platon, Iaşi, 1980, p. 69 et sqq.

Transylvania, Banat, and Bukovina – as parts of the Austrian Empire – were included in that order. The Principalities of Moldavia and Wallachia were getting deeper into "the Oriental labyrinth". At the same time, Bessarabia was lost in the fog that Russia created between the territories and populations under the sceptre of the Romanovs and Europe (so intensely challenged by the motivations and certainties of emancipative modernity.

The 1821 Revolution was the moment that determined the inclusion of "the Romanian question" in the framework of international relations on new coordinates. It was when the Romanians – evolving from the status of "Southeast European cooperation" – managed to integrate their actions among the "forces of dissolution" of the *order* contracted by the great powers in 1815. In my opinion, this is the essence of the Romanians' attitude towards the *European system*. By being refused, by those who thought they were entitled to do so, the inclusion of the Principalities into the "European fortress" – whose limits were confirmed by the "treaty system" of 1815 – Romanians would sync with the turmoil "inside" it, thus contributing to its collapse and the birth of a new Europe (i.e., of nation-states). It is then self-evident that the integration of Romanian actions into the forces of dissolution of the European order was accompanied by an increasingly united national political fight – only a possibility in 1821 – would be so strongly asserted by the Revolution of 1848.

The concrete conditions highlighted even more the role of the Principalities as an active factor in the national fight, which bestowed upon their "question" to the significance of a "Piedmont of the Romanians". The concern of some great powers (i.e., Austria, Russia, and Turkey) that the revolution led by Tudor Vladimirescu might not become, despite what its fundamental causes and objectives claimed, a general uprising of the Romanians is therefore explicable[38]. It was also clearly expressed in the refusal of the monarchs attending the Laibach Congress to consider Tudor's memo[39]. As for a potential armed resistance in Oltenia – among other things, to impose the discussion of the Romanian question at a European congress – it vanished with the assassination of the revolution leader[40].

The new dimensions of the international affirmation of the Romanian nation became even more apparent after 1821[41]. Viewed from the perspective of the confrontation between conservative forces and those dissolving the European order, the national fight of the Romanians had a profoundly revolutionary character. It

[38] The collection of documents titled *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. Documente externe*, Bucureşti, 1980, provides exciting information, proving that the great powers were concerned about the intentions of the Romanians, which ultimately aimed at removing not only the Phanariot regime but also the Russian and Turkish interference in the internal affairs of the Principalities.

[39] Ion I. Nistor, *Tudor Vladimirescu şi Sfânta Alianţă*, in "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", s. III, t. XXII, 1940, p. 11 et sqq.

[40] Gh. Platon, *op. cit*., in loc. cit., p. 85 et sqq.; Cristian Ploscaru, *Politică, reformă și interogații identitare în Moldova, 1822–1832*, Iași, 2023.

[41] A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI–XII; G. Meitani, *Acțiunea diplomatică a Europei față de Principatele Române între anii 1821 și 1838*, București, 1903; Basile J. Lungu, *Les Grandes Puissances et les Principautés Roumaines de 1821 à 1826*, Paris, 1935; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII–IX, București, 1938 etc.

could not leave the great politics indifferent; the "big players" had to recognise the European importance of the Romanian question tacitly[42]. Only tacitly, of course, because the diplomacy of the great powers was involved in the affairs of southeastern Europe and, *ipso facto*, in the Romanian question in a much different way than the issues covered by the treaty system of 1815. Admittedly, the great powers had to use certain practices of the *concert* (i.e., the international guarantees) in the southeastern part of the continent, too. However, such practices did not involve all major European powers from the outset. Thus, the first guarantee, which concerned the emergence of Greece (1827 and 1830), was assumed by Great Britain, France, and Russia by excluding the other two primary exponents of "concerted diplomacy" (i.e., Austria and Prussia)[43]. Subsequently, until 1853–1856, the great powers no longer applied diplomatic solutions for national questions in southeastern Europe based on formally recognising their international relevance. Russia again took advantage of these circumstances and re-established its influence (1826) and *de jure* protectorate over the Romanian Principalities (1829). Upon explicitly promising to the other powers that it did not intend to undertake new territorial annexations in Europe, the great northern court followed the path of increasing its influence within the states, particularly those of the centre and southeast of the continent. However, Russia's growing influence within states was no less threatening than the practice of territorial annexations to the entire international balance of powers. It, therefore, seemed increasingly necessary for several small states, such as the Romanian Principalities (already subject to Russian influence), to benefit from a *European guarantee*. Nonetheless, circumstances would be unfavourable for more than two decades to the adoption of such a solution. To prevent the Oriental crisis moments from jeopardising the balance of powers[44], in 1841, the great powers decided to guarantee the integrity and independence of the Ottoman Empire. Proclaimed only in principle (in the preamble to the London Straits Convention concluded on 13 July 1841), this guarantee was not active[45]. Nonetheless, even if only accepted in principle by the maritime powers, observing the integrity and independence of the Ottoman Empire implied that any formal recognition of the international importance of the Romanian question had no prospects except as a "point of the Eastern question". The *sui generis guarantee*[46], which seemed to assure the Principalities, referred, therefore, only to the capacity of the Romanian states as vassals of the Ottoman Porte, which was not

[42] L. Boicu, *Geneza "chestiunii române"*, p. 76 et sqq.

[43] Ch. Seignobos, *Histoire politique de l'Europe contemporaine. Evolution des partis et des formes politiques, 1814–1896*, Paris (f. a.), p. 722.

[44] The "great politics" perceived the interdependencies implied by the moments of "Eastern crisis" and the attempts of revolutionary "forces" in Europe; *v.* L. Boicu, *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii (1853–1856)*, Bucureşti, 1972, p. 7 et sqq.

[45] Baron Brunnow, the Russian signatory to the convention of 13 July 1841, stated that "à l'époque où le traité de 1841 a été conclu, il s'agissait, il est vrai, d'y introduire une clause spéciale de garantie /…/. Le préambule du traité exprime le désir de maintien de la Turquie dans son intégrité, mais il n'en contracte nullement l'obligation. Ce considérant n'est pas un engagement, en droit strict, c'est la préface d'une stipulation qui se rapporte uniquement à la fermeture des détroits en temps de paix"; *apud* S. Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910, p. 93.

[46] Gh. Platon, *op. cit.*, in loc. cit., p. 90 et sqq.

entirely consistent with the views of the Romanians. Moreover, the *sui generis* guarantee did not entail the withdrawal of the Principalities from the Russian protectorate, which was expressed as a *proconsulate*[47]. On the contrary, the Tsarist court and the High Porte maintained and even reconfirmed the treaties that consecrated, for the question of the Principalities, the legal (juridical) framework of a Russian-Turkish affair[48].

Starting from the aspects featured above concerning the affirmation of the Romanian nation and the evolution of the international context, we can quickly grasp the reasons that forced the Romanians to use, after 1821, an entire array of ways and means of action to *Europeanise* their cause. As immediate actions – even in the new conditions – they applied the "traditional" way of emulating the interests of the great powers, particularly France and Great Britain, through consuls or political agents (Bois le Comte) in the Principalities by sending memos or unofficial missions to the West (i.e., that of Ioan Câmpineanu)[49]. However, the success reported by the supporters of the traditional way depended on the evolution of the relations between the great powers, particularly on the fate of the "*entente cordiale*" between the French and the British. Not coincidentally, after signing the Straits Convention on 13 July 1841, the endeavours to cultivate the interest of the great powers in the internationalisation of the Romanian question became increasingly difficult, to the apparent disappointment of the Bucharest and Iași rulers and all the supporters of the traditional path[50]. Instead, the "young national party", which prepared and led the Romanian 1848 Revolution, became more relevant. As exponents of the revolutionary path, the "youths" engaged in "conspiratorial" actions domestically, grew closer to the national emigrations[51] and, above all, carried out a consistent propaganda campaign abroad to attract the European public opinion to the side of the Romanian cause.

As already proven, a new stage on the road to the internationalisation of the Romanian question began with the Revolution of 1848-1849. In this respect, it was pointed out that, although only in the case of Wallachia, the modern Romanian state was created and organised as a constitutional monarchy capable of defining its attitude towards the political and diplomatic acts involving it, of holding the free exercise of foreign policy and of opposing any foreign interference or intervention; in addition, that the affirmation of the revolutionary state on the international level also led to the inception of modern Romanian diplomacy[52]. However, it is

[47] *Ibidem*, p. 86 et sqq.

[48] *Ibidem.*

[49] *Ibidem*, p. 103–117.

[50] *Ibidem*, p. 122 et sqq.

[51] *Afirmarea statelor naţionale independente din centrul şi sud-estul Europei*, Bucureşti, 1979; Ven. Ciobanu, *Relaţiile româno-polone între 1699 şi 1848*, Bucureşti, 1980; see, more recently, Cornelia Bodea, *Faţa secretă a mişcării prepaşoptiste române – Unitatea naţională*, Bucureşti, 2004; Ştefan Delureanu, *Mazzini şi românii în Risorgimento*, Bucureşti, 2006; Cosmin Mihuţ, *Politică şi discurs national în vremea domniei lui Al.D. Ghica 1834–1842*, Iași, 2023; Remus Tanasă, *„Apostolul naţiunii". Mazzini şi naşterea României moderne*, București, 2023.

[52] Dan Berindei, *Din începuturile diplomaţiei române moderne*, București, 1965; Idem, *Diplomaţia românească în epoca modernă. De la începuturi la proclamarea independenţei de stat*, București, 1995.

particularly noteworthy that the 1848 Revolution entailed, above all, *the political consecration of nationality as the foundation of our historical being*[53]. Researchers revealed more clearly the unitary character of the revolution[54]; at the same time, the belief of all the Romanian forty-eighters that freedom "from the inside" or "from the outside", just like social justice, could only be illusory as long as national rights were not recognised. Given such a conviction, the principle of *national sovereignty* was invoked when the question of the international legal status of Romanian states was raised. Therefore, it is unsurprising that the revolution's political programme did not directly attack the Ottoman suzerainty. It was claimed that Romanians had consented to this suzerainty to guarantee their sovereign rights, given that the Moldo-Wallachian rulers and the High Porte contracted the "old capitulations" seen as conventional "treaties of unequal alliance"[55]. Instead, they requested an end to the infringement of the "old treaties" by the Porte and, above all, the removal of the Tsarist protectorate, which – politically based on acts concluded only by external factors (i.e., Russia and Turkey) contravened *de jure* and *de facto* the sovereignty of Romanians[56].

Proving to be well acquainted with the principles and norms of "the right of nations", the Romanian revolutionaries gave the impression that they admitted the possibility of an "approach" to their national question by European diplomacy, but on condition that the solutions adopted would relate only to the "foreign life" of the Principalities; they considered the organisation "from within" to be a matter of "national principle"[57]. In complete consensus with such a view of things, the Proclamation of Islaz invoked the great powers as "arbiters" of Europe, whom the Romanians – upholding the legitimacy of their action – warned that any foreign intervention against the revolution would be unwarranted[58]. Mihail Kogălniceanu also addressed *Europe* on behalf of the *national party in Moldavia* while at the same time setting out the wishes of the Romanians and harshly criticising the Russian protectorate and the Tsarist cabinet's circular of 19/31 July 1848[59]. In addition, the note addressed by the provisional government in Bucharest to the Tsar of Russia (24 July 1848) firmly stated the Romanians' intention to seek assistance from Europe, placing themselves "under its protection"[60].

In the turmoil of the revolutionary events, appeals to Europe did not attract the direct involvement of "concerted diplomacy" in the Romanian question. For a while,

---

[53] *V.*, in this respect, Gh. Platon, *Geneza revoluţiei române...*, p. 235–284.

[54] V. Russu, *Unitatea revoluţiei române de la 1848–1849*, in "Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» − Iaşi", section III, Istorie [History], t. XIX, fasc. 2, 1973, p. 207–215.

[55] The revolutionary documents feature both terms: treaties and "capitulations" – for the meaning that the Romanian forty-eighters attributed to these documents, see N. Bălcescu, *Drepturile românilor către Înalta Poartă*, in Idem, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1973; see also *Memoriul revoluţionarilor moldoveni aflaţi la Cernăuţi adresat lui Suleiman Paşa* (30 July/11 August 1848), in Cornelia Bodea, *Anul 1848 la români. O istorie în date şi mărturii*, vol. I, Bucureşti, 1982, p. 642 et sqq.

[56] M. Kogălniceanu, *Dorinţele partidei naţionale în Moldova*, in Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 650 et sqq.

[57] N. Bălcescu, *op. cit.*, p. 91.

[58] Cornelia Bodea, *op. cit.*, I, p. 533 et sqq.

[59] M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 647–685.

[60] *Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente*, vol. II, Bucureşti, 1902, p. 58 et sqq.

the primary exponents of the *concert* (i.e., the great powers) were concerned with restoring the conservative order. However, the fact that Romanians, through their revolution, had placed their nationality on the world's calendar – in the words of Jules Michelet[61] – was confirmed and even further validated by the consequences of the memorable "Springtime of the Peoples "on the history of Europe. Although suppressed, the revolutions that had covered a vast area of the old continent led to a new stage in the development of international relations, which ended in 1871, according to some[62], and in 1878, according to others[63], ensured the triumph of the forces dissolving the European order[64]. The new realities entailed an increasing recognition of the role of Romanians in international life. From the calculations and projects made by the "European conspirators", it emerged that Romanian action was attributed a considerable weight in the success of forging Europe into nation-states[65]. In reply, the "conservative forces" were even more animated by the intention of giving a course to "the Romanian question" corresponding to their interests. The fact that the affirmation of a *Latin nation* in an area impaired by Pan-Slavism and Pan-Germanism tendencies had a unique role in preserving and developing the Roman traditions of European civilisation also had a far-reaching resonance in the consciousness of the time[66]. Naturally, the Romanians claimed, more arduously than before, that they were fulfilling a European mission through their original culture and their actions aiming to create *a modern State*[67].

Precisely considering the teachings of the 1848 revolution, I contemplated a fundamental reconsideration of how historiography presented *the Romanian cause* in relation to foreign circumstances. The revolution demonstrated that the "salvation of the cause" could not be achieved only by developing – for European diplomatic reasons or combinations – a point of the Eastern question embodied by Moldavia and Wallachia. The Moldavian and, even more so, the Wallachian revolutionaries included among the objectives of their action the re-establishment of the legal and political status of the Principalities relying on the old agreements with the Ottoman Porte. They requested the guarantee of Europe for such a repositioning. Upon formally recognising the Romanian question, European diplomacy would consider this request when "great interests dictated it". Raising that concern themselves, the Moldo-Wallachian forty-eighters, especially during their emigration to the West, promoted the question of the Principalities – with their union under a foreign prince – to the level of *national cause*. Thus, they strengthened the role of the Principalities as the "Piedmont of the Romanians". Rising the stakes and reinforcing the role, the

---

[61] *Apud* L. Boicu, *Geneza "chestiunii române"*, p. 119.

[62] Generally, the French and German historians.

[63] V. Cristian, *1878–1914*, in *România în relaţiile internaţionale*, p. 302 et sqq.

[64] P. Renouvin, *op. cit.*, vol. V, p. 2; René Rémond, *op. cit.*, II, p. 187.

[65] Al. Marcu, *Conspiratori şi conspiraţii în epoca renaşterii politice a României. 1848–1877*, Bucureşti, 1930, *passim.*

[66] N. Bălcescu, *Mersul revoluţiei în istoria românilor*, in Idem, *Scrieri alese*, p. 113 et sqq.; I. C. Brătianu, *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient*, Paris, 1855, in *Acte şi documente relative la istoria renaşterii României*, ed. D. A. Sturdza *et al.*, vol. II, Bucureşti, 1888, p. 856–885 etc.

[67] An idea stated primarily by the 1848 emigration; see Al. Marcu, *op. cit.*; N. Corivan, *Din activitatea emigranţilor români în Apus. 1853–1857. Scrisori şi memorii*, Bucureşti, 1931.

question was absorbed by a *cause* in a broader sense, meant to cover "the whole of Romania". Inexorably, solving the question of the Principalities involved breaking the Eastern constraints of its diplomatic approaches and reaching the horizon of European transformations. It also entailed removing the "provincial differences" comprised in the acts of the Revolution of 1848-1849. However, it was unlikely for such a thing to occur. In the years mentioned above, the discrepancy between the fragmentary revolutionary policies and the underlying *cause* of the revolution (i.e., *national* and definitely *unitary*) was significantly perceived. The most decisive impulses to the cause came from the *pronunciamiento* and armed actions of the Romanians from Ardeal. Concomitantly, from the political perspectives – including the "art of the possible" – the question of the Principalities was propelled to the forefront of the same *cause*. It was complicated to raise the issue of the whole *cause* during the revolution. It proved even more challenging in the post-revolutionary context. Reasons based on the capacity for political action and the external circumstances made it necessary to start with the Principalities when implementing *the national programme*.

For *the Romanian cause*, the years following the 1848 Revolution were marked by hidden accumulations of energies, given that the Principalities had to endure the rigours of the Russian-Ottoman Convention of Balta-Liman[68], and the brothers from the other side of the mountains and Bukovina faced the so-called "Habsburg neo-absolutism"[69]. Especially the revolutionary emigrants to "the West" experienced accumulations of energies or arguments "conspiratorially"[70]. As the followers of the revolutionary path went through the despair caused by the end of the Second Republic in Paris and access to free national life was severely blocked from their compatriots at home, the chances of asserting the Romanian cause were rekindled or significantly strengthened under the impact of the *European conflict* of 1853–1856. Without reprising *de plano* the text of a study I wrote some years ago on the nature of this conflict[71], a few considerations regarding the literature are necessary. The purpose is responding to the need to clarify that, as long as the conflict has been considered as an "Eastern" one, also called "Crimean", the cause or question of Romania had been understood as a point of the Eastern question, even mentioned on the agenda of European diplomacy. Highlighting the European character of the conflict provides strength to the demonstration that I started by relating the emergence of the Romanian cause, first, to the impulse given by the French Revolution to the reconfiguration of the old continent based on consecrating the principle of nationalities, and then to the action of the forces overthrowing the conservative order founded in 1814–1815, which had barely survived the revolutionary shocks of 1820–1821, 1830–1831, and 1848–1849.

As an eloquent expression of its place among the major international events, the conflict of 1853–1856 incited reflections since it was still ongoing and even more

[68] *Acte şi documente* vol. I, p. 357–360 (the Convention of Balta-Liman, 19 April/1 May 1849).

[69] Nicolae Bocşan, *Perioada neoabsolutismului. 1849–1859*, in *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, *Constituirea României moderne, 1821–1878*, ed. Dan Berindei, Bucureşti, 2003, p. 709–722.

[70] Alexandru Marcu, *op. cit., passim*; N. Corivan, *op. cit.*, p. 3–41.

[71] Gh. Cliveti, *Un conflict european: "Războiul Crimeii" (1853–1856)*, in "Cercetări istorice" (new series), vol. XII–XIII, 1981–1982, and vol. XVI, 1996, p. 403–424, 205–229.

afterwards. An impressive body of literature – from general works, monographs and special studies journalistic pieces, memoirs, and fiction – has been written about the event. Still, all the aspects or meanings of its genesis, development and consequences are yet to be clarified. Such a historiographical state is explained primarily by the objectivity of the inexhaustible knowledge of the meanings ascribed to the event, seen as a historical fact. However, the incomplete approach to this issue made me consider the possibility and necessity of amending many conclusions within the literature on the nature of the conflict.

The first works – contemporary to the event – were viewed from a patriotic perspective, naturally[72]. These works – written mainly by publicists (called upon to write the history of contemporary events)[73], politicians, military men, or diplomats – are, along with press articles, the most relevant source of information on the mindsets of governments or public opinion, with an increasing influence on the course of general politics. Since they were primarily devoted to informing public opinion, it is natural that they should be used to explain military and diplomatic matters in detail[74], present the attitudes of the belligerent[75] or neutral powers[76] for national causes[77] (a matter thought to be solved by concluding the peace), or highlight the implications of the war on the economic, political, social, and moral conditions of the various countries or Europe as a whole[78]. It is worth noting that some of those works[79] expressed contemporaries' beliefs concerning the *European meaning* of the conflict. However, considered in the scientific assessments as committed and passionate works emerging from the heat of events over which time had not exercised its role of supreme judge, they were – with rare exceptions – forgotten, sometimes noted only for bibliographical reasons.

---

[72] Eugéne Fourcade, *Histoire des causes de la guerre d'Orient*, Paris, 1854, p. II (*Préface*).

[73] Kauffmann, *La Russie et l'Europe*, Paris, 1856, p. 86.

[74] E. Jouve, *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée*, t. I–II, Paris, 1855; F. Fowler, *History of the War or a Record of the Events Political and Military between Turkey and Russia and the Allied Powers*, London, 1855; W. Simpson, *Der Krieg gegen Russland. Politisch militärisch bearbeitet*, t. I–II, Zürich, 1855–1856; G. Klapka, *La guerre d'Orient en 1853 et 1854 jusqu'à la fin du juillet 1855,* Geneva, London, Paris, 1855.

[75] *La France et la Russie. Question d'Orient. Documents,* Paris, 1854; H. Boyard, *La Russie et l'Empire Ottoman, tels qu'ils sont et tels qu'ils devraient être*, Paris, 1854; *Osterreich und England*, Stuttgart and Tübingen, 1854.

[76] Joseph Reitzenheim, *L'Autriche dans la crise actuelle*, Paris, 1855; *L'Autriche et l'Allemagne dans la question d'Orient*, Bruxelles, 1856; Lorenz von Stein, *Osterreich und der Frieden,* Vienna, 1856; Saint-René Taillandier, *L'Allemagne pendant le Congrès de Paris. La Prusse, l'Autriche et les états secondaires*, in "Revue des deux mondes", t. IV, 1856.

[77] A. C. Dondolo, *Quelques mots sur la question d'Orient en 1853*, Corfu, 1853; Paul Bataillard, *Les Principautés de Moldavia el de Valachie devant le congrès*, Paris, 1856; Louis Mieroslawski, *De la nationalité polonaise dans l'équilibre européen*, Paris, 1856; Louis de Nalèche, *La Moldo-Valachie*, Paris, 1856; Edgar Quinet, *Les Roumains*, in "Revue des deux mondes", Paris, t. I, II, 1856; Joseph Reitzenheim, *La Pologne parmi les Slaves et ses rapports avec la question d'Orient*, Paris, 1854; idem, *Les conférences de 1856 et les nationalités*, Paris, 1856; Edmond Texier, *Appel au congrès en faveur des Roumains*, Paris, 1856.

[78] Bailleux de Manzy, *L'Autriche. Ses finances et ses grandes entreprises d'industrie*, in "Revue des deux mondes", t. IV, 1956; *La paix considérée dans ses résultats présents et futurs*, Paris (?), 1856; H. Lamarche, *Les Turcs et les Russes,* in *Histoire de la guerre d'Orient*, Paris, (s.a.); Kauffmann, *op. cit.*

[79] E. Fourcade, *op. cit.*, p. 279; Kauffmann, *op. cit.*, p. 23; H. Lamarche, *op. cit.*, p. 1 et sqq.

Once the war was over, but not the issue of the responsibility for it – a characteristic of modern and contemporary wars – the historical research dedicated to it evolving over more than a century[80] remained committed for a long time. It is all the more valid for the historical writings published immediately following the solemn signing of the peace treaty, which, still belonging to the representatives of the war generation, focused mainly on military or diplomatic aspects[81]. Those involved in waging the wars always considered such aspects to be the most likely to highlight the merits or limits of their actions. Another explanation – fundamental, in my opinion – for the emphasis placed on these aspects is that the issue of the relations between states, and therefore of the war implications, is approached primarily from the perspective of diplomatic history. The conflict of 1853–1856 was studied based on the sources of the diplomacy by the great powers, which made considerable efforts to limit the approach to a moment of the Eastern crisis and was considered Eastern in its content, being called the Crimean War or the War in the East. The "Eastern" content seemed natural because of the literal study of the diplomatic sources concerning the "Eastern question". At the same time, adopting the name "Crimean War" relied on the fact that the peninsula with that name was the theatre of the primary military operations.

The exact reasons, to which others can be added, concerning the evolution of the balance of powers at the European level, the reconsideration of alliances, and the need to justify or combat the foreign policy tendencies of certain powers, also manifested during the conflict to which we refer[82], meant that historiographical concerns, although meritorious by introducing in the scientific circuit a vast amount of informative material, are still subject to the traditional approach[83]. However, considering the war as "Eastern" was not an insurmountable obstacle to highlighting its originality. Thus, the Crimean War was the first example of military operations

---

[80] Brison D. Gooch, *A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War,* in "The American Historical Review", t. LXII, issue 1, October 1956, p. 33-58, *apud* L. Boicu, *op. cit*., p. 7; see also V. A. Divin, N. I. Kazakov, *Ob osveschenii nekotoryh vaprosov istorii Krymskoi voiny v literature poslednih let,* in "Voprosy istorii", issue 2, 1957.

[81] A. Debrieux, *Le traité de Paris du 30 mars étudié dans ses causes et ses effets*, Paris, 1856; Edouard Goudron, *Histoire du Congrès de Paris*, Paris, 1857; A. Gathy, *Histoire diplomatique de la crise orientale*, Brussels and Leipzig, 1858; L. Guérin, *Histoire de la dernière guerre de Russie. 1853-1856*, vol. I–II, Paris, 1858; A. W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea*, t. I–VI, Leipzig, 1864–1868; <Drouyn de Lhuys>, *Histoire diplomatique de la crise orientale*, Paris, 1858; A. Jomini, *Étude diplomatique sur la guerre de Crimée*, t. I–II, St. Petersbourg, 1878; L. Chiala, *L'alleanza di Crimea*, Rome, 1879.

[82] A. Zaioncicovschi, *Vostochinaia voina v sviazani s sovremennoi politicheskoi obstanovkoi*, vol. I–II, St. Petersburg, 1912.

[83] C. Rousset, *Histoire de la guerre de Crimée*, t. I–II, Paris, 1878; H. Geffcken, *Zur Geschichte des orientalischen Fragen 1853–1856*, Berlin, 1881; A. N. Petrov, *Voina Rossii s Turtsiei-Dunaiskaja campania 1853 i 1854 g*., Sankt Petersburg, 1890; E. Bapst, *Les origines de la guerre de Crimée. La France et la Russie de 1848 à 1854*, Paris, 1912; V. Puryear, *England, Russia and the Straits Question. 1844–1856*, Berkley University of California Press, 1931; Ch. Guichen, *La guerre de Crimée (1854–1856) et l'attitude des puissances européennes*, Paris, 1936; S. Buşnev, *Krymskaja voina (1853–1856)*, Moscow/Leningrad, Voenizdat, 1946; B. G. Henderson, *Crimean War. Diplomacy and other Historical Essays,* Glasgow, 1947; E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I–II.

and diplomatic actions[84] conducted in parallel and throughout the entire war, thus opening a new "era" in the history of warfare[85]. It has also been noted that this war was the first for which there are reliable casualty statistics; that it was the first to feature the correspondents of journals; that it entailed the establishment of the first Red Cross services and the modernisation of supply corps; that it was the first to use iron ships and modernise the principle of shell use; that, finally, it was the first "war of positions"[86]. Nonetheless, by assessing the relations between states (i.e., the great powers) in terms of the policy of European balance – the philosopher's stone of the diplomatic history in the modern era – whose image seems to have been that of the "chessboard" where each calculated move of one piece determines the other, there was unlikely to deviate from the rule or make a fatal move on the other side, it is easy to understand why the full extent of the European implications of the conflict was not revealed. Given the prevalence of the diplomatic history angle, the conflict was attributed to the fact that once guaranteeing the integrity and independence of the Ottoman Empire as the maritime powers signed the London Convention of 13 July 1841, the Eastern question became, *de jure*, an issue of European balance. In other words, the European implications of the conflict were explained only in relation to the intervention – by Britain and France using diplomatic and military means, by Austria and Prussia using solely diplomatic methods – to solve the Eastern crisis triggered by Russia's infringement of the convention mentioned above.

It is, therefore, explicable to consider the cause of safeguarding the balance in the East, raised by Russia's action in the summer of 1853, as the basis for the alliance between France and Great Britain and their participation in the war as allies of Turkey. To argue for the attitude of the Western powers without exceeding the framework of "diplomatic history", their "Eastern" interests (economic, political, strategic, and religious)[87] – were invoked or the determining role played by certain personalities, such as Palmerston[88], Stratford Canning[89], Thouvenel, Napoleon III[90]. Especially the last – offended by Tsar Nicholas I when he was proclaimed "Emperor of the French"[91] – would have wished to get revenge through a victory "in the East", concomitantly aimed at strengthening the domestic position of its "regime" and, externally, enabling it to implement its program meant to annul the anti-French clauses of the 1815 treaty system[92]. In addition, the works analysing the attitude of

[84] François Charles-Roux, *Alexandre II. Gortschakoff et Napoléon III*, Paris, 1913, p. 3.

[85] C. Rousset, *op. cit.*, vol. I, p. VII.

[86] E. Daniels, *Der erste Stellungskrieg der Weltgeschichte: Der Kriemkrig*, Berlin, 1926; *apud* E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 443; see also *Histoire universelle*, edited by R. Grousset and E. G. Léonard, vol. 3, *De la Réforme à nos jours*, Paris, 1958, p. 560.

[87] A. Rambaud, *Français et Russes. Moscou et Sébastopol 1812–1854*, Nancy and Paris, 1892; V. Puryear, *op. cit.*; H. W. Temperley, *England and the Near East*, London, 1936.

[88] P. Guedala, *Palmerston*, London, 1926; H. P. Bell, *Lord Palmerston*, vol. I–II, London, 1936.

[89] Harold Temperley, *Stratford de Redcliffe, and the Origins of Crimean War*, in "English Historical Review", vol. 43, 1933, p. 601–621 and vol. 49, 1934, p. 265–298.

[90] A. Rambaud, *op. cit.*; Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, *passim*.

[91] E. Bapst, *L'Empereur Nicolas I et la deuxième république française*, Paris, 1898, *passim*; see also E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 90 et sqq.

[92] A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 60.

neutral states (Austria and Prussia in particular), the diplomatic history approach focused on the actions carried out by monarchs, governments, diplomats, or on the position of various personalities or parliamentary circles[93]. It is not a coincidence, therefore, that in these works, too (inspired by sources attesting to formal attitudes), the conflict was seen as "Eastern", though the underlying motivations of the same attitudes suggested much more comprehensive European implications (seemingly covert).

The European implications of the conflict have been grasped but not fully revealed by works on the general history of Europe during the century of nationalities and, above all, by those concerning the national questions[94] – Romanian, Italian, German, and Polish – which became issues of general interest in transforming the European continent's political-state configuration. These works insisted on the importance given to the national questions mentioned during the diplomatic conferences and the peace congress, invoking without necessarily proposing to reassess the views on the nature of the conflict of 1853-1856 set out in works specifically devoted to this issue. However, as seen from the considerations above, the latter remained subject to traditional thought; its limits, pointed out even by some historians following it and expressing reservations about the name "Crimean War"[95], are even more apparent in the light of the "new view" of the history of relations between states and nations, seen not as diplomatic relations between governments but as *international relations* determined by the action of profound forces – economic, political, social, cultural and, above all, national[96].

Although succinct, it is clear from the aspects above regarding the literature that, due to the manner of diplomatic history, it seemed natural to assume that the outbreak of the conflict was due to Eastern causes and that its unfolding caused the European implications. In other words, the Eastern reasons would have been decisive, while the European ones only implied. Such a view of the conflict's meaning benefitted from such a rich historiographical tradition primarily due to providing a coherent presentation of the course of events. As noted before, the ease of the event narrative intimately merged[97] with the specificities of political history or diplomatic history. Criticising the diplomatic history by exponents of the new

---

[93] G. Rothan, *La Prusse et son roi pendant la guerre de Crimée*, Paris, 1888; C. Lucius, *Rôle politique de la Prusse pendant la guerre de Crimée*, Paris, 1903; H. Friedjung, *Der Krimkrieg und die österreichische Politik*, Stuttgart, 1911; R. Miller, *Die Partei Bethmann Hollweg und die orientalische Krise. 1853–1856*, Halle, 1926; K. Borries, *Preussen im Krimkrieg. 1853–1856*, Stuttgart, 1930.

[94] M. Handelsmann, *La guerre de Crimée, la question polonaise et les origines du problème bulgare*, Paris, 1932; Frantz Eckhart, *Die deutsche Frage und der Krimkrieg*, Berlin, 1931; V. D. Konobeev, *Nationalinovo-osvobotitelinoe dviženie v. Bolgarii v. 1853–1854 gg.*, in "Uceonte zapiski instituta slaviano-vedeniia", Moscow, 1965, t. XXIX, p. 134–177; L. Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internaţională*, *passim*.

[95] E. V. Tarlé, *op. cit.*, vol. I, p. 22. I mention that I made footnote references to works from the classical era of diplomatic history, which would have lasted until the end of the interwar period. Works of the same orientation continued to be published, of course, but their listing would require too much editorial space.

[96] J. B. Duroselle and P. Renouvin, *op. cit.*, *passim*; more recently, for commentaries and bibliographical references, Gh. Cliveti, *Prolegomene la studiul relaţiilor internaţionale. Epoca modernă*, Bucureşti, 2009, p. 133–224.

[97] Jacques le Goff, *Imaginarul medieval*, Bucureşti, 1971, p. 440.

history[98] and promoting the view of the history of international relations would also affect the course of research into the war of 1853-1856. Gradually, specialists turned their attention not only to the political and diplomatic implications of the war but also to the various aspects of its lived history, documented in written texts, documents, memoirs and period pamphlets, as well as images (engraved or painted)[99]. The primary aim of the research was to explore the causes and significance of a conflict of real European relevance, even in my studies carried out three decades ago[100]. Some of the reasons why Ian R. Stone – a professor at the University of Kent – saw the conflict from a temporal perspective of a century and a half as "unfortunate" to be treated historiographically within the confines of a "local" one, according to the Crimean geographical name also disappeared ("*Few wars have a more unfortunate name than the Crimean War. From it one would think, and almost everyone who takes anything less than a rather serious interest in the war does think, that the hostilities were confined to the Black Sea peninsula of the Crimea. It is as if the Napoleonic wars were named after the campaigns in Italy or if the Seven Years War was named the German War*")[101].

The state of the research already reveals a strong emphasis on the truth that the conflict of 1853–1856 was generated by power rivalries on at least a continental scale, by the increasing tensions between the conservative forces and those animated by the cause of the new Europe. The actual trigger for the great collision was Russia, whose Emperor Nicholas I felt that – on the wave of the triumph of the reactionary forces of 1848–1849 – its power had become overwhelming[102], and it was able to claim hegemony in Europe. The Eastern question was merely the topic the great northern

---

[98] Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire. Contre l'histoire diplomatique en soi. Histoire ou politique? Deux méditations. 1931, 1935*, Paris, 1945 (an edition in 1953, too); Jean Pierre Aguet, *Un "combat pour l'histoire": Lucien Febvre et l'histoire diplomatique*, în *L'historien et les relations internationales. Recueil d'études en hommage à Jacques Freymond*, Geneva, 1981, p. 3–24.

[99] Adrian-Silvan Ionescu, *Cruce şi Semilună. Războiul ruso-turc din 1853–1854 în chipuri şi imagini*, Bucureşti, 2001. Quite a few period writings featured images of the war or diplomatic reunions.

[100] From among the new historiographic contributions, a special reference to M. Goldfranc, *The Origins of Modern Wars – The Crimean War*, London, 1994.

[101] Ian R. Stone, *The Crimean War as a World Wide Struggle: a Personal View*, in the vol. *Războiul Crimeii. 150 de ani de la încheiere*, ed. Adrian-Silvan Ionescu, Brăila, 2006, p. 47 (p. 47–56, for an inciting view of a topic).

[102] S. S. Tatişcev, *Imperator Aleksandr II. Evo žizni i tsarstvovanie*, vol. I, Petersburg, 1903, p. 119 et sqq. Particularly impressed by E.V. Tarle's two-volume monograph, cited above, Russian historians kept on interpreting the 1853–1856 conflict as Eastern, focusing on the Crimean theatre of military operations (*Krymskaja voina*), even as a Russian-Turkish war, with other powers rallying on the side of the Ottoman Empire. They maintained the historiographical justification of Russian diplomatic and military action in 1852–1853 by invoking the traditional cause of eliminating Ottoman domination over the Balkan Christians and Constantinople. Following the same historiographical trend, they believed that, from the very moment of the armed operations carried out by Great Britain and France, supplemented by those of Sardinia and diplomatically supported by Austria and Prussia, Russia had waged a great war of defence whose main bastion would have been Sevastopol in Crimea; see, relatively recently, V. N. Ponomarev, *Krymskaja voina*, in *Istorija vneshnei politiki Rossi. Pervaja polovina XIX veka (Ot voiny Rossii protiv Napoleona do Parižskovo mira 1856 g.)*, otvetstvennyi redaktor O. V. Orlik, vol. V of *Istorija vneshnei politiki Rossi (konets XV v. – 1917 g.)*, otvetstvennyi redaktor A. N. Saharov, Moscow, 1995, p. 362–416, 435–439 (for historiographical – primarily Russian – references).

court chose for a dispute with a European hegemonic stake. Making its calculations, some of which were seriously wrong, that Austria remained deeply grateful to Emperor Nicholas for his life-saving support in 1849 and that the Franco-British entente would be shattered by the enthronement of a new Bonaparte in 1852, Russia launched a furious offensive against the Ottoman Empire[103], by ultimately forcing the recognition of its rights over the Holy Places[104], in a manner implying its protectorate over the Orthodox Church and Christians within the territories under the Porte's domination. The Ottoman power refused to comply with the Russian *ultimatum*[105]. Offended by such a refusal, the power of the Christian East dared to use as material guarantee the Principalities of Moldavia and Wallachia, where it moved its military forces; these gestures met the *European casus belli* requirements[106]. The Porte's declaration of war, "encouraged" by France and Britain, was followed by a similar statement in response from Russia[107]. The Russian offensive towards Constantinople and the Mediterranean drew reactions from all over Europe, claiming to launch it in the name of the *general cause of peace and civilisation* ("*L'Europe*

[103] Interesting arguments by Emperor Nicholas I shared with the British Ambassador G. Hamilton Seymour himself, for Russia's mission – with Europe's consent – to settle "the fate of the Ottoman Empire acting as a sick man", possibly also through territorial compensations for other powers; Herman N. Weill, *European Diplomatic History. 1815–1914. Documents and Interpretations*, New York, 1972, p. 56-62 (*Seymour Conversations, January to April 1853*), especially p. 56 et sqq. (Seymour to John Russell, 11 and 22 January 1853). It is worth noting that the reports of the British ambassador about "the conversations in Petersburg" were published at the time; Kauffmann, *op. cit., passim*; see also *Acte şi documente*, vol. II, p. 13–44, especially for the correspondence between Seymour, John Russell, and Clarendon regarding the conversations initiated by Nicholas I in January and February 1853, which continued on the same topic until the summer of 1853, *ibidem, passim*.

[104] *Acte şi documente*, vol. II, p. 45–50 (Menşikov, ambassador to the Porte, Verbal note to Rifaat Pasha, 16 March 1853), 76–78 (Menşikov, Note to Rifaat Pasha, 19 April 1853), 82–83, 87–89, 89–91 (other notes of the Russian ambassador to Reis Effendi, 5, 11 and 18 May 1853); Annex to the letter of 5 May, where Menşikov presented a draft of a Russo-Ottoman convention; *ibidem*, p. 84 et sqq.; Herman N. Weill, *op. cit.*, p. 52 et sqq. (Russian Ultimatum to Turkey; Nesselrode to Reşid Pasha, 13 May 1853).

[105] *Acte şi documente*, vol. II, p. 86 et sqq., 89, 91 et sqq. (Replies by the Porte to Menşikov, 10, 15, and 19 May 1853), 101 et sqq. (Reşid Pasha, the grand vizier, Note to the representatives of Great Britain, Austria, France, and Prussia to Constantinople, 26 May 1853); Herman N. Weill, *op. cit.*, p. 67 et sqq. (Reşid Pasha to Nesselrode, 14/16 June 1853).

[106] *Acte şi documente*, vol. II, p. 118–125, 150–155 (Nesselrode, Circular letters to the diplomatic representations of Russia, 11 June and 2 July 1853), 162 (Porte's Note to the representatives of Great Britain, Austria, France, and Prussia to Constantinople, 14 July 1853), 162–166 (the Porte's protest against the Russians' occupation of the Principalities of Moldavia and Wallachia, 14 July 1853), 166–170 (Drouyn de Lhuys, Circular letter to France's diplomatic representations, 15 July 1853), 171–176 (Clarendon, Circular letter to Great Britain's diplomatic representations, 16 July 1853).

[107] Edward Hertslet (ed.), *The Map of Europe by Treaty: Showing the Various Political and Territorial Changes which have taken Place since the General Peace of 1814*, vol. II, Londra, 1875, p. 1171–1176 (*Turkey Declares War against Russia*, 4 October 1853), 1177 et sqq. (*The Russian Declaration of War against Turkey*, 1 November 1853); *Acte şi documente*, vol. II, p. 237–241 (the Manifesto of the Ottoman Porte, 1 October 1853), 242 et sqq. (the Publication of the Ottoman Porte, 4 October 1853), 277 et sqq. (the Manifesto of Emperor Nicholas I, Ţarskoe Selo, 1 November 1853). The fact that the Turks were the first to declare war made many historians see Stratford Canning – the British ambassador to the Porte – as the "instigator" of that war gesture. In fact, by occupying the Principalities, Russia provoked the war.

constituée en jury a prononcé solennellement son verdict sur des prétentions et sur des actes dont aucune apologie /.../ ne peut plus maintenant transformer le caractère")[108]. France and Great Britain, *allied* in 1854 and associating with Sardinia, would act militarily in a conflict proving to be more in the general interest of Europe than to solve the Eastern Question ("*The Crimean War was fought for the sake of Europe rather than for the Eastern Question; it was fought against Russia, not in favour of Turkey*")[109].

The "major German powers" also decided to take diplomatic action[110]. Austria was more determined and, based on the Convention of Boyadji Köy[111], with the Porte concluded in June 1854, occupied the Romanian Principalities militarily, thus closing the prospect of continuing the war waged by the *allies* against Russia at the Lower Danube. The British especially wanted to be connected with primary military operations towards the Baltic Sea and from Central Europe towards Poland[112]. The primary theatre of war operations was "moved" to Crimea. Austria, although always supervised, even hindered by Prussia by invoking German interests[113], took advantage of conferences that it chaired in Vienna, attended by all the parties to the Eastern conflict, and initiated the foundations of the peace, i.e., "the four points" (*les quatre articles de foi du credo diplomatique européen*)[114]: the replacement of the Russian protectorate by a collective guarantee of the European powers on the Principalities, the freedom of navigation on the Danube and at its mouths, the revision of the Convention of 13 July 1841 by imposing the neutralisation of the Black Sea, Russia's waiver of its claim to a religious protectorate over the Orthodox Christian subjects of the Sultan, to whom the latter would bequeath an "act of privileges assuring religious freedoms"[115]. Entitled by such diplomatic success, Austria joined

---

[108] Kauffmann, *op. cit.*, p. 86 (Drouyn de Lhuys, *Note circulaire*, 5 March 1854); *Acte şi documente*, vol. II, p. 397–400, for the same entire document.

[109] A. J. P. Taylor, *op. cit*., p. 61.

[110] Austria and Prussia concluded an offensive and defensive alliance, indicating – among others – the Danube as "a river of German interest"; *Acte şi documente*, vol. II, p. 429–431 (The Treaty between Austria and Prussia, Berlin, 20 April 1854), 431–433 (Addendum to the Austro-Prussia Treaty). The two signatory parties undertook to report their positions depending on the "German interests".

[111] *Ibidem*, p. 459 et sqq. (The Convention between Austria and the Sublime Porte, Boyadji Köy, 14 June 1854).

[112] Pierre Renouvin, *op. cit.*, vol. V of the synthesis cited, p. 294 et sqq.

[113] Worried of Austria placing it "*à la porte de l'Europe*", Prussia threatened to place Austria "*à la porte de l'Allemagne*", using a policy "*du sabot pour enrayer les idées belliqueuses de l'Autriche*", according to Bismarck, in that period a Prussian representative in the German Diet of Bamberg; Paul Henry, *Napoléon III et les peuples*, Clermont-Ferrand, 1943, p. 39 et sqq.

[114] Louis Thouvenel, *Pages de l'histoire du Second Empire. D'après les papiers de M. Thouvenel*, Paris, 1903, p. 9; see also L. Boicu, *Geneza "chestiunii române*", p. 130.

[115] "L'Autriche, la France et la Grande-Bretagne se sont, en même temps que la Prusse, engagées à rechercher les moyens de rattacher l'existence de l'Empire Ottoman à l'équilibre général de l'Europe, que les trois puissances pensent également que les rapports de la Sublime-Porte avec la cour impériale de Russie ne pourraient pas être rétablis sur des bases solides et durables: 1. Si le protectorat exercé jusqu'à présent par la cour impériale de Russie, sur les Principautés de Valachie, de Moldavie et de Serbie ne cesse pas à l'avenir, et si les privilèges accordés par les Sultans à ces provinces dépendantes de leur Empire ne sont pas placés sous la garantie collective des Puissances, en vertu d'un arrangement à conclure avec la Sublime-Porte et dont les dispositions régleraient en même temps toutes les questions

the alliance against Russia on 2 December 1854 and, along with France and Great Britain, signed the memorandum of 28 December the same year, by which the "four points of peace" were communicated to the Petersburg cabinet. The Austrian request paved the way for the peace conference, reunited in Vienna in the first part of 1855. Russia's refusal to accept the revision of the Convention of 13 July 1841 in a way unfavourable to its interests led to the end of the conference held while the fighting in Crimea continued[116]. The fall of Sevastopol on 8 September 1855 and the risk of military confrontation deep in its territories made Russia accept the new *ultimatum* of 16 December 1855, also issued by Austria[117], which included, in addition to the four points mentioned above, an additional one imposed by the British, under the title of *particular* conditions and intended to orient future peace negotiations on grounds beyond the "Eastern" constraints of an essentially *European* conflict. The Paris Peace Congress would determine how much these constraints would be waivered.

The Romanian cause, through its very dates, also blamed "Eastern" constraints after being admitted – with revolutionary arguments in 1848–1849 – in building a Europe of nation-states. During the conflict of 1853–1856, political-diplomatic reasons led to its admission as the first item on the agenda of the concert of the great powers. However, such an admission would bear the implications of the fundamental tension between the European meaning of the conflict mentioned above and its development on the limited field of the Eastern question; hence, the initial orientation of the "foundations of peace" following reference points on the same issue. Austria's role in that orientation was, of course, significant. The Prussian circumspections towards the confrontation with Russia also played a role[118], as did the French

---

de détail; 2. Si la navigation du Danube à ses embouchures n'est point délivrée de toute entrave, et soumise à l'application des principes consacrés par les actes du Congrès de Vienne; 3. Si le traité du 13 juillet 1841 n'est pas révisé de concert par toutes les hautes parties contractantes dans un intérêt de l'équilibre européen; 4. Si la Russie ne cesse de revendiquer le droit d'exercer un protectorat officiel sur les sujets de la Sublime-Porte /…/ et si la France, l'Autriche, la Grande-Bretagne, la Prusse et la Russie ne se prêtent leur mutuel concours pour obtenir de l'initiative du gouvernement ottoman la consécration et l'observation des privilèges religieux des diverses communautés chrétiennes /…/, sans qu'il en résulte aucune atteinte pour sa dignité et l'indépendance de sa couronne" (of the sultan – author's note). The arrangement concerning the "four points" was concluded using an exchange of notes; *Acte şi documente*, vol. II, p. 481 et sqq. (Westmoreland and Bourqueney to Buol, Vienna, 8 August 1854), 483 et sqq. (Buol to Westmoreland and Bourqueney, 8 August 1854). The form of 8 August 1854 of the peace bases/guarantees deserves special attention, especially the first one concerning the Principalities, which would undergo significant changes before being included in the clauses of the peace treaty of 30 March 1856.

[116] Of the 14 protocols of the Vienna Conference (15 March – 4 June 1855), the first five and partly the last clarified the positions of the powers on points 1 (concerning the Principalities) and 2 (concerning the Danube). Differences over point 3 (concerning the Straits and, by implication, the Black Sea) blocked the negotiations; *Ibidem*, p. 615–681 (Conference Protocols and adjacent documents).

[117] *Ibidem*, p. 842–844 (Buol to P. Esterhazy in Petersburg, 16 December 1855), 844–846 (Appendix: the propositions submitted to Russia, structured into five points: *Principautés Danubiennes, Danube, Mer Noire, Populations chrétiennes sujettes de la Porte, Conditions particulières* –, the last mentioning /…/ that "Les puissances belligérantes réservent le droit, qui leur appartient, de produire dans un intérêt européen des conditions particulières en plus des quatre garanties"); see also Emile de la Bédollière, *Le Congrès de Paris*, Paris, s.a., p. 4 et sqq. (Buol, *Note explicative et l'ultimatum*, 16 December 1855).

[118] *Wie muss Preussen sich zur orientalischen Frage stellen*, von einen alten Staatsmann, Leipzig, 1854.

hesitation in following – after the fall of Sevastopol – the British plan for the total defeat of the great Northern court so that it was forced to make considerable territorial concessions to the legitimate owners on a vast strategic alignment, including Finland, Poland and even the whole of Bessarabia[119]. To a certain extent, the death of Emperor Nicholas I – succeeded on the throne by Alexander II, from whose declared best intentions for the peace of Europe would flow to the courts of the brother monarchs – also played a part in restricting the meaning of the peace foundations, especially involving conditions of European interest. The "first foundation" or "first point" concerning the Principalities also incurred the narrowing of meanings[120]. Compared with the meanings given to that point on 8 August 1854 in the exchange of letters/notes between the Austrian Chancellor Buol and the British (Westmoreland) and French (Bourqueney) ambassadors in Vienna, Buol's ultimatum note of 16 December 1855 to the Russian cabinet restrictively envisaged that the great Northern court would no longer exercise "*aucun droit particulier ou exclusif de protection ou d'ingérence dans les affaires intérieures des Principautés Danubiennes*". They would preserve "*leurs privilèges et immunités, sous la suzeraineté de la Porte*" and acquire "*une organisation intérieure conforme aux besoins et aux vœux des populations*", provided by the sultan, "*de concert avec les puissances contractantes*". The act intended to bring the prospect of the peace congress nearer no longer expressly mentioned the collective guarantee of the European powers, ensuring the Principalities their status by a "*système défensif*", convened with the Porte, "*réclamé par la situation géographique*"[121].

The reasons for restricting the meaning of "basis" ("guarantee" or "point") were revealed as early as the Vienna Conference (15 March – 4 June 1855). Then and there, the representatives of the *Allied Powers* (i.e., Austria, France, and Great Britain), signatories of the Treaty of 2 December 1854, along with those of the Ottoman Porte, gave the new head of the Russian Foreign Office, Gorchakov (accompanied by Titov, the former ambassador of the Orthodox power to Constantinople) a "trial run" of European diplomacy. At the very first meeting, on 15 March, Buol – chairman of the diplomatic forum – presented the peace "foundations" or "guarantees" as agreed, in their form and content, in Vienna on 8 August the previous year[122]. At that first meeting of the conference, France and Great Britain were equally determined – through Ambassador Bourqueney, Secretary of State John Russell, and Ambassador Westmoreland – to use the "particular conditions, in the European interest, over and above the four guarantees", so that the establishment of peace would exceed "Eastern" constraints[123]. After the Porte's representative, Aarifi Effendi noted that any "conditions" of the type indicated above

[119] The British plan involved, in military terms, the conquest by the allied of Kronstadt in the Baltic Sea, the final destruction of Russia's Black Sea power and the independence of Circassia; Paul Henry, *op. cit.*, p. 45.

[120] *Acte şi documente*, vol. II, p. 603 et sqq. (the manifesto of Alexander I, 2 March 1855), 604–607 (The Appeal of Russia's Holy Synod, 2 March 1855).

[121] *Ibidem,* vol. II, p. 844.

[122] *Ibidem,* p. 616 et sqq. (Protocol No. 1 of 15 March 1855).

[123] *Ibidem,* p. 617 et sqq., doc. cit.

had to respond, as a matter of priority, to the "requirement" of observing the integrity and independence of the Ottoman Empire. Hence, Buol, also conforming to that "requirement", made known Austria's position of limiting the object of the Conference "only to the four guarantees"[124]. Gorchakov and Titov noted the inadvertence of the word protectorate, which, they claimed, was not included – contrary to the documentary evidence produced or subscribed to by the great Northern court, especially during the years 1826–1834 – in the Russo-Turkish treaties or the "organic statute" of the Principalities of Moldavia and Wallachia[125]. Bourqueney's proposal – without including the text of the Russo-Ottoman stipulations of Akkerman (1826) and Adrianople (1829) or the Organic Statute reigns of Moldavia and Wallachia – at least tacitly consented to by John Russell, to substitute the word "protectorate" for the word "protection". ("*M. le baron de Bourqueney, tout en proposant de substituer au mot «protectorat» à celui de «protection»…*")[126] allowed a significantly mitigated wording of the beginning of the first point[127] than that Austria, France, and Great Britain agreed on 8 August 1854. The new date no longer mentioned the end of the Russian protectorate and its "substitution" by the guarantee of the European powers[128].

The French ambassador's proposal paved the way for Gorchakov's "conference artifice", which he hoped would attract diplomatic confirmation of the fruit of Russian influence on the Romanian Principalities, the Organic Statute, and even, more likely, undermine the Franco-British alliance. According to the Russian Foreign Office head, it was preferable for the negotiating powers not to be concerned so much with the "*status quo* of the privileges" granted to the Principalities as with "improving their internal organisation". It was based, for Moldavia and Wallachia, on the Organic Statute, which also differentiated, per the same opinion, the state of the two Principalities from that of Serbia[129]. There was almost no gap between such an opinion to the observation of the same Gorchakov that Prussia's absence at the conference eroded the use, at least for the moment, of the phrase "collective guarantee of the powers", five *de jure*, signatories of the Convention of July 13, 1841, and only four "present". The Sublime Porte was the suzerain power and completed the entity "of the contracting parties"[130]. Sensing the finality of the Russian diplomacy (i.e., to reappropriate the initiative of the "solutions" in the

[124] *Ibidem,* p. 618 et sqq.

[125] "Les plénipotentiaires russes ont objecté à l'emploi du mot «protectorat» appliqué aux rapports de la Russie avec les Principautés, puisque ce mot ne se trouvait dans aucun traité de la Russie avec la Sublime Porte. Il a été constaté, d'autre part, que le mot «protectorat» ne s'en rencontrait pas moins dans le statut organique, ainsi que dans de nombreux documents émanés des chancelleries russes"; *Ibidem,* p. 619.

[126] *Ibidem*.

[127] *Ibidem,* p. 620 (Appendix to the Protocol of 15 March, a text presented during the conference by Prokesch-Osten, the Austrian ambassador to the Porte).

[128] "Les Principautés Danubiennes de Moldavie, Valachie et Serbie continueront à relever de la Sublime Porte en vertu des anciennes capitulations et Hauts Impériaux en vigueur. Aucune protection exclusive ne sera exercée dorénavant sur ces provinces"; *Ibidem,* p. 620.

[129] *Ibidem,* p. 621 et sqq. (Protocol No. 2 of 17 March 1855).

[130] *Ibidem,* p. 622.

question of the Principalities), the representatives of France and Great Britain promptly replied, considering, like Buol, Prussia as a participant in the negotiations and regretting its momentary absence, although it had been invited to the conference by the organising party, Austria[131]. As for improving the internal organisation of the Principalities, John Russell concluded firmly that the initiative lay with the Sublime Porte, which was required to approach the opinion *of the guaranteeing powers*[132]. Russia's countering conference artifices and its objections to the *European* formulation of points/guarantees 2 and 3, relating to the Danube and the revision of the Convention of 13 July 1841, even in the drastic reduction of the war fleets on the Black Sea, would gain strength with the arrival in Vienna of the French Drouyn de Lhuys and Ottoman Aali Pasha (foreign ministers) to attend the negotiations[133]. Meanwhile, instructed from Paris, Bourqueney submitted to the conference – on 26 March – a *memorandum* marking the formal recognition or registration by a diplomatic forum of the Romanian question to the significance of a *European* one[134]. The French ambassador in Vienna and plenipotentiary, present at the conference, revealed the position of the Second Empire to settle the Romanian question by uniting the Principalities of Moldavia and Wallachia under a foreign prince[135]. They aimed at a radical change of direction for the development of the first item on the great political agenda.

The French *memorandum* not only surprised the other negotiating parties but also incited a relatively dissonant disposition of their stances towards a national solution to the Romanian question. Great Britain, through John Russell and Westmoreland, did not dispute the desirability *per se* of the proposals contained in the French documents; however, its position related primarily to the principle that the initiative for any improvement of the Principalities lay with the Porte. Austria, through Buol, also referred to that principle concerning the Porte's initiative. On its

---

[131] *Ibidem*, p. 622 et sqq.

[132] *Ibidem*, p. 623.

[133] *Ibidem*, p. 646 (Protocol No. 9 of 9 April 1855).

[134] *Ibidem*, p. 641–643 (Bourqueney, *Memorandum*, Appendix to the Protocol No. 6 of 26 March 1855); Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 133–135.

[135] "D'après le texte même des notes de Vienne et de l'interprétation qui leur a été donné d'un commun accord, la pensée des trois cabinets alliés a été, non seulement de soustraire le territoire des Principautés à une influence qui s'y exerçait exclusivement, mais aussi d'en faire une sorte de barrière naturelle qu'elle ne puisse plus désormais franchir pour menacer l'Empire Ottoman au cœur même. Parmi les combinaisons qui se présentent pour assurer à la Moldavie et à la Valachie une consistance et une force suffisantes, la première nous paraît devoir être l'union en une seule des deux Principautés. Il n'est pas nécessaire d'insister sur ce que la nature a fait pour faciliter cette union, sur l'identité de la langue, des mœurs, des lois et des intérêts. Le vœu de deux provinces cet égard se présente conforme aux convenances des gouvernements alliés /…/. Les mêmes considérations qui doivent faire désirer que la Moldavie et la Valachie soient placées sous un même gouvernement, demandent que ce gouvernement possède toutes les conditions de force et de durée, et un système se rapprochant le plus possible de la forme monarchique répondrait seule complètement au but que l'on se propose /…/. Ou l'on se bornerait pour le moment à proclamer le principe de l'hérédité, en conférant la souveraineté à titre conventionnel à un prince du pays, dont la Porte se réservait d'apprécier dans un temps donné le dévouement et les titres. Ou bien (et cette mesure serait peut-être la meilleure) on trancherait des maintenant la question en faisant appel à un prince d'une des familles régnantes de l'Europe"; *Acte şi documente*, vol. II, p. 641 et sqq. (Bourqueney, *Memorandum*).

side, Russia – through Gorchakov – adhered strictly to the letter and spirit of the "conference development of the first peace foundation" from a defensive perspective[136]. To avert an impasse of agreement "on most of what pertained to the purpose of the conference", Drouyn de Lhuys had to invoke – using an inspired reference to the reasons for the treaty of 2 December 1854 – the mutual undertaking of the Allies, not to conclude any engagement with Russia before joint deliberating[137]. John Russell welcomed and even reinforced this aspect by recalling that the dangers threatening the Sultan's Empire came only from Russia[138]. Recognising the dangers posed by Russia to the Ottoman Empire and, above all, to Europe as a whole was also a prerequisite for admitting the High Porte to the advantages of the agreement established by public law between the States of Europe[139], an admission which risked remaining mere talk without the provision of a system of active guarantees.

Beyond its capacity as a formal act of conference, the French *memorandum* of 26 March had the gift of revealing Emperor Napoleon and his cabinet's genuine political program in the Romanian question. It was a programme that would serve as a vital reference point for the recognition by contemporaries of the events and, in time, by historians of the validity of France's commitment to promoting *the principle of nationalities*, likely to lead to a content-based transformation of Europe's political-territorial state. This transformation involved the intersection of the Emperor's projects with those of the conspirators, many of whom endured exile or the sufferings of an activity condemned to take place "in the underground of public life" due to the guilt of having been leaders or actors in the Revolutions of 1848. After having blamed, in 1851-1852, the blocking of the prospect of a new "European revolution", the exiled Romanian forty-eighters knew and could become very active when the conflict broke out "in the East". Under the Russian occupation of the Principalities, again under cover of words reminiscent of the "holy cause", the generous "protection of the Orthodox kingdom"[140], and of complicating the situation of Princes Barbu Ştirbey and Grigore Al. Ghica[141], the exiled Romanian forty-eighters had the mission of uniting their protests with those of the European political and journalistic circles. Although seriously divided, marked by the grudges held against each other since the time of the 1848 Revolution, the Romanian exiled either produced and subsidised press articles and brochures or tried to make room for armed action alongside the Turks and their Western allies at the Lower Danube, as did exponents of other "nationalities", such as the Poles, to the great concern of Emperor

[136] *Ibidem*, p. 638 et sqq. (Protocol No. 6 of 26 March 1855).

[137] *Ibidem*, p. 649 (Protocol No. 10 of 17 April 1855).

[138] *Ibidem*, p. 659 (Protocol No. 12 of 21 April 1855).

[139] *Ibidem*, p. 680 (Appendix to the Protocol No. 14 of 4 June 1855).

[140] *Ibidem*, p. 133 et sqq. (Russian memorandum concerning the French protectorate over the Latins/Catholics in the Ottoman Empire, document attached to the note of G. H. Seymour to Clarendon, 17 June 1853), 145 et sqq. (Manifesto of Emperor Nicholas I, 14/26 June 1853), 149 et sqq. (Proclamation of Prince Mikhail D. Gorchakov, commander of Russian troops, to the inhabitants of Moldavia and Wallachia, Sculeni, 1 July 1853), 150–155 (Al. Gorchakov, Circular to the Diplomatic Missions of Russia, 20 June/2 July 1853).

[141] *Ibidem*, p. 146 et sqq., 160 et sqq. (Gr. Al. Ghica to Reşid Pasha, Iaşi, 18/30 June and 25 June/7 July 1853).

Nicholas I himself ("*Enrôlant dans les rangs de son armée les révolutionnaires de tous les pays, la Porte vient de commencer les hostilités sur le Danube. La Russie est provoquée au combat*")[142]. The course of events, even after the Russians evacuated the Principalities, occupied by the Austrians since June 1854, as described in an exemplary historiographical manner by Leonid Boicu[143], increased the auspices of recognising the Romanian action, carried out primarily by the exiled in the name of the national cause[144]. The Poles' chances of saving their national cause depended perhaps too much on the eventuality of military operations by the Western allies in the Euro-central direction[145]. The Hungarian "conspirators" also linked their chances of conducting national actions during the Crimean War to the same eventuality[146]. The Orthodox Christian peoples of the southern Danube became much confused, oscillating between historical resentment towards the Turks and debts of gratitude towards the Russians[147]. Serbia, politically attracted at one time by the possibility of being a war ally of Austria, despite the "popular" desire to be on Russia's side[148], would count too little as part of the movement of nationalities so that European diplomacy, Napoleon III's "projects" or those of the "conspirators" would perceive it beyond as more than a certain status as a vassal principality of the Porte and aspiring to a European guarantee. Whereas Romanians – in exile and increasingly clearly in 1855-1856 those "at home"[149] – understood that, precisely because the policy led by Napoleon III intersected with "the conspirators' projects", the question of the Principalities would be promoted to *a national cause*, prompting a "European solution".

---

[142] *Ibidem*, p. 277 et sqq. (the Manifesto of Emperor Nicholas I, Tarskoe Selo, 20 October/ 1 November 1853).

[143] L. Boicu, *Austria şi Principatele Române, passim*.

[144] Besides the studies penned by Al. Marcu, N. Corivan, cited above, see Cornelia Bodea, *Curente şi opinii în sânul emigranţilor de la 1848. Memoriile colonelului Nicolae Pleşoianu*, in "Studia et Acta Musei Nicolae Bălceascu", Bălceşti pe Topolog, 1971, p. 376–402; Idem, *Préparatifs roumains pour une nouvelle révolution après 1848*, in "Nouvelles Etudes d'Histoire", nr. 2, 1980, p. 39–55; Dan Berindei, *Les Roumains et Giuseppe Mazzini*, in "Revue Roumaine d'Histoire", XXIV, 1985, issue 4, p. 323–335; Valeriu Stan, *Aspecte ale luptei revoluţionarilor paşoptişti exilaţi pentru unirea Principatelor (1853–1857)* (I), in "Revista istorică", new series, tom V, 1994, issues 5–6, p. 387–406; Raluca Tomi, "*Europa naţionalităţilor" între revoluţie şi război: cazul românilor şi italienilor*, in the vol. *Războiul Crimeii. 150 de ani de la încheiere*, p. 57–76; Mihai Cojocariu, *Exilul politic de după 1848 şi "chestiunea română": din perspectiva lui Dimitrie Bolintineanu*, in Idem, *Zimbrul şi Vulturul. Cercetări privitoare la unirea Principatelor*, Iaşi, 2010, p. 11–19 etc.

[145] Joseph Reitzenheim, *La Pologne parmi les Slaves et ses rapports avec la question d'Orient*, Paris, 1854; S. Lukasik, *Relaţiunile lui Mihail Czajkowski – Sadyk Paşa cu românii*, in "Revista istorică română", Bucureşti, 1932, vol. II, fasc. I, p. 191 et sqq.; Raluca Tomi, *op. cit.*, in loc. cit., p. 60 et sqq., 68.

[146] Klapka, *Guerre d'Orient en 1853 et 1854. Esquisse historique et critique. Des campagnes sur le Danube, en Asie et en Crimée, avec un coup d'œil sur les éventualités prochaines*, Geneva, 1855; Raluca Tomi, *op. cit.*, in loc. cit., p. 68 et sqq.

[147] J. Kofas, *International and Domestic Politics in Greece during the Crimean War*, New York, 1980; Constantin Velichi, *România şi renaşterea bulgară*, Bucureşti, 1980, p. 198–202; Čedomir Antić, *Neutrality as Independence. Great Britain, Serbia and the Crimean War*, Belgrade, 2007, p. 34–104.

[148] Čedomir Antić, *op. cit.*, p. 34–104.

[149] Dan Berindei, *Epoca Unirii*, Bucureşti, 1979, p. 29–50; Mihai Cojocariu, *Partida naţională şi constituirea statului român (1856–1859)*, Iaşi, 1994, p. 25–39.

The Romanian and the *Italian cause* would be included in the "priority projects" of Emperor Napoleon[150]; the first also benefitted from a *à la française* development of the first "guarantee" or "foundation" for the peace intended to put an end to the conflict that broke out in 1853; the second also from a "traditional Bonapartist concern" for the fate of the Peninsula, a concern encouraged by the commitment of Sardinian troops to the Crimean theatre of operations[151]. The president who became emperor supported the national causes, also dictated by the calculation that – for the emergence of the "new Europe" – France had a more consolidated position as a Great Nation; thus, the emperor could not really lead such policy openly, following a diplomatic path. As far as possible, that policy supported *the Romanian cause* until around 1866. Some inconsistencies of verbiage or attitude, attested in documents[152], corresponded to powerful, pragmatic reasons or calculations. For over a decade (1855-1856), France was – as many historians have shown [153] – the promoter of the primary European solutions to "the Romanian question". In supporting or encouraging the *faits accomplis* by the Romanians, Napoleon III's policy, however, followed mainly secret ways of meeting with the "conspirators' acts". There were also frequent disagreements between France's *official policy* and the Emperor's *secret policy*; the latter was beneficial to the "movement of nationalities" but also the source of reactions from the other great powers, notably the conservative ones. The foreign policy of the Second Empire has also given rise to contemporary opinions and historiographical reflections from *pro and con*[154], alternating perspectives, captivating in their own right but not always closely connected to the deep underlying causes of a spectacular factuality.

Ultimately, not only at the expense of France's policy but also at the expense of any other great power with positions on the Romanian question, historians revealed manipulative and incongruous procedures. Great Britain's policy was also, as a rule, presented in distinct phases: one from 1854–1855 with approximations to

---

[150] Paul Henry, *op. cit*., *passim*.

[151] Ennio di Nolfo, *Questione italiana e questione dei Principati nell azione de conte di Cavour al Congresso di Parigi (1856)*, in "Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» − Iaşi", section III, Istorie [History], fasc. 2, Iaşi, 1973, p. 183–197; Gh. Platon, *Le problème roumain dans la politique européenne, dans les années de la lutte pour l'union (1856–1859)*, in "Revue Roumaine d'Histoire", XIV, 1975, nr. 1, p. 373–380.

[152] *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VI, *Corespondenţă diplomatică franceză (1856–1859)*, collection by Grigore Chiriţă, Valentina Costake, Emilia Poştăriţă, Bucureşti, 1980.

[153] Selectively: N. Iorga, *Unirea Principatelor (1859) povestită românilor*, Vălenii de Munte, 1909; Idem, *Partea lui Napoleon III în Unirea Principatelor*, Bucureşti, 1915; Marcel Emerit, *Victor Place et la politique française en Roumanie à l'époque de l'Union*, Bucureşti, 1931; Nicolae Corivan, *La politica orientale di Napoleone III e l'unione dei Principati Romeni*, Iaşi, 1937; L. Boicu, *Diplomaţia europeană şi cauza română, 1856–1859*, Iaşi, 1978; Iulian Oncescu, *România în politica orientală a Franţei (1866–1878)*, Târgovişte, 2007, p. 20–147; *Napoleon al III-lea şi Principatele Române*, ed. David Guillet, Emmanuel Starcky, Marie Lionnet, Roxana Teodorescu, Bucureşti, 2008; Dan Berindei, *Congresul şi tratatul de la Paris (1856). O "radiografie" şi un bilanţ*, in Idem, *Constituirea României moderne. 150 de ani de la Unirea Principatelor*, Bucureşti, 2009, p. 41–60; Dumitru Ivănescu, *La France et la création de l'Etat national roumain moderne*, in *La politique extérieure de Napoléon III*, ed. Gabriel Leanca, Paris, 2011, p. 127–135.

[154] Lucian Boia, *Napoleon III cel neiubit*, Bucureşti, 2008, p. 11–65.

the position of France; another from 1856-1858 dedicated to or conforming to the dogma of respect for the integrity and independence of the Ottoman Empire; and a third from 1859-1866 of diplomatic subscription to the *faits accomplis* by the Romanians[155]. The opinion that Great Britain was during the years 1856–1858 an anti-unionist power, along with Austria and the Ottoman Empire, gained historiographical adherence, in contradiction with the evidence of the United Kingdom's unhesitant adherence, after 1858, to diplomatic acts of recognising the Romanian national achievements. Russia's conference diplomacy of 1856–1858 – supporting France's position on the Romanian question – was in flagrant contradiction with the policy of the great Northern court after 1860, and more clearly after 1863, of undermining Romanian unity[156]. In fact, Russia's rallying to France's position in the Romanian question was dissimulative due to the consideration – hardly concealed by the diplomacy of the Orthodox court – of avoiding the position of a defeated power on which the victors would impose all the peace conditions. In addition, preventing that position depended primarily on breaking the Franco-British alliance before the peace congress, which Russian diplomacy succeeded in doing precisely by rallying, as presented above. It was, of course, a fleeting rallying action. This was the case with Britain's change of heart on its initial adherence – from the opening of the Paris Peace Forum – to the French proposal to unite the Principalities under a foreign prince. The change of heart occurred as soon as the United Kingdom diplomacy noted that Russian diplomacy supported that proposal (more precisely, only its first half). However, time would confirm a favourable position for the Romanian cause on the part of Great Britain from the moment when the acts of the Union of the Principalities met the requirement of exercising public will. On the other hand, once the reason considered in 1856-1860 ceased to matter, Russia's policy would be much against progress concerning the establishment of the modern Romanian state[157], which necessarily implied its exit from the political geography of the "great Northern court" and its inclusion among the entities of the "new Europe".

---

[155] Selectively: Harold Temperley, *The Union of Romania in the Private Letters of Palmerston, Clarendon, and Cowley, 1855–1857*, Bucureşti, 1937 (excerpt from "Revue historique du sud-est européen", 1937, issues 7–9); Beatrice Marinescu, *Romanian-British Political Relations 1848–1877*, Bucureşti, 1983, p. 44–189; Tudor Duzinschi, *Marea Britanie şi "chestiunea română" (1855–1859)*, in the vol. *Toţi în unu: Unirea Principatelor la 150 de ani*, ed. Dumitru Ivănescu, Dumitru Vitcu, Iaşi, 2009, p. 225–250; Diana Dumitru, *Marea Britanie şi Unirea Principatelor Române (1856–1859)*, Chişinău, 2010, p. 7–23, for historiographic reference points. Documentary publications greatly facilitated the study of Great Britain's policy in the Romanian question: *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. VII, *Corespondenţă diplomatică engleză (1856–1859)*, collection by Valentina Costake, Beatrice Marinescu, Valeriu Stan, Bucureşti, 1984.

[156] Selectively: Barbara Jelavich, *Russia and the Romanian National Cause, 1858–1859*, Indiana U.P., 1959; eadem, *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821–1878*, Cambridge, 1984; V. N. Vinogradov, *Rossija i obiedinenie Rumynskih Knjažestv*, Moscow, 1961; Marian Stroia, *Rusia şi românii de la Războiul Crimeii la Unirea Principatelor. Sinteza unei atitudini*, în *Războiul Crimeii. 150 de ani de la încheiere*, p. 77–98.

[157] The excellent study penned by Mihail Dimitrie Sturdza, *La Russie et la désunion des Principautés Roumaines, 1864–1866*, in "Cahiers du monde russe et soviétique", vol. XII, Paris, 1971, p. 247–285; see also Ion Varta, *Unirea Principatelor Române (1855–1859). Documente inedite din arhivele din Federaţia Rusă, Ucraina şi R. Moldova*, Chişinău, 2005.

Anti-Unionist reasons were apparent from that time in the case of Austria's position, hence its criticism by the supporters of the national cause[158]. The position of the Habsburg Empire was, however, at one point guided by the favourable opportunity of replacing Russian influence on the Principalities, an opportunity tacitly accepted by the Turks and the British[159]. Sardinia was deliberately pro-Union, not only as supporting France[160]; after 1856, Prussia detached from the condescension of the Hohenzollerns towards the Romanovs and was concerned with achieving the German national project, which presupposed the undermining of Austria's presidency over the Confederation. After trying to adopt an equidistant position towards the belligerent powers in 1854–1856 but subscribing with Austria to German interests in the Lower Danube[161], Prussia would participate, from the Paris Congress onwards, in most deliberations of European diplomacy on the Romanian question. From "von Manteuffel's policy"[162] of 1853–1858, Prussia – through "von Schleinitz's policy" – grew closer to France's stance concerning the Principalities in 1858–1860[163]. From an all-encompassing perspective, the positions of the great powers on the Romanian question appear, as I have already mentioned, to be arranged not on rigid coordinates by the variables of their particular interests, concerned with the evolution of general affairs[164]. Even concerning that question or *cause*, the acts of the Concert of Europe hardly resounded in 1815[165], entailing a new reorchestration of the interpretive ensemble of the great powers, with France in the

---

[158] *De la neutralité de l'Autriche dans la guerre d'Orient*, Paris, 1853; I. C. Brătianu, *Mémoire sur l'Empire d'Autriche dans la question d'Orient*, Paris, 1855.

[159] L. Boicu, *Austria şi Principatele Române*, p. 315–409; Mihai-Ştefan Ceauşu, *Les Principautés Roumaines dans les relations franco-autrichiennes (1853–1859)*, in *La politique extérieure de Napoléon III*, p. 43–54.

[160] Carlo Santonocito, *Il contributo della diplomazia e del governo piemontese alla causa dell' unita romena*, Napoli, 1964; Nicolae Corivan, *Les étapes de la politique du Royaume de Sardaigne concernant l'Union des Principautés (1856–1859)*, in "Revue Roumaine d'Histoire", 1968, nr. 4, p. 526–541.

[161] *Wie muss Preussen, passim*.

[162] *Preussens auswärtige Politik, unveröffentlichte Dokumente aus dem Nachlasse des Ministerpräsidenten Otto von Manteuffel, 1853–1858*, hrsg. Heinrich von Poschinger, vol. I–III, Berlin, 1902.

[163] *Die auswärtige Politik Preussens. 1858–1871. Diplomatische Aktenstücke*, hrsg. E. Brandenburg, O. Hoetzsch, H. Oncken, vol. I–III, Berlin, 1932–1945 (for all the ten volumes, in 11 tomes, of the collection); selectively: Ştefan Tătărescu, *Contribuţii germane la Unirea Principatelor. Relatările baronului von Richtofen, trimis extraordinar al regelui Prusiei în Comisia europeană pentru Principate (1856–1857)*, Bucureşti, 1939; Stela Mărieş, *Die preussische Diplomatie und die Vereinigung der rumänische Fürstentümer. Bemerkungen aufgrund unveröffentlichter deutscher Unterlagen*, in "Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»", Iaşi, t. XVIII, 1981, p. 35–67; Klaus Heitmann, *Oglinzi paralele. Studii de imagologie româno-germană*, Bucureşti, 1996, p. 35–79.

[164] T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaţionale, 1856–1866*, translation from English by Alice Bădescu, București, 1940; Andrei Oţetea, *Marile puteri şi Unirea Principatelor*, în *Omagiu lui Ioan Lupaş*, București, 1943, p. 667–679; Leonid Boicu, *Diplomaţia europeană şi cauza română*; Nicolae Corivan, *Relaţiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, București, 1984; Gheorghe Cliveti, *România şi puterile garante, 1856–1878*, Iaşi, 1988; Dan Berindei, *Diplomaţia românească modernă de la începuturi la proclamarea independenţei de stat*, p. 101–152 etc.

[165] P. W. Schroeder, *Austria, Great Britain and the Crimean War – The Destruction of the European Concert*, London, 1972.

leading position[166]. In the following lines, I dwell not so much on the entire political-diplomatic developments concerning the Romanian question of the Unification era as on certain aspects, such as the collective guarantee of the great powers, the relationship between the acts of energy of the Romanians and the deliberations of the great powers, under the auspices of their Concert.

The development of the first point regarding the Romanian question gained momentum at the Peace Forum from February to April 1856. It would be superfluous to dwell on the Paris Peace Congress proceedings[167] and the Romanian question's place in it[168], given the attention paid to it in the literature since many details have become well-known. However, I believe that, although it was not entirely overlooked, greater attention should have been paid to the effect of how things were pushed towards peace conclusion on the issues put up for debate in Congress. The data shows that it was not the result of decisive military successes by the Allied. The fall of Sevastopol (8 September 1855), without equating to the total defeat of Russia[169], minimised the possibility of continuing military operations in the East[170]. However, given that weapons were not decisive, the path towards peace conclusion necessarily involved "mutual concessions"[171], thus meeting to a low extent the requirement "*de dompter la Révolution sans le secours de la Russie et de contenir la Russie sans le secours de la Révolution*"[172]. The great powers, displaying a *non possumus* concerning essential issues such as the national ones, hurried to contract a peace "*honorable pour tous et humiliante pour personne*"[173] whose primary condition was to compromise, synthesised by Bourqueney in the following words: "*quand on lit le traité de Paris /.../ on se demande quel est le vainqueur*"[174].

The policy of "mutual concessions" around and during the proceedings of the peace congress was also reflected in several significant changes in the design of the "first point". The term *protectorate* applied to Russia's position towards the Principalities was no longer inserted in the text, but that of *protection*[175]. The phrasing "privileges and immunities granted by sultans" was no longer featured,

---

[166] William E. Echard, *Napoleon III and the Concert of Europe*, Baton Rouge – Louisiana and London, 2010, p. 46–91; Gh. Cliveti, *Concertul european. Un experiment în relaţiile internaţionale din secolul XIX*, Bucureşti, 2006, p. 771–776.

[167] Edouard Goudron, *op. cit.*; Gaston de Monicault, *La question d'Orient. Le traité de Paris et ses suites, 1856–1871*, Paris, 1898; H. Temperley, *The Treaty of Paris and its Execution*, in loc. cit.

[168] H. Temperley, *The Union of Roumanian Principalities*, in loc. cit., p. 218–242; V. N. Vinogradov, *op. cit.*; Ennio di Nolfo, *op. cit.*; Gh. Platon, *Le problème roumain dans la politique européenne*, in loc. cit.; L. Boicu, *op. cit.*; St. Mărieş, *op. cit.*, in loc. cit., p. 35–67 etc.

[169] A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, *La Révolution*, Paris, 1891, p. 139 et sqq.

[170] *Ibidem.*

[171] Emile de la Bédollière, *op. cit.*, p. 9.

[172] L. Girard, *Révolution ou conservatisme en Europe (1856). Une polémique de la presse parisienne après la guerre de Crimée*, in *Mélanges Pierre Renouvin. Études d'histoire des relations internationales*, Paris, 1966, p. 264; Gabriel Leancă, *Roumains et Français. Images réciproques, politique et diplomatie à l'époque moderne (1829–1859)*, Iași, 2021.

[173] Fr. Charles-Roux, *op. cit.*, p. 103.

[174] *Apud* Gaston de Monicault, *op. cit.*, p. 84.

[175] *Acte şi documente*, vol. II, p. 844 et sqq. (The proposals submitted by Austria to Russia, an appendix to Buol's letter to Esterhazy, 16 December 1855).

being replaced by a new one, open to interpretation: "*les Principautés conserveront leurs privilèges et immunités, sous la suzeraineté de la Porte, et le sultan, de concert avec les puissances contractantes, accordera en outre à ces Principautés ou y confirmera une organisation intérieure conforme aux besoins et aux vœux des populations*" (author's italics). Furthermore, Austria and Great Britain, suspecting France of getting closer to Russia, enforced two new conditions on the "point" relating to the Danubian Principalities. The first condition envisaged the Principalities – in agreement with the suzerain power – adopting a defensive system called for by the geographical situation. The second condition implied that Russia, in exchange for the fortresses and territories occupied by the Allies, should consent to rectify its frontier with European Turkey in a manner consistent with the general interests[176].

For the five points – the fifth concerning the particular conditions of the powers, introduced at Britain's insistence – the peace congress could not prove, as hoped, a mere "recording chamber"[177]. Immediately after the "points" were read, there were intriguing discussions regarding the "first paragraph" of the one on the Principalities. Baron Brunnow's intervention reiterated the objections previously made by Russian diplomats at the Vienna Conference to using the term *protectorate*[178]. By replying that "the protectorate was *de facto* and in situation", Buol proved that the essential problem did not lie in agreeing on a term referring to a past reality but in seeking a phrasing likely to end to any "exclusive guarantee"[179]. In turn, Aali Pasha, in complete agreement with the Austrian plenipotentiary, after invoking that the term protectorate was inserted in the "organic statute" of the Principalities, proposed that "the cessation of any *particular protectorate* should exclude /.../ any idea of *collective protectorate*", and that "the intervention of the Powers" should be "circumscribed to a simple guarantee"[180]. As Russia raised no new objections, the congress participants agreed on assuming the collective guarantee on the Principalities. For known reasons, it would be much more challenging[181] to do the same with regard to the object of the guarantee: the "solution" that the contractors had to give to the Romanian question. Fearing that peace conclusion might be compromised[182], the contracting parties decided that a commission set up during the Congress should define only the principles of the political and administrative reorganisation of the Principalities, with the details to be worked out by another commission to convene after signing the treaty.

Drafted under the auspices of a merely circumstantial concord, the Paris Treaty inexorably presented contradictory aspects, some also related to the collective

---

[176] *Ibidem.*

[177] A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 149.

[178] *Acte şi documente*, vol. II, p. 1004 (Protocol No. 2 of the Paris Congress of 28 February 1856).

[179] *Ibidem.*

[180] *Ibidem*, p. 1005.

[181] T. W. Riker, *op. cit.*; L. Boicu, *op. cit., passim*.

[182] On the same note, Benedetti, secretary of the Paris Congress, said in a letter to L. Thouvenel: "On gagnera d'abord un traité de paix qui contiendra la solution de toutes les questions renfermés dans les *cinq* garanties, à l'exception, toutefois, de ce qui concerne les Principautés, dont on ne posera que les principes plus ou moins développés, et ce traité pourrait bien être signé…"; *apud* Louis Thouvenel, *op. cit.*, p. 248 et sqq.

guarantees assumed by the signatory powers. Thus, the preamble to the political and diplomatic act to which I refer emphasised that – to restore and consolidate peace – it was necessary to ensure "the independence and integrity of the Ottoman Empire through effective and reciprocal guarantees"[183]. However, the treaty would also stipulate unique guarantees applicable separately to the Ottoman Empire, the Romanian Principalities, and Serbia[184]. These guarantees were no longer in principle but *active*; they were also *collective*, i.e., each of them did not rely on isolated obligations of the contracting powers but on "*une seule obligation solidaire et indivise qu'elles ont contractée ensemble /…/ et qu'elles se sont engagées d'observer non seulement à son égard, mais en commun l'un envers l'autre, de sorte que chaque puissance était responsable devant les autres de toute infraction aux stipulations du traité*". Considered "*une seule obligation solidaire et indivise*", each "high court" was bound by a *joint guarantee*, and such an indivisible obligation could only be abrogated with the consent of all the contracting parties[185]. Among the guaranteed parties – Turkey, the Romanian Principalities, and Serbia – only the first was a signatory to the treaty, and, as a result, the obligations between it and the other contracting parties were largely reciprocal. On the other hand, the clauses concerning the Romanian Principalities and Serbia implied mutual obligations only for the "contracting powers"[186]. Referring to the case of the Principalities, the fact that the collective guarantee over them was stipulated separately from the one concerning the Ottoman Empire should constitute, according to the rules of public international law[187], a consecration of the sovereignty of the two Romanian states. However, let us not lose sight of another fact, namely that the great powers guaranteed – first and foremost and by the same treaty – the integrity and independence of the Ottoman Empire, of which, formally, they considered that the two "provinces" were also part. In addition to the discontent of Romanians, the treaty guaranteed them "privileges and immunities" (granted by the suzerain power), not sovereign rights. However, the separate enforcement of the collective guarantees reflected the Paris Treaty's consecration of two distinct states of affairs: on the one hand, for the Ottoman Empire and, on the other, for the Romanian Principalities, even if the latter seemed subsequent to the former. The realities determining the solution to the Romanian question in a national sense contrary to the consolidation of the position of the Ottoman Empire – reminiscent of medieval times – concerning the Principalities would inevitably impact the relationship between the two collective guarantees. Pointing out the blatant contradiction between them, Stratford Canning – an avid supporter of the "Ottoman cause" – said he would rather cut off his right hand than sign the treaty mentioned above[188].

---

[183] *Acte şi documente*, vol. II, p. 1075 (The General Peace Treaty, Paris, 30 March 1856).

[184] *Ibidem*, p. 1075–1084 (The General Peace Treaty, art. I–XXXIV).

[185] Serge Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, p. 141.

[186] The Preamble to the Peace Treaty. *Acte şi documente*, vol. II, p. 1075 et sqq.

[187] *Dictionnaire diplomatique*, publ. under the direction of A. F. Frangulis, vol. I, Paris, (f.a.), p. 947 et sqq.

[188] R. W. Seton-Watson, *Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, Paris, 1937, p. 271.

Upon analysing the Treaty articles[189], determining the "more or less developed principles" based on which the great powers had "*à s'entendre sur* /…/ *l'organisation des Principautés*"[190] during a future conference, it is apparent that the collective guarantee did not apply only to the legal framework of the relations between the two "provinces" and the Ottoman Porte but also to a privilege of the guarantors, generated by their direct involvement in settling "the Romanian question". Therefore, it was a question of guaranteeing pre-existing and new rights, legally based on the new political-diplomatic act concluded. The great powers were directly committed to the Romanian question, not only indirectly. In my opinion, it is significant that the issues related solely to the relations between the Principality and the Porte would constitute – as in the case of Serbia – the subject of consultations between the Ottoman ministers and the ambassadors of the powers in Constantinople[191]. On the contrary, the aspects of the Romanian question left "suspended" by the congress were considered the responsibility of a future conference in Paris.

As soon as the Treaty of 30 March 1856 was implemented, the contradictory aspects of the situations covered by its clauses increasingly came to light. Despite the "concord" and the "sincere desire" to respect it, each contracting party would prove a particular way of interpreting it for reasons that have been revealed[192]. Two or more powers reaching a common position on enforcing specific clauses would reflect changes in the course of events[193]. Signing a treaty which only developed some "bases" for securing "peace in the East" and the failure to heed the attempts of France, supported by Sardinia, to raise some "national questions" (Italian, Polish)[194] for purposes that were easy to see, put the "European Areopagus" in a challenging situation. It had to oversee two "orders" – one contracted in 1815 and the other in 1856 – which appeared juxtaposed rather than intertwined as parts of an organic ensemble by their legal framework. In addition, the conclusion of the convention of 15 April 1856, by which Great Britain, Austria, and France considered any infringement of the treaty of 30 March[195] to be *casus belli*, seemed likely to determine decisively a particular specificity for the conduct of the powers in Eastern questions. It was not by chance that diplomatic documents continued to contain, even more frequently than before, phrases denoting a delimitation of the conduct allowed to the powers in Eastern questions from that concerning Western questions, although all "questions" of interest were considered to fall within the competence of the Concert of Europe.

Given the above, it is clear that some severe complications could not be avoided when discussing the extension of the principles contained in the treaty, based on which the "high courts" would confirm the "definitive solution" for the

[189] An interesting analysis of the articles concerning the Romanian Principalities (XXII–XXVIII) and the treaty as a whole in A. D. Xenopol, in *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, third edition, vol. XII, p. 182–186; see also Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 17–22; Veniamin Ciobanu, *Problema orientală (1856–1923)*, Iaşi, 2009, p. 63–65.

[190] Louis Thouvenel, *op. cit*., p. 248.

[191] *Acte şi documente*, vol. II, p. 1036.

[192] L. Boicu, *1853–1866*, in *România în relaţiile internaţionale*, p. 147 et sqq.

[193] *Ibidem.*

[194] Fr. Charles-Roux, *op. cit*., p. 104 et sqq.

[195] L. Boicu, *op. cit.*, in loc. cit., p. 145.

organisation of the Principalities. In this respect, it was not only a matter of confronting the interests of the contracting powers but also expressing the wishes of the Romanians, which implied their decision on the purpose of the collective guarantee. This is particularly interesting if we bear in mind that, through the Paris Treaty, the signatory powers assumed only the obligation of the collective guarantee; its enforcement as a regime would take place once the guarantors agreed, at a future conference, on the object of the guarantee: the definitive solution to the Romanian question. Depending on the positions on the Romanian question, the attitudes of the powers towards expressing the wishes of the ad hoc divans would also ensue. Despite the intentions displayed by some powers (i.e., France, Prussia, Russia, Sardinia and, conditionally, Great Britain) to observe the free expression of Romanians, the conservative spirit, dominant in the proceedings of the peace congress, was clearly stated – in the instructions adopted on April 8, 1856, for the European commission "charged with taking cognisance of the wishes of the populations" – that the "*divanuri ad hoc*" [representative commissions] were only allowed a consultative role and only "on the reforms required by the statutes and regulations in force"[196].

As it is known, "the first, the greatest, the most general and national desires of the country" (i.e., autonomy, Union, the foreign prince, and constitutional government) would be pronounced in an atmosphere of patriotic solid effervescence domestically, which characterised the decisive years for the triumph of the Romanian cause (1856–1859)[197]. The energies of the Romanians were directed towards attaining the central objective (i.e., the Union)[198], a work upon which the realities conferred not only the content of a domestic affair but also a marked international connotation. It was not by chance that it became necessary for the Romanians to clarify their position concerning external factors. The Romanians' view in this respect was reflected in the foundation, content, and meaning of the "wishes" they would address to the "European Areopagus". As a primary foundation, Romanians invoked the "unquestionable and non-prescriptible" rights of their "nationality"[199], which should be recognised as a "political person", able to make its original "string" vibrate "in the concert of mankind"[200]. The "old rights" were also invoked, which had to be "recognised and enshrined by the collective guarantee of Europe"[201]. Regarding the

[196] *Acte şi documente,* vol. II, p. 1069. Per the instructions, the commission "étudiera l'état financier, l'assiette de l'impôt, les rapports du clergé avec l'administration, le régime des couvents, le système militaire, les développements dont il est susceptible dans une juste proportion avec les ressources financières du pays. Elle examinera le principe constitutif du pouvoir et les questions qui s'y rattachent, mais *elle ne discutera aucun système créé par le traité du 30 mars*". *Ibidem.*

[197] Dan Berindei, *Epoca Unirii*, *passim*; Leonid Boicu, *op. cit.*, in loc. cit., *passim*.

[198] Of course, it would be exaggerated to consider the unanimity of the "voices" of Romanians in favour of the Union. The question of separable manifestations, especially in Moldavia, should be studied with great discernment, without omitting some "inertias" or "provincial reluctances" but also the interference of various great powers; Mihai Cojocariu, *Partida naţională şi constituirea statului român*, p. 139-151; on the same interpretive coordinates, to be mentioned in the footnotes, Gheorghe Gabriel Cărăbuş, *Separatismul în Moldova: ideologie şi acţiune (1856–1866)*, Iaşi, 2009, who studied the issue in a monograph.

[199] *Acte şi documente,* vol. VI/1, p. 73.

[200] *Ibidem,* vol. VI/2, p. 53.

[201] *Ibidem,* vol. VI/1, p. 73.

"latter" rights, it was argued, with reference to famous names in "The Law of Nations" – from Hugo Grotius to Vattel [202] – that they must not contradict the former; otherwise, the historical and legal validity of the "old capitulations" would be infringed, and the Treaty of 30 March 1856 and the collective guarantee would become meaningless[203]. The grounds invoked justified the Romanians in conferring upon the "*ad-hoc assemblies*" the character of representative assemblies[204] despite the consultative role reserved to them by the guaranteeing powers. The ad-hoc assemblies also took on the right to decide on matters of national interest. As national representatives, it was natural for the assemblies to decide that only the "wishes" concerning the political organisation of the future Romanian state should be brought to the attention of the great powers[205]. Contrary to the appeals made by the members of the European Commission on behalf of their governments, the Wallachian ad hoc Assembly maintained its decision not to submit internal reforms to the deliberations of the guaranteeing powers to avoid infringing the right to sovereignty[206]. As for the Moldavian Assembly, for known reasons, it debated domestic issues. However, after Mihail Kogălniceanu's intervention, it was clear that no "bills" would be drafted, but only "some principles" that would govern the future organisation[207]. Consequently, we can consider that Romanians had a consistent point of view, per which the collective guarantee would relate only to the outer being of their state. Along the same line, the ad-hoc Assembly of Moldavia also raised the issue of "settling" relations with the guaranteeing powers[208]. At the same time, a similar forum in Bucharest requested that each principality be granted at least one consultative vote at the forthcoming conference in Paris[209].

---

[202] V. Boerescu, *Principatele supt punctul de vedere al echilibrului european*, in *Acte şi documente*, vol. V, p. 982–991.

[203] Idem, *La Roumanie après le traité de Paris*, Paris, 1856, in *Acte şi documente*, vol. III, p. 13–113; I. C. Brătianu, *Mémoire sur le situation de la Moldovalachie après le traité de Paris,* 1857, in *Acte şi documente*, vol. III, p. 129–179.

[204] I. Vântu and G. G. Florescu, *Unirea Principatelor în lumina actelor fundamentale şi constituţionale*, Bucureşti, 1965, p. 93 et sqq.

[205] C. Hurmuzaki said in the ad hoc assembly of Moldavia: "We are told that, by expressing only our wishes about the internal organisation, we do not infringe upon autonomy because *we do not make laws*. But I ask: if the next Congress does not agree to any of the foundations we propose, where is the independence of the national government? Where is the full freedom of legislation – the autonomy – guaranteed to us by the Treaty of Paris?" (*Acte şi documente*, vol. VI/1, p. 91).

[206] *Actul dezvoltător votului Adunării ad-hoc a Ţării Româneşti de la 9/21 octombrie 1857*, in *Acte şi documente*, vol. VI/2, p. 133–144.

[207] *Acte şi documente*, vol. VI/1, p. 96.

[208] It was requested "based on the old Capitulations and Article 25 of the Treaty of Paris" (*Ibidem*, vol. VI/1, p. 468). A. Panu, in the report presented on 20 December 1857 in the ad hoc assembly of Moldavia, invoking "the new position created for the Principalities by the collective guarantee of the powers subscribing to the Treaty of Paris", stated that "for the guarantee of the powers /.../ to be useful and relevant for the Principalities, they must be given a regular and unfailing means by which they can ask for and acquire the promised support at any given time" (*Ibidem*, p. 426).

[209] Through *Actul dezvoltător votului Adunării ad-hoc a Ţării Româneşti de la 9/21 octombrie*, in *Acte şi documente*, vol. VI/2, p. 143 et sqq. At least by refusing to submit issues concerning the internal organisation of the Principalities to the deliberations of the great powers, the Bucharest assembly proved to be more consistent than that of Iași with the national meaning of autonomy or sovereignty. In fact, the initiative of formulating the four great wishes as early as March 1857 belonged

Although they bore the stamp of their proclamation by representative forums, their "wishes" would only be "heard", not "listened to" by the guaranteeing powers. Obviously, I am referring to the collective attitude of the guarantors, not the positions with the specific accents of each power. Therefore, the International Commission's report on the Principality itself was enlightening for the profoundly conservative spirit of the collective attitude of the powers[210]. They were faced with the deepening crisis of international relations and fearful that their disputes over the Romanian question might lead to a breakdown of the concord between them and even to the outbreak of a European conflict; the great powers, as the Franco-English meetings of Osborne[211] and the Russo-French meetings of Stuttgart (1857) proved[212], kept on getting involved in the policy of mutual concessions. Under the auspices of such a policy, the Paris Conference would draft the heteroclite Convention of 19 August 1858. By its provisions, the new act, which enshrined the final agreement of the contracting parties on the organisation of the Principalities, was – at least for the issues relevant to this book – a step back from the treaty of 30 March 1856. Thus, although envisaged by the peace treaty, domestic autonomy appeared much diminished from the perspective of the law on the organisation of the Principalities (the convention), which, not conforming to the "wishes" of the Romanian representations, emanated the will of external factors (the powers), which also assumed the collective obligation to ensure its durability. The Treaty and Convention's provision on freedom of trade was also devoid of substance, considering that the Principalities did not recognise the essential attribute of such freedom: the right to negotiate and conclude trade agreements or treaties[213]. The powers of the Principalities in the

to the Wallachian supporters of the national cause. A programme of the Moldavians, dated 1/13 March 1857, signed – among others – by Șt. Catargiu, George Sturdza, P. Mavrogheni, V. Mălinescu, Anastase Panu, was far from a precise formulation of national "wishes"; *ibidem*, vol. IV, p. 40-42. The decisive step in formulating these wishes was made in Bucharest on 3/15 March; *ibidem*, p. 50 et sqq. (*Dorinţele Românilor, exprimate în Adunarea Bucureştilor*; the eight, not the four, were as follows: "1. The union of the Principalities into a single state by observing the rights of the High Porte per the old treaties; 2. The neutrality of the Principalities; 3. The observance of the rights of the Principalities, particularly their autonomy under the same treaties; 4. The heredity of the Head of State; 5. The legislative power entrusted to a public assembly, representing the interests of the whole nation; 6. The submission of foreigners residing in the Principalities to the laws of the land; 7. The recognition of the right of the Principalities to establish their commercial relations according to their interests; 8. All of the above under the collective guarantee of the Powers subscribing to the Treaty of Paris). The Moldavians adopted the same eight "wishes" on 10/22 March 1857; *ibidem*, p. 89 et sqq. (*Dorinţele unioniştilor din Iaşi*). The Central Committee in Bucharest was responsible for clarifying the four wishes (Settling autonomy and neutrality; Union; The Foreign Prince; The Representative Constitutional Government), *cf.* "Concordia", 11 March ancient style; *ibidem*, p. 304-307. Mihail Kogălniceanu was entrusted with the solemn utterance of the wishes in the Moldavian ad hoc Assembly; more recently, Mihai Cojocariu, *Un aspect puţin cunoscut din istoria Adunărilor ad-hoc: adunările preparatorii*, in Idem, *Zimbrul şi Vulturul*, p. 47–60; idem, *Mihail Kogălniceanu în Adunarea ad-hoc a Moldovei*, in Idem, *Zimbrul şi Vulturul*, p. 61–72.

[210] *Acte şi documente*, vol. VI/2, p. 559–672.

[211] A. Oţetea, *L'Accord d'Osborne (9 août 1857)*, in "Revue Roumaine d'Histoire", III, 1964, nr. 4, p. 677–696.

[212] L. Boicu, *op. cit*., in loc. cit., p. 160.

[213] V. Jinga, *Principii şi orientări ale comerţului exterior al României (1859–1916)*, Cluj-Napoca, Dacia, 1975, p. 192 et sqq.

question of the Danube were clearly restrictive, as were the provisions on freedom of navigation[214] or how the two Romanian states would organise their defence system. In addition, the silence of the treaty and the convention on consular jurisdiction could only be anachronistic. Though the strange mixture of union and disunion could be interpreted one way or the other[215], the convention clearly stated that the Principalities were considered *de jure* an integral part of the Ottoman Empire, that the collective guarantee over the "provinces" was subsequent to that applied to the suzerain power and, therefore, it was not possible to follow up the Romanians' desire to establish direct relations with the guaranteeing courts. They were conveyed that their way to the international arena still crossed that maze of political intrigues and entanglements (i.e., Constantinople)[216].

Guarantee clauses strengthen the practical/enforceable dimension, the binding nature of international acts (treaties, agreements). They are clauses *in spe*; in other words, with explicit reference to their object, whether simple or multiple, within the Treaty of Paris of 30 March 1856; such clauses concerned the Ottoman Empire, the Romanian Principalities, and Serbia separately. *Collective guarantees* were assumed by the European powers concerning each of the three "cases" by means of *particular clauses.* Consequently, any historiographical questioning of one or other of the three guarantees could appear purely rhetorical, with a pre-existing answer expressed *stricto senso* by the clauses within the Treaty of 30 March 1856 and its subsequent acts. However, all these acts, especially the first one (the Treaty of 30 March), did not give the impression of clarity, as they comprised contradictory phrasing, seemingly persuading us again that the political and diplomatic deliberations were usually conducted under the auspices of compromise.

Among the formulations (expressions) allowing an initial evaluation of the quality of the Ottoman power concerning the politically and diplomatically established states of affairs in 1856, it is worth noting those contained in Articles VII, XXII, XXV, and XXVIII of the Treaty of the mentioned year. Article VII provided for the admission of the Sublime Porte to share the advantages of public law and European understanding", the other signatory powers (France, Austria, Great Britain, Prussia, Russia, and Sardinia) committing themselves "each individually to respect the independence and territorial integrity of the Ottoman Empire" and "jointly guarantee the strict observance of this commitment, considering accordingly any act likely to prejudice this principle as a matter of general interest...". According to the same article, the Ottoman Empire explicitly became a *guaranteed party*, a status also implicitly recognised by Articles XXII and XXVIII. The first of these

[214] *Ibidem*, p. 32 et sqq.; D. A. Sturdza, *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, Berlin, 1901, *passim*.

[215] Interpretations usually start from V. Boerescu. See, by this author, *Convenţiunea relativă la organizarea Principatelor*, in *Acte şi documente*, vol. VII, p. 408–439. With significant expertise in "the law of nations", V. Boerescu argued that "it is not enough to recognise a right; we must also know how to exercise it, for the exercise is the very preservation of that right. Europe is waiting for *us* to organise ourselves domestically, to form the new social order, but it is also waiting to see how we know to exercise the right of our sovereignty". (Idem, *Trecutul şi prezentul,* in *Acte şi documente*, vol. VII, p. 402 et sqq.).

[216] Idem, *Convenţiunea…*, in loc. cit., VII, p. 419.

stipulated that "the Principalities of Wallachia and Moldavia shall continue to enjoy, under the suzerainty of the Porte and the guarantee of the Contracting Powers, their privileges and immunities. No exclusive protection shall be exercised over them by any of the guaranteeing powers. There shall be no particular right to interfere in their domestic affairs". As for Article XXVIII, it provided that "the Principality of Serbia shall continue to enjoy the privileges and immunities established and determined on behalf of the High Porte by the Hatti-Sheriffs henceforth placed under the collective guarantee of the contracting powers". The contents of both articles show that the Ottoman power was guaranteed "suzerain rights" over Moldavia, Wallachia, and Serbia, the three "provinces" being guaranteed, as the case may be, autonomy circumscribed by "privileges and immunities". However, the provisions under Articles XXII and XXVIII, not to mention Article VII mentioned above, do not suggest in any way that Turkey, as a *guaranteed party*, also had the attributes of a *guaranteeing power*.

A bare reading of Article XXV of the Paris Treaty made some suggestions in this respect; according to this article, "the final agreement with the suzerain power" (an agreement concerning the Principalities of Moldavia and Wallachia) would be enshrined in a convention concluded in Paris[217] between the high contracting parties". A "hatti-sheriff", per its stipulations, would constitute "the definitive organisation of the two provinces, henceforth placed under the *collective guarantee of all the signatory powers*" (my italics). The last phrasing has led quite a few (some renowned) experts in the field of international relations[218] to consider that Turkey had the capacity of guarantor power, at least on the Romanian Principalities and on Serbia. In various contributions by these specialists, we find the phrase "seven guaranteeing powers", an expression which, interestingly enough, had been adopted by militant Romanian figures since the "era of the Unification of the Principalities". According to G. Sion, for example, the European guarantee meant no more and no less than "Seven emperors of the world want to know what we want[219]. What animated such spirits was, of course, the *national cause*, the acts and actions aimed at consecrating its *triumph*, a circumstance of complete edification concerning the law of nations, regarding which the great powers would have assumed – in the form and content of the collective guarantee – the role of a *European Areopagus*, of a

[217] The Paris Treaty of 30 March 1856; *Acte şi documente*, vol. II, Bucureşti, 1900, p. 1075–1084.

[218] Almost all modern history specialists within the generation contemporary with *Istoria României*, vol. IV, Bucureşti, 1964; on p. 266 it is mentioned that, "through the Treaty of Paris, the Principalities had been granted an international legal status based on the collective guarantee of the seven powers"; *v.* A. Oţetea, *L'Accord d'Osborne (9 août)*, in *loc. cit*.; see also Gr. Chiriţă, *România în 1866. Coordonate ale situaţiei interne şi internaţionale*, in "Revista de istorie", XXXI, 1978, p. 2197–2219; L. Boicu, *Diplomaţia europeană şi cauza română*, p. 112; Dan Berindei, *Epoca Unirii*; Idem, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866–1876)*, Bucureşti, 1992, p. 10; I. Bulei, *Scurtă istorie a românilor*, Bucureşti, 1997, p. 230; see also the new treatise of *Istoria românilor*, vol. VII/1 (ed. Dan Berindei), Bucureşti, 2003, p. 434 et sqq.; interestingly, even foreign specialists like Barbara Jelavich, *The Great Power Protectorate and Romanian National Development. 1856–1877*, in "Revue des études sud-est européennes", XIV, 1977, 4, p. 681–690, and recently Keith Hitchins, *Românii. 1774–1866*, Bucureşti, 1996, p. 357.

[219] *Cf.* L. Boicu, *op. cit.*, p. 112.

moral, generous-intentional[220], rather than a political-legal connotation, marked by deliberative obligations and responsibilities. The fiery plea in the name of the Romanian national cause underlined the "collective reason" of the great powers as presented above and to whose imperatives the High Porte had to subscribe to certify its condition under the auspices of European public law[221]. In the context of that plea, there was no way – against the backdrop of the "1857" mindsets incited by the desire to prove to Europe the *internal unanimity* on the question of the Union – to enforce the realisation of the binomial guaranteeing powers / suzerain power (court). It entailed certain lability in the perceived applicable part of the regime of collective guarantee, which reverberated, over time, in all the historiographical endeavours tackling the issue of the relations between the guaranteed parties and the guarantors. Hence, it was not by chance that the obligations assumed by the high courts in 1856 about the Romanian side (and more) were understood even as a *protectorate*[222]. The situation could be attributed to the fragmented assessments of the Paris Treaty, with strict references to the Romanian question, the Serbian question, the question of the Ottoman Empire, or any other question falling within the scope of that international act. It could also be attributed to a lack of legal interpretation of the value specific to the guarantee in the relations between states.

Of course, attempting to elucidate the whole question of the guarantee would be impossible. To do so would require a wide-ranging debate involving specialists from various fields, prioritising the law of nations and the history of international relations. I have tried to outline the answer to whether Turkey was a guarantor power by starting from a reading *sans œillères* of the European political and diplomatic text of 1856–1878, which involved the High Porte's status of deliberating or contracting party. Ottoman diplomacy fully displayed this capacity at the Paris Peace Congress of 1856 and, to varying degrees, at the subsequent meetings and negotiations. From the very first sessions (on 25 and 28 February)[223], the atmosphere of the Congress, far from a mere "recording room" for the five points of the *draft peace preliminaries*[224], became heated due to discussions on accepting the joint obligations of the powers attending the deliberations. The Russian representative, Baron Brunnow had taken up the Petersburg observations made by Gorchakov during the Vienna conference of 1855 on the use of the term *protectorate* for the regime that the great Northern court had implemented on the Romanian Principalities under the 1829 Treaty of Adrianople. Then, the Austrian Chancellor Buol clarified that the protectorate was *de jure* and *de facto*. After the two interventions, Aali Pasha, the Ottoman plenipotentiary, put forward the proposal that the cessation of any *particular protectorate* should naturally exclude any idea of a *collective protectorate* and that the intervention of the powers should be circumscribed within the limits of

[220] *Acte şi documente*, vol. VI/1, p. 492–497.

[221] *Ibidem*.

[222] Gh. I. Brătianu, *Politica externă a lui Cuza vodă şi dezvoltarea ideii de unitate naţională*, in "Revista istorică română", II, 1932, 2, p. 113; T. W. Riker, *op. cit.*; Barbara Jelavich, *op. cit.*; Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 348.

[223] Protocols No. 1 and 2 of the Congress; *Acte şi documente*, vol. II, p. 999–1001 and 1003–1007.

[224] A. Debidour, *op. cit.*, vol. II, p. 149.

a simple *guarantee*[225]. Considered in its letter and, above all, in spirit, the proposal revealed, from the outset, on account of the Romanian question and the Serbian question, implicitly, the separation of the condition of the Ottoman Empire from that of the guaranteeing powers, which assumed, under the auspices of the Concert of Europe, *collective commitments*, based not on the isolated obligations of, but on "*une seule obligation solidaire et indivise qu'elles se sont engagées d'observer non seulement à son égard mais en commun l'un envers l'autre*"[226]. As for a similar treaty-driven separation, considered as a whole, it was unfathomable because, by instrumenting essentially active obligations, the condition of a passive guarantor would have been counterintuitive. Collective guarantee applied, first of all, to the Ottoman Empire, with explicit reference to its integrity and independence, and then to the Romanian Principalities or Serbia, to the relations of the "provinces" mentioned with the High Porte. It was, therefore, a complicated game of guarantees, which, even under the terms of the treaty of 30 March 1856, was in profound dissonance with the intention assumed by the congress plenum to consolidate the Ottoman Empire and the desire for full autonomy of the Romanians and Serbs. Aware that such a dissonance would inevitably lead to the weakening of the Porte's suzerainty, Stratford Canning (the British ambassador to Constantinople) warned, not only on account of his reputation as a supporter of the Ottoman cause, that he would rather have his right hand cut off than sign the treaty mentioned above[227]. Therefore, to mitigate the discontent and fears of the Porte or its supporters, it was necessary to have a *special guarantee convention* on the independence and integrity of the Ottoman Empire, concluded by Great Britain, France, and Austria in Paris on the penultimate day of the Congress (15 April)[228], but not in the same framework, but in parallel with its proceedings, after the peace treaty had already been signed.

Hence, the contents of the diplomatic acts produced in 1856 in Paris, from the very logic of the active (contractual, synallagmatic) stipulations, showed that Turkey could not be a guarantor for itself (passively!). In addition, such a result meant that the synonymy *guaranteeing powers – signatory (contracting) powers* of the Treaty of 30 March – had been emptied of its content. This synonymy had "stolen" most of those who had advanced the phrase or meaning of "seven guaranteeing powers". It remains to be seen from the sources and the background facts whether this phrase could have had any coverage in the political and legal reality concerning the Romanian Principalities (the United Principalities, by virtue of the Convention of 19 August 1858), whose relations not infrequently tense with the high courts recorded moments of an apparent relevance in the sense of what I study here. For further clarification, I consider it sufficient to point out that while in the case of Serbia, such relations involved only conferences in Constantinople of the ambassadors attended by "the six" and Ottoman ministers, in the case of Moldavia-Wallachia, there were (in 1858, 1859, 1866) conferences with a European connotation in Paris, where the quality of the deliberating parties was illustrated more accurately.

[225] *Acte şi documente*, vol. II, p. 1005.
[226] Serge Goriainow, *op. cit.*, p. 141.
[227] R. W. Seton-Watson, *op. cit.*, p. 271.
[228] *Acte şi documente*, vol. II, p. 1089.

As is well known, the Treaty of 30 March 1856 did not enshrine the "definitive solution"[229] regarding the Principalities of Moldavia and Wallachia. This solution would entail the readjustment of the international political status of the two small Romanian states and their "future organisation". The Treaty of 30 March previewed the end of Russia's *exclusive protectorate* and the submission of Moldavia and Wallachia under the collective guarantee of the European powers; the two principalities remained under Ottoman suzerainty[230]. At the same time, regarding the "future organisation", the same international act only envisaged how a "solution" would be reached. To this end, *ad hoc assemblies* would be held in Iași and Bucharest, summoned by the sultan's *firman* and called to express the population's will concerning the definitive organisation of the Principalities. This ruling would be the subject of a report by a special commission convened without delay in the capital of Wallachia, comprising representatives of all the contracting parties, whose final agreement would be enshrined in a convention concluded in Paris, applied to the two provinces by a hatti-sherif of the Porte[231]. None of these provisions clearly stated the condition of the Ottoman Porte in relation to the collective guarantee system. Hence, it was possible to include the suzerain court as an active part of that system, even only by considering the conclusion mentioned above of Article XXV of the Paris Treaty literally, according to which the two provinces were henceforth placed under the collective guarantee *of all the signatory powers*.

Indeed, the impression that the High Porte was included as a *subject* of the collective guarantee system could also emerge from the interweaving of attitudes and mindsets that had to express "the will of the people concerning the definitive organisation of the Principalities". Relying on *their sovereign rights* in a manner that betrayed the obnubilation of those clauses of the Paris Treaty that reserved to them only the faculty of "enjoying privileges and immunities under the suzerainty of the Porte ", the Romanians gave the *ad hoc assemblies* of 1857 a deliberative and representative, not a consultative character, within the limits prescribed by the *Instructions of the 1856 Congress for the special commission of the Principalities*[232]. Thus, the country's first, greatest, most general and national desire, proclaimed by the ad hoc assemblies, had the force of a vigorous *fait accompli*[233]. The desires for autonomy, union, foreign princes, and representative government were proclaimed as the reference points of the national programme, and all of these – let us remember – were under the collective guarantee of the powers that subscribed to the Paris Treaty. By instantiating, for reasons I will not reprise, the collective guarantee to the condition of the *European Areopagus*[234], the exponents of the national party had to conform to the letter of Article XXV of the Treaty of 30 March 1856, thus allowing to reveal, by considering the Porte among the guarantors, a completely different situation of the regime applied to the Principalities from that applied to the Ottoman

[229] The phrase was used in the diplomatic deliberations held in Paris.
[230] The Treaty of 30 March 1856, art. 22.
[231] Idem, art. 23, 24, 25.
[232] *Acte și documente*, vol. II, p. 1067–1070.
[233] Dan Berindei, *Epoca Unirii*, *passim*.
[234] *Acte și documente*, vol. VI/1, p. 427.

Empire, not subsequent to the latter. This conformity was proven by the *report of the commission of the Moldavian ad hoc Assembly* to establish the relations of the Principalities with the guaranteeing powers, where it was expressly mentioned that article XXV of the Paris Treaty placed the Principalities under the collective guarantee of all the subscribing powers.[235] It was also proven by the *acknowledgement act* of the same ad hoc assembly *to the guaranteeing powers*, an act whose reading given by Kogălniceanu generated lively and repeated acclamations of "Long live the guaranteeing powers! Long live the Union!"[236]. This compliance – evaluated from the perspective of the eminently positive, good intentions of the Romanians – was the primary argument supporting the opinion that, at least concerning the Principalities, there would have been seven guaranteeing courts.

Perhaps this is why the phrase "seven guaranteeing powers" was used, especially in the specialised approaches to the Romanian question. The Convention of 19 August 1858 enshrined the definitive solution concerning the Principalities in a much more restrictive sense than that illustrated by the political and national programme of the ad hoc assemblies. This fact would profoundly mark the Romanians' way of relating to the collective guarantee of the great powers. The Romanians expected it to be enforced only to the "political (outer) being"[237] of their national state, ensuring them the free exercise of a *right to be* (sovereignty), whereas "the high courts" agreed to impose on them a *way of being* (political-statal organisation). The Romanians' reaction to the "half-measures"[238] adopted by the great powers under the title of "definitive solution regarding the Principalities" (i.e., "a hybrid and unnatural mixture of union and separation", according to A. D. Xenopol) would consist in the *energetic policy of the fait accompli*[239], whose main points (in 1859, 1864 and 1866) would lead to *the realisation of Romania*[240]. However, each great fait accompli would suppose the challenge of *the collective reason of the guarantors* and, consequently, the actual distribution of "the high courts" during the diplomatic conferences of 1859 (in Paris), 1861, and 1864 (in Constantinople), 1866 (in Paris), all dedicated to "the Romanian question".

However, it should be noted that the distribution of "the high courts" took shape as early as the Paris Conference of 1858. Thus, the meeting of 15 July[241] was dedicated to deliberations on the relations which the suzerain court, the Principalities, and the guaranteeing powers would have to maintain. The first recognised or enshrined the right of the suzerain court to receive the tribute, confirm the election of the ruler (of each principality), to combine (establish) with the Principalities the measures for the defence of their territory in case of aggression from abroad, and

[235] *Ibidem*, vol. VI/1, p. 425–427.

[236] *Ibidem*, vol. VI/1, p. 492–496.

[237] It is proven by the attitude of the Wallachian ad hoc assembly, which merely submitted the "four points" of the national political program to the opinion of the forthcoming Conference of the great powers; *ibidem*, vol. VI/2, p. 133–144.

[238] R. W. Seton-Watson, *op. cit.*, p. 294 et sqq.

[239] Paul Henry, *L'abdication du prince Couza et l'avènement de la dynastie de Hohenzollern au trône de la Roumanie*, Paris, 1930, p. 81–87.

[240] T. W. Riker, *op. cit., passim*.

[241] Protocol No. 10 of the Conference; *Acte şi documente*, vol. VII, p. 283–285.

cause an agreement with the guaranteeing powers in case of necessity, to maintain order in the Principalities, in a word, the right of the suzerain court to apply the international treaties to the Principalities in all that does not prejudice the immunities of the country; then, the right of the Principalities to regulate, without the interference of the suzerain court, the entire internal administration within the limits stipulated by the agreement of the guaranteeing powers with the suzerain court and the right of recourse to the suzerain and guaranteeing powers in case of infringement of their immunities". Not least, the reserved right of the guaranteeing powers to settle, by diplomatic means and by agreement with the Porte, any dispute (litigation) arising between it and the Principality". In addition, such rights or principles would be the subject of specific clauses of the Convention of 19 August 1858, Article 9 of which stipulated that "in case of infringement of the immunities of the Principalities, the princes shall appeal to the suzerain power. If their complaint is not vindicated, they may have it sent to Constantinople through their agents to the representatives of the guaranteeing powers"[242].

Many commentaries could be made relying on the aspects inserted by the meeting protocol of 15 July and on the clauses with particular reference to the guarantee or the entire convention of 19 August 1858. However, it would be challenging to avoid further commentary on the reality of the guaranteeing powers – suzerain court binomial; the latter was not included among the provisions by those who assumed the joint and undivided obligation of collective guarantee. In addition, the veracity of such a finding could be reinforced with references of maximum relevance to the political and diplomatic text of the relations between the guaranteed parties and the guarantors until 1878. Thus, the Protocol of 6 September of the 1859 Paris Conference – meant to deliberate on the "double election" of Al. I. Cuza – stated that the Sublime Porte, considering *the recommendation made by the six guaranteeing powers*, exceptionally and for that time only, conferred the investiture of Colonel Cuza as Prince of Moldavia and Wallachia. It was apparent that the procedure would be strictly per the principles laid down in the Convention of 7/19 August 1859 for all future elections and nominations of rulers[243]. In the *Firman for the administrative organisation of the United Principalities of Moldavia and Wallachia* of 7 December 1861, the Sultan mentioned the agreement between the suzerain court and the highest guaranteeing powers[244]. Subsequently, in the proclamation to the country on 15 December of the same year, Prince Cuza wanted to emphasise that the High Porte and all the guaranteeing powers had adhered to the Union of the Principalities. In the Protocol of 28 June 1864 of the Constantinople Conference, as in the *Addendum to the Convention of 19 August 1858*, the position and signature of the Porte appeared dissociated from those of "the six". The same occurred in the Protocol of 10 March 1866 of the Paris Conference, when Safvet Pasha, the Ottoman representative, declared that he was ready to examine and

[242] *Ibidem*, vol. VII, p. 306–308.

[243] D. A. Sturdza, *Însemnătatea europeană a realizării definitive a dorinţelor rostite de Divanurile ad-hoc în 7/19 şi 9/21 octombrie 1858*, in "Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice", s. II, t. XXXIV, 1912, p. 771.

[244] *Ibidem*, p. 774.

regulate, in the name of the High Porte, in joint agreement with the plenipotentiaries of the guaranteeing powers, all questions arising from recent events in the Principality (i.e., the forced abdication of Prince Cuza)[245]. The same dissociation was also apparent in the act conferring international recognition upon Carol of Hohenzollern-Sigmaringen as the ruler of Romania in 1866, an act which consisted of a *direct Romanian-Ottoman arrangement* to which the guaranteeing powers subsequently subscribed[246]. It was also evident from the failed attempt of the "six guarantors" to mediate the bloody conflict between the High Porte and the Christian insurgents in the Balkans in 1876–1877, a failure unveiling the inevitability of the war of 1877–1878, the implications of which would be the subject of deliberations at the Berlin Peace Congress.

In conclusion, we have every reason to argue that Turkey was a *signatory* or *contracting* party to the Paris Treaty of 1856 and its subsequent acts but not a *guaranteeing* power; also, that the guaranteeing powers were six, not seven – a conclusion entailed by quantitative and qualitative clarifications regarding several fascinating aspects within the evolution of international relations in the nineteenth century. Some of these aspects were also revealed in regard to the "energetic acts" of the Romanians on 5 and 24 January (ancient style) 1859.

THE ORIGINS AND ESTABLISHMENT, IN 1856–1858, OF THE COLLECTIVE GUARANTEE OF THE EUROPEAN POWERS ON THE ROMANIAN PRINCIPALITIES

Abstract

Only tackled in a few works, the question of the regime of collective guarantee on the Principalities (Romania) did not make, for more than a century following the events, the object of a monographic study. Since it was considered an obligation (a commitment) that treaty parties may assume, collective guarantee as an expert issue has been a major concern of works on public international law. By their very nature, however, these works have studied the issue from a general and theoretical perspective, not on based on specific cases. Where such cases have been considered, authors focused on aspects to be approached within the framework of the principles and rules laid down by public international law. It explains why historical studies (considered the best for the outcome) have not dared for a long time to dwell on a concrete case of the collective guarantee, such as that ensured to the Romanian Principalities by the great powers. Perhaps the lack of a historical study devoted to the case in question would not have been sensed if the principles and rules of international law were clear about the guarantee in general and the collective guarantee in particular. It was generally accepted to consider the guarantee – a replica of "the modern law of nations" to the "medieval pledge" – as a solution designed to ensure compliance with agreements between two or more

[245] *Ibidem*, p. 793.

[246] Gh. Cliveti, *Recunoaşterea internaţională a lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen ca domnitor al României (Principatelor Unite)*, in the vol. *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iaşi, 1994, p. 239–250.

contracting parties. However, some controversies among specialists on the law of nations concern the validity of assuming the guarantee when a guaranteed party is not a contracting party to the treaty clauses establishing its status. Controversies are ever more common regarding the validity of relating the guarantee not only to the international legal status (the outer being), but to the inner order or the guaranteed State. The regime of collective guarantee of the European powers applied to the Romanian Principalities (the United Principalities) tackled these controversies and more. Therefore, it is not surprising that, with regard to this case of guarantee, there are serious inconsistencies between the opinions expressed by Romanian and foreign historians, even concerning the title of the "joint and several solidary and indivisible obligation" assumed by the great powers in 1856. Various renowned historians used, besides the phrase collective guarantee, that of a protectorate[247]. The lack of concordance between the opinions expressed on the role of the regime of the collective guarantee of the European powers in the Romanian national victories between 1856 and 1878 is also apparent. Hence, while some works[248] suggest that the collective guarantee was a factor favouring or "protecting" the triumph of the Romanian cause, others[249] point out that the successes of the national fight were recorded not thanks to but against the regime enforced by the great powers on the Principalities. Such a lack of concordance may have occurred because experts failed to explain the strange evolution, least at first sight, of the Romanians' attitude towards the collective guarantee solution. It was too easily overlooked that, although they had been calling for such a solution since the late eighteenth century and, in particular, after the *de jure* establishment, in 1829, of the Russian protectorate over the Principalities, the Romanians became dissatisfied immediately following 1856 with some of the shortcomings of the guarantee assumed by the high courts of Europe. It should be noted, however, that the Romanians' discontent did not concern the principle but the regime of the collective guarantee applied to an "order" for the contracting of which the guarantors overlooked "the interests of the Principalities".

[247] Gh. I. Brătianu, *Politica externă a lui Cuza Vodă şi dezvoltarea ideii de unitate naţională*, in "Revista istorică română", vol. II, fasc. 2, Bucureşti, 1932, p. 113; T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaţionale: 1856–1866*, translation into Romanian by Alice Bădescu, Bucureşti, 1940; Barbara Jelavich, *The Great Power Protectorate and Romanian National Development. 1856–1877*, in "Revue des études sud-est européennes", t. XIV, issue 4, 1977, p. 681–690.

[248] L. Boicu, *Diplomaţia europeană şi cauza română (1856–1859)*, Iaşi, 1978; Dan Berindei, *Puteri garante şi acţiune naţională în procesul de făurire a României*, in *Unirea Principatelor şi puterile europene*, Bucureşti, 1984, p. 248–280 etc.

[249] T. W. Riker, *op. cit.*; Vasile Russu, *1866–1875*, in the vol. *România în relaţiile internaţionale, 1699–1939*, ed. L. Boicu, V. Cristian, Gh. Platon, Iaşi, 1980, p. 185–254.

GHEORGHE I. BRĂTIANU AND LATE ANTIQUITY *AVANT LA LETTRE*[1]

PAUL E. MICHELSON

I. INTRODUCTION

A. When the end of World War I saw the collapse of European empires (Germany, Russia, Austria-Hungary, and the Ottoman Empire), the nationalities of Eastern Europe – one hundred million people who had long been dominated by these multi-national empires – were, seemingly, free for the first time to follow their own political, cultural, religious, and economic interests in the post-War "New Europe." Though today these new nations for the most part belong to the European Union/the European community, participate actively in European affairs, and even preside over the EU, a century ago the "Other Europe" was virtually unknown and invisible to West Europeans. Why? Hugh Seton-Watson, the veteran British historian, hazarded a guess: "They have unpronounceable names, and live in plains and forests, on mountains and by rivers which might be in an another world"[2]. When a British prime minister spoke in 1939 of Eastern Europe's hundred millions as "people of whom we know nothing," he was not exaggerating in the slightest.

For scholars from the region, integration into the broader post-Great War European economic and cultural milieu and into the mainstream of Western intellectual circles were seen as primary objectives of life in the New Europe. This would involve study abroad at leading university and research centers of Europe, development of personal and scholarly relationships with the leading and up-and-coming historians of the day, the absorption of more demanding academic norms and new methodologies, publication in learned journals of international reputation, and active involvement in international conferences and organizations. Among other undertakings, this would also involve energetic participation in the cultural initiatives fostered by the League of Nations in which Romanians were very active. All in all, these efforts would necessitate raising the standards of their professional academic game to be able to compete at world-class level.

---

[1] A much briefer version of this paper was originally delivered at a joint meeting of the Institutul de Istorie A. D. Xenopol and the Societății de Studii Istorice din România, Iași, on November 13, 2023, where a number of useful questions and observations were made by the audience.

[2] Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe Between the Wars 1918–1941*, third edition revised, New York, Harper Torchbooks, 1962, p. XV. These lands were so exotic in 1897 that Bram Stoker could successfully set his Count Dracula in far away Transilvania, a name replete with mysterious and slightly unsettling connotations for West European audiences. The British Prime Minister in the following quotation was, of course, Neville Chamberlain.

B. Part One of this paper is the story of what happened when a remarkable young Romanian scholar named Gheorghe I. Brătianu (1898–1953) decided to pursue an historical vocation in the New Europe[3]. As he began his teaching career in 1923 as a professor of medieval history at his home University of Iași (following a first-class university education in Paris)[4], he soon had to recognize two disturbing facts. The first was that European historiography of the Middle Ages, in general, was riddled with inconsistencies, presuppositions, and biases, often to the benefit of the dominant elites and cultures of the Occident and to the detriment of the peoples and cultures of the Orient[5]. The second was that his own country's Medieval past had been more or less ignored, unknown, disparaged, and disregarded in the standard post-Enlightenment European historical model. Dealing with these disagreeable realities was to become principle facets of Brătianu's many-sided personal historiographical research agenda during the Interwar era.

This study will concentrate laser-like on Brătianu's studies related to the late antique period, especially the economic and social evolution of the Byzantine Empire.

C. Part Two of this paper will outline the basic features of that Late Antiquity paradigm developed by Peter Brown. This model is now recognized by most historians as the standard framework for the study of 300 AD through 800 AD (earlier and/or later) to such an extent that it now appears in most university-level history textbooks and is a generally accepted usage in educated periodicals and journals.

D. Part Three will then compare Gheorghe I. Brătianu's conclusions related to the Late Classical/early Medieval world with Peter Brown's subsequent articulation of the Late Antiquity model. The thesis of this paper is that Brătianu's work was not only consonant *avant la lettre* with paradigm later developed by the Oxford-trained Irish historian Peter Brown of Princeton University, but also made a number of little-recognized contributions to the important historiographical revolution which culminated in the 1970s and after with the appearance of the Late Antiquity paradigm.

---

[3] The volume edited by Victor Spinei, *Confluențe istoriografice românești și europene*, Iași, Editura Junimea, 1988, provides comprehensive coverage of most aspects of Brătianu's life and career written by a strong group of contributors. The book was published almost secretly in what proved to be the dwindling days of the Communist regime. For a summary on Brătianu and his work, see Victor Spinei, *Brătianu, Gheorghe I.*, in Victor Spinei and Dorina N. Rusu, eds., *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc,* Vol. I (A–C), Suceava, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovina, 2021, p. 338–343.

[4] On Brătianu's career at Iași, see Anișoara Popa, Gh. *I. Brătianu, profesor la Universitatea din Iași*, in Spinei, *Confluences*, 1988, p. 207–220.

[5] Hegel, Marx, and Engels were among those who had made the invidious distinction between "historic peoples" and "non-historic peoples". Surprisingly, most of the former were in Western Europe and most of the latter were in Eastern Europe. For a Marxist re-interpretation, see Roman Rosdolsky, *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848*, Glasgow UK, Critique Books, 1986. For a discussion of how this concept applied to Eastern Europe, see Seton-Watson, *Eastern Europe*, 1967, p. 268.

PART ONE: GHEORGHE I. BRĂTIANU, HISTORIAN[6]

A. THE REVOLT OF BRĂTIANU THE MEDIEVALIST

In 1918, immediately following the Great War, Gheorghe I. Brătianu, a very bright and talented twenty year-old Romanian with superlative language skills and a passion for the study of the past, decided to immerse himself in the study of the European Middle Ages immediately following the Great War. Receiving a first-rate education[7] at leading institutions in Paris – the *Sorbonne*, the *École des Hautes Études*, and the *École des Chartes* – he was part of a dynamic European historiographical milieu in which changing interpretations of European medievalism had emerged under the growing influence of the anti-positivist *La Nouvelle Histoire* "Generation of 1905" French-school[8]. What he also learned there was part and parcel of a general revolt of 20th century Medievalists against the post-Enlightenment historiographical status quo. It was, in short, an era when revisionist ideas about the late antique, medieval, and Renaissance eras were part of the intellectual atmosphere, of the historiographical milieu. Brătianu, himself, later recognized this in his 1938 *Études* when he wrote that "the idea of *The Social and Economic History of the Byzantine Empire* is, so to speak, in the air..."[9] At the same time, it was for Brătianu a period of a growing awareness of the existence and importance of "romanité orientale", of the continuity of the Romanized, eastern, Byzantine Mediterranean world.

Gheorghe I. Brătianu had returned to Romania well-equipped to make his contribution to elevating the study of the history in his homeland to European academic benchmarks. Over the next two decades Brătianu made significant strides in doing that as a leader of Interwar Romanian historiography, ranging from his 1923 inaugural at Iași[10]; to his participation in the Romanian *Școala Nouă* (*New School*) historiographical reform movement and their journal the *Revista Istorică Română*[11]; to his involvement in Byzantine studies and the social and economic and social history of the Middle Ages in the 1920s and 1930s, including two important books on Byzantine history that had wide European circulation and success: his 1936

---

[6] For an overview of Brătianu's place in the context of Interwar Romanian historiography, see Doru Radosav, *Istoriografia Românească,* București, Editura Academiei Române/Univers Enciclopedic Gold, 2019, p. 229–237; and Al. Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română sub semnul modernității)*, revised edition, București, Editura Enciclopedică, 2000.

[7] On Brătianu's higher education, see Lucian Nastasă, *G. I. Brătianu – drumul spre împlinirea unei vocații*, in Spinei, *Confluențe*, 1988, p. 195–205.

[8] On the era, see Donald R. Kelley, *Fortunes of History. Historical Inquiry from Herder to Huizinga*, New Haven CT, Yale University Press, 2003, p. 317; and Guy Bourdé and Hervé Martin, *Les êcoles historiques*, new edition, Paris, Éditions du Seuil, 1997, p. 215.

[9] Brătianu, *Études*, 1938, p. 9. He added he was hopeful that it would not be "pointless...to clarify its framework and to gather together some materials for it" in his book.

[10] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale. Lecție de deschidere a cursului de istorie universală cu un apendice bibliographic*, București, Cultura Națională, 1924.

[11] See Paul E. Michelson, *Inter-War Romanian Historiography in Transition: the Debut of Gh. I. Brătianu, C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, and the Școala Nouă, 1919–1931*, in Lucian Boia, ed., *Études d'historiographie*, București, Universitatea din București, 1985, p. 227–239.

Privilèges et franchises municipal dans l'empire byzantin[12], and *Études byzantines d'histoire économique et sociale*[13], a 1938 collection of his innovative studies of the economic and social history of the *Bas-Empire;* and, ending with his 1937–1939 project to organize and publish a monumental, multi-volume *nouvelle histoire* of the Middle Ages to correct the distortions and one-sidedness of late antique history[14], a 1938 paper at the 8th International Congress of Historical Sciences at Zürich to promote that project[15], and his contributions[16] prepared for the planned but never held October 2–7, 1939 VIe Byzantine Studies Congress in Algiers which was cancelled due to the untimely advent of World War II.

Post-World War I historiography of the Middle Ages was characterized as the "Revolt of the Medievalists" by Wallace K. Ferguson[17], a revolt largely against the prevailing Enlightenment views of the so-called "Dark Ages" and of the Renaissance. It was slightly incongruous that one of the first to join in the revolt against these corrupting conceptions of medieval history was this young Romanian historian working on the fringes of Europe.

What follows, however, is not a comprehensive study of Brătianu's historiographical ideas[18]. Again, it is not intended to describe Brătianu's academic arsenal as displayed in 1923 and after, but concentrates on the task at hand, namely to surface those ideas which relate specifically to Brătianu's interest in late antique, Medieval, and Byzantine history. That completed, the paper will evaluate the relationship of Brătianu's work to Peter Brown's Late Antiquity paradigm.

---

[12] Gheorghe I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipal dans l'empire byzantine*, București/ Paris, Cultura Națională/Paul Geuthner, 1936. The book was generously reviewed in *Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Rivista Storica Italiana, Historische Zeitschrift, Annales d'Histoire, Économique et Sociale, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Échoes d'Orient,* and *Revue des Études Anciennes,* among others.

[13] Gheorghe I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, Paul Geuthner, 1938. It was favorably reviewed in *Revue Historique, Échoes d'Orient, Annales de l'Institut Kondakov*, *Revue des Études Grecques*, *Weltwirtschaftliches Archiv*, *The American Historical Review*, among others.

[14] Gheorghe I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București, Fondation Regele Carol I, 1938, 21 p.

[15] Published as Gheorghe I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen-Âge: la fin du Monde antique et le triomphe de l'Orient*, in "Revue Belge de Philologie et d'Histoire", Vol. 18 (1939), p. 252–266.

[16] The first was a rapport on the field: Gheorghe I. Brătianu, *Les études byzantines d'histoire économique et sociale*, "Byzantion", Vol. 14 (1939), p. 497–511; the second was a communication only published much later *Les assemblées d'états en Europe Orientale au Moyen Âge et l'influence du régime politique byzantin*, *Actes du VIe Congrès international d'études byzantines, Paris, 27 juillet – 2 août 1948*, Paris, École des Hautes Études, 1950, Vol. I, p. 35–56.

[17] Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought. Five Centuries of Interpretation*, Cambridge MA, The Riverside Press, Houghton Mifflin Company, 1948, p. 329.

[18] For which see Mihai Popa, *Filosofia istoriei la Gh. I. Brătianu. Devenire și sinteză istorică*, București, Editura Academiei Române, 2012, which tends towards a philosophical approach; and the detailed, comprehensive study of Brătianu's ideas and methodological commitments in Victor Spinei, *Chestiunea Mării Negre în prospectarea lui Gheorghe I. Brătianu. Studiu introductiv*, in Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, edited by Victor Spinei and Ionel Cândea, București, Litera, 2022, p. 10–182.

In 1923, Gheorghe I. Brătianu delivered his inaugural address at the University of Iași under the title *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*[19]. In this lecture, Brătianu called into question a number of prevalent theses concerning the Medieval era that had become widely accepted by both historians and the general public. Brătianu's deep interest in Medieval history was based on his view of the importance of a historical period in which "the foundations of our development as a people in the territory in which we live today were established. The uncertainly and darkness which surround these beginnings urge us on to the most industrious studies..."[20]

However, Brătianu's scope was much wider than was typical for Romanians. In what was an unusual move by a Romanian historian, he stressed that his investigations would not concentrate on Romania or Southeastern Europe alone: they were to be firmly anchored in the wider Medieval European context of both East and West[21]. One has to say "unusual" because much of Romanian historiography – understandably and perhaps rightly – has tended to focus narrowly on Romania and the Romanians.

In emphasizing the unity of the Orient and the Occident, Brătianu was following in the footsteps of his Romanian mentor, N. Iorga. Iorga consistently contended that the Classical heritage in the Latinate Romanian lands persisted into the Medieval epoch, eventually applying this line of reasoning to Southeastern Europe and the Balkans as a whole, what he called "romanité orientale"[22]. He also argued for continuity into the post-Byzantine era in the Romanian lands and Southeastern Europe, for which he coined the memorable phrase *Byzance après Byzance*[23]. Iorga's conclusion was that Byzance which had "slowly formed over the course of centuries" remained afterward "as a complex of institutions, as a political system, as a religious formation, as a type of civilization, which was comprised of the Hellenic intellectual heritage, Roman law, the Orthodox religion and all that which it inspired and created in art" and "did not disappear" even with the Ottoman conquests of the 15th century[24]. Brătianu was a faithful follower of his mentor in this analysis.

Brătianu's inaugural lecture also dealt forcefully with Gibbon and Burckhardt, both of whom, he believed, did immeasurable harm to the study and appreciation of

---

[19] Published as Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale. Lecție de deschidere a cursului de istorie universală cu un apendice bibliographic*, București, Cultura Națională, 1924. For an expanded discussion and analysis, see Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu's Inaugural Lecture on Medieval Historiography (1923)*, in Spinei, *Confluences*, 1988, p. 61–70; and Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu, Pioneering Medievalist: A Tribute*, "Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române". Seria V. Vol. 42 (2023), p. 271–280.

[20] Brătianu, *Concepțiunea actuală*, 1924, p. 35–36.

[21] See Alexandru-Florin Platon, *Evul Mediu universal în opera lui Gheorghe I. Brătianu*, in Spinei, *Confluențe istoriografice*, 1988, p. 47–60.

[22] See Andrei Pippidi, *Un livre qui n'a jamais existé*, in "Revue des Études Roumaines", Vol. 17–18 (1993), p. 37.

[23] See N. Iorga, *Byzance après Byzance. Continuation de l'histoire de la vie byzantine*, București, L'Institut d'Études Byzantines, 1935.

[24] Iorga, *Byzance*, 1935, p. 5-6. Iorga's principal studies on Byzantium were published as N. Iorga, *Études byzantines*, two volumes (București, Institut d'Études Byzantines, 1939). On Iorga's take on Orient and Occident, see *Byzance en Occident*, p. 327–339.

the Middle Ages[25]. "The Empire was not destroyed," Brătianu wrote, "it passed from one to the next, from Rome to Byzance, from the Byzance of Justinian to the Franks of Charlemagne"[26]. These prejudices prevented scholars from seeing both the past and the present clearly, and corrupted historical analysis. For Brătianu, the most dangerous and at the same time the most inadequate aspects of Enlightenment writers such as Gibbon, Voltaire, and Hume involved their treatment of the Middle Ages[27]. Their work was synthesized into an account that was more myth than history, combining as they did Gibbon's theories of a calamitous decline and fall of the Roman Empire (resulting in the so-called Dark Ages) and culminating in Voltaire and Burckhardt's legend of the Renaissance. That "We need to abandon legends of the Renaissance..."[28], which also meant abandoning legends of the Dark Ages, was clear by the 1920s and Gheorghe I. Brătianu was among those in the forefront of this movement[29].

B. GHEORGHE I. BRĂTIANU, BYZANTINE REVISIONIST

Though some of Gheorghe I. Brătianu's studies between 1924 and 1939 specifically involved modern and contemporary Romanian history[30], most of his work continued to have a Medieval European flavor –such as studies of the Genoese and Venetians in the Black Sea[31], and on the origins of the Romanian people[32].

The principal focus of Brătianu's Middle Ages researches, however, was Byzantine economic and social history. He frequently gave papers connected with

[25] Brătianu, *Concepțiunea actuală*, 1924, p. 7–8.

[26] *Ibidem*, p. 9.

[27] *Ibidem*, p. 20–22.

[28] *Ibidem*, p. 7 cites this phrase from Etienne Gilson, *La Philosophie du Moyen Âge*, Paris, Payot, 1922, vol. II, p. 153.

[29] For more detail, see Michelson, *Pioneering Medievalist*, 2023. On the current status of the discussions, see Ian Wood, *Beyond Gibbon and Rostovtzeff*, in Ian Wood, *The Transformation of the Roman West*, York UK, Arc Humanities Press, 2018, p. 109–123.

[30] Books such as *Le problème des frontières russo-roumaines pendant la guerre de 1877–78 et au Congrès de Berlin*, București, Cartea Românească, 1928; *Napoléon III et les nationalités*, București/Paris, Fundația Pentru Literatură și Artă Regele Carol II/E. Droz, 1934; *Acțiunea politică și militară a României în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion C. Brătianu*, București, Cartea Românească, 1939; a war memoir: *File rupte din cartea războiului*, București, Cultura Națională, 1934; and articles on Prince Cuza and on Bismarck and I. C Brătianu.

[31] Now conveniently gathered in Gheorghe I. Brătianu, *Les Génois et les Vénetiens dans le mer Noire aux XIIIe-XIVe siècles,* edited by Victor Spinei and Ionel Cândea, București/Brăila, Editura Academei Române/Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2014. I was un certain whether or not to include Brătianu's Black Sea studies, at least for the pre-modern Byzantine period, but decided it would not add much to the narrow inquiry of this paper. For the entire Brătianu Black Sea saga, see the meticulously compiled and edited volume Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, edited by Victor Spinei and Ionel Cândea, București, Litera, 2022. The 960 page volume's introductory study by Spinei has no fewer than 440 footnotes.

[32] Gheorghe I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: Le peuple roumain. À propos du livre de M. Ferdinand Lot sur les invasions barbares et de quelques ouvrages récents sur les origines du peuple romain*, București, Imprimeria Națională, 1937. Here Brătianu took issue with his Paris mentor, Ferdinand Lot. Since this dealt with the question of barbarian invasions, it would not be unreasonable to consider this part of the European debates.

these subjects at international venues: the International Congresses of Historical Studies in Oslo 1928 and Zürich in 1938; the International Congresses of Byzantine Studies (which had been inaugurated by Iorga) in București 1924, Belgrade 1927, Sofia 1934, and Rome 1936[33]. His work was well-received and his ideas became increasingly known and respected in Western historiographical circles.

Brătianu had the good fortune of getting in on the ground floor of Romanian Byzantine studies when the First International Byzantine Studies Congress was organized by N. Iorga at București in April 1924[34]. This not only brought Romanian Byzantinology international recognition, but also provided for expanded relationships between Romanian specialists and their European colleagues as some 64 attendees from ten European countries and the US met in the first such gathering in Romania. The dean of French Byzantinists, Charles Diehl, was effusive in his praise for the congress (and for Romania's heritage, particularly Hurez Monastery and the Moldovan painted churches); and Paul Lemerle later referred to Romania as "the cradle of international Byzantine studies"[35]. Brătianu's paper dealt with explorations he had been making at Curtea de Argeș[36].

Beginning in the 1920s, Brătianu published a string of articles and books dealing with Byzantine subjects, especially economic and social topics. Especially important was his tackling the thorny issues of chronology and the Pirenne Thesis in his 1930 paper *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*[37].

In 1936, Brătianu published *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*[38]. This unpretentious volume was originally conceived as part of his 1938 *Études*, but the pertinence of the subject caused him to publish it separately. It was an explorative rather than definitive study of the important but vexing questions surrounding the development of cities in the Eastern Empire, including what Brătianu suggestively called "peripheral autonomy" of the provinces.

Reviewers liked the book very much, but also urged him to write "the definitive work which he can undertake better than anyone else and bring it to a successful

---

[33] See Lucian Boia, *Congresele internaționale de științe istorice din perioada interbelică și participarea românească*, in "Revista de Istorie", Vol. 32 (1979), p. 703–715; and Lucian Nastasă, *Gheorghe I. Brătianu la congresele internaționale de istorie*, in I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, and V. Cristian, eds., *Românii în istoria universală*, Vol. 2 (1987), Pt. 1, p. 731–742.

[34] See Roxana Filip, *Institutul Român de Bizantinologie*, București, OPINFO, 2006, p. 57; and Sandrine Maufroy, *La fabrique internationale de la science. Les premiers congrès internationaux des études byzantines. Entre nationalisme scientifique et construction internationale d'une discipline*, "Revue Germanique International", Vol. 12 (2010), p. 229–240 for details. Maufroy argues that these conferences emphasized the importance of interdisciplinarity and interculturality, something certainly true of Gheorghe I. Brătianu's approach.

[35] Filip, *Bizantinologie*, 2006, p. 59–63

[36] Gheorghe I. Brătianu, *Les bijous de Curtea de Argesh et leurs éléments germaniques*, in "Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", Vol. 11 (1924), p. 39–54. Brătianu was a faithful attender and presenter at these Byzantine Congresses, missing only the 1930 congress in Athens because of political obligations.

[37] Gheorghe I. Brătianu, *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, in "Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", Vol. 18 (1930), p. 49–63.

[38] Gheorghe I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris/ București, Paul Geuthner/Cultura Națională, 1936.

conclusion"[39]. In the opinion of Marc Bloch, the problem of late antique cities addressed by Brătianu was "important" and he was "grateful" that Brătianu had "tackled it, in a very lively and very full little book.... Very clearly, Mr Brătianu shows how the Late Empire, then the renewed Empire of the Heracleian and Isaurian dynasties definitively stifled the ancient governments of cities, which were, in truth, only the cities of the local aristocracy.... A certain autonomy was maintained for some time in the border towns, from Cherson on the Black Sea, or Asymos, on the banks of the Danube, to Dalmatia and Veneto"[40].

George Stadtmüller agreed that Brătianu's book contributed to filling the gap in our knowledge of cities in the Eastern Roman Empire, which continued the ancient *municipium*. Urban autonomy was, Brătianu argued, an inner Byzantine development[41]. Two decades later, Georg Ostrogorsky reviewed the subject of Byzantine cities and concluded that Brătianu's "most instructive little book...[was] the first serious attempt to trace the development of Byzantine cities through the centuries." However, in 1959, "most important questions about the development of Byzantine towns still remain open"[42].

Gheorghe I. Brătianu's second major achievement in the field of Byzantine studies was the 1938 publication in Paris of a substantial volume of papers and articles under the title *Études byzantines d'histoire économique et sociale* whose preface adds some additional observations relevant to the present study[43]. In this collection of pieces mostly published between 1930 and 1937, Brătianu stressed the importance of social and economic history, but lamented the fact that there was no Byzantine equivalent to Rostovtzeff's work on the West[44]. Rostovtzeff had fled

[39] Paul Lemerle, review of G. I. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, 1936, in "Revue des études anciennes", Vol. 40 (1938), p. 94–95. Lemerle described the book as "un essai, une esquisse". Raymond Janin concluded "Without doubt, his [Brătianu's] study only presents itself as a sketch, but we can affirm it is by a master". Raymond Janin, a review of G. I. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, in "Échoes d'Orient", Vol. 36 (1937), p. 363.

[40] Marc Bloch, *Villes de l'Occident et de l'Orient*, in "Annales d'histoire économique et sociale", Vol. 10 (1938), p. 87–89, a note on Bratianu, *Privilèges*, 1936.

[41] Georg Stadtmüller, review of G. I. Bratianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, in "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", Vol. 3 (1938), p. 120–121.

[42] George Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, in „Dumbarton Oaks Papers", Vol. 13 (1959), p. 48.

[43] Gheorghe I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, Paul Geuthner, 1938. All of these studies except the paper on Nicephorus the First had been published previously. A recent Romanian translation provides additional helpful materials and discussion: Gheorghe I. Brătianu, *Studii bizantine de istorie economică și socială*, translated with a preface by Alexandru-Florin Platon, edited with notes and commentaries by Ion Toderașcu and Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Polirom, 2003.

[44] Brătianu, *Études*, 1938, p. 7–9. The book was Mikhail Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, The Clarendon Press, 1926, a kind of sequel to Gibbon on a social and economic basis. This was followed by his *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, three volumes, Oxford, Clarendon Press, 1941. For a typically sensitive but not uncritical study of Rostovtzeff, see A. D. Momigliano, M. I. Rostovtzeff, in Arnaldo D. Momigliano, *Studies on Modern Scholarship*, edited by G. W. Bowersock and T. J. Cornell, Berkeley CA, University of California Press, 1994, p. 32–43. Momigliano called it an "extraordinary book" though "not very clearly and coherently thought out". He concludes that Rostovtzeff "must be measured by his achievements, not by his shortcomings".

Bolshevik Russia and the book was overly reflective of his experiences in revolutionary Russia. However, it had become a powerful exemplar of the "new history" of the post-war period[45].

In Brătianu's view, the hypotheses of Gibbon and his contemporaries concerning the economically and politically decadent West had been uncritically applied to Constantine's "New Rome." Brătianu argued in his foreward that this completely ignored much or most of the wisdom of the Emperor's empire-transforming decision to move the capital from Rome to Byzantium. Brătianu contended that it was also clear that the New Rome by the fourth century had "already been penetrated by Oriental influences"[46]. And, of course, Byzantium's history had been significantly impacted by the advance of Islam which "amputated" Egypt and Syria from the Byzantine state, something little understood in the Occident. As a result, the Byzantine state turned westward, expanding into the Balkans and the Danubian lands. The point was that the Byzantine Empire, long before the alleged fall of the Roman Empire, "Politically was already a new state" thoroughly based on Hellenistic language and culture[47].

The title of the pieces in the volume indicate their relevance to Brătianu's expanding views, especially on economic and social matters. These included *Vers le Bas-Empire*[48], *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*[49], a very important piece for understanding where Brătianu was in 1929 in regard to late antique chronology, *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'empire romain*[50], *Empire et 'démocratie' à Byzance*[51], *Études sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopol du blé à l'époque byzantine et ottomane*[52], *Une politique fiscale de Nicéphor Ier (802–811) ou Ubu Roi à Byzance*[53], *L'hyperpère*

---

[45] See Sterling Dow, *The Social and Economic History of the Roman Empire*: *Rostovtzeff's Classic After Thirty-Three Years*, in "The American Historical Review", Vol. 65 (1960), p. 544–553.

[46] Brătianu, *Études*, 1938, p. 9.

[47] *Ibidem*, p. 9–10.

[48] *Ibidem*, p. 15–22. First published in *Le Flambeau*, Vol. 15 (1932), p. 257–266. This journal was edited by Henri Grégoire.

[49] Brătianu, *Études*, 1938, p. 23–40, which first appeared in "Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", Vol. 18 (1930), p. 49–63, a journal edited by N. Iorga.

[50] Brătianu, *Études*, 1938, p. 57-91, published initially in "Istros", Vol. 1 (1934), p. 1–26. Shortly before his death, Pirenne reportedly read this article "with interest and admiration." Henri Grégoire, *Necrologie. Henri Pirenne*, in "Byzantion", Vol. 10 (1935), p. 818. Brătianu's theory was further developed in his 1940–1941 course at the University of București. Gheorghe I. Brătianu, *Memoriu de studii și lucrări 1916–1941*, București, Imprimeria Națională, 1942, p. 5.

[51] Brătianu, *Études*, 1938, p. 93–124. First appearing in "Byzantinische Zeitschrift", Vol. 37 (1937), this was the basis for his paper at the 1936 Byzantine Congress in Rome. The quotes around "démocratie" reveals Brătianu's skepticism and critical attitude toward "the tendency toward absolutist etatism in the late Byzantine Empire." Brătianu, *Études*, 1938, p. 19. For a later approving comment on Brătianu's paper, see Speros Vryonis, Jr., *Byzantine and the Guilds in the Eleventh Century*, in "Dumbarton Oaks Papers", Vol. 17 (1963), p. 291.

[52] Brătianu, *Études*, 1938, p. 127–181, which synthesized several studies published in "Byzantion", Vols. 5–9. Under the title *Le monopole du blé à Byzance au XIe siècle*, it was his presentation at the Sofia Byzantine Studies Congress in 1934.

[53] Brătianu, *Études*, 1938, p. 183–216. Previously unpublished.

byzantine et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIIIe siècle[54], *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*[55] and *Anciennes modes orientales à la fin du Moyen Âge*[56].

The volume met with praise from no less a "celebrity" than George Ostrogorsky, who gave Brătianu "an eminent place among Byzantinists whose studies have recently contributed to the illumination of the economic and financial history of Byzantium"[57]. This stress on economic and social history of the Orient was, of course, among the principal emphases of Brătianu's research, a fact underlined by the devotion of an entire section of his 1938 *Études* to *L'Héritage économique et social des Byzance*[58].

Brătianu's *Études* gave considerable attention to the Pirenne Thesis in several places. In the early 1920s, the Belgian historian Henri Pirenne had outlined his theory that the breakup of the Roman Empire did not occur with Constantine's move of the capital to Constantinople in the fourth century, but with the Islamic conquest of the Mediterranean in the eight and ninth centuries, which physically and economically divided the West from the East[59]. Pirenne's argument focussed generally on the impact of this on the West, where cities did largely fade and where the state was essentially agricultural in nature[60]. His overriding error was to assume that "there were no appreciable differences between the Merovingian epoch and the Bas-Empire [AKA the Byzantine Empire]"[61]. This was exactly the opposite of what Brătianu advocated.

---

[54] Brătianu, *Études*, 1938, p. 219–239, was a contribution to *Mélanges Diehl*, 1930, p. 37–48. It also comments on Pirenne, p. 221.

[55] Brătianu, *Études*, 1938, p. 241–264, originally published in "Annales", 1933, p. 445–462.

[56] Brătianu, *Études*, 1938, p. 265–272, which appeared first in "Seminarium Kondakovianum", Vol. 7 (1935), p. 165–168.

[57] Quoted in *Notă asupra ediției*, Brătianu, *Studii bizantine*, 2004, p. 22. The book was also favorably reviewed by Soloman Katz in "The American Historical Review", Vol.45 (1940), p. 614–615, who regarded the piece on chronological divisions of Byzantine history as "an important essay," and called Brătianu's "interpretations...generally sound and always provocative..."

[58] Brătianu, *Études,* 1938, p. 217–272.

[59] Pirenne's thesis was first articulated in summary fashion in two articles: *Mahomet et Charlemagne,* in "Revue Belge de Philologie et d'Histoire", Vol 1 (1922), p. 77–86; and *Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens*, in "Revue Belge de Philologie et d'Histoire", Vol 2 (1923), p. 223–235. These ideas were subsequently developed in Pirenne's *Les villes du Moyen Âge. Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles BG, M. Lamertin, 1927; and finalized in his posthumous *Mahomet et Charlemagne*, Paris, Félix Alcan, 1937. An early summary of the debate appeared in Henri Laurent's *Les travaux de M. Henri Pirenne sur la fin du monde antique at les debuts du Moyen Âge*, in "Byzantion", Vol. 7 (1932), p. 495–509. For an excellent and concise review of Pirenne's work, see Peter Brown, *Mohammed and Charlemagne by Henri Pirenne*, in "Daedalus", Vol. 103 (1974), p. 25–33. Brown argues that "to have introduced Islam into a debate previously restricted to Western Europe was a master stroke of integration". Enlightenment thinkers were incredibly ignorant of the striking differences between the "shimmering" medieval Islamic civilization of the Muslim golden age and modern, reactionary Islam. Medieval Islam was part of the Eastern Roman heritage – which is often called *Romania* – and was deeply influenced by the continuity from the Classical outlook in the East.

[60] This was the argument of Pirenne's *Les villes*, 1927, whose subtitle underlines the limitations of Pirenne's purview: *Essay d'histoire économique et sociale.* The role of Venice also seems to have been minimized in this scenario.

[61] See Pierre Lambrechts, Les *thèses de Henri Pirenne su la fin du monde antique et les débuts du Moyen-Âge*, in "Byzantion", Vol. 14 (1939), p. 513–514.

In his 1930 discussion of *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, Brătianu jumped into the raging controversy surrounding the Pirenne Thesis.[62] In the first issue of the *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* in 1922, L. Leclère had published an article on *Les limites chronologiques du Moyen Âge*[63], which argued for the more or less traditional periodization for the Middle Ages: 395 to 1492 AD. This was followed, according to Brătianu, by a "masterful article on Mohammed and Charlemagne" by Pirenne which caused "the foundations of official chronology to totter." The debates were particularly heated at the 1928 Oslo Historical Congress, where Pirenne presented a paper on the expansion of Islam[64].

Brătianu approvingly cited his colleague N. Iorga's response, which agreed with Pirenne in debunking the traditional periodization, but disagreed with the extent of Arab domination, which he regarded as largely commercial and not all that disruptive. "The Muslim invasion," Iorga wrote, "had simply superimposed new forms and a different language on the traditions and habits of these countries of very ancient civilization..."[65]

Iorga ended his own lecture at Oslo 1928 as follows: "A conclusion imposes itself. Today we talk very often, almost all the time, about internationalism, which in fact only means tolerating each other, since we cannot kill each other. What is needed is something else: to return to shared old moral unities"[66], that is, perhaps, a return to civility, to commonly embraced universal values underneath surface differences[67].

Another angle on Pirenne's theories came in Brătianu's 1934 paper dealing with gold and the empire[68]. This contained a section entitled *L'or et la théorie de Pirenne*[69]. Brătianu was not yet to the point of suggesting amendments to the Pirenne thesis, but this would come shortly. He began by noting that the "notion of the division and of the dismemberment" of the Roman Empire was one of the things that had particularly attracted historians to the Roman era[70]. He also pointed out enduring contributions made to history by Antiquity, such as the Greek-Latin dualism of civilization and language, the contrast between Orient and Occident, and so forth[71].

---

[62] Brătianu, *Études,* 1938, p. 28.

[63] L. Leclère, *Les limites chronologiques du Moyen Âge*, in "Revue Belge de Philologie et d'Histoire", Vol 1 (1922), p. 69–76. Georg Ostrogorsky, *Die Perioden der byzantinische Geschichte*, in "Historische Zeitschrift", Vol. 163 (1941), Nr. 2, p. 229–254, cites Brătianu's work several times.

[64] Pirenne had the year previously fleshed out his arguments in *Les villes du Moyen Âge. Essai d'histoire économique et sociale.* On the Oslo congress, see Karl Dietrich Erdmann, *Die Ökumene der Historiker: Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques*, Göttingen DE, Vandenhoek & Ruprecht, 1987, p. 163.

[65] Brătianu, *Études,* 1938, p. 29–30 on Iorga. Cf. Iorga's Oslo text: *L' interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Âge*, republished in Iorga, *Études byzantines*, 1939, Vol. II, p. 95–144.

[66] Iorga, *Études byzantines*, 1939, Vol. II, p. 136.

[67] Iorga also wrote a second piece on the discussions at Oslo: *Quelques observations sur l'histoire de Byzance*, in Iorga, *Études byzantines*, 1939, Vol. II, p. 137–144. Brătianu's archival work on Genoa is mentioned positively.

[68] Reprinted in Brătianu, *Études,* 1938, p. 57–91.

[69] Brătianu, *Études,* 1938, p. 60–63.

[70] Peter Brown argues that a major problem owed to "anachronisms that have encouraged modern scholars to invest the religious and social changes associated with the making of Late Antiquity with a false air of melodrama." Peter Brown, *The Making of Late Antiquity*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1978, p. 2.

[71] Brătianu, *Études*, 1938, p. 59. On Occident and Orient relationship, see Popa, *Brătianu*, p. 76.

As for Pirenne, Brătianu summarized the "discussions of the last ten years." Pirenne demonstrated that the German invasions had no effect on the Mediterranean economy, had little impact on city life, and that there was strong continuity for the East because of the success of Constantinople. It was, Pirenne argued, only the Arab/Muslim invasions that interrupted Mediterranean trade and "definitively separated Occidental Europe from the Orient, the North-West from the South-East"[72]. The Pirenne Thesis sparked not only controversy, it also prompted a considerable wave of relevant economic and social historical investigations. Brătianu's studies of gold were one such result.

Brătianu's *Études* had the desired effect. Georg Stadtmüller declared that the "current state of research in the field of Byzantine social and economic history is best understood from the present collection of chronologically ordered essays". In general, while economic affairs in the West often "suddenly stopped...in the East, ancient life continued its general course in unbroken continuity..."[73] And, he concluded, "This collection of treatises as a whole not only represents a valuable building block for a comprehensive social and economic history of the Byzantine Empire, it already sets forth the broad framework for such a future presentation, which we can hopefully expect from the author himself"[74].

Brătianu's two Byzantine studies volumes succeeded in propelling him into the front rank of Interwar European Byzantinists. The first, the 1936 *Privilèges,* had established him as a coming star in Byzantine studies (he was only 38 when it appeared); the appearance of the second, the 1938 *Études* validated his status and confirmed his standing as a world-class scholar of Byzantine (Oriental) history. Thus, Brătianu was suitably equipped for the final developmental step in his career as a Byzantine revisionist.

This step came in 1938–1939 with the development of a spectacular historiographical project to rewrite the history of Late Antiquity and the Middle Ages so long in thrall to writers of the Enlightenment hostile to Christianity[75]. In late summer of 1938, Gheorghe I. Brătianu presented a paper at the 8th International Congress of Historical Studies in Zürich entitled *La fin du monde antique et le triomphe de l'Orient, à propos d'une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*[76],

---

[72] Brătianu, *Études,* 1938, p. 61.

[73] Georg Stadtmüller, review of G. I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale,* in „Weltwirtschaftliches Archiv", Vol. 54 (1941), p. 163–164.

[74] Stadtmüller, review of *Études*, 1941, p. 169. This sentiment was echoed by Louis Bréhier in a review in "Revue Historique", Vol. 188–189 (1940), p. 280: "Brătianu notes that the social history of the Byzantine Empire still remains to be written. The brilliance of this volume makes us hope that he will undertake the task for which his excellent studies seem to have marked him out."

[75] The origins and development of this project are examined in detail my forthcoming paper, *Gheorghe I. Brătianu's Big Idea: Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen-Âge*. For a discussion of the projected volume based on the Berza documents, see Pippidi, *Un livre*, 1993. For information on the provisional prospectus as well as other matters connected with this project, see Doru Bădără, *Gh. I. Brătianu și proiectul 'unei noi istorii a Europei în Evul Mediu'*, in "Analele Brăilei", Vol. 3 (1999), Nr. 3, p. 371–383. The author had in his possession a number of letters and other archival materials.

[76] It was published under a slightly different title as Gheorghe I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen-Âge: la fin du Monde antique et le triomphe de l'Orient*, in "Revue Belge de Philologie et d'Histoire", Vol. 18 (1939), p. 252–266. For the Zürich congress, see Boia, *Congresele Internationale*, 1979, p. 711–714; and Erdmann, *Die Ökumene der Historiker*, 1987, p. 221.

which announced his plan for "une nouvelle histoire," a comprehensive history that gave the same prominence to the Eastern European past as it did to that of Western Europe.

The plan was "to integrate into the history of the European Middle Ages a more complete and in-depth knowledge of the Orient, which research carried out since the beginning of this century has increasingly brought to light"[77]. The unfortunate reality was that "the Oriental factor" simply got left out of most accounts of the Medieval era, ignoring the diverse civilizations that were born out of antiquity as well as their impact as the forge of the next great religious currents[78].

As examples of what needed to be changed, the lecture pointed to the recent "rehabilitation" of the so-called barbarians. Far from bringing destruction and disorder, the Germanic invaders brought new life and vigor to the West, as did the Normans, while the Slavs, Bulgars, and Magyars did the same in the east, and the Arabs and the Turks in the Middle East. The future belonged to all of these forces and they have had positive and rejuvenating effects right down to modern times. The term "barbarian" was, Brătianu argued, a deliberate pejorative designed to mislead the reading public[79].

Instead of disastrous declines and falls and discontinuities, the era that followed the Classical epoch was neither. Brătianu returned to the Pirenne thesis, which refutes this by showing that there was continuity in the late antique economy even after the Germanic and Islamic influx; that the Muslim invasion was decisive in separating the East from the West, but that much of the apparent discontinuity owed to a reorientation to the North, but not a complete break. Pirenne, in Brătianu's view, was able to revolutionize what we thought about this period because he was thinking geopolitically, though Brătianu did not agree that Mediterranean unity was broken and questioned elements of Pirenne's chronology[80].

Of course, the great contribution of the Byzantines to the continuing economic development that had preceded them needed to be explored in the same way that that of the Occident had been explored by Rostovtzeff. As for the divisions in the empire, Brătianu pointed out, these were nothing new or novel either. These were the product of constantly changing circumstances and intrigues[81].

In the end, it was also the East that Christianized the empire. A point often overlooked is that Christianity is and was an Eastern religion which started in Palestine and spread eventually Westward. The Orient was not only the economic powerhouse of the late antique era fostering Mediterranean trade, it was also the spiritual dynamo of the European and Near Eastern space[82]. Finally, it was the East

---

[77] Brătianu, *Nouvelle histoire*, 1939, p. 253.

[78] *Ibidem*, p. 252–253.

[79] *Ibidem*, p. 253–255, referring to the work of Ferdinand Lot, Louis Halphen, and Alfons Dopsch.

[80] *Ibidem*, p. 255–257. Cf. Gheorghe I. Brătianu, *Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine*, in "Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique", Vol. 18 (1930), p. 49–63, republished in Brătianu, *Études*, 1938, p. 23–40. Brătianu opts for Diocletian (284) as the start of Late Antiquity and Heraclius (641) as the end point. *Nouvelle histoire*, 1939, p. 258.

[81] Brătianu, *Nouvelle histoire*, 1939, p. 260. In 1934, he had expressed the same thought. See Brătianu, *Études*, 1938, p. 60: "L'unité de l'empire n'est plus qu'une façade; on voit déjà sur son territoire l'ébauche des réalités nationales, que le Moyen Âge achèvera de définir".

[82] Brătianu, *Nouvelle histoire*, 1939, p. 257–260.

that preserved the rich Hellenic civilization and heritage. These and many other now hidden contributions of the East needed to be integrated into the new history of the Middle Ages[83].

Once again, Brătianu gently dissented from his mentor Henri Pirenne. What Pirenne did not completely take into account, Brătianu pointed out, was that in the East, urban life continued unabated as did industry, whereas in the West the tax burdens broke the back of the regime and led to urban flight. This left the Occident basically rural and agricultural in nature. Brătianu did not advocate abandoning the Pirenne theses entirely, possibly because he had been a student, a friend, and a colleague of the now-deceased Belgian, and deeply admired and respected him[84]. Instead, what he proposed was to nuance Pirenne's arguments by taking into account the "disequilibrium between the urban and industrial East and the rural and agricultural West", and the impact of Islam which hastened the Hellenization of the East, while causing the Papacy to look North to the Carolingians. The wars of the Third Century and the acceleration of statism in the Orient did not break the Roman Empire, but only contributed to the contrast between East and West[85].

Lastly, there was "The Orient or Rome?" question, one that was much bandied about at the time. Brătianu's response was that the Orient had triumphed over Rome culturally and economically long before the Barbarians triumphed over Rome. "One must recognize the preponderant role of the Orient, which created the Church, which in turn was at the origins of Europe and its civilization"[86].

The reaction of a leading German scholar, Georg Stadtmüller, to the project reflected the general response to the Brătianu project: "What is conventionally understood [about the Middle Ages] in Western Europe is in reality only the history of one half of Europe, the history of the West". Given the work done over that last two or three decades, Stadtmüller argued, it was now time "to incorporate this deeper knowledge into our general view of history". Too much of Medieval history had "only been seen from Rome... it is now important to view it from the world-historic focus of Constantinople, and later also from the Russian Kiev and the Tatar Sarai"[87].

To summarize, Brătianu hoped to update and valorize "the role of the Orient in the evolution of medieval civilizations and societies". At the same time he added another rather novel aspect by insisting on "the principle of international collaboration..."[88] Thus, his ambitious plan enrolled the participation of a wide-

[83] Ibidem, p. 259.

[84] In fact, Brătianu's *Études byzantines*, 1938 was dedicated to Pirenne. He was also a friend of Pirenne's son, Jacques, a near contemporary (1891–1972), a lawyer and a historian. On Brătianu, Pirenne, and Marc Bloch, see John Rogister, *Un moment al istoriografiei europene: Către o istorie universală. Moştenirea lui Henri şi Jacques Pirenne, Marc Bloch, şi Gheorghe Brătianu*, in "Revista Istorică", N. S. Vol. 4 (1992), p. 5–18.

[85] Brătianu, *Nouvelle histoire*, 1939, p. 255–258; 262–263. Brătianu, as something of a classical liberal, was strongly opposed to the etatism of the Byzantine Empire, which he held responsible for its weaknesses and long term failure.

[86] Brătianu, *Nouvelle histoire*, 1939, p. 259. The quotation is from p. 266.

[87] Georg Stadtmüller, a review of G. J. Bratianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge. (Tirage provisoire)*, in "Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", Vol. 2 (1937), p. 463–464.

[88] Pippidi, *Un livre*,1993, p. 66–67.

ranging group of specialists, both from the older generation and the bevy of rising younger scholars. These included Arnaldo Momigliano[89], Henri Grégoire, Paul Collinet, René Grousset, Venance Grumel, Eugène Pittard, Joseph Strzygowski, Brătianu himself, and others to come. The Berza documents discussed by Pippidi add the following international scholars: Charles Verlinden, F. L. Ganshof, Vitalien Laurent, Lucien Febvre, and Franz Babinger. Romanian contributors were to include Mihai Berza, A. B. Duff, C. I. Andreescu, D. M. Pippidi, and C. C. Giurescu[90].

Following the Zürich congress, which ended in September, a revised, final prospectus for the new history was issued in late 1938[91]. The first few pages of the final prospectus reviewed the history of general histories since the early 20th century. With regard to the history of those nations and regions that had come into their own since 1918, their continued neglect in such accounts left readers completely unable to explain the world around them. "Now is the time", Brătianu wrote, "for new general works and syntheses". What is still "lacking is a *Histoire de l'Europe au Moyen Âge* which takes into account the importance and value of the Orient, this crucible of civilizations, this hearth of great religious currents..."[92]

A bit more is known about this project because, by a happy chance, some four hundred pages of documents related to the anticipated work have been preserved and have been thoroughly analyzed by Andrei Pippidi[93]. However, since this material was not published until 1993, it does not impact the story told in the present account. And in general, it contains no surprises. Rather, it served to confirm the foundations of Brătianu's 1938 booklet and his 1939 Zürich paper and their principal themes.

Unfortunately, this well-thought out and important volume became what Andrei Pippidi calls "a book which never existed"[94]. There were difficulties in signing up contributors. The aging of contributors was another problem. One, Paul Collinet, died in January 1939, raising questions about what to do with his nearly completed manuscript or concerning a replacement[95]. And there were obstacles provided by the usual intramural rivalries, bickering, and backbiting that charcterized Romanian historiography in the 1930s and early 1940s[96].

---

[89] Momigliano would have been the star of the first volume. Following a 30 page *Introduction générale*, by Brătianu, the book would lead off with a 50 page essay by Momigliano on *La civilisation méditerranèenne au début du IVe siècle*. Pippidi, *Un livre*,1993, p. 66–71. With other assignments, Momigliano would have been responsible for 9 of the 35 chapters of the final work. Bădără, *Proiectul*, 1999, p. 379–380. On Momigliano's illustrious career, see Peter Brown, *Arnaldo Dante Momigliano, 1908–1987*, in "Proceedings of the British Academy", Vol. 74 (1988), p. 405–442; and Aldo Schiavone, *Il Tardoantico di Arnaldo Momigliano*, in Ando and Formisano, *New Late Antiquity*, 2021, p. 505–515.

[90] Pippidi, *Un livre*, 1993, p. 58–59.

[91] Gheorghe I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București, Fondation Regele Carol I, 1938, 21 p., which provides the table of contents of the book and lists contributors who had already agreed to participate by fall 1938. p. 16–21.

[92] Brătianu, *Une nouvelle histoire*, 1938, p. 3–6.

[93] Pippidi, *Un livre*, 1993, p. 61. This material was saved from destruction by Mihai Berza, a disciple of Brătianu's and a collaborator on the 1936–1940 project. For further analysis, see my forthcoming paper, *Gheorghe I. Brătianu's Big Idea: Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen-Âge*.

[94] Pippidi, *Un livre*, 1993, p. 38–71.

[95] Bădără, *Proiectul*, 1999, p. 380.

[96] Pippidi, *Un livre*, 1993, p. 55.

The principal obstacle to the publication of the book which never existed was, obviously, the outbreak of World War II. Brătianu realized this immediately: "I am afraid that there will be no more talk – alas, for how long – of congresses or of international collaboration"[97]. The British historian John Rogister summarized: "Between 1928 and 1939, our historians lived in a moment in European historiography in which a project of world history... became a reality". The idea of a trans-national history "could for the first time... support a comprehensive vision of the world economy. The Second World War devastated this elan. It made of Bloch and Brătianu victims... and it divided Europe in two for half a century, a breach highly unfavorable to the idea of world history"[98].

The dream actually and poignantly persisted to the end. In 1952 at the Sighet, Romania death camp the year before Gheorghe I. Brătianu was murdered by the Romanian Communist state, a priest-prisoner was briefly held in Brătianu's cell. There he saw "scribbled on the wall, probably with a nail, a project in French for a world history"[99].

PART TWO: PETER BROWN AND THE LATE ANTIQUITY PARADIGM

A. It has been argued above that many of Gheorghe I. Brătianu's historiographical positions are similar to the Late Antiquity model *avant le lettre*. To corroborate this, we now turn our attention to identifying the essentials of the Late Antiquity paradigm. What is meant when one uses the term "Late Antiquity" in 2024? There is no better place to determine this than through the writings of the acknowledged developer of the concept, Peter Brown of Princeton University. We begin with a series of quotations from five of his works considered chronologically.

In a 1971 book that in effect launched the Late Antiquity paradigm, *The World of Late Antiquity AD 150–750*[100], Brown pointed out that era involved "the shifting and redefinition of the boundaries of the classical world after AD 200". This has little to to with the conventional problem of the "Decline and Fall of the Roman Empire". The "Decline and Fall" affected only the political structure of the western provinces of the Roman empire: it left the cultural power-house of Late Antiquity – the eastern Mediterranean and the Near East – unscathed. Even in the barbarian states of western Europe, in the sixth and seventh centuries, the Roman empire as it survived at Constantinople, was still regarded as the greatest civilized state in the world: and it was called by its ancient name, the *Respublica*… The problem that urgently preoccupied men of Late Antiquity themselves was, rather the painful modification of the ancient boundaries"[101].

---

[97] Gheorghe I. Brătianu to Jacques Pirenne, 10 September 1939, quoted in Rogister, *Un moment*, 1993, p. 12.

[98] Rogister, *Un moment*, 1993, p. 17.

[99] Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu. Engima morții sale*, with a study by Șerban Papacostea and other texts and an addenda by Ion C. Brătianu, translated by Antonia Constantinescu, București, Fundația Academia Civică, 1997, p. 24.

[100] Peter Brown, *The World of Late Antiquity AD 150–750*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1971.

[101] *Ibidem*, p. 19–20.

Next there is Brown's *The Making of Late Antiquity* (1978)[102]. Here Brown asked his readers to consider "the Seven Sleepers of Ephesus. These Christian brothers had been walled up in a cave in the middle of the third century, during the pagan persecution of the Emperor Decius (249–251). They were awakened in the early fifth century, in the reign of Decius' direct successor, the Emperor Theodosius (408–450)... Imagine their surprise when, on entering the city, they saw the Cross placed above the main gate, heard men freely swearing by the name of Christ, saw a great church and the Christian clergy busied with repairing the walls of the city... This book is an attempt to enter into their surprise. Hence the title – *The Making of Late Antiquity*. I wish to trace in the last second, third, and early fourth centuries the emergence of features that were from clearly discernible at the time when our Christian brothers entered the cave and which finally came together to form the definitively Late Antique style of religious, cultural, and social life that emerged in the late fourth and early fifth centuries...[103]

Was the degree and perception of change all that great? Not really: "Factors we would regard as natural in a 'crisis'...may not have bulked as large in the minds of men of the late second and third centuries as we suppose... Before we talk of anxiety and disillusionment as both pervasive and distinguishing features of the third century, we have to be very certain that the awareness of life's possibilities was any more bright in the periods that provided the men of the third century with the means of assessing their circumstances... the rise of a Late Antique civilization [w]as due to the drifting of so many alien thistle seeds into the tidy garden of classical Greco-Roman culture....It follows from this that the changes that come about in Late Antiquity can best be seen as a redistribution and a re-orchestration of components that had already existed for centuries in the Mediterranean world. From the point of view of religious language, Late Antiquity is alway later than we think"[104].

Brown's contribution to *A History of Private Life* (1985) was republished under the title *Late Antiquity* (1998). There he had this to say: "In the four centuries between the reigns of Marcus Aurelius (161–180) and Justinian (527–565), the Mediterranean world passed through a series of profound transmutations that affected the rhythms of life, the moral sensibilities, and the concomitant sense of the self of the inhabitants of its cities, and of the countryside around them. During the late antique period there was a slow shift from one form of public community to another – from the ancient city to the Christian church. The life of the individual, the life of the family, even matters as intimate as the perception of the body itself came to be seen in relation to changing social contexts, associated with the rise of new forms of community"[105].

By the end of the 1990s, Brown had seen the Late Antiquity paradigm gaining a considerable academic consensus. Thus in 1999, in the editors' "Introduction" to a

---

[102] Peter Brown, *The Making of Late Antiquity*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1978, a series of lectures given at Harvard in 1976.

[103] Brown, *Making of Late Antiquity*, 1978, p. 1–2.

[104] *Ibidem*, p. 2–8.

[105] Peter Brown, *Late Antiquity*, Cambridge MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 1998, p. 1.

comprehensive reference work entitled *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, Brown and his colleagues wrote that the *Guide* had "been put together on the frank assumption that the time has come for scholars, students, and the educated public in general to treat the period between 250 and 800 as a distinctive and quite decisive period of history that stands on its own. It is not, as it once was for Edward Gibbon, a subject of obsessive fascination only as the story of the unraveling of a once glorious and 'higher' state of civilization. It was not a period of irrevocable Decline and Fall; nor was it merely a violent and hurried prelude to better things. It cannot be treated as a corpse to be dragged quickly offstage so that the next great act of the drama of the Middle Ages should begin – with the emergence of Catholic Europe and the creation of the Arabic civilization associated with the golden age of medieval Islam. Not only did late antiquity last for over half a millennium; much of what was created in that period still runs in our veins"[106].

This was followed more than a decade later, in 2013, by what might be considered – for the time being[107] – Brown's definitive word on the paradigm. This came in the revised edition of his monumental study of *The Rise of Western Civilization. Triumph and Diversity, A. D. 200–1000*[108]. Brown called attention to "A remarkable surge of publications, of new discoveries and of new and daring perspectives was underway. It ensured that the centuries associated with the end of the Roman empire and the first centuries of the western Middle Ages (between 200 and 1000 A. D.) – previously dismissed as the 'Dark' Ages – looked very different from how they had done before. New views had emerged, lively controversies had arisen concerning the rise of Christianity, the fall of the Roman Empire, the origin and expansion of Islam, the conversion to Christianity of northern Europe, and the establishment of the empire of Charlemagne"[109].

Several other points or aspects are mentioned by Brown elsewhere that need to be accentuated here. Brown underlines that revisionist work on the so-called "barbarians" has demonstrated that they were really not barbarians in the sense of being completely uncivilized. In reality, they were portrayed as a threat because the Roman elites needed "a *raison d'être*" to justify their own existence as "a powerful and well-paid military class" and to portray the Emperor "as the defender of civilization." In fact, "much of this was a bluff…" Unfortunately the concept of "the Germanic Bogeyman" has persisted ever since and has done a great deal to foster the Dark Ages myth[110].

In addition, it is crucial to remember that Brown stresses that the "Roman empire always consisted of two, overlapping worlds": Latin in the West, Greek in

---

[106] *Editors' Introduction*, to G. W. Bowersock, Peter Brown, and Oleg Grabar, eds., *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical* World, Cambridge MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 1999, p. IX.

[107] However, a close reading of Brown's autobiography, *Journeys of the Mind*, 2023, might lead to further, nuanced understandings of the development of his ideas.

[108] Peter Brown, *The Rise of Western Civilization. Triumph and Diversity, A. D. 200–1000*, tenth anniversary revised edition, Chichester UK, Wiley-Blackwell, 2013.

[109] *Ibidem*, 2013, p. XI.

[110] *Ibidem*, p. XIV–XVI.

the East[111]. In Late Antiquity, three distinct but related worlds emerged: Latins, Byzantines, and Arabs. The center of gravity had shifted eastward under Constantine (and even earlier under Diocletian's Tetrarchy), so that by the fourth century, the Byzantines created "a civilization that could build, on top of this ancient backward-looking tradition, such revolutionary novelties as the establishment of Christianity and...a 'New Rome'..."[112]

Thirdly, in regard to the relationship between Christianity and Western Europe, Brown emphatically notes that "For the entire period from 200 to 1000, Christianity remained predominantly a religion of Asia and of Northern Africa." It was only after 1000 that a "European" Christianity was established. Western Christianity prior to this "was out on a limb. It was the Christianity of a peripheral zone," that is the West, which was "a profane, pre-Christian world"[113].

Brown also notes the importance of the fact that today "millions of persons are the direct heirs of religions either born or refashioned in late antiquity"[114]. Thus, "the Christianities of Byzantium, Africa, and Asia" were not and are not some "distant and exotic backdrop to an exclusively European story" as Christopher Dawson and other argued nearly a century ago, but essential to the history of Late Antiquity and after[115].

Fourthly, there are issues related to the geopolitics and socio-economics of the Late Antique world. The Mediterranean Sea, *Mare Nostrum*, was the linchpin in a Braudelian sense of an individualized but interconnected West, East, and Islam[116]. It is true that this evolved over time: "in AD 200, the classical world remained clustered round its 'pond': it still clung to the shores of the Mediterranean... One of the main problems of the period from 200 to 700 was how to maintain, throughout a vast empire, a style of life and a culture based originally on a slender coastline studded with classical city-states"[117]. Inexorably, this led to a "shift of the centre of gravity of the Roman empire towards the Greek cities of Asia Minor"[118]. "Pirenne was the

---

[111] The French usage is *Haut-Empire* for the West and *Bas-Empire* for the East. Peter Brown, whose principal training was from French sources, found to his chagrin that students at Oxford didn't understand the meaning of *Bas-Empire* when he gave his first series of lectures on the topic "Lower Roman Society" in 1958. The hall was packed with mostly young men who thought the course was about low life Romans and the rampant immorality of the Empire. Once they found out it was going to deal with Byzantine social stratification, the number of participants fell to six students. Peter Brown, *Journeys of the Mind. A Life in History*, Princeton NJ, Princeton University Press, 2023, p. 222.

[112] Brown, *World*, 1971, p. 13–18.

[113] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p. XVI–XVII. On Brown and the Christian part of the story, see David A. Michelson, '*Salutary Vertigo*': *Peter R. L. Brown's Impact on the Historiography of Christianity*, in "Études Byzantin es et Post-Byzantines", NS, Vol. 1 (2019), p. 45–70. See particularly Brown, *Making of Late Antiquity*, 1978, Chs. 3–4 on religion in early Late Antiquity.

[114] *Editors' Introduction*, in *Late Antiquity. A Guide*, 1999, p. IX.

[115] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p. XVII. Cp. Béatrice Caseau, *Sacred Landscapes*, in *Late Antiquity. A Guide*, 1999, p. 21–59; and Garth Fowden, *Religious Communities*, in *Late Antiquity. A Guide*, 1999, p. 82–106.

[116] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p. XIX-XX, 9–3.

[117] Brown, *World*, 1971, p. 11.

[118] *Ibidem*, p. 18.

master of his age in expounding the social and economic basis of medieval civilization" but "the commercial role of the Mediterranean in the fifth and sixth centuries was not such as to support the continuity of ancient civilization as Pirenne posited"[119].

Fifthly, there is the changing perspective of the role of Islam in all of this[120]. The Pirenne Thesis that the Mediterranean replaced the city of Rome as the core was right, but wrong in that he saw the sweeping of the Mediterranean by Islamic fleets as the final breaking up of the unity of the *Mare Nostrum* nucleus. However, since Braudel's work demonstrated the tie between geography and history, it has been apparent that Mediterranean unity was not so easily ruptured[121]. The "Changing of the Kingdoms," as Christians accommodated to Islam, was far less disturbing than many supposed[122]. Pirenne's success owed to his interest in the material basis of civilization and of cities, to "the shifting pageant of varying social structures, not the Romantic shibboleths of race and language," which transported the debate on to a new plain[123].

Finally, there remains a question that one probably might consider left open: the chronological limits of Late Antiquity. These vary in all of the Brown treatments reviewed above. From the outset, Brown pointed out the difficulty faced when "conventional dates" are not always "the most decisive"[124]. In his initial treatment, in 1971, *The World of Late Antiquity AD 150–750,* Brown opts for 150 to 750 AD. Our second source, *The Making of Late Antiquity* (1978) deals only with the initial "making" era and does not specify dates for the whole. In *Late Antiquity*, his 1997 Harvard lectures, identifies the "four centuries, between Marcus Aurelius (161–180) and Justinian (527–565)", i.e., from 161 to 565 AD as the critical era of "profound transmutations"[125]. This was followed in 1999 by *Late Antiquity. A Guide* which specifies 250 to 800 AD as the parameters[126]. Finally, in *The Rise of Western Civilization*, the dates are more expansive: 200 to 1000 AD, what Avril Cameron has called the "Long Late Antiquity"[127]. This question need not be resolved here, other than perhaps by Brown's witticism quoted above: "Late Antiquity is alway later than we think"[128].

Instead of seeing gloom and doom following the putative "fall of Rome," the Late Antiquity argument is for a transition from a relatively homogenous Classical

---

[119] Brown, *Pirenne*, 1974, p. 27.
[120] See Hugh Kennedy, *Islam*, in *Late Antiquity. A Guide*, 1999, p. 219–237.
[121] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p.10–12.
[122] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p. 295–320.
[123] Brown, *Pirenne*, 1974, p. 27–28.
[124] Brown, *World*, 1971, p. 20–21.
[125] Brown, *Late Antiquity*, 1998, p. 1.
[126] *Editors' Introduction*, in *Late Antiquity. A Guide*, 1999, p. IX.
[127] Brown, *Rise of Western Civilization, 2013*, the title and p. XI.
[128] The quote is from Brown, *Making of Late Antiquity*, 1978, p. 8. See also Arnaldo Marcone, *La tarda antichità o della difficoltà delle periodizzazioni*, in "Studi Storici", Vol. 45 (2004), p. 25–36. Marcone discusses the work of Marrou, Brown, Momigliano, and Avril Cameron. The Cameron phrase is on p. 25, 36. Earlier Marcone had published *La Tarda Antichità e le sue pedestrianization*, in „Revista Storica Italiana", Vol. 112 (2000), p. 318–334.

World to a new, evolving, dynamic world of a Roman (Catholic) West, a Byzantine (Orthodox) East, and an Islamic (Muslim) South and Southeast; a geographical environment more influenced by economic and social development (or lack there of) than politics; a distinctive world called Late Antiquity whose deep divisions, astonishing continuities, and divergent legacies are still with us today. However, it was well into the first decade of the 21st century before the "Dark Ages" were ushered off of the stage and "Late Antiquity" began to dominate college textbooks[129].

PART THREE: BRĂTIANU, BROWN, AND LATE ANTIQUITY AVANT LA LETTRE

A. It is evident that Gheorghe I. Brătianu would have agreed with the essentials of the Late Antiquity paradigm outlined in Part Two above, so just a few high points need be underlined. Indeed, already in his inaugural Brătianu was very close to the Late Antiquity model: "...consciousness itself of a difference between the ancient world...and the new world of Germanic kingdoms were built on the remains of the empire… The Roman Empire had not perished," but simply evolved into a successor, urban empire in the East at Constantinople, and into an agrarianizing, rural, decentralized society in the West after 800 AD. "The ancient world," Brătianu wrote, "more appropriately left the arena than collapsed...an *ausgang* more than an *untergang*..."[130] Put otherwise, "In the formulation of Western Medieval culture around the year 1000, the role of the Byzantine and Muslim East in mediating the Hellenistic heritage appears more and more significant," yet another premonition of the Late Antiquity paradigm[131].

Brătianu came to see quite clearly that ignorance of the Orient had affected the historical views of the Occident. His idea was to bring the knowledge and histories of the West and the East together to remedy this. Peter Brown's interest in the peripheries of empire, exotic languages and cultures, and micro-Christendoms reflects the same concerns[132]. It could also be argued that Brătianu's 1936 study of Byzantine cities which dealt with "peripheral autonomies" in the provinces has linkages with Brown's micro-Christendoms[133].

As far as theories go, as we have seen, both Brătianu and the Late Antiquity scholars were heavily influenced by the social-economic histories of M. I. Rostovtzeff and by the work of Henri Pirenne. And both came to see the positive and negative sides of these arguments. They agreed that there was a certain economic

[129] Of course in popular media and thought the myths of the Dark Ages and of the Renaissance still hold forth, but it takes several generations for major changes in historical thought to seep down out of learned tomes, the ivory towers of academia, and other scholarly sources. The Renaissance myth has proven particularly intractable, a kind of proteus that lives on by swallowing new paradigms whole. See my paper "The Problem of the Renaissance: A Historical Proteus", forthcoming.

[130] Brătianu, *Concepţiunea actuală,* 1924, p. 7–9.

[131] *Ibidem*, p. 33. This point is emphasized by Platon, *Evul Mediu*, 1988, p. 47.

[132] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p. 13–17.

[133] Brătianu, *Privilèges*, 1936.

disequilibrium between the urban, industrial East and the increasingly rural and agricultural West.

They also took much the same view concerning the impact of Islam on Rome, which they saw as decisive but in ways not usually apparent to Western scholars. Along with this, both Brătianu and the modern Late Antiquity investigators agreed 1) that religion tended to be misunderstood by Western historiography which was increasingly dominated by secular scholars who generally didn't take religion seriously; 2) that Eastern culture (the power-house of Late Antiquity) was much superior to the West in almost every respect; 3) that the pejorative image of the "barbarians" was false; and 4) that the economic impact of the gradual shift of the center of gravity towards the East was mistaken.

As for periodization, Brătianu and his collaborators argued for the following: 293–641 AD: La fin du Monde antique et l'hégémonie de l'Orient; 641–1095: Orient et Occident, Chrétienté et Islam[134]. Remarkably, this doesn't compare too badly with Peter Brown's latest periodization in his *Rise of Western Civilization* (2013): 200–1000 AD[135]. Both are at the base supporters of the concept of "The Long Middle Ages," the idea that the Middle Ages started earlier than usually argued and lasted longer than generally appreciated. The former would link to Late Antiquity; the latter would run right up to the Enlightenment[136].

B.1 How does one account for these similarities between the ideas of Gheorghe I. Brătianu and those of Peter Brown? The similarities between the Interwar ideas and concepts of Gheorghe I. Brătianu and the Late Antiquity paradigm of Peter Brown are what might be called in a court of law circumstantial evidence. Between the two are many correlations. But correlations are inadequate to prove or establish anything in themselves. They are anecdotal.

B.2 One, of course, has to reject *post hoc ergo propter hoc* explanations, the classical logical error that when something happens before something else, the latter was "caused" by the former. An earthquake happens somewhere and soon after there is a Solar eclipse shows that earthquakes cause eclipses. This, says David Hackett Fischer, is a rather common fallacy, though not usually in such a simplistic form[137]. The point is that one has to empirically demonstrate causality not just assert it or assume a connection[138].

---

[134] Brătianu, *Une nouvelle histoire*, 1938, p. 16.

[135] Brown, *Rise of Western Civilization*, 2013, p. XI.

[136] On the Long Middle Ages, see Jason M. Baxter, *The Medieval Mind of C. S. Lewis. How Great Books Shaped a Great Mind*, Downers Grove IL, IVP Academic, 2022, p. 8–11.

[137] See David Hackett Fischer, *Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought*, New York, Harper Colophon, 1970, p. 166–167.

[138] Protochronism, a Romanian literary/sociological theory which because of its generally absurd claims and exaggerations is not taken seriously by historians, but who knows what foolishness can't find favor from literary critics or even more gullible historians. It claims that Romanian developments which seem to have similarities to subsequent developments elsewhere prove Romanian intellectual primacy and the superiority of Romanian culture. Such theories mainly demonstrate the intellectual poverty of those who espouse them. Unfortunately, what might have been an interesting exercise in the relationships and interrelationships of Romanian culture to and with other cultures was ruined by protochronism's wild excesses. Why is protochronism wrong? First of all, in its crudest form, it is a

B.3 There is, however, another more plausible explanation, that of milieu. Many of the similarities owe a good deal to the fact that Brătianu and Brown were part of a common European Byzantinist/Medievalist historical milieu. If two scholars share similar roots in the same or a related intellectual milieu, then similarities are not at all mysterious.

The sociologist Robert Nisbet illuminates for us the importance of ones mental and moral "milieu" for intellectual development and achievement[139]. Such a "Milieu is...essential" in providing an environment in which "all the intellectual circuits... operate at high intensity", and in which one comes in "contact with minds of superlative powers," Nisbet argued.

Milieu is not, however, just a present, geographical circumstance. A second source of milieu, according to Nisbet, is the past. An intellectual not only belongs to a contemporary community of learners and intellectual sharers, one also lives in historical neighborhoods of the past. Thus the "past is a very important part of milieu, in the form of tradition, convention, and memory"[140]. This is true for both those completely absorbed into the milieu and those who, though outsiders, are also part of the milieu.

An additional aspect is that milieu evolves and is strengthened when it brings with it solutions to critical problems, problems such as the differences between Medieval cities in the West and Medieval cities in the East, or the value and place of gold in the East v. the West. When facts are more firmly established and old suppositions are refuted, then new questions can be raised. Put another way, the Byzantine studies scholarly successes of Gheorghe I. Brătianu solved some late antique conundrums. This obviously opened the way for others in the milieu to take the baton and move forward to dealing with other problems and issues. This becomes part of the milieu of the paradigm until such time as the old paradigm is overthrown.

Thus, Gheorghe I. Brătianu and Peter Brown both were part of a past and a contemporary historiographical milieu and that is why there are numerous similarities. When the Interwar revolt of the Medievalists brought the enduring and powerful myths of "the Fall of the Roman Empire/Dark Ages/Renaissance" tumbling down, the stage was set within the Atlantic/European intellectual milieu for "nouvelle histoires". Perhaps the most successful of these has, in fact, been the Late Antiquity paradigm which succeeded in establishing itself in the educated world and in teaching curricula, against considerable odds and bitter opposition from scholars for whom the existing Enlightenment paradigm more or less constituted a secular religion.

---

form of the *post hoc propter hoc* explanation, already mentioned above and recognized as a logical error since Aristotle. Secondly, it usually involves bending the facts to fit the theory. Of course the facts rarely speak for themselves, but altering them to say what you want them to say used to be beyond the pale. For an excellent analysis of how this worked under Ceaușescu's nationalist Stalinism, see Katherine Verdery's *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley CA, University of California Press, 1991. Edgar Papu, *Din clasicii noștri. Contribuții la ideea unui protocronism românesc*, București, Editura Eminescu, 1977 was the principal articulation.

[139] Robert Nisbet, *Genius*, in Robert Nisbet, *Prejudices. A Philosophical Dictionary*, Cambridge MA, Harvard University Press. 1982, p. 135.

[140] Nisbet, *Genius*, 1982, p. 140.

The similarities shared by Gheorghe I. Brătianu between the wars and Peter Brown after World War II are not at all surprising given that they lived and worked in a common milieu despite being two generations apart. Thus it is not anachronistic or incoherent to argue that Brătianu was an advocate of a good deal of the Late Antiquity approach before there even was such a thing, just as one can speak of protestants before the Protestant Reformations, capitalists before capitalism, and so forth.

B.4 A final rational explanation of the similarities between the thought of Gheorghe I. Brătianu and Peter Brown in regard to the new Late Antiquity is found in Robert K. Merton's discussion of discoveries. In this case, the case of Brătianu and Brown is "far from being odd or curious or remarkable" since "the pattern of independent multiple discoveries...is the dominant pattern, rather than a subsidiary one"[141]. According to Merton, history is too replete with examples of simultaneous inventions (multiples) and the concurrent development of theories to easily support arguments for priority or special (particularly collective) genius. Nobel prizes increasingly are given to scientists who have independently made the same discovery. Examples of multiple independent discovery include calculus in the 17th century, oxygen in the 18th century, and inventions such as the crossbow and magnetism. Merton argued that multiples rather than singletons are by far the most common[142].

Why? Knowledge has cumulative dimensions and people functioning within those historical parameters/environments are subject to like influences[143]. Merton cites Francis Bacon to the effect that discoveries do not "typically appear at random, dropping down from heaven through the agency of star-touched genius." Indeed, "once the right path is followed, discoveries in limitless number will arise from the growing stock of knowledge" with the assistance of "the concerted efforts of men of science sharpening their ideas through social interaction" and "the methodical use of procedures of inquiry." Thus, according to Bacon and Merton, "if discoveries are 'a birth of time,' they will be effected by more than one discoverer"[144].

Yes, Gheorghe I. Brătianu was asking questions that augured the ideas of the eventual Late Antiquity paradigm. Yes he anticipated developments that later gave rise to the Late Antiquity paradigm. No, this was not a case of protochronism.

B.5 Milieu and the patterns of discovery point toward partial, but only logical not empirical, factual responses to the question of influence. However effective they may be, something more is needed.

It turns out that that there is a substantial, factual basis for the thesis that Brătianu's studies and writings not only reflected *avant la lettre* the Late Antiquity paradigm, but in several ways demonstrable impacted the post-World War II work

---

[141] Robert K. Merton, *Singletons and Multiples in Scientific Discovery: A Chapter in the Sociology of Science*, in "Proceedings of the American Philosophical Society", Vol. 105 (1961), p. 477. Merton brings some common sense to issues of simultaneous discoveries and to influences.

[142] This, of course, is different from meaningless coincidences which are mistaken for correlation: e.g. 1912 was when x-ray crystallography and vitamins were discovered and the Titanic sank. See also David Hackett Fischer, *Fallacies of Causation*, in his *Historians' Fallacies*, 1970, p. 165–186.

[143] This verges on the milieu theory.

[144] Merton, *Singletons and Multiples*, 1961, p. 472–474.

of Brown. What are these points at which Peter Brown substantially intersected with Gheorghe I. Brătianu? One of these is quite substantial. Here is Brown speaking for himself in 2016: "Romanian voices were a significant part of the long, Europe-wide debate on the nature of the transition from the ancient to the medieval world that took place in what we now call the age of Late Antiquity. Let me illustrate this by a personal anecdote. I remember, as a young student of 23, opening a book I had purchased in 1958. Most appropriately, the book was the *Geschichte des spätrömischen Reichs* of Ernst Stein (1928)[145]. It had belonged to the library of the great Roman scholar Hugh Last. Among its pages, I found a note from the great Byzantinist Norman Baynes written to Hugh Last his friend. It recommended the work of a 'very intelligent young Romanian; – Georges (Gheorghe) Brătianu. Brătianu's *Études byzantines d'histoire économique et sociale* (1938) and his ground-breaking *Privilèges et franchises municipales dan l'Empire byzantin* (1936) are still on my shelves. They also came from Last's library and had plainly been bought on the urging of Baynes. In a handwriting that I barely recognize as my own, I had copied into the fly-leaf of Brătianu's *Études byzantines* his memorable phrase: "*On a débattu for le procès de l'Empire romain.* The trial of the Roman Empire has been fought out many times"[146]. Reading it now, I realize the extent to which Brătianu's contribution was decisive for me. The Roman Empire had to be 'put on trial' once again – to be removed from the pedestal on which it had been placed by classical ancient historians – in order to understand the remarkable, specifically late antique evolution by which the rigid structure of the early Roman Empire, seemingly rooted in the West, came to flourish, in its last centuries, far to the East – in the Balkans, in the eastern Mediterranean, and in the Middle East. Brătianu's voice was a voice from a wider world than that of most European scholarship of the time. It looked both to the West and, in a truly original manner, to the unexpected flourishing of an alternative Rome in the late antique East"[147].

This quotation is as strong a confirmation as one could want of the connection between Brown and Brătianu *avant la lettre*. The opening lines confirm what has been said previously about milieu. Brown explicitly acknowledges the "significant" Romanian contribution to and participation in the Interwar historiographical environment and thereby to the evolution of the Late Antiquity paradigm.

Secondly, the fact that Brătianu's two key books on Byzantine history were and still are sixty years later on Brown's book shelves is a pretty good indication of a direct connection. In addition to quotations from Brătianu's *Études* (1938), Brown approvingly cited Brătianu's *Privilèges* (1936) in his 1973 article "A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy"[148]. It would be worthwhile to wade through Brown's bibliographies and footnotes for other references to the work of Brătianu (which was not feasible here). On the other hand, since much of Brătianu's

[145] Stein and Brătianu were often linked in the scholarly literature especially on issues of chronology, e.g. Ostrogorsky, *Die Perioden*, 1941, p. 230, 235, 239.

[146] The quotation is from Brătianu, *Études*, 1938, p. 77.

[147] Brown, *Reflections*, 2019, p. 20–21.

[148] Peter Brown, *A Dark-Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy*, in "The English Historical Review", Vol. 88 (1973), p. 28.

influence was inspirational this would not be the sort of thing that garners ISI citations.

Brătianu was obviously of inspirational value to Peter Brown. "In a handwriting that I barely recognize as my own, I had copied into the fly-leaf of Brătianu's *Études byzantines* his memorable phrase: "*On a débattu for le procès de l'Empire romain.* The trial of the Roman Empire has been fought out many times"[149]. Reading it now, I realize the extent to which Brătianu's contribution was decisive for me". Brown, in retrospect and possibly in prospect, clearly regards Brătianu's role in his thought aa crucial and successful encapsulation of his own decades-long fight both to develop and promulgate the Late Antiquity paradigm.

Brown also affirms that both in the work of his Interwar predecessors (including Brătianu) and in his own work "The Roman Empire had to be 'put on trial' once again – to be removed from the pedestal on which it had been placed by classical ancient historians – in order to understand the remarkable, specifically late antique evolution by which the rigid structure of the early Roman Empire, seemingly rooted in the West, came to flourish, in its last centuries, far to the East – in the Balkans, in the eastern Mediterranean, and in the Middle East."

The results of these repeated historiographical trials were positive for Gheorghe I. Brătianu for much of the Interwar period. Unhappily with the coming of the Second World War all seemed for naught, and at 55 Gheorghe I. Brătianu was dead. Happily, the experiences of Peter Brown and the post-war Late Antiquity project have gone the other way, eventually establishing a new historical paradigm that not only has demolished unhealthy catch phrases and cliches, but has opened up new horizons for historical understanding of pre-modern times.

Brown points once more here to the perspectives and work of Romanian scholars – outsiders in many ways to the somewhat parochial scholarship of the West Europeans – as making a direct contribution to the working out of the Late Antiquity model. "Brătianu's voice was a voice from a wider world than that of most European scholarship of the time. It looked both to the West and, in a truly original manner, to the unexpected flourishing of an alternative Rome in the late antique East". This was an insight that propelled Brown from his education in the perspective of the *Haut-Empire* academics and Oxford to sharing the perspectives of the scholars of the *Bas-Empire*. And, one might add, this eventually led Brown to explore other perspectives: of Golden Age of Islam authors, of Syriac writers, and of other ignored cultures and peoples of the East.

Finally, there is the affective affinity shown by the fact that elsewhere, in his memoirs, Peter Brown approvingly quotes Brătianu's stirring words in *Études* as follows "The men of our time can follow the way that once led a great empire to its end and ruined a whole civilization. That is why it is the duty of all men to give the alarm when they see spreading all over the world the baneful shadow of economic slavery and social tyranny – the centuries of servitude of a Lower Empire"[150].

Gheorghe I. Brătianu from the outset was intent on pursuing a larger vision of European history, in which East/Orient and West/Occident were treated as a unified

[149] The quotation is from Brătianu, *Études*, 1938, p. 77.

[150] Brown, *Journeys of the Mind*, 2023, p. 224. The quotation is from Brătianu, *Études*, 1938, p. 22.

whole and in which the East was given equal treatment with the West. In the end, as Alexandru-Florin Platon has succinctly put it, "The passage of time has not altered the value of this vision, remaining almost entirely valid to the present"[151]. It was this vision that resulted in Gheorghe I. Brătianu becoming a leading Byzantine scholar of Interwar Europe and as a result a contributor to and advocate of today's Late Antiquity paradigm *avant la lettre*.

APPENDIX

In his 2016 reflections, Peter Brown also praises the dean and patriarch of Romanian historians, N. Iorga, for having "truly challenged our imagination" with his *Byzance après Byzance* (1935). For Brown, the inspiring image was that "of the continuity of a civilization for centuries after the fall of the state to which it had been so closely attached. Like a great river diving underground, the Byzantine tradition continued in the Balkans and Russia for centuries after the fall of Constantinople. This tradition came to form an enduring water table beneath the unpromising sands of a world from which the political framework of the Empire had vanished... [This] was deeply reassuring to scholars such as myself who had embarked on the study of Late Antiquity. For if there was a *Byzance après Byzance* could there not also be an *Antiquité après Antiquité* – a subterranean vein that could still feed, with its rich waters, the reconstructed western Europe of Charlemagne, the surviving *Romania* (which we call Byzantium) and the new civilization of Islam... analogous to that discovered (for the world after 1453) by Nicolae Iorga"[152].

In addition, Brown has high words of praise for Dionisie Pippidi: "I grew up as a young scholar in a Europe (of the late fifties and early sixties) which still looked to Romanian scholarship across the terrible scar of the Iron Curtain. To take one outstanding example: for the entire history of Roman Dacia and of the Roman Balkans we continued to turn with gratitude and deep respect to the majestic erudition and noble integrity of Dionisie Pippidi"[153].

[151] Alexandru-Florin Platon, *Gheorghe I. Brătianu: actualitate unui model științific și uman*, in Gheorghe I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, edited by Victor Spinei and Alexandru-Florin Platon with the collaboration of Elena Adam, Ionuț Acrudoaie, and Anca Ancuța, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași, 2010), p. 23–34.

[152] Brown, *Reflections*, 2019, p. 20–21.

[153] Brown, *Reflections*, 2019, p. 20.

BĂTĂLIA PENTRU LEGIFERAREA LIMBII ROMÂNE ȘI A ALFABETULUI LATIN ÎN BASARABIA (1986–1989)

VALERIU MATEI

Pentru mine e, deopotrivă, și simplu și greu să vorbesc despre bătălia, din anii 1986–1989, pentru legiferarea limbii române și a alfabetului latin în Basarabia: simplu, fiindcă am fost martor și participant la evenimentele din acei ani, devenite deja istorie, și, totodată greu, fiindcă o investigație istorică presupune distanțare și detașare, întru a le reda cu maximum de obiectivitate. Cu atât mai mult că fenomenul nu a fost abordat de istorici decât parțial, pentru perioade limitate de timp[1].

Iată de ce, voi evidenția patru etape în istoria acelor ani – de la Congresul Scriitorilor din mai 1986, până la 31 august 1989 –, ziua legiferării limbii române și a alfabetului latin, având ca temei evenimente de referință care au dus la amplificarea Mișcării Democratice de Renaștere și Eliberare Națională:

- perioada mai 1986, Congresul al VII-lea al Scriitorilor – 19–20 mai 1987, Adunarea Generală extraordinară a Scriitorilor;
- intervalul 20 mai 1987 – 27 mai 1988, zi în care scriitorii, întruniți într-o nouă Adunare Generală, au exprimat vot de neîncredere întregii conduceri comuniste a RSSM;
- perioada iunie 1988 – decembrie 1988, perioadă de confruntări, încheiată cu adoptarea de către conducerea comunistă de la Chișinău a faimoaselor „*Teze*” prin care erau respinse revendicările democratice; și
- ultima etapă – decembrie 1988 – 31 August 1989 – perioada manifestărilor stradale de amploare, încheiată cu cea dintâi Mare Adunare Națională din 27 august 1989 și cu Sesiunea Sovietului Suprem al RSSM din 29 august – 1 septembrie 1989, care a aprobat deciziile de legiferare a limbii române și de revenire la alfabetul latin.

Cea dintâi etapă – din mai 1986 până în mai 1987 – e marcată de acumularea nemulțumirilor scriitorilor față de cele întâmplate la Congresul al VII-lea al breslei din mai 1986, eveniment de care mulți dintre scriitori își legaseră speranțele lor de democratizare a societății sau, cel puțin, a vieții literare. Uniunea Scriitorilor era un organism mort – unii o botezaseră „*locul unde nu se întâmplă nimic*” –, fiind condusă de aproape douăzeci și doi de ani de unele și aceleași persoane: Pavel Boțu, în calitate de prim-secretar, Aureliu Busuioc, în calitate de secretar doi, Arhip Cibotaru, secretar și redactor-șef al revistei „Nistru”, și de echipele de scriitori favorizați de regim, unite în jurul acestora. Partidul unic conducea breasla, stabilea ierarhii literare,

[1] I. Dumeniuc, N. Mătcaș, *Coloana infinită a graiului matern. File din marea bătălie pentru limbă*, Ed. Hiperion, Chișinău, 1990; E. Negru, *Bătălia pentru limbă și alfabet din RSSM în anul 1989*, în „Revista de istorie a Moldovei”, nr. 3–4 (119–120), 2019.

acorda premii și distincții. Literatura și cultura, în general, erau pentru partidul unic încă o dovadă a statutului Moldovei sovietice de colonie comunistă „înfloritoare", un ținut al vinurilor și fructelor, unde nu existau probleme de niciun fel și unde se cânta și se dansa mereu, dar, mai ales, în fața delegațiilor străine și a celor venite de la Moscova.

În realitate situația era tot mai dramatică: experiențele agricole au dus la distrugerea și otrăvirea solurilor și a apelor, tăierea necontrolată a pădurilor, a luncilor râurilor, secarea bălților au provocat eroziunii masive, extinderea sărăturilor, dispariția a peste 1 500 de râuri și râulețe, fenomenul deșertificării câmpurilor lua amploare, cultivarea intensă a tutunului și chimizarea exesivă au cauzat îmbolnăvirea a sute de mii de oameni și, mai ales, a zeci de mii de copii. Limba română – limba majorității populației – era izgonită din viața societății, subcultura de tip sovietic era stimulată pentru a înlătura tradițiile și obiceiurile moștenite din moși-strămoși, valorile culturale autentice erau marginalizate, iar istoria națională interzisă. Erau probleme și teme pe care mai mulți scriitori ar fi vrut să le ia în discuție la Congresul breslei. Însă, conducerea comunistă și cea a Uniunii Scriitorilor au reușit, prin manevre de culise și intimidări, să organizeze un congres amorf, cu oratori aleși pe sprânceană și discursuri ticluite în birourile de la CC, de fapt, o demonstrație de forță a partidului unic și a executorilor docili ai acestuia din rândul vechii nomenclaturi comuniste scriitoricești. Puținele voci care au încercat să pună în discuție probleme reale din societate și cultură au fost acoperite de strigătele și replicile isterice ale veleitarilor pregătiți la CC, care răstălmăceau orice spusă a oponenților puterii, astfel că sintagma „*literatură excesiv ideologizată*" rostită critic de Serafim Saka, a devenit în gura Elizei Botezatu, exponentă a „pepinierei" comuniste de la Bălți, *„literatură excesiv partinizată"*, prilej de a sări în apărarea partidului comunist și a idolului Lenin.

La acest *„congres al marilor decepții"* a fost ales un nou consiliu, în care predominau vechii ștabi ai partidului unic și un secretariat în care, pe lângă eternii secretari – P. Boțu, A. Busuioc și A. Cibotaru – li s-a *făcut loc* și propagandistului de la CC al PCM Gh. Ciocoi și istericei apărătoare a partinității literaturii sovietice moldovenești E. Botezatu, adusă de la Bălți *„pe aripile vântului"* dirijat de P. P. Petric, secretarul pentru ideologie al CC al PCM.

Deși, în aparență, conducerea unor publicații literare a fost schimbată, în presa din RSSM, în 1986, n-a apărut niciun articol care să abordeze problemele reale din societate și care să nu fi fost pe placul autorităților comuniste. În RSSM și la Uniunea Scriitorilor era, în 1986, o *„liniște de mormânt"*.

Nici revolta unor tineri scriitori, muzicieni și artiști plastici, participanți la reuniunea de creație a tinerilor de la Ivancea, Orhei, în vara anului 1986 (Ion Aldea-Teodorovici, Doina Aldea-Teodorovici, Valeriu Matei, Iurie Sadovnic-Orheianu, Nicolae Popa, Andrei Mudrea ș.a.) nu i-a deranjat pe cei ce conduceau uniunile profesionale de creație respective. Cele spuse de tinerii scriitori, muzicieni și artiști plastici în cadrul unei mese rotunde (după ce au părăsit reuniunea respectivă în semn de protest față de discursurile proletcultiste ale Elizei Botezatu, secretar al Uniunii Scriitorilor, Viaceslav Obuh, secretar al Uniunii Artiștilor Plastici și al stăpânului acestora – P. P. Petric, secretar al CC al PCM), au fost publicate trunchiat și denaturat în săptămânalul „Literatura și arta".

Nemulțumirea creștea și în rândul unui grup de scriitori care nu erau membri ai partidului comunist (S. Saka, M. Cimpoi, L. Lari și subsemnatul) și care în toamna anului 1986 s-au întrunit pentru a discuta ce-i de făcut. Cercul s-a lărgit treptat (cu participarea lui A. Marinat, D. Matcovschi, I. Gheorghiță, Iu. Grecov, E. Kondratov ș.a.), discuțiile purtate pornind de la necesitatea abordării unor probleme importante pentru societate: starea limbii materne, revenirea la alfabetul latin, distrugerea solurilor, a pădurilor și apelor, schimbarea stării de lucruri la Uniunea Scriitorilor, abolirea moștenirii bodiuliste și democratizarea societății.

Valeriu Matei (n. 1959)

Mihai Cimpoi (n. 1942)

Leonida Lari (1949–2011)

Serafim Saka (1935–2011)

Primele articole privind starea reală de lucruri din RSSM au apărut în ziarul „Literaturnaia gazeta” („Gazeta literară”), publicație a Uniunii Scriitorilor din URSS, grație susținerii din partea a doi redactori Capitolina Kojevnikova, care în anii ’50–’70 ai secolului trecut a activat în presa de la Chișinău și a fost nevoită să plece din cauza unor conflicte cu conducerea comunistă de atunci, și Iurii Bughelskii, tânăr ziarist, coordonator al secției de publicistică.

În decembrie 1986 apărea articolul lui Serafim Saka *„Mecenați și imitatori”*, despre politica de cadre, simularea *„permanentei înfloriri”* a economiei, starea jalnică a literaturii și culturii din RSSM, iar la 4 februarie 1987, în aceeași „Literaturnaia gazeta”, era publicat articolul lui Dumitru Matcovschi *„Hoț în rezervație”*, în care autorul vorbea despre exploatarea copiilor pe imensele plantații de tutun, despre foametea din anii 1946–1947 și despre cauzele subiective ale acesteia, despre felul cum autoritățile comuniste căutau *„chiaburi”* chiar și în anii de după foamete, despre seceta spirituală din RSSM, cadrele de conducere din cultură și derapajele de la ultimul Congres al scriitorilor din mai 1986.

Articolele în cauză au stârnit indignarea conducerii comuniste din RSSM, dar și a secretariatului Uniunii Scriitorilor din RSSM, ales în mai 1986. Membrii secretariatului (P. Boțu, A. Busuioc, A. Cibotaru, E. Botezatu, A. Lupan, H. Corbu, K. Șișkan, I.C. Ciobanu, N. Dabija) au scris o scrisoare colectivă și, fiecare dintre ei, scrisori individuale (evidențiindu-se, prin limbajul agresiv-calomnios, A. Cibotaru, și, la polul opus – mai „toleranți” – I. C. Ciobanu și N. Dabija) către CC al PCUS și secretariatul Uniunii Scriitorilor din URSS, calificând articolele scriitorilor S. Saka și D. Matcovschi drept calomnioase și cerând aplicarea unor măsuri de pedeapsă față de ziarul „Literaturnaia gazeta”. De la CC al PCUS scrisorile din Moldova au fost readresate secretariatului Uniunii Scriitorilor din URSS, unde au decis ca secretarul responsabil de literaturile naționale, criticul literar Iurii Surovțev, să le răspundă petiționarilor. Acesta din urmă l-a invitat pentru consultări pe fostul reprezentant al Uniunii Scriitorilor din Moldova la secretariatul Uniunii Scriitorilor din URSS, Nicolae Romanenco. Am făcut, împreună cu acesta, mai multe copii ale acelor scrisori și le-am trimis la Chișinău colegilor S. Saka, L. Lari și M. Cimpoi, fapt care a declanșat revolta în rândul scriitorilor. A fost redactată o petiție prin care se cerea convocarea unui nou congres scriitoricesc.

La 24 februarie 1987 se sinucide Pavel Boțu, prim-secretar al Comitetului de conducere al Uniunii Scriitorilor din Moldova, chestionat de autoritățile moscovite în procesul intentat lui V. Vâșcu, prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri din RSSM. Conducerea comunistă din RSSM și cea a Uniunii Scriitorilor de la Chișinău, deși cunoșteau cauzele reale ale sinuciderii lui P. Boțu (unul din secretarii promovați de P. Boțu era chiar turnătorul acestuia la KGB, informații care au stat la baza implicării primului secretar al Uniunii Scriitorilor în „procesul Vâșcu”), au încercat să dea vina pe scriitorii care publicaseră articole critice privind situația generală din RSSM și cea din cadrul breslei scriitoricești. Cât de cinic suna, în context, fraza lui Aureliu Busuioc: *„E vremea să ne păzim, să ne ocrotim unii pe alții”*, din articolul *Pavel*, publicat în „Literatura și arta” la 26 februarie 1987.

Și după aceste evenimente, majoritatea publicațiilor de la Chișinău continuau să fie obediente regimului, chiar și „Literatura și arta” insera numeroase materiale dedicate împlinirii, la 16 mai 1987, a 175 de ani de la anexarea Moldovei dintre Prut și Nistru de către Imperiul Rus, prezentată de unii istorici, propagandiști ai regimului sovietic drept *„act de unire”* a Basarabiei cu Rusia.

Până la mijlocul lunii mai 1987 mai mult de jumătate dintre membrii Uniunii Scriitorilor din Moldova semnaseră petiția de convocare a unui nou Congres al

scriitorilor. Pe 12 mai 1987 I.C. Ciobanu, prim-secretar al Uniunii Scriitorilor din Moldova, convins de necesitatea unor schimbări, m-a numit reprezentatnt al Uniunii Scriitorilor din Moldova la secretariatul Uniunii Scriitorilor din URSS. În ziua de 19 mai 1987 a fost convocată o Adunare Generală a Scriitorilor, dar, cu o zi înainte, vechea conducere a încercat să deturneze acest eveniment prin convocarea unei adunări de partid a Uniunii Scriitorilor, care trebuia să condamne „*grupările*" care au dus la convocarea Adunării Generale. În prezența reprezentanților puterii comuniste de la Chișinău, inițiatorii adunării de partid au suferit un eșec răsunător, majoritatea scriitorilor, membri de partid comunist, susținând dezideratele grupului de inițiativă pentru convocarea Adunării Generale. Adunarea Generală a Scriitorilor a început la ora 10.00, în ziua de 19 mai, și s-a încheiat spre dimineața zilei de 20 mai 1987. În cadrul acesteia, în dezbateri incendiare, în prezența secretarului Uniunii Scriitorilor din URSS, Iurii Gribov, și a secretarului pentru probleme de ideologie a CC al PCM, Nicolai F. Bondarciuc, și împotriva dorinței acestora, vechea conducere a Uniunii Scriitorilor din Moldova a fost demisă, doar doi dintre vechii secretari – I. C. Ciobanu și N. Dabija –, care în cadrul Adunării Generale au susținut revendicările democratice, au fost realeși, I.C. Ciobanu păstrându-și funcția de prim-secretar al Uniunii Scriitorilor. Se va „*schimba la față*", începând cu luna mai 1987, și săptămânalul „Literatura și arta".

În cadrul acestei Adunări Generale au fost formulate mai multe revendicări: oficializarea limbii române, revenirea la alfabetul latin și la istoria națională, exclusă din învățământul de toate nivelurile, abolirea cenzurii și libertatea presei, a radioului și televiziunii publice, protecția mediului ambiant ș.a., susținute de majoritatea scriitorilor.

Era începutul unei noi etape în Mișcarea Democratică de Renaștere și Eliberare Națională din Basarabia, care va dura mai bine de un an de zile, până la o nouă Adunarea Generală a scriitorilor, cea din 27 mai 1988. Era începutul confruntării directe dintre scriitori și Comitetul Central al Partidului Comunist din Moldova.

La 29 mai 1987 CC al PCM trece la atac, calificându-i pe scriitori, într-un articol de fond, nesemnat, în oficiosul CC al PCM „Sovietskaia Moldavia", drept *„cămile care se uită peste Prut"*, *„reziduuri încă nedistruse ale țărăniștilor și liberalilor români"*, *„demagogi străini de interesele poporului"*. Atacurile devin și mai virulente la plenara din iulie 1987 a CC al PCM, în cadrul căreia, atât primul secretar al CC al PCM, S. K. Grossu, dar mai ales Aleksandr Jucenko, președintele Academiei de Științe a RSSM, Fiodor Angheli, directorul Agenției de Știri (ATEM), Stepan Lozan, președintele Companiei de Stat de Radioteleviziune, Dmitrii Zidu, ministrul Învățământului, Vladimir Țaranov, istoric oficial al regimului, și Gheorghii Nechit, prim-secretar de partid la Taraclia, au lansat, în stil tipic stalinist, acuzații grave la adresa scriitorilor, cerând să se ia măsuri de pedepsire a acestora.

Scriitorii răspund prin articole argumentate, vizând starea de lucruri deplorabilă de la Academia de Științe[2], de la Radioteleviziune, iar Consiliul de Conducere al Uniunii Scriitorilor le răspunde punctual atacatorilor. La 23 iulie 1987, Consiliul Uniunii

[2] S. Saka, *Tragic aerostat*, în „Literatura și arta" din 16 iulie 1987.

Scriitorilor îl exclude din rândurile breslei, pentru plagiat demonstrat, pe Vasile Stati, șef-adjunct al secției de propagandă al CC al PCM.

Pentru *„a drege busuiocul”*, la 28 iulie 1987, S. K. Grossu, prim-secretar al CC al PCM, se întâlnește cu scriitorii, cerându-le să-și revizuiască revendicările, dar scriitorii îl înfruntă și fiecare dintre părți rămâne pe pozițiile sale. Două zile mai târziu în presa comunistă de la Chișinău apare un nou articol de fond, tot anonim, *Democratia presupune o înaltă răspundere*, în care sunt atacați scriitorii care *„critică orânduirea de stat sovietică, vor să revizuiască istoria”* (sunt vizate articolele care abordau problema foametei organizate din 1946–1947), dar și revista „Orizontul”, publicație a Uniunii Scriitorilor, pentru simplul fapt că a publicat materiale despre formația *„The Beatles”*.

La 29 iulie 1987 în ziarul „Literaturnaia Gazeta” apăreau, deodată, două articole ample despre situația din Moldova. Cel dintâi, *„Pământul, apa și virgulele”*, îi aparținea lui Ion Druță, care, iritat de discursurile la plenara din iulie a CC al PCM, s-a decis să se implice în luptă. El reia un șir de probleme abordate de scriitori: otrăvirea pământurilor Basarabiei, a apelor, cauzele secetei, lipsa simțului măsurii la cei din administrația comunistă (*despotismul bodiulist*), dezechilibrul ecologic, reglarea debitelor râurilor și distrugerea acestora, tragedia fluviului Nistru, otrăvit în câteva rânduri prin deversări de la uzinele din Ucraina, distrugerea tradițiilor, a obiceiurilor și a principiilor morale, represaliile împotriva intelectualității, fabricarea de etichete, distrugerea unor destine, a inițiativelor bune, *„furia distrugerii sub steagul făuririi”*, folosirea abuzivă a pesticidelor și a altor chimicale în agricultură și distrugerea sănătății populației Basarabiei, mai ales a copiilor (existau mai mult de 50 de școli pentru copiii cu handicap mental) ș.a. *„Schimonosirea limbii materne, degradarea limbii”*, scria Ion Druță, era legată nu doar de politicile abuzive ci și *„de starea de sănătate a oamenilor otrăviți cu chimicale”*.

În cel de-al doilea articol – *Durerea pământului* – Capitolina Kojevnikova, pe care am menționat-o mai sus, se referea la experiențele din agricultura Basarabiei pe timpul *„domniei”* de peste 20 de ani a primului secretar comunist Ivan Bodiul la proiectele gigantice, dar falimentare, realizate atunci – livezi uriașe, ferme uriașe (așa-zisele fabrici de lapte și carne), asociațiile agroindustriale intergospodărești, dar și la rapoartele economice false trimise Moscovei de aparatul birocratic comunist din RSSM, imens, incompetent și ineficient. Referindu-se la prezent, ea menționa: *„Nu e nicio restructurare în Moldova. S-a produs doar o anumită mutare la etajul de sus. Doar fotoliile îndrăgite au fost mutate dintr-un loc într-altul”*[3].

În ședința Consiliului de Conducere al Uniunii Scriitorilor din 30 octombrie 1987, la care au participat majoritatea scriitorilor, în raportul prezentat de scriitorul Ion Hadârcă și în discursurile multor scriitori, li s-a răspuns din nou tuturor celor care au atacat scriitorii la plenara din iulie a CC al PCM.

Conducerea comunistă de la Chișinău încerca să blocheze orice activitate a Uniunii Scriitorilor. La începutul anului 1988, CC al PCM a încercat să interzică intrarea în RSSM a scriitorilor Ioan Alexandru, Mircea Tomuș și Arcadie Donos, îngrijitorii antologiei de poezie basarabeană *Constelația lirei*, invitați la Chișinău să prezinte această apariție editorială. Doar după intervenția poetului Robert

[3] Traducerea în limba română a articolului, în „Literatura și arta” din 20 august 1987.

Rojdestvenskii, secretar al Uniunii Scriitorilor din URSS, responsabil de relațiile internaționale, care i-a cerut lui Alexandr Iakovlev, secretar al CC al PCUS, să intervină, problema a fost soluționată. Înainte de aceasta R. Rojdestvenskii, pe care-l sesizasem, încercase să soluționeze problema, telefonându-i la Chișinău lui N. Bondarciuc, secretar al CC al PCM. Acesta din urmă a fost brutal și nerespectuos, fapt care l-a enervat pe R. Rojdestvenskii, acesta telefonându-i imediat lui A. Iakovlev și numindu-l pe N. Bondarciuc *„grobian și incult”*.

La 26 februarie 1988, în ziua când se împlineau 150 ani de la nașterea lui B. P. Hasdeu, la Casa Scriitorilor din Chișinău a avut loc lansarea antologiei *Constelația lirei*, cu prezența celor trei scriitori români.

Autoritățile comuniste de la Chișinău au oprit, la începutul lunii aprilie 1988, apariția nr. 4 al revistei „Nistru”, publicație a Uniunii Scriitorilor, din cauza articolului lingvistului și publicistului Valentin Mândâcanu *Veșmântul ființei noastre*, în care se aduceau dovezi de netăgăduit ale necesității revenirii la alfabetul latin. Și, din nou, problema apariției revistei a fost soluționată, doar după ce i-am prezentat criticului literar V. K. Egorov, fost rector al Institutului de literatură „M. Gorkii”, ajuns șef-adjunct al secției de propagandă a CC al PCUS, un text amplu în problema alfabetului latin și a justeței revendicărilor scriitorilor și sesizarea pe care V. Egorov i-a făcut-o lui Alexandr Iakovlev, secretar al CC al PCUS. Acesta din urmă i-a telefonat lui S.K. Grossu, prim secretar al CC al PCM, cerându-i să oprească cenzura.

În perioada ianuarie – mai 1988 publicațiile oficiale ale CC al PCM, „Moldova socialistă” și „Sovietskaia Moldavia”, precum și organul de presă al CC al komsomolului „Molodeji Moldavii”, au publicat numeroase articole denigratoare la adresa scriitorilor și a breslei scriitoricești.

În aceste condiții, la 27 mai 1988, este convocată o nouă Adunare Generală a Scriitorilor, în cadrul căreia este adoptat un „Apel către Conferința a XIX-a unională a PCUS” prin care scriitorii *„exprimă neîncredere actualei conduceri a republicii și consideră incompetentă delegația moldovenească desemnată pentru Conferința a XIX-a unională de partid și-l roagă pe Mihail Gorbaciov să reprezinte la Conferința de partid interesele intelectualității de creație din RSSM, precum și ale tuturor forțelor din republică ce aderă la restructurare”*. Gorbaciov mai era rugat să îi invite la Conferință pe scriitorii Ion Hadârcă și Dumitru Matcovschi pentru a vorbi despre situația reală din RSSM.

Era un caz unic în tot imperiul sovietic ca o uniune de creație să-i dea vot de blam conducerii comuniste a unei republici unionale.

Apelul scriitorilor din Moldova impresionează Moscova. Intelectualii cu vederi democratice admiră curajul celor de la Chișinău, dar unii secretari ai Comitetului de Conducere al Uniunii Scriitorilor din URSS, între care și Iurii Surovțev, responsabil pentru literatura din republicile unionale, sunt iritați, considerând că scriitorii din Moldova își permit prea multe. Astfel, este convocată, pentru 7 iunie 1988, ședința secretariatului Consiliului de Conducere al Uniunii Scriitorilor din URSS, care urma să ia în discuție situația din Moldova și activitatea Uniunii Scriitorilor din Moldova. Iurii Vercenko, secretarul II al Uniunii Scriitorilor din URSS, un scriitor fără operă, dar cu înalt grad în KGB, Iurii Surovțev și adjunctul acestuia, Serghei Kolov, alt scriitor fără operă, dar cu grade în KGB, pregăteau o

ședință în care să fie condamnată Uniunea Scriitorilor din Moldova, scop în care ei căutau vorbitori printre rușii șovini – gen. V. Osipov de la „Literaturnaia Rossia”, care publicase articole denigratoare despre scriitorii basarabeni – sau scriitori din alte republici unionale (în special din Ucraina), care să critice activitatea Uniunii Scriitorilor din Moldova și revendicările scriitorilor ca fiind naționaliste și antisovietice. Iurii Surovțev pregătise proiectul unei rezoluții în acest sens, ce trebuia adoptată în această ședință. Ei făceau tot posibilul ca secretarii Uniunii Scriitorilor din URSS incomozi – Andrei Voznesenskii, Valentin Rasputin, Cinghiz Aitmatov, Vitalii Korotici, Evghenii Evtușenco, Serghei Baruzdin ș.a. – să nu fie informați în timp util și să nu participe la ședință.

Aflând de intențiile acestor secretari, am pregătit un amplu material privind situația din RSSM și activitatea, în aceste condiții, a Uniunii Scriitorilor din Moldova și am avut întrevederi cu A. Voznesenskii, R. Rojdestvenskii, C. Aitmatov, V. Korotici, E. Evtușenco, S. Baruzdin ș.a., informându-i asupra realităților din Moldova. I-am invitat la ședință, informându-i asupra situației create, și pe membrii Consiliului pentru literatură din Moldova: criticul literar Vladimir Gusev, scriitoarea Zoia B. Boguslavskaia (soția lui A. Voznesenskii), poetul și traducătorul Iurii Kojevnikov, poetul Kiril Kovalgi și pe alți scriitori care erau interesați de situația din Moldova: Pavel Uliașov (autorul unor articole critice despre conducerea bodiulistă de la Chișinău și despre plagiatorul V. Stati, apărute în ziarul „Izvestia”), Iosif Gerasimov (soțul Capitolinei Kojevnikova, autorul primei nuvele despre deportările în Siberia a basarabenilor – *Bătăi în ușă*), Feodosie Vidrașcu, Valentin Oskoțkii, A. Iakubov, secretar al Uniunii Scriitorilor din Uzbekistan ș.a. I-am înmânat două exemplare ale materialelor elaborate și lui V. K. Egorov (un exemplar pentru A. Iakovlev, secretar al CC al PCUS pentru probleme de ideologie), având din nou o discuție amplă asupra situației de la Chișinău.

Delegația venită din Moldova a fost reprezentativă: Ion C. Ciobanu, prim secretar al USM, Mihai Cimpoi, Ion Hadârcă, Leonida Lari, Ion Ciocanu, Nicolae Dabija, Ion Gheorghiță ș.a. S-a prezentat și Nikolai Bondarciuc, secretarul CC al PCM, însoțit de doi șefi de secție, precum și Vladimir K. Egorov, din partea CC al PCUS.

Dumitru Matcovschi (1939–2013)

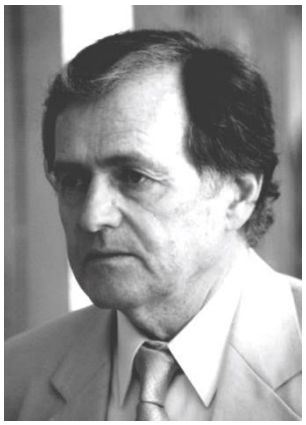

Ion Hadârcă (n. 1949)

Ion Constantin Ciobanu (1927–2001)

La vederea celor adunați în sala de ședințe a Uniunii Scriitorilor din URSS, Iu. Vercenko, Iu. Surovțev și S. Kolov, au rămas înmărmuriți (dintre oratorii lor dresați s-a prezentat doar V. Osipov). Au amânat cu aproape un sfert de oră începerea ședinței, s-au retras să se consulte, apoi Iu. Vercenko a ținut un scurt discurs inaugural intitulat *Pe calea înnoirii* – despre toate și despre nimic, iar Iu. Surovțev a renunțat să-și mai susțină referatul. Din partea Uniunii Scriitorilor din Moldova au fost susținute două rapoarte, prezentate de I. C. Ciobanu și M. Cimpoi, în care au făcut o prezentare amplă, critică asupra situației din RSS Moldovenească, a politicii de confruntare promovată de CC al PCM și a activității intelectualității de creație, în special a scriitorilor. Le-a urmat la cuvânt scriitorul și publicistul moscovit Pavel Uliașov, care a salutat curajul scriitorilor din Moldova, a vorbit despre politicile grupării bodiuliste aflate la conducerea RSSM, despre veleitarismul acestora, despre plagiatorul V. Stati, subalternul lui N. Bondarciuc, exclus pe bună dreptate din rândurile Uniunii Scriitorilor. Iosif Gerasimov a vorbit despre deportările în Siberia ale moldovenilor, despre necesitatea reintroducerii în Moldova, unde el a locuit o lungă perioadă, a alfabetului latin, firesc pentru o limbă neolatină, Nicolae Dabija s-a referit la situația presei din Moldova supusă mereu presiunilor și cenzurii, Serghei Baruzdin, secretar al Uniunii Scriitorilor din URSS și-a declarat sprijinul pentru scriitorii din Moldova, salutând activismul lor social, Ion Hadârcă a vorbit despre curajul scriitorilor din Moldova de a aborda problemele cele mai dureroase din societate, Valentin Oskoțki, scriitor și publicist moscovit, a relatat despre prigonirea lui Ion Druță de către Ivan Bodiul, prim secretar al CC al PCM în anii 1964–1986, concluzionând, în special, pentru N. Bondarciuc: *„e timpul ca cei din conducere să mai asculte de scriitori”*; Vitalie Korotici, secretar al Uniunii Scriitorilor din URSS a salutat „Apelul scriitorilor moldoveni către Conferința a XIX unională de partid”, o dovadă de curaj și conștiință civică, și i-a îndemnat pe scriitorii din Moldova să colaboreze cu revista „Ogoniok”, pe care o conduce (având atunci cel mai mare tiraj în URSS).

Secretarul Uniunii Scriitorilor din URSS, Robert Rojdestvenskii, care avuse anterior o confruntare telefonică cu N. Bondarciuc, a vorbit, privindu-l mereu pe acesta, despre obstrucționarea de către CC al PCM a activităților Uniunii Scriitorilor din Moldova, concluzionând: *„protestul legitim al scriitorilor împotriva unei conduceri proaste e înțeles de unii ca un protest împotriva conducerii de partid în general”*.

Iu. Surovțev, debusolat de situația creată la ședință, a trecut și el subit de partea democrației, relatând cum i-a denaturat agenția oficială moldovenească de informații ATEM sensul discursului său susținut la plenara Uniunii Scriitorilor din Moldova din 27 mai 1988, apoi a lăudat activitatea scriitorilor moldoveni, cerându-le să dea dovadă de *„spirit constructiv”* și, în fine, dându-și seama că proiectul de rezoluție a ședinței, pregătit de el anterior, n-are nicio șansă să fie aprobat, a propus ca proiectul rezoluției ședinței secretariatului să fie elaborat de Mihai Cimpoi și Valeriu Matei.

Au urmat la cuvânt Iurii Kojevnicov, cunoscutul eminescolog și traducător din poezia românească, Kiril Kovalgi, scriitor originar din Basarabia, ambii sprijinind dezideratele promovate de Uniunea Scriitorilor din Moldova, Ion Ciocanu, care a vorbit despre cenzura draconică din RSSM, Leonida Lari, polemizând și ironizându-l pe N. Bondarciuc, Feodosie Vidrașcu, Ion Gheorghiță, criticând dur politica CC al PCM, Vladimir Gusev, declarându-le sprijin scriitorilor din Moldova, A. Iakubov din Uzbekistan, afirmând că scriitorii din Moldova sunt un exemplu pentru ei. A vorbit și N. F. Bondarciuc, secretarul CC al PCM, incoerent și confuz, atacând din nou scriitorii, fapt ce a trezit dezaprobarea celor prezenți. Iu.Vercenko s-a văzut nevoit să facă un bilanț favorabil Uniunii Scriitorilor din Moldova. V. K. Egorov, reprezentantul CC al PCUS a preferat să nu vorbească.

A fost aprobată rezoluția secretariatului Uniunii Scriitorilor din URSS, pregătită de M. Cimpoi și V. Matei, privind activitatea Uniunii Scriitorilor din Moldova în anii 1987–1988, prin care se declara sprijin *„experienței valoroase acumulate de organizația scriitoricească din Moldova pe calea dezvoltării ei democratice”* și se recomanda:

- crearea la Chișinău a unei edituri specializate în editarea de cărți pentru copii și adolescenți;
- transformarea almanahului de traduceri din literatura universală „Meridiane” în publicație periodică;
- editura „Literatura artistică” din Chișinău să editeze prioritar literatura contemporană din RSS Moldova, inclusiv traduceri în rusește din aceste opere, literatura clasică, traduceri din opera altor scriitori din republicile unionale și din literatura universală și să editeze, experimental, cărți cu grafie latină;
- editura „Sovietskii pisateli” să publice mai multe traduceri din literatura din Moldova;
- săptămânalul „Literaturnaia gazeta” să reflecte mai des procesele ce au loc în republicile unionale și în special cele din Moldova;
- crearea unui centru cultural moldovenesc la Moscova;
- conducerea Fondului Literar unional să ajute financiar Uniunea Scriitorilor din Moldova.

Trecut de partea revoluției, Iu. Surovțev citește o scurtă scrisoare de protest față de agenția oficială de informații a RSSM – ATEM și anunță că o va trimite la Chișinău, anexând și textul discursului său de la Chișinău din 27 mai 1988. Agenția oficială de știri a RSSM – ATEM va ignora această scrisoare, care va apărea, însă, în „Literatura și arta” nr. 31 din 28 iunie 1988, împreună cu textul discursului său.

Ședința Secretariatului Consiliului de Conducere al Uniunii Scriitorilor din URSS din 7 iunie 1988 a însemnat o victorie categorică a Uniunii Scriitorilor din Moldova asupra CC al PCM.

La 3 iunie 1988 la Chișinău, în sala mare a Uniunii Scriitorilor, se constituie *„Mișcarea Democratică pentru Susținerea Restructurării”*, nucleul căreia îl constituie scriitorii, unii artiști plastici, muzicieni, savanți lingviști și istorici, cadre didactice. Va deveni, pentru aproape un an de zile, principala organizație de opoziție față de CC al PCM și organizator al acțiunilor de protest. La 15 iunie 1988, la bustul lui Mihai Eminescu, este lansat *„Cenaclul Alexie Mateevici”*, care va avea un rol important în derularea evenimentelor ulterioare.

În iunie 1988, sub presiunea opiniei publice, Sovietul Suprem al RSSM a creat *„Comisia interdepartamentală a Prezidiului Sovietului Suprem din RSS Moldovenească pentru studierea istoriei și problemelor dezvoltării limbii moldovenești”,* în cadrul căreia au fost incluși scriitorii Mihai Cimpoi, Grigore Vieru, Ion Ciocanu, Nicolae Dabija și Andrei Lupan (care se arătase ostil revendicărilor formulate de scriitori), lingviștii Silviu Berejan, Nicolae Mătcaș și Alexandru Dârul, istoricul Anton Moraru, dar și persoane din aparatul de partid comunist, care s-au manifestat ca adversari ai limbii române și ai alfabetului latin: Dmitrii Zidu, Fiodor Angheli, precum și Alexandru Mocanu, președintele Sovietului Suprem al RSSM.

La 28 iunie 1988 (ziua ocupației sovietice din 1940), în piața centrală a Chișinăului, are loc un mare miting de doliu, la care iau cuvântul mai mulți scriitori și istorici – Alexandru Moșanu, Leonida Lari, Nicolae Negru, Valeriu Matei, Ion Conțescu, Nicolae Dabija, Nina Josu ș.a. –, care au cerut condamnarea oficială a Pactului Molotov-Ribbentrop și încetarea stării de ocupație sovietică, repunerea în drepturi a istoriei naționale, oficializarea limbii române și revenirea la alfabetul latin.

Presa oficială, comunistă, de la Chișinău continuă să atace scriitorii și, în special, săptămânalul „Literatura și arta”, astfel că la 1 septembrie 1988 Uniunea Scriitorilor din Moldova dă un răspuns tăios colegiului de redacție al ziarului „Moldova Socialistă”, publicație a CC al PCM.

Între timp, tot mai mulți basarabeni aderă la Mișcarea Democratică, astfel că formațiunea se extinde pe întreg teritoriul RSSM.

La 17 septembrie 1988 în ziarul „Învățământul public” apare o scrisoare semnată de șaizeci și șase de lingviști, istorici, scriitori, artiști, adresată recent createi „Comisii Interdepartamentale a Prezidiului Sovietului Suprem din RSS Moldovenească pentru studierea istoriei și problemelor dezvoltării limbii moldovenești”, în care semnatarii, salutând decizia conducerii de partid de a crea Comisia Interdepartamentală, îi cer acesteia:

– să soluționeze problema statutului social al limbii noastre;

– să activeze cu ușile deschise;

– să-i pună capăt teoriei rușinoase a existenței celor două limbi romanice din nordul Dunării și să recunoască unitatea limbii române;

– în soluționarea problemei statutului limbii române să aplice doar criterii lingvistice și nu politice, geografice ș.a.;

– să recomande trecerea limbii oficiale din RSSM la alfabetul latin;

– limba noastră să fie aplicată și utilizată în toate sferele vieții din RSSM.

Scrisoarea în cauză e reprodusă și în „Literatura și arta”.

La 25 octombrie 1988 Adunarea Generală a Uniunii Scriitorilor din Moldova lansează un *„Apel către toți oamenii de bună credință să susțină oficializarea limbii române și revenirea la alfabetul latin”*. Apelul e semnat de toți scriitorii, cu excepția

lui Andrei Lupan (va da mai târziu explicații), Haralambie Corbu, Eliza Botezatu, Arhip Cibotaru și Nicolae Corlăteanu.

Începe o amplă campanie de susținere a revendicărilor lingvistice: în fiece număr al ziarelor „Literatura și arta" și „Învățământul public" sunt publicate zeci de scrisori cu sute de semnături ale susținătorilor, adresate Comisiei Interdepartamentale. Între acestea, la 1 decembrie 1988, e publicată, în „Literatura și arta", și scrisoarea unor mari personalități din Moldova, stabilite la Moscova, pe care am pregătit-o, printre semnatari fiind: Eugen Grebenicov, Ion Ungureanu, Lilia Amarfi, Maria Codreanu, Valeriu Matei, Ștefan Vetrilă, Nicolae Romanenco, Vasile Cepoi, Nicolae Dodiță, Valeria Grosu, Eugen Cioclea, Sandu Grecu ș.a. În aceeași zi apărea și scrisoarea de susținere a celor mai importanți zece scriitori letoni: Imants Ziedonis, Ianis Peters, Vizma Belsevits, Maris Ciaclais, Knut Skuienieks, Imants Auzini, Leons Briedis ș.a. O altă scrisoare de susținere a fost semnată de către 30 de personalități ale literaturii și culturii lituaniene.

În pofida tuturor așteptărilor, în decembrie 1988 erau publicate Tezele CC al PCM către Prezidiul Sovietului Suprem al RSSM și Consiliul de Miniștri al RSSM – *„Să afirmăm restructurarea prin fapte concrete",* prin care conducerea bodiulistă de la Chișinău relua toate dogmele comunist-staliniste: *„întărirea unității poporului sovietic"*, consolidarea *„prieteniei popoarelor"*, menţinerea limbii ruse drept limbă de comunicare interetnică, păstrarea alfabetului chirilic pentru *„limba moldovenească"* și a controlului partidului comunist asupra intelectualității ș.a. Erau respinse, astfel, toate revendicările intelectualității și ale societății basarabene: necesitatea repunerii în drepturi a limbii române și revenirea acesteia la alfabetul latin, condamnarea deportărilor staliniste în masă și încălcarea drepturilor omului în deceniile bodiuliste, adevărul despre foametea organizată din 1946–1947, gravele probleme ecologice din Moldova.

Aceste teze, numite în popor *„proteze"*, au trezit revolta generală. Încep demonstrațiile și marșurile stradale atât la Chișinău, cât și în alte orașe. Acestea au loc în fiece sâmbătă și duminică și vor ține până la 31 august 1989, marcând a patra etapă a luptei pentru legiferarea limbii române și a alfabetului latin. Amintim manifestările cele mai ample din 15 și 22 ianuarie, 12 martie (când demonstranții au asediat clădirea CC al PCM), marele miting de doliu din 28 iunie 1989 (ziua ocupației sovietice din 1940), manifestările din 23 august 1989 (ziua semnării în 1939 a Pactului Molotov-Ribbentrop) și, în fine, prima Marea Adunare Națională din 27 august 1989.

La 23 decembrie 1988 Plenara Comitetului de Conducere al Uniunii Scriitorilor se întrunește într-o ședință deschisă cu tema *„Scriitorii și destinele limbii materne"* (la care au luat cuvântul scriitorii I. C. Ciobanu, V. Badiu, I. Hadârcă, Iu. Grecov, V. Matei, L. Lari, E. Tarlapan, I. Ciocanu, D. Matcovschi, L. Istrati, N. Josu, Iu. Filip, T. Bragă ş.a.) și adoptă o rezoluție prin care, salutând sprijinul venit din partea a sute de mii de concetățeni, cer *„consfințirea în Constituție a limbii materne a moldovenilor ca limbă de stat și revenirea acesteia la alfabetul latin"*. Scriitorii aprobă și textul unei scrisori deschise către Biroul CC al PCM, prin care le cer oprirea campaniei de denigrare a scriitorilor desfășurată de redacția oficiosului CC al PCM „Sovetskaia Moldavia", care reflectă tendențios starea de lucruri din domeniul limbii noastre, stimulând vrajba interetnică, dar și persecuțiile împotriva intelectualității de creație și, în special, asupra redactorului-șef al ziarului „Învățământul public", Anton Grăjdieru.

La 28 decembrie 1988, în urma unei dezbateri îndelungate, Comisia Interdepartamentală adoptă o hotărâre, semnată de președintele Alexandru Mocanu și secretarul Nicolae Matcaș, care va fi făcută publică la 5 ianuarie 1989, prin care își propunea să facă un demers pe lângă Prezidiul Sovietului Suprem al RSSM ca limba moldovenilor să fie decretată ca limbă de stat pe teritoriul RSSM; ruga Prezidiul Sovietului Suprem să creeze un grup de lucru pentru pregătirea proiectelor de lege și-i solicita Prezidiului Sovietului Suprem să aprobe hotărârea privind trecerea limbii noastre la grafia latină. În aceeași zi se publică și cele două rapoarte prezentate la ședința Comisiei Interdepartamentale din 28 decembrie 1988 de lingviștii Silviu Berejan – *„Cu privire la statutul lingvistic și social al limbii noastre”*, și A. M. Dârul – *„Legătura dintre caracterul romanic al limbii moldovenilor și grafia latină”*. Aceștia menționau că în adresa Comisiei Interdepartamentale au sosit peste 130 de scrisori și demersuri colective (fără a ține cont de sutele de scrisori publicate în presă) cu peste zece mii de semnături, care cereau acordarea statutului de limbă de stat limbii noastre, recunoașterea identității lingvistice moldo-române și revenirea la grafia latină.

La 25 ianuarie 1989 era publicată Hotărârea Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM despre pregătirea proiectelor de legi *„Cu privire la statutul limbii moldovenești”* și *„Cu privire la funcționarea limbilor vorbite pe teritoriul RSSM”*, prin care se hotăra să se editeze o parte a săptămânalului „Literatura și arta” cu alfabet latin, la fel și operele unor clasici ai literaturii noastre.

Autorităţile din RSSM nu se grăbeau însă să acționeze, iar formularea ambiguă privind trecerea la alfabetul latin era o dovadă în plus că liderii comuniști de la Chișinău voiau doar să calmeze spiritele, să câștige timp și să deturneze mișcarea democratică din societate. Pentru a simula dialogul, CC al PCM a invitat de la Moscova un grup de așa-ziși *„experți”*, dintre care unii se developaseră prin atitudini ostile față de limba română și alfabetul latin (de ex. Vladislav Iakimovici Grossul, unul din ideologii „Interfronfului” din RSSM), Gh. Gh. Litavrin, membru corspondent al Academiei de Ştiinţe a URSS (conducătorul grupului), M. D. Ereşcenko, I. Ia. Semionova, doctori în ştiinţe istorice, cercetători ai Institutului de Slavistică şi Balcanistică a Academiei, T. N. Sfeşnikova şi B. P. Narumov, lingvişti. Autoritățile comuniste de la Chișinău au înscenat organizarea unor mese rotunde la redacţia oficiosului CC al PCM „Moldova Socialistă” și la Academia de Ştiinţe a RSSM, condusă încă de sinistrul A. Jucenko, manifestări în cadrul cărora aceștia s-au referit mai mult la scrisul slavon, decât la cel latin, ideologizând problema și încercând să demonstreze prioritatea alfabetului rus și inutilitatea trecerii la alfabetul latin, precum și inoportunitatea oficializării limbii moldovenilor. Prestația pseudosavanţilor moscoviți a fost atât de jenantă, încât nici cei care i-au invitat n-au mai făcut, pe parcursul anului 1989, referire la concluziile acestora.

Deși majoritatea membrilor Comisiei Interdepartamentale ajunseră la concluzia că așa-zisa „*limbă moldovenească*” este identică cu limba română, Simion K. Grossu, prim-secretar al CC al PCM, și alți câțiva acoliți ai săi insistau asupra diferenţelor, forțând nota și sfidând evidențele, ceea ce a dus la o și mai mare tensionare a situației. Era tot mai evident că întreaga conducere de partid comunist a RSSM era depășită de timp, s-a compromis și nu avea nimic în comun cu dezideratele majorității populației din Moldova.

În ziua de 15 februarie 1989 aparea la Riga și era adus la Chișinău primul ziar cu alfabet latin din Basarabia postbelică – „Glasul”, devenit ulterior „Glasul Națiunii”. Această acțiune a fost realizată cu sprijinul diasporei basarabene din Letonia și a soților-scriitori Maria Briede-Macovei și Leons Briedis. Tirajul de 60 000 de exemplare al acestui ziar s-a epuizat foarte repede, iar în săptămânile ce au urmat, în adresa Uniunii Scriitorilor din Moldova au sosit peste 100 de mii de cărți poștale în care oamenii își exprimau dorința de a abona acest ziar[4].

La 23 februarie 1989 scriitorii publicau în „Literatura și arta”, de exemplu, Decretul Sovietului Suprem al Lituaniei *„Cu privire la folosirea limbii de stat a RSS Lituaniene”*. În aceeași zi era publicat și protestul a 182 de colaboratori științifici de la Academia de Științe a Moldovei în legătură cu includerea în Comisia de elaborare a proiectelor de lege a lui A. Iakovlev și L. Donețki, care se pronunțaseră în repetate rânduri împotriva oficializării limbii române și a revenirii la alfabetul latin.

Conform deciziei din 10 martie 1989 a Comisiei Sovietului Suprem al RSSM pentru învățământul public, știință și cultură, a fost creat un grup de lucru pentru efectuarea unor sondaje de opinie în problema grafiei latine, din care făceau parte lingviștii Alexandru Dârul, director adjunct al Institutului de Limbă și Literatură al AȘ a RSSM (președinte al grupului), Anatol Ciobanu, profesor, șef al catedrei de lingvistică generală și romanică a Universității de Stat din Chișinău, Nicolae Mătcaș, șef al catedrei de limbă moldovenească a Institutului Pedagogic de Stat „Ion Creangă”, Ion Dumeniuc, docent la facultatea de filologie a Universității de Stat din Chișinău, scriitorul Victor Prohin, redactor șef-adjunct al revistei „Nistru”, ziaristul Anton Grăjdieru, redactor șef al ziarului „Învățământul public”, precum și Gheorghe Călcâi, candidat în științe filosofice, cercetător științific în cadrul sectorului pentru sondarea opiniei publice a Institutului de Filosofie și Drept al AȘ a RSSM, și Gheorghe Bostan, candidat în științe fizico-matematice, docent la catedra de limbaje algoritmice și programare a Universității de Stat din Chișinău. În ziarele „Literatura și arta”, „Învățământul public”, „Moldova socialistă”, „Viața satului” și „Tinerimea Moldovei”, tirajul total al cărora era de 700 000 de exemplare, a fost publicat un chestionar privind adoptarea alfabetului latin ca formă oficială de scriere în limba „moldovenească”. În cele peste 100 000 de răspunsuri sosite, până la sfârșitul lunii aprilie 1989, pe adresa respectivelor publicații, circa 99,33% din respondenți s-au pronunțat în favoarea trecerii la grafia latină, circa 50% din chestionare fiind expediate din localitățile rurale ale Basarabiei[5].

La 16 martie 1989 Uniunea Scriitorilor din Moldova publica proiectul său de lege *„Limba de stat. Principii de funcționare”*[6], sprijinit de majoritatea intelectualității și de cadrele didactice.

La 6 aprilie 1989 erau publicate și proiectele de legi ale Prezidiului Sovietului Suprem al RSSM, aprobate la 30 martie 1989[7].

Sub directa conducere a secretarului II al CC al PCM, V. Pșenicinikov, încep acțiunile de organizare în Transnistria a așa-ziselor *„Soviete Unite ale Colectivelor de Muncă”*, cu detașamente de autoapărare, organizații paramilitare susținute de

[4] I. Dumeniuc, N. Mătcaș, *op. cit.*, p. 121.
[5] Elena Negru, *Bătălia pentru limbă și alfabet din RSSM în anul 1989*, p. 117.
[6] v. „Literatura și arta”, nr. 12 (2276) din 16 martie 1989, p. 1, 3–4.
[7] „Literatura și arta”, nr. 15 (2279) din 6 aprilie 1989.

Moscova și de Armata a 14-a a URSS, dislocată în RSSM. Totodată, pentru a impresiona opinia publică rusească, populația rusofonă din RSSM este îndemnată să scrie scrisori și demersuri la Moscova împotriva *„naționaliștilor români”* de la Chișinău[8].

În lunile martie–aprilie 1989 au avut loc alegeri în Congresul Deputaţilor Poporului din URSS, alegeri semi-libere, în cadrul cărora, în RSS Moldovenească au învins, în luptă cu reprezentanții nomenclaturii CC al PCM, mai mulți scriitori (Grigore Vieru, Nicolae Dabija, Ion Druţă, Ion Hadârcă, Dumitru Matcovschi, Leonida Lari, Mihai Cimpoi), ziaristul Anton Grăjdieru, inginerul Constantin Oboroc, preotul Petru Buburuz, medicii Gheorghe Ghidirim și Gheorghe Russu ș.a., fiind astfel curmată dominația pe plan local a partidului comunist.

La 13 aprilie 1989 treisprezece deputați ai poporului din URSS, proaspăt aleși – între care șapte scriitori – publică o *„Scrisoare deschisă către CC al PCM, Prezidiul Sovietului Suprem și Consiliul de Miniștri al RSSM”* prin care cereau accelerarea examinării proiectelor lingvistice.

La 20 mai 1989 are loc congresul de constituire a Frontului Popular din Moldova, prin fuzionarea Mișcării Democratice și a altor organizații culturale. Raportul politic a fost prezentat de doctorul în istorie Alexandru Moșanu. Congresul a ales organele de conducere și a adoptat Programul, Statutul și o serie de rezoluții, a hotărât editarea buletinului informativ „Deșteptarea”. Președinte al FPM a fost ales Ion Hadârcă, iar din Consiliu făceau parte personalități ale vieții publice: Gr. Vieru, D. Matcovschi, L. Lari, M. Cimpoi, N. Dabija, V. Matei, L. Istrati, V. Beșleagă, Gh. Ghimpu, M. Ghimpu, A. Șalaru ș.a.

La 25 mai 1989 este publicat proiectul Hotărârii Prezidiului Sovietului Suprem *„Cu privire la trecerea scrisului limbii moldovenești la grafia latină”*.

La finele lunii mai 1989 apare ziarul „Deșteptarea”, publicație a Frontului Popular, tipărit cu alfabet latin, iar din 29 iunie 1989 și săptămânalul „Literatura și arta” apare cu alfabet latin (alternativ până la nr. 30 din 20 iulie același an, apoi, de la nr. 31/1989 doar cu alfabet latin).

În ziua de 28 iunie 1989, la Teatrul de Vară din Chișinău, în prezența a circa douăzeci de mii de participanți, are loc un miting de doliu, în cadrul căruia am prezentat discursul de bază consacrat istoriei problemei basarabene, de la apariția acesteia în 1812, odată cu anexarea și ocuparea de către Imperiul Rus a Moldovei dintre Prut și Nistru, și până în anul 1988, text apărut ulterior și în buletinul „Deșteptarea”, nr. 2. Participanții la miting au cerut, în rezoluția adoptată, oficializarea limbii române, revenirea la alfabetul latin, lichidarea consecințelor Pactului Molotov – Ribbentrop.

Prezidiul Sovietului Suprem al RSSM publica, la 18 august 1989, Hotărârea despre proiectele legilor *„Cu privire la statutul limbii moldovenești”* și *„Cu privire la funcționarea limbilor vorbite pe teritoriul RSSM”*, și proiectul Hotărârii *„Cu privire la trecerea la alfabetul latin”*, anunțând, totodată, deschiderea Sesiunii Sovietului Suprem al RSSM în data de 29 august 1989. Majoritatea propunerilor făcute de scriitori și lingviști nu au fost luate în considerație de Prezidiu și era clar că la Sesiune se va da bătălia decisivă pentru legiferarea limbii române și revenirea acesteia la alfabetul latin.

[8] v. V. Matei, *Despre anonimii agresivi*, în „Literatura și arta”, nr. 35 (2299), p. 2–3.

Consiliul Frontului Popular, la 28 iunie 1989, a luat decizia de a convoca, la 27 august 1989, cu începere de la ora 10.00, în piața centrală a Chișinăului – Piața Biruinței – cea dintâi *„Mare Adunare Națională”* la care să participe reprezentanți din toate localitățile Basarabiei. Ca model au avut Marea Adunare de la Blaj din 1848 și, mai ales, Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia, de la 1 Decembrie 1918. La Adunare au fost invitați și reprezentanți ai mișcărilor democratice naționale din Lituania, Letonia, Estonia și Georgia.

La Adunare au sosit, din toate raioanele RSSM, dar și din nordul Bucovinei și sudul Basarabiei, circa opt sute de mii de oameni, cu tricoloruri românești, icoane și imaginile lui Mihai Eminescu și Ștefan cel Mare. A fost cea mai impresionantă și reprezentativă manifestare în istoria contemporană a Basarabiei. În *„Documentul final”* intitulat *„,Despre suveranitate și despre dreptul nostru la viitor”,* pe care l-am scris în ajunul manifestării, au fost cuprinse principalele deziderate ale Mișcării Democratice de Eliberare Națională: legiferarea limbii noastre și revenirea la adevăratul ei nume – limba română, reintroducerea alfabetului latin, a tricolorului românesc, introducerea în instituțiile de învățământ preuniversitar și universitar a istoriei românilor, stăvilirea imigrărilor în teritoriul Basarabiei din cuprinsul imperiului sovietic, suveranitatea național-statală, supremația legilor adoptate de Parlamentul Basarabiei și, în fine, lichidarea consecințelor Pactului Molotov-Ribbentrop – abolirea ocupației sovietive.

Manifestările de amploare au continuat și în zilele de 29, 30 și 31 august 1989 în jurul Teatrului de Operă și Balet din Chișinău, în incinta căruia se desfășura Sesiunea Sovietului Suprem. Sub presiunea zecilor de mii de oameni adunați la Chișinău, deputații au votat, în ziua de 31 august 1989, legiferarea limbii române ca limbă de stat în Basarabia și revenirea acesteia la alfabetul latin. Era prima victorie mare a Mișcării Democratice de Eliberare Națională din Basarabia. Dar lupta nu se încheiase încă…

THE FIGHT FOR THE FORMALIZATION OF THE ROMANIAN LANGUAGE AND LATIN ALPHABET IN BESSARABIA (1986–1989)

Abstract

The article refers to the period between 1986 and 1989 of the contemporary history of Bessarabia (Republic of Moldova), which, at the time, was a part of the Soviet Empire, and it addresses the fight of the intellectuals and of the great majority of the population for the formalization of the Romanian language and its return to the Latin alphabet (prohibited by the Soviet communist power in January 1941). The author highlights four stages of this fight, providing many unique data regarding the events he witnessed and participated in. It is a first comprehensive study dedicated to this aspect of the Democratic Movement for National Revival and Liberation in the recent history of the Republic of Moldova.

POLITICIANISMUL ÎN PROCESUL INTEGRĂRII EUROPENE A ROMÂNIEI*

VASILE PUȘCAȘ

***Cuvinte cheie*:** România,Uniunea Europeană, NATO, cultură politică, aderare, integrare europeană, politicianism, guvernare, negociere.

***Key words*:** Romania, European Union, NATO, political culture, adhesion, European integration, politicianism, government, negotiation.

Titlul de mai sus și problematica expunerii care urmează, referitoare la aspecte de istorie ultracontemporană, mi-au fost sugerate atât de unele frământări interioare (observații personale), cât și de întrebările persistente din societatea românească din ultimele trei decenii și, cu deosebire, din cele două decade după ce România a finalizat negocierea capitolelor de *acquis* și politici europene, dar și a Tratatului de Aderare la Uniunea Europeană. Au contat și dialogurile cu cetățenii României, din țară și din alte locuri ale Europei și SUA, și dezbaterile multor experți și politicieni din aproape toate statele membre ale Uniunii Europene. Toate acestea m-au îndreptat către lecturi mai vechi, iar de această dată mi s-a părut a fi mai potrivit să revin asupra meditațiilor rezultate din idei filosofico-morale și opinii analitice ale profesorului Constatntin Rădulescu-Motru. Oricât ar fi acestea de neconfortabile, deoarece nu exprimă poziționări sociale mulțumitoare pentru cineva care dorește binele națiunii sale, le găsesc a avea și astăzi multă utilitate socială dacă sunt citite cu scop de îndreptare și construcție societală pozitivă.

S-a scurs timpul unui veac și două decenii de când Constantin Rădulescu-Motru a publicat volumul *Cultura română și politicianismul* (București, Socec, 1904). Era o radiografie a stilului românesc de a face politică, având drept scop îndreptarea relelor din cultura politică a românilor care pretindeau să realizeze sincronizarea cu modernitatea europeană. Această folositoare lucrare a profesorului Rădulescu-Motru a înregistrat mai multe ediții în secolul al XX-lea, inclusiv după 1989. Dovadă că diagnosticul dat de el culturii politice din România a mai fost constatat pe parcursul evoluției de după tipărirea primei ediții, de fiecare dată generându-se speranțe că societatea românească era dispusă a urma calea modernizării complete.

Chiar din *Prefața* volumului menționat, Rădulescu-Motru avertiza că termenul „politicianism" deriva de la o distorsiune a politicii adevărate, în cultura românească tinzându-se acreditarea opiniei că politicianismul era tot un fel de politică. Fiind

* Studiul de față este o extindere și revizuire a comunicării prezentate la Simpozionul «În numele libertății. Maramureșul între „Marele Război" și „Decembrie însângerat"», Baia Mare–Sighetu Marmației, 9–10 mai 2024. Vezi Vasile Pușcaș, *Politică și politicianism în procesul integrării europene a României*, în vol. *În numele libertății. Maramureșul și „Decembrie însângerat"* (coord. acad. Emil Burzo), Baia Mare, Editura Gazeta de Maramureș & Ideal Strategic Media, 2024, p.16–20.

evidentă relația politicianism-politică, autorul amintit atenționa că politicianismul era mai degrabă o activitate politică ce se manifesta printr-o perversiune a drepturilor politice. Era o activitate – așa cum o descria Rădulescu-Motru – „prin care câțiva dintre cetățenii unui stat tind, și uneori reușesc, să transforme instituțiile și serviciile publice, din mijloace pentru realizarea binelui public, cum ele ar trebui să fie, în mijloace pentru realizarea intereselor personale”[1]. Credem că merită a fi remarcată intenția profesorului de la Universitatea din București, anume semnalarea fenomenului de „degradare și disoluție a individualității poporului nostru” ca urmare a manifestării politicianismului în spațiul cultural românesc. Argumentația pe care lucrarea o prezenta este lămuritoare și conținea multe elemente valabile pentru remedierea situației. Nu vom relua aici demonstrația, căci ea ar trebui să fie cunoscută de întreaga națiune română și ar avea titlu de obligație pentru elita intelectuală și politică de la noi care pretinde a susține integrarea României în civilizația occidentală. Dar nu putem trece peste o concluzie dramatică a acestei scrieri, exprimată printr-o suită de interogări pe care ar fi bine să și le pună astăzi atât corpul națiunii, cât și indivizii care o compun: „Va veni momentul – conchidea Rădulescu-Motru – când cetățeanul român se va întreba: de ce român și nu francez, neamț sau englez? În numele cărui interes superior mi se cere mie, ca cetățean român, sacrificii și obligațiuni? La realizarea cărui ideal contribuiesc eu cu activitatea mea stoarsă și chinuită de minciunile convenționale ale unui politicianism parazitar?”[2]

Într-un splendid volum din 1986, istoricul ieșean Al. Zub a fost cât se poate de convingător în sublinierea efortului națiunii române, încă din zorii veacului al XIX-lea, de a se autodefini prin raportare la vastul proces de integrare europeană și mondială[3]. Și Rădulescu-Motru a avut ca termen de referință cultura europeană pentru a descrie caracteristicile comportamentale ale românilor. El arăta că entuziasmul romantic al tinerilor români educați pentru europenizarea imitativă din 1848 a generat în spațiul românesc forme și instituții care ar fi trebuit autohtonizate tot în direcția europenității, nu a unei „tradiții” locale medievale. Adică fondul evoluției să urmeze tot sensul europenizării, iar nu al unor forme trecute și neprecizate valoric de istorie. Iar cel care a inițiat, în 1919, cunoscuta revistă *Ideea Europeană* a pledat pentru transformarea „aparenței” de europenitate din România postbelică într-o realitate a europenizării care, după Marea Unire, ar fi putut contribui la o mai rapidă sincronizare cu Europa apuseană. Doar că, în 1931, același Rădulescu-Motru a constatat, cu multă amărăciune, că „România era sufletește mai departe de Apus” față de cum erau românii în 1848, adică entuziamul pentru europenizare nu mai era nici ca în vremea pașoptismului[4]. Desigur, amintitul entuziasm inspirat de Occident a trebuit să facă față „realității românești”, cum zicea Rădulescu-Motru. Care realitate a constat în manifestarea unor interese personale ale elitei românești, altfel spus „politica apuseană a fost transformată în politicianism românesc”[5]. Cum? În

[1] C. Rădulescu-Motru, *Cultura română și politicianismul*, în C. Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic și alte scrieri*, Studiu, antologie și note de Gh. Al. Cazan, București, Editura Eminescu,1984, p. 3.

[2] *Ibidem*, p. 102.

[3] Vezi Al. Zub, *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, Editura Junimea, 1986.

[4] C. Rădulescu-Motru, *Personalismul energetic*, în C. Rădulescu-Motru, *loc.cit.*, p. 736.

[5] *Ibidem*, p. 738.

primul rând prin crearea unui climat anarhic de evoluție care să favorizeze apetitul de acumulare necinstită de către unii lideri care nu doreau o abordare sistematică a procesului de dezvoltare a societății românești. Corelat „obiectivului", arăta tot Rădulescu-Motru, s-au falsificat valorile europenizării de către indivizi mediocri („Chemații au fost copleșiți de nechemați. O selecție pe dos s-a pus la cale: productivii au fost înlăturați pentru a se face loc improductivilor")[6]. Aceasta pentru a fi complet denaturată vocația constructivă a românilor! Iar o consecință care trebuie subliniată a acestei conduite politicianiste a decidenților statali români a fost căderea dezastruoasă a edificiului României Mari, în vara și toamna anului 1940, fără o minimă rezistență națională care să-i asigure măcar dreptul moral la recursul istoric.

În anul 2004, România a intrat în puternica Alianță transatlantică NATO și a terminat negocierea capitolelor pentru aderarea la Uniunea Europeană, inclusiv a Tratatului de Aderare, pentru semnarea căruia Consiliul European a dat lumina verde în 17 decembrie al aceluiași an (semnarea documentului a avut loc în 25 aprilie 2005). Privite ca date istorice, momentele amintite pare că au fost considerate ca finalități ale unui determinism socio-politic, pe când ele erau etape ale unui proces de pregătire a țării, conștient și sistematic asumat. Și nu au fost deloc linii de sosire, așa cum s-a apreciat de majoritatea liderilor români, ci intrarea într-o etapă mai vastă de continuare și accelerare a construcției civilizației occidentale în România, în concordanță cu stadiul modernității de la începutul secolului al XXI-lea.

Referindu-ne la procesul aderării României la Uniunea Europeană trebuie să spunem că acesta a debutat ca o aspirație a sincronizării cu fenomenele schimbărilor politice și socio-economice din Europa central-răsăriteană, după 1989. Constatativ, trebuie reamintit că România a început drumul schimbărilor societale post-1989 fără a avea în fruntea procesului de transformare o elită politică angajată în opțiunea implementării interne a valorilor occidentale, aceasta având mai degrabă o atitudine pasivă[7]. Prin contagiune cu evenimentele reformatoare din unele state central-europene și sub imboldul Vestului s-a ajuns la semnarea Acordului de Asociere (1993, cu intrare în aplicare din februarie 1995), iar după emiterea criteriilor de la Copenhaga (decembrie 1993) și a deciziilor Consiliului European de la Essen (1994) autoritățile României au înaintat aplicația de solicitare a aderării la Uniunea Europeană (iunie 1995). În mare parte acestea au fost mai degrabă gesturi politice, căci pentru aderarea la Uniunea Europeană trebuiau îndeplinite câteva seturi de criterii referitoare la democratizare și instituțiile guvernării, economie de piață funcțională, abilitatea de a face față obligațiilor rezultate din *acquis*-ul comunitar și politicile europene, capacitatea de a răspunde concurenței din piața internă, administrație publică eficientă etc. De altfel, acestea erau și cerințe ale aderării la NATO, cărora li se adăuga compatibilizarea cu structurile militare ale Alianței[8]. Fiind vorba de aderarea la NATO, a fost și mai vizibilă oscilația între Vest și Est a liderilor de la București, ceea ce explică și eșecul deosebit de grav al României de a-i fi refuzată invitația de aderare de către statele membre ale NATO (Madrid, mai 1997), în primul

[6] *Ibidem,* p. 740.

[7] Florin Abraham, *Transformarea României, 1989–2006. Rolul factorilor externi*, București, Editura Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, 2006, p. 77–79.

[8] Detalii la Frank Schimmelfennig, *The EU, NATO and the Integration of Europe-Rules and Rhetoric*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 99–111.

grup de țări central-europene, deși România a fost prima care a semnat Parteneriatul pentru Pace (ianuarie 1994). În plus, la data cererii României de a adera la Uniunea Europeană, îndeplinirea de către această țară a amintitelor criterii de aderare era destul de precară, așa cum a arătat și *Opinia* Comisiei Europene din 1997. Ceea ce însemna că procesul pregătirii țării pentru aderarea la Uniunea Europeană continua a fi nesatisfăcător, situație care s-a regăsit și în evaluările Comisiei Europene din 1998 și 1999. Altfel spus, guvernele României post-1995 au privit obiectivul aderării țării la Uniunea Europeană mai degrabă prin lentilele unor aspirații și declarații politice, adesea puse sub semnul întrebării de către liderii politici ai Vestului, fără a se preocupa suficient să aplice programele asumate de pregătire a societății românești în domeniile expuse de criteriile europene de aderare. Motiv pentru care România nu a avut argumente să susțină a fi inclusă între statele candidate din „grupul Luxembourg", care au fost invitate, tot în 1997, să înceapă negocierile de aderare, acestea debutând în anul 1998. Dimpotrivă, și evaluările Comisiei Europene din următorii doi ani, așa cum arătam, au fost defavorabile României. Dar pentru că statele membre au decis să înceapă negocierile de aderare și cu statele baltice, care nu fuseseră invitate în primul grup, iar în Balcani situația continua a fi explozivă, Consiliul European a decis (Helsinki, decembrie 1999) să se înceapă negocierile cu încă un grup de șase state aspirante, între care a fost inclusă și România (așa-numitul „grup Helsinki", în care, pe lângă cele trei state baltice, s-au regăsit și Slovacia, Bulgaria, România). Cu aceste ultime șase state candidate, negocierile de aderare au început efectiv în februarie 2000[9].

Despre procesul de extindere a Uniunii Europene, după Războiul Rece, s-au publicat foarte multe articole, studii și volume. Între scrierile generale dedicate subiectului menționat amintim, pe lângă citata lucrare a lui Schimmelfennig, pe cea a lui Preston[10], dar și Meerts&Cede[11], Schnneider[12] și Pușcaș[13], care realizează un tablou de ansamblu al epocii și extinderii europene, așa cum s-a derulat la cumpăna dintre secolele al XX-lea și al XXI-lea. Și despre aderarea României la Uniunea Europeană există o listă bibliografică bogată. Pe această temă s-au editat lucrări cu vădită tentă tezistă[14] și chiar propagandistică[15], dar există și cercetări consistente care au urmărit documentat și obiectiv modul în care România a evoluat în etapa negocierilor de aderare și chiar în cea post-aderare[16]. Cu toate acestea, la noi persistă

[9] Helen Wallace, Mark A. Pollak, Alasdair R Young, *Elaborarea politicilor în Uniunea Europeană*, ediția a 6-a, București, Institutul European din România, 2011, p. 353.

[10] Christopher Preston, *Enlargement and Integration in the European Union*, London, Routledge, 1997.

[11] Paul W. Meerts and Franz Cede (edited by), *Negotiating European Union*, London, Palgrave, 2004.

[12] Christina J. Schneider, *Conflict, Negotiation and European Union Enlargement*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

[13] Vasile Pușcaș, *EU Accession Negotiations (A Handbook*), Wien, Hulla & Co HUman Dynamics, 2013.

[14] Vezi Dimitris Papadimitriou and David Phinnemore, *Romania and the European Union*, London, Routledge, 2008.

[15] David Phinnemore, *The EU and Romania: Accession and Beyond*, London, Bloomsbury Academic, 2006.

[16] Vezi Vasile Pușcaș, *European Negotiations. A Case Study: Romanian Accession to the European Union*, Gorizia, IUIES-ISIG, 2006; Idem, *România spre Uniunea Europeană*, Iași, Institutul European, 2007; Ciprian Goriță, *Negocierile de aderare la Uniunea Europeană. Studiu de caz:*

tentația interpretărilor teziste, partinice și chiar mistificări ale subiectului aderării României la Uniunea Europeană, deși după aproape două decenii de la încheierea negocierilor și semnarea Tratatului de aderare ne-am fi așteptat să fie întreprinse cercetări istorice sistematice și să fie elaborate analize având la bază documentele și faptele reale ale demersului aderării și integrării europene. Într-o proporție destul de însemnată, același tip de abordare a subiectului se întâlnește și în scrierile recente din Uniunea Europeană. Poate tocmai din astfel de motive Jochen M. Richter, un autor german care a și fost implicat în valul al cincilea de extindere a Uniunii Europene din partea Comisiei Europene, a fost nevoit să constate că despre aderarea României la Uniunea Europeană s-au spus multe lucruri divergente, iar pentru clarificarea unor aspecte a recurs la intervievarea câtorva care au participat direct în respectivul proces, atât din România cât și din instituțiile europene și din partea unor state membre[17]. Și trebuie subliniat că lucrarea lui Richter a adus concluzii interesante despre experiența României în procesul aderării la Uniunea Europeană pe care autorul le-a propus drept teme de meditație liderilor europeni, mai ales pentru etapele viitoare ale extinderii Uniunii, incluzând statele din Balcanii de Vest, Ucraina și Republica Moldova.

O explicație plauzibilă a întreținerii unor interpretări confuze în ceea ce privește procesul aderării României la Uniunea Europeană este partizanatul, de multe ori dus la absurd, al formațiunilor politice românești care, deși au semnat „Declarația de la Snagov" (1995), pentru a susține, împreună, obiectivul integrării europene, nu au putut elimina competiția neloială de asumare a unor „merite" preponderente. Astfel, au rezultat enunțuri fără acoperire factuală, expuneri de presupuse intenționalități sau criticism de pe poziții ideologice, câteodată chiar răuvoitoare și exprimând o opoziție ascunsă la acțiunea de asociere a României cu Occidentul. Dar astfel de atitudini s-au regăsit nu doar în conduita partidelor politice din România, ci uneori și la formațiuni politice din state membre, la grupuri de interese sociale și corporatiste din Uniunea Europeană și dinafara acesteia. Iar la nivel individual, politicianismul autohton s-a manifestat în forme extraordinar de diverse și cu intensități sporite, uneori chiar patologice, pe măsură ce procesul negocierilor de aderare se apropia de finalizare. Și pentru că obiectivul aderării părea să nu mai poată fi oprit, deși au existat numeroase tentative de întârziere sau chiar blocarea lui, politicianismul românesc a întreprins tot ce i-a stat la îndemână pentru a convinge opinia publică locală că aderarea era tot ceea ce a urmărit România, aceasta permițându-i și accesarea surselor financiare din bugetul Uniunii Europene. Concomitent, a fost acreditată opinia că, prin aderarea la Uniunea Europeană, se realiza și integrarea europeană, că s-a ajuns la capătul traseului unde românii trebuiau să primească beneficii. Odată acceptată ca membru al Uniunii Europene, liderii politici și guvernele de la București au promovat ideea că România nu mai avea nevoie de un proiect propriu de evoluție și dezvoltare, acestea decurgând din simpla apartenență a țării la Uniune și interacțiunea liderilor

România, București, Editura Economică, 2008; *La decennie européenne de la Roumanie et la Bulgarie* (sous la direction de Oana Andreea Macovei), Paris, Editura Mare & Martin, 2022.

[17] Vezi Jochen M. Richter, *Last Train West-Revisiting Romania's Accession to the EU*, Baden-Baden, Tectum Verlag, 2022(varianta în limba română: Jochen M. Richter, *Ultimul tren spre Vest. O retrospectivă a aderării Român*iei *la UE*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2023).

ei cu instituțiile europene din Bruxelles. După ce au participat în cohorte la ceremonia semnării Tratatului de aderare (Luxembourg, 25 aprilie 2005) și au trăit emoțiile procesului de ratificare a documentului în statele membre, politicienii și guvernanții români nu au considerat a fi o obligație ca acest acord să fie respectat și aplicat, dovedind că nu le păsa de principiul *pacta sunt servanda* și nici de obiectivul integrării europene.

Desigur, nu a fost o așteptare aparte ca politicienii români să fie buni cunoscători ai teoriilor integrării europene și nici a istoriei acesteia de numai o jumătate de secol, la data intrării României în Uniunea Europeană. Dar era absolut obligatoriu ca ei să cunoască măcar abordările empirice și evoluția politicilor europene, în corelare cu principalele direcții date de legislația europeană[18]. Pentru că aspirațiile mari, precum „pace", „securitate", „prosperitate", nu veneau ca un dat în sine, prin simpla apartenență la Uniunea Europeană, ci proveneau din acțiuni concrete ale politicilor comune europene, din gestionarea multiplelor interdependențe (economice, politice, sociale etc.) rezultate din integrarea economică și politică a statelor membre, din uriașe transformări nu doar ale relațiilor economice, ci și ale mentalităților politice și culturale, din dedicarea partenerială a fiecăruia și a tuturor statelor membre pentru obținerea interesului comun european[19]. Or, guvernele românești de după 2004 au refuzat cu obstinație să elaboreze o strategie proprie a acțiunii societății românești în vederea integrării ei europene, au fost doar simulate asocieri la politicile comune, în realitate nefiind pe agenda guvernamentală o permanentă integrare în politicile europene de dezvoltare. În loc să fie adoptat un Proiect de țară post-aderare, împreună cu toate partidele politice relevante și principalii parteneri sociali din România, în prelungirea „Declarației de la Snagov" și cu suport substanțial al Tratatului de Aderare la Uniunea Europeană, guvernele și Parlamentul României au acționat haotic, urmând mai degrabă satisfacerea poftelor momentane individuale și ale unor grupuri de interese, cel mai frecvent folosindu-se explicația falsă „așa ne-a cerut Bruxelles-ul".

Dorindu-și numai propria acceptabilitate în mediile occidentale, drept consecință a aderării la Uniunea Europeană și a intrării țării în NATO, elita politică românească a „performat" în menținerea României în afara Spațiului Schengen și a ariei euro. Cu o astfel de conduită, îndreptată doar spre obținerea fondurilor europene, fără ca acestea să fie investite în obiective strategice de dezvoltare socio-economică a țării, a ocupării lipsite de meritocratice a unor slujbe și poziții în instituțiile europene, opiniei publice românești i s-a inoculat o direcție mercantilă a etapei postaderare, chiar și expresia „integrare europeană" diminuându-și circulația în discursul politic autohton. Mai mult, guvernele care s-au perindat la cârma statului român după finalizarea negocierilor de aderare au susținut opinia că, prin aderarea la Uniunea Europeană, s-a realizat și integrarea europeană a României. Ceea ce explică,

[18] O explicare a ceea ce însemna integrarea europeană la începutul anilor 2000, la Nicholas Moussis, *Guide to European Politics*, 11th revised edition, Bruxelles, European Study Service, 2005, p. 8–13; Zoltan Horvath, *Handbook on the European Union*, Budapest, HVG-ORAC Publishing House Ltd., 2005, p. 35–36.

[19] Vezi Helen Wallace, Mark A. Pollack, Alasdair R Young, *Elaborarea politicilor în Uniunea Europeană*, p. 93–399.

într-o mare măsură, rezultatele mediocre interne extrase din procesele de dezvoltare pe care le susținea politicile comune europene reflectate și în starea de spirit a cetățenilor români. Credem că este îndreptățită interpretarea exodului populațional enorm spre state membre mai dezvoltate din Uniunea Europeană în ultimele două decenii și ca gest de protest față de felul politicianist în care se raportau politicienii din România la obiectivul integrării europene. Căci milioane de cetățeni români au optat să se integreze individual/familial în societățile europene care le ofereau satisfacția includerii participative la aplicarea politicilor europene de dezvoltare. Este și acesta un efect cu daune enorme pentru România a abordării politicianiste de către elita politică de la noi a procesului integrării europene, așa cum el s-a derulat la începutul secolului al XXI-lea. Iar înșiruirea consecințelor acestui comportament politicianist ar putea continua cu numeroase exemple factuale, dar și cu judecăți critice de valoare în materie de voință și abilități de guvernare a țării, în consonanță cu noul statut european și internațional obținut de România prin aderarea la Uniunea Europeană.

Același politicianism autohton degradant a făcut ca cetățenii români să aprecieze că ar avea un statut inferior în Uniunea Europeană, că ar fi cetățeni europeni „de mâna a doua" sau chiar a treia. Ceea ce ne duce cu gândul iarăși la spusele lui Rădulescu-Motru, evocate la începutul textului nostru. Anume că politicienii români nu și-au îmbunătățit și modernizat cultura politică, rămânând prinși în aceleași metehne politicianiste de la sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul veacului al XX-lea. Dar ceea ce ni se pare a fi mai grav este faptul că politicienii români contemporani nu au avut disponibilitatea de a învăța din erorile înaintașilor lor. Așa cum procesul modernizării/ occidentalizării tânărului stat român național a fost deturnat spre obținerea aproape exclusivă a avantajelor personale ale conducătorilor lui, tot așa procesul integrării europene a României, de la începutul veacului în curs, pare a urma același drum al devierii de la sensul său real – cel puțin astfel se înfățișează după străbaterea lui în ultimele două decenii – pentru satisfacerea intereselor personale ale liderilor actuali care ar fi avut misiunea, conform atribuțiilor publice și a posturii în care se afla țara, de a maximiza beneficiile aderării la Uniunea Europeană în folosul cetățenilor români și al comunității europene.

Evoluția economico-socială ascendentă a României după intrarea în veacul al XXI-lea s-a datorat preponderent fenomenului contagiunii cu piața internă a Uniunii Europene și destul de modest aplicării noilor politici comune europene. Explicația că procesul dezvoltării societății românești postaderare nu a urmat ritmul creșterii economice din țara noastră[20], din aceeași etapă, este că nu au fost urmate căi strategice proprii pentru integrarea europeană. Mai mult, este constatabil că au fost părăsite, chiar de la începutul anului 2005, formulele evolutive care au dus la obținerea statutului de economie funcțională de piață (octombrie 2004), guvernele românești contribuind la infuzia unor puternice distorsiuni în piața noastră locală, cu costuri enorme sociale, dar și pentru inițiativele antreprenoriale autohtone. Aceasta cu atât mai grav cu cât România mai beneficia, la data aderării la Uniunea Europeană,

[20] https://m.zf.ro/zf-live-mihaela-nabar-world-vision-romania-toate-nivelul-pib-ului-22349494 (22.04.2024).

de resurse materiale și umane semnificative, care-i puteau asigura anumite avantaje competitive la întâlnirea masivă cu forțele de piață din Uniune. Or, irosirea unor astfel de oportunități a făcut ca aderarea României la Uniunea Europeană să înregistreze costuri sporite, spre deosebire de majoritatea noilor state membre.

Tot conduita politicianistă a liderilor români din perioada de referință a adus și perturbări enorme în funcționarea statului de drept, a justiției și diminuării corupției în România. Evaluările din rapoartele Comisiei Europene, în 2005 și 2006, au evidențiat devieri grave de la respectarea angajamentelor pe baza cărora s-a decis, la sfârșitul anului 2004, acceptarea României ca viitor stat membru al Uniunii Europene. S-a ajuns până și la ipostaze contrare celor asumate chiar de către partidele politice a ceea ce însemna funcționarea statului de drept, impunându-se formule de avantajare a unor grupuri de interese locale și străine, de exacerbare a conflictualității politice și sociale interne, în dauna coeziunii sociale și constructivismului. Iar în vârtejul acțiunilor de asumare sectară a succesului aderării la Uniunea Europeană cei mai mulți lideri politici au acceptat formula deviantă a așa-numitului „Mecanism de Cooperare și Verificare" (stabilit de Comisia Europeană și Guvernul României, în decembrie 2006), care a tot „reformat" justiția și statul de drept în România până a generat tensiuni și contradicții enorme în societatea românească și a oferit unor lideri europeni argumente discriminatorii de reformare a domeniului justiției și afacerilor interne, inclusiv la nivelul Uniunii Europene[21]. Dar efectul negativ cel mai vizibil al conduitei menționate a fost dat de pervertirea mesajelor și valorilor europene, politicienii români considerând că normele și standardele europene erau doar pentru cetățenii comuni, nu și pentru elita conducătoare a țării. În felul acesta a fost deturnat însuși sensul european al culturii politice promovate de principalii actori politici din Uniunea Europeană. Este adevărat, însă, că din 2005 și acești actori politici au intrat într-o fază de descompunere valorică, iar aceasta nu atât datorită aderării a încă zece noi state membre, cât incapacității și insuficientei pregătiri a leadershipului european pentru etapa de evoluție în care urma să intre Uniunea Europeană, în contextul celui de-al cincilea val de extindere. Iar dovada cea mai elocventă a fost dată de respingerea proiectului Tratatului Constituțional al Uniunii Europene (2005), document rezultat din dezbaterile derulate timp de doi ani în cadrul Convenției Privind Viitorul Europei. Toate acestea ne obligă la constatarea că, în loc să asistăm la o europenizare reală a culturii politice din România, partidele politice românești și liderii lor, care s-au angajat să gestioneze procesul de integrare europeană, urmare a aderării țării la Uniunea Europeană, au optat pentru calea politicianismului tipic manifestărilor politice autohtone din urmă cu un veac. Este numai una din contradicțiile majore care ne indică slaba adecvare a politicului românesc la fenomenul foarte complex al integrării europene pe care a proclamat că-l dorește, în 1995, atunci când a fost agreată și semnată „Declarația de la Snagov".

Politicianismul din România contemporană și-a lăsat amprenta și asupra poziționării țării în politica europeană și politica internațională. La nivel declarativ a fost enunțată direcția strategică a relațiilor cu Uniunea Europeană, NATO și Parteneriatul strategic cu S.U.A. Doar că România era în Uniunea Europeană, ceea

[21] Jochen M. Richter, *Last Train West*, p. 60.

ce presupunea o anumită intensitate și calitate a interacțiunilor statale (și nu numai) cu instituțiile care guvernează Uniunea și statele membre, cu alți actori nonstatali implicați în procesele decizionale europene. Așadar, este vorba de operarea statului român din interiorul Uniunii Europene și nicidecum în maniera politicii externe clasice, așa cum a fost concepută și exercitată de liderii din București[22]. Și cum în România dinaintea aderării la Uniunea Europeană se practica o personalizare accentuată a politicii externe, prin efortul conturării unei imagini individuale a liderului politic și mai puțin a imaginii de țară, de obicei centrată pe președintele statului, și după 2007 s-a insistat doar pe prezența președintelui României la reuniunile Consiliului European, fiind aproape absente relatări publice despre activitatea miniștrilor în Consiliul Uniunii Europene, ca să nu mai amintim de comisii și alte forme de interacțiune comunitară. Parlamentul României a intrat într-un cvasianonimat în privința promovării și monitorizării subsidiarității și doar accidental apărea vreo știre – dar nu dezbatere! – despre transpunerea vreunei piese legislative europene. Nici prezența reprezentanților din România în Parlamentul European nu a fost lipsită de tentația vedetismului personal ori a impunerii imaginii individuale prin scandaluri politice, în majoritatea cazurilor conectate la acțiuni partinice din România și nicidecum la procesul legislativ sau politicile europene[23]. A fost un interval de timp, după 2007, când s-a declamat demagogic sloganul „interesului național", copie palidă a unor enunțuri preluate dinafară și fără a fi valorizată eficient dimensiunea europeană, în realitate aceasta proiectându-se ca o intenție acoperitoare tot pentru interesele personale ale unor lideri politici și statali sau grupuri oligarhice aflate sub oblăduirea acestora. Acest dezmăț politicianist a postat România în Uniunea Europeană doar ca pe un actor-anexă în politica externă și politica internațională din perioada postaderare.

Deși au simulat, în 1995, o comuniune de interes în ceea ce privește aderarea la Uniunea Europeană, afirmând că apartenența la această organizație era soluția la rezolvarea principalelor probleme cu care se confrunta România postcomunistă, partidele politice din România au acționat fiind într-o competiție acerbă[24], dar nu pentru a contribui la pregătirea internă a criteriilor de aderare, ci cu scopul de a obține acceptabilitatea din partea grupurilor politice europene, inclusiv a unor formațiuni politice din cele mai puternice state membre. Astfel că întregului proces al aderării i s-a imprimat predominanța dimensiunii politice și partinice. Iar de aici s-a evoluat simplu către preluarea caracteristicilor de bază ale sistemului partinic din România – politicianismul și clientelismul – infectând o bună parte din demersurile necesare pentru realizarea integrării europene a țării. Faptul că după 1989 partidele politice și majoritatea liderilor lor nu au progresat consistent pe calea europenizării a cauzat menținerea în înapoiere a țării pentru un interval de timp apreciabil, cu efecte asupra nivelului de trai și civilizație al cetățenilor ei. Desigur, integrarea europeană a fost și

[22] O recentă cercetare arată că după aproape două decenii de la finalizarea Tratatului de aderare, capacitatea de influențare de către România a proceselor decizionale europene este încă foarte modestă, fiind foarte slab reprezentată și în Serviciul European de Acțiune Externă. Vezi Alina Mărculescu Matiș, *Cum s-a schimbat influența românească în UE în ultimii 5 ani și ce se va alege de ea în următorii 5 ani*, în „Panorama.ro", 21 aprilie 2024.

[23] Aceeași analiză menționează o scădere a indicelui de influență (2024) în Parlamentul European în comparație cu 2019. Vezi *Ibidem*.

[24] Jochen M. Richter, *Last Train West*, p. 72.

este una dintre cele mai mari șanse de dezvoltare pentru România[25], dar transpunerea oportunităților oferite de acest proces într-un succes al ascensiunii societății a depins de modul cum factorii decidenți interni, liderii politici și de afaceri, au fructificat ocaziile în avantaje competitive. Or, tocmai această șansă a fost pervertită de manifestarea politicianismului autohton prin preluarea unei părți apreciabile din beneficiile aderării la Uniunea Europeană de către un nomenclaturism oligarhic care, în locul unei culturi politice moderne, a susținut reîntoarcerea la metehne politico-guvernamentale generatoare de disfuncționalități ale statului și democrației.

Recent (1 mai 2024) s-au împlinit două decenii de la aderarea la Uniunea Europeană a unui grup de 12 state membre noi, majoritatea din Europa centrală și mediteraneană, cărora s-au adăugat, în 2007, Bulgaria și România, iar după câțiva ani și Croația[26]. S-a realizat ceea ce în epocă s-a numit al cincilea val de extindere a Uniunii Europene, constituind o experiență deosebită în procesul construcției europene și oferind învățăminte însemnate pentru strategia viitoarelor etape de primire a noilor membri în organizație, subiect foarte actual și în momentul de față. Cu acest prilej s-au exprimat mulți analiști politici din Uniunea Europeană și chiar din Statele Unite ale Americii. Toți au constatat că, pentru noile state membre, aderarea la Uniunea Europeană a adus numeroase beneficii economico-sociale, de modernizare instituțional-statală și politică, dar, în același timp, s-au întâmplat transformări semnificative și în ceea ce privește edificarea și funcționarea Uniunii Europene[27]. Institutele economice și publicațiile financiar-economice situează Polonia în fruntea noilor state membre, aceasta având „un loc în capul mesei europene”[28]. Iar aceasta s-a datorat politicii guvernului condus de Donald Tusk (2007–2014), care a reușit o strălucită înscriere a Poloniei pe calea europeană. Firește că trebuie remarcat faptul că pe parcursul celor două decenii au existat numeroase devieri de la această cale, inclusiv în Polonia și Ungaria care, la momentul încheierii negocierilor de aderare ale statelor candidate din grupul Big-Bang, se spunea că ar fi fost bine pregătite pentru a face față statutului de stat membru al UE. Un studiu recent al Băncii Europene pentru Reconstrucție și Dezvoltare constata că veniturile pe cap de locuitor în statele care au aderat la UE, în 2004, au crescut spectaculos, producția economică apropiindu-se cu 24% de cea a Germaniei. Iar analiștii BERD spun că, în această creștere economică, 14% constă în „bonus primit datorită aderării la UE”[29].

---

[25] O cercetare întreprinsă de Fundația Romanian Business Leaders la începutul anului 2024 constata că „România modernă de astăzi se datorează în mare parte Uniunii Europene, unde suntem membri din 2007”, adăugând și că „Ne dorim o societate europeană modernă”. Vezi https://m.zf.ro/ce-își-doresc-liderii-de-business-22351114(22.04.2024).

[26] În România până și presa deplângea faptul că la București momentul 1 mai 2024 a trecut fără a fi marcată de liderii politici amplitudinea semnificației Big Bang-ului/a celui de-al cincilea val de extindere a Uniunii Europene. Vezi Maria Dima, *Uniunea Europeană: Marea extindere din 2004 a marcat începutul unui lung proces de reunificare a Bătrânului Continent*, în https://evz.ro/uniunea-europeană-marea-extindere-din-2004...html,06/05.2024(accesat 07/05/2024).

[27] Alexandra Brzozowski et al., *EU's „Big Bang" enlargement: How 10 countries transformed the EU*, în https://www.euractiv.com/section/enlargement-neighbourhood/news,29/04/2024 (accesat 06/05/2024).

[28] Bogdan Cojocaru, *2004–2024,20 de ani de la expansiunea Big Bang a UE*, în „Ziarul financiar”, 05/05/2024.

[29] Vezi https://.g4media.ro/aderarea-la-ue-a-crescut-spectaculos-economiile-țărilor-din-europa-centrală-și-de-est.html, 2 mai 2024 (accesat 02/05/2024).

În aceste evaluări despre evoluția statelor central–sud-est europene care au aderat la UE în valul al cincilea de extindere se fac referiri și la Bulgaria, România, Croația, cu rezultatele obținute până la sfârșitul anului 2023. Este de reținut faptul că, în intervalul 2004–2023, și cetățenii Bulgariei și României și-au triplat veniturile pe cap de locuitor, tot ca o consecință a aderării la Uniunea Europeană. Dar, conform concepției mercantile din România, ceea ce apreciază cel mai mult liderii politici români este bilanțul pozitiv al accesării de fonduri europene în țara noastră (între 1 ianuarie 2007 – 29 februarie 2024, Trezoreria din București a avut la dispoziție 94,3 miliarde de euro și a contribuit la bugetul UE cu 29,98 miliarde de euro, rezultând un excedent de 64,37 miliarde de euro)[30]. Desigur, această sumă a avut un aport de seamă la creșterea nivelului de trai al cetățenilor țării, la modernizarea economiei, însă firmele românești nu au extras maximum din libertățile pieței interne, integrarea europeană fiind incompletă. Iar aici nu ne referim doar la euro și Schengen, ci mai ales la convergența cu politicile europene de dezvoltare. Pentru scepticii apartenenței noastre la UE există și întrebarea retorică despre ce fel de evoluție ar fi existat în România fără aderarea la Uniune?! Un răspuns concis vine cu trimiterea la situația statelor aflate la est de România, iar analiștii economici o spun franc: cetățenii români ar fi fost lipsiți de multiple beneficii, care nu sunt numai de natură financiar-economică[31]. Și analiștii de la Visegrad Insight au expus câteva scenarii despre ce se putea întâmpla dacă nu se realiza al cincilea val de extindere al Uniunii Europene, multe efecte nefavorabile putându-se prelungi până în zilele noastre și în viitor[32].

Procesul aderării la Uniunea Europeană este complex și dificil, așa cum a fost și pentru România. Presupune angajarea responsabilă a liderilor statului în pregătirea aderării, ceea ce înseamnă nu doar îndeplinirea criteriilor de aderare (*criteriile de le Maastricht*), ci și transpunerea legislației europene în legislația națională, implemetarea acesteia și aplicarea în viața reală, după cum se impune și o raportare activă la politicile europene. Pentru aceasta este nevoie de o capacitate administrativă serioasă, modernă și eficientă, dar și voință instituțională și politică de participare la procesul integrării europene. Până în prezent liderii politici și guvernamentali din România au avut o atitudine sinuoasă față de obiectivul aderării la Uniunea Europeană, mai vizibil încă în ceea ce privește integrarea europeană. Prelungind semnele des evocatului „paradox românesc", pe care nici Bruxelles-ul nu-l înțelege[33], elita politică românească rămâne tributară mai vechilor tipare politicianiste, dar este datoare să ducă la îndeplinire obiectivul integrării europene a

[30] Cf. https://www.libertatea.ro/știri/balanța-aderării-la-ue-câștig-de 65-de-miliarde-de-euro-pentru-românia-4870433,28/04/2024(accesat 28/04/2024).

[31] *Ibidem*. Un profesor de economie de la ASE aprecia că aderarea la UE a permis României să recupereze „o mare parte din decalajul istoric", evaluând că „Aproximativ 60% din îmbunătățirea nivelului de trai se corelează cu apartenența la UE". Vezi *Intrarea în Uniunea Europeană a avut un efect spectaculos pentru România*, în https://știrileprotv.ro/știri/financiar/intrarea-în-Uniunea-Europeană-...html,06/05/2024 (accesat 07/05/2024).

[32] Vezi *Cost of Non-Enlargement. Foresight Report on EU Enlargement and Neighbourhood,* Published by Visegrad Insight and Zeit Stiftung Bucerius, Warszawa-Hamburg, 2024, 36 p.

[33] Marco Darius Badea, *Paradoxul românesc pe care Bruxelles-ul nu-l poate înțelege*, în https;//republica.ro/paradoxul-românesc-,08/05.2024 (accesat 08/05/2024).

României. Eliminarea din cultura politică autohtonă a politicianismului ar facilita un management de succes al integrării europene a României, aducând o sumă apreciabilă de avantaje competitive țării și cetățenilor ei. Și ar face din statul român un contributor valoros la dezvoltarea viitoare a construcției europene, cu atât mai mult cu cât geografic este poziționată acum în estul Europei de Vest, adică al Uniunii Europene.

POLITICIANISM AND THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS OF ROMANIA

Abstract

Our study on the conduct of Romanian politicians shows how the Romanian political elite relates to the European integration process. The historical concepts and analogies were taken from the well-known book of C. Rădulescu-Motru, *Culture and Romanian Politicianism* (1904). The author intended to analyze how the current Romanian political elite approached and applied the objective of European integration, from the middle of the last decade of the 20th century until now. Regarding the characteristics of political leaders and their political culture, our study shows that the political and government establishment in Romania in the last two decades chose to go back to the conduct of politicians from the beginning of the 20th century, while European integration was supposed to be heading towards the 21st century. Although Romania had to move towards the future, the political leaders adopted a political behavior based on the predilected use for their own, personal, and group benefit of the early advantages of joining the European Union. Thus, they delayed or even omitted the goal of the European integration of the Romanian country and society. As a result of joining the European Union, Romania has indeed recovered from historical development delays, and its citizens' standard of living increased. However, Romanian society was not able to fully use the development potential that the country's intense participation in the European integration process would have given us.

AVRAM IANCU – VIZIONARUL

IOAN-AUREL POP

Revoluțiile de la 1848–1849 din Țările Române, cele care aveau să formeze nu peste mult timp România, au formulat programul de țară al românilor din secolul al XIX-lea, singurul astfel de program îndeplinit integral în perioada 1848–1918. Programul de țară însemna atunci chiar construcția statului național român. În rând cu polonezii, cehii, slovacii, croații, sârbii, bulgarii, ucrainenii, lituanienii, letonii, estonienii, germanii, italienii etc., care voiau să aibă statele lor naționale, se înscriau și românii. Astfel, dorința lor de stat național era legitimă și se plasa în marele șuvoi progresist al epocii. Pentru aceasta, trebuiau să cadă cel puțin trei imperii: Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Otoman, Imperiul Rus. În cazul Țărilor Române, situația cea mai complicată o avea Transilvania, în care românii, reprezentând circa două treimi din populație, nu erau recunoscuți ca entitate alcătuitoare de stat și nu erau egali în fața legii cu „minoritățile majoritare" (nici prin limbă, nici prin confesiunile lor). Conducerea Transilvaniei era asigurată de elita celor trei minorități „istorice" – maghiarii, sașii, secuii – care doreau la 1848 progresul, libertatea, egalitatea, frăția, dar pentru etniile și confesiunile lor, nu pentru români și confesiunile lor. Avram Iancu și generația sa de conducători români au vrut binele tuturor popoarelor și egalitatea românilor cu aceste popoare libere, democratice. Cu alte cuvinte, înainte de participarea Transilvaniei la statul național, era nevoie de accederea românilor la un regim democratic – la nivelul democrației de atunci – și aceasta a încercat Avram Iancu, inițial alături de națiunile dominante și ulterior alături de Casa de Habsburg, cea care a promis respectarea drepturilor naționale românești. Iancu a fost atras de această promisiune salvatoare, dar a trăit o cruntă dezamăgire. Planul lui a rodit, însă, în viitor și a asigurat binele națiunii sale.

Pentru înțelegerea lumii în care a trăit Avram Iancu este nevoie de dorința de cunoaștere, de studiu intens, de pasiune și de încredere. Dar, de la un timp, nu mai depănăm cu toată inima amintiri din trecutul nostru național. Parcă ne reține ceva. Nu ne mai cuprindem de acel „farmec sfânt" ca să putem pătrunde și cu sufletul în prezentul unor epoci și al unor oameni pe care-i evocăm. Le facem pe toate formal, dacă le mai facem. Parcă ne rușinăm și de eroii noștri, iar dacă folosim sintagma de „eroi naționali" ne uităm bine în jur, fiindcă suntem pândiți de ironii și de acuze de „naționalism". Din fericire, nu am inventat noi, românii, eroii naționali. Aceștia sunt membri ai panteonului fiecărei națiuni și, mai ales, ai istoriilor națiunilor mari, dătătoare de ton în lume. Americanii îi numesc chiar pe acești eroi „părinți ai patriei". Evident, societatea aceasta post-modernă a pervertit și eroii și i-a trecut prin „Patul lui Procust" al „corectitudinii politice" și al „anulării culturii".

Totuși, „noi locului ne ținem" și nu uităm. Dacă ai noștri copii și nepoți ar învăța mai bine la școală ce au făcut marile personalități pentru acest popor și pentru

această țară, amintirile ar deveni vii și ni s-ar părea că trăim aievea alături de acei oameni mari.

În ciuda premiselor rele, vă propun să ne amintim acum de Avram Iancu. Avram Iancu a venit pe lume acum două sute de ani și s-a stins cam acum un secol și jumătate. Dar spiritul său străbate anii și va străbate multe secole de-acum înainte, cel puțin atât timp cât va exista poporul român, fiindcă el este erou național, așezat demult în Panteonul Național. La vârsta de 24 de ani se situa între conducătorii Revoluției de la 1848–1849 din Transilvania, iar la 25 de ani era stăpânul Munților Apuseni, pe care-i transformase în Țară Românească, organizată ca atare din punct de vedere militar și politic, căci sub aspect etnic erau așa de când e lumea. Organizarea militară a Transilvaniei românești trebuia să se facă în lumina mișcării de emancipare a popoarelor europene, dar după model roman, după modelul celui mai important stat antic cu centrul la Roma, de unde ne veneau, nouă, românilor, numele, originea, credința și mai ales limba. Chemarea la luptă fusese simplă: *„No gata, no hai!”* Azi sunt ironizate și latinitatea noastră, și lupta noastră pentru binele colectiv, iar învățații care le studiază sunt disprețuiți și defăimați. Dar faptele rămân și ele nu pot, nu trebuie să fie pervertite.

Avram Iancu, prin școlile sale urmate în română în satul natal (pe lângă biserică), la Câmpeni și la Zlatna, apoi în latină și maghiară la Cluj (la Liceul Regesc sau al Piariștilor și la Facultatea de Drept), devenise un intelectual, un om cultivat. Era avocat, un post-iluminist, un urmaș al Școlii Ardelene, impregnat de idei romantice timpurii, iradiate dinspre curentul lansat de Johann Gottfried Herder, cel care preamărise cântecele și obiceiurile popoarelor și care se ghidase după „spiritul poporului”. Ca elev la Liceul Regesc sau Colegiul Piarist (1841–1846), alături de maghiari, secui, sași, armeni, a legat prietenii dincolo de apartenența națională. Dar el avea conștiință clară de român. Un coleg, Alexandru Bohățiel, devenise președintele onorific al primei „Societăți de lectură” a tineretului studios român din Cluj, ce avea ca publicație proprie foaia „Zorile”, scrisă de mână în românește. Printre semnatari, în revistă, apar Alexandru Papiu-Ilarian, Avram Iancu, Ioan Pușcariu, Teodor Baldi, Nicolae Popea, Alexandru Șotropa. Aron Pumnul, viitorul profesor de la Cernăuți al lui Eminescu, a fost coleg la Cluj cu Avram Iancu. Din 1844, Iancu a urmat și Facultatea de Drept din Cluj, după care a cerut să ocupe, conform obiceiului, o funcție administrativă, ceea ce însemna să fie primit la început într-o slujbă de practicant fără salariu. Cererea i-a fost refuzată pe motiv că provine dintr-o familie de iobagi și că nu este nobil. Așa a devenit cancelist la Tabla Regească (Curtea de Apel a Transilvaniei) la Târgu Mureș. Și-a luat examenul de avocat în martie 1848. Tinerii târgumureșeni erau animați de ideile nobile ale libertății, egalității și frăției. Doar că tinerii maghiari doreau libertatea prin reînvierea statului Coroanei Sfântului Ștefan, prin includerea minorităților în națiunea maghiară. Românii, sașii, croații, slovacii, sârbii, rutenii nu au putut să fie de acord cu așa ceva, adică să schimbe stăpânul politic austriac cu acela maghiar (care oricum se manifesta la nivel local). Avram Iancu a aderat la mișcarea de emancipare națională a românilor săi și s-a radicalizat treptat până ce a ajuns la ideea de organizare a Transilvaniei ca țară românească.

Educația în spirit roman, prin care istoria românilor pornea *ab Urbe condita*, l-a condus pe eroul nostru la organizarea armatei, destinate inițial pentru întreg teritoriul Transilvaniei, în tribunate, legiuni, centurii, decurii, conduse de tribuni, prefecți, centurioni, decurioni. Iancu apărea ca un rege, numit în popor „crai" și „crăișor" (apoi, în folclor și conștiința publică, „Craiul Munților"). Ca om politic, Iancu s-a adresat moților săi în termeni mobilizatori, cum se făcea peste tot în Europa Centrală a timpului:

„Cereți vârtos să se șteargă iobăgia, pentru că, lucrând pe nimica de vreo zece sute de ani în brazdele domnilor, ați plătit și de o sută de ori pământul care vă dădea hrana vieții de pe o zi pe alta, cu atât mai mult că l-ați plătit degeaba, pentru că acela a fost al vostru și pentru el s-a vărsat sângele strămoșilor voștri... Să caute, de aceea, cu toții a se uni cu poporul, declarând fără sfială ungurilor că nu se odihnesc până ce nu se va recunoaște prin lege națiunea română și până ce nu va fi reprezentată în dietă, pentru a putea judeca în ce chip și sub ce condiții să se unească cu Țara Ungurească".

Discursul acesta emoționant și izvorât și din emoția momentului venea după ce Dieta maghiară de la Cluj decisese, la 30 mai 1848, fără să fie întrebați românii, „uniunea" Transilvaniei cu Țara Ungurească (*Magyarország* = Țara Maghiară).

Iancu nu venea ca generație spontanee, ci descindea dintr-un timp revolut, de când românii se ridicaseră contra noilor stăpâni, contra domnilor de pământ. Astfel, la 1366, nobilimea Transilvaniei îi reclama regelui pe toți „răufăcătorii" și „mai precis pe români" (care se ridicaseră pentru recuperarea bunurilor și drepturilor răpite) și cerea să fie „stârpiți" toți „făcătorii de rele, mai ales românii". „Stârpirea" nu s-a putut face, fiindcă nu ar mai fi avut cine să muncească pentru nobili, cine să dea hrana cea de toate zilele pentru comunitate, dar s-a făcut altceva, grav și rușinos: excluderea românilor dintre stări (grupurile privilegiate) și de la conducerea colectivă a țării. Cu alte cuvinte, doar nobilimea, sașii și secuii puteau participa la conducere. Românii ajungeau să fie, mai ales după 1437 (când s-a format „Uniunea frățească", devenită ulterior „Uniunea celor trei națiuni"), inexistenți sub aspect juridic. Această grea discriminare a fost atenuată odată cu asalturile Imperiului Otoman, când românii, prin forța lor militară, au fost între apărătorii cei mai buni ai graniței sudice a Regatului Ungariei; atunci, domnii români de la est și sud de Carpați (mai ales Ștefan cel Mare, numit în Occident „rege al Daciei" și Petru Rareș) au stăpânit imense domenii în Transilvania. Secolul al XVI-lea, odată cu Reforma religioasă și cu formarea Principatului autonom, a venit, însă, cu noi discriminări (regimul celor trei națiuni și patru „religii", între care românii și confesiunea lor ortodoxă nu aveau loc), tot mai apăsătoare pentru români, încât intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania (1599) a fost ca o binecuvântare; românii s-au ridicat atunci „mânați de încrederea că aveau un domn din neamul lor". În secolul al XVI-lea începuse asuprirea Bisericii Ortodoxe de către confesiunile reformate, mai ales de calvinism, iar în secolul al XVII-lea această tendință de schimbare a „legii românești" se accentuase sub principii calvini ai Transilvaniei. Ca reacție, imediat după venirea austriecilor, are loc (în 1699–1701) unirea Bisericii românilor cu Biserica Romei, aceasta fiind tot o formă de luptă pentru emanciparea națiunii

(în schimbul unirii, austriecii au promis drepturi naționale pentru români, adică egalitatea lor cu națiunile Transilvaniei). Amăgirea românilor a fost demascată de către episcopul Inochentie Micu, acela care s-a ridicat cu mare curaj pentru binele națiunii române, cerând egalitatea promisă: „Nimic despre noi fără de noi" (*Nihil de nobis sine nobis*). A convocat un congres național românesc la Blaj (1744), fără deosebire de confesiune și a amenințat cu întoarcerea românilor la ortodoxie. A murit în exil, după ce a făcut zeci de memorii către capetele încoronate ale Europei pentru emanciparea națiunii sale. A avut o soartă asemănătoare cu a Iancului, murind singur și părăsit, cu dorința de a se odihni în locul nașterii sale, convins că, în așteptarea mântuirii prin „obștească Înviere", ***„nu poți învia cu-adevărat decât din pământul patriei" („Nu știu prin ce dulcime ne atrage pământul nașterii pe toți și nu ne îngăduie a nu ne aminti de el. Zilele mele sunt tot mai spre asfințit și aș vrea ca sufletul meu, în timpul când se va despărți de corp, să fie recomandat creatorului meu prin prea smeritele rugăciuni și sfintele voastre slujbe și ca osemintele mele să aștepte obștească înviere în venerabila mănăstire din Blaj").*** La 1761, după revolte și lupte în anumite părți ale Transilvaniei, s-a acceptat și ierarhia ortodoxă românească transilvăneană, la rang de episcopie. Dar statutul ei era tot de biserică „tolerată", adică răbdată, ca și acela al tuturor românilor, „până când va dura buna plăcere a principilor și cetățenilor" (*usque al beneplacitum principum et regnicolarum*). Prin legislația dietelor (adunărilor țării) din secolul al XVII-lea, românii și credința lor răsăriteană erau declarați „nerecunoscuți" sau „neadmiși" între stări (națiuni), ci „răbdați" în țară. Ei erau locuitori de rang inferior, lăsați să existe doar fiindcă produceau cele necesare traiului, plăteau taxe și luptau și mureau pentru apărarea țării.

Secolul al XVIII-lea nu a avut cum să aducă prin părțile noastre formele radicale (anticlericale, antimonarhice și nici idei ale egalitarismului cosmopolit), în schimb a promovat lupta de emancipare națională pe cale politică (mișcarea petiționară prin supplex-uri, mai ales *Supplex Libellus Valachorum* din 1791), pe cale culturală (prin Școala Ardeleană) și pe cale socială (prin Răscoala lui Horea din 1784). Școala Ardeleană, prin intelectualii săi de mare profunzime, a arătat ce însemna lupta elitei și cum ar fi putut această elită să schimbe lumea, să oprească discriminarea, să aducă și pentru români libertatea. Numai că lupta prin petiții ale conducătorilor s-a dovedit sterilă. La finele secolului al XVIII-lea, intelectualitatea și plebea mergeau separat, ca și cum nu ar fi fost membri ai aceluiași popor. Românii, fiind cel mai vechi și mai nobil popor al țării, adevărați romani – cum se considera atunci, conform unei convingeri care venea din Evul Mediu, de la unele elite românești, de la călătorii străini, de la cronicari și ajungea până la Dimitrie Cantemir și la Școala Ardeleană – aveau drepturi istorice care trebuiau să le fie recunoscute. Ei, deși descindeau din cel mai nobil popor din lume, care crease un imperiu întins pe trei continente, nu cereau privilegii, ci doar egalitate cu celelalte „popoare"/ „națiuni" ale Transilvaniei. Pentru asta au militat și Inochentie Micu, și petiționarii, și fruntașii Școlii Ardelene, și Horea. Iancu a dus mai departe legatul/ testamentul strămoșului său Horea, a ridicat moștenirea eroului din Munții Țebei pe un piedestal național și european, s-a înscris el însuși cu poporul său în marile mișcări pe care

unii istorici le-au numit „Primăvara Popoarelor”. Tot Iancu a întruchipat și marea moștenire a Școlii Ardelene. Gândurile Iancului (născut la Vidra de Sus, în județul Alba de azi) pentru reformarea societății și pentru emanciparea națiunii sale erau clare chiar din martie 1848, când „canceliștii” maghiari și români din Târgu Mureș au semnat un memoriu către împărat, crezând că vor putea merge împreună în lupta lor: ***„Ca român, semnez petiția cu condiția ca, în cazul când s-ar realiza drepturile poporului și egalitatea sa, să se asigure tuturor națiunilor de limbă felurită din Transilvania și Ungaria existența națională și limba maternă, iar eliberarea din iobăgie să se îndeplinească fără nici o despăgubire bănească, deoarece țăranii au plătit destul, chiar prea mult, timp de mai multe secole, de când nobilii le uzurpă nu numai drepturile civile, ci și pe cele sacre umane”.*** Iancu a înțeles la 1848 că secretul succesului era unirea dintre intelectualitate („domni”) și popor („plebe”). Cu toții trebuiau să fie mână-n mână. Și așa a fost, spre deosebire de secolul al XVIII-lea, când cele două grupuri ale națiunii merseseră separat. Doar că puterea și experiența politică a vechilor stăpâni din Transilvania (în speță a nobilimii maghiare) și a imperiilor multinaționale din zonă (mai ales ale Imperiului Habsburgic) au fost mai mari. De aceea, Iancu a fost adânc dezamăgit.

„Unicul dor al vieții mele e să-mi văd Națiunea mea fericită, pentru care, după puteri, am și lucrat până acuma; durere fără mult succes, ba tocma acuma cu întristare văd că speranțele mele și jertfa adusă se prefac în nimica. Nu știu câte zile mai pot avea; un fel de presimțire îmi pare că mi-ar spune că viitorul este nesigur. Voiesc dar și hotărât dispun ca, după moartea mea, toată averea mea mișcătoare și nemișcătoare să treacă în folosul națiunii, pentru ajutor la înființarea unei academii de drepturi; tare crezând că luptătorii cu arma legii vor putea scoate drepturile națiunii mele”. Prin urmare Iancu, după ce luase cu mare curaj arma în mână, ca să aplice cu disperare dreptul forței ***(„Nu cu argumente filosofice și umanitare îi veți putea convinge pe acești tirani, ci cu lancea, ca Horea”)***, se întoarce la forța dreptului și crede că rațiunea lumii celei noi avea să decidă soarta bună, după merit, a națiunii sale. Și a avut dreptate: până la urmă, comunitatea internațională a recunoscut drepturile poporului român, în anii 1919–1920, la Conferința de Pace de la Paris. În ceea ce-l privea, eroul avea presimțiri rele după ce fusese mințit de împărat și nu vreau să spun aici în ce tristețe și dezolare s-a stins, cu mintea prinsă uneori în chingile rătăcirii.

Iancu s-a întors la vârsta de 48 de ani printre strămoșii săi sacrificați, dar dintre ideile și idealurile sale nimic nu a fost pierdut. Programul Revoluției Române din Transilvania – la alcătuirea căruia a contribuit și mintea lui Avram Iancu – a devenit programul luptei de emancipare românească până la Marea Unire, în derularea lui înscriindu-se „Pronunciamentul de la Blaj”, formarea partidelor naționale românești (1869) și apoi a Partidului Național Român unic (1881), Memorandul (înaintat în 1894) și altele. Toate cele gândite de Iancu și de colegii săi s-au înfăptuit treptat, chiar dacă, unele, mult mai târziu, după 1918.

Prin urmare, Iancu nu vine de nicăieri și nu s-a îndreptat spre niciunde. Misiunea lui se împlinește în urma lungului șir de mișcări evocate în parte mai sus, mișcări dintre care unele au avut conducători dăruiți cu har, altele nu. Avocatul de

24 de ani a fascinat istoriografia românească încă din secolul al XIX-lea, la scurt timp după moartea survenită în septembrie 1872, dar cel mai mare biograf i-a fost Silviu Dragomir. Acesta a fost făurar împătimit al unirii Transilvaniei cu România, decisă la 1 Decembrie 1918, la Alba Iulia, încarcerat apoi de către comuniști pentru „crima" de a fi fost un patriot român, constructor al edificiului politic național. Fruntașul pașoptist nu și-a văzut în timpul vieții pământești dorințele naționale împlinite și a trecut în viața cea veșnică întristat și dezamăgit de „un hoț de împărat" și de judecata greșită a unor contemporani răi. L-a explicat, în această dramă mare a sa, tot Silviu Dragomir, cu următoarea cugetare: ***„O acțiune folositoare nu se judecă numai după mărimea rezultatelor sale, ci și după curăția intențiilor cu care a fost întreprinsă".*** Or intențiile „Craiului Munților", privit de români ca un mântuitor, au fost pline de harul dreptății umane și divine și îndreptate numai spre binele națiunii sale.

Unii se întreabă azi – cu un spirit anistoric evident, deconstructivist și post-modern – dacă Avram Iancu a fost erou pozitiv sau negativ. Firește, întrebarea este tendențioasă, în condițiile în care Iancu a vrut să schimbe ordinea conservatoare a Imperiului Habsburgic, a Ungariei vremii, ca țară supusă împăratului de la Viena și a Transilvaniei sale, bazate pe discriminare națională și nedreptate socială. Iancu nu va fi prezentat ca personaj pozitiv în anumite țări și cercuri de oameni niciodată, așa cum Napoleon nu este nici azi lăudat în Marea Britanie, în Germania, Rusia, așa cum Kossuth Lajos nu va fi idolatrizat nici de români, nici de croați, nici de slovaci, nici de sârbi, nici de ruteni (ucraineni). Adevărul istoric nu este la fel pentru toți, fiindcă faptele și procesele istorice nu sunt apreciate identic și nu au rezultate bune în general, ci doar concret, pentru anumite grupuri de oameni. Asta nu înseamnă că adevărul istoric nu există sau că nu mai trebuie căutat și descoperit. Adevărul omenesc este unul relativ și parțial, dar real, absolut fiind doar adevărul dumnezeiesc. Avram Iancu a militat pentru libertatea tuturor popoarelor. El nu a cerut privilegii pentru români – care au reprezentat mereu majoritatea populației Transilvaniei – ci doar egalitate pentru națiunea română cu maghiarii, cu celelalte națiuni și recunoașterea limbii române drept limbă acceptată oficial, alături de maghiară și de germană. Avram Iancu a militat, alături de Nicolae Bălcescu, pentru unirea celor două revoluții, română și maghiară, dar când și Kossuth a fost parțial de acord cu revendicările minorităților, a fost prea târziu. Și Iancu, ca toți oamenii, a greșit uneori, a luat și decizii pripite, dar toate acestea au fost întrecute de faptele sale cele mari.

Avram Iancu rămâne pentru români și pentru europeni un model de om de acțiune îndreptată spre emancipare, spre libertate, unitate și frăție. Lumea lui nu a fost doar aceea revoluționarilor de la 1848 și nici măcar cea contemporană vieții sale de nici jumătate de secol, ci a fost toată istoria românească de până la el și cea care avea să vină. El a intrat demult în memoria colectivă, în legendă și în folclor, încât mulți aud și acum „pe Dealul Feleacului" cum „trec carele Iancului". Pentru cei care pot auzi încă „Doina Iancului" nimic nu este pierdut, așa cum sper că nu este pierdut nimic pentru binele acestei națiuni de la Carpați, Dunăre, Nistru și Marea Neagră, pentru binele nostru, al celor născuți „pe-un picior de plai,/ pe-o gură de rai", adică pentru binele tuturor românilor.

AVRAM IANCU ÎNTRE GLORIE ȘI DEFĂIMARE

IOAN BOLOVAN, SORIN ȘIPOȘ

Asupra personalității copleșitoare a Eroului Național Avram Iancu s-au aplecat în ultimii o sută cincizeci de ani mai mulți istorici, însă majoritatea s-au oprit cu expunerea în 1852, considerat momentul până la care viața eroului s-a desfășurat într-o oarecare normalitate. A existat o sfială, o timiditate și, în același timp, un respect pentru ceea ce Iancu a reprezentat în mișcarea națională de la mijlocul secolului al XIX-lea. În istoriografia românească puțini sunt specialiștii care s-au încumetat să elucideze destinul lui Iancu după anul 1852, structurându-se în timp două puncte de vedere asupra ultimelor două decenii din viața lui Iancu.

Pentru Silviu Dragomir, comportamentul conducătorului moților după anul 1852 se explică prin boala de natură neuropsihică cauzată de tensiunea în care a trăit în timpul revoluției, de responsabilitățile mari asumate și mai ales de tratamentul nedemn la care moții și conducătorii lor au fost supuși de austrieci după revoluție. Potrivit autorului, atitudinea lui Iancu din timpul vizitei împăratului și întregul comportament al eroului de până la moarte sunt într-o strânsă legătură. Majoritatea istoricilor au văzut în refuzul conducătorului moților de-a se întâlni cu împăratul primele semne ale bolii. Există însă numeroase semne de întrebare dacă Iancu a fost cu adevărat bolnav. Dragomir n-a descoperit la înaintașii eroului mărturii privind prezența bolii și, în consecință, exclude posibilitatea transmiterii pe cale genetică. La fel, deși sunt relatări care vorbesc despre relațiile lui Iancu cu tinere din Apuseni, autorul exclude posibilitatea ca boala să aibă natură venerică. Există numeroase relatări ce vorbesc despre perioadele în care Iancu pleca de acasă, străbătea munții, oprindu-se la foștii săi colaboratori sau la familiile moților de rând. Îmbrăcat în haine sărăcăcioase, era văzut adesea cântând din fluier. Tăcut și îngândurat, răspundea celor care îl întrebau despre revoluție în parabole sau cu ironii. Mulți dintre contemporanii săi nu i-au înțeles niciodată atitudinea și l-au considerat nebun. Sigur că între Avram Iancu cel din revoluție, care condusese administrația Apusenilor, și cel de acum, pribeag și dezamăgit, era o uriașă diferență. Majoritatea contemporanilor probabil l-au judecat superficial, preluând și transmițând mai departe imaginea lui Iancu bolnav, care mai apoi s-a generalizat în epocă. Urmând explicațiile lui George Barițiu, Silviu Dragomir considera că boala s-a declanșat datorită succesiunii unor evenimente neplăcute. Maladiei i s-a asociat consumul exagerat de alcool. În măsura în care se destramă idealul pentru care a luptat cu toată puterea sufletului său, scrie istoricul, Iancu își pierde încetul cu încetul echilibrul vieții și se lasă robit de patima beției. Concluzionând, Silviu Dragomir nu vorbește explicit de nebunia lui Avram Iancu, ci doar de boala de care conducătorul moților a suferit. Deși istoricul nu a pronunțat cuvântul, în lucrare sunt pasaje din care reiese că boala la care se făcea referire era nebunia.

Majoritatea celor care l-au considerat nebun făceau parte din pătura înstărită a moților din Apuseni și din intelectualitatea românească din Transilvania. Un aspect

interesant este faptul că pentru prima dată ideea nebuniei lui Iancu apare după refuzul acestuia de-a se întâlni cu împăratul. Atitudinea lui din timpul vizitei împăratului a stârnit cu siguranță nemulțumiri printre moți, îndeosebi în rândul celor avuți, care sperau să tragă foloase de pe urma bunăvoinței suveranului. Remarcăm apoi că, spre deosebire de majoritatea foștilor colaboratori din revoluție, atitudinea lui Iancu în privința avantajelor materiale propuse de imperiali a fost una de refuz. El n-a acceptat niciun beneficiu din partea autorităților imperiale. A solicitat, în schimb, respectarea promisiunilor făcute moților de rând. Ne întrebăm cum priveau oare elita Apusenilor și o mare parte din intelectualitatea Ardealului refuzurile consecvente și repetate ale lui Iancu la ofertele făcute de autorități. Apoi, chiar familia sa l-a renegat, deoarece a refuzat avantajele oferite de autorități. Documente inedite, recent publicate, demonstrează fără echivoc atitudinea nefirească a tatălui lui Avram Iancu de a nu-l trece în testamentul său redactat la Vidra de Sus în 26 iunie 1855, pe motiv că Eroul ar fi „la minte clătit și prădător", solicitând scaunului judecătoresc instituirea unui tutore „care să vegheze ca Avram să nu risipească averea tatălui său". Sunt, iată, numeroase probleme în legătură cu boala lui Avram Iancu, cu atitudinea propriei familii. Acestora le-ar fi fost suficient însă să urmărească conduita conducătorului moților, care este una sinceră și idealistă, și ar fi constatat că Iancu a perseverat în a și-o menține. Putea, oare, un nebun să aibă gânduri atât de nobile? Chiar și unii reprezentanți ai maghiarilor, care ar fi avut toate motivele să-l catalogheze nebun pe Avram Iancu, au oferit o „sentință" echilibrată și corectă asupra liderului român. Profesorul Samuil Borbély, directorul Școlii Normale din Zalău, care l-a întâlnit personal pe Iancu, consemna la 19 decembrie 1864: „Craiul munților, după ce tragedia anilor 48–49 s-a încheiat și s-a văzut înșelat și el și neamul său, a căzut într-o adâncă tristețe, adică melancolie. Și ca să nu-și simtă așa mult durerea s-a apucat să bea vin, rachiu, orice băutură, fără alegere... Nu se poate numi, încă, ce-i drept, nebun, căci dacă e treaz vorbește ca omul inteligibil nemțește, ungurește, românește, latinește, dar [vorbește] foarte puțin".

Cercetări recente, realizate într-o manieră interdisciplinară de către un istoric și un psiholog, au supus unei analize riguroase mărturiile contemporane despre ultimele două decenii de viață ale lui Avram Iancu. Așa cum bine subliniază autorii, în epocă, dar și astăzi, pentru majoritatea celor nepregătiți profesional în domeniul psihiatriei și psihologiei, noțiunea „nebunie" era cel mai adesea folosită în limbajul cotidian pentru a acoperi „un spectru foarte larg de manifestări și de comportamente, însemnând practic orice abatere de la starea normală de sănătate psihologică a cuiva. Desigur, această «normalitate» era raportată la normele sociale ale vremii". Cercetarea scrisorilor și relatărilor referitoare la Craiul Munților a implicat și o selectare atentă a celor mai relevante dintre ele în a furniza informații utile demersului științific. Autorii au recurs la modelul stres-vulnerabilitate, propus în anul 1977 de către Joseph Zubin și Bonnie Spring, în tentativa lor de înțelegere a tulburărilor mentale pe care le-ar fi suferit Avram Iancu. „Acest model descrie factorii care interacționează în cazul declanșării unei tulburări mentale sau emoționale. Din acest punct de vedere, considerăm că persoanele au un nivel diferențiat de vulnerabilitate, acest lucru însemnând că fiecare are șanse mai mult sau mai puțin mari de a dezvolta o tulburare

mentală dacă se confruntă cu anumiți stresori. Factorii stresori cu care s-a confruntat Avram Iancu pot fi împărțiți cronologic în trei etape: înainte de Revoluția de la 1848, în timpul revoluției și în perioada postrevoluționară".

Într-adevăr, istoricii care au investigat perioada prerevoluționară, anii 1848–1849 și apoi situația românilor din Transilvania în deceniile următoare revoluției au putut constata mulțimea evenimentelor și factorilor care i-au cauzat un stres consistent lui Avram Iancu (de la dezbaterile furtunoase ale Dietei Transilvaniei de la Cluj din 1847 legate de problema urbarială, la provocările complexe din anii revoluționari, la umilința îndurată de delegațiile românești la Viena în anii 1849–1851, și eșecul în fond, pe termen scurt și mediu, al programului național stabilit la Blaj. Autorii au concluzionat că semnele și simptomele prezentate în documentele consultate descriu anumite tulburări mentale, însă „un diagnostic precis nu i se poate pune acum, retrospectiv, lui Avram Iancu. Motivele țin de faptul că informațiile despre starea sa se întind pe mai mulți ani, în vreme ce un diagnostic precis presupune condiții precise, atât în privința simptomatologiei, cât și din perspectiva timpului necesar unei evaluări psihologice. Sursele prezintă unele comportamente dezadaptative, precum consumul de alcool și neglijența vestimentară, dar și tipare cognitive și emoționale disfuncționale, precum dispoziția depresivă, anxietatea, amărăciunea sau lipsa speranței.

Aceste relatări sunt însă din timpuri diferite și, din păcate, sunt insuficiente pentru a putea discuta despre un diagnostic precis. Ultimele două decenii din viața Craiului Munților au fost marcate de o puternică suferință, pe care nici astăzi, din păcate, nu o putem explica întru-totul, însă care în mod cert se leagă de eșecul, pe termen scurt, al programului revoluționar. Spre deosebire de alți congeneri de-ai săi, precum George Barițiu, Alexandru Papiu-Ilarian sau Axente Sever, Avram Iancu nu a putut trece peste dezamăgirea pricinuită de regimul neoabsolutist al Habsburgilor și de lipsa de voință a autorităților în a contribui activ la emanciparea națiunii române". În acest spirit al cercetării interdisciplinare efectuate de către Andrei Sabin Faur și Andrada Lavinia Jucan, considerăm că momentele de „tulburare" surprinse de unii dintre contemporanii lui Iancu pentru intervalul 1852–1872 sunt mai degrabă forme ale unor depresii mai mult sau mai puțin profunde, mai scurte sau mai extinse în timp, prin care și Avram Iancu a trecut, ca mai toți oamenii. Astăzi, spre deosebire de trecut, suntem tentați să trecem mult mai ușor peste comportamentele aparent „ciudate" ale noastre ori ale celor din jur, cauzate de multitudinea depresiilor cu care ne confruntăm aproape în fiecare zi (de la eșecuri în dragoste, profesie, ratarea unei finale importante de către echipa favorită, pierderea alegerilor de către partidul/persoana îndrăgită etc.). Nu toți oamenii care trec prin depresii se exteriorizează la fel, depinde structura fiecăruia. Firește, consumul de alcool, ceea ce este bine documentat de mărturiile vremii (și) în cazul lui Iancu, influențează comportamentele și poate prelungi ieșirea individului din depresie, sau, în anumite cazuri, generează manifestări de violență verbală și/sau fizică. Prin urmare, a-l mai cataloga astăzi, ca și în trecut, drept „nebun" pe Avram Iancu, este o mare nedreptate față de memoria unui lider exemplar și care trebuie urgent remediată din istoriografie și conștiința publică.

Așa și trebuie să interpretăm, ca un gest al unui om normal și responsabil pentru soarta națiunii sale, scrisoarea adresată de Avram Iancu către redactorul

„Gazetei de Transilvania”, în 23 iunie 1871, care se pare este ultima hârtie scrisă de mâna eroului: „Mai săptămânile trecute, nu numai natura vegetală, ci și firea omenească îmbrăcase un doliu supărăcios. Însă zeii cei de sus amândouă estea firi le schimbă în bucurie, liniștind viforele timpului. Așadară, noi, eștia de la munți, presimțind c-om avea un an mai bun de cum gândeam, noi am vrea ca bucuria noastră să vadeze și șesurile, prefăcând ostenelele oamenilor în fruct, și atunci însăși oricare națiune să poată învia și organiza cele de lipsă, națiunile cele puternice prin cultura lor sosind în ajutor unul altuia. Asta ar fi de dorit și la poporul român, ca și ei să se ajute unul pe altul, să poată înainta asemenea și cu celelalte națiuni”. Conform lui Silviu Dragomir, firul ideilor are logică, trădând o persoană preocupată de reînvierea națiunii sale, de organizarea, progresul și de solidaritatea fiilor ei. Semnează ca „avocat și general și prefect al legiunii «Auraria Gemina»”. „Diagnosticul” pus relativ recent de către prof. univ. dr. Mircea A. Birț este mai mult decât sugestiv pentru nevoia corijării acelora care mai sunt încă tentați să-i atribuie lui Iancu starea de nebunie pentru a-i explica și caracteriza comportamentele mai puțin firești din perioada 1852–1872: „Avram Iancu s-a aflat sub un stres intens și de durată îndelungată, ceea ce va favoriza apariția unor manifestări psiho-patologice de tipul etilismului, depresiei și a unor tablouri episodice de tip persecutor... Comportamentul și modul de a se prezenta în ultimii ani, tristețea sa vitală asociată cu dezinteres existențial până la neglijarea propriei persoane (inclusiv a igienei personale), refugiul în muzica nostalgică (în principal) a doinelor pledează pentru o depresie cronică precipitată și întreținută de presiunile politice. În acest context, consumul excesiv și cronic de alcool se poate datora depresiei și ar putea fi interpretat ca un echivalent depresiv autodistructiv, autolitic. Neîndoielnic este că depresia și alcoolul și-au pus amprenta negativă asupra strălucitei sale personalități în cei din urmă ani de viață”. *Sit tibi terra levis!*

Avram Iancu a fost la 1848–1849 de fiecare dată în primele rânduri, în prim-planul acțiunii. Onestitatea, curajul, înțelepciunea, dublate de o înfățișare fizică plăcută, au făcut ca Iancu să fie iubit și ascultat de oastea moților, de tribunii și prefecții din munți. Pentru moți, pentru oamenii simpli, Iancu a rămas până la moarte Craiul Munților, o adevărată figură de legendă. Mitropolitul Alexandru Șterca Șuluțiu nota în anul 1856, cu prilejul vizitei sale la casa lui Avram Iancu, că în jurul acestuia se crease deja un mit: „Nici nu să știe din istorie ca un popor sau vreo oaste să fie fost dăruit pe povățuitorul său cu atâta încredere și cu o așa sinceră alipire, ca cum au dăruit muntenii pe Iancu”. Era firesc ca la numai câțiva ani de la revoluție chipul lui Iancu să dobândească o așa notorietate nu numai în „cetatea” Apusenilor, pe care el a reușit să o păstreze independentă în timpul războiului civil din Transilvania, dar și între ceilalți români din provincie. Încă din timpul evenimentelor revoluționare, figura lui Avram Iancu s-a detașat din galeria celorlalți lideri ai românilor transilvăneni, implicarea sa totală și dezinteresată, empatia lui față de cei mulți și oprimați fiind rapid și corect percepută. Rolul lui Avram Iancu în organizarea și conducerea moților din Munții Apuseni au generat în mentalul colectiv imaginea unui Iancu salvator, care se bucură de încrederea totală a maselor. Astfel, un martor anchetat în vara lui 1848 consideră că de Avram Iancu „poporul

ascultă atât de mult, că nici chiar pe Isus Cristos nu l-ar asculta mai bine”. Stimuli care să sugestioneze mulțimea că Iancu ar reprezenta conducătorul providențial, salvatorul pe care istoria l-a propulsat pentru a împlini toate năzuințele, vin din chiar gesturile, faptele pe care acesta le face. Astfel, potrivit depoziției altui martor, un client de la han ar fi spus că în timpul unei adunări la Câmpeni, Avram Iancu „a făcut poporul să creadă despre dânsul că are o mare cruce de aur pe piept”. Asocierea simbolului creștin nu este întâmplătoare; crucea trebuia să întărească puterea salvatorului în eradicarea răului, să fie un simbol al luminii biruind întunericul, amplificând imaginea unui Avram Iancu providențial.

AVRAM IANCU

IOAN LUPAŞ*

I

Academia Română a decis, în şedinţa plenară din 26 mai 1924, să comemoreze în cursul acestei sesiuni generale pe Simion Bărnuţiu, de la moartea căruia s-au împlinit 60 de ani, şi pe Avram Iancu, al cărui centenar se va prăznui anul acesta la Ţebea, la Vidra şi la Câmpeni, în cadrele unor serbări naţionale, demne de amintirea acestui erou popular.

Comemorarea celor ce s-au sacrificat pe altarul iubirii de neam, ca eroi ai credinţei, ai cugetării sau ai faptei este o datorie, din îndeplinirea căreia trebue să-şi croiască religia naţională oricare popor conştient de valoarea şi de menirea sa istorică.

Precum viaţa şi ideile lui Simion Bărnuţiu, despre care a vorbit deunăzi, de la locul acesta, d. coleg G. Bogdan, tot astfel viaţa şi faptele lui Avram Iancu, despre care mi-a revenit mie datoria de a vorbi în şedinţa aceasta, înfăţişează numeroase dovezi de caracter şi sacrificiu, oferindu-ne totodată putinţa să pătrundem mai bine spiritul anilor de pregătire şi de lupte grele, în vârtejul cărora s-a lămurit nu numai ideea unităţii şi a independenţei noastre naţionale, ci s-a procedat în parte şi la înfăptuirea acestor postulate.

Focul revoluţiei, aprins în suflete, şi-a întins flăcările de amândouă laturile Carpaţilor, spre a mistui piedecile îngrămădite prin vicisitudini seculare în calea evoluţiei fireşti a unui popor, plămădit din aceleaşi elemente constitutive şi povăţuit de aceleaşi aspiraţii spre unitate şi independenţă naţională.

În cuvântarea rostită într-o şedinţă a Societăţei studenţilor români din Paris (iulie 1847), Dimitrie Brătianu prevestise apropierea acestui foc curăţitor, prin care România va deveni „o zi farul ce va lumina păsurile viitorului" şi adresase colegilor săi următoarele îndemnuri: „Ca să dobândim şi noi o patrie, trebue să purtăm multă vreme în spinările noastre crucea, ce am călcat-o în picioare; trebue să cădem la pământ, să ne pocăim, să ne rugăm, să plângem, să luptăm, să sângerăm. Să ne grăbim, căci ceasul României a sunat, ziua încoronării a sosit! Diadema României este isprăvită... Sunt optsprezece veacuri de când Dumnezeu însuşi lucrează la podoabele ei. Noi nu o putem vedea; de am zări-o numai, feţele noastre ar arde. Briliantele ei lucesc, ard ca ochii lui Dumnezeu; razele soarelui nu sunt decât reflexul razelor lor... Briliantele ei sunt sfinte ca sângele ce a curs pe crucea lui Iisus, briliantele ei sunt lacrimile martirilor români. Să ne grăbim, să ne grăbim fraţii mei, să ne iubim, să ne înfrăţim, să ne românim, ca patria martiriului, patria gloriei să fie şi patria noastră! "[1]

---

* „Anuarul Institutului de Istorie Națională", III, 1924–1925, Cluj, 1926, p. 1–30; Ioan Lupaș (1880–1967), *Scrieri alese*, vol. II. *Studii privind istoria modernă*. Ediție îngrijită de academician Camil Mureșanu, Editura Academiei Române, București, 2007, p. 290–314.

Focul curaţilor revoluţiei avea să-şi producă în curând efectul asupra românilor din nordul, ca şi asupra celor din sudul Carpaţilor. Mişcarea revoluţionară, începută în Moldova cu scopul mărturisit de a asigura „sfânta păzire a Regulamentului organic", a luat în Muntenia caracterul hotărât al realizării de autonomie naţională, pe lângă respectarea vechilor relaţii faţă de turci, iar în Transilvania s-a exprimat în forma postulatului relativ la independenţa naţională – politică şi bisericească – sub sceptrul habsburgic, pe când la românii ungureni şi bănăţeni s-a mărginit a căuta un „modus vivendi" cu elementul maghiar dominant. Cu toate că împrejurările politice nu îngăduiau atunci conducătorilor români din diferitele provincii o conlucrare pe faţă, o unitate formală în acţiunile lor de emancipare naţională, în mod prudent ei au găsit totuşi calea care îi apropia unii de alţii, înfrăţindu-le cugetele, în aceeaşi hotărâre de luptă pentru izbăvirea poporului român din jugul cârmuirilor străine.

După izbucnirea Revoluţiei franceze, în februarie 1848, când şi-au prezentat românii aflători în Paris felicitările la adresa guvernului provizor, ajutorul primarului din Paris (Buchez) le-a răspuns: „Noi nu putem pătrunde viitorul, avem însă cuvânt a crede că acest veac nu se va încheia până nu se va asigura deplin soarta provinciilor danubiene şi transdanubiene şi până nu va domni libertatea în ţările cari fuseseră leagănul ei primar"[2]. Până la împlinirea acestei prorocii poporul român a trebuit să-şi poarte crucea suferinţelor mântuitoare şi în sudul şi la nordul Carpaţilor.

Între cei ce-l ajutară s-o poarte cu vrednicie, în vârtejul Revoluţiei din anii 1848–1949, a avut un rol de covârşitoare însemnătate „regele munţilor", Avram Iancu. Misiunea lui istorică a fost să continue acţiunea războinică pe care o încercase în Oltenia comandantul pandurilor voluntari, Gheorghe Magheru, fără a o putea duce la îndeplinire, fiind nevoit, din cauza împrejurărilor grele create ţării prin îndoita ocupaţie ruso-turcă, să primească sfatul consulului englez şi să-şi dizolve tabăra, trecând în Transilvania, unde saşii nu erau tocmai bucuroşi să-l adăpostească, temându-se de sentimentele lui „republicane". Aici – alături de Simion Bărnuţiu, apostolul ideii naţionale, şi de Andrei Şaguna, eroul credinţei active, alături de strălucita pleiadă a tribunilor gata de orice jertfă pentru neam – Avram Iancu, eroul spadei, fu chemat să dovedească lumii că poporul român e în stare nu numai să pretindă libertate şi independenţă naţională, ci să şi lupte eroic pentru dobândirea lor.

II

Născut în Vidra de Sus la anul 1824, ca fiu al ţăranilor fruntaşi Alexandru Iancu şi Măria Gligor[3], Avram crescu în atmosfera curată a vieţii din munţi, unde avu din copilărie prilej să cunoască multele nedreptăţi şi împilări, cari apăsau traiul poporului. Tatăl său Alexandru avea o situaţie de conducător al poporului din Vidra de Sus. În calitate de gornic al pădurilor (*silvanalis gornico*) şi de judeţ domnesc (*judex dominalis*), el se bucura de autoritate nu numai înaintea sătenilor, ci şi înaintea

[1] *Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente*, t. I, Bucureşti, 1902, p. 65 şi 73.
[2] „Gazeta Transilvaniei", nr. 34 din 1848, p. 141.
[3] Nu Maria Vila, cum se afirmă greşit în *Enciclopedia Română*, vol. II, p. 758.

„domnilor" din Zlatna, cari îl cercetau adeseori, îi cereau sfatul în chestiuni mai însemnate şi – după cum mărturiseşte un descendent al familiei Iancu – îl numeau „tată". El dispunea de o avere considerabilă pe acele timpuri şi pentru împrejurările din Munţii Apuseni.

În arhiva „Asociaţiunii" din Sibiu s-a păstrat o conscriere latinească, pregătită în Vidra de Sus la 9 noemvrie 1839, despre întreaga avere a lui Alexandru Iancu. De aci se vede că el avea două case: una „edificată splendid din material de piatră şi lemn şi acoperită frumos cu scânduri"[4], iar alta mai mică, clădită din lemn şi acoperită cu scânduri. În aceasta din urmă locuia atunci mama lui Alexandru „Iank Gyorgyásze"[5], adică soţia lui Gheorghe. Acesta a fost deci bunicul eroului Avram Iancu; el venise împreună cu soţia sa Maria din Vidra de Jos şi se aşezase în cea de Sus, unde, prin o gospodărie iscusită şi prevăzătoare, a reuşit să aştearnă temelie solidă pentru bunăstarea materială a familiei sale.

Astfel, din moşiile de 8 jug. şi 1141 stânjini de pământ arător şi 18 jug. 1542 st. de fânaţ, câte sunt arătate în pomenita conscriere ca formând proprietatea lui Alexandru Iancu, e probabil că o bună parte o stăpânea acesta ca moştenire părintească, pe care izbutise a o spori şi prin propria sa muncă şi destoinicie.

Gheorghe a mai avut încă doi fii, Ioan şi Avram, care acesta din urmă se distingea prin deşteptăciune în aceeaşi măsură ca şi fratele său Alexandru. De aceea a ajuns şi el gornic şi judeţ (primar) în comuna Vidra de Jos. Fiind ştiutor de carte, el scria petiţiile necesare în trebile comunei şi ale sătenilor, ţinând însă totdeauna seamă de sfaturile fratelui său Alexandru, care se bucura de autoritate mai mare.

Alexandru a avut doi fii: Ioan, născut la 1820 şi Avram, la 1824. Ca ţăran cu bună stare materială[6] şi cu dor de progres, i-a trimis pe amândoi la şcoli mai înalte. Ioan a studiat la Seminarul teologic din Sibiu pe timpul episcopului Vasilie Moga şi a ajuns preot în comuna sa natală, unde a păstorit până la moartea sa, întâmplată la 21 august 1871, iar Avram şi-a început învăţătura la şcoala din Câmpeni, spre a o continua în Zlatna[7], de unde trecu la Cluj în vestitul liceu catolic şi în Facultatea de drept. Aci s-a făcut încercarea de a-i schimba religia părintească şi naţionalitatea, dar fără niciun rezultat. Deşi numele lui a fost scris în registre – după cum aflăm din

[4] „Domus e lapideis et ligneis materialibus *splendide aedificata* et scandulis *formose tecta*".

[5] „Domus altera minor e ligneis materialibus erecta scandulis tecta et per praedicti judicis dominalis Iank Alexandru matrem lank: *Gyorgyásze*, vocatam inhabitata".

[6] *Isaia Moldovan,* fratele prefectului Vasile în amintirile sale, publicate sub titlul *Din întâmplările vieţei* (în „Gazeta Transilvaniei" din 1898) spune că, fiind în prietenie cu Avram Iancu, mergea *joia* (în zi de târg) la Târgu-Mureş, unde se afla acesta în 1845. Cu un asemenea prilej a cunoscut pe „*tatăl Iancului*", care era un „om frumos, înalt, îmbrăcat în port românesc, cioareci de habă, pieptar cusut *cu fir de aur*, un şerpar ţintuit asemenea ici-colea cu aur, om ca de 50–51 de ani. – «Auzi Avrămuţ», a zis către Iancu – numai azi mai stau, prea mult am zăbovit, am şi eu lucrurile mele pe acasă; dacă mai sunt creditori, să vină să-i plătesc. Veniau creditorii şi toţi *cu galbeni erau plătiţi*". Tatăl lui Iancu a murit la *2 octomvrie 1856,* iar mamă-sa la *13 april 1868* cf. ziarul „Turda", nrii 7 şi 8 din 18 şi 25 decemvrie 1921.

[7] Sunt cunoscutele certificate şcolare din timpul când a cercetat Avram Iancu gimnaziul din Zlatna, anii şcolari 1837–8 până la 1840–41, fiind clasificat la *diligenţă* cu notele: *praestans, bona, laudabilis* şi *assidua,* la *purtare, morală* cu: *prima* şi *eminens*, la diferitele obiecte de învăţământ de-asemenea cu: *prima* şi în majoritatea cazurilor cu *eminens.*

notiţele contimporanului Ioan Puşcariu[8] – ca al unui romano-catolic, ceea ce voia să fie identic cu calitatea de „maghiar”, această mistificare a rămas o simplă amăgire protocolară a profesorilor pururea zeloşi în vânătoarea de suflete. Avram Iancu s-a mulţumit însă a primi din şcoala aceasta numai învăţătură solidă şi cunoştinţele felurite pe care profesorii ei le puteau da. Iar hrana sufletească o căuta în altă parte, în amintirile vieţei curate ţărăneşti din munţi, în contactul intim, neîntrerupt, cu datinele populare şi în societatea studenţească „Aurora”, pe care o alcătuise împreună cu colegii săi, preocupaţi de tendinţa de a se pregăti pentru lupta vieţii prin o educaţie şi îndrumare naţională categorică. Foşti prieteni şi colegi de şcoală ai lui Avram Iancu ne-au transmis amintirea că acest fiu al munţilor şi viitor erou al libertăţii, deşi avea fire aprigă, se putea stăpâni în toate împrejurările, dar când auzea din gura profesorilor săi cuvinte de batjocură la adresa poporului român, cu greu izbutia să-şi potolească mânia. În asemenea cazuri, Iancu rămânea adânc rănit de dispreţul pe care dascălii străini se obicinuiseră a-l arunca, fără prea multă cruţare, în obrazul fiilor de preoţi şi ţărani români.

La înalta şcoală din Cluj şi la „Tabla regească” din Târgul Mureş s-a pregătit Avram Iancu să devină advocat, ca, astfel înarmat cu cunoştinţele legilor ungureşti, să poată lupta pentru drepturile neamului său românesc. Şi-a dat însă curând seama că, rămânând în cadrele învechitelor şi nedreptelor dispoziţii ale Constituţiei feudale ardelene, nu-şi va putea ajunge scopul. Era sosită vremea ca drepturile românilor să fie smulse prin lupte vitejeşti din mâinile uzurpatorilor şi protivnicilor seculari ai neamului nostru. Lupta pentru drepturi naţionale politice nu mai putea fi purtată numai prin petiţii şi memorii către împăratul din Viena, cum se purtase în cursul secolului XVIII şi la începutul secolului următor.

III

Până la 1848 românii ardeleni au fost în afară de barierele aşa-numitei „constituţii transilvane”. În mişcarea lor politică din anii 1790–92 ei ceruseră dreptul de a se organiza într-un congres naţional, la care să participe deputaţi aleşi din toate clasele sociale, chiar şi dintre ţărani (*e plebeio statu eligendi*)[9]. Cererea lor n-a fost însă luată în seamă. Au rămas deci în situaţia grea de mai înainte, în Ardeal apăsaţi de cele trei naţiuni privilegiate, a căror uniune Bariţiu o socotea drept o conspiraţie permanentă contra naţiunei române[10], iar în Ungaria nedreptăţiţi de vechea constituţie feudală asemănată de contele Ştefan Széchenyi cu un acoperiş, sub care se puteau adăposti numai familiile nobililor, aşa-numitul *populus werböczianus*. Îndată ce constituţia Ungariei s-ar fi aşezat pe baze democratice mai largi, era clar pentru oricine că ţara aceasta nu-şi va mai putea păstra caracterul exclusiv maghiar, ci va trebui să iasă la iveală că între locuitorii ei se găsesc atâtea entităţi etnice, diferite prin tradiţiile ca şi prin aspiraţiile lor. De aci graba febrilă a conducătorilor maghiari din epoca reformelor (1825–1848) de a da tuturor popoarelor din cuprinsul Ungariei

[8] I. Puşcariu, *Notiţe despre întâmplările contimporane*, Sibiu, 1913, p. 29–30.
[9] Cf. I. Lupaş, *Istoria românilor*, ed. II, p. 289.
[10] G. Bariţiu. *Părţi alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 605.

cel puţin o unitate aparentă, prin impunerea forţată a limbei maghiare în toate domeniile vieţii publice.

Agitaţiile lui Ludovic Kossuth pregătiră însă politicei ungureşti două conflicte acute: unul extern, atacând legăturile seculare dintre Austria şi Ungaria, altul intern, provocând susceptibilitatea popoarelor nemaghiare, de ale căror postulate naţionale nu se ţinea seamă. Oricât de mult stăruia contele Széchenyi, propovăduitorul unei evoluţii lente şi circumspecte, să arate prăpastia spre care împingea ţara direcţia politică a lui Kossuth, desfăşurarea evenimentelor era cu totul favorabilă acestei direcţii. Toate împrejurările păreau a se fi aliat spre a promova scopurile agitatorului Kossuth, pe care – cum observă un publicist maghiar[11] – norocul îl persecuta cu darurile sale ca pe Polikrates[1].

Propaganda publicistică a lui Kossuth aflase răsunet şi printre ungurii din Ardeal, a căror dorinţă veche era să se unească „cu fraţii din ţara soră". Ceea ce făcea Kossuth în Ungaria îndeplinea contele Wesselényi în Ardeal, luptând şi el pentru unirea acestei provincii cu Ţara Ungurească, pentru desfiinţarea iobăgiei şi răspândirea limbei maghiare, socotind că aceasta ar putea fi impusă românilor ca condiţie prealabilă pentru desfiinţarea iobăgiei. Românii răspundeau însă hotărât, că mai bucuros vor să rămână tot iobagi decât să părăsească limba maicei lor[212].

Aceste frământări politice treziră interes viu în cercurile intelectualilor şi studenţilor români din Braşov, Sibiu, Cluj, Blaj şi Târgu-Mureş, făcând din ei tot atâţia propagandişti însufleţiţi cari au ştiut să dea ajutor însemnat organizatorilor impunătoarei manifestaţiuni populare, ce avea să se desfăşoare în ziua de 3/15 mai pe Câmpia Libertăţii.

„De când e ţara Ardealului – scrie Papiu-Ilarian în *Istoria românilor din Dacia superioară*[313] – agitaţiune ca aceasta nu s-a făcut, nici mai puternică, nici mai cutezătoare, nici cu mai mult spirit de pace şi libertate! Sălta tot sufletul român de bucurie naţională... atâta era de înaltă însufleţirea naţională a acestui popor asuprit, amărât şi supt de atâtea secole, încât de pe banca solgăbirăului alerga la Blaj, când ştia că la întoarcerea sa acasă în altă formă vor să-l tirănească aristocraţii, precum s-a şi întâmplat... Printre toate pericolele curgeau mulţimile din toate părţile, din marginile ţării... Veniau ca un torent, căruia intrigile şi terorismul unguresc acum nu numai în deşert se opunea, ci care pe unde trecea, prin sate şi prin oraşe, trăgea după sine la adunare pe toţi cei nedeterminaţi sau înfricaţi. Veniau şi intelectuali români de la Timiş şi Criş, chiar şi din Dacia inferioară"[13]. Toţi cei ce au participat la această adunare au rămas uimiţi de puternica manifestare a solidarităţii naţionale şi de neclintita alipire sufletească pe care poporul o arăta faţă de conducătorii săi[14].

---

[11] Kemény Zsigmond, *A forradalom után*, Pest, 1850, p. 156.

[1] Polykrates, tiran din insula Samos (537–522 î.Chr.); norocul lui proverbial a fost evocat de Schiller într-o cunoscută poezie.

[12] G. Bariţiu, *Părţi alese*, I, p. 598.

[13] Vol. II, p. 201–3.

[14] *G. Sion,* în ale sale *Suveniri contimporane* (p. 294), făcând o paralelă între stările din Moldova şi între ceea ce a putut el observa în Ardeal, scrie următoarele: „poporul nostru din Moldova îl consideram compus cu totul din *alte* elemente; el în noi vedea întotdeauna nişte fiinţe superioare, nişte oameni predestinaţi a fi stăpânii sau tiranii săi, iar noi, oricât de umani, oricât de filosofi, oricât de patrioţi, oricât de naţionalişti sau liberali eram, nu puteam vedea în acel popor decât nişte fiinţe care ne

Serbând la Paris a treia aniversare a zilei de 15 mai 1848, entuziastul Nicolae Bălcescu, care petrecuse timp de o lună în Munţii Apuseni, ocrotit şi ajutat cu bani de Avram Iancu[15], glorifică într-un discurs avântat amintirea acestei zile, exclamând: „Zi de lumină, de libertate şi de mărire română, te pomenim şi te serbăm cu drag. Tu minunaşi lumea şi îi arătaşi că naţia română e matură, vrednică de libertate, vrednică de a intra în frăţia cea mare a naţiilor. În analele românilor altă zi nu străluceşte mai frumos decât tine şi cea asemenea ţie, sora ta iubită, ziua de 11 iunie 1848 a poporului din Bucureşti. Te pomenim şi te serbăm cu drag, o zi măreaţă, căci întâiaşi dată auzirăm atunci un popor întreg răspunzând celor ce-i vorbeau de unirea Ardealului cu Ungaria, prin această strigare: *noi vrem să ne unim cu Ţara!* Minunată destăinuire a lui Dumnezeu, care în zile aşa mari de sărbătoare populară vorbeşte de-a dreptul în inimile aleşilor săi şi numai poporul şi poeţii, aceşti fii ai inspiraţiei divine, avură la 1848 conştiinţa întâmplărilor viitoare, numai ei citiră şi destăinuiră aceea ce era scris în fundul inimii fiecărui român: mântuirea de orice domnie străină prin unitatea naţională”[16].

Simion Bărnuţiu arătase atunci, în cuvântarea sa memorabilă, că trebuie respinsă categoric unirea Transilvaniei cu Ungaria, a cărei constituţie nesocoteşte poporul, acordând drepturi numai nobililor şi episcopilor catolici „cari cu dreapta dau binecuvântare poporului, iar cu stânga îl bat ca domnii feudali; privilegiile nedrepte trebue să cadă, legile să le facă aleşii poporului, iobăgia să se desfiinţeze şi poporul român să fie scos din jugul „faraonilor ardeleni”, asigurându-i-se independenţa naţională şi progresul cultural „căci cultura fără libertate şi libertatea fără existenţă şi onoare naţională nu e cu putinţă”[17]. Avram Iancu, care venise la

insufla milă şi de cari nu ne puteam apropia cu toată bunăvoinţa ce am fi avut. În Transilvania însă găseam poporul cu totul în alte condiţiuni. Aci preoţii, învăţătorii, poeţii, profesorii, *toţi ieşiţi din popor, toţi sunt ai poporului*”... În „Pester Zeitung” din *9 iunie1848* (nr. 692) apăru o corespondenţă de la graniţa transilvană-munteană în care se afirmă: „Wie mir gut unterrichtete Personen versicherten, ist es den *jungen Romänen,* welche die Blasendorfer Volksversammlung besucht hatten, nicht mehr erlaubt in die Walachei zurück zu kommen, da sich Russland mit dem Träumen eines selbstständigen Daziens durchaus nicht befreunden, daher auch solche Ideen in der Moldau und Walachei nicht weiter eingeimpft wissen will, weshalb alle siebenbürgische Zeitungen zum Nachtheil der armen Pränumeranten verbrannt werden. Diese jungen Leute nun, an welche sich die Vertriebenen aus Iassy nach dem dort unterdrückten Aufstande angeschlossen haben, sollen *geheime* Versammlungen an der Grenze halten und sich zu einer Schilderhebung vorbereiten. Ich zweifle sehr daran, weil ich an einem Rückhalt zweifle, den sie doch haben mussten, wenn sie mit Erfolg etwas unternehtnen wollten. Nun, wir werden ja sehen was geschieht, und wenn – so musste es bald geschehen” (Corespondentul a plecat la *2 mai 1848* din Bucureşti, iar în ziua când foaia din Pesta publica informaţiile lui, se rostia în adunarea de la *Islaz* proclamaţia revoluţionară).

[15] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la o biografie a lui N. Bălcescu*, Bucureşti, 1903, p. 112.

[16] N. Bălcescu, *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* (ediţia Odobescu), 1878, p. 538.

[17] Cf. T. V. Păcăţianu, *Cartea de aur,* vol. I. (ed. II.) p. 282 şi 285–6. În *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes* a lui E. Regnault (Paris, 1855, p. 372) se spune Ianko „monta à la tribune: „Le Christ a ressuscité”, s’écrie-t-il, la liberté a ressuscité”. Le peuple lui répond par des cris d’enthousiasme. Ianko engage les Roumains à se tenir en garde contre les faux conseillers qui voudraient les pousser aux excès. Il leur demande d’agir avec la même prudence, le même calme, la même fermeté...; c’est ainsi qu’ils feront respecter la dignité nationale, „Frères, dit-il *en* terminant, endurez et patientez, jusqu’à ce que l’heure arrive”.

adunare în fruntea moţilor, fusese ales membru al Comitetului naţional, pus sub conducerea preşedintelui Andrei Şaguna şi a vicepreşedintelui Simion Bărnuţiu.

Cuvântarea acestuia din urmă, ca şi întreagă atitudinea lui, îl impresionase aşa de mult, încât cuvintele lui le considera ca o scriptură sfântă[18].

Astfel, în preajma hotărârilor eroice ale lui Iancu găsim colaborarea binefăcătoare a lui Şaguna şi a lui Simion Bărnuţiu, după cum în preajma cărării revoluţionare a lui Tudor Vladimirescu apăruse figura episcopului Ilarion din Argeş şi a lui Gheorghe Lazăr.

Dacă ne-am întreba cui revine meritul pentru deplina reuşită a manifestaţiei naţionale-politice din 15 mai 1848, documentele timpului ne-ar arăta că în cea mai mare parte el revine tinerimii mature. Tineri erau toţi iniţiatorii şi conducătorii acestei mişcări: Bărnuţiu, Popazu, Şaguna, născuţi toţi trei în acelaşi an, încă nu împliniseră 40 de ani, Bariţiu, Laurian, Maiorescu, Papiu, Pumnu abia trecuseră de 30; Avram Iancu abia atinsese vârsta de 24 de ani. Şi tocmai în el, în cel mai tânăr dintre conducători, avea să-şi pună speranţa întreagă naţiunea română, simţind în mod instinctiv că în fiinţa acestui moţ taciturn era concentrată o neînduplecată hotărâre spre fapte, sacrificând totul pentru libertatea naţională a poporului său. În vârtejul greutăţilor şi pericolelor iminente, în preajma izbucnirii războiului civil, un fruntaş mai bătrân din Ardeal scria: „nu ne prea mirăm, că dacă n-am putut ocoli ca să pună mâna tinerimea pe cârma poporului român, nu putea avea încercarea aceasta alte urmări decât care le vedem cu ochii şi ne apasă”[19].

Dar, dacă ar fi lipsit atunci îndrăzneala tinerimii şi entuziasmul poporului, care a urmat pretutindeni, cu mic cu mare, sfatul acestor tineri[20] – şi numai pe al lor – în istoria noastră naţională am căuta zadarnic paginile luminoase, cari încep cu această mişcare şi continuă cu eroismul lui Avram Iancu, spre a se încheia cu biruinţa deplină a ideii naţionale, biruinţă pecetluită prin hotărârea adunării de la Alba-Iulia, în ziua de l decemvrie 1918.

Ungurii şi saşii îşi dădeau seama de consecinţele inevitabile ale acestei manifestări populare. Contele Dionisie Bánffy, scriind în memoriile sale despre ea sub titlul „un meeting valah”, afirmă că „programul politic al acestei adunări vinovate nu era decât întemeierea apropiată a unui stat valah, liber şi independent”[21].

---

[18] Puşcariu, *o.c.*, p. 30.

[19] Scrisoarea lui Moise Fulea din 7 august 1848 către Şaguna.

[20] În ziarul „Lloyd” din Viena scria la 10 iulie 1849 (fir. 324) Rittmeister *Babarczy* cu entuziasm despre adunarea românească de la 3/15 mai: „Wer Zeuge jener wallachischen Volksversammlung am 15. Mai v. j. in Blasendorf war, und 30–40,000 roher Ackersleute und Gebirgsbewohner *unbedingt* seinen Führern gehorsamen, sich im ersten Freudengefiihle ihrer Emancipation so mässigen sah, dem musste der Gedanke überkommen: *diesem Volke habe die Vorsehung eine riimliche Rolle in der Zukunft beschieden*”.

[21] Memoriile din Revoluţia anului 1848, publicate de H. Marczali în „Budapesti Szemle” din 1884, p. 360. Un ungur din Ardeal publică în „Budapesti Hiradó” din 21 mai 1848 (nr. 842) o declaraţie către compatrioţii săi (*Egy erdélyinek nyilt szava honfitàrsaihoz*), întrebându-se cu mirare, că oare saşii ar fi aplicaţi a da mâna cu românii pentru *o republică valahă* a *Daciei* şi amenințând că *secuii* vor fi în stare să scape Ardealul de barbarism şi să-l salveze pentru regele maghiar, pentru libertate şi civilizaţie... „Vagy igaz volna az mit hallok, hogy egy *dáciai oláh* respublicáról van szó, mely a szásznak nemzeti és helyhatósági jogait biztositaná s ezért a szász vele kész lenne kezet fogni a mi eltiprásunkra? Mit higyjen s mit ne higyjen most az ember? és miért ne álmodozna az oláh *Dàciáról,*

Iar printre saşii oraşelor ardelene circula, în 1848 şi 1849, o poezie de cinci strofe, exprimând groaza cu care ei se gândeau la timpul când legăturile cu Viena împărătească vor înceta, când privilegiile seculare se vor spulbera şi ei se vor vedea nevoiţi a îngenunchea în faţa „unui nou Decebal". Acelaşi sentiment îl exprima şi notiţele contemporanului Samuel Traugott Binder, membru al comitetului săsesc din Sibiu, arătând că saşii au fost determinaţi să ia atitudine ostilă faţă de unirea Transilvaniei cu Ungaria, între alte motive şi de teama de a nu fi înfăţişaţi ca slabi sprijinitori ai cauzei imperiale, dar cu prilejul unei fraternizări cu conducătorii românilor în Sibiu, numai Dumnezeu ştie, cum l-au pătruns strângerile de mână ale lui Bălăşescu, Laurian, Alexandru Pop, Roman ş. a. până în oase şi până la măduvă[22]. În ziarele din Viena se publicau mai târziu articole trimise din Bucovina şi din Transilvania, în cari se prevestea că după consolidarea tuturor românilor din monarhia austriacă într-un singur corp naţional – conform programului politic din 25 februarie 1849 – graniţele dintre această Românie Nouă, întemeiată în Austria şi dintre Ţările Române de sub suzeranitate turcească se vor netezi şi de la Nistru până la Dunărea de jos. De la Tisa până la Prut şi la Marea Neagră se va ridica un puternic imperiu daco-roman"[23].

Un corespondent ardelean (sas, desigur) al ziarului din Viena, Wanderer, nu întârzia să înspăimânte pe austrieci că cele două biserici române din Transilvania se vor uni într-o biserică naţională, că prin stăruinţele lui Şaguna şi în paguba elementului german, specific austriac, se va înălţa în piaţa mare a Sibiului o mitropolie pentru toţi românii din Austria şi astfel, prin o singură trăsătură de condei, Daco-Romania ar fi gata: „o mitropolie daco-română în Transilvania şi Orientul e pierdut pentru Austria!"[24]

Aceste prevestiri aveau darul de a trezi în cercurile conducătoare din Viena o neadormită bănuială faţă de toate tendinţele naţionale-politice ale românilor ardeleni. De aceea situaţia Comitetului Naţional Român era foarte dificilă: prigonit cu înverşunare de către unguri, el nu putea să aibă, în viforul revoluţiei, nici din partea Vienei un sprijin sincer. Dovadă instrucţia comisarului împărătesc destinat pentru

---

mikor a szláv valami Szláviáról àbrándozik...? Már ha a szász szomszéd készebb magát ezen kombinátióba illeszteni, mint a törvény s a magyar nemzet nagylelküségének védelme alatt maradni, akkor én esem kétségbe az ö eddig bebizonyitott gyakorlati józan esze felett. És ami azokat az uj dákokat illeti, azok ne felejtsék, hogy é1 még a székely, ki amint még egykor meg tudta Erdélyt szabaditani Hora és KloskátóI, Magyarországot pedig Dózsától, ugy most is megmentendi azt a barbarizmustól s megtartandja a magyar királynak, a szabadságnak s a civilizátiónak".

[22] „Gott weiss! wie mir diese Händedrücke durch Mark und Beln fuhren so dass ich mich noch immer nicht beruhigen kann" cf. protocolul mss. din biblioteca Bruckenthal, intitulat: *Einnahmen – und Ausgabenprotokoll 1800–1831*, partea II. *Memoiren.*

[23] „...nach erfolgter Consolidierung des *In Oesterreich begründen Neu-Romaniens* auch die Gränzen zwischen diesem und den türkischen Romanenländern ebenfalls sich ebnen, und von dem Dniester bis zur unteren Donau, von der Theiss bis zum Pruth und zum Schwarzen Meere ein mächtiges dacisch-romanisches Reich sich erheben werde" cf. broşura *Die Rechte der romanischen Nation gegen die Angriffe der Sachsen verteidigt von einem Romanen*, Viena, 1850, p. 4.

[24] *Wanderer* din 8 mai 1830, nr. 218: „In dem deutschen Hermanstadt, mitten im Herzen des germanischen, und man muss hinzusetzen, specifisch österreichischen Elementes, hart an den Pforten der Walachei, – eine Metropolie für alle Romanen in Oesterreich! Führwahr der Plan ist nicht übel Ein Federzug, – und Dacoromanien wäre fertig. Eine dacoromanischie Metropolie in Siebenbürgen – *und der Osten ist für Oesterreich verloren*!"

Transilvania, bar. Geringer, căruia i se şoptea că activitatea Comitetului Naţional Român trebue împiedecată, fiindcă nu merită încrederea cârmuirii, deşi românii luptă pentru interesele acestei cârmuiri imperiale[25].

IV

Adunarea naţională de pe Câmpia Libertăţii, adevărat că a făcut jurământul de credinţă către naţiune, împărat şi patrie, dar, fiind însufleţită de concepţia modernă a suveranităţii naţionale, n-a mai cerut drepturi de la nime, ci şi le-a proclamat ea însăşi prin cele 16 puncte ale programului întemeiat pe postulatul independenţei naţionale-politice şi bisericeşti.

Avram Iancu n-a stat nicio clipă la îndoială să schimbe *corpus juris Hungarici* cu spada vitejiei străbune, păşind fără şovăire în fruntea poporului hotărât a lupta pentru izbândirea programului de independenţă şi libertate naţională. Cuvântul lui a fost ascultat şi împlinit cu însufleţire de către luptătorii organizaţi repede în legiuni sub comanda tribunilor şi a prefecţilor improvizaţi cari, şi în împrejurările cele mai grele ale războiului civil, au izbutit să ţină cetele înarmate în ordine şi disciplină militară. Organizarea militară a gardelor s-a făcut destul de repede: într-o lună de zile! Ea începuse abia după adunarea ţinută la Blaj în jumătatea a doua a lunii septemvrie şi la sfârşitul lui octomvrie. Nicolae Bălăşescu adresându-se, în numele Comitetului Naţional, lui Avram Iancu ca „marelui prefect generariu al trupelor române" îl întrebă: „De ce n-ai întins Landsturmul şi prin comitatul Arad şi Bihor până la Tisa?" Întrebarea aceasta era însă de prisos, întrucât Bălăşescu ştia tot atât de bine ca şi Avram Iancu că orientarea politică a bihorenilor, arădanilor, precum şi a bănăţenilor se deosebea atunci de a ardelenilor. Conducătorii bihoreni şi ungureni îndrumaseră poporul român spre taberele insurgenţilor lui Kossuth şi Bem, cari luptau în numele democraţiei contra dinastiilor. În acele ţinuturi cuvântul lui Iancu nu putea să străbată şi, chiar dacă ar fi putut, anevoe găsea aci prieteni devotaţi cari să-l ajute, cum l-au ajutat în Ardeal mai ales preoţii şi tinerii studenţi gata de orice sacrificiu pentru ideea naţională.

Cu drept cuvânt spunea mai târziu Bălcescu, în pomenitul discurs comemorativ, că generalii acestei oşti ţărăneşti erau nişte preoţi şi nişte tineri abia ieşiţi din şcoalele de teologie, filosofie şi jurisprudenţă; ei nu puseseră până atunci mâna pe o armă când nevoia îi sili a se face generali şi a câştiga bătălii.

„Lipsiţi de cunoştinţe şi de principii de artă militară, ei le învăţară în mijlocul luptelor. Am văzut cu mirare cum ei dibuiseră adevăratele principii ale războiului şi cum simţiră importanţa poziţiilor naturale şi folosul ce ştiură trage din orice localitate. Femeile nu rămăseseră în urmă nici cu curajul, nici cu simţămintele naţionale; ele luară parte la toate primejdiile soţilor lor. Din vârful munţilor ele aruncau o ploae

[25] Instruction für den nach Siebenbürgen abzuordnenden kaiserlichen Comissär Frh von Geringer nr. 888/R.M.I. din 1848 în Biblioteca Bruckenthal din Sibiu, colecţia Rosenfeld „Quellenmateriale zur Geschichte des Jahres 1848", nr. 63, vol. III.

de bolovani, cari răreau batalioanele vrăjmăşeşti. Cântecele lor nu erau ca mai înainte cântece de dor şi de plăcere, ci cânturi pline de patriotism şi de simţimânt naţional”[26].

În adevăr preoţii, amintiţi de Bălcescu printre cei dintâi generali ai oştilor ţărăneşti, şi-au împlinit în viforul războiului datoria ca nişte eroi şi mucenici ai cauzei naţionale. Bucurându-se de toată încrederea poporului, ei au putut da lui Avram Iancu sprijin nepreţuit în organizarea legiunilor, în smulgerea biruinţelor şi în apărarea strâmtorilor pe unde s-ar fi putut strecura duşmanul în cetăţuia munţilor ocrotitori. Ei au ţinut seamă de porunca Scripturii, care îi îndatora să fie ca păstorul cel bun, punându-şi sufletul pentru poporul încredinţat povăţuirii sale, iar nu ca năimitul care părăseşte turma în ceasul de primejdie şi fuge.

Şi astfel s-a întâmplat, ca şi în bătăliile din Munţii Apuseni, precum în toate clipele de cumpănă grea în viaţa neamului nostru, izbânda să ne vie din tradiţionala împreună lucrare a crucii cu spada, a credinţii care nici odinioară nu cade cu vitejia dreaptă, care în cele din urmă trebue să biruiască.

În raportul oficial al comandamentului rusesc[27], se aduc meritate laude lui Iancu, care, fiind înzestrat „cu deosebite calităţi intelectuale”, şi-a câştigat „prin simţul său de dreptate şi de cinste încrederea conaţionalilor săi”, astfel încât „o izbândă desăvârşită a încununat întreprinderea lui”. Prin aceasta „Iancu, sufletul revoluţiei române, şi-a câştigat în popor încredere şi iubire nemărginită”, poporul românesc vedea în el pe mântuitorul său. Iar despre preoţii români se spune în acelaşi raport că, „cu crucea într-o mână şi cu sabia în cealaltă, se luptau şi opreau pe unguri de a străbate mai departe”[28]. Însuşi comandantul insurgenţilor maghiari, Bem, îşi dădea seama de rolul important al preoţilor români. De aceea scria din Oradea Mare, la sfârşitul anului 1848, lui Kossuth, exprimându-şi părerea că românii ar putea fi înduplecaţi cu uşurinţă să treacă de partea ungurilor dacă aceştia ar fi sprijiniţi de preoţii români, îndeosebi de cei „şismatici” (ortodocşi)[29]. După ce lupta prin sabie a trebuit să contenească şi vitejia nerăsplătită părea că începe a se ofili, ei au continuat mai departe – fără întrerupere şi peste putinţa vreunui control lumesc – tainica şi sfânta luptă prin rugăciune. Iar credincioşii lor smeriţi îi însoţeau în lupta aceasta spirituală prin accentele cântecului:

Sus pe vârful dealului
În cetatea Iancului
De trei zile, de trei nopţi
Cântă o sută de preoţi
Şi se roagă şi se închină,
Pentru tabăra română.

[26] N. Bălcescu, *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* (ediţia Odobescu), 1878, p. 542.

[27] Cf. traducerea românească publicată de d. Silviu Dragomir în „Tribuna” din Arad, 1911, nr. 283.

[28] Vezi şi aprecierile elogioase ale lui Iancu despre «admirabilul» preot Simion Groza, care, ca viceprefect, a ştiut apăra satele aparţinătoare tribunatului său „cu atâta circumspecţie, iscusinţă şi izbândă, încât ungurii nici nu s-au putut apropia de ele” – cf. *Die Romanen der oesterreichischen Monarchie,* II, p. 36–7 nota.

[29] „Ich glaube auch, dass wir die Walachen leicht gewinnen möchten wenn wir ihre Geistlichen für uns hätten, besonders die Schismatischen”. Bem către Kossuth la 7 dec. 1848.

În modestele bisericuţe româneşti, ascunse prin văi sau aninate pe coastele munţilor, au răsunat neîntrerupt cuvintele liturghiei străbune: „pentru împreunarea tuturor, Domnului să ne rugăm!”... Înţelesul lor creştinesc avea pentru milioanele de suflete credincioase şi o nuanţă naţională pătrunzătoare, îndreptând cugetul spre tabăra română, a cărei biruinţă definitivă, mai apropiată sau mai îndepărtată, o aştepta poporul din Ardeal cu nezguduită credinţă, chiar şi în viforul celor mai cumplite împilări.

V

Nu vom încerca să dăm aci o povestire cronologică a luptelor şi ciocnirilor sângeroase cari s-au dezlănţuit în munţi din toamna anului 1848 până în vara anului următor. Aceasta se poate citi în rapoartele prefecţilor Avram Iancu, Simion Balint şi Axente Sever, scrise de Ioan Maiorescu în noemvrie şi decemvrie 1849, după informaţiile primite de la înşişi luptătorii cărora evenimentele războinice le erau încă proaspete în memorie[30].

În ce priveşte îndeosebi meritele lui Iancu, ele au fost apreciate în chip elogios şi în raportul oficial înaintat guvernatorului ardelean Wohlgemut de către căpitanul Gratze, care mărturiseşte că Iancu era spiritul dătător de viaţă în toate operaţiile militare şi bărbatul care se bucura de nemărginită popularitate[31]. Spune că având numeroase prilejuri de a-i studia caracterul, a putut constata, că era condus de două principii: păstrarea monarhiei şi egala îndreptăţire a naţiunei sale. Totodată exprimă convingerea că, cu ştirea lui Iancu sau din îndemnul lui, nu s-a făcut nimănui vreo nedreptate[32]. Aceste însuşiri eminente ne lămuresc taina succeselor sale în cursul războiului civil, pe care unii dintre conducătorii maghiari îl contemplaseră aproape ca o cruciadă de exterminare a elementului românesc de pe plaiurile ardelene[33].

---

[30] Cf. *Die Romanen der österreichischen Monarchie,* zweites Heft, Viena, 18590, p. 1–163.

[31] Relativ la geneza popularităţii lui Iancu, contimporanul G. Bariţ ne dă următoarele indicaţiuni: „Iancu nicidecum nu a vânat popularitate; nu el a alergat după popor, ci acesta era fermecat de personalitatea lui, el alerga la Iancu. Da, Iancu nu a fost orator în sensul modern parlamentar, el nu ştia ce sunt sofismele; vorbea foarte rar către mulţime; însă pare că-l vedem acum înaintea ochilor, că de câte ori lua cuvântul în faţa lui jucau razele unei inspiraţiuni misterioase, de care nici el nu-şi putea da seama, prin urmare în momente de acelea era peste putinţă ca să nu răpească cu sine pe ascultători. Iancu era şi unul din junii cei mai frumoşi ai timpului său, de statură întocmai cum se vede reprodus în publicaţiunea Frâncu şi Candrea (*Românii din Munţii Apuseni – Moţii*, Bucureşti, 1888); iară când îl irita cineva, devenia teribil” (*Părţi alese din ist. Transilvaniei*, vol. II, p. 166.)

[32] „Ianku, der Alles belebende Geist, der Mann mit der unbegrenzten Popularität... er hatte nur zwei Gedanken: Erhalten der Monarchie und Gleichberechtigung seiner Nation; ich bin daher moralisch überzeugt, dass mit seinem Wissen, auf seine Veranlassung Niemandem Unrecht geschehen ist”. Cf. *Die Romanen der ö. M*., II. p. 218–9.

[33] Cf. E. Regnault, *o.c*., p. 495: „Kossuth avait dit en parlant des Roumains: „Ou nous serons exterminés, ou nous les exterminerons”. – În ziarul „Pester Zeitung” din 18 ianuarie 1849 nr. 882, făcându-se aluzie la intoleranţa lui Kossuth, se spune despre el: «draute oft und oft mit Ausrottung der um ihr gutes Recht kämpfenden Mitnationen”. Iar comisarul pentru Transilvania, contele Csànyi Làszló, scria din Cluj, la 2 febr. 1849, lui Kossuth că nu-i pasă dacă Bem „die siegenden Szekler mit sich nach Ungarn nimmt, denn sonst beginnen diese die Ausrottung der Walachen und Sachsen. Es gibt

Numai prin astfel de însuşiri personale şi prin neţărmurita încredere a poporului i-a fost lui Avram Iancu posibil să respingă atacurile ungurilor pretutindeni, rămânând adevărat stăpân şi „rege al munţilor" chiar şi în situaţia cea mai critică şi mai disperată pentru Ardeal, după ce Bem pătrunsese, în primăvara anului 1849, cu insurgenţii maghiari victorioşi până la Sibiu şi Braşov, iar generalul Puchner cu trupele imperiale, slab ajutat de către cei din Viena, fusese silit a se refugia în Ţara Românească. În tot cuprinsul Ardealului ungurii înaintau biruitori, numai în cetăţuia munţilor, apăraţi cu vitejie dacică de legiunile lui Avram Iancu, n-au izbutit să pătrundă nici cu spada biruitoare, nici cu amăgitoare steaguri albe de pace, ostaşii sau prietenii politici ai dictatorului Kossuth[34].

Între cei ce îl îndemnau pe Iancu la pace şi chiar la colaborare cu ungurii, erau mai ales emigranţii din Ţara Românească, unde mişcarea revoluţionară fu suprimată în toamna anului 1848. Necunoscând îndeajuns intenţiile şi firea lui Kossuth, oameni de însemnătatea lui Bălcescu socoteau că ar fi posibilă o cooperare militară a românilor cu ungurii împotriva ruşilor. În o scrisoare, trimisă din Belgrad la sfârşitul lui decemvrie 1848, Bălcescu arăta lui Ghica[35] cum a stăruit în Transilvania pe lângă Comitetul Naţional Român „ca să facă propagandă contra ruşilor, dar n-a făcut nimic, deoarece poporul striga în gura mare ca să cheme să vie muscalii, că-i prăpădesc ungurii... Ce e bine în Transivania – continua Bălcescu – este că românii sunt în picioare şi la trebuinţă vom putea cu înlesnire a recruta oameni spre a intra în ţară. Sunt mai mulţi tineri, cari sunt în capul poporului şi s-au făcut vestiţi, cum Iancul, Solomon şi alţii. Toate posturile însemnate sunt în mâna românilor. Emigranţii noştri fac propagandă republicană şi antirusă. Transilvania se face cu totul ţară românească". Această afirmaţiune a lui Bălcescu dovedeşte că comitetul de pacificaţiune (guvernul românesc) al Transilvaniei reuşise în timp aşa de scurt, de la începutul lui octomvrie până la sfârşitul anului 1848, să naţionalizeze în bună parte administraţia ardeleană prin funcţionari români, cari se bucurau de încrederea poporului.

Aceeaşi speranţă în vigoarea elementului românesc din Ardeal transpiră şi din scrisoarea trimisă de Alecu Golescu din Zlatna (18 ianuarie 1849) lui Avram Iancu, făcându-i următoarele mărturisiri: „Iată, frate, că atâta ne-am amorat în tine, cât ţie descoperim tot secretul, în interesul Principatelor la tine o să venim, ca să-ţi arătăm şi scrisoarea comisarului nostru din Paris în interesul românilor din Austria, care, ca şi Turcia, ameninţată de dismădulare numai în românism poate afla integritatea sa scăpată şi de elementul slav şi de cel roman prin italieni şi de cel german şi de cel maghiar. În amestecătura aceasta grozavă misiunea noastră este a scăpa românismul, a asigura pe cei 8 000 000 de români, şi a ta este a constitua pe cei 4 000 000 de români de sub Austria.

Frate Iancule! În tine punem astăzi speranţa ce o avem în Magieru, care în curând cu persoana sa o să se iveasă în Principate cu armata turcească, precum tu

---

Stunden in welchen ich in meiner Wut mich nicht darob kümmern würde, – aber wer steht uns gut dafür, dass nicht Jemand aus der Nachbarschaft bei der Ausrottung Einsprache tut" (trad. germană după originalul maghiar din „Kossuth – Akten" se păstrează în copie la „Asociaţiunea" din Sibiu).

[34] Regnault, *o. c*., p. 499: „La réputation d'Ianko grandissait de jour en jour. On ne l'appelait plus que *le roi des montagnes:* les Roumains avaient une armée nationale qui paralysait les brillantes victoires de Bem".

[35] *Anul 1848*, vol V, p. 701 şi Ghica, *Amintiri din pribegia după 1848*, Bucureşti, 1890, p. 244.

vei putea fi aci cu cea austriacă. Frate, noi suntem răspândiţi în toată Europa şi cu toţi trebuim a ne aduna la Constantinopole, ca de acolo cu turcii să lucrăm în ţară, însă suntem lipsiţi de bani pentru a lucra, în atâta cât cei din Paris n-au avut cu ce tipări memoarele pentru cabinetele Europei, da decum să poată călători... Noi am scris d-lui Bărnuţi rugându-l să ne dea ajutor întru a cere milă ardelenilor pentru cauza noastră celor de sub turci şi aceasta în neputinţa în care ne aflăm de a străbate în Bucovina, unde găsim bani. Aşteptând răspunsul său noi te rugăm şi pe tine ca, sau prin o colectă secretă, să cerem mila ardelenilor în favorul celor 4 000 000 de români sau prin un împrumut pe ipotecă de moşii în ţară şi pe garanţia a toţi pentru unul şi unul pentru toţi a celor 22 de expatriaţi, capi ai revoluţiei şi ai partidei turceşti.

De poţi face ceva, acum trebue să faci, căci pentru românism acum sau niciodată, pentru acei 4 000 000 de români din Principate noi facem demarche, dară pentru ceilanţi de aice trebuie să daţi şi voi din mână”[36].

VI

Iancu ş-a dat seama, fără îndoială, de faptul că lupta şi rezistenţa sa nebiruită din munţi este în folosul românismului întreg. Dar împrejurările nu-i îngăduiau nicidecum a da şi fraţilor din sudul Carpaţilor ajutorul pe care-l aşteptau şi-l cereau de la dânsul. Tocmai în primăvara anului 1849 el trecea dimpreună cu alţi colegi ai săi prefecţi şi cu legiunile din munţi prin momente foarte critice. După ce Bem reuşise în martie[37] să alunge din Transilvania armatele imperiale, dictatorul Kossuth, spre a înlătura şi ultima piedecă din calea penetraţiunii depline a stăpânirii ungureşti în această provincie, însărcina în aprilie 1849 pe deputatul român din Bihor, Ioan Dragoş, să înceapă tratative de pace cu prefecţii români din Munţii Apuseni, cu Ioan Buteanu, Avram Iancu, Sever Axente şi Petru Dobra. După întrevederea acestora cu Dragoş în comuna Mihăleni – un loc istoric, unde în cursul revoluţiei lui Horia fură măcelăriţi de unguri 85 de ţărani români – a ieşit la iveală că Dragoş nu avea de la

[36] Originalul scrisorii se păstrează în arhiva „Asociaţiunii” din Sibiu.

[37] La 21 martie 1849 comisarul *Moise Berde* trimitea din Cluj următorul comunicat optimist: „Mart. 17-én vitéz seregünk Fogarasig előrehaladott kergetve, üldözve az ellenséget. Az ellenség már f. hó 16-án reggel oly gyorsan, mint megfélemlett nyulak, vagy bünei által üldözött gonosz lelkiismeretü ember szaladott Fogorasból Brassó felé, gyors kivonulásának azon szines okàt adá mintha a Háromszék megfékezésére sietne. Jó helyre! Az ellenség serege felbomlás pontján áll, mert vezérei iránti bizalmát elvesztette... Szebentől Fogarasig az ellenség seregéből mintegy ezer fogatott el, kik örültek, hogy *Bemünk* kezébe jutottak; az ellenségtől elfoglaltatott 5000 drb fegyver. Seregeink bátrak, elszántak, mindig készek csatázni. Azt hiszem, midőn ezen jelentésemet irom, az ellenség tönkre van téve. Amen. Kolozsvárt Márt 21-én 1849- orsz. t. h. biztos Csány László ur távollétében, Berde Mózes kormánybiztos.” Publ. în „Alföldi Hirlap” din Debreţin nr. 26 din 25 martie 1849. În aceeaşi zi apărea la Braşov „Espatriatul” lui *Cesar Boliac*, glorificând pe generalul Bem ca pe un „*arhanghel al libertăţii*” şi sfătuind pe români să se pătrundă de adevărul că „astăzi este o singură luptă în toată Europa: este lupta *între libertate şi tirănie*, între popoare şi dinastii. Dinastiile se strâng şi îşi dau mâna din toate părţile spre a-şi propti tronurile ce se surpă, şi toată speranţa ce le-au mai rămas este neînţelegerea şi învrăjbirea popoarelor între dânsele. Când odată popoarele îşi vor cunoaşte adevăratul interes, atunci lupta va înceta”.

Kossuth împuternicire deplină nici pentru armistiţiu, nici pentru pace. Dimpotrivă, misiunea lui, pe care însuş Kossuth o considera de la început ca fiind foarte periculoasă, a fost numai să abată atenţiunea acestor prefecţi de la pericolul ce-i ameninţa din partea „locţiitorului de comandant", maiorul Emeric Hatvani, pe care Kossuth n-a stat la îndoială a-l îndruma să continue luptele în contra românilor, indiferent dacă misiunea lui Dragoş poate sau nu să aibă vreun rezultat.

Astfel, chiar în cursul tratativelor de pace, în seara zilei de 6 mai 1849, intră Hatvani în Abrud cu 1 400 soldaţi şi trei tunuri. Iancu, prinzând de veste, plecă numaidecât la tabăra sa în Câmpeni, iar prefecţii Buteanu şi Dobra, mai încrezători în asigurările lui Dragoş, au rămas în Abrud, unde fu împuşcat Dobra şi alţi români fruntaşi spre a da lumii dovadă cum ştiu răsplăti ungurii încrederea pusă într-înşii.

Îndepărtarea lui Iancu din Abrud l-a neliniştit pe Dragoş, care în timpul nopţii îi trimisese prin curier special o scrisoare la Câmpeni, rugându-l să se întoarcă numaidecât la Abrud şi să fie convins că atât persoana, cât şi onoarea îi va rămânea fără orice vătămare căci „nu are, nu poate să aibă Ţara Ungurească un fiu atât de prăpădit, care să cuteze a vătăma asigurarea dată în numele ţării". A doua zi Dragoş repetă invitarea aceasta, a treia zi adresă o nouă rugăminte lui Iancu şi poporului să trimită oameni de încredere la Abrud, spre a sfârşi odată starea de lucruri „urâtă şi lui Dumnezeu şi oamenilor". La această ultimă invitare Iancu răspunse scurt, sbiciuind perfidia maghiară şi accentuând lămurit că sabia va decide între români şi unguri. Porni apoi cu legiunile sale la atac şi învinse repede (9 mai) armata lui Hatvani, care fu silit a se retrage spre Brad. Iar pe nefericitul Ioan Dragoş, care de groaza poporului înfuriat se ascunsese într-o pivniţă, lăncerii lui Iancu l-au scos şi l-au sfârticat în bucăţi ca pe un trădător al cauzei naţionale, deşi în realitate era mai mult victima credulităţii sale şi a duplicităţii lui Kossuth, decât a unei irezistibile porniri spre trădare naţională.

Dacă Iancu în aceste momente critice n-a împărtăşit soarta tragică a colegului său Dobra şi a celorlalte victime ale furiei lui Hatvani, meritul revine tinerei sale prietene Iohanna Farkas. Precum a mărturisit mai târziu însuşi Iancu unui bun prieten al său (Nicolae Henţiu), după ce a intrat Hatvani în Abrud, Iohanna l-ar fi vestit numaidecât pe Iancu, rugându-l să plece fără întârziere să-şi salveze viaţa; el a ieşit prin grădină, a încălecat pe calul său de coloarea porumbului şi a plecat spre tabăra de la Câmpeni.

Această prietenă a lui Iancu a devenit la 1852 soţia lui Dimitrie Moldovanu, om cu bună pregătire şi cu înaltă situaţie în viaţa socială şi politică-administrativă a Transilvaniei, secretar la guvern şi consilier la cancelaria Curţii din Viena[38].

---

[38] Cf. I. Lupaş, *O prietenă a lat Avram Iancu*, în „Adevărul literar şi artistic" din 1923 nr. 123 şi E. Hodoş, *Din tinereţele lui Avram Iancu*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională" Cluj, v. II p. 131 şi urm., unde se comunică amănuntul interesant că prin Munţii Apuseni se cântau câteva versuri atribuite lui Iancu şi relaţiilor sale prieteneşti cu Farkas Háni, despre care se spune în aceste versuri că:

„E frumoasă ca o zână,
Dar, durere, nu-i română!
De nu-mi place,
Ştiu de ce".

Abia trecu o săptămână când Hatvani se întoarse cu trupe proaspete împotriva lui Iancu, care, în preajma luptei a doua, dădu – cum mărturiseşte însuşi în raportul său – „cele mai strânse porunci ca nime să nu cuteze a se substrage din luptă" apoi, încredinţând trupa de la Câmpeni bătrânului său părinte, alergă în noaptea de 18–19 mai în câmpul de luptă de la aripa stângă[39].

De astă dată lupta crâncenă a durat 30 de ore fără întrerupere (din 18 mai dimineaţa până în ziua următoare la ameazi), terminându-se iarăşi cu biruinţa legiunilor române. Armata lui Hatvani fu nimicită „în sensul literal al cuvântului"[40].

Setea de răzbunare asupra românilor victorioşi cercă Hatvani să şi-o stâmpere, spânzurând la Iosaş (23 mai) pe eroicul prefect Ioan Buteanu, ale cărui ultime cuvinte au fost acestea: „Eu mor liniştit, pentru că moartea mea este răzbunată de ajuns prin cele două pierderi totale ale maghiarilor din Abrud"[41].

Ca să răzbune sângeroasa înfrângere a lui Hatvani, fură trimişi la sfârşitul lui mai contra românilor din munţi 7 000 de ostaşi maghiari, cu 19 tunuri, sub comanda colonelului Kemény Farkas. Acesta, abia sosi în Abrud când fu atacat de români. Preotul Simion Groza, învingând două companii de săcui, reuşi să izoleze şi înfometeze armata lui Kemény, care, isprăvindu-şi repede proviziile, fu nevoit să vadă cum soldaţii hămesiţi încearcă a-şi alina foamea „cu tărâţe şi cu boabe de cucuruz". În această situaţie strâmtorată el trimise lui Iancu şi taberei române ofertă de pace, dar primi acelaşi răspuns categoric, care i se dăduse şi nefericitului Dragoş: între români şi unguri are să decidă numai sabia[42]. Cu încredere în Dumnezeu şi în dreptatea cauzei pentru care lupta, Avram Iancu era gata să întâmpine şi de astă dată pe duşmanul care se furişase în munţi, în acelaşi fel ca şi pe Hatvani: să-i facă armata puzderii.

Consiliul de război, ţinut la Câmpeni în 12 iunie, hotărî să pornească din toate părţile atacul contra lui Kemény, care ajunse într-o situaţie desperată. Sub comanda preoţilor-prefecţi Balint, Gomboş, Groza, Fodoreanu, Vlăduţiu, glotaşii români izbutiră a răspinge armata ungurească în toate punctele şi a o strâmtora în Abrud; lupta cu preotul Groza a durat în 15 iunie până la miezul nopţii. Kemény, descurajat, rosti atunci cuvintele: „dracul să se mai bată cu popii", iar în dimineaţa zilei următoare, învăluit într-o pierdea de „negură foarte groasă", fugi din Abrud cu

---

[39] *Raportul lui A. Iancu*, trad. rom., Sibiu, 1384, p. 45.

[40] *Ibidem*, p.49. Cf. şi epistola trimisă de Iancu din Câmpeni la 15 (27) iunie 3849 deputatului bihorean Ioan Gozman, care se silea să-l convingă că intrarea lui Hatvani în Abrud ar fi fost „casualistică". Iancu aducea lui Kossuth învinuirea că „nu e statornic în propusuri; promisiunile cele mai temeinice de azi, mâne sunt revocate şi nimicite prin alte decrete ale Domniei Sale... Eară Domniilor Voastre vă mulţumim şi nu vă rugăm să cereţi pedeapsă asupra lui Hatvani, că cu ce i-am fost datori, i-am plătit, nimic rămânându-ne înapoi de a mai pretinde". Vasile Moldovanu, *Memorii din 1848–9*, Braşov, 1895, p. 158–161.

[41] *Ibidem*, p. 50. E frumoasă şi semnificativă scrisoarea pe care o adresase prefectul Buteanu în aprilie 1849 maiorului ungur Csutak, căruia îi spunea aceste cuvinte răspicate: „*Libertatea voastră sunt furcile, egalitatea drepturilor stă într-aceea că celelalte neamuri, cari locuesc cu voi într-o ţară, să le topiţi în elementul maghiar.* Treziţi-vă, mai este încă vreme, şi nu vă pătaţi caracterul naţional, căci sunteţi făloşi şi de multe ori *fala cea proastă mult strică unei naţii* şi *o politică rea şi smintită pe un neam îl poate răsturna în mormânt*". cf. I. Ghica, *Amintiri din pribegie*, p. 327.

[42] *Raportul*, p. 59.

resturile armatei sale. Buciumanii l-au urmărit, reuşind să ia două care cu muniţii şi să mai răpună 140 de unguri dintre cei ce fugiau, strigând spăimântaţi: suntem pierduţi! (*oda vagyunk*). Lupta cu Kemény probează – cum spune Iancu – „credinţa neclintită a românilor, devotamentul lor, perseveranţa şi bravura lor fără exemplu”[43].

Răzbunarea ungurească n-a întârziat; la 2 iulie fu arsă comuna Mărişel, săvârşindu-se atrocităţile amintite în raportul lui Iancu astfel: „n-a fost de ajuns că au fost omorâţi fără milă bătrâni, femei şi prunci nevinovaţi, dar mai puneau şi pe pruncii sugători lăsaţi cu viaţă la piepturile reci ale mamelor omorâte, pentru ca în modul acesta să-i omoare mai încet. Multe din aceste fiinţe nevinovate au mai fost aflate în viaţă după trei zile, cei mai mulţi însă au suferit o moarte plină de torturi”[44]. Tânărul comandant Paul Vasvári plăti cu viaţa îndrăzneala de a fi pătruns în munţi, iar armata sa fu zdrobită formal de către puţinii vânători şi lănceri, pe care Iancu îi trimise acolo sub comanda tribunului Nicolae Corcheş.

VII

În cursul acestor lupte grele Iancu îşi păstra liniştea şi seninătatea. Primind de la unguri noi oferte de pace, răspundea la sfârşitul lui iunie deputatului bihorean Ioan Gozman că românii, ca oameni ai libertăţei, s-au oferit „fraţilor maghiari de cei mai sinceri amici pentru toate adversităţile timpurilor viitoare, numai să le garanteze naţionalitatea pe temeiul dreptului egal şi... că ei rămân statornici pe lângă punctele petiţiunei din 15 mai, alcătuite de toată naţiunea”[45].

Un răspuns asemănător dădea Iancu din Câmpeni la 15 iulie 1849 prin un memoriu adresat „fraţilor maghiari”, mărturisind că se teme a-i crede, deoarece aevea s-a înşelat. „Crezut-au bravii noştri bărbaţi Buteanu şi Dobra şi căzură jertfă ascuţişului teroristic. Cu adevărat aţi putea voi înnoda aci o scuză, că ei căzură din furia soldaţilor, sau neghiobia lui Hatvani pricinui aceasta, însă această scuză e deşartă şi fără temei deoarece nu un Hatvani ne înşelă pe noi, ci acela întru care voi v-aţi odihnit, căruia voi cu crezământ deplin i-aţi pus fericirea voastră în mână ca să o aşeze pe viitor. Acela, care e capul vostru şi preşedintele ţării ungare, acela, acela, vezi, ne înşală pe noi şi acela e Ludovic Kossuth”[46]. Totuşi Bălcescu nu se putea obicinui să renunţe la planul său predilect de a vedea pe românii ardeleni luptând împreună cu ungurii contra ruşilor, chiar când aceştia porniseră cu forţe importante să sugrume orice mişcare revoluţionară din cuprinsul Ungariei. Deşi la sfârşitul lui iunie constata despre conducătorii ungurilor că sunt „proşti şi ciocoi toţi şi că de n-ar fi contra muscalilor, n-ar merita să-i privească cineva”[47], cu două săptămâni mai târziu scria cu entuziasm despre Kossuth, care i-a propus „să ia pe Iancu cu toată armata lui în Valahia Mare... ca toţi românii din Transilvania şi Banat să meargă să

[43] *Ibidem*, p. 63.
[44] *Ibidem*, p. 64.
[45] Cf. epistola lui Iancu către Gozman, publicată de V. Moldovanu în *Memorii din 1848–9*, p. 158–161.
[46] Cf. foiletonul „Tribunei” din Arad de la 24 mai 1907, nr. 105.
[47] Ghica, *Amintiri*, p. 330.

mântuiască Principatele, unde e temeiul naţionalităţii române". Astfel Bălcescu, care în cazul de faţă s-a dovedit slab cunoscător al oamenilor şi al împrejurărilor, se amăgea cu speranţa că „peste puţin, împreună cu Bem, va intra în Valahia Mare cu o mare putere şi 8 milioane de români vor fi în picioare contra muscalilor[48]. A plecat, deci, cu propunerile de pace ale lui Kossuth în munţii lui Iancu, stăruind pentru ducerea la îndeplinire a proiectului său. Însuş Kossuth avizase pe Bem despre planul unei „legiuni valache" ca despre un lucru foarte important, iar acesta, în proclamaţiunea sa adresată moldovenilor, îi chiamă pe toţi la arme, asigurându-i că, „în puţină vreme jugul rusesc va fi sfărâmat"... Iancu, având însă atâtea experienţe, recente şi dureroase, despre valoarea ofertelor lui Kossuth, s-a mulţămit a-i da la 3 august 1849 un răspuns scurt, prudent şi generos, avizându-l că nu poate intra în tratative de pace cu „fraţii unguri, fiind împrejurările foarte critice". Totuşi e hotărât să rămână neutral în cursul luptelor ce se vor da între unguri şi ruşi, spre a-şi dovedi sentimentele frăţeşti, pe cari le nutreşte faţă de poporul maghiar[49].

Prudenţa lui Avram Iancu era foarte necesară atunci. Mulţi duşmani intriganţi cercau să-l compromită în faţa austriacilor şi a ruşilor. De aceea, cu cinci zile mai târziu îi scria Bălăşescu din Sibiu cu îngrijorare: „Frate, ai de grijă, împulpează-te acum, ca numele ce l-ai câştigat să nu-l pătezi, că aici caută toţi cu lumina la amiazi ca puterea voastră dintre munţi şi credinţa noastră a românilor să o înegrească. Ce e mai mult, între hârtiile cele prinse de la Bem este una subscrisă de Bem către Stein, colonelul unguresc din Sebeş, în care zice Bem că românii din munţi au pacificat şi poate merge în România pe unde va voi!!! Eu însumi am cetit acea scrisoare, dar le-am zis că este minciună"[50].

Soarta revoluţiei maghiare fu pecetluită când armatele ruseşti, sub comanda generalilor Paskievici pentru Ungaria şi Lüders pentru Transilvania, veniră în ajutorul celor austriace. Kossuth, văzându-şi cauza pierdută, părăsi Ungaria în august 1849, iar armata răsculaţilor maghiari, condusă de Artur Görgei, depuse armele înaintea oştirii ruseşti, lângă Şiria, în judeţul Aradului (13 august 1849). Când a primit ţarul Nicolae I telegrama lui Paskievici, care-l anunţa că Ungaria zace la picioarele lui, a exclamat cu bucurie: „Ura! cu noi este Dumnezeu, înţelegeţi neamuri şi vă plecaţi"[51].

Generalul Lüders, căruia i s-a zis de către linguşitorii săi „eliberatorul Transilvaniei", spunea mai târziu unui diplomat francez că[52] „între austriaci şi unguri

---

[48] *Ibidem*, p. 366–7.

[49] Asboth Lajos *Emlékiratai*, Pest, 1862, vol. II, p. 82–3 e publicat în trad. maghiară acest răspuns al lui Iancu.

[50] Cf. epistola din 8 VIII 1849 a lui N. Bălăşescu către Iancu.

[51] Cf. *Ungarische Jahrbücher din Berlin*, 1921, p. 153 art. lui David Angyal, *Neuere Literatur über den ungarischen Freiheitskampf*, în legătură cu cartea lui Theodor Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nicolaus I*, vol. IV, 1840–1855 (1919).

[52] Poujade, soţul unei romînce, a publicat la Paris (1859) amintirile sale sub titlul *Chrétiens et Turcs* (p. 304–5). cf. *Avram Iancu şi generalul Lüders*, în „Gazeta Transilvaniei" din Braşov (1920, nr. 75). precum şi N. Iorga, *Ceva nou despre Avram Iancu*, în revista „Transilvania" din Sibiu, 1922, p. 583. Îndată după moartea lui Iancu publicase în „Românul" din Bucureşti, la 17 sept. 1872, *Aron Crainic „fost coleg de arme al decedatului erou"* că generalul Lüders *„recunoscu bravura lui Iancu şi a celorlalţi prefecţi şi tribuni români"*, că după învingerea ungurilor „îi chemă la Sibiu, le mulţumi pentru curajul arătat, apoi le promise decoraţiuni", iar generalisimul austriac Radetzky i-a trimis (lui Iancu) un bilet cu invitaţiunea „să-şi puie numele şi scrierea pe hârtie spre a o aşeza într-un *album* între cei mai vestiţi generali austriaci" (p. 782).

domneşte o ură adâncă şi cei din urmă sunt deopotrivă urgisiţi de toate neamurile din teritoriul Ungariei: saşi, sârbi, croaţi, români. Aceştia mai ales sunt într-o stare de paria şi formează în Transilvania populaţia cea mai nenorocită. Ei au sprijinit încă de la începutul revoluţiei armata austriacă şi ruşii au să se laude de concursul lor pentru aprovizionări. De la început, unirea lor cu ungurii ar fi dat, probabil, alt curs revoluţiei. Fără proviziile pe care le-am găsit în Principate şi fără Iancu, căpetenia românilor transilvăneni, nu aş fi putut reuşi. Printre corespondenţele pe care am pus mâna am aflat scrisori de la Kossuth către Iancu în care spunea că ungurii se căiau de a fi dispreţuit drepturile fraţilor lor români şi că, în caz de izbândă, aceştia ar putea să fie siguri de toate concesiunile pe care le cereau. Românii, adăuga generalul Lüders, sunt foarte vrednici de interes şi am adresat în favoarea lor un memoriu împăratului (Nicolae), care mi-a răpuns că el n-ar putea interveni într-o asemenea chestie, dar că memoriul îl transmisese Curţii din Viena. Austria va fi obligată să dea românilor drepturi egale cu ale celorlalte naţionalităţi, dar ei sunt într-o stare de complectă înjosire".

VIII

În primăvara anului următor (1850) Avram Iancu participă, în calitate de deputat mirean, la sinodul convocat de Şaguna în Sibiu pentru organizarea aşezămintelor bisericeşti şi şcolare[53] după ce s-a întors de la Viena, unde se prezentase, la 8 martie, în audienţă la împăratul Francisc Iosif I, căruia îi rosti o cuvântare în limba latină[54]. Împăratul vroia să răsplătească prin decoraţii meritele şi vitejia lui Iancu. Acesta refuză însă primirea decoraţiilor împărăteşti, spunând că răsplata nu se cuvine lui, ci naţiunii române, care a adus sacrificii atât de mari pentru tron şi patrie.

Această răsplată, care după convingerea lui Iancu şi după îndreptăţitele „cereri" ale românilor ardeleni trebuia să fie deplina libertate naţională, împăratul din Viena nu înţelegea s-o încuviinţeze „bravilor" săi români – nici atunci, nici mai târziu. După ce primi ordin să părăsească Viena, Iancu se întoarse acasă, în munţi. Misiunea sa o credea terminată. Viaţa lui de aci înainte îi părea fără niciun rost. Zădărnicia sacrificiilor din anii revoluţiei şi gândul trist al morţii îl muncia; dovadă testamentul său de la sfârşitul anului 1850 (20 decemvrie), prin care dispunea ca întreagă averea lui „să treacă în folosul naţiunii, pentru ajutor la înfiinţarea unei academii de drepturi, tare crezând că luptătorii cu arma legii vor putea scoate drepturile naţiunii"[55]. După experienţele dureroase ale eroismului răsplătit cu ingratitudinea „prea înaltă", Iancu îşi păstrase încă încrederea în puterea biruitoare a

[53] Cf. I. Lupaş, *Mitropolitul Andrei Şaguna. Monografie istorică*, Sibiu, 1911, ed II, p. 97.

[54] Cf. „Convorbiri literare", 1903, p. 176–7, unde e publicată scrisoarea lui Laurian către Bărnuţiu arătând că „Imperatoriul i-au primit prea bine; Iancul l-a salutat latineşte şi i-a dat raporturile; imperatorul i-a răspuns. Lubenter accipio et gratulor, multa fecerunt, valde multa facerunt; apoi am vorbit eu germăneşte, şi i-am prezentat pe fiecare în parte (Iancu, Balint şi I. Maiorescu): Es freuet mich sehr, Sie haben viel geleistet, Iancu hat sehr viel geleistet, au fost vorbele imperatorului de nou către mine".

[55] Cf. „Transilvania" din Sibiu 1922.

principiului de legalitate, dar o pierduse pe aceea în simţul de dreptate al tânărului împărat, cu care a evitat a se întâlni în vara anului 1852, când acesta veni să cerceteze Transilvania[56].

Iancu a rămas adânc rănit şi tulburat sufleteşte din cauza acestei ingratitudini împărăteşti faţă de neamul său, precum şi din cauza gravelor jigniri personale pe cari fu silit a le îndura când slujbaşii împăratului, pentru care el luptase cu credinţă şi cu izbândă, nu s-au sfiit a-l pălmui în temniţa din Alba-Iulia (1852).

Din înflăcăratul suflet de erou al anilor 1848–49 n-a mai rămas decât o umbră îndurerată, pribegind prin munţi, fără a-şi putea găsi undeva alinare. Aceste suferinţe morale au făcut să sporească şi mai mult popularitatea şi faima numelui său de erou, iubit deopotrivă în culmea gloriei, ca şi în adâncul întunecat al nenorocirei sale.

Un prietin din tinereţă, Ilie Măcelariu, destăinuia că, pe la 1860, în urma stăruinţelor sale, Iancu s-a învoit să meargă cu el la Alba-Iulia. Dar când era momentul să plece, moţii s-au alarmat şi, adunându-se în grabă împrejurul lui, l-au oprit, zicându-i „trebue să rămâi la noi şi să ţii cu noi până la urmă, nime nu te poate îndepărta dintre noi”[57]. Între ei a şi rămas până la sfârşitul zilelor sale, pe care nime şi nimic nu le-a mai putut însenina.

Durerea sufletului său o tălmăcia în vers de fluer. Rareori mai lua condeiul în mână să o exprime în cuvinte resemnate şi mişcătoare, cum sunt următoarele mărturisiri laconice cuprinse într-o epistolă adresată, la 15 mai 1860, aceluiaşi bun prietin al său, Ilie Măcelariu: „Mă întrebi ce mai nădăjduesc şi ce mai cred? Îţi răspund că timpul nădejdilor mele a trecut şi credinţa mea este ca a şarpelui, căruia natura îi impune să-şi apere capul. Dar să nu crezi că o spun aceasta fiindcă aş fi îngrijat de amărâta mea viaţă. Nu, căci viaţa mea o am expus de mai multe ori primejdiei în anii 1848 şi 1849 pentru iubita mea naţiune şi pentru credinţa către împăratul. Ci înţeleg iubita mea naţiune, care suspină sub povara atâtor dureri şi pentru care m-ar durea inima dacă o aş aduce în primejdii şi mai mari prin exprimarea adevăratei mele credinţe”[58].

Adevărata lui credinţă, firește, nu putea fi alta decât cea sfinţită cu botezul de sânge al multor generaţii de mucenici – aceea pentru care se sacrificase Horia şi tovarăşii săi în Transilvania, iar Tudor Vladimirescu în Ţara Românească – voind s-o transforme dintr-o moşie exploatată de „tagma jefuitorilor” într-o adevărată patrie-mamă a întreg norodului românesc, regenerat prin „libertatea născută din nou”.

Soarta a fost mai tirană cu Avram Iancu decât cu antecesorii săi în martiriul pentru ideea naţională. Roata de la Alba-Iulia şi iataganele ucigaşilor din preajma Târgoviştei le-au curmat acestora mai repede suferinţele, pe când Iancu a trebuit

[56] Ca o dovadă a dispreţului total pe care oficialităţile ţineau să-l arunce cu orice prilej în faţa elementului românesc din Ardeal poate servi şi broşura intitulată *Anordnungen belangend die Feierlichkeiten bei Ankunft und während der Anwesenheit, Allerhöchst Seiner Majestät in Hermanstadt am 23-24, 25 u. 26 Iuli 1852*, care arată că ţiganii au fost aşezaţi cu acel prilej înaintea românilor: IV. Grupe, *Zigeunervolk* (p. 12) V. Grupe: *Rumänisches Hirtenvolk*.

[57] Cf. Eugen Friedenfels, Josef Bedeus von Scharberg, *Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19 Jahrhundert*, Viena, 1876, II, 404–12.

[58] *Ibidem*, unde e publicată epistola în traducere germană după originalul românesc, pus autorului la dispoziţie de către Ilie Măcelariu; astăzi nu se ştie dacă mai există originalul românesc şi unde se află.

să-şi poarte crucea – cum sfătuia la 1847 Dimitrie Brătianu pe tovarăşii săi de idei – mai bine de două decenii, rătăcind prin vuetul lumii.

Exprimă un adevăr dureros cuvântul lui Ion Gorun că Avram Iancu a murit de două ori: l-a ucis mai întâi falsitatea şi perfidia – şi abia la 1872 l-a atins şi coasa vremii...[59]

IX

Cu toate că cel aşezat în mormântul de la Ţebea, sub gorunul lui Horia, în ultimele două decenii ale vieţii sale nu mai fusese decât „umbra Iancului", totuşi l-a plâns „Ardealul, scumpa sa patrie" şi întreagă naţiunea română, „de la mare până la munţi" s-a îmbrăcat în doliu[60], pentru că în timpuri aşa de grele şi înviforate ca ale Revoluţiei din 1848–9 „el a salvat onoarea naţiunii"[61]. În el îşi pusese toată nădejdea biruinţii nu numai românimea ardeleană, ci şi conducătorii politici ai românilor din Principate, cari – după cum arată fragmentele citate din corespondenţa lui Bălcescu şi Alecu Golescu – aşteptau din moment în moment să vadă sabia lui Iancu fulgerând biruitoare şi în sudul Carpaţilor.

Viaţa lui Avram Iancu, frântă în două tocmai în culmea gloriei, se prăbuşi în întunericul suferinţii, fără ca pe urma strălucitelor sale rezultate ostăşeşti să fi putut culege cuvenita roadă pentru naţiunea sa.

Era, desigur, o mare nedreptate în această grea lovitură a sorţii. Dar suferinţa lui morală, oricât de cruntă, avu şi o parte bună: îl scuti de obicinuitele poticneli politice, cari în numeroase cazuri au spulberat destul de repede gloria militară a unora din cei mai iscusiţi comandanţi de oaste.

Avram Iancu, la vârsta de 25 de ani, după terminarea războiului, a intrat numaidecât în legenda populară şi a rămas într-însa. Aceasta n-a lipsit a-l dezmerda şi a-l mângâia în plăsmuirile sale poetice, cu atât mai stăruitor cu cât realitatea devenia mai tristă şi mai crudă pentru dânsul.

În soarta tristă a eroului său naţional, Avram Iancu, poporul român ardelean se obişnuise a vedea însăşi icoana propriei sale vieţi zbuciumate[62], a propriilor sale lupte pecetluite cu atâtea jertfe de sânge şi răsplătite cu atâtea speranţe înşelate. Toată

[59] Cf. „Transilvania" din Sibiu, 1922, p. 593.

[60] Cf. „Federaţiunea" din Budapesta, 1872, nr. 92.

[61] Cf. „Românul" din Bucureşti, 1872, p. 782.

[62] În necrologul publicat în „Telegraful Român", la 7/19 sept. 1872 se spune relativ la *Avram Iancu* că „viaţa lui în totalitatea ei va rămânea o oglindă sinceră a vieţii noastre naţionale. Pentru că ea ne spune în mod atât de învederat şi pipăit ce produce îndoiala sufletească. După cursul cel frumos şi de glorie naţională *Iancu* era destinat să ocupe un loc în sânul naţiunei sale, care să nu dea acesteia numai splendoare, dară şi bunătăţi reale. Atunci trei bărbaţi însemnaţi au aruncat îndoiala în sufletul său inocent. Suvenirea trecutului celui mai recent şi îndoielile aruncate în sufletul lui au născut *suspiciunea,* că trecutul său de fapte ilustre este un trecut deşert. Suspiciunea a fost nutrită, încât ea pentru dânsul a devenit o *convingere* tristă. Sufletul lui de aci încolo a fost supus unui şir de torturi, care le-a înmulţit, le-a potentat cele ce a văzut că se întâmpla în jurul său. Desigur, că atunci şi în sufletul lui vor fi sunat coardele acelea dureroase cari ni le înfăţişează un poet englez prin cuvintele: „Acum, o pentru totdeauna, cale bună noroace al meu! cale bună pace a sufletului meu!" Lupta aşadară continuă în internul lui Iancu între iubirea poporului său, căruia a fost consacrat viaţa sa, şi sufletul său, şi imaginile ce i le-a zugrăvit neîncetat suspiciunea aruncată într-însul i-au nimicit puterile sale spirituale, în urma cărei nimiciri a devenit imposibil pentru sine şi pentru poporul căruia s-a consacrat".

râvna spre libertate naţională o concentrase în fiinţa acestui fiu al munţilor, care în clipa cea mare, când se făcea încercarea supremă de a coborî principiul naţionalismului organic din sferele înalte ale doctrinei în realitatea vieţii noastre politice, a înţeles mai bine decât oricare altul să-şi pună sabia vitează în slujba neamului, aducându-se pe sine drept jertfă curată şi fără prihană, aşa cum o putea oferi sinceritatea şi profunzimea unui viguros sentiment naţional. Dar alături de acest sentiment intens pentru durerile neamului său nu lipseşte din caracterul lui Iancu nici sentimentul creştinesc, nici nota general-umană pentru suferinţele de-aproapelui îndeobşte, oricărei naţii sau credinţe ar fi aparţinut. De aceea socotim dreaptă constatarea căpitanului Gratze, care spune în raportul său că Iancu se bucura de o popularitate nemărginită şi că n-a făcut nimănuia vreo nedreptate. Este deci explicabil efectul magnetic pe care personalitatea lui armonioasă, superioritatea lui intelectuală şi morală, spontaneitatea şi sinceritatea lui le exercita nu numai asupra românilor, ci şi asupra elementelor străine, cari au avut prilej să-l cunoască mai de-aproape.

Numele lui Avram Iancu a devenit, în urma acestor însuşiri, ca şi prin întreagă aureola sa de glorie şi suferinţă, o expresiune simbolică a luptelor şi năzuinţelor noastre naţionale tocmai fiindcă soarta vieţii lui, credinţa şi vitejia lui au fost îngemănate cu ale poporului din sânul căruia s-a ridicat, spre a da strălucite dovezi de abnegaţiune şi sacrificiu eroic în lupta pentru libertate.

Academia Română, preţuind după cuviinţă însemnătatea mormântului de la Ţebea, binecuvântă poporul din Vidra de Sus, care s-a învrednicit a contribui la fundamentarea României întregite cu jertfa scumpă a nemuritorului său fiu: *Avram Iancu „regele munţilor”*.

O SĂRBĂTOARE A ISTORIOGRAFIEI NAȚIONALE: ACADEMICIANUL ALEXANDRU ZUB LA 90 DE ANI

În calendarul spiritualității românești, ziua de 12 octombrie a acestui an marchează împlinirea a nouă decenii de la nașterea vrednicului și neobositului istoric și om de cultură ieșean, academicianul Alexandru Zub. Figură emblematică a istoriografiei, științei și culturii românești din a doua jumătate a secolului trecut și primele decenii ale noului veac, Alexandru Zub se impune în fața contemporanilor săi, dar și a urmașilor, printr-un traiect biografic sustras normalității, incomod și inimitabil prin rigoare, asceză și travaliu, reliefând o foarte timpurie conștiință a propriei meniri, o proiecție a programului clar definit *à la long* și, nu în ultimul rând, o energie sau capacitate de efort, dublată de înțelepciune și răbdare, de curaj și verticalitate morală, de spirit de sacrificiu și noblețe sufletească, menite, parcă, a-l singulariza printre pământeni. Asemenea virtuți, cărora le pot fi adăugate multe altele, consemnate, fie și lapidar, de-a lungul anilor până la zi, în cuprinsul numeroaselor referințe biobibliografice, de cei care au avut șansa ori privilegiul de a-l cunoaște sau de a zăbovi prin preajmă-i, recomandă personalitatea savantului ca fiind – într-o expresie de împrumut – „una din acele naturi alese ce greu încap câte două, alături, în(tr)un veac”[1]. Cititorii avizați vor recunoaște cu ușurință cuvintele marelui istoric și filosof A. D. Xenopol din evocarea postumă a celui căruia îi luase locul în supremul for științific și cultural al țării, Mihail Kogălniceanu, doi clasici, cărora, deloc întâmplător, cărturarul de azi le-a dedicat ani de muncă și viață, materializați în autentice monumente istoriografice și biobibliografice.

[1] A. D. Xenopol, *Mihail Kogălniceanu. Discurs de recepție*, București, 1895 (Apud *Discursuri de recepție la Academia Română*, ediție de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, Editura Albatros, București, 1980, p. 17).

Născut la 12 octombrie 1934, în localitatea Maghera, comuna Vârfu Câmpului din județul Botoșani, cu ascendență maramureșeană, după mamă, și bucovineană, după tată, Alexandru Zub a avut parte – alături de ceilalți trei frați și șase surori, mai mari ori mai mici – de o copilărie marcată de grele încercări, specifice vremurilor de război, dar și celor imediat ulterioare, când o secetă cumplită s-a abătut asupra țării, amplificându-i și agravându-i rănile provocate de ultima conflagrație mondială. „Au fost ani în șir – își va reaminti, cu evidentă încărcătură nostalgică fostul copil – când a trebuit ca, eu și frații mei, să ne purtăm sarcinile; asta însemna sapa, secera și alte instrumente de lucru, la fel merindele, pentru a traversa o lungă țarină și a regăsi mica noastră fâșie de pământ dobândită la împroprietărire. Ucenicia noastră trebuia să se facă într-o lume sătească, în care asemenea obligații ne reveneau în mod natural”[2]. Dincolo de asumarea timpurie și, desigur, naturală, a unor îndatoriri familiale și gospodărești proprii copilului de la țară, se cuvine să remarcăm, în cuprinsul confesiunilor sale târzii, simplitatea, chiar ariditatea mediului în care a crescut și a deprins normele fundamentale ale (supra)viețuirii: nu în proximitatea cărților – cum ar putea sugera actualul său statut – și a locurilor de joacă specifice vârstei, ci în mijlocul acareturilor, al uneltelor sau instrumentelor agricole și, desigur, al oamenilor comunității, îndeobște mai puțin dispuși a înțelege rostul instrucției școlare dincolo de ciclul primar, rareori și gimnazial; de aceea și reticenți în a-și „înstrăina” copiii spre a urma studii medii ori superioare. Gesturile recuperatoare, în acest sens, aparțineau îndeobște învățătorului sau preotului satului, personaje care – urmând o frumoasă și generoasă tradiție interbelică – vegheau adesea la promovarea valorilor și la cultivarea aspirațiilor educaționale mai înalte în rândul copiilor cu potențial intelectual, dar, poate, lipsiți de mijloacele materiale care să le și susțină. Astfel s-a întâmplat și cu școlarul Alexandru Zub, în destinul căruia un rol benefic, recunoscut și mărturisit ca atare, l-a avut preotul local Eugen Grigorescu, nativ basarabean, care, în ipostaza de profesor de religie al școlii, a știut să se facă iubit de copii, identificând și cultivând talente sau precocități din rândul lor, prin căi și mijloace apropiate, deopotrivă misiunii sale sacerdotale, ca și celei instructiv-educative[3].

Prin stăruințele acestui slujitor comun al Altarului și al catedrei, la încheierea ciclului primar de pregătire școlară a copilului, capul familiei – fire îndeobște mai conservatoare în lumea satelor – s-a lăsat înduplecat a-și lăsa pruncul să continue studiile gimnaziale, spre bucuria mamei, dornică a-și vedea copiii îndreptați spre lumina învățăturii. Și cum preferințele educaționale obișnuite în mediu și epocă erau încă circumscrise celor două modele locale la îndemână, învățătorul și preotul, opțiunea comună a celor implicați în luarea deciziei avea să fie Școala Normală din Șendriceni, instituție de tip *rousseau*-ist, relativ nouă (fondată în anul 1919), extrem de utilă și de atractivă pentru copiii familiilor mai puțin înstărite din acea parte a

[2] Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi, *Oglinzi retrovizoare. Istorie, memorie și morală în România*, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 19.

[3] Pentru unele detalii, vezi *Ibidem,* p. 22–23, precum și textul nostru *Omagiu Academicianului Alexandru Zub (la împlinirea vârstei de 85 de ani)*, în vol. *Școala Normală / Pedagogică de la Șendriceni-Dorohoi (1919–2019). File de monografie*, coord. Gh. D. Grigoraș, Marius V. Onofrei, Editura Pim, Iași, 2019, p. 205–222.

țării. Situată la numai 10 km de casa părintească, în imediata vecinătate a orașului Dorohoi, școala își selecta cu sporită și motivată exigență elevii, oferind burse de întreținere copiilor săraci, dar și o instrucție polivalentă, menită a dezvolta și consolida aptitudini multiple, necesare, deopotrivă, viitorului dascăl, ca și bunului gospodar.

Mediul era propice pentru formarea unui anumit tip de om – rememora, târziu, fostul normalist; omul trăitor în strânsă relație cu realitățile din jur și trebuind să participe programatic la gestionarea și îmbunătățirea mediului: „Eram chiar în natură, atât de mult în natură, încât trebuia să ne asigurăm proviziile singuri, lucrând pământul, grădina și făcând toate muncile necesare unei gospodării". Imaginea pastorală sau idilică, desprinsă din secvența memorialistică de cititorul, poate, mai grăbit, este însă mult temperată spre finalul confesiunii: la Șendriceni, „am avut din plin parte de viața austeră, sărăcăcioasă. Au fost ani întregi în care nu ajungeai să te saturi vreodată la masă, ani în care cantina suedeză încerca să umple cât de cât această carență alimentară continuă..."[4] Dar, mult mai importantă decât hrana materială s-a dovedit a fi, pentru junele *normalist*, în acele împrejurări vitrege, hrana spirituală, dobândită, deopotrivă, prin propria-i râvnă, ca și prin mijlocirea unui colectiv didactic de excepție, „dascăli de eminentă condiție", în frunte cu directorul-fondator Constantin Iancu și cu profesorul de istorie Gheorghe Romândașu, care, din varii motive (politice, în speță), au fost marginalizați și constrânși să profeseze în acel capăt de țară, numit Șendriceni. Conduita morală și profesională a acestora s-au dovedit perfect compatibile cu firea neostoită, spiritul organizatoric și pasiunea devoratoare pentru lecturi ale gimnazistului Zub, însușiri ce i-au atras binemeritate aprecieri superlative din partea dascălilor, precum și admirația, respectul, poate și invidia, colegilor. Se cuvine să subliniem, în context, că rolul formativ al lecturilor, în egală măsură și recuperator pentru copiii proveniți din mediul rural, acolo unde, de obicei, doar *Biblia* și *Noul Testament* alcătuiau întreaga bibliotecă a bunului gospodar, a fost conștientizat de timpuriu de către școlar și asumat ca pasiune statornică, cu impactul firesc pentru viață și carieră, sau pentru carieră și viață, două repere perfect suprapuse în acest caz.

De altfel, opțiunea pentru studiul istoriei în perspectivă – dincolo de farmecul specific al orelor consacrate disciplinei, asigurat de prestația amintitului dascăl – i-a fost stimulată, în bună și recunoscută măsură, de aceleași obsesive și sisifice preocupări. Lecturile, mărturisea fostul elev, „m-au făcut să înțeleg că istoria îți oferă orizontul cel mai larg de integrare a aventurii omului în timp și în spațiu, sugerându-ți că este profitabil să te apropii de un asemenea domeniu, să te formezi în el și să încerci a-l practica"[5]. Iar absolvirea cu *diploma de merit* – acordată pentru rezultatele excepționale pe durata studiilor la Școala Normală de la Șendriceni – l-a apropiat pe Alexandru Zub de abordarea superioară a domeniului, sfidând alte ispite, în ipostaza de strălucit student al Facultății de Istorie-Filologie a Universității „Al. I. Cuza", între anii 1953 și 1957. Noua etapă formativă, desfășurată în atmosfera specifică obsedantului deceniu, când învățământul istoric ieșean – lipsit de faima unor

[4] Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi, *op. cit.*, p. 26.
[5] *Ibidem*, p. 30.

personalități interbelice de talia lui Ilie Minea, Orest Tafrali, Andrei Oțetea sau Gheorghe I. Brătianu – era împănat cu unele cadre didactice improvizate, n-a schimbat aproape nimic din conduita, programul și arsenalul mijloacelor de pregătire teoretică ale tânărului student; poate, doar, un plus de maturitate, în sensul adaptării optime a acestora din urmă la realitățile și constrângerile noului mediu, implicit ale noului statut. Și cum noile canoane ideologice făcuseră din istorie o disciplină ancilară, singura soluție menită a extinde orizontul cunoașterii reale a domeniului – acolo unde dinspre catedră veneau doar șabloane, ori, în cel mai fericit caz, aluzii sau sugestii – rămânea studiul individual. Or, la acest capitol, Alexandru Zub avea deja o bogată experiență, pe care, continuând-o în ritm și dăruire neschimbate, sub asistența sau „complicitatea" câtorva universitari luminați, și-a îmbogățit-o an de an, cu rezultate perfect asemănătoare celor realizate la Șendriceni.

Manifestând, inițial, predilecție pentru studiul arheologiei, istoriei antice și medievale, tânărul student a complinit cunoștințele predate la orele de curs (sau de șantier, după caz) de profesorii Mircea Petrescu-Dâmbovița, Dinu Marin, Vasile Neamțu sau Constantin Cihodaru cu numeroasele și variatele lecturi suplimentare efectuate în „fondurile speciale" de carte ale Bibliotecii Centrale Universitare „M. Eminescu". Cum accesul la respectivele fonduri era, îndeobște, restricționat cititorilor interesați, a avut mereu nevoie de recomandările unor dascăli, precum și de acceptul directorului instituției, Grigore Botez, ale căror gesturi riscau a-i face complici la „infracțiunea intelectuală", pentru acea epocă, numită lecturi interzise. În plus, ca beneficiar al celei mai râvnite și mai prestigioase burse studențești („N. Bălcescu") oferite studenților merituoși de către ministerul de resort, și-a achiziționat an de an peste o mie de cărți de la anticariat sau diverși particulari, realizând ceea ce avea să numească mai târziu, cu exces de modestie, „un rudiment de atelier profesional", în realitate, o pasiune cronică și o zestre culturală puțin obișnuită pentru alții în mediu și epocă.

În afara rezultatelor excepționale dobândite la examenele, colocviile sau lucrările de laborator (ori șantier), de-a lungul anilor de studiu, finalul acestora l-a aflat pe vrednicul student angajat – împreună cu alți câțiva colegi împărtășind aspirații comune – într-un foarte generos proiect omagial închinat memoriei lui Ștefan cel Mare, cu prilejul împlinirii unei jumătăți de mileniu de la înscăunarea sa pe tronul Moldovei istorice. Gestul, amintind de celebra Serbare de la Putna (1871) și de generația lui Eminescu, Slavici, Porumbescu și Xenopol, a fost prefațat printr-o excursie la aceeași mănăstire, organizată, în toamna anului 1956, de Facultatea de Istorie și Filologie, pelerinaj jugulat, însă, de evenimentele dramatice din Ungaria, ale căror consecințe nefaste aveau să se repercuteze și asupra elanului pretins naționalist al studenților ieșeni. Totodată, de același proiect omagial se leagă și debutul publicistic al viitorului istoric și om de cultură Alexandru Zub, prin textul dezvoltat al alocuțiunii de la Putna, inserat în paginile nou-apărutului mensual „Viața Studențească"[6], și suita celorlalte planuri și acțiuni specifice absolventului, care încheia cu strălucire ciclul universitar, obținând *diploma roșie* în urma Examenului

[6] Alexandru Zub, *Ștefan cel Mare și posteritatea. O scânteie din marea flacără de mândrie și recunoștință*, în „Viața studențească", an II, nr. 4, Iași, 1957, p. 11.

de Stat, susținut în vara anului 1957. Normalitatea ar fi impus ca tânărul laureat să rămână la catedră, acolo unde ar fi contribuit cu siguranță la refacerea și afirmarea prestigiului științific al colectivului didactic, încă marcat de improvizații. Numai că vremurile și împrejurările nu erau deloc normale după *seismul* politic de la Budapesta, care a sporit, în plan intern, vigilența organelor de securitate, îndemnate să descurajeze presupusele acte de „indisciplină" față de regim și să elimine orice tentativă centrifugă sau disidentă. Iar pelerinajul de la Putna avea să ofere și primele victime, evident, din rândul inițiatorilor.

Având, prin urmare, dosarul confecționat încă înainte de încheierea studiilor universitare, tânărul absolvent Al. Zub a fost îndrumat către un post de cercetător stagiar la Institutul de Istorie al Academiei Române – filiala Iași, post pe care l-a și ocupat prin concurs, alăturându-se astfel colectivului de medievişti condus de profesorul Constantin Cihodaru. Fostul dascăl, cunoscându-i bine preocupările, i-a și încredințat misiunea de a elabora o bibliografie exhaustivă consacrată lui A. D. Xenopol, obiectiv științific slujit cu râvna și înțelepciunea deja obișnuite, doar până în primăvara anului următor, 1958, când – în urma finalizării dosarului politic confecționat inițiatorilor pelerinajului de la Putna – tânărul cercetător Alexandru Zub, alături de alți câțiva foști colegi, a fost arestat și pus sub acuzare ca agitator împotriva regimului politic și a statului democrat-popular, infracțiune sintetizată prin sentința finală de „uneltire contra ordinii sociale". Așa era tălmăcit securistic gestul patriotic și omagial al studenților ieșeni, la Putna, din cursul anului precedent, 1957.

Pentru asemenea presupuse vinovății, inculpații, lipsiți de dreptul la replică, au fost judecați în regim de urgență (la Tribunalul Militar din Iași) și condamnați la ani grei de închisoare, în cele mai sinistre stabilimente de recluziune din țară. Despre experiența carcerală trăită vreme de mai bine de șase ani, din cei zece la care a fost condamnat, inocenta victimă a păstrat multă vreme tăcere, parcă spre a face uitată propria suferință, ori pentru a respecta îndemnul creștinesc la nerăzbunare și iertare al unuia dintre „sfinții închisorilor", cărturarul-martir Mircea Vulcănescu[7]. Prin urmare, amintirile sale din acel „regat al suferinței" aveau să fie cunoscute mult mai târziu (poate și din precauție) și doar secvențial[8]. Însă detalii suplimentare asupra acestei etape dramatice din biografia viitorului savant pot fi aflate atât din mărturiile unor camarazi de detenție[9], cât și din evocările apropiaților și/sau colegilor de breaslă, cuprinse în paginile celor câteva volume omagiale[10] tipărite în ultimele decenii.

---

[7] Înainte de a-și sfârși zilele în temnița de la Aiud, Mircea Vulcănescu ar fi lansat îndemnul testamentar unui comiliton: să nu ne răzbunați! (apud Vasilică Militaru, *Biserica din temniță*, Editura Vicovia, Bacău, 2008, p. 14).

[8] Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi, *op. cit*., *passim*; Centrul Internațional de Studii asupra Comunismului, *Alexandru Zub la Sighet*, editori: Ioana Boca și Andrea Dobeș, Fundația Academia Civică, 2012, *passim*; Alexandru Zub, *Studii și note de istorie ecleziastică*, ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu, Editura Junimea, Iași, 2023, p. 287 și urm.

[9] Alexandru Mihalcea, *Uranus-Gherla via Salcea*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2005; Idem, *Salcia, un lagăr al morții*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2009; Florin Constantin Pavlovici, *Tortura, pe înțelesul tuturor*, ediția a III-a, Fundația Academia Civică, București, 2012.

[10] *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, coord. Gabriel Bădărău, Leonid Boicu, Lucian Nastasă, Fundația Academică „A. D. Xenopol", Iași, 1994; *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII–XX). Omagiu profesorului Alexandru*

După anii grei ai detenției, „petrecuți”, uneori, cu alți intelectuali de marcă (precum latinistul Petre State, actorul și dramaturgul Ion Omescu, scriitorul Alexandru Ivasiuc, poetul Mihai Ursachi, preotul Mina Dobzeu ș.a.), Alexandru Zub avea să respire din nou aerul libertății, desigur, în limitele îngăduite de epocă și statut, în împrejurările specifice acelui timid dezgheț politic marcat prin cunoscuta „declarație din aprilie” 1964. Numai că recuperarea, din perspectiva profesiei pe care o îmbrățișase și pentru care ostenise și suferise atât de mult, nu a venit la pachet cu eliberarea, pentru că sistemul nu concepea reintegrarea socială a unui fost deținut la vechiul loc de muncă; programul de reeducare, care trebuia continuat și în libertate, impunea, fără excepție, întoarcerea la munca fizică, sau la „munca de jos”, apreciată de regim ca singura terapie eficientă în procesul „disciplinării” neobedienților. Încât, până la reocuparea funcției de cercetător științific la Institutul de Istorie ieșean, realizată în toamna anului 1968 și tot prin concurs, Alexandru Zub – beneficiind de sprijinul unor oameni care nu-i uitaseră virtuțile morale și intelectuale – a activat ca lucrător pe un șantier arheologic băcăuan și, apoi, ca bibliograf (documentarist) la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”. În liniștea sălii de lectură de la această ultimă instituție și cu dezlegarea primită de la conducerea ei, a purces la realizarea unei biobibliografii consacrată lui *Mihail Kogălniceanu* și la continuarea proiectului științific *A. D. Xenopol*, început imediat după absolvirea studiilor universitare, dar întrerupt dramatic în împrejurările amintite mai sus. Cele două opțiuni tematice, urmate ulterior de o a treia, *Vasile Pârvan*, circumscrise unor personalități fanion ale științei și culturii românești moderne, n-au fost asumate la întâmplare, ci au constituit doar suportul unui program științific amplu și de lungă durată, căruia avea să-i dedice plenitudinea resurselor sale morale, fizice și spirituale în anii și deceniile care au urmat.

Revenit, așadar, la Institut, care, între timp, își schimbase sediul (de la fosta Academie Mihăileană, demolată în anul 1963, în bulevardul Karl Marx, astăzi Lascăr Catargi) și încadrat în colectivul de *Istorie modernă*, Alexandru Zub, sfidând obișnuința sau canoanele birocratice, și-a impus un program de activitate draconic, de zi-lumină, fără duminici, sărbători sau vacanțe, menit, parcă a recupera cât mai grabnic timpul ce-i fusese furat de autoritățile comuniste pe durata recluziunii. În această manieră, avea să finalizeze mai vechile proiecte științifice, începând cu faimoasele sale *Biobibliografii*, adevărate modele ale genului, consacrate, succesiv, lui *Mihail Kogălniceanu* (1971), *A. D. Xenopol* (1973) și *Vasile Pârvan* (1975). În paralel, pe temeiul imensului material documentar adunat, care i-a optimizat orizontul cunoașterii nu doar sub raport bibliografic, ci și din perspectivă teoretică și metodologică, tânărul cercetător științific s-a înscris la doctorat, elaborând, sub îndrumarea fostului său magistru, prof. Dumitru Berlescu, monumentala lucrare *Mihail Kogălniceanu – istoric*, pe care a susținut-o, ca dizertație, în vara anului 1973, fiind publicată un an mai târziu, în condiții grafice deosebite, la Editura Junimea din

Zub, coord. Dumitru Ivănescu și Marius Chelcu, Editura Junimea, Iași, 2005; *Historia sub specie aeternitatis. In Honorem magistri Alexandru Zub*, ediderunt Victor Spinei et Gheorghe Cliveti, Editura Academiei Române & Editura Istros, București/Brăila, 2009; *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub. Omagiu*, coord. Gheorghe Cliveti, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2014.

Iași. Valoarea excepțională a cărții, autentic monument istoriografic închinat celui supranumit „Mihail al Luminii" pentru întreaga-i operă științifică și culturală, asociată cu apariția sincronă, la aceeași editură, a altui studiu monografic *Vasile Pârvan – efigia cărturarului,* aparținând aceluiași harnic autor și onorate, împreună, cu prestigiosul Premiu „N. Bălcescu" al Academiei Române, l-au consacrat definitiv pe Alexandru Zub ca expert al epocii și domeniului sau al domeniilor, dacă avem în vedere nu doar personajele supuse anchetei, ci și obiectivele conexe sau aria manifestărilor ilustrate de acestea.

Parcursul galopant al realizărilor sale științifice din acei ani de relativă liberalizare a scrisului istoric, ilustrate ulterior prin volumele de autor*: Junimea. Implicații istoriografice* (Iași, 1976); *A scrie și a face istorie. Istoriografia română postpașoptistă* (Iași, 1981); *L'historiographie roumaine à l'âge de la synthèse: A. D. Xenopol* (București, 1983); *Biruit-au gândul. Note despre istorismul românesc* (Iași, 1983); *De la istorie critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX* (București, 1985); *Cunoaștere de sine și integrare* (Iași, 1986); *Istorie și istorici în România interbelică* (Iași, 1989), ori sintezele consacrate marilor valori ale culturii și spiritualității românești, tălmăcite în limbi străine, stau mărturie unei devoțiuni pentru profesie și unei consecvențe rar întâlnită, nu doar în proiecția, ci și în înfăptuirea programului model. De la sine înțeles că asemenea înfăptuiri l-au impus pe autor în elita breslei și i-au îngăduit organizarea și conducerea unui colectiv distinct de cercetare în cadrul Institutului, axat pe o nouă și foarte necesară direcție tematică, istoria culturii. Totodată, aceleași performanțe i-au asigurat o deplin meritată faimă internațională, consolidată prin legăturile cărturărești directe cu lumea științifică occidentală, optimizate prin dobândirea celebrei burse de studii *Humboldt*, atât de râvnită în spațiile academice de pretutindeni. „Prin ieșirile în alte zone, mai ales în cele ale lumii apusene, am încercat de fapt – mărturisea, mai târziu, beneficiarul, cu sobrietatea ce-l caracterizează – să-mi verific instrumentele, să le completez, să-mi adjudec așadar șanse optime pentru a continua ceea ce începusem. Nu putea fi vorba deci de o schimbare radicală a paradigmei…"[11].

Încât, după încheierea stagiului occidental și reîntoarcerea la Iași, continuarea activității științifice s-a petrecut în aceiași parametri calitativi și cantitativi anteriori plecării, cu vădită și justificată disponibilitate pentru dialog, prin același program de lucru personalizat și inimitabil. Opera sa istoriografică din etapa post-germană a creației, extrem de fertilă ca și precedenta, ilustrează perfecta sincronie cu tendințele și preocupările europene în domeniu. Volumele coordonate în anii care au urmat: *Culture and Society. Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History* (Iași, 1985); *La Révolution Française et les Roumains. Impact, images, interprétations. Études à l'occasion du bicentenaire* (Iași, 1989); *Temps et changement dans l'espace roumain. Fragments d'une histoire des conduites temporelles* (Iași, 1991) ș.a., asociată virtuților intelectuale și capacității de muncă deja cunoscute, au constituit temeiurile echivalării de către unii observatori a omului Zub cu instituția slujită. Eruditul cercetător a demonstrat cu prisosință că istoria, abordată cu sobrietate, rigoare și echilibru, poate să-și respecte statutul de știință chiar și în împrejurări

[11] Alexandru Zub în dialog cu Sorin Antohi, *op. cit.*, p. 70.

politice vitrege, generând la Iași proiecte, stimulând inițiative și orientând cu generozitate aspirațiile multor tineri colegi și potențiali discipoli, aflați în căutarea soluțiilor de afirmare în profesie, altele decât cele oferite de ambianța epocii.

Deloc întâmplător, după evenimentele politice din decembrie 1989, cel care, până atunci, uimise lumea științifică prin bogăția, varietatea și temeinicia operei sale istoriografice și culturale, a fost ales în onoranta funcție de director al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol", ipostază privită de Alexandru Zub cu temperat entuziasm și sporită precauție, intuind, probabil, dificultățile potențiale generate de propriile rigori impuse activității de cercetare, raportate sau pretinse acum întregului colectiv. Schimbarea de macaz politic, de care se legau multiple speranțe, inclusiv în rândul breslei, nu l-a cutremurat nici profesional și nici ideologic, cu atât mai puțin în conduita-i morală. A rămas insensibil, altfel spus, incoruptibil la numeroasele și, pentru mulți, extrem de ispititoarele oferte – oricât de bine intenționate, de sincere și de îndreptățite vor fi fost – făcute, deopotrivă, pe plan local, ca și național, spre a nu-și trăda consecvența principiilor și convingerea că istoricul sau omul de cultură își poate sluji mult mai bine țara și cetatea prin arma scrisului. Cu siguranță, dacă exemplul său rarisim, dacă nu chiar izolat, în acele împrejurări, ar fi proliferat în spațiu și timp, ne-am fi regăsit astăzi, cu toții, într-o altă lume.

A preferat, așadar, să-și onoreze vocația și să-și continue cu aceeași religiozitate programul și proiectele științifice în cadrul Institutului, în pofida dificultăților generate de misiunea administrativă nou asumată, cea de director în exercițiu și, îndeosebi, de neașteptatele reacții ostile ale unor tineri cercetători, între care și proprii colaboratori din colectivul științific pe care-l îndruma, manifestate sub pretextul abuzului de putere. Răbdător și tolerant peste poate cu atitudinea pretinșilor discipoli, acele derapaje[12], amintindu-i, cu siguranță, de vremuri pe care le credea definitiv apuse, l-au tulburat moral, determinându-l să renunțe la statutul de îndrumător științific pentru doctoranzii aflați în evidența sa, precum și la funcția de șef al colectivului de istoria culturii, spre a refuza, apoi, să mai candideze, atât pentru un nou mandat de director al Institutului, cât și pentru înalta demnitate deținută, concomitent, de șef al secției de profil a Academiei Române. Consecințele retragerii voluntare din acele funcții – liniștitoare pentru sine, dar păgubitoare și regretabile, în imediata perspectivă, pentru Institut – se cunosc[13], poate nu îndeajuns. Cu siguranță, însă, mult mai cunoscute rămân performanțele sale științifice și culturale realizate sub noul orizont politic, care i-a oferit istoricului și omului de cultură șansa unei sporite prezențe și vizibilități, însoțite de cuvenitele recunoașteri, nu doar în plan local sau național, ci și în exterior, acolo unde numele său era adesea identificat cu cel al Institutului.

În ritm și cadență specifice, cu care și-a obișnuit, deopotrivă, colegii de breaslă și cititorii, pe direcții și teme deja cunoscute, ilustrate și prin volumele: *Istorie și finalitate* (București, 1991); *În orizontul istoriei* (Iași, 1994); *La sfârșit de ciclu.*

[12] Câteva detalii suplimentare se regăsesc în cuprinsul textelor noastre: *Lecția de viață a unui eminent contemporan*, în vol. *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub. Omagiu*, coord. Gheorghe Cliveti, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 2014, p. 100–101 și, respectiv, *Prolegomene. Exemplaritatea unui destin*, în vol. *Alexandru Zub, Studii și note de istorie ecleziastică*, ediție și studiu introductiv de Dumitru Vitcu, Editura Junimea, Iași, 2023, p. 22, nota 28.

[13] Idem, *Lecția de viață*…., în *op. cit.*, p. 100–101.

Despre impactul Revoluției franceze (Iași, 1994); *Eminescu. Glose istorico-culturale* (Chișinău, 1994); *Impasul reîntregirii* (Iași, 1995); *Chemarea istoriei. Un an de răspântie în România postcomunistă* (Iași, 1997); *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme* (Iași, 1998); *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură* (Iași, 2000); *Vasile Pârvan. Dilemele unui istoric* (Iași, 2002); *Mihail Kogălniceanu, arhitect al României moderne* (Iași, 2005); *Clio sub semnul interogației. Idei, sugestii, figuri* (Iași, 2006); *N. Iorga: studii și note istoriografice* (Brăila, 2012); *Cantemiriana. Eseuri, note de lectură* (Brăila, 2014); *Efigii istorice: Mihail Kogălniceanu, A. D. Xenopol, Vasile Pârvan* (Iași, 2015); *Penser l'Europe en historien. Quelle Europe, quel discours historique ?* (București, 2017) etc., istoricul a considerat imperativ necesar să se implice, prin scris, ca și prin viu grai, în marile dezbateri interne și internaționale generate de obositoarea „tranziție" românească și consacrate trecutului, prezentului dar, mai ales, viitorului națiunii române. În acest fel, a adăugat sau, după caz, a întărit dimensiunea publicistică și militantă a propriei creații, urmând, parcă, modelul lui Kogălniceanu din secolul regenerării, dar și al lui Fernand Braudel sau François Furet, într-un orizont mai larg, spre a se afirma ca un autentic om al cetății. Meritele netăgăduite, pe multiple planuri, câștigate solitar, doar prin muncă fără preget, prin dăruire apostolică față de profesie, prin consecvența principiilor și pilduitoarea-i verticalitate morală, i-au adus, îndată după lunga paranteză comunistă, cuvenitele satisfacții morale și materiale, complinite cu recunoașterea aleselor virtuți și la nivel instituțional.

Cooptat în rândul „nemuritorilor" de la Academia Română, mai întâi, ca membru corespondent (1991) și, apoi, ca titular al corpului de elită intelectuală a țării (2004), Alexandru Zub a fost ales, un an mai târziu (2005), în funcția de președinte al Secției de Științe Istorice și Arheologie. Aproape concomitent, numeroase alte instituții academice și universitare, societăți ori asociații profesionale, comisii și comitete științifice, colegii de redacție ale unor prestigioase publicații științifice și culturale, din țară și străinătate, i-au atribuit înalte distincții și titluri onorifice sau și l-au asociat între membrii lor activi[14]. Opera sa, științifică și culturală[15] – alcătuită din zeci de tomuri, sute de studii și mii de articole, cunoscute și recunoscute, deopotrivă, în țară și în străinătate – îl propulsează printre cei mai prolifici istorici și oameni de spirit ai României din a doua jumătate a secolului al XX-lea și primul sfert al celui actual, încununând astfel o carieră și o conduită morală absolut excepționale. Scrisul său, învecinat cu literatura, având și o admirabilă componentă estetică, cu filiații mărturisite (dinspre Andrei Oțetea și Tudor Vianu), amintind însă și de performanța marelui clasicist german Theodor Mommsen, i-a asigurat locul firesc în rândul membrilor respectați ai Uniunii Scriitorilor din România.

Prin tot ceea ce a înfăptuit cu arma cuvântului scris sau rostit, în direcțiile pe care viața, în ansamblu, și profesia, îndeosebi, i le-au hărăzit, academicianul Alexandru Zub oferă nu doar contemporanilor, ci și urmașilor săi, exemplul unei

[14] Pentru detalii, *Ibidem*, p. 99–100.

[15] Ultima bibliografie sistematică a operei lui Al. Zub, întocmită de colegii Lucian Nastase, Adrian-Bogdan Ceobanu și Mihai Dorin și publicată în volumul *Clio în oglindiri de sine*, p. 11–71, este ilustrativă pentru dimensiunea operei zubiene până la sfârșitul anului calendaristic 2013. Între timp, opera sa a sporit exponențial, reclamând o necesară *addenda*.

supreme devoțiuni pentru muncă în slujba cunoașterii aprofundate a spiritualității și fenomenologiei istorice românești, pilda unei superioare înțelegeri a propriei meniri și a unei capacități de sacrificiu fără egal pe altarul adevăratei patrii, al celei proiectate de corifeii generației romantice și realizată de vrednicii lor urmași în urmă cu mai bine de un veac. Încât lipsa unor modele, clamată și deplânsă tot mai insistent, ca semn al îndelungatei și multiformei crize/tranziții pe care societatea românească o străbate de prea multă vreme, pare fără suport în fața unei conduite profesionale, morale și civice precum cea schițată (doar) în cuprinsul paginilor de față.

La noul popas aniversar, ilustrând vârsta patriarhilor, mă alătur tuturor celor care urează marelui cărturar umanist, istoric și om de cultură Alexandru Zub sănătate deplină, cu liniștea sufletească, limpezimea și disponibilitatea spirituală cu care și-a obișnuit interlocutorii, deopotrivă, în laboratorul creației de la Institut, ca și în climatul ospitalier al așezământului de la Mănăstirea Văratec, acolo de unde, în ultima vreme, continuă să răspândească lumina învățăturilor – pe temeiul unei experiențe de viață și de profesie absolut exemplare – tuturor celor care îi calcă pragul și-i prețuiesc cum se cuvine opera și alesele-i virtuți. În pofida anilor înscriși pe răboj, sfidați, parcă, de un chip bonom cu trăsături angelice, savantul Alexandru Zub rămâne, în admirabila expresie a regretatului scriitor Romulus Rusan, „omul care nu va îmbătrâni niciodată, pentru că știe să sublimeze, ca într-o picătură de rouă, înțelepciunea secolelor, urgența necesară a clipei și prognoza romantică a postumității: (…) *Precum Atlas în vechime sprijinea cerul pe umăr/ Așa el sprijină lumea și vecia într-un număr* (M. Eminescu, *Scrisoarea I*)[16]. Mereu neliniștit, stăpânit de credința în *ordinea și sensul* clamate de Hermann Hesse, prin raportare la haosul evenimentelor și la menirea extrem de delicată a istoricului angajat în căutarea adevărului, nonagenarul Alexandru Zub continuă să mediteze și să ofere soluții ameliorative în direcția valorificării optime a propriei creații, una prin care istoriografia și cultura română a ultimelor șase decenii îi datorează o consistentă și strălucită parte a identității.

La mulți și binecuvântați ani, domnule academician ALEXANDRU ZUB !

Dumitru Vitcu

[16] Romulus Rusan, *Veşnic tânăr într-o istorie tridimensională*, în vol. *Clio în oglindiri de sine*, p. 84.

CONSTANTIN C. PETOLESCU LA 80 DE ANI

Constantin C. Petolescu a pornit în viață pe la sfârșitul iernii anului 1943. Oare Moirele au prevestit copilului din satul mehedințean Izvoru Bârzii că va ajunge unul dintre cei mai însemnați epigrafiști și istorici români ai Antichității ? Drumul n-a fost ușor și originile n-au fost uitate, căci profesorul Petolescu se interesează în ultimii ani de toponimia locurilor natale, găsindu-le în documente medievale și în vechi hărți, explicând și corectând. Nu-i de mirare că mehedințenii l-au declarat cetățean de onoare al județului lor. Liceul îl urmează la Turnu Severin, în umbra ruinei podului lui Traian, iar în 1961 începe studiile la Facultatea de Istorie a universității bucureștene. Le încheie cu o teză despre orientalii din Dacia romană, condusă de profesorul Gheorghe Ștefan. Același profesor îi conduce teza de doctorat (*Religiile în Dacia Inferior*), susținută în 1978.

După câțiva ani petrecuți la Călărași, ca profesor secundar de istorie, devine în 1971 muzeograf la recent înființatul Muzeu Național de Istorie din București. Anii petrecuți acolo – într-o atmosferă cazonă – nu au fost cei mai fericiți din viața lui Constantin Petolescu, dar nu s-a descurajat. Devine deja cunoscut lumii științifice pentru că publicase, împreună cu Gr. Florescu, al doilea volum din *Inscripțiile Daciei romane,* referitor la Oltenia (București, 1976) și, în prestigioasa serie de la Leiden, „Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain", cartea *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale* (împreună cu Ion Berciu de la Alba Iulia, 1976).

Reușește să „scape" de la Muzeul Național în 1977, când e angajat prin concurs cercetător științific la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan". Firește, după cum erau vremurile, o persoană cu activitate științifică deja recunoscută, cu doctorat și cu cărți publicate era considerată, până spre vârsta de 50 de ani, ca făcând parte din categoria „tinere speranțe". Așa că, timp de 15 ani, este doar cercetător, devenind cercetător științific principal III abia în 1991. Tinerii cercetători de azi au alte posibilități și, desigur, alte pretenții.

În 1991, când universitățile românești de tradiție încep să-și primenească corpul profesoral apelând la cercetătorii de vârf din institutele Academiei, Constantin Petolescu devine lector, apoi conferențiar și, din 1996, profesor universitar al Facultății de Istorie bucureștene. În sfârșit, se afla la locul său. A predat cursul general de Istoria Veche a României, Epigrafia latină și cursuri speciale despre Imperiul roman. Reușea să-i apropie pe studenți – desigur, nu pe toți – de epigrafie, o disciplină nu tocmai ușoară. Când eram student, manualul nostru de căpătâi pentru epigrafia latină era cel al lui René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine.* Dar câte unversități românești, mai ales dintre cele înființate după 1990, îl aveau ? De aceea profesorul Petolescu publică un excelent și util manual, *Epigrafia latină* (București, 2001).

Epigrafia rămâne pentru Constantin Petolescu un domeniu principal de cercetare. Acribia în publicarea epigrafelor și vastitatea cunoștințelor sale de istorie a Antichității sunt copleșitoare. Este și el, ca și alți puțini prieteni ai mei, unul în a cărui știință poți să te încrezi. A știut întotdeauna care sunt *nevoile* în istoriografia românească, a lucrat *pentru* știința românească a Antichității și a umplut cu pacientă niște goluri. Căci ce altceva înseamnă adunarea laolaltă a tuturor inscripțiilor latine din Dacia (*Inscripții latine din Dacia,* I–II, București, 2005, 2016)? Pe lângă completările și corectarea unor lecturi ale inscripțiilor publicate în seria *Inscripțiile Daciei romane,* volumele I–III/5, pune la îndemâna epigrafiștilor și istoricilor toate epigrafele descoperite în Dacia Porolissensis după anul 1902 (dată la care se oprise volumul III din *Corpus Inscriptionum Latinarum*). Aceeași utilitate au cele două volume în care culege toate inscripțiile de interes pentru istoria Daciei descoperite în alte teritorii ale Imperiului roman (*Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie romaine (Ier–IIIe siècles*, I–II, București, 1996, 2000). Este atent la toate inscripțiile recent descoperite: le comunică cu regularitate într-o *Cronică epigrafică a României*, pe care o susține din 1981 în revista „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie". De asemenea, este corespondentul pentru România al publicației pariziene „Année Epigraphique". Nu mai amintesc de studiile și articolele sale de epigrafie, arheologie și istorie publicate în România, Austria, Belgia, Franța, Germania, Slovenia, Spania, Ungaria. Unele au fost apoi adunate într-un volum (*Contribuții la istoria Daciei romane*, București, 2007). A făcut parte din conducerea AIEGL (Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine).

Constantin C. Petolescu este și un important cercetător al armatei romane în Dacia. A publicat două cărți fundamentale (*Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002, și *Armata romană din Dacia*, București, 2021). De altfel, printre cercetările arhelogice pe care le-a efectuat se numără și cele de la castrul roman de la Câmpulung, care cred că a rămas șantierul său de suflet. Iar în ultimii ani strădaniile sale arheologice au fost încununate la Drobeta, unde a descoperit amfiteatrul. Este una din cele mai remarcabile descoperiri din Dacia romană din ultimele decenii. Bănuit doar până atunci și schematic reprezentat pe Columna Traiană, amfiteatrul de la Drobeta a ieșit la iveală, atestând încă o dată valoarea documentară a Columnei.

În 1995 publică excelenta sinteză, modest intitulată *Scurtă istorie a Daciei romane* (București), urmată de alte două volume consacrate evoluției Daciei din perioada preromană și până la sfârșitul Antichității (*Dacia și Imperiul roman. De la Burebista până la sfârșitul Antichității,* București, 2000, și *Dacia. Un mileniu de istorie,* București, 2010). Nu l-au influențat rezervele unor isorici români actuali de a relua problemele etnogenezei și glotogenezei românești (*Geneza poporului român,* București, 2017; *La romanité daco-mésienne et l'ethnogenèse des roumains,* București, 2018; *Formarea poporului român și a limbii române,* București, 2019).

Pentru *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie romaine* a primit Premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române. A fost chemat să contribuie la primul volum din tratatul apărut sub egida aceleiași instituții (*Istoria României,* București, 2001), scriind partea referitoare la Dacia preromană. Colegii și discipolii l-au cinstit cu volume omagiale când a împlinit 75, apoi 80 de ani. În 2018 Academia Română l-a primit în rândurile sale, o recunoaștere pe deplin meritată a savantului Constantin C. Petolescu.

La 80 de ani e prezent la reuniuni științifice, pe șantiere arheologice, are încă bucuria curiozității și a descoperirii. Are proiecte pe masa de lucru ori în minte. Prețuiește știința și nu o dată l-am auzit calificându-și vreun coleg cu vorba sa preferată: „e un mare învățat".

Ne-am cunoscut în primii ani 1970, astfel că, la cei 80 de ani de viață ai sărbătoritului îmi place să adaug o prietenie de peste jumătate de veac. La mulți ani prietenului, savantului și omului bun!

Mihai Bărbulescu

L'ACADÉMICIEN VICTOR SPINEI.
BILAN LAPIDAIRE D'UNE ACTIVITÉ FRUCTUEUSE

Conformément à la coutume adoptée par le périodique de la Section des Sciences Historiques et Archéologiques, nous présentons un bref texte dédié à la célébration de l'Académicien Victor Spinei, dont le jalon biographique impressionnant nous incite à évoquer les moments les plus significatifs du parcours de son activité scientifique.

Né le 26 octobre 1943 à Lozova (département de Lăpușna, aujourd'hui en République de Moldavie), il s'est réfugié en avril 1944 avec sa famille dans le Banat roumain, en raison de l'avancement du front de la guerre et des représailles imminentes des Soviétiques. Il a vécu à Măureni jusqu'en 1949, lorsque, après la mort prématurée de son père, sa mère et sa grand-mère ont été déportées pendant quelques mois à Moara Săracă à Bărăgan, d'où elles ont réussi à s'échapper et à s'installer définitivement à Iași. Il a fréquenté l'école primaire «M. Kogălniceanu» (1950–1957), l'enseignement secondaire au Lycée «Costache Negruzzi» (1957–1961) et l'enseignement supérieur à l'Université «Al. I. Cuza» (1961–1966) de Iași. Spécialisation à l'Institut für Vor- und Frühgeschichte, Universität des Saarlandes à Sarrebruck (1973–1974). Doctorat en histoire préparé sous la direction du professeur Ion Nestor à l'Université de Bucarest, soutenu, après la mort de celui-ci, sous la direction du professeur Ștefan Ștefănescu à l'Institut d'histoire «N. Iorga» de Bucarest (1977). Périodes de documentation en divers États: Allemagne, États-Unis, URSS / Russie, Italie, Autriche, Grande-Bretagne, France, Suède, Chine, Israël, Bulgarie, Hongrie, Pologne, Espagne, Grèce, Ukraine, Turquie, Belgique, Arménie, Turkménistan, Géorgie, Serbie, Croatie, Macédoine du Nord etc.

Chercheur scientifique à l'Institut d'histoire et d'archéologie «A. D. Xenopol» de Iași (1966–1990), directeur de recherche, chef de la section d'archéologie médiévale (1990–2003), directeur (2003–2011) et directeur honoraire (depuis 2014) à l'Institut d'archéologie de Iași de l'Académie Roumaine. Professeur associé (1990–1991), chargé de cours (1991–1995), professeur titulaire (1995–2012), professeur

associé et professeur émérite (depuis 2012) à la Faculté d'histoire de l'Université «Al. I. Cuza». Depuis 1990 il a eu sous sa direction plus de 20 thèses de doctorat pour la spécialité «archéologie médiévale».

Fouilles archéologiques à Băiceni, Iași, Trifești (département de Iași) Piatra Neamț-Dărmănești, Brășăuți, Izvoare, Doina (département de Neamț), Pâhnești, Grivița, Bârlălești, Oltenești, Bârlad, Dănești (département de Vaslui), Hudum, Bold (département de Botoșani) et Siret (département de Suceava), en tant que chef de chantier.

Participation à des manifestations scientifiques internationales à Munich, Bucarest, Stuttgart, Spoleto, Mangalia, Moscou, Bratislava, Kiev, Chișinău, New York, Iași, Konotop, Washington, Tchernovtsy (Cernăuți), Buzău, Vienne, Odessa, Rome, Oxford, Fribourg-en-Brisgau etc. Conférences et tables rondes à la «Freie Universität» – Berlin, «Johannes Gutenberg» Universität – Mainz, Universität – Konstanz, «Albert-Ludwigs» Universität – Freiburg-en-Brisgau, Université d'État de Chișinău et Université de Bucarest.

Membre du comité de rédaction de plus de 30 revues en Roumanie («Arheologia Moldovei», «Dacia», «Historia Urbana», «Studii și cercetări de istorie veche și arheologie», «Revue Roumaine d'Histoire», «Istros», «Arheologia medievală», «Studia Antiqua et Archaeologica», «Ephemeris Dacoromana», «Memoria Antiquitatis», «Analele ştiinţifice ale Universităţii Alexandru Ioan Cuza», «Danubius», «Archiva Moldaviae», «Studia et Documenta Turcologica», «Materiale și cercetări arheologice», «Banatica», etc.), cinq en République de Moldavie («History & Politics», «Revista arheologică», «Akademos», «Limba română», «Revista de istorie»), deux en Pologne («Res Historica, Czasopismo Instytutu Historii» – Lublin et «Acta Euroasiatica» – Wrocław) et deux dans la République autonome du Tatarstan dans la Fédération de Russie («Золотоордынская цивилизация» / «Golden Horde Civilization» – Kazan et «Золотоордынское обозрение» / «Golden Horde Review» – Kazan).

Distinctions: le prix «Nicolae Iorga» de l'Académie Roumaine (1982) et de nombreux autres prix nationaux, le grand diplôme de mérite «Dimitrie Gusti» du Consulat général de Roumanie à New York (1995), *Docteur honoris causa* de l'Université d'État de Moldavie, Chișinău (2012), de l'Université «Dunărea de Jos» de Galați (2017) et de l'Université «Lucian Blaga» de Sibiu (2024). Citoyen d'honneur des communes de Lozova (République de Moldavie) (2015) et Dumbrăveni (2016) et de la municipalité de Iași (2018), Medaglia Pontificia. Medaglia ufficiale annuale del V anno di Pontificato di sua santità Francesco, décernée par le Pape François au Vatican (2017), Ordre national «Steaua României» au rang de chevalier, décerné par le président de la Roumanie (2017), Diplôme de mérite décerné par l'Institut d'histoire de Chișinău (2018), Médaille «Dimitrie Cantemir» de l'Académie des Sciences de Moldavie [la plus haute distinction de la communauté scientifique de la République de Moldavie] (2018) etc.

Affiliations à des institutions et organisations scientifiques: Membre correspondant (2001–2015) et membre titulaire (depuis 2015) de l'Académie Roumaine, Vice-président de l'Académie Roumaine (2015–2022), Président de la Commission mixte roumano-ukrainienne pour l'histoire, l'archéologie, l'ethnographie

et le folklore de l'Académie Roumaine (2004–2015), Coordinateur du programme Centenaire de la part de l'Académie Roumaine (2017–2020), Président de la Section des sciences historiques et de l'archéologie de l'Académie Roumaine (depuis 2019), Membre correspondant du Deutsches Archäologisches Institut, Berlin (depuis 2005), Membre de l'Association européenne des archéologues, Prague (depuis 2006), Membre honoraire de la Deutsch-Rumänische Akademie à Baden-Baden (depuis 2017), Membre honoraire de l'Académie des sciences de Moldavie (depuis 2018), Vice-président de la Commission pour l'histoire des villes roumaines (1993–1997), Membre du comité directeur de l'Institut de turcologie et d'études sur l'Asie centrale de l'Université «Babeș-Bolyai» de Cluj-Napoca (depuis 2010), Membre honoraire de la Société roumaine d'études byzantines (depuis 2017), Vice-président du Comité national des historiens de Roumanie (depuis 2019).

Domaines d'intérêt prioritaires: L'histoire et l'archéologie du Moyen Âge, avec un accent particulier sur le territoire de la Moldavie; La population roumaine au nord et au sud du Danube inférieur; Les migrations des tribus nomades en Europe de l'Est et du Sud-Est; Les relations politiques, économiques, culturelles et confessionnelles des Roumains avec l'Empire byzantin, les knesats russes, le Royaume hongrois et les confédérations tribales turques et mongoles; La circulation des objets de culte en Europe de l'Est et du Sud-Est; L'historiographie roumaine et universelle. En tant que professeur à l'Université «Al. I. Cuza» et directeur de l'Institut d'archéologie de Iași, il s'est constamment préoccupé de la formation théorique et pratique des étudiants, des jeunes enseignants et des chercheurs dans le domaine de l'archéologie et de l'histoire, par l'acquisition de méthodes modernes de fouilles et l'exploitation des résultats des investigations, en mettant l'accent sur la recherche interdisciplinaire, créant ainsi une véritable école dans le domaine de l'archéologie et de l'histoire médiévale avec une extension sur les deux rives du Prut.

Ses travaux scientifiques se distinguent par une documentation rigoureuse, une utilisation nuancée des sources archéologiques et écrites (narratives, diplomatiques, cartographiques, épigraphiques), abordant des thèmes d'un grand intérêt historiographique, dans lesquels les aspects de l'histoire locale sont traités en conjonction avec ceux à réverbération continentale, en partant du concept que sans une large perspective dans le temps et l'espace, il n'est pas possible de comprendre les phénomènes historiques profonds. Dans ses travaux de synthèse, il a examiné des questions de nature démographique, économique et sociale, ainsi que des questions de nature religieuse, culturelle et politique. Il est reconnu comme une référence en matière de sagacité intellectuelle, de perspicacité, d'acribie et d'érudition, et un adversaire inflexible des approches non professionnelles, subjectives et des distorsions idéologiques. De longues périodes de documentation à l'étranger, grâce à des bourses d'études obtenues suite à des concours rigoureux, mais aussi grâce à des invitations reçues de la part de diverses instances scientifiques, où il est tenu en haute estime. Participant à de prestigieux congrès internationaux, il a présenté de nombreuses communications qui ont été accueillies avec intérêt par ses collègues.

Il a mené une vaste activité d'éditeur de sources archéologiques et historiques, de la préhistoire à l'époque contemporaine, rééditant des ouvrages fondamentaux

signés par des spécialistes roumains et étrangers (Georges I. Brătianu, Nicolae Iorga, Warren Treadgold, Leonid Boicu, Basil Munteanu, F. Kellogg, Dan Monah etc. Pour l'exploitation des résultats des fouilles archéologiques en Roumanie et en République de Moldavie, il a fondé les séries *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* et *Scripta Archaeologica et Historica Dacoromaniae*, ouvrant le chemin de la recherche multidisciplinaire. Afin de rendre hommage aux performances scientifiques des collègues de l'Institut d'archéologie de Iași et de certaines universités du pays, il a lancé la série *Honoraria*, en adoptant des modèles réitérés dans le monde scientifique international. Partant du constat que le monde intellectuel de la République de Moldavie a enregistré des performances scientifiques remarquables, il a jugé opportun, avec le professeur Ionel Cândea, membre correspondant de l'Académie Roumaine, de fonder la collection *Basarabica*, destinée aux contributions des savants les plus représentatifs de l'est du Prut. D'autre part, une collection complémentaire, intitulée *Documenta Basarabiae*, a été publiée parallèlement à *Basarabica*, contenant des documents inédits importants pour l'histoire de la Bessarabie. Ces dernières années, avec le professeur Ionel Cândea, il a relancé la (3e série) de *Documente privind istoria românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki / Documents sur l'histoire des Roumains. La collection Eudoxiu Hurmuzaki*, sous le patronage de l'Académie Roumaine, motivée par la nécessité de dynamiser, localiser et capitaliser les témoignages extérieurs concernant l'histoire des régions Carpato-Danubiennes, depuis la période médiévale jusqu'à la Seconde Guerre Mondiale, sachant que la performance d'une historiographie est largement tributaire de l'ampleur et de la pertinence des lots de sources mis à la disposition des chercheurs.

La collection *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, coéditée avec le prof. Ionel Cândea, qui comprend des ouvrages de certains des plus prestigieux chercheurs contemporains du monde entier (Charles Halperin, Sebastian Brather, Walter Pohl, Sergei Klyashtornyj, Michel Kazanski, Leonid Kyzlasov, Heiko Steuer, Peter Golden, Patrick Geary, Oliver Jens Schmitt, Peter Schreiner, Paolo Odorico, Yu Taishan, István Zimonyi, Johannes Koder, Warren Treadgold, Johan van Heesch, Roman Hautala, Michael Vickers, Ivan Biliarsky, Sergei Bocharov, Mihailo Popović), ainsi que des spécialistes renommés d'origine roumaine vivant à l'étranger (Florin Curta, Matei Cazacu).

En tant que Vice-président de l'Académie Roumaine, il est à l'origine de la collection *Civilizația românească* / *Civilisation roumaine*, qui comprend de vastes synthèses reflétant les principaux domaines scientifiques et culturels roumains: linguistique, chimie, droit, histoire sociale, géologie, géophysique, géographie, ethnologie, démographie, économie, mathématiques, technologies de l'information, musique, philosophie, diplomatie, histoire, historiographie, système de la culture populaire, technologie et industrie, sciences agricoles et forestières, médecine, physique, biologie, archéologie etc., élaborées sous la coordination de membres éminents de l'Académie Roumaine. De 2003 à 2020, il a coordonné dix grants scientifiques en tant que directeur ou membre du collège de coordination.

Il a publié de nombreux volumes en Roumanie et à l'étranger, en tant qu'auteur unique, des cours universitaires, a coordonné, édité ou co-édité plus de 160 volumes, ainsi que plusieurs centaines d'études, de notes et de critiques publiées dans des

volumes ou des périodiques en Roumanie, en République de Moldavie et à l'étranger (Allemagne, États-Unis, Pologne, Grèce, Hongrie, Italie, Russie, Tchécoslovaquie, Pays-Bas). Parmi ces travaux, les volumes suivants ont été très bien accueillis dans le pays et à l'étranger: *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucarest, 1982; 2e éd., Chişinău, 1994; *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985; *Moldavia in the 11th–14th Centuries*, Bucarest, 1986; *Reprezentanţi de seamă ai istoriografiei româneşti şi universale*, Brăila, 1996; *Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele XI–XIII*, Iaşi, 1999; *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the the Ninth to the Thirteenth Century*, I, *Hungarians, Pechenegs and Uzes*; II, *Cumans and Mongols*, 2e éd., Amsterdam, 2006; 3e éd., Amsterdam, 2022; *Universa Valachica. Românii în contextul politic internaţional de la începutul mileniului al II-lea*, Chişinău, 2006; *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden-Boston, 2009; *Principii martiri Boris şi Gleb. Iconografie şi canonizare*, Brăila, 2011; *Les Princes Martyrs Boris et Gleb. Iconographie et canonisation*, Oxford, 2011; *Mongolii şi românii în sinteza de istorie ecleziastică a lui Tholomeus din Lucca / Les Mongols et les Roumains dans la synthèse d'histoire ecclésiastique de Tholomeus de Lucca*, Iaşi, 2012; *Proiecţii istoriografice / Historiographical Projections*, Suceava, 2014; *The Editing of Historical Sources. The Hurmuzaki Collection of Documents / Editarea izvoarelor istorice. Colecţia de documente Hurmuzaki*, Bucarest-Brăila, 2018.

Fondateur et coordinateur des séries *Honoraria* (2005–) (15 vol.), *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* (2009–) (8 vol.), *Civilizaţia românească* (2018–) (35 vol.), *Centenarium* (2018–) (10 vol.). Fondateur et co-éditeur des séries *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* (2005–) (32 vol.), *Basarabica* (2016–) (22 vol.), *Documenta Basarabiae* (2017–) (8 vol.), *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* (2007–) (25 vol.), *Documente privind istoria românilor. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki*, 3e série (2018–) (7 vol.).

Co-éditeur de la 2e édition du traité *Istoria românilor / Histoire de la Roumanie*, III, *Genezele româneşti*, Bucarest, 2010. Coordinateur en collaboration de *Enciclopedia reprezentanţilor scrisului istoric românesc*, vol. I–V, Suceava, 2021, etc.

Trois volumes d'hommage lui ont été consacrés (*Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, édité par Dumitru Ţeicu, Ionel Cândea, Brăila, 2008; *The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, édité par Florin Curta et Bogdan-Petru Maleon, Iaşi, 2013; *Studia Mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, édité par George Bilavschi, Dan Aparaschivei, Bucarest, 2018) et plusieurs articles en périodiques à diverses occasions («Arheologia Moldovei», «Istros», «Banatica» etc.).

George Bilavschi

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA TITLULUI DE MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE PROFESORULUI GHEORGHE E. COJOCARU*

Ca și în alte domenii ale științelor umaniste, istoriografia rusă din perioada țaristă, sovietică și post-sovietică, marcată pregnant de ingerințele factorului politic, s-a străduit persuasiv să impună drept axiomatice diverse verdicte asupra unor momente majore ale istoriei și culturii spațiului carpato-nistrean. Prin astfel de practici s-au proliferat tezele privind disjuncția dintre entitatea românească și cea moldovenească, despre existența așa-numitei limbi moldovenești, a rolului constant pozitiv al Rusiei și Uniunii Sovietice în evoluția comunităților românofone, a legitimității rapturilor Basarabiei din trupul țării săvârșite în 1812 și 1940, a ilegalității actului Marii Uniri și a creării României Mari, a binefacerilor impunerii regimului comunist etc. Nicicând în reconstituirea trecutului românesc nu a existat o falie atât de adâncă între veracitatea inalterabilă și măsluirile deliberate, iar letargia în combaterea acestora din urmă le oferă timp de răspândire și poate crea derută printre cei mai puțin informați. Evident că toate aceste slogane delirante, fără nicio concordanță cu realitățile istorice, nu s-au bucurat de nici cea mai redusă credibilitate în lumea savantă, dar au fost inoculate discreționar din rațiuni propagandistice în fostele țări socialiste, cu prioritate în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească.

Spre cinstea lor, încă atunci când s-a propagat suflul revigorator al perestroikăi și mai cu seamă după proclamarea Republicii Moldova, istoricii și celelalte categorii

* Prezentată la Adunarea generală de alegeri a Academiei Române din 20 martie 2024.

de oameni de cultură basarabeni au ținut să dezavueze cu fermitate preceptele toxice cu pecete stalinistă, ce denaturau insolent veridicitățile concrete, în totală desconsiderare a posturii identitare naționale.

Între exponenții de seamă ai branșei istoricilor, care s-au evidențiat în mod special în combaterea acestor aserțiuni, s-a numărat și profesorul Gheorghe Cojocaru, al cărui profil intelectual ne vom strădui să-l prezentăm într-o formă succintă. Domnia sa a fost propus pentru calitatea de membru de onoare al Academiei Române în ședința Secției de Științe Istorice și Arheologie din 24 noiembrie 2021, întrunind votul secretizat unanim al celor opt membri ai Secției, prezenți la alegeri, rezultatul sufragiilor fiind validat ulterior în cadrul dezbaterilor Prezidiului Academiei Române. Diverse aspecte procedurale au condus la tergiversarea prezentării propunerii Secției în plenul Adunării generale, astfel că între timp Domnia sa a fost ales membru corespondent al Academiei de Științe a Moldovei în cursul anului 2023.

Născut la 8 februarie 1963 la Țahnăuți, raionul Rezina, în nord-estul Republicii Moldova, a urmat studiile superioare la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău (1983–1988), completate prin studii postuniversitare la Facultatea de Științe Politice, a Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București (1992–1994) și tot în capitala României și-a susținut teza de doctorat în 1996 la Alma Mater. De mare utilitate profesională i-au fost stagiile de cercetare și documentare la Haus, Hof- und Staatsarchiv și Universitätsbibliothek din Viena (2018), Arhivele Naționale din Kiev (2018), Arhiva Politică și Arhiva Diplomatică a Federației Ruse de la Moscova (2019), Arhiva Diplomatică (Courneuve) și Arhiva Militară (Vincennes), ambele de la Paris (2017, 2019, 2023), precum și la Arhivele din Londra (2019).

Viitorul profesor Gheorghe Cojocaru a conștientizat că performanțele notabile în domeniul științelor istorice nu se pot realiza decât pe baza reperării unui fond amplu de izvoare inedite, prin intermediul cărora să fie în măsură să reconstituie evenimente și fenomene semnificative din evoluția comunităților umane și să aducă clarificări asupra aspectelor neelucidate sau controversate. În această privință, unul dintre corifeii istoriografiei franceze din secolul al XX-lea, Henri-Irénée Marrou, profesor la Lyon și Sorbona, notifica într-o manieră plastică: *L'histoire se fait avec des documents comme le moteur à explosion fonctionne avec du carburant* („Istoria se face cu documente, așa cum motorul cu explozie funcționează cu carburant").

După absolvirea facultății, Gheorghe E. Cojocaru a fost repartizat la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, având inițial calitatea de laborant superior (1988–1991), apoi a fost promovat succesiv cercetător științific simplu (1991–1996) și superior (1996–1998), șef al Secției de Istorie Contemporană (1998–2006) și cercetător științific coordonator (2006–2010) din cadrul Institutului amintit. Modul exemplar în care și-a onorat atribuțiile primite a fost răsplătit prin atribuirea funcției de director al Institutului de Istorie, Stat și Drept al Academiei de Științe a Moldovei (2010–2013), iar, odată cu restructurarea sa, director interimar (2013–2015) și ulterior director plin (din 2015 și până în prezent) al Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, din 2018 trecut în subordinea Ministerului

Educației, Culturii și Cercetării, apoi, din 2022, la Universitatea de Stat din Moldova. Acest *cursus honorum* cu cadență riguroasă și lipsit de sincope, într-o epocă de turbulențe și tensiuni, mai reliefate decât în alte arealuri ale continentului, îi reflectă tactul comportamental și disponibilitățile pe plan administrativ, împovărătoare și cronofage, dar vitale pentru asigurarea condițiilor de creativitate personalului instituției.

Dincolo de aceste valențe manageriale, importante și râvnite din multe puncte de vedere, uneori extraștiințifice, se situează percepția promulgată de conclavurile erudite, care evaluează prestația semenilor prin aportul concret la împlinirile cu tentă cărturărească, concretizate în elaborarea *opus*-urilor docte, editările unor publicații periodice și volume colective, participările la simpozioane și congrese din țară și de dincolo de fruntarii, coordonarea unor proiecte de anvergură interdisciplinară etc. Și în acest palier istoricul Gheorghe Cojocaru a avut o prestație remarcabilă, dovedindu-se un specialist de elită în prospectarea perioadei contemporane, cantonându-și preocupările în istoria românilor și a țărilor din răsăritul Europei, survolând problemele de politică externă și relații internaționale ale Basarabiei în secolul al XX-lea și ale istoriei recente a Republicii Moldova.

Este autor a circa 180 lucrări științifice, dintre care se reliefează zece monografii, unde este singurul semnatar, trei monografii colective și 27 de culegeri de studii, materiale și documente, totodată împătimit editor al unor volume de izvoare documentare, coordonator al unor culegeri de studii de istorie, dar și autor de lucrări cu caracter didactic pentru învățământul universitar din Republica Moldova.

Spre a oferi o imagine concretă asupra contribuțiilor științifice majore ale profesorului Gheorghe Cojocaru, ne vom permite să-i citățm cele mai relevante volume publicate în calitatea sa de cercetător și director al Institutului de Istorie de la Chișinău:

- *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918–1923)*, București, 1997, 270 p.
- *Politica externă a Republicii Moldova. Studii*, Chișinău, 1999, 168 p., ed. a 2-a, Chișinău, 2001, 204 p.
- *Colapsul U.R.S.S. și dilema relațiilor româno-române*, București, 2001, 236 p.
- *Tratatul de Uniune Sovietică*, Chișinău, 2005, 752 p.
- *O istorie a regiunii transnistrene din cele mai vechi timpuri până în prezent* (în colaborare), Chișinău, 2007, 520 p.
- *Cominternul și originile „moldovenismului”. Studiu și documente*, Chișinău, 2019, 500 p.
- *„Dezghețul” lui N. Hrușciov și problema Basarabiei*, Târgoviște, 2014, 256 p.
- *Republica Moldova pe calea modernizării: Studiu enciclopedic*, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 2015, p. 228–256.
- *Disputa sovieto-română de la Viena (27 martie – 2 aprilie 1924)*, Chișinău, 2018, 304 p.
- *Documents diplomatiques français: la Russie, l'Ucraine, la Roumanie et la Bessarabie (septembre 1917 – mai 1918)* (în colaborare cu Eugen-Tudor Sclifos), Chișinău, 2018, 543 p.

– *Legația română la Petrograd (1914–1918) Documente* / *La Légation Roumaine à Pétrograd (1914–1918) Documents*, volum inclus în Colecția Eudoxiu Hurmuzaki *Documente privind istoria românilor* Seria a 3-a, vol. I (în colaborare cu Eugen-Tudor Sclifos), București – Brăila, 2018, 521 p.
– *Chestiunea Basarbiei în presa occidentală (1918–1920)*, editori: Gheorghe E. Cojocaru, Eugen-Tudor Sclifos, București – Brăila, 2022, 313 p.

Remarcabil a fost și aportul său în calitate de coordonator, alături de Igor Cereteu, la editarea volumului de studii dedicate profesorului Demir Dragnev, unul dintre cei mai prestigioși savanți români de la Chișinău, creator de școală istoriografică: *Societatea medievală și modernă a românilor: În onoarea lui Demir Dragnev la 85 de ani*, București – Brăila, 2021, 504 p.

Precum se remarcă din această enumerare, o bună parte dintre volume a fost tipărită la edituri din România, cu prioritate la Editura Academiei Române, ceea ce a facilitat o mai bună receptare a problemelor legate de trecutul Basarabiei de către cititorii de la vest de Prut.

Momentele tensionate derulate în regiunile românești, în care s-au implicat politicienii și militarii ruși, iar ulterior și cei sovietici, evocate cu rigoare în lucrările lui Gheorghe Cojocaru, aduc argumente suplimentare opiniilor formulate de Gheorghe I. Brătianu în perioada interbelică referitoare la politica agresivă coordonată consecvent de guvernanții de la Sankt-Petersburg și Moscova, timp de peste un sfert de mileniu, menită să acapareze și să înrobească teritorii cât mai extinse, ignorând drepturile și aspirațiile popoarelor învecinate și uzând de tot cortegiul cinic de brutalități, deportări, jafuri și înrobiri spre a-și atinge obiectivele.

În prezentarea evenimentelor și fenomenelor, profesorul Cojocaru se distinge printr-o expunere echilibrată, evitând derapajele subiective. Spre meritul său, nu s-a lăsat contaminat de elanuri naționaliste, ce contravin adesea adevărului istoric, plasându-se în consonanță cu idealurile preconizate de exponenții de seamă ai istoriografiei. În acest sens ne rememorăm proverbul german *Die Wahrheit wird alt, aber sie stirbt nicht* („Adevărul îmbătrânește, dar nu moare”). De altfel, prestigiul și potențarea atributelor disciplinei istorice va avea de câștigat atât timp cât va tinde spre o documentare riguroasă și o tratare obiectivă și echidistantă a realităților trecutului.

Pe lângă preocupările editoriale, Gheorghe Cojocaru a desfășurat o utilă activitate de coordonare și cercetare științifică în cadrul a nouă proiecte de colaborare instituțională bilaterală, de anvergură internațională, între anii 2009 și 2022. În calitate de organizator și moderator, a prezentat rapoarte în plen și secțiuni la peste 200 simpozioane, conferințe științifice naționale și internaționale, seminare științifice și didactice în Republica Moldova, România și peste hotare. Între acestea, se remarcă recenta participare ca membru în Comitetul științific al *Congresului Național al Istoricilor Români*, ediția a III-a, de la Alba-Iulia, 8–10 septembrie 2022, precum și la conferința științifică organizată de Academia de Științe a Moldovei, în colaborare cu Academia Română, *Uniți prin Istorie. 165 ani de la Unirea Principatelor Române*, desfășurată la 24 ianuarie 2024 la Chișinău.

De asemenea, a susținut cursuri universitare de *licență* și de *masterat* la Universitatea de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul și la Universitatea

„Dunărea de Jos” din Galați. În prezent cumulează atribuția de profesor universitar la Catedra de „Istorie și Științe Sociale”, Departamentul de Istorie și Teoria Educației al Facultății de Științe Umaniste și Pedagogice a Universității de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul (din 2015 – până în prezent), unde desfășoară o rodnică activitate științifică și didactică.

Depune un travaliu epuizant în calitate de redactor coordonator al „Revistei de Istorie a Moldovei” (publicație trimestrială, categoria B, din 2010 până în prezent) și al „Anuarului Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei” (din 2011 și până în prezent), două dintre periodicele cele mai prestigioase editate în Republica Moldova, la care colaborează constant specialiști din România și din alte state est-europene.

Toate aceste realizări meritorii au fost recompensate prin importante premii și distincții, oferite de-a lungul anilor de diverse oficialități academice și guvernamentale din Republica Moldova și România, dintre care ținem să menționăm:

- *Diploma* Prezidiului Academiei de Științe a Moldovei, 1998.
- *Premiul „A. D. Xenopol”* al Academiei Române pentru anul 2014, acordat lucrării *„Dezghețul” lui N. Hrușciov și problema Basarabiei*, 2016.
- *Diploma de Onoare* a Primăriei Municipiului Chișinău, 2016.
- *Diploma* „*Meritul Academic”*, pentru realizări deosebite de ordin științific și cultural și pentru cooperarea fructuoasă cu Academia Română, 2017.
- *Medalia* Academiei de Științe a Moldovei „Dimitrie Cantemir”, 2018.
- *Membru de onoare* al Institutului de Istorie „George Barițiu” – Filiala Cluj-Napoca a Academiei Române, 2020.
- *Medalia aniversară* „Centenarul Marii Uniri”, acordată de președintele României Klaus Werner Iohannis, în semn de apreciere pentru efortul depus în vederea păstrării identității naționale și a răspândirii valorilor culturale românești, 27 martie 2021.
- *Diploma de onoare* a Ministerului Educației și Cercetării al Republicii Moldova, 2022.
- *Medalia* „Nicolae Milescu Spătarul” a Academiei de Științe a Moldovei, 2023.

Cooptarea distinsului coleg Gheorghe E. Cojocaru în rândurile membrilor de onoare ai Academiei Române ar reprezenta o apreciere a remarcabilei sale opere savante și a cooperării strânse și eficiente cu institutele academice, universitățile, arhivele și muzeele din România, desfășurate în ultimele decenii, având convingerea că, în pofida ambianței sumbre și incertitudinilor vremurilor apăsătoare pe care le trăim, ne vom păstra neîntinat imboldul de a colabora fructuos pentru împlinirea aspirațiilor noastre comune științifice și patriotice.

Victor Spinei

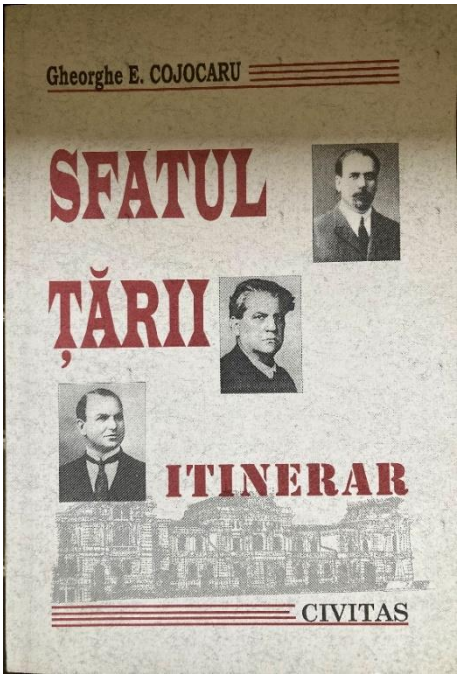
Gheorghe E. COJOCARU
SFATUL ȚĂRII
ITINERAR
CIVITAS

Gheorghe E. Cojocaru
Integrarea BASARABIEI în cadrul ROMÂNIEI (1918–1923)
Editura SEMNE

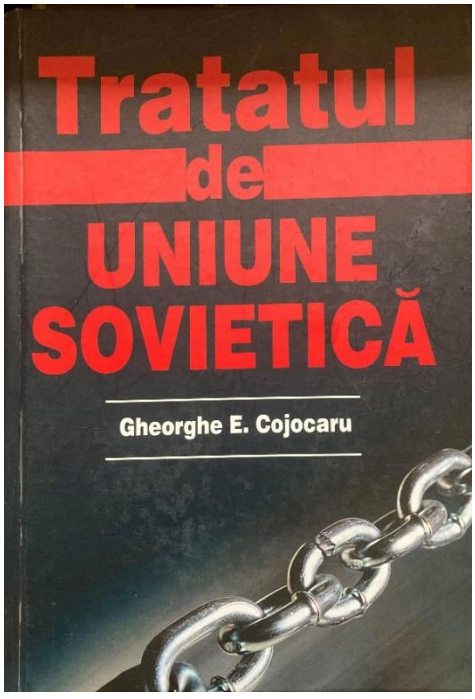
Tratatul de UNIUNE SOVIETICĂ
Gheorghe E. Cojocaru

Gheorghe E. Cojocaru
„DEZGHEȚUL" lui N. Hrușciov și problema BASARABIEI

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA CALITĂȚII DE MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE PROFESORULUI DR. GHEORGHE POSTICĂ*

Chiar dacă, din rațiuni nelimpezite pe deplin, preconizata fuziune dintre Academia Română și Academia de Științe a Moldovei a întârziat să se producă, precum aspira marea majoritate a intelectualității românofone de pretutindeni, colaborarea dintre cele două înalte foruri științifice și culturale se derulează de mai mulți ani în mod fructuos pe diverse planuri și manifestă tendințe de amplificare. Contactele directe și participarea la proiecte comune tind să se permanentizeze și să-și diversifice spectrul tematic. Semnificativ în acest sens este și faptul că între membrii de onoare ai Academiei Române au fost cooptați de-a lungul anilor mai mulți savanți basarabeni de real prestigiu, după cum și în Academia de Științe a Moldovei au fost aleși în aceeași calitate reprezentanți de seamă ai elitelor culturale și științifice de la vest de Prut.

Demersul pe care îl întreprindem în prezent se integrează în această cutumă interacademică și îl are în vizor pe profesorul dr. Gheorghe Postică, personalitate marcantă a vieții științifice din Republica Moldova. Domnia sa este cadru didactic la Universitatea de Stat a Moldovei, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei și șef al Sectorului de Arheologie din cadrul Muzeului Național de Istorie a Moldovei din Chișinău, specialist binecunoscut în țară și dincolo de hotare pentru expertiza exigentă a istoriei și arheologiei perioadei migrațiilor și a Evului Mediu din spațiul carpato-nistrean.

S-a născut la 22 ianuarie 1954 în localitatea Mereni, raionul Anenii Noi, din partea de sud-est a Republicii Moldova. A urmat studiile superioare, între 1971 și 1976, la Universitatea de Stat din Chișinău, la Facultatea de Istorie, și a beneficiat

* Prezentată la Adunarea generală de alegeri a Academiei Române din 25 septembrie 2024.

de un stagiu de specializare la Catedra de arheologie a Universității de Stat „M. V. Lomonosov” din Moscova, unde a lucrat sub îndrumarea Svetlanei Pletneva, nume de referință nu numai în arheologia rusă, ci și în cea internațională. La universitatea moscovită și-a susținut cu succes teza de doctorat în anul 1988, după care a revenit pe meleagurile natale, fără să fie contaminat de principiile ideologice acreditate în vremurile respective.

După absolvirea studiilor universitare a lucrat în mediul universitar și muzeal din capitala Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești, pe atunci aflată în granițele Uniunii Sovietice, într-o perioadă de persuasive intruziuni ale factorului politic patronat de oficinele Kremlinului în rosturile istoriografice locale, în încercarea de a inocula „învățăturile” marxist-leniniste și de a înăbuși identitatea comunităților locale printr-un program riguros de deznaționalizare și rusificare. În politică, dar nu numai acolo, preceptele se impun prin presiuni și exagerări, dar se dezamorsează prin excese. Astfel, oficialitățile centrale și locale s-au străduit să promoveze ideea slavizării integrale a colectivităților băștinașe vreme de mai bine de jumătate de mileniu și să propovăduiască teoria genezei separate a românilor și moldovenilor, aceștia din urmă fiind considerați drept un amalgam între elementul romanic și cel slav. Cu toată instituționalizarea acestor doctrine, arheologul Ion Hîncu a cutezat să le abjure, plătindu-și curajul cu degradarea profesională și marginalizarea, după ce fusese amenințat cu deportarea.

Fiindu-i discipol apropiat nu numai pe șantierele arheologice, ci și în interpretarea vestigiilor descoperite, Gheorghe Postică i-a îmbrățișat opiniile, solidificându-le cu argumente convingătoare încă în perioada „perestroikăi” și a anilor ce mai păstrau amprentarea concepțiilor regimului bolșevic. În esență, susținea achiziții gnoseologice explicite, bazate pe numeroase materiale arheologice, nu eșafodajul de dogme cu iz politic axiomatic, ce se doreau adoptate în mediile savante, precum procedaseră cârmuitorii de la Kremlin și desueții lor epigoni basarabeni.

Pe plan profesional profesorul Postică a fost interesat prioritar de cercetarea așezărilor, fortificațiilor și necropolelor pre-medievale și medievale, în care a întreprins săpături arheologice de amploare, potrivit unor metodologii moderne. În condițiile în care spațiul est-carpatic nu dispune decât de un număr infim de izvoare scrise pentru a doua jumătate a mileniului I și începutul celui de-al doilea mileniu al erei creștine, singurele mărturii concrete despre populațiile din arealul menționat rămân cele arheologice, ce reclamă o analiză penetrantă, apelându-se și la investigațiile de factură interdisciplinară.

Experiența dobândită prin cercetările complexelor de locuire din epoca migrațiilor și din Evul Mediu de la Bursuceni (1978), Hansca (1979–1981, 1990–1991), Mereni (1986–1987), Pohorniceni (1988), Căpriana (1993, 2001–2008), Vărzărești (1993), Orheiul Vechi (1996–2011) și Giurgiulești (1997) s-a dovedit fructuoasă, întrucât extensia orizontului cognitiv pe plan sincronic și diacronic în domeniul istoriei și arheologiei este nu numai benefică, ci și obligatorie pentru oricine vizează standarde științifice elevate. De asemenea, a fost coordonator al proiectelor de conservare-restaurare a monumentelor istorice: Baia „tătărască” de la Orheiul Vechi (2009–2010), Casa-muzeu „Grigore Vieru” de la Pererâta (2013–2015),

Sala cu Orgă de la Chișinău (2015–2018) și Biserica „Adormirii Maicii Domnului” din Căușani (2016–2020).

Colegul Gheorghe Postică nu s-a mulțumit doar cu colectarea datelor privitoare la materialul arheologic din interfluviul delimitat de Prut și Nistru, ci a etalat și vaste cunoștințe despre perimetrele geografice înconjurătoare. Roadele acestor investigații se regăsesc într-o suită de ample monografii și în zeci de studii și articole, publicate în Republica Moldova, România și diverse alte țări, ce au dobândit prețuirea colegilor de breaslă de pretutindeni, dar și a oficialităților culturale de pe ambele maluri ale Prutului, care l-au cooptat în diverse asociații profesionale și i-au acordat prestigioase distincții științifice. Tot în categoria împlinirilor se înscrie și obținerea în 2006 a titlului de doctor habilitat în Istorie la Universitatea de Stat din Moldova.

Dintre volumele elaborate personal sau în colaborare cu alți specialiști, se remarcă, după opinia noastră, pentru prezentarea și analiza adecvată a materialelor arheologice inedite, justa lor încadrare tipologică și cronologică, diversitatea și bogăția literaturii de profil și concluziile bine cumpănite, următoarele volume, publicate de-a lungul anilor la edituri de prestigiu:

- *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu (studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca),* Chișinău, 1994;
- *Civilizația veche românească din Moldova,* Chișinău, 1995;
- *Căpriana: Repere istorico-arheologice* (în colaborare cu Nicolae Constantinescu), Chișinău, 1996;
- *Orheiul Vechi: Cercetări arheologice 1996–2001*, Iași, 2006;
- *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V–XIII),* București, 2007;
- *Orheiul Vechi. Archaeological Landscap*e (în colaborare cu Valerii Kavruk), Chișinău, 2018;
- *Așezarea medievală timpurie de la Păhărniceni – „Petruca” din codrii Orheiului*, Chișinău, 2021;
- *Așezările preistorice și antice târzii de la Mereni* (în colaborare cu Eugen Sava), Chișinău, 2023;
- *Hansca: Așezarea medievală timpurie din codrii Lăpușnei* (în colaborare cu Ion Hîncu), Chișinău, 2023.

O deosebită relevanță are această din urmă cuprinzătoare monografie, care valorifică descoperirile din campaniile de săpături derulate de-a lungul mai multor decenii, coordonate de Ion Hîncu și alți colegi de la Chișinău, trecuți mai de demult pe alt tărâm, dintr-o localitate cu dăinuire multiseculară, prevăzută atât cu o așezare întinsă, cât și cu necropole adiacente, bogate în vestigii de largă diversitate, unde, într-o epocă marcată de migrații dinamice, au sălășluit comunități sedentare și nomade de diferite etnii și confesiuni religioase. La volumele menționate se adaugă peste 200 de publicații: articole de specialitate, manuale și lucrări cu caracter didactic pentru licee, broșuri de popularizare etc.

Lucrările sale relevă preocuparea de a clarifica toate aspectele de detaliu scoase la iveală de izvoarele scrise și arheologice, dar și de a extrage din analiza lor concluzii de substanță asupra componentelor esențiale ale evoluției societăților

revolute, altfel spus de a asigura trăinicia unui edificiu pe baza soliditățiimaterialelor ce-i susțin substrucția. Din prospectarea lor reiese că nu fastidioasa factologie a fost ținta demersurilor epistemologice, ci tărâmul concluziilor.

Profesorul Gheorghe Postică a participat cu diverse comunicări la numeroase manifestări științifice și la realizarea unor proiecte de cercetare comune cu specialiștii din Iași, București și din alte centre academice și universitare din România, având un aport deosebit la editarea unor ample lucrări de sinteză. Unele dintre aceste volume, precum *Orheiul Vechi: Cercetări arheologice 1996–2001*, a apărut în colecția *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis* (nr. XVII), la Editura Universității „Al. I. Cuza" din Iași, iar *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V–XIII)* a fost inclusă în colecția *Bibliotheca Arhaeologica Moldaviae* (nr. VII) și tipărită la București, în Editura Academiei Române. Nivelul elevat al acestui din urmă voluminos tom a lăsat o excelentă impresie colegilor de breaslă, astfel că i s-a decernat, la 17 decembrie 2009, Premiul „A. D. Xenopol" al Academiei Române. Cu totul meritorie a fost colaborarea sa la cele cinci volume din monumentala *Enciclopedie a reprezentanților scrisului istoric românesc,* coordonată de Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române și tipărită în anul 2021 în Editura Karl A. Romstorfer de la Suceava, la care a întocmit cu rigoare aproape toate medalioanele aferente istoricilor basarabeni din trecut și din contemporaneitate.

Într-o societate contaminată de neajunsuri, turbulențe și frustrări, s-a străduit să instaureze o retorică realistă în etica profesională, cu un itinerariu drenat spre matca normalității, corectitudinii și generozității, preocupându-se nu numai de elaborările savante și aneantizarea impostorii, ci și de formarea și sprijinirea elementelor dotate din rândul studenților, doctoranzilor și colegilor mai tineri. Prin asemenea demersuri a contribuit la crearea unei adevărate școli de arheologie medievală în Republica Moldova, căreia îi întrevedem perspective luminoase, dacă nu va reveni urgia inexorabilă a forțelor malefice de la răsărit.

Sunt indubitabil calități deosebite, cunoscute și apreciate de întreaga branșă a reprezentanților istoriografiei românești din dreapta și din stânga Prutului, bineînțeles și de toți membrii Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, consultați în legătură cu propunerea expusă în acest cadru, pe care au susținut-o cu căldură, conștienți fiind de travaliul intelectual, palmaresul științific, dimensiunile spirituale ale profesorului Gheorghe Postică, savant cu o reputație bine conturată, în momentul de față cel mai prestigios arheolog medievist din Republica Moldova.

Bilanțul împlinirilor cărturărești ale colegului din Moldova răsăriteană ne duc cu gândul la un vechi și lapidar aforism latin: *Facta loquuntur*, adică „Faptele vorbesc de la sine".

Victor Spinei

GHEORGHE POSTICĂ
Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu

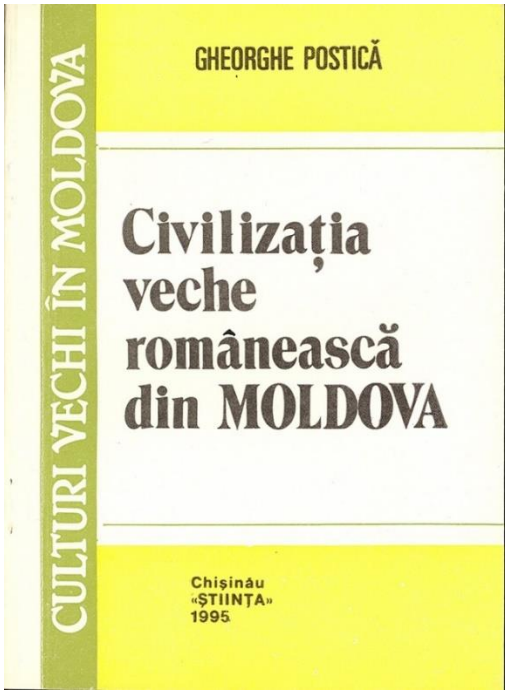
GHEORGHE POSTICĂ
CULTURI VECHI ÎN MOLDOVA
Civilizația veche românească din MOLDOVA
Chișinău
«ȘTIINȚA»
1995

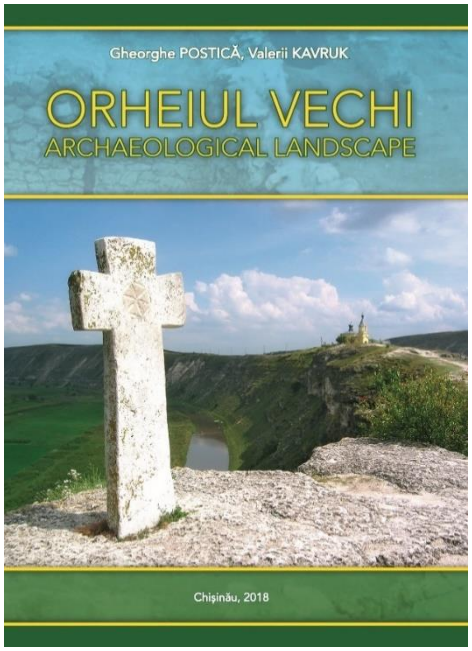
Gheorghe POSTICĂ, Valerii KAVRUK
ORHEIUL VECHI
ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPE
Chișinău, 2018

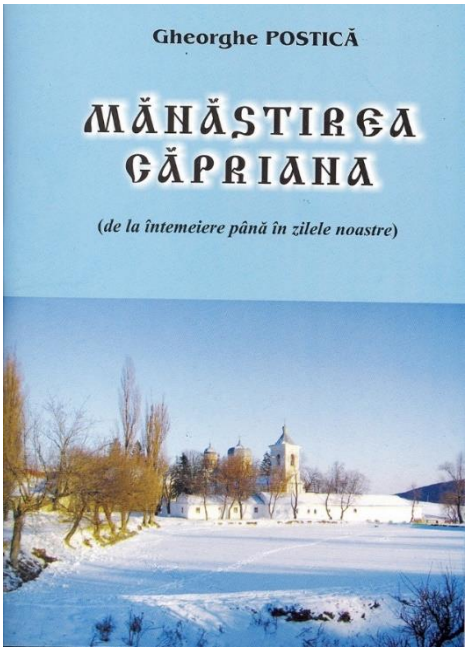
Gheorghe POSTICĂ
MĂNĂSTIREA CĂPRIANA
(de la întemeiere până în zilele noastre)

Nona Palincaș, Ana Cristina Martins (eds.), *Gender and Change in Archaeology. European Studies on the Impact of Gender Research on Archaeology and Wider Society* (Interdisciplinary Contributions to Archaeology, series editor J. Eerkens), Springer, 2024

Cartea prezentată pe scurt în aceste pagini, publicată de prestigioasa editură Springer, este un volum colectiv, însumând 17 contribuții semnate de autori din nouă țări europene, precedate de o introducere semnată de cele două editoare: însumează 372 de pagini, este bogat ilustrată, prin 88 de figuri și 12 tabele, și se încheie cu un indice de termeni.

Discuția despre genuri în arheologie are o vechime de peste patru decenii, timp în care au avut loc numeroase dezbateri, s-a format o bază teoretică, au fost definite teorii și create concepte, s-au format direcții de cercetare cu specialiști dedicați și, poate cel mai semnificativ, s-a scris foarte mult. Așa cum editoarele mărturisesc, undeva în textul Introducerii, bibliografia enormă dedicată subiectului depășește astăzi capacitatea unui singur cercetător preocupat de subiect, multitudinea abordărilor fiind copleșitoare. Este însă arheologia genurilor un subiect epuizat, unul care și-a pierdut capacitatea de a uimi prin modul de gândire asupra vieții sociale, așa cum a făcut-o în deceniile de început? Sau este un subiect deschis care încă oferă multiple posibilități de studiu, dezbatere și colaborare? Dacă arheologia genurilor mai are un impact, în societatea actuală, este acesta limitat asupra arheologiei ca știință sau se reflectă pe multiple planuri, asupra carierei de arheolog, asupra cercetării științifice în general și în ultimă instanță asupra societății în ansamblu?

Astfel de întrebări au stârnit curiozitatea unui grup de cercetători care, reuniți cu o ocazia unor dezbateri la diferite conferințe, au decis să exploreze nu doar modul în care arheologia genurilor a adus ceva nou în plan social, ci și realitatea unor perspective de dezvoltare și provocările care pot fi presupuse pentru viitorul acestei direcții de studiu în arheologie. Din această inițiativă s-a născut cartea de față, editată de Nona Palincaș, de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, și Ana Cristin Martins, de la Universitatea din Evora, Portugalia, în anul 2024.

Volumul este organizat în cinci părți, fiecare dintre acestea grupând studii care se preocupă de subiecte asemănătoare, prezentate pe scurt în Introducere, alături de câteva considerații generale privind arheologia genurilor, produsele ei și posibile perspective de impact asupra publicului larg.

Partea I grupează două articole sub genericul *Looking for sources of Inspiration*, semnate de Liv Helga Dommasnes (*Sex and Gender: Watch Your Language! A View from the North*) și de Guilherme Borges Pires (*Binary or Non-binary? None? Looking at gender expressions in the Egyptian divine world*). Sunt două studii de caz – societatea vikingă și cea a Egiptului antic – care explorează termeni specifici domeniului – gen (în engleză „gender"), masculinitate, feminitate – și propun ca, în locul adoptării directe a termenilor cu prestigiu/circulație largă în domeniu (termenul tipic fiind englezescul – și în unele limbi intraductibilul – „gender"), arheologii să îi utilizeze mai degrabă ca sursă de inspirație, prin analizarea sensurilor din contextul în care au fost utilizați inițial și apoi prin comparația cu sensurile care apar prin traducere și, respectiv, prin transfer în alte contexte de analiză. Cele două capitole afirmă că, pentru acest scop, este nevoie ca arheologii să colaboreze cu alte domenii de cercetare și subliniază tendința arheologilor europeni de a neglija mai ales lingvistica și egiptologia.

Partea a II-a aduce în discuție ideea de la care a pornit de fapt această carte, aceea de a investiga dacă, după aproape patru decenii de dezbatere, arheologia genurilor are resurse pentru a aduce noutăți și a produce schimbări în arheologie. Sub titlul generic *Does the study of gender change arcaheology?*, sunt grupate cinci capitole care acoperă un interval cronologic începând cu tranziția de la Calcolithic la Epoca Bronzului și până în epoca modernă. J. C. Senna-Martinez și Elsa Luís au scris despre *'Patriarchs' and 'Ladies of Power': Gender and Social Transformation in Early Peasant Societies in Western Iberia*, analizând schimbarea statutului femeilor de-a lungul Epocii Bronzului prin comparație cu Calcolithicul, așa cum rezultă aceasta din datele arheologice acumulate în ultimul sfert de secol. Capitolul, deși inovativ din perspectiva abordării datelor arheologice (analiza mobilității persoanelor, corelarea transmiterii tehnologiilor și stilurilor cu rețele sociale etc.), este mai degrabă tradițional din perspectiva analizei de gen, în sensul că își propune doar să facă vizibil rolul femeilor în societate – punctul de pornire al arheologiei genurilor. Autorii arată însă că simpla introducere a dimensiunii de

gen schimbă înțelegerea noastră asupra epocii, făcând-o mult mai complexă. Rolul femeilor în producția de ceramică a epocii moderne, în Portugalia și în colonii, și modul în care prezența lor în acest domeniu, ignorată aproape cu totul de sursele istorice, a influențat producția și consumul, reprezintă subiectul capitolului semnat de Tânia Manuel Casimiro, *Gender Relations in the Production and Consumption of Portuguese Pottery (Sixteenth to Eighteenth Centuries)*. Nona Palincaș, în studiul *Works and Femininities in the Late Bronze and Early Iron Age in the Lower Danube (c. 1350–800 BC)*, adoptă teoria antropologului Jean-Pierre Warnier despre rolul culturii materiale în formarea subiectivității umane și arată că, în Bronzul târziu și Hallstatt-ul timpuriu la Dunărea de Jos, specializarea unui grup de femei în producția de ceramică și a altui grup în producția de țesături a generat subiectivități feminine radical diferite, cu femei care produc motive decorative ce afirmă feminitatea ca o componentă esențială a societății și femei care promovează mai degrabă simbolurile și valorile care fundamentează dominația masculină. Dacă ideea că un corp de femeie nu determină în mod automat, „natural", afirmarea valorilor feminine în societate este mai veche, ce aduce nou capitolul este demonstrația că arheologia poate reconstitui subiectivitatea umană – abordată aici din perspectiva de gen. Bo Jensen încheie această parte a cărții cu studiul *Now You See It, Now You Don't: Gender and Identity in a Danish Viking Age Hoard Horizon*. Contrazicând cercetarea anterioară, care legase depozitele de vase și obiecte rituale de la mijlocul secolului X e.n. de activități exclusive masculine (comerțul supra-regional și jaful din campaniile militare ale vikingilor), Jensen recurge la integrarea informației arheologice cu sursele scrise și ajunge la concluzia că obiectele depuse fuseseră de fapt utilizate de femei în cadrul primirii oaspeților și alte ritualuri păgâne și că au fost depuse în pământ în perioada turbulentă a introducerii creștinismului, cu speranța recuperării mai târzii de către familiile care se vedeau în acel moment înfrânte în procesul politic al creștinării. Capitolul propune o schimbare de metodologie în sensul unei hermeneutici aplicate datelor – arheologice, dar și scrise.

Partea a III-a urmează cumva același fir al cercetării, întrebarea principală fiind însă orientată către arheologi: *Does the Study of Gender Change Archaeologists?* Cele cinci capitole ale acestei părți pun în discuție aspectele carierei de arheolog și provocările cu care se confruntă femeile care și-au ales această profesie. Jacinta Bugalhão, în *Gender divergence and convergence in Portuguese archaeology*, printr-o abordare statistică, situează evoluția femeilor-arheolog în ansamblul evoluției categoriei profesionale de arheolog în Portugalia, din perspectiva nivelului de calificare, constanței în profesie, ierarhiei profesionale, naționalității etc., și schimbările produse din 1970 încoace. Elisabete Pereira, în capitolul *Women and Archaeological Collecting in Portugal (1893–1930),* identifică informațiile primite de José Leite de Vasconcelos – fondatorul arheologiei portugheze – de la femei, modificând astfel ideea mai veche după care științele au fost întemeiate exclusiv de bărbați. Ana Cristina Martins, în *Women in Archaeology in Portugal: Historiography, the Case of Costa Arthur and Some Reflections*, arată provocările cu care se confruntă femeile care și-au ales această profesie, cu o privire mai detaliată asupra etapelor ei timpurii. Ultimele două capitole sunt dedicate unor aspecte practice. Julia Katharina Koch, în *Let's Talk About Money: Third-Party Funds and Archaeological Gender Research in Germany*, analizează finanțarea politicilor de echitate de gen din perspectivă legislativă și financiară în cadrul universităților germane și problema finanțării studiilor de arheologie a genurilor – până acum făcută exclusiv din surse private. Tove Hjørungdal, care semnează studiul *Figaro's Bliss: Changing Theories and Practices – Refections on Their Effects on Everyday Work, Equality, and Careers in Academia and Other Archaeological Organizations*, arată că introducerea în Suedia a principiului neoliberal al conducerii universităților după modelul afacerilor, a făcut din eficiența financiară scopul principal al activității, ceea ce a determinat neglijarea aspectelor de eficiență a cercetării și de echitate în profesie, în această țară altădată vestită pentru aceste din urmă valori. Studiul subliniază totodată că echitatea de gen, ca și alte valori democratice, nu se câștigă o dată pentru totdeauna, și că situația se poate schimba repede în rău.

Partea a IV-a a cărții, *Does Gender Archaeology Change Other Disciplines?*, urmărește impactul arheologiei genurilor asupra altor discipline, o direcție de studiu la care au răspuns doi cercetători: Francisco B. Gomes semnează studiul *From Theory to Praxis: Why Gender Matters to Archaeology (and the Other Way Around)*, în care arată că arheologia, deși are multe de oferit altor domenii care studiază genurile (v. în primul rând perspectiva asupra întregii evoluții a omenirii), nu este percepută de acestea ca un domeniu relevant, în timp ce Luana Batista-Goulart și Isabelle Séguy au scris despre *Food Consumption of Females and Males from the Archaeological Site of Larina-Le Mollard:*

An Exploratory Study (France, Sixth to Eighth Centuries), propunând o metodologie care pornește nu de la două sexe – cum se face de regulă în biologie și arheologie –, ci de la cinci tipare de consum (identificate pe baza uzurii dentiției), pentru a face astfel posibilă o mai mare flexibilitate în determinarea categoriilor de gen în societatea medievală timpurie pe teritoriul Franței de astăzi.

Ultima parte a cărții – partea V, *Does Gender Archaeology Change Wider Society?* – are de asemenea două capitole, concentrate pe modul în care arheologia genurilor este transmisă publicului prin intermediul muzeelor și a altor mijloace. Lourdes Prados Torreira, în '*It's a Long Way!' The Gender Perspective in Archaeology Museums*, arată intersul suscitat de problematica de gen în preistorie în rândul publicului larg din Spania și America Latină, așa cum rezultă el din afluxul de vizitatori în expozițiile tematice (temporare și itinerante), dar și faptul că asemenea expoziții rămân rare. Jana Esther Fries, în capitolul *Always the Same Old Stories? The Representation of Prehistoric Women and Men in Scientifc Communication, Popular Culture and the Media*, atrage atenția asupra faptului că imaginea pe care publicul larg o are despre evoluția genurilor în societatea umană este determinată mult mai mult de imagini decât de text și că aceste imagini sunt preluate din jocurile video, emisiunile de televiziune, manuale și presa scrisă, în timp ce muzeele rămân periferice. Autoarea atrage atenția asupra nevoii arheologilor de a investi interes și timp în comunicarea cu publicul larg, pentru că modul în care acesta înțelege problematica de gen are consecințe cu impact social major – v. de ex., politicile de sănătate (v. recomandările de activitate fizică și consumul zilnic de calorii), care sunt influențate de modul în care specialiștii în sănătate își imaginează rolul femeilor și bărbaților în societate, ignorând sistematic flexibilitatea acestor roluri de-a lungul timpului. Concluziile acestei părți sunt ușor de anticipat și de fapt valabile nu doar pentru arheologia genurilor, ci pentru arheologie în general, produsele acestei științe fiind rezervate aproape exclusiv cercetării și doar rareori transmise într-un mod accesibil societății din afara acestei meserii.

Deși titlul cărții ar putea sugera concentrarea exclusivă pe o nișă de cercetare, aceea a arheologiei genurilor, volumul colectiv, editat de N. Palincaș și A.C. Martins, cuprinde studii ce accesează un spectru complex de probleme pe care știința arheologiei trebuie să le înfrunte în debutul secolului XXI. Întrebarea cercetării care stă la baza acestei lucrări este în esență dacă arheologia genurilor mai contează după decenii de cercetare și o producție bibliografică impresionantă, iar răspunsul este pozitiv – deci sunt încă multe de făcut și provocările se schimbă și se înnoiesc constant. Sunt oferite astfel reperele bibliografice principale pentru a introduce arheologia genurilor și progresele acesteia, precum și o privire critică asupra stadiului actual al acestei direcții de cercetare în arheologie privită dintr-o perspectivă complexă: care sunt provocările arheologiei genurilor, cui și în ce mod se adresează, cum ar trebui să procedăm pentru a sparge bariera care ne desparte de publicul mai mult sau mai puțin apropiat acestei discipline. Discuția, cu aceleași repere, este însă la fel de actuală pentru arheologie, cel puțin în anumite zone ale continentului.

Daniela Marcu Istrate

Casandra Brașoveanu, *Sfârșitul epocii bronzului în bazinul Jijiei. Dinamica habitatului și materialitatea culturii Noua*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023, 457 p.

Perioada târzie a Epocii Bronzului pe teritoriul României a suscitat interesul arheologilor încă din perioada interbelică, când cercetarea acesteia a început să se contureze în cadrul mai larg al arheologiei românești. În ultimele decenii, aceasta a reușit să depășească anumite limitări și să se îndrepte spre orizontul demersurilor moderne de cercetare practicate la nivel internațional, prin apelul constant la metode care reclamă un anume grad de interdisciplinaritate.

Lucrarea pe care am ales să o recomand publicului interesat, *Sfârșitul epocii bronzului în bazinul Jijiei. Dinamica habitatului și materialitatea culturii Noua*, a apărut recent (2023) la una dintre editurile de prestigiu din mediul academic românesc, Cetatea de Scaun, și satisface, prin calitatea conținutului, exigențele unei abordări de tip monografic.

Autoarea volumului, Casandra Brașoveanu, face parte din generația tânără de arheologi interesați de această nouă optică ce caracterizează cercetarea arheologică, sprijinită pe noi modele de studiu interdisciplinare. Absolventă a Facultății de Istorie, specializarea Arheologie, Casandra Brașoveanu a

fost atrasă de relația om-mediu, pe care a valorificat-o în timpul studiilor doctorale, finalizate în anul 2021 cu rezultate ilustrate în mare parte de prezenta lucrare. În calitate de cercetător al Centrului Arheoinvest din cadrul Institutului de Cercetări Interdisciplinare al Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași a avut acces la programe de perfecționare pentru aplicarea metodelor de prospectare noninvazive în domeniile de interes: arheologia peisajului, a mediului și geoarheologia.

Pasiunea pentru arheologie a autoarei s-a manifestat nu doar printr-o temeinică documentare, ci și prin riguroase cercetări de teren (periegheze, prospecțiuni noninvazive, sondaje arheologice), pentru lucrarea de față vizându-se un areal generos, cel al bazinului hidrografic al Jijiei, populat de comunitățile culturii Noua. Astfel, scopul declarat al volumului este realizarea unei cercetări sistematice, cu caracter monografic, asupra relației dintre comunitățile Epocii Bronzului târziu și mediul ocupat, punându-se accent într-o manieră inedită, așa cum se sugerează din titlu, pe dinamica habitatului și pe materialitatea reprezentativă a culturii Noua.

Bazată pe o bibliografie generoasă, lucrarea acoperă cu meticulozitate stadiul actual al cunoștințelor, pornind de la primele lucrări publicate pe fiecare subiect abordat, încadrând tema în contextul internațional, dar raportându-se și la cel național, și insistând, bineînțeles, pe lucrările de specialitate, referitoare la cultura Noua și bazinul Jijiei. Autoarea a distribuit informația în opt capitole consistente în informații, ordonate logic, descrise succint și coerent și în „Cuvânt-înainte".

Prima parte a lucrării familiarizează cititorul cu arealul analizat, bazinul hidrografic al Jijiei, conturând cadrul natural. Alături de o descriere completă a acestei regiuni, bazată pe lucrări de specialitate atât consacrate, cât și mai recente, autoarea îmbogățește informațiile și cu un suport cartografic complex. Deși este vorba despre un capitol introductiv și destul de restrâns ca documentare, se observă o atenție deosebită pentru referințe diverse, pornind de la geneza spațiului studiat, geologie, hidrografie, până la descrierea fizico-geografică, aspecte generale din timpul arheologic, raportându-se chiar și la aspecte specifice arheozoologiei și arheobotanicii, pentru a contura o imagine corectă a mediului în Epoca Bronzului târziu. În plus, vizează și tipul de economie existent în acea perioadă, descris în funcție de natura materialelor disponibile (litic, osteologic etc.), dar și toponimia zonei, evidențiind cazul cenușăriilor, relevând astfel importanța acestei științe într-un studiu arheologic evident interdisciplinar.

Următorul capitol din secvența introductivă a lucrării prezintă reperele cultural-cronologice ale culturii Noua, încadrată în perioada târzie a Epocii Bronzului. Aici s-a expus periodizarea acestui fenomen cultural, bazată pe caracteristicile ceramicii aferente, dar și a necropolelor, în general punându-se, bineînțeles, accent pe descrierea așezărilor Noua din bazinul Jijiei. Pentru întreg procesul de studiu s-a făcut apel atât la sursele primare, cât și la cele mai recente, relevând un stadiu al cunoștințelor fidel, reprezentativ pentru contextul mai larg, cel internațional, dar și pentru arealul delimitat. În plus, s-au indicat și datele ^{14}C publicate, relevante pentru fenomenul cultural Noua, completând tabloul acestui interval de timp cu informații valoroase.

Pentru o coerență firească a lucrării, autoarea a dedicat următorul capitol istoricului cercetării perioadei de sfârșit a Epocii Bronzului în bazinul râului Jijia. Acesta nu se limitează doar la actualizarea cu spirit critic a literaturii de specialitate referitoare la perioada mai sus amintită, începând cu primele lucrări, din secolul al XIX-lea, ci și la evidențierea cercetărilor interdisciplinare derulate pentru acest palier cronologic. Calitatea ridicată a secvenței prezentate se conturează și prin vizualizarea statistică a tipurilor de cercetare efectuate și prin expunerea distribuției spațiale a fiecărei categorii de descoperiri specifice culturii Noua în bazinul hidrografic al Jijiei.

Capitolul dedicat aspectelor teoretice și metodologice reușește să expună într-un mod cu totul interdisciplinar relația dintre comunitățile culturii Noua și spațiul locuit, bazinul râului Jijia, prin apelul la metode și tehnici complexe, specifice unor domenii diverse: geografie, fizică, geologie, pedologie, biologie etc. La nivel teoretic, se face o prezentare succintă a principalelor caracteristici ale acestor metode de cercetare, cu care autoarea este familiarizată și din punct de vedere practic, lucrând activ cu majoritatea dintre ele. Pentru o înțelegere mai bună a impactului pe care l-au avut caracteristicile fizico-geografice și resursele naturale asupra comportamentului comunităților preistorice, mai ales în alegerea locului pentru înființarea unei noi așezări, s-a optat, în plus, pentru o analiză spațială micro-regională, prezentându-se câte o microzonă din fiecare segment al bazinului Jijiei, drept studiu de caz.

Catalogul descoperirilor Noua compune cel de-al cincilea capitol și cuprinde o secțiune consistentă a lucrării, reprezentată de cele 436 de situri arheologice Noua identificate în bazinul

hidrografic al Jijiei. Capitolul este bine structurat, după cinci categorii principale de descoperiri (așezări, descoperiri funerare, depozite, descoperiri izolate și descoperiri incerte), completat de suporturi grafice calitative, utile și complexe, ilustrate de hărți, fotografii aeriene și material arheologic identificat în cadrul cercetărilor de suprafață.

Capitolul al șaselea păstrează firul logic al lucrării și analizează în detaliu așezările comunităților Noua, interpretând și prezența așa-numitelor cenușare, o emblemă a acestui fenomen cultural, prin studiul aspectului lor pe hărțile satelitare. Dovada unui spirit critic dezvoltat se remarcă și prin setul de întrebări cu privire la specificul geografic al spațiului de lucru și la comportamentul comunităților preistorice care l-au populat. Autoarea apelează din nou la trei studii de caz pentru o înțelegere facilă a fenomenului cultural în esență, explorând în profunzime tot ce înseamnă așezările Noua din bazinul râului Jijia.

Caracteristicile vieții spirituale ale comunităților Noua sunt expuse în capitolul intitulat *Rit și ritual funerar*, în care autoarea își propune să depășească discuțiile deja cunoscute în literatură și să se concentreze pe prezentarea sintetică a particularităților înmormântărilor Noua și pe realizarea unei analize spațiale a celor 23 de descoperiri funerare din bazinul hidrografic al Jijiei.

Nu mai importantă decât celelalte aspecte tratate în volumul recomandat este materialitatea culturii Noua din bazinul râului Jijia, expusă după cele mai importante categorii de artefacte identificate, în principal, în urma săpăturilor arheologice sistematice din spațiul analizat. Autoarea remarcă și o oarecare dificultate întâmpinată în acest demers, mai ales din cauza faptului că în bibliografia existentă descrierile pieselor de interes prezintă numeroase lacune, motiv pentru care oferă încă o justificare a importanței acestui subiect, și anume actualizarea cunoștințelor, într-un sistem clar structurat.

Concluziile formulate de Casandra Brașoveanu clarifică încă o dată elementul-cheie al demersului, și anume abordarea interdisciplinară a studiilor de *landscape archaeology*, care analizează teritoriul ocupat de comunitățile preistorice, prin prisma semnificației acestuia și gradul de influență asupra amplasării așezărilor și a populării lor, dar și a dezvoltării grupurilor umane și, implicit, a spațiului ales. Este important de remarcat că autoarea a reușit cu succes să combine metodele de cercetare specifice arheologiei clasice, dar și metode non-invazive de prospectare geofizică și teledetecție, care au oferit un set generos de date, chiar și în condițiile în care nu a beneficiat de un material arheologic consistent.

Secvența de final a volumului conține și segmentele necesare unei astfel de lucrări, recomandabile pentru o mai ușoară parcurgere a textului (Lista abrevierilor, Bibliografie, Lista ilustrațiilor în limba română, Indice general al locurilor), dar și pentru a asigura un anume grad de promovare la nivel internațional (Rezumat în engleză, Lista ilustrațiilor în limba engleză).

Cartea *Sfârșitul epocii bronzului în bazinul Jijiei. Dinamica habitatului și materialitatea culturii Noua* poate fi considerată un „manual", la nivel metodologic, pentru cercetarea interdisciplinară a unui fenomen cultural complex, într-un areal generos și într-o perioadă ofertantă, cum este cea a perioadei târzii a Epocii Bronzului. Lucrarea, deși este de specialitate, poate fi de interes și pentru un public mai larg, mai ales datorită structurării clare a conținutului, dar și modului de livrare a informațiilor, inteligibil. În plus, trebuie evidențiat și caracterul de originalitate, care se remarcă nu doar prin setul consistent de așezări inedite sau prin materialul arheologic introdus cu această ocazie în circuitul științific, ci și prin afirmarea unor noi seturi de date obținute prin apelul la noile metode de cercetare arheologică, prospecțiunile non-invazive, prin rezultatele acestora coroborându-se întregul tablou al culturii Noua din bazinul hidrografic al Jijiei.

Mihaela Asăndulesei

Ana Drob, *Analiza interdisciplinară a olăriei bronzului mijlociu din bazinul Bistriței*, („Bibliotheca Archaeologica Moldaviae", XXXII), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, Iași, 2024, 414 p.

Epoca Bronzului din bazinul hidrografic al râului Bistrița, în special perioada mijlocie a acesteia, a reprezentat de-a lungul ultimelor decenii un subiect de interes printre cercetători, bibliografia de specialitate oferind numeroase exemple de studii de amploare, dar și punctuale, închinate comunităților în cauză. Acest fapt se datorează, în primul rând, existenței unor importante șantiere arheologice, printre

care și cel din stațiunea eponimă a culturii Costișa, a căror activitate încă oferă rezultate deosebite. Totodată, apetența pentru integrarea metodelor de lucru interdisciplinare în investigarea comunităților bronzului mijlociu din spațiul deja amintit transformă subiectul într-unul de actualitate. În acest context se înscrie și lucrarea semnată de cercetătoarea Ana Drob, care propune o abordare inedită în studiul olăriei grupurilor umane care au populat bazinul râului Bistrița în perioada mijlocie a Epocii Bronzului, volumul de față reprezentând varianta actualizată a tezei de doctorat susținută de autoare în anul 2021, în cadrul Școlii Doctorale a Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

Cartea debutează cu un *Cuvânt-înainte* semnat de domnul conf. univ. dr. Neculai Bolohan, care subliniază atuurile și importanța unui astfel de demers în investigarea materialității arheologice. În continuare, *Nota introductivă* a autoarei familiarizează cititorul cu subiectul și structura lucrării, dar și cu motivația care a stat la baza întocmirii acesteia.

Volumul de față este organizat în trei segmente principale, alcătuite, la rândul lor, din mai multe capitole. Primul dintre acestea este menit să ofere cititorului contextul în care să poată ulterior plasa rezultatele cercetării autoarei. În acest sens, în primul capitol sunt prezentate caracteristicile fizico-geografice ale bazinului hidrografic al râului Bistrița (pentru toate cele trei segmente ale acestuia – montan, subcarpatic, de podiș), completate de repere cu privire la paleomediu și importanța văii Bistriței pentru comunitățile umane de interes. Observațiile privitoare la periodizarea și cronologia manifestărilor culturale specifice perioadei mijlocii a Epocii Bronzului de la est de Carpați reprezintă subiectul celui de-al doilea capitol, organizat astfel încât să ofere cititorului un *background* informațional cu privire la culturile arheologice cunoscute drept Monteoru, Costișa și Komariv. Un ultim aspect menit să plaseze cercetarea autoarei într-un context mai amplu este dat de capitolul dedicat istoricului cercetărilor arheometrice, care urmărește traseul parcurs de arheometrie, la nivel internațional și național, până la apariția volumului de față, fiind vizate cu precădere studiile dedicate Epocii Bronzului.

Cea de-a doua secțiune reprezintă, după cum menționează și autoarea, „fundamentul lucrării", fiind structurată ca un „ghid" de analiză a olăriei preistorice. În primul rând, sunt explicate toate aspectele privitoare la procesul de manufacturare a ceramicii: selecționarea materiei prime, prepararea pastei, modelarea vaselor, finisarea suprafețelor, uscarea, alegerea combustibilului, arderea și realizarea de tratamente postardere. În continuare, sunt prezentate aspectele metodologice pe care analiza ceramicii le implică, fiind tratate separat chestiuni precum analiza suprafețelor, a urmelor de utilizare și reutilizare etc. Acest capitol este completat și de o serie de elemente specifice abordărilor teoretice care au influențat gândirea arheologică și, cu precădere, a manierei de interpretare a rezultatelor obținute, pentru ca în final să fie expusă metodologia urmărită de către autoare în cercetarea arheometrică aplicată studiilor de caz. Tot în această secțiune poate fi încadrat și următorul capitol, dedicat tipologiei volumetrice și funcționale a olăriei comunităților Costișa și Monteoru, fiind tratate și elementele stilistice prezente pe descoperirile în cauză.

Segmentul final al volumului ilustrează, totodată, și nucleul de originalitate al cercetării autoarei, fiind reprezentat de analiza multiplă (macroscopică, microscopie optică, microscopie electronică de scanare cuplată cu spectroscopia de raze X cu dispersie de energie, spectroscopia în infraroșu cu transformata Fourier, analiza termogravimetrică și analiza termică diferențială) a materialului ceramic din șase așezări specifice bronzului mijlociu din bazinul Bistriței: Costișa – *Cetățuia*, Piatra-Neamț – *Bâtca Doamnei*, Piatra-Neamț – *Lutărie*, Piatra-Șoimului –*Horodiștea/Capu Dealului*, Siliștea – *Vatra Satului* și Siliștea – *Pe Cetățuie*. În plus, în cazul anumitor stațiuni au fost întreprinse și o serie de studii suplimentare, precum este cazul analizei pigmenților prezenți pe materialul ceramic din așezările de la Costișa – *Cetățuia* și Piatra-Neamț – *Bâtca Doamnei* sau al studiului experimental în vederea identificării surselor de materie primă utilizate de comunitățile bronzului mijlociu din situl Siliștea – *Pe Cetățuie*. Rezultatele tuturor acestor investigații au fost interpretate și contextualizate din punct de vedere arheologic, iar baza de date obținută de autoare reprezintă cel puțin un punct de plecare care să poată fi utilizat și actualizat în cercetările viitoare.

Lucrarea de față se încheie cu o serie de *Concluzii* importante de ordin istoric și arheologic, un rezumat în limba engleză, o *Bibliografie* generoasă, urmată de *Abrevieri, Lista ilustrațiilor,* o serie de *Ilustrații* și *Anexe*.

Demersul cercetătoarei Ana Drob este lăudabil în primul rând prin prisma rezultatelor pe care investigațiile interdisciplinare întreprinse de aceasta le-au obținut, oferind olăriei comunităților bronzului mijlociu și o componentă „umană", datorată numeroaselor tipuri de informații socio-culturale

inedite relevate. Mai mult, lucrarea de față poate fi privită și drept un ghid de bune practici pe care arheologul interesat de perioadele preistorice îl poate urma în analiza macroscopică a materialului ceramic descoperit.

Casandra Braşoveanu

Gheorghe Postică, Ion Hîncu, *Hansca. Aşezarea medievală timpurie din codrii Lăpuşnei* (Seria „Istorii și documente necunoscute, M9", coordonator S. Musteață). Editura Pontos, Chișinău, 2023, 857 p. + il. + tab.

Așezarea medievală timpurie de la Hansca din codrii Lăpușnei reprezintă un fenomen remarcabil al arheologiei românești din epoca marilor migrații, care oferă un model excelent de perpetuare pe parcursul a circa o mie de ani a unei comunități umane autohtone prezente în aceeași vatră de locuire începând cu secolele V–VII până în secolele XIII–XIV. Așezarea de la Hansca s-a impus în circuitul istoriografic începând cu anii '60 ai secolului XX, pe parcurs, devenind un sit arheologic de referință pentru întreaga arheologie est-carpatică. Cercetările arheologice de la Hansca s-au desfășurat timp de 20 de ani, în perioada 1960–1991. Rezultatele preliminare ale acestor investigații au fost reflectate în unele publicații, preponderent de limbă rusă, majoritatea materialelor descoperite și sinteza acestora, în același timp, rămânând inedite.

Monografia elaborată de Gheorghe Postică și regretatul Ion Hîncu (1939–2003) reprezintă un bilanț al cercetărilor arheologice din așezarea medievală timpurie de la Hansca. Studiul monografic este dedicat memoriei prof. univ. dr. Ioan Caproșu, fiind prefațat cu un cuvânt introductiv de către academicianul Victor Spinei (p. 8–9).

Lucrarea este alcătuită din două compartimente de bază: primul fiind cel analitic – „Partea I. Locuirea medievală timpurie de la Hansca" (p. 10–142) și al doilea fiind cel documentar – „Partea a II-a. Complexele arheologice medievale de la Hansca" (p. 143–372), la care se adaugă: Abrevierile (p. 373), Bibliografia (p. 374–385), Tabelele statistice – 85 unități (p. 386–475), Rezumatul în limba engleză (p. 476–483), Listele tabelelor, figurilor și planșelor (p. 486–511), Figuri grafice și fotografice – 109 unități (p. 512–604), Planșe – 249 unități (p. 605–852) și Indice (p. 853–857).

Partea I a monografiei reprezintă o privire generală asupra așezării medievale timpurii de la Hansca, fiind alcătuită din *Introducere*, 63 de compartimente structurate în 15 capitole (I. *Cadrul geografic și harta arheologică a microzonei*; II. *Istoricul cercetărilor arheologice*; III. *Generalități privind așezarea medievală*; IV. *Cronologia așezării medievale*; V. *Caracteristica așezării medievale*; VI. *Locuințele*; VII. *Construcțiile auxiliare și de producere*; VIII. *Inventarul arheologic*; IX. *Gospodăria agricolă și ocupațiile auxiliare*; X. *Meșteșugurile și ocupațiile casnice*; XI. *Relațiile comerciale*; XII. *Credințele religioase*; XIII. *Portul, agrementul, medicina*; XIV. *Armele și echipamentul militar*; XV. *Comunitatea medievală de la Hansca*) și *Încheiere* („Așezarea medievală de la Hansca în context regional"), toate acestea fiind ilustrate prin materiale cartografice, grafice și fotografice.

Partea a II-a a monografiei cuprinde repertoriul desfășurat al complexelor arheologice medievale și a artefactelor descoperite în așezarea de la Hansca, fiind alcătuită din 44 de compartimente (*Locuințe*; *Ateliere*; *Dependințe*; *Cuptoare din lut*; *Cuptoare din piatră*; *Cuptoare metalurgice*; *Cuptoare de ars ceramică*; *Vetre de foc, gropi menajere*; *Complexe funerare și Obiecte din stratul cultural*) structurate în șapte capitole conform etapelor cronologice ale așezării (secolele V–VII, VIII–IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XV–XVI și XVII–XVIII).

În debutul lucrării sunt analizate caracteristicile reliefului și a rețelei hidrografice, reanalizate particularitățile siturilor cu precizarea hărții arheologice a microzonei de la Hansca.

O atenție specială în lucrare este acordat istoricului cercetărilor arheologice de la Hansca, prezentat pe ani, de la 1960 la 1991, cu detalii referitoare la componența echipelor de cercetare, secțiunilor arheologice trasate, complexelor arheologice descoperite (inclusiv, din epocile Eneoliticului, Bronzului, Fierului timpuriu și Antichității târzii), rapoartelor arheologice și publicațiilor științifice realizate în timp.

În lucrare se constată că șantierul arheologic de la Hansca a cunoscut mai multe etape, prima fiind legată de numele Anei I. Meliukova (1960), cea mai de durată însă fiind etapa legată de activitatea

lui Ion Hîncu (1964–1977), care după procesul politic-administrativ din anul 1978, a fost înlocuit de colaboratorii săi Ion Niculiță (1979–1981) și Gheorghe Postică (1990–1991), la unele etape însă, în cadrul sitului, în paralel, fiind impuși și alți cercetători – Gheorghe Cebotarenco (1979), Natalia Golțeva (1980) și Nicolai Telnov (1981).

Așezarea medievală timpurie de la Hansca se remarcă în primul rând prin imensa suprafață cercetată, de peste 23 mii de metri pătrați, și numărul impunător de complexe arheologice descoperite – 717 unități, inclusiv, 163 de locuințe, trei ateliere, 14 dependințe, 16 vetre de foc izolate, 49 de cuptoare tip cotlon în lut, două cuptoare din piatră izolate, două cuptoare de ars oale izolate, 14 cuptoare de redus minereu de fier, 250 de gropi menajare, o fântână și 203 morminte. Totodată, colecția materialului arheologic medieval timpuriu cuprinde 1 537 piese de inventar, circa 90 de vase ceramice întregite și peste 75 de mii de fragmente ceramice.

Așezarea medievală timpurie de la Hansca este situată în valea pârâului Botnișoara, un afluent al râului Botna, pe o întindere de circa 1 000 m și o lățime de circa 500–600 m. Potrivit materialelor cartografice prezentate în monografie, săpăturile arheologice s-au concentrat preponderent în partea de nord-vest a așezării, în același timp, fiind supuse investigațiilor și alte părți ale sitului, fapt care a permis obținerea unui tablou obiectiv referitor la suprafața generală a acestuia.

Pe baza metodei cartografice, autorii monografiei au delimitat în cadrul așezării medievale timpurii de la Hansca 21 de spații de locuit, cu suprafețele de la 40 × 50 m până la 70 × 50 m, nominalizate drept „grupuri de locuințe”, fiecare dintre acestea întrunind complexe arheologice (locuințe, dependințe, cuptoare de producere, gropi menajere etc.) din etape consecutive ale Evului Mediu timpuriu, de la secolele V–VII până la secolele XII–XIV, iar în unele cazuri și din secolele XV–XVIII.

O atenție specială în monografie se acordă cronologiei așezării de la Hansca, în acest sens fiind analizate reperele cronologice generale (ceramica și stratigrafia) și reperele cronologice particulare care documentează foarte sugestiv etapele de bază ale așezării: secolele V–VII, VIII–IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XV–XVI și XVII–XVIII. Cronologia așezării de la Hansca este susținută de un sistem închegat de vestigii arheologice cu diapazoane de datare mai mult sau mai puțin restrânse, provenite din complexe închise (locuințe, gropi, morminte etc.) și corelate pe baza unor analogii de epocă cu diverse situri ale Europei de Sud-Est și de Est.

În acest context, un mare interes prezintă compartimentul referitor la particularitățile așezării medievale de la Hansca în diferite etape istorice. Astfel, se constată că vatra așezării medievale de la Hansca pe parcursul secolelor a evoluat din punct de vedere teritorial, în unele perioade fiind mai extinsă, iar în altele mai restrânsă, uneori destul de compactă, în alte perioade relativ rarefiată. Totodată, la toate etapele istorice, așezarea de la Hansca a fost structurată în unități teritoriale – „cuiburi”, compuse din locuințe și anexe gospodărești, majoritatea dintre acestea păstrând firul evolutiv pe întreaga perioadă a Evului Mediu.

Astfel, potrivit estimărilor autorilor monografiei, în secolele V–VII așezarea era amplasată pe o suprafață de circa 20 ha, în secolele VIII–XIV aceasta fiind limitată la 6–7 ha, iar în unele perioade, precum, secolele VIII–IX și XII–XIII având extensii rarefiate de până la 15 ha.

Din secolele V–VII datează 167 de complexe arheologice similare tipului Costișa-Botoșana-Hansca, concentrate în 13 grupuri de locuit din totalul de 21 grupuri (36 locuințe, 4 dependințe, 11 vetre de foc, 2 cuptoare izolate din piatră, 2 cuptoare izolate din lut, 105 gropi menajere și 7 morminte umane).

Din secolele VIII–IX datează 106 complexe arheologice similare tipului Lozna-Dodești, acestea fiind distribuite în 13 grupuri de locuit (46 de locuințe, o dependință, 32 de cuptoare de producere, trei vetre deschise de foc, două cuptoare de redus minereu de fier și 20 de gropi menajere).

Din secolele X–XI datează 245 complexe arheologice similare tipului Dridu și distribuite în 11 grupuri de locuit și o necropolă (44 de locuințe, 6 dependințe, 7 cuptoare de producere, două vetre deschise de foc, 11 cuptoare de redus minereu de fier, un cuptor de ars oale de lut, 94 de gropi menajere și 80 de morminte).

Din secolele XII–XIII datează 171 complexe arheologice similare tipului Răducăneni și distribuite în 12 grupuri de locuit și o necropolă (27 de locuințe, 8 cuptoare de producere, un cuptor de redus minereu de fier, un cuptor de ars ceramică, 18 gropi menajere și 116 de morminte).

Din secolul XIV datează 20 complexe arheologice similare tipului Lozova-Vorniceni și distribuite în șapte grupuri de locuit (9 locuințe, 2 dependințe, 8 gropi menajere și o fântână), iar din secolele XV–XVI datează doar șase complexe arheologice distribuite în două grupuri de locuit.

O atenție specială în lucrare este acordată tipologiei complexelor arheologice. La Hansca în proporție de 97% predomină locuințele adâncite în pământ, care pot fi pătrate (66,7%), rectangulare (26,8%), trapezoidale (3,9%) sau circulare (2,6%), construite cu tehnica „bârnelor suprapuse" (55,9%) sau pe baza unui schelet din pari (45,1%). Locuințele de suprafață în așezarea de la Hansca constituie 3,0%. În locuințe sunt documentate cinci tipuri de instalații de foc: cuptoare din piatră (28,9%), cuptoare tip cotlon în lut viu (21,7%), cuptoare construite în platforme de lut purtat (1,0%), vetre deschise (46,8%) și, ca excepție, cuptoare de ars ceramică (1,6%).

Gropile menajere de la Hansca preponderent sunt de formă cilindrică – 55,0% și tronconică – 34,6%, alte forme fiind prezente relative rar: 6,2% – gropile în formă de cupă, câte 1,3% – gropile în formă de butoi și piriforme, câte 0,8% – gropile prismatice și sferice. În funcție de dimensiuni, gropile sunt de capacitate foarte mică – 0,1–0,5 m^3 (19,9%); de capacitate mică – 0,6–1,0 m^3 (25,5%); de capacitate medie – 1,1–2,0 m^3 (34,2%); de capacitate mare – 2,1–3,0 m^3 (11,2%) și de capacitate foarte mare – 3,1–10,2 m^3 (9,1%).

Piesele de inventar din așezarea de la Hansca datează în secolele V–VII (53), VIII–IX (149), X–XI (262), XII–XIII/XIV (209), XIV (73), XV–XVI (34) și XVII–XVIII (3). Acestea sunt lucrate din 19 tipuri de materiale, cele mai frecvente fiind din fier – 28,8%; lut ars – 27,2% și os – 15,4%; mai rar din ceramică – 7,1%; gresie – 4,3%; bronz – 4,1%; aramă – 3,4%; piatră de calcar și de șist – câte 2,4%; foarte rar, din sticlă – 1,8%; argint – 1,5%; silex – 0,9% și ca excepție din plumb și chihlimbar – câte 0,2%; aur, carneol, granit, scoică și piele dubită – câte 0,06%. Printre piesele de inventar se remarcă 104 categorii de obiecte, cele mai frecvente fiind fusaiolele din lut ars, ceramică sau șist – 313 (20,4%), cuțitele din fier – 169 (11%), străpungătoarele din os – 105 (6,8%) și cutele din gresie sau șist – 91 (5,9%). Relativ, frecvent sunt semnalate jetoanele din ceramică – 63, figurinele zoomorfe / antropomorfe din lut ars – 51, arșicele – 51, râșnițele din piatră de calcar – 37, creuzetele din lut ars – 36, vârfurile de săgeți din fier – 35, tijele din fier – 35, cerceii din aramă sau bronz – 33, mărgelele din sticlă sau lut ars – 28 și aplicele din aramă, bronz sau argint – 28. Relativ rar sunt atestate cataramele din fier, bronz sau aramă – 22, cuiele din fier – 19, dinții din fier de la piepteni de prelucrat fibrele de cânepă – 19, plăcuțele din fier, bronz sau aramă – 17, nasturii din bronz sau aramă – 15, silexurile pentru amnare – 15, inele din aramă, bronz – 15, coarne de cerb tăiate – 15, amnarele din fier – 14, bilele din lut ars – 14, pâinici din lut ars – 13, ghioagele din os – 13, căldările din fier sau aramă – 10, secerile – 10 și acele din fier sau bronz – 10, conurile din lut ars – 10. În același timp, alte 73 de categorii de obiecte sunt atestate foarte rar, de la una până la nouă piese.

Ceramica medievală de la Hansca cuprinde patru eșantioane distincte: ceramică din perioada secolelor V–VII – 4 550 fragmente (5,9%), ceramică din perioada secolelor VIII–IX – 9 550 fragmente (12,3%), ceramică din perioada secolelor X–XIV – 59 342 fragmente (76,6%) și ceramică din perioada secolelor XV–XVI – 4 041 fragmente (5,2%). Din punct de vedere tehnic și tehnologic se deosebește ceramica grosieră lucrată manual (în secolele V–VII și VIII–IX), ceramica grosieră îndreptată parțial la o roată rudimentară (în secolul IX), ceramica zgrunțuroasă lucrată la roată cu turație lentă și, foarte rar, la o roată cu turație rapidă (în secolele X–XIV), ceramica fină lucrată la roată cu turație lentă (în secolele V–VII și VIII–XI), ceramica zgrunțuroasă lucrată la roată cu turație rapidă (în secolele XV–XVI) și ceramica fină lucrată la roată cu turație rapidă (în secolele XV–XVI).

Potrivit datelor arheologice, așezarea de la Hansca reprezenta în același timp și un important centru metalurgic, aici fiind atestate 14 cuptoare de redus minereu de fier, circa 30 kg de minereu de fier, o lupă din fier de 0,65 kg, peste 150 kg de zgură de fier și circa 200 de tuburi din lut ars de la foalele de suflat aer.

În cadrul așezării medievale de la Hansca au fost descoperite 193 complexe funerare umane, șase gropi-cenotafe și 10 înhumări de animale. Majoritatea mormintelor umane (185) provin din trei cimitire atribuite secolelor V–VII („Botnișoara"), X–XII („Căprăria") și XII–XIV („Limbari"), descoperite la marginile de nord-est, sud și de nord-vest ale așezării, iar opt morminte umane datate în secolele X–XIII provin din cinci locații aflate în interiorul așezării. Despre credințele religioase ale locuitorilor așezării de la Hansca revelatoare sunt datele ritului funerar, diverse piese de inventar cu semnificație religioasă și alte artefacte aflate în legătură cu viața spirituală a omului. Pe baza datelor arheologice, în așezarea medievală de la Hansca se disting două tradiții, aflate în legătură cu religia creștină și credințele păgâne. Tradițiile creștine sunt documentate foarte pronunțat în perioada secolelor X–XIV. Pe de altă parte, despre practicarea acestei confesiuni în perioada anterioară – în secolele V–IX – datele arheologice oferă foarte puține informații.

În monografie sunt prezentate metodic complexele arheologice descoperite în așezarea medievală, acestea fiind însoțite de un bogat material complementar. Este de remarcat meticulozitatea descrierii locuințelor și a altor tipuri de complexe arheologice, prezentarea detaliată a statisticii diferitor categorii de materiale arheologice, expunerea meticuloasă a materialului ilustrativ, prezentarea amplă a complexelor arheologice atât din perspectivă spațială, cât și cronologică.

Monografia reprezintă un documentar amplu privind arheologia medievală a spațiului est-carpatic. Pe de altă parte, aceasta constituie un veritabil model metodic de valorificare științifică a vestigiilor arheologice. În același timp, monografia este și un incontestabil instrument de lucru pentru arheologia și istoria medievală timpurie a spațiului românesc.

Prin monografia *Hansca* este valorificată o așezare tipică din perioada Evului Mediu timpuriu din codrii Lăpușnei. În același timp, așezarea de la Hansca poate fi considerată un etalon al perpetuării în aceeași vatră timp de peste o mie de ani a populației autohtone de la extremitatea de răsărit a lumii românești. Pe de altă parte, așezarea de la Hansca, pe baza datelor arheologice bogate, poate fi considerată și un model de conviețuire a populației locale sedentare cu reprezentați ai populației nomade infiltrată și integrată în comunitatea agricolă din zonă.

Monografia *Hansca* deschide perspective noi pentru arheologia medievală timpurie est-carpatică, inclusiv în abordarea problemelor legate de evoluția populației indigene în epoca Marilor Migrații, dar și pentru cercetarea problemelor de etnogeneză a românilor. Monografia *Hansca* conține un fond documentar solid, care poate impulsiona benefic procesul valorificării săpăturilor arheologice inedite din deceniile trecute, dar și a trasării unor proiecte mai ample de cercetare a siturilor medievale timpurii.

Ion Tentiuc

Mihaela Asăndulesei, *Antropologia culturală a sării în mediul rural din spațiul est-carpatic al României* („Bibliotheca Archaeologica Moldaviae", XXI), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, Iași, 2023, 451 p.

Antropologia culturală este o știință interdisciplinară care îmbină date arheologice, istorice, lingvistice și etnologice, fiind propusă chiar o nouă ramură, cea a antropologiei sării, aspect susținut de complexitatea subiectului și importanța pe care a avut-o acest mineral asupra tuturor palierelor vieții. Lucrarea se încadrează, așa după cum enunță și autoarea, în categoria studiilor convenționale de antropologie culturală prin prisma instrumentelor teoretice, conceptuale și metodologice, fiind studiate comportamente, gânduri și chiar emoții ca elemente ale omului producător și reproducător de cultură (p. 11). Așadar, după cum reiese și din titlu, se pune accentul pe comportamentele și reacțiile umane față de *sare*, mineral indispensabil în dezvoltarea și evoluția comunităților. Cercetarea a fost limitată la segmentul rural al populației care se regăsește între Carpați și Prut pentru o abordare cât mai completă a percepției a sării de către aceste comunități, dar și pentru a putea evidenția modul în care industrializarea și globalizarea au influențat conexiunea cu această resursă.

Cartea este structurată în trei mari capitole, fiecare cu mai multe subcapitole, sarea fiind analizată din mai multe puncte de vedere. Lucrarea debutează cu mulțumiri, un cuvânt-înainte de conf. univ. dr. Marius Alexianu, o introducere, conținut și concluzii. La acestea se mai adaugă o serie de anexe, 154 de figuri și 14 planșe, indici, abrevieri, bibliografie și un rezumat în limba engleză.

În *introducere* se face o scurtă prezentare a modului în care sarea este parte a antropologiei culturale, fiind aduse argumente din literatura de specialitate. Apoi este făcută o *delimitare a spațiului de lucru* pentru care autoarea a realizat studiul, precum și *motivația* pentru care a ales acest subiect. În continuare este prezentată *metodologia cercetării* și *ghidul de interviu* pe care l-a utilizat în anchetele etnografice, precum și o *listă cu subiecții* care au fost implicați în aceste interviuri. În final se face o scurtă prezentare a *obiectivelor și a structurii lucrării,* un *istoric al cercetării,* iar introducerea se încheie cu câteva date legate de *gradul de noutate al cercetării*.

Primul capitol este dedicat *istoriei exploatării tradiționale, non-industriale, a apei sărate și a zăcămintelor de sare din preistorie până în prezent*, unde autoarea realizează o „abordare cât mai completă a percepției sării, și anume a exploatării ei". Primul subcapitol, *Exploatarea apei sărate în*

preistorie, include un catalog al surselor de sare, unde doar două izvoare de apă sărată pot fi puse în conexiune cu exploatarea din *perioada paleolitică,* dar mult mai numeroase sunt sursele de slatină utilizate în *perioada neo-eneolitică*, asociată descoperirilor arheologice aparținând culturilor Starcevo-Criș, Precucuteni și Cucuteni. Al doilea subcapitol este dedicat *exploatării apei sărate în epoca metalelor*, unde sunt prezentate descoperirile arheologice care evidențiază utilizarea acestei resurse în perioada menționată. Cel de-al treilea subcapitol, *Exploatarea apei sărate și a zăcămintelor de sare în secolele IV î.Hr. – IV d.Hr.*, include, de asemenea, o serie de descoperiri care ilustrează utilizarea acestei resurse minerale în intervalul de timp analizat, fiind prezentate și consemnările autorilor antici cu privire la metodele de producere a sării prin uscare. Urmând firul timpului, cel de-al patrulea subcapitolul este dedicat *exploatării apei sărate și a zăcămintelor de sare în Evul Mediu*, fiind și aici expuse sursele saline utilizate în această perioadă, iar datele obținute din diverse surse, inclusiv cele documentare, indică folosirea sării în gospodărie, alimentație sau chiar ca marfă de schimb atunci când legea o permitea. Ultimul subcapitol, *Exploatarea tradițională a apei sărate și a depozitelor de sare în perioadele modernă și contemporană*, conține un amplu catalog al resurselor de sare din zona de studiu propusă, precum și noi date etnografice și analize chimice efectuate pentru cele mai multe dintre aceste surse și tot aici există și o bogată ilustrație a surselor de slatină și a sistemelor de captare utilizate.

Cel de-al doilea capitol, numit foarte sugestiv *Universul rural al sării reflectat în lexic și toponimie* analizează sarea din perspectivele enunțate. Primul subcapitol vizează *lexicul relaționat cu referențialul sare,* fiind expuse substantivele, adjectivele, verbele și adverbele care au câmpurile semantice de origine latină, slavă și germanică. Al doilea subcapitol se axează pe *toponimia sării*, fiind și aici făcute clasificări ale toponimelor și hidronimelor din județele aflate în spațiul de lucru (jud Bacău, Botoșani, Iași, Neamț, Suceava, Vaslui, Vrancea) într-un mod exhaustiv. De asemenea, în următorul subcapitol este realizată o *clasificare a toponimelor din perspectiva câmpurilor toponimice*, aceasta fiind susținută de scheme grafice care facilitează lectura textului, cu scopul „de a culege toate unitățile lexicale referitoare la sare [...] cunoscute și utilizate în mediul rural din spațiul est-carpatic al României".

Ultimul capitol, *Sarea în mentalul colectiv*, pune accentul pe rolul sării în mentalul colectiv, fiind studiate creațiile populare, credințele și ritualurile prezente în spațiul de lucru. Primul subcapitol este dedicat *creațiilor populare,* care includ *ghicitori, proverbe și zicători, povești și basme*, toate legate de proprietățile pozitive sau negative ale sării. Cel de-al doilea subcapitol prezintă *ritualurile în care este folosită sarea*, cum ar fi cele de trecere, *nașterea*, *nunta, înmormântarea,* acestea fiind transmise din generație în generație cu unele transformări sau adaptări specifice fiecărei comunități în parte. De asemenea, este analizată *utilizarea sării în cadrul sărbătorilor românești*, a celor *religioase cu dată fixă*, a celor cu *ciclu liturgic mobil* și a celor *populare sau tradiționale*. În plus, sunt studiate și *credințele și superstițiile despre sare*, atât cele cu *funcții pozitive*, cât și cele cu *funcții negative*, precum și elemente care țin de *caracteristicile fizice ale sării*.

Astfel, cartea *Antropologia culturală a sării în mediul rural din spațiul est-carpatic al României* reprezintă o lucrare complexă, interdisciplinară, care a reușit o analiză riguroasă a unui volum mare de informații, fiind un punct de referință pentru această direcție de cercetare. Mai mult, această prezentare trebuie să se încheie cu părerea pe care o regăsim la începutul cărții și pe care o considerăm mai mult decât elocventă pentru tot ceea ce reprezintă această contribuție, și anume „lucrarea de față reprezintă prima carte de antropologie culturală a sării din lume" (p. 10).

Ana Drob

Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *Mensa Rotunda Epigraphica: Papers of the conference held in Iași, 20th–21st of September 2022*, Mega, Cluj-Napoca, 2024, 261 p.

Volumul reunește 14 comunicări ținute la conferința internațională „Mensa Rotunda Epigraphica", organizată de Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași între 20 și 21 septembrie 2022. Aria geografică asupra căreia se focalizează direct sau indirect aceste studii este reprezentată în special de spațiul provincial roman de pe cursul mijlociu și inferior al Dunării și de zonele adiacente acestuia.

Volumul debutează cu articolul Anei Honcu, *Les vétérans dans le milieu rural de Scupi (Mésie Supérieure). Evidences épigraphiques* (p. 7–30), în care este examinată situația veteranilor instalați în mediul provincial roman, privită nu doar din perspectivă cronologică, ci și socială. Pe baza a 23 de incidențe epigrafice care se încadrează în eșantionul geografic ales (hinterlandul rural al coloniei Scupi), autoarea definește trei categorii – veterani așezați anterior fondării coloniei, cei stabiliți prin *deductio* și cei instalați în respectiva zonă din alte motive. Deși, aparent, fiecare dintre aceste grupuri este caracterizat de un criteriu propriu – cel cronologic, cel al modalității instalării veteranilor, respectiv cel al rațiunilor așezării acestora în zonă, elementul cronologic este principiul comun de clasificare, cele trei categorii înscriindu-se într-o succesiune în timp. Scopul principal al identificării acestor categorii nu este, însă, cel al încadrării tipologice, ci cel de a identifica elemente definitorii ale complexului cauzal care influența alegerea locului în care se stabileau militarii după lăsarea la vatră. Notăm observația privitoare la existența a două zone distincte de instalare a veteranilor, una la nord de centrul urban, caracterizată de așezarea acestora preponderent prin *deductio*, în timp ce zona aflată la sud este definită de instalări mai târzii de veterani, datate în sec. II–III. De asemenea, autoarea constată că veteranii așezați în zona coloniei Scupi proveneau mai ales dintre militarii legiunilor staționate în Moesia, concluzia sa fiind aceea a unei „tendințe generale a foștilor militari de a se instala în regiunea unde au efectuat serviciul militar" (p. 20). Observația este importantă pentru că pune într-o lumină diferită concluzia privitoare la preferința militarilor din zona balcanică de a se întoarce în zonele de origine[1]. În acest context, ar merita studiată în viitor problema unei posibile diferențieri din acest punct de vedere a soldaților legionari cărora le este aplicabilă cu precădere concluzia articolului, față de cei din unitățile auxiliare. O astfel de distincție este plauzibilă la o primă vedere, sub rezerva unor cercetări viitoare, cât timp modul de recrutare al auxiliarilor, adesea proveniți din comunități locale, putea conduce la o tendință mai pronunțată a lor de a se întoarce în zonele de baștină sau în cele apropiate cultural de acestea. Generațiile următoare, mai temeinic romanizate, recrutate deja în trupele legionare, erau, teoretic, mai deschise spre a-și stabili domiciliul, ulterior lăsării la vatră, în zona în care exercitaseră serviciul militar. Un astfel de studiu al eventualei diferențieri între diferitele tipuri de trupe din punctul de vedere al preferințelor privitoare la zona de stabilire ulterioare încheierii serviciului militar ar trebui să aibă în vedere și eventuala dinamică în timp a acestor tendințe (spre exemplu, odată cu extinderea obiceiului soldaților de a-și forma familii în zona de exercitare a serviciului militar, este de așteptat o creștere corelativă a preferinței acestora de a rămâne în spațiul respectiv și după lăsarea la vatră).

În articolul *Roman army and trade on the Pannonian limes* (p. 30–52), Iulia Dumitrache explorează legăturile dintre dezvoltarea comerțului și meșteșugurilor în zona limesului pannonic și prezența militară, relevate de informațiile epigrafice coroborate cu izvoarele literare și arheologice. Concluzia sa este că, în ciuda lipsei unei imagini clare cu privire la amploarea activității comerciale în spațiul supus analizei, ansamblul informațiilor fragmentare oferite de surse arată o influență semnificativă a armatei romane asupra zonei limesului și a locuitorilor ei (p. 44). Autoarea identifică trei arii esențiale de influență a armatei romane asupra comerțului în zona de graniță: controlul intrărilor de negustori străini și bunuri, susținerea și reglementarea comerțului cu spațiul de dincolo de limes și crearea condițiilor de bază pentru dezvoltarea schimburilor de mărfuri (p. 44).

Lucrețiu Mihăilescu-Bârliba examinează, în studiul *Les familles des militaires et des vétérans originaires du milieu rural de la Mésie Inférieure*, militarii și veteranii originari din spațiul rural al provinciei Moesia Inferior (p. 53–74), indiferent de apartenența lor etnică, precum și femeile de origine tracică măritate cu soldați de altă origine etnică. Analiza sa este focalizată asupra statutului juridic, social și profesional al soțiilor, copiilor, rudelor colaterale, dar și ale sclavilor și liberților aparținând militarilor din eșantionul descris. Cercetarea surselor debutează cu structurarea cronologică a ocurențelor epigrafice de soții și copii ai militarilor, continuând cu studierea situației femeilor (căsătoriile și *contubernia* cu femei din aceeași provincie; căsătoriile cu femei de altă origine; vizibilitatea femeilor în eșantionul epigrafic verificat; statutul juridic și/sau social al femeilor); a situației copiilor (distribuția pe sexe – *sex ratio*, numărul de copii în familii, statutul juridic și/sau profesional), a altor legături de rudenie menționate în izvoare, încheindu-se cu analizarea situației liberților. Dintre rezultatele studiului, îl notăm pe cel privitor la tendința, dovedită onomastic,

[1] Eck, Paunov, 1997, p. 352; Dana, Matei-Popescu, 2009, p. 236, 243, 245.

a militarilor din mediul rural al provinciei Moesia Inferior de a se căsători cu femei de aceeași origine „cel puțin etnică, dacă nu chiar din același mediu rural" (p. 71), dar pe cel privind o relativă abundență a liberților în sursele supuse examinării, susținând concluzia unui bun nivel economic al militarilor (p. 72).

În *Notes on the military personnel from Moesia Inferior* (p. 75–92), Annamária-Izabella Pázsint construiește o imagine de ansamblu, utilizând instrumente statistice, dar și metode ale antropologiei culturale, asupra inscripțiilor funerare dedicate militarilor din Moesia Inferior. Studiul său sintetizează informații cu privire la durata de viață, durata de activitate în armată, rețelele familiale și externe dezvoltate de acești militari, afilierile lor religioase, aplecându-se și asupra modului în care ei și cei apropiați se raportau la viață și la moarte.

Articolul lui Péter Forisek *Remarks on the military history of Cappadocia at the turn of the 2nd century AD* (p. 93–104) propune o perspectivă diferită asupra ariei provinciilor dunărene vizate cu precădere de articolele cuprinse în volumul colectiv, ele fiind privite în acest caz dinspre un spațiu exterior (Cappadocia). Încă din paragraful introductiv, autorul subliniază că scopul contribuției sale este să examineze raporturile trupelor provinciale din Cappadocia cu războaiele dacice ale lui Traian și cu spațiul moesic (p. 93). Analiza sa oferă informații cu privire la legăturile militare dintre două zone relativ îndepărtate ale Imperiului Roman, cât și referitor la o parte a efortului militar impus de campaniile dacice ale lui Traian.

Mitul fondării cetății Tomis este studiat de Ivo Topailov în articolul *Once again on the foundation myths in Tomis* (p. 105–127), într-o abordare interdisciplinară, care îmbină istoria cu antropologia culturală, domenii care se întrepătrund în examinarea ideologiei politice tomitane. Autorul demonstrează impactul influenței externe (a Bizanțului și, ulterior, a Imperiului Roman) asupra trecerii de la cultul fondatorului istoric (*oikistes*) la cultul eroului eponim.

Contribuția lui Radu Ardevan *Onomastics of Roman Dacia – The current state of Research* (p. 129–146) oferă o privire de ansamblu asupra istoriei și stadiului actual al cercetărilor referitoare la onomastica Daciei, pornind de la începuturile strâns legate de epigrafie, continuând cu o secțiune sugestiv intitulată „Fighting against isolation" și cu o notă privind tendințele actuale. Bibliografia acestui articol, foarte bogată și întinzându-se de la primele cercetări la contribuțiile cele mai noi, va rămâne un reper al stadiului actual al cercetărilor în acest domeniu.

În studiul *From ancient perceptions to modern receptions: The Batavian 'brand'* (p. 147–161), Rada Varga scrutează dezvoltarea și percepția în Antichitate a imaginii soldaților batavi, precum și redescoperirea ei în perioada modernă, aplecându-se asupra raportului dintre faptul istoric și exploatarea sa ideologică în cele două orizonturi temporale. Reține atenția analiza privitoare la modul de construire (dinspre interiorul respectivei comunități), precum și la perceperea (dinspre exterior) a identității etnice a batavilor în mediul cultural roman, utilă inclusiv ca instrument de lucru comparativ pentru studiul problematicii identității în spațiul roman a altor populații renumite pentru calitățile de războinici (printre care bessii).

Ádám Szabó, în articolul *Municipium Mogionibus: On the question of the name of the city on the basis of the Bakonycsernye military diploma* (p. 163–174), tratează „problema denumirii comune, scurte" pentru *municipium Aelium Mogionensium* (în prezent Környe, județul Komárom-Esztergom, Ungaria). Autorul remarcă faptul că problema este „în esență una gramaticală", precum și că denumirea municipiului în cauză derivă de la un etnonim – *Mogiones* (p. 164). De asemenea, observă că denumirea oficială a unei astfel de localități includea etnonimul în forma de genitiv plural: „The name of a city, formed from the name of a tribe or clan (gens) living in a defined area, is standard, which in the Hadrianic lex municipalis, issued perhaps in the 120s, may have been in the form municipium Aelium Mogionensium, referring to Mogiones" (p. 166). Incidental, notăm că forma de genitiv plural a etnonimului *Mogiones* trebuie să fi fost *Mogionum,* iar forma *Mogionensium* propusă de autor (p. 166, 168) ar fi trebuit să derive de la un etnonim teoretic „Mogionenses". Însă, din acest punct încolo, argumentația autorului devine mai dificil de admis deoarece, în contextul în care denumirea neabreviată apare doar în forma de ablativ plural (*ablatiuus originis*), în diploma militară de la Inotapuszta-Bakonycsernye – C(aio) Iulio C(ai) fil(io) Ael(ia) Passari Mogionibus (RMD IV, 303), premisă reținută și de autor, este neîndoielnic faptul că denumirea localității în cauză este formată și în acest caz de la un etnonim, în forma de plural (*Mogiones*). Astfel, apare o fractură între premisă și discuția din penultimul paragraf de la p. 166, referitoare la o posibilă derivare a formei de diploma militară dintr-o ipotetică formă de singular *Mogio* sau *Mogius.* Autorul însuși înlătură această ipoteză în ultimul paragraf de la p. 166 unde înclină spre posibilitatea (unica de fapt) ca forma de ablativ plural *Mogionibus* să derive din etnonimul *Mogiones*. Ádám Szabó susține apoi că forma colocvială a denumirii municipiului în

discuție ar fi fost *municipium Mogionibus* (alăturând astfel substantivului în cazul nominativ singular *municipium*, forma de ablativ plural a etnonimului). Însă dincolo de faptul că este greu de admis logic și gramatical existența în acest caz a unui astfel de atribut substantival constând în etnonimul în cazul ablativ și nu în cazul genitiv, cum este îndeobște întâlnit (*e.g. ciuitas Ausdecensium*), ridică probleme chiar analogiile date de autor la p. 168 unde enumeră o listă de localități în cazul ablativ, provenită în cea mai mare parte din informațiile cuprinse în itinerarii (p. 168, n. 14). Însă, în opinia noastră, analogiile bazate pe formele de ablativ din itinerarii nu sunt concludente pentru a demonstra că denumirea curentă a municipiului în cauză ar fi fost *Mogionibus* (și cu atât mai puțin pentru a demonstra prezumptiva expresie *municipium Mogionibus*), întrucât formele de ablativ din itinerarii pot să reflecte necesitățile interne ale textului (spre exemplu faptul că se marcau distanțele de la respectivul loc, caz în care punctul de origine trebuia să fie în cazul ablativ din necesități gramaticale, nu pentru că denumirea curentă a respectivei localități ar fi fost în cazul ablativ. În plus, analogia cu *Sufibus*, bazată pe inscripția de la Bölcske (M(arcus) / Gongius Pater/nus Nestoria/nus dom(o) Sufi/bus ex Africa, AE 2003, 1432), de asemenea invocată de autor, nu este nici ea concludentă, deoarece și în acest caz forma în cazul ablativ nu este forma curentă a numelui coloniei *Aurelia Sufetana* (EDCS-22700646, 14900256, 14900260) de unde probabil provenea M. Gongius Paternus (AE 2003, 1432, sub numero), ci este determinată de necesitățile textului (este un ablativ al originii respectivului personaj, funcție clar indicată de expresia *domo Sufibus*). În egală măsură, întreaga discuție referitoare la o prezumtivă denumire *minicipium Mogiorum* (p. 169) trebuie înlăturată deoarece forma „Mogiorum" (neatestată și specifică unui genitiv plural de declinarea a II-a) nu este compatibilă cu forma ablativ pl. *Mogionibus* (care indică declinarea a III-a) și care este atestată documentar de diploma de la Inotapuszta-Bakonycsernye de la care pornește întregul demers argumentativ al autorului.

Chiara Cenati reanalizează patru inscripții latine de la Tomis, care fie sunt în mod cert scrise în versuri, fie au elemente pe baza cărora pot fi considerate, sau au fost considerate, în această categorie (*Revisiting four Latin inscriptions from Roman Tomis,* p. 175–198). Dintre acestea, trei sunt monumente funerare (în ordinea în care sunt examinate, ISM II, 383, 218, 352). Cu privire la a patra, o inscripție onorifică dedicată împăratului Valentinian I (ISM II, 115), autoarea arată că ritmul textului epigrafic se datorează mai degrabă limbajului tipic al unor astfel de monumente în perioada respectivă decât unei intenții poetice a autorului textului (p. 190). Studiul aduce clarificări solid argumentate cu privire la citirea, traducerea și interpretarea (inclusiv istorică) a acestor epigrafe, notând și unele elemente de metrică. Cu privire la inscripția ISM II, 352 (p. 187–190) – un monument funerar ridicat de frații (*fratres*) Pia și Daciscus, fii (*filii*) ai defunctului/defunctei, autoarea reține o posibilă origine dacică a personajului *Daciscus*[2], formulând ipoteza potrivit căreia părinții săi ar fi ajuns la sudul Dunării în urma abandonării Daciei. Notăm că, alături de ipoteza privitoare la originea geografică a familiei lui Daciscus, există și posibilitatea ca aceasta să facă parte din populația dacică sud-dunăreană atestată de diplome militare încă din a doua jumătate a sec. I p.Chr., prin urmare prezentă la sudul fluviului nu doar anterior abandonării Daciei, ci, în câteva situații, chiar înainte de războaiele dacice ale lui Traian[3].

Casian Gămănuț studiază originea etnică, modalitatea de recrutare și carierele militare ale soldaților legionari proveniți din Dacia, a căror prezență în Numidia este atestată epigrafic. Comunicarea sa (*Legionary soldiers from Napoca in the Roman army of Numidia: Ethnicity, recruitment, and military careers,* p. 199–210) pornește de la premisa, susținută de argumente onomastice, că militarii respectivi aveau o origine sud-tracică și examinează ipoteza potrivit căreia aceștia sunt descendenții unor veterani traci din trupe auxiliare, stabiliți în aria provinciei Dacia în care, sau în apropierea căreia, vor fi exercitat ultimii ani ai serviciului militar (p. 204–206). Studiul său contribuie la întregirea imaginii cu privire la mișcările de trupe între diferite zone ale Imperiului, precum și la evoluția socială și carierele militare ale unor generații succesive de soldați recrutați din rândul populației locale (în cazul de față neamuri de origine sud-tracică).

---

[2] Așa cum a arătat D. Dana, antroponimul *Daciscus* nu este propriu-zis un nume dacic, ci „*un ethnique romanisé*" (Dana, 2004, p. 437), însă aceasta nu exclude, ci mai degrabă susține concluzia unei origini dacice a familiei acestui personaj.

[3] În privința soldaților daci de la sud de Dunăre v. Dana, Matei-Popescu, 2009, p. 236–242; pentru o analiză detaliată a ipotezei mai vechi, însă în continuare de actualitate, referitoare la proveniența din strămurări timpurii a acestor daci sud-dunăreni, v. Avram, 2015.

În articolul *La colonne votive de Tibiscum dédiée à Mars* (p. 211–221), Ioan Piso și Călin Timoc reanalizează inscripția de pe coloana votivă de la Tibiscum (IDR III/1, 144), a cărei citire este mult îngreunată de o dublă martelare, care a afectat inițial rândurile ce indicau numele celor doi împărați, iar apoi cele în care se găseau epitetele imperiale (p. 215). Cu ajutorul unor mijloace tehnice moderne (fotografii cu iluminare succesivă, din diverse unghiuri), cei doi autori au fost în măsură să citească și, ulterior, să restituie integral textul inscripției care în IDR este întregit numai parțial. Astfel, a fost confirmată ipoteza mai veche a lui I. Piso (1982, p. 232) potrivit căreia numele martelate de pe inscripție aparțineau lui Maximinus Thrax, fiului său Maximus, precum și, cu un anumit grad de probabilitate, guvernatorului celor trei dacii Q.? Iulius Licinianus (p. 219). De asemenea, autorii testează posibile contexte militare în care inscripția va fi fost ridicată.

La rândul sau, Péter Kovács, în articolul său privind inscripțiile romane ajunse (multe dintre ele în perioada medievală și modernă) în Barbaricumul sarmat (*Some notes on the Roman inscriptions from the Sarmatian Barbaricum,* p. 223–244) propune o restituire a textului inscripției de pe altarul roman descoperit în catedrala de la Kalocsa, grav mutilat în urma utilizării secundare. Pornind de la literele păstrate fragmentar pe trei rânduri ale epigrafei, care indică legiunea *II Adiutrix*, precum și de la caracterul votiv al monumentului (câteva dintre aceste litere păstrând parțial expresia *uotum libens soluit*), cărora li se adaugă grupul de litere RED, posibil parte a verbelor *reduco* sau *redeo,* autorul argumentează ipoteza potrivit căreia altarul examinat a fost dedicat de un soldat al acestei legiuni, reîntors în ținuturile sale după participarea la expediția împotriva parților a lui Severus Alexander. Notăm faptul că linia „hinc redu[ct(us) or -it(us) vo-]" ar trebui ușor corectată în „hinc red[uct(us) or -it(us) vo-]", deoarece, așa cum se indică la p. 230, în linia respectivă se văd (doar) literele HINC RED, fără V. Nici în imaginea 4 (p. 244) nu se distinge un V după RED.

Volumul se încheie cu articolul lui Ádám Novotnik, *On the afterlife od some milestones of Pannonia* (p. 245–261), care constituie o oarecare modificare a perspectivei de studiu, păstrându-se însă orientarea generală spre domeniul epigrafic. Autorul își propune să identifice anumite *miliaria romane* în surse medievale, în special în documente de hotărnicie care, printre reperele avute în vedere la înregistrarea limitelor funciare, se refereau inclusiv la monumente din Antichitate, încă vizibile la suprafața solului în epoca respectivă.

Bibliografie

Avram, 2015 – Al. Avram, *Aspects de la colonisation des Daces au sud du Danube par les Romains*, în P. Schirripa (ed.), *Aristonothos. Scritti per il Mediterraneo antico*, vol. 9: *I Traci tra geografia e storia*. Trento: Tangram Edizioni Scientifiche, p. 143–159.

Dana, 2004 – D. Dana, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces)*, în L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 430–448.

Dana, Matei-Popescu, 2009 – D. Dana, Fl. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron, 39, p. 209–256.

Eck, Paunov, 1997 – W. Eck, E. Paunov, *Ein neues Militärdiplom für die Auxiliartruppen von Germania inferior aus dem Jahr 127*, Chiron, 27, p. 335–354.

Alexandru Codescu

Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Muresan, and Gabriel Tiberiu Rustoiu (eds), *Christianization in Early Medieval Transylvania. A Church Discovered in Alba Iulia and its Interpretations* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 83), Brill, Leiden – Boston, 2022

Lucrarea apărută în 2022, la Editura Academică Brill, și structurată în trei părți, reunește contribuția a 20 de autori. Se cunosc puține lucruri despre perioada creștinării în partea est-centrală și estică a Europei din cauza caracterului fragmentar al documentelor istorice. Cu toate acestea, ocazional, descoperirile arheologice neașteptate pot oferi viziuni și perspective noi. Volumul de față *Cristianization in Early Medieval Transylvania, The Oldest Church in Transylvania and its*

Interpratation, coordonat de către Daniela Marcu Istrate, Dan Ioan Mureșan și Gabriel Tiberiu Rustoiu, publicată de către editura academică Koninklijke Brill, Olanda, în 2022, fiind volumul cu numărul 83 al seriei „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450", prezintă un astfel de exemplu.

Săpăturile arheologice de la Alba Iulia au relevat ruinele unei biserici din secolele X–XIII sub Catedrala Sf. Mihail. Descoperirea din 2011 a unei biserici bizantine din secolul al X-lea și a unui cimitir adiacent sugerează o continuitate religioasă în zonă și reflectă tranziția de la influența bizantină la cea occidentală în procesul de creștinare a Transilvaniei.

Cine a construit biserica mai veche, în stil bizantin, și care a fost contextul politic, religios și cultural al bisericii? Cum schimbă această nouă descoperire percepția noastră asupra istoriei bisericești a Transilvaniei? O nouă interpretare a documentelor arheologice și istorice determinate de aceste întrebări este prezentată aici, lansând astfel noi provocări pentru cercetări ulterioare.

Daniela Marcu Istrate examinează în primul capitol tranziția religioasă din Transilvania, de la influența bizantină la cea occidentală, evidențiată prin descoperirile arheologice din Alba Iulia, cu accent pe biserica bizantină din secolul al X-lea. Contextul socio-istoric este conturat pe parcursul capitolelor următoare. Astfel, în Capitolul 2 istoricul Florin Curta prezintă ocuparea Adrianopolului de către bulgari și organizarea coloniștilor la nord de Dunăre, abordând și schimbările în practicile funerare după creștinarea Bulgariei, iar în Capitolul 3, redactat de Horia Ciugudean, Aurel Dragotă și Monica-Elena Popescu, se analizează cimitirul „Stația de Salvare" din Alba Iulia, reflectând asupra schimbărilor demografice și militare din secolele IX–XI.

În Capitolul 4, Călin Cosma, analizează relicvele crucilor bizantine din bronz descoperite în România, oferind o tipologie detaliată și evidențiind legăturile culturale și comerciale dintre Bizanț și teritoriile românești. Tudor Sălăgean explorează în Capitolul 5 evoluția politică a Transilvaniei în secolul al X-lea, subliniind influența maghiară și bulgară, folosind ca sursă principală *Gesta Notarului Anonim al Regelui Bela*. Preotul Jan Nicolae urmărește pe parcursul Capitolului 6 redescoperirea episcopului Hierotheos, evidențiind contribuția sa privitoare la relațiile bizantino-maghiare, cu influențe notabile în istoriografia ulterioară.

În Capitolul 7, Dan Ioan Mureșan examinează desfășurarea misiunii bizantine de creștinare a maghiarilor sub patriarhul Teofilact Lekapenos (933–956), analizând legăturile diplomatice dintre Bizanț și vecinii săi. Restaurarea puterii bizantine în zona Dunării și reorganizarea ecleziastică după convertirea maghiarilor este discutată în Capitolul 8 de către de Alexandru Madgearu. Capitolul 9 explorează rădăcinile creștinismului maghiar, Gabor Thoroczkay subliniind interacțiunile dintre influențele bizantine și latine asupra creștinării maghiarilor și a Transilvaniei.

Eva Révész vorbește, în Capitolul 10, despre rolul lui Gyula și influența creștinismului bizantin în convertirea maghiarilor, subliniind misiunea episcopului Hierotheos în Transilvania. Boris Stojkovski se concentrează, în Capitolul 11, pe mănăstirile bizantine din Ungaria medievală și impactul lor religios și cultural, analizând prezența monahală în regiuni precum Banatul și Syrmia. Șerban Turcuș se axează, în Capitolul 12, pe descrierea structurilor de putere din Europa Centrală și de Est, în special în contextul regatului maghiar, sub influența Imperiului și a Sfântului Scaun. Adinel C. Dincă și Mihai Kovacs, descriu, în Capitolul 13, organizarea episcopiilor latine în Bazinul Carpatic între secolele X–XIII, subliniind rolul Bisericii Apusene în procesul de creștinare și legitimarea politică a regiunii. Încercarea de reconstituire arhitecturală a bisericii bizantine din secolele X–XI descoperite în Alba Iulia, propusă de către Nicolae Călin Chifar și Marius Mihail Pascu, este tratată pe larg în Capitolul 14, bazându-se pe analiza tipologiei arhitecturale și a influențelor bizantine asupra arhitecturii religioase din regiune.

Prin complexitatea studiilor întreprinse, bazate pe izvoare scrise unanim acceptate, cât și pe descoperirile arheologice, colectivul de autori a urmărit și a realizat ieșirea din sfera miturilor și retoricii naționaliste. Provocarea rămâne însă popularizarea acestor informații către publicul larg.

Cătălina State

Daniela Marcu-Istrate, *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 84), Brill, Leiden – Boston, 2022, 522 + XVIII p.

Volumul *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* reprezintă al 84-lea volum al seriei „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450" editată de Florin Curta și Dušan Zupka. Din 2007, când s-a lansat primul volum, seria a inclus lucrări de referință, scrise de autori de prestigiu în domeniu, din diferite țări, și publicate în engleză la prestigioasa editură Brill, punând astfel în circulație pe plan internațional problematica istorică a acestei zone, prea puțin familiară cercetătorilor din afara ei și tulburată de existența a numeroase tradiții istoriografice paralele și deseori contradictorii.

Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450) abordează una dintre zonele a căror istorie este cel mai acerb discutată și o face din perspectiva arheologiei, unde faptele sunt ancorate în concretul descoperirilor efectuate. Autoarea, Daniela Marcu-Istrate, are la activ o lungă activitate de teren, inclusiv pe unele din cele mai semnificative situri ale zonei, și o la fel de amplă activitate de publicare a rezultatelor acestor cercetări, în toate cele trei limbi istoric utilizate în Transilvania, precum și în engleză.

Volumul dorește a prezenta în mod sincretic apariția și dezvoltarea arhitecturii ecleziastice creștine în Transilvania, începând din secolul al X-lea, când existența ei poate fi pentru prima oară documentată în baza unor dovezi concrete, și continuând cu răspândirea ei în secolele următoare, până la mijlocul secolului al XV-lea, când multe din obiectivele studiate ajung să își capete forma lor actuală sau una foarte apropiată. Lucrarea este împărțită în patru mari segmente – partea întâi (cap. 1–2) este o introducere în problematica Transilvaniei istorice și în stadiul cercetărilor arheologice din regiune; partea doua (cap. 3–5) discută cele mai timpurii dovezi de arhitectură ecleziastică din Transilvania, iar ultimele două părți se apleacă asupra evoluției ulterioare a arhitecturii bisericilor în mediul romano-catolic (cap. 6–10), respectiv în cel ortodox (cap.11). Ultimul capitol (cap. 12), dedicat concluziilor, este urmat de vasta bibliografie utilizată pentru întocmirea lucrării, ce se întinde pe mai mult de 70 de pagini, și este la rândul ei urmată de un index cuprinzător, ce include persoanele și localitățile menționate în text, dar și principalele teme abordate, îngăduind rapida identificare a paginilor relevante. Pe parcurs, textul face uz de denumirile românești ale localităților, dar formele lor germane și maghiare se regăsesc în index, iar cele 11 hărți îngăduie înțelegerea situației medievale și rapida identificare în teren a punctelor menționate.

Pentru început, cititorul este introdus în problematica arhitecturii ecleziastice medievale, un subiect mult cercetat din perspectiva istoriei artei, dar, prin natura metodologiei implicite, în baza structurii vizibile a clădirilor existente. Rezultatele cercetărilor arheologice au fost prea rar integrate în discuție, rămânând neluate în considerare chiar și în cazuri unde atestă că istoria reală a edificiilor a fost mult diferită de cea reconstituită în baza planimetriei vizibile și a elementelor decorative. O imagine de ansamblu asupra istoriografiei existente și a disputelor din cadrul ei este oferită, împreună cu o scurtă trecere în revistă a principalelor cercetări arheologice ce au avut loc în Transilvania în situri ecleziastice. În continuare, capitolul 2 introduce cititorul în evoluția istorică a Transilvaniei medievale și în organizarea ei administrativă. Această prezentare generală servește pentru a ancora în cadrul lor istoric bisericile ce vor fi discutate mai departe, iar publicarea volumului într-o limbă de circulație internațională o face absolut necesară.

În capitolul 3 sunt discutate premisele apariției arhitecturii ecleziastice creștine și primele forme identificabile arheologic. Problematica istorică este abordată începând de la cele mai timpurii dovezi și misiunea episcopului Hierotheos, până la creștinarea Sfântului Ștefan al Ungariei și la organizarea rețelei diecezane romano-catolice. Modul în care aceste evenimente sunt reflectate de peisajul religios este prezentat prin cazuri specifice, precum biserica centrului episcopal de la Cenad și multiplele biserici identificate arheologic la Dăbâca, dar și prin discuții mai generale despre răspândirea așezămintelor monastice, a bisericilor și cimitirelor într-un peisaj în care arhitectura de lemn era încă prevalentă. Capitolul 4 abordează concret perioada formativă a arhitecturii de zid, dominată de stilul bizantin și de cel romanic. Ambele sunt bogat exemplificate, cu accentul căzând pe punctele unde cercetarea arheologică a putut identifica direct perioada de început a bisericilor, precum Streisângeorgiu, Cluj-Mănăștur sau Sighișoara. Capitolul nu este o simplă sinteză, ci include și numeroase informații inedite, un *pattern* ce se regăsește și în capitolele următoare. Materialul inedit, provenit din cercetările autoarei, devine deosebit de proeminent în capitolul 5, dedicat centrului

episcopal de la Alba Iulia, unde succesiunea clădirilor de cult dispărute ce au precedat actuala Catedrală romano-catolică începând din secolul al X-lea este detaliată în baza unui bogat fond de date arheologice.

Capitolul 6 trece la evoluția generală a arhitecturii ecleziastice timpurii pe măsură ce peisajul arhitectural romano-catolic ia forme concrete. Bisericile-sală, bazilicile și rotondele epocii sunt discutate, împreună cu evoluția lor specifică pentru diferitele arii ale regiunii, în baza unei pletore de exemple, unele încă (parțial) păstrate, multe altele cunoscute însă numai datorită cercetărilor arheologice. Capitolul 7 discută apariția și răspândirea în secolul al XIII-lea a goticului cistercian, o fază de tranziție cu mai puține atestări, cel mai bine cunoscută pentru edificiile ridicate în sud-estul Transilvaniei, unde ruinele mănăstirii de la Cârța și bisericile din Țara Bârsei sunt reprezentative pentru epocă. În capitolul 8 evoluția bisericilor este urmărită în continuare pe parcursul ascendenței goticului. Numărul punctelor abordate și mai ales al celor din zona săsească, devine impresionant, și problematica arheologică a evoluției arhitecturale a unor monumente de primă importanță – precum bisericile din Brașov, Sighișoara sau Sebeș – este detaliată, îndeosebi atunci când contrazice concluziile înrădăcinate în istoriografie. Marile centre par să domine prezentarea, dar aceasta merge și mai departe, identificând schimbările ce au loc în arhitectura bisericilor pe plan general. Din acest punct de vedere următoarele două capitole formează un pandant, cu capitolul 9 fiind un studiu de caz al Sibiului, iar capitolul 10 explorând emergența bisericilor fortificate, un fenomen specific mediilor rurale. În cazul Sibiului, după o prezentare generală a numeroaselor biserici medievale ale orașului, textul se oprește asupra bisericii parohiale, actuala Catedrală evanghelică, și a capelelor ei, al căror trecut este explorat în baza vastelor cercetări arheologice desfășurate de autoare pe parcursul elaborării volumului. În mod similar, complexul fenomen al fortificării bisericilor, cu efecte majore nu numai asupra zonei din jurul lor, ci și asupra lor însăși, este prezentat din mai multe perspective, precum micșorarea bisericilor pentru a câștiga spațiu, integrarea capelelor în fortificații sau convergența dintre cimitir și spațiul fortificat, multe din aceste fenomene observabile numai arheologic.

Capitolul 10 prezintă arhitectura ortodoxă, care pentru perioada timpurie este cunoscută îndeosebi datorită bisericilor păstrate în Țara Hațegului. Arheologia a putut însă mult îmbogăți acest fond, iar cazurile discutate sunt răspândite din Maramureș în Țara Bârsei și în Munții Apuseni.

Cu 138 de ilustrații variate, de la fotografii ale clădirilor actuale la imagini din timpul săpăturilor, de la planuri ale cercetărilor arheologice la reconstituiri ale fazelor de evoluție ale bisericilor și cu un text scris la cele mai înalte standarde ale literaturii de specialitate, volumul *Church Archaeology in Transylvania (ca. 950 to ca. 1450)* se recomandă ca o lectură obligatorie pentru specialistul ce dorește să înțeleagă epoca, cu peisajul ei religios, în baza unor informații obiective, ancorate în concretul arheologiei.

Sebastian-Ovidiu Dobrotă

Documenta Romaniae Historica, B. *Țara Românească,* vol. XXVI (*1637–1638*), întocmit de † Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina-Manuela Constantin, Constanța Vintilă, Lidia Cotovanu, † Maria Bălan, Marcel-Dumitru Ciucă, Editura Academiei Române, București, 2022, 769 p. + XLVIII pl.

Volumul de față încheie, în ordinea apariției editoriale, domnia lui Matei Basarab, perioadă ce a lăsat în urmă un număr considerabil de documente; cercetătorii care doresc să analizeze intervalul de timp în care acesta a stat pe tronul muntenesc au acum la dispoziție întregul corpus de izvoare diplomatice interne. Cel de-al douăzeci și șaselea volum al seriei dedicate Țării Românești acoperă anii 1637–1638, însumând un total de 508 piese documentare, ajunse în vremurile moderne ca originale, copii, rezumate ori mențiuni târzii; dintre acestea, editorii au identificat 11 documente, pe care le-au trecut în categoria celor false ori îndoielnice. Limba română este cea care predomină, actele slavonești fiind mai puține ca număr; peisajul lingvistic este completat de un singur document scris în limba greacă.

Studiul ce deschide volumul, datorat domnului Gheorghe Lazăr, introduce cititorul în lumea complexă a redactării documentelor muntenești în primul deceniu de domnie al lui Matei Basarab, fiind util, prin stilul sistematic în care este redactat, atât cercetătorilor care studiază izvoarele diplomatice, cât și celor care doresc să înțeleagă ce și cum se scria în Țara Românească a veacului al XVII-lea. Pe lângă documentele propriu-zise, volumul conține indici extinși de nume proprii și materii, acoperind 150 de pagini, precum și 48 de reproduceri fotografice.

O lume a celor mari și a celor mici se deschide în fața celui care citește actele muntenești din anii 1637–1638. Dintre cei în numele cărora se emit documentele se distinge, în mod evident, domnul însuși, aproximativ o treime din piesele documentare adunate în volum ieșind din cancelaria lui Matei Basarab (p. IX); urmează o lungă galerie compusă din mari boieri și dregători mărunți, episcopi și egumeni ai mănăstirilor, dar și negustori, orășeni și preoți, ori țărani adunați în solidarități mai mari sau mai mici, în funcție de interese funciare ori legături de familie. La 6 iunie 1638, „Io Matei Basarab voievod și domn a toată Țara Ungrovlahiei" emitea de la Craiova un document de întărire al unor posesiuni (doc. 367), pentru ca două zile mai târziu, „noi, megiiași den Sărățéni", așadar din cealaltă parte a țării, să mărturisească vânzarea propriilor ocini (doc. 369); scrierea documentelor se făcea, așadar, atât în numele domniei, cât și în numele oamenilor simpli.

Documentele descriu pasaje din existența locuitorilor Țării Românești – aceștia se găseau adeseori „căzuți în bogate nevoi și datorii", precum Ianiu spătar și soția sa, Elina (doc. 15); alteori trebuiau să-și salveze viața cu prețul pierderii libertății personale, cum era cazul unui anume Barbu, care, după ce „făcuse sfadă cu nește țigani" ai marelui spătar Preda Brâncoveanu și omorâse pe unul dintre ei, se văzuse nevoit „să fiiu dumnealui rumân în veac și cu toată partea mea de ocină" (doc. 50). Pregătirea momentului morții îl determina pe Lupul, fiul lui Braga, să-și întocmească testamentul, lasând Episcopiei Buzăului o bună parte din averea sa, „căci îmi vor zăcea osele méle acolo, la acea Svântă Episcopie" (doc. 190). Evident că documentele surprind și cazuri de acumulări funciare, o asemenea situație fiind cea a marelui ban Hrizea din Bălteni, căruia domnul muntean îi oferea un document ce impresiona nu doar prin dimensiunile sale, ci și prin migăloasa muncă de a-l decora cum se cuvine (doc. 46). Nu în ultimul rând, mănăstirile muntenești primeau, ca de altfel în întreaga istorie a Țării Românești, întărirea vechilor danii.

Cu toate că „majoritatea documentelor incluse în volum conservă informații de natură patrimonială" (p. XVI), actele relevă, măcar în parte, și alte aspecte, precum cele militare, așa cum este cazul unui document emis de boierii divanului Țării Românești la 11 iulie 1637 – „iar după aceea, întâmplatu-s-au domnului nostru Io Matei Basarab voievod să meargă la oaste, când au mersu până la Ialpuh, ci au venit la Buzău de au șezut câteva zile" (doc. 158). Așa cum arată autorul *studiului introductiv*, locul de emitere al documentelor domnești relevă preferința lui Matei Basarab de a rămâne lungi perioade de timp la București, deși uneori fusese nevoit să meargă fie în zona Buzăului, fie în zona Craiovei sau a mănăstirilor oltene (p. VII–VIII). De altfel, documentul din 11 august 1638 amintea momentul în care „a fost domnia mea în plimbare peste Olt, în orașul domniei mele, la Râmnic" (doc. 426). Diversitatea documentelor reprezintă însăși diversitatea societății muntenești la finalul deceniului al IV-lea al secolului al XVII-lea.

Fără îndoială, publicarea celui de-al douăzeci și șaselea volum din seria dedicată Țării Românești este una meritorie din mai multe puncte de vedere. Pe de o parte, cum arătam și mai sus, tomul completează domnia lui Matei Basarab, iar dacă se ține cont de faptul că volumul ce acoperea venirea pe tron a acestuia vedea lumina tiparului în anul 1969, avem dimensiunea unui proiect de cercetare întins pe o perioadă lungă de timp. Pe de altă parte, continuarea publicării colecției *Documenta Romaniae Historica* constituie o prioritate a cercetărilor privind istoria Țării Românești, în acest moment specialistul aplecându-se cu mult mai mare ușurință asupra temelor ce privesc prima jumătate a veacului al XVII-lea, acoperită de această colecție de documente, în comparație cu perioada ce urmează după mijlocul aceluiași secol. Nu în ultimul rând, calitatea editării (actele propriu-zise, studiul introductiv și indicii) oferă cititorului o lectură deopotrivă sistematică și captivantă.

Liviu Ilie

Igor Șarov, *Basarabia în istoriografia rusă (1812–1862). Monografie*, Editura USM, Chișinău, 2024, 275 p.

Studiul monografic pe care îl prezentăm astăzi, semnat de cunoscutul istoric de la Chișinău, profesorul universitar Igor Șarov[1], este dedicată unui subiect puțin abordat în istoriografia românească –

[1] Este istoric de profesie, absolvent și doctor al Universității de Stat din Moldova, Facultatea de Istorie și Filosofie. În anii 2013–2017 a deținut funcția de viceministru, Ministerul Culturii al Republicii Moldova, 2017–2019 – secretar general de stat, Ministerul Educației, Culturii și Cercetării al Republicii

prospectării trecutului Basarabiei în istoriografia rusă, având ca limite cronologice convenționale anii 1812-1862 – de la anexarea Basarabiei la Imperiul Rus în 1812 (de fapt, de la prima lucrare de ordin statistic publicată de P. Kunițki, în 1813) și până la 1862 (până la apariția studiului de amploare al lui A. Zașciuk, considerat drept prima lucrare științifică consacrată acestei provincii)[2].

În prezentarea monografiei profesorului Igor Șarov a reieșit că reușita fiecărei investigații științifice, indiferent de tematica sau subiectele abordate, este condiționată de multipli factori, unul dintre care este prezența obligatorie a surselor – diversitatea documentelor de epocă inedite puse în circuitul științific și de modul de interpretare a lor.

Depistarea principalelor surse care se referă la istoria modernă a Basarabiei, evidențierea celor care se păstrează și unde, care au rămas inedite și care au fost publicate, cine le-a analizat și le-a pus în circuitul științific sau, dacă au rămas inedite, care este valoarea lor științifică și care a fost contribuția pe care au adus-o în contextul epocii – iată doar câteva subiecte care se cer a fi rezolvate la începutul fiecărui demers științific. Respectiv, analiza informației depistată în sursa istorică reprezintă o parte integrantă a investigației științifice, o misiune specială, strict obligatorie a istoricului.

Din considerentul că fiecare izvor istoric are în primul rând un caracter informațional, istoricul are menirea să-l supună analizei critice, să-l compare cu alte surse, să depisteze modalitatea și condițiile în care acesta a fost scris. Din acest punct de vedere, urmând o linie de gândire proprie cu trimiteri la date istorice incontestabile culese, în mare parte, cum vom constata pe parcurs, din izvoare autentice din arhive supuse unor analize minuțioase, profesorul Igor Șarov reușește să lărgească spectrul problematicii abordate – în discuție fiind puse și aduse documente ce până în prezent n-au fost în vizorul cercetării istoriografice. Interpretarea faptelor istorice este una critică, autorul stăruind să pună în lumină informații de reală valoare istorică ce reflectă istoria Basarabiei în perioada modernă, accentuând schimbările ce s-au produs în istoriografia rusă în perioada supusă cercetării, obiectiv ce, constatăm, i-a reușit.

Lucrarea semnată de Igor Șarov, *Basarabia în istoriografia rusă (1812–1862)*, publicată la Editura Universității de Stat din Moldova, în 2024, este alcătuită din Introducere, trei capitole, care tratează: 1. Începuturile istoriografiei ruse despre Basarabia (1812–1828); 2. Apariția ideilor romantismului în istoriografia rusă a Basarabiei. Schimbarea orientării spre studierea trecutului ei istoric; 3. Cercetarea istoriei Basarabiei în perioada anilor 1828–1862, Încheiere și Bibliografie.

În partea introductivă a lucrării, autorul stabilește scopul și obiectivele cercetării, argumentează actualitatea temei investigate și prezintă o scurtă caracteristică a istoriografiei problemei. Din start se constată stilul academic al analizei, maniera cumpătată și echilibrată în aprecieri a autorului, care, evidențiind tendențiozitatea istoriografiei sovietice în tratarea și înțelegerea proceselor ce au avut loc în Basarabia după anexarea ei la Rusia, constată că „lucrările din fosta RSSM prezintă un anumit interes pentru cercetători, având în vedere punerea în circulație a materialului documentar depistat în arhivele din Chișinău, Moscova, Sankt Petersburg, Kiev, Odesa etc. În unele cazuri merită atenție și concepțiile expuse. Din aceste motive, nu putem nega importanța acestor studii pentru cercetarea diverselor probleme ale Basarabiei sub ocupația rusească” (p. 7). Analiza istoriografică, efectuată de autor în partea introductivă a lucrării îi permite să constate că, în pofida numărului relativ bogat de lucrări dedicate diferitor probleme legate de istoria Basarabiei, „până în prezent nu au fost realizate studii istoriografice speciale” (p. 7), evidențiind actualitatea temei puse în discuție.

Prin urmare, actualitatea tematicii luate în dezbatere de către autor este evidentă și presupune, întâi de toate, un mecanism al „schimbării paradigmelor” în interpretare, al modificării sistemului de criterii în aprecieri raportate la obiectivitatea inerentă a istoriei. Autorul și-a pus lucrarea sub semnul unui concept demn de atenția istoricilor și, așa cum ne demonstrează stăruitor în paginile lucrării, acesta s-a născut dintr-un travaliu asiduu și de mai mulți ani în domeniu. Urmând o linie de gândire proprie

---

Moldova, martie-noiembrie 2020 – ministru al Educației, Culturii și Cercetării al Republicii Moldova. Din martie 2021 este rectorul Universității de Stat din Moldova, precum și profesor universitar la Departamentul Istoria Românilor Universală și Arheologie. Este autor a peste 130 de articole științifice, studii, monografii (unele în colaborare) și culegeri de documente, publicate la Chișinău, Iași, București, Oradea, Cluj-Napoca, Moscova, Manchester etc.

[2] Erorile tehnice, ce indică limitele cronologie, 1812–1868 și 1828–1868 de la paginile 232–233 și Cuprinsul lucrării – pagina 275, se vor citi ca – 1812–1862 și 1828–1862.

cu trimiteri la date istorice incontestabile culese, în mare parte, din diferite surse istorice, multe din ele fiind inedite, și supuse unor analize minuțioase, autorul reușește să lărgească spectrul problematicii abordate. Interpretarea faptelor istorice este una critică, autorul stăruind să pună în lumină informații de reală valoare istorică asupra temei cercetate, să exploreze cât mai deplin câmpul faptelor, ceea ce, constatăm, i-a reușit. Astfel, cercetarea temei *Basarabia în istoriografia rusă (1812–1862)* a fost sintetizată evolutiv, izvoarele și lucrările folosite fiind prelucrate și integrate în contextul evenimentelor și faptelor ce vizează istoria Basarabiei în epoca modernă.

Pentru atingerea scopului lucrării, materialul factologic a fost expus, în linii mari, în baza metodei structurale de concepere a realităților istorice orientate exclusiv în cadrul sistemului cercetat, ceea ce presupune o epistemologie a modelului, ajungându-se la o corelație dialectică dintre analiză și sinteză atât de necesare cercetării istorice. Valoarea ei cognitivă a orientat cercetătorul spre o unitate de soluții, creând și o posibilitate de reconstituire a cadrului istoric, economic, social și politic deopotrivă, legat de situația Basarabiei, văzută prin prisma istoriografiei ruse.

Prima parte a lucrării este dedicată unui subiect încă insuficient cercetat și înțeles în literatura istorică, cel al *Începuturilor istoriografiei ruse despre Basarabia (1812–1828)*, autorul punând în discuție, la început, unele probleme de istorie a Moldovei și Basarabiei în cercetările istoricilor din Rusia până la anexarea din 1812, după care face o analiză detaliată a preocupărilor istoriografice a cercetătorilor ruși pentru Basarabia din anii ’20 ai secolului al XIX-lea. Un compartiment aparte, al Capitolului I îl constituie caracterizarea făcută Basarabiei în lucrările și scrierile decembriștilor, dintre care unii au fost exilați în Basarabia și erau cunoscători ai situației de aici.

Partea a doua a lucrării este dedicată *Apariției ideilor romantismului în istoriografia rusă a Basarabiei*, autorul punând accent pe schimbarea orientării spre studierea trecutului istoric a acestei provincii. Autorul constată că interesul față de istoria veche a regiunii a fost cauzat, în mare măsură, de factorii de ordin politic, iar începutul studierii acestui aspect al problemei a fost pus de ofițerul rus I. Liprandi, ceea ce l-a determinat pe autor să evidențieze o grupă aparte de autori sub denumirea convențională „Școala lui Liprandi”, care abordau problemele de istorie a Basarabiei prin prisma istoriei slavilor. Tot în această perioadă, înainte de 1828 (anul când a fost lichidată autonomia limitată și provizorie acordată regiunii) se intensifică apariția lucrărilor consacrate trecutului Basarabiei, când lucrările scrise au fost puternic influențate de situația politică din Imperiu.

Partea a treia a volumului pune în discuție *Cercetarea istoriei Basarabiei în anii 1828–1862,* perioadă în care are loc diversificarea tematicii privind istoria Basarabiei. Anume în această perioadă apar studii îngust specializate, culminând cu lucrarea ofițerului rus A. Zașciuk, calificată drept prima lucrare cu caracter științific dedicată istoriei Basarabiei.

Nu voi purcede la analiza compartimentelor de bază ale lucrării și concluziilor la care ajunge autorul, lăsând acest lucru să-l facă cititorul, în special studentul sau masterandul, interesat de istoria modernă a Basarabiei, pentru a nu-l influența și a nu-l orienta conceptual.

Vom face doar câteva constatări.

Caracterul inovator al monografiei elaborate de profesorul Igor Șarov nu poare fi pus la îndoială dat fiind că lucrarea este o primă investigație științifică de tip istoriografic efectuată în Republica Moldova, în care este pusă în discuție și, pe fond, rezolvată problema istoriei Basarabiei în istoriografia rusă, acoperindu-se golul existent. Problemele abordate în lucrare au un caracter original și constituie rodul muncii timp de mai mulți ani a autorului.

Prin construcția lucrării, orizontul ei documentar, factologic și ideatic, exercițiul conceptual și metodologic, autorul izbutește să expună și să analizeze principalele direcții existente în istoriografia rusă dedicată istoriei Basarabiei în perioada de timp investigată, stabilind în acest sens, convențional, trei etape distincte, pe care le definește și le analizează. Accentuăm, de asemenea, tendința autorului de a fi deschis și receptiv la tot ce este nou în cercetarea științifică: izvoare, concepte, metodologie, terminologie etc., prin care se poate stabili adevărul istoric.

Lucrarea elaborată de profesorul Șarov atestă rigoarea științifică a autorului, fiind o dovadă în plus a faptului că graba în investigațiile științifice nu este de natură să aducă limpezime și claritate în studierea problemelor majore legate de o tematică extrem de controversată cum este cea a dramaticului act săvârșit la 1812 de Imperiul Rus și istoria Basarabiei sub dominația țaristă.

Lucrarea este concepută și scrisă într-o manieră academică. Materialul factologic bogat și destul de convingător pune în lumină o pagină necunoscută pentru cititorul din Republica Moldova.

Ne-am referit, succint, doar la aspectele principale expuse în lucrarea profesorului Igor Șarov. Suntem convinși că unele considerații și afirmații despre conținut vor mai apărea în literatura istorică. Dincolo de orice observație critică, o concluzie se impune din start: lucrarea prezintă o concludentă reușită a rezultatelor unor cercetări temeinice și de reală valoare științifică.

Valentin Tomuleț

Alex Mihai Stoenescu, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga. Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*, Editura Evenimentul și Capital, București, 2024, 352 p.

Sub semnătura lui Alex Mihai Stoenescu au văzut, recent, lumina tiparului patru volume care-l au în centru pe Nicolae Iorga. Trei în 2023, *Istorie romantică și drept istoric înainte de Nicolae Iorga* și *Teoria ereditații în cultură, Mihai Eminescu – bulgar, I. L. Caragiale și N. Iorga – greci, Vasile Alecsandri și A.D. Xenopol – evrei*, amândouă la Editura Olimp, iar *Nicolae Iorga, geniu sau titan? Explicații asupra personalității lui Nicolae Iorga*, la Editura Ghepardul. Și un al patrulea volum, în 2024, la Editura Evenimentul și Capital, *Preliminarii la asasinarea lui Nicolae Iorga*, cu un subtitlu exagerat *Rolul istoricului Constantin C. Giurescu*.

Se poate înțelege a fi fost mai mult decât o adversitate științifică și o animozitate personală, ceea ce nu este cazul. (Într-o convorbire cu academicianul Dinu C. Giurescu, acesta a insistat să fie percepută disputa părintelui său cu Nicolae Iorga doar la nivelul celei științifice).

În ultimul volum, locul central este acordat celei mai interesante probleme a istoriografiei românești din perioada interbelică: lupta Școlii Noi de Istorie cu Nicolae Iorga, care a atras atenția lumii științifice, dar și a opiniei publice în general (p.132–322).

Majoritatea membrilor Școlii Noi îi fuseseră studenți lui Nicolae Iorga. Acesta avusese o atitudine paternalistă față de ei. Îi admisese, după terminarea facultății, la Școala Română din Franța pe care o conducea – o adevărată pepinieră a istoriografiei românești, îi ajutase în parcurgerea treptelor universitare; le publicase primele opere prin care fuseseră recunoscuți de breasla istoricilor. Ca urmare, cei mai mulți apreciaseră rolul lui Nicolae Iorga în formarea lor. Stau mărturie numeroasele scrisori pe care i le trimiseseră înainte de 1930 (Publicate de Petre Țurlea în volumul *Școala Română din Franța*, Editura Semne, 2021, vezi și grupajele de documente, îngrijite de Ștefan S. Gorovei, sub titlul *„Școala Nouă de Istorie”*, din „Anuarul Institutului «A. D. Xenopol»”, 1985–1987). Printre emitenții acestor scrisori: C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, Scarlat Lambrino, Valeriu Papahagi etc. – viitori componenți ai Școlii Noi de Istorie. Recunoscători se arătau, în anii parizieni, și cei dedicați studiului în alte domenii decât istoria, între ei Alexandru Rosetti. (De comparat scrisorile de mulțumire ale acestuia din anii ’20, cu aceea scrisă după o jumătate de veac – 28 octombrie 1985, către Petre Țurlea – în care neagă orice influență pozitivă a lui Nicolae Iorga asupra carierei sale, acuzându-l chiar de rea-credință și încheind: „Așadar, rolul lui Nicolae Iorga, în îndrumarea membrilor Școlii, a fost nul”).

Întreagă această atitudine paternalistă a lui Nicolae Iorga îl îndreptățea să se aștepte la recunoștință din partea tinerilor. Nu a fost așa. Din contră, s-a produs o solidaritate antiiorghistă. Nu este de condamnat faptul că noua generație încerca să iasă de sub tutela Profesorului. De condamnat este faptul că și-au arătat independența doar după ce au parcurs, cu ajutorul decisiv al lui Nicolae Iorga, toate treptele universitare.

Închegarea Școlii Noi de Istorie era anunțată din 1929. Evenimentul s-a produs în 1930, când Nicolae Iorga își publică – sub titlul *Istoria românilor și a civilizației lor* – traducerea volumului *Histoire des Roumaines et de leurs civilisation*, apărut la Paris în 1920. Lucrarea avusese menirea de a populariza în Occident istoria românilor și și-o îndeplinise. Doar că, scrisă în grabă, avea mai multe formule criticabile, neîndreptate la republicarea din 1930. Conducătorul Noii Școli de Istorie, Constantin C. Giurescu, a avut astfel prilejul unei recenzii foarte dure, publicată rapid și cu o vădită satisfacție în „Revista istorică română” (două numere succesive, I, 1931 și II, 1932), strânsă apoi într-un volum – Constantin C. Giurescu, *O nouă sinteză a trecutului nostru (Nicolae Iorga, «Istoria românilor și a civilizației lor»)*. Alex. Mihai Stoenescu apreciază corect că imensa recenzie era, în fapt,

„un atac general la adresa calității de istoric profesionist a lui Nicolae Iorga” (p. 134). Constantin C. Giurescu considerase că volumul apărut sub semnătura fostului său profesor era „ultima sinteză” a acestuia „asupra trecutului nostru”. Corect, Alex. Mihai Stoenescu crede că Giurescu dorea să impună teza că nu era vorba doar de cea mai recentă operă a lui Iorga, ci de tot ce putea acesta să scrie.

Constantin C. Giurescu a încercat să-l discretiteze pe Nicolae Iorga și în străinătate, răspândindu-și în Occident recenzia cu foarte slab ecou. Se va adăuga campaniei violente antiiorghiste și istoricul maghiar Domanovszky Sándor, autorul volumului *La méthode historique de Nicolae Iorga* (Budapest, 1938). Pe drept, Iorga considera ca având caracterul cel mai nociv încercarea de discreditare în străinătate a operei sale în ansamblu, încercare care se lega de politica revizionistă a Ungariei. În pofida „agresiunii” lui Domanovszky (vezi Nicolae Iorga, *L'Origine et la Patrie première des roumains. Réponse à une agression*, București, 1938), savantul român se va menține în aprecierea lumii științifice occidentale, care-l va alege ca vicepreședinte al Congresului Internațional al Istoricilor în 1938, la Zürich.

Constantin C. Giurescu și Petre P. Panaitescu vor fi principalii mentori ai Școlii Noi de Istorie. Li se vor alătura mai mulți foști membri ai Școlii Române din Franța, dar și unii din afara acesteia, cel mai important din această categorie fiind Gheorghe I. Brătianu. Motivația acestei coagulări de forțe științifice o dă cel mai plastic Mihai Berza „din nevoi polemice”. (Mihai Berza, *Știință și metodă în gândirea lui Nicolae Iorga*, „Analele Academiei Române”, Memoriile Secției Istorice, a. 3, tom XXVII, nr. 10, 1945, p. 1). De remarcat faptul că intensitatea adversității membrilor Noii Școli față de Iorga nu era aceeași și nici Profesorul nu-i punea pe același plan. Ruptura totală era cu Giurescu. În schimb, cu celălalt lider, Panaitescu, corespondența va continua, fiind și momente de manifestare a unor prețuiri reciproce. (Vezi Petre Țurlea, *Școala Română din Franța*, p. 127).

Disputa dintre Nicolae Iorga și Noua Școală de Istorie s-a amplificat în 1935, după apariția volumului I al *Istoriei românilor* de Constantin C. Giurescu. Se dovedea, sub titlul – repetat de multe ori în ziarul iorghist „Neamul românesc”– *Opera d-lui Constantin C. Giurescu pe două coloane* – preluarea, fără indicarea sursei, a numeroase idei sau pasaje întregi din operele lui Pârvan, Densușianu, Onciul. (Vezi Petre Țurlea, *op. cit*., p.128).

Treptat, Nicolae Iorga va începe să-i trateze cu o anumită detașare olimpiană pe reprezentanții Școlii Noi și-și va continua opera, întregind *Istoria românilor* în 10 volume. În 1938 îi scrie lui Constantin Marinescu: „Eu termin cartea mea *Istoria românilor* […] Ultimele două volume sunt o luptă de fiecare pagină pentru neamul meu”. (Publicată de Ecaterina Vaum, în *Nicolae Iorga, Coresponență*, vol. 2, p.138–320).

De remarcat – așa cum o face și Alex Mihai Stoenescu – că opinia publică românească s-a situat, în majoritate, de partea lui Nicolae Iorga, care-i mobilizase pe români în timpul Primului Război Mondial, le crease suflul de optimism fără de care nu ar fi fost realizată Marea Unire. De aceea, era numit „Apostolul Neamului”, să-l critici era greu de admis. Scarlat Lambrino consemna, într-o scrisoare din mai 1937, atacul lui Constantin C. Giurescu în Parlament, împotriva lui Nicolae Iorga, atac ce a provocat o „o violentă reacție în favoarea lui Iorga. La Cameră [a Deputaților] și la Senat i s-au adus osanale, a fost o adevărată apoteoză”. (Petre Țurlea, *op. cit*., p. 134).

Și Alex Mihai Stoenescu consideră că disputa dintre Nicolae Iorga și Școala Nouă de Istorie nu a avut consecințe negative asupra activității științifice a celor ce s-au antrenat în această dispută, ci, din contra, au impulsionat-o. Iorga își va finaliza cele 10 volume ale *Istoriei românilor*, înlăturând posibilitatea lăsării neterminată a operei sale de bază, ca urmare a asasinatului din 1940. Și Constanin C. Giurescu și-a finalizat opera sa de bază. Iar la moartea fostului său profesor a scris – poate cu o urmă de regret pentru îndelunga confruntare – „A fost una din mințile cele mai strălucite, unul din temperamentele cele mai puternice pe care le-a dat neamul nostru. Opera lui, enormă ca proporții și variată ca formă și preocupări, nu poate fi cuprinsă în cadrul acestei pomeniri, ea poartă pecetea sensibilității foarte vii, a curiozității nesfârșite și a vioiciunii de spirit extraordinare care caracterizează personalitatea celui dispărut. […] Noi ne înclinăm în fața mormântului său și aducem omagiul cuvenit acestei personalități excepționale”. („Revista istorică română”, vol. X, 1940, p. 491).

Foarte mulți istorici români s-au aplecat asupra disputei dintre Nicolae Iorga și Școala Nouă de Istorie; cei mai mulți cu o privire obiectivă, din generația mai nouă și academicienii Ioan Aurel Pop, Victor Spinei, Alexandru Zub. Cartea lui Alex Mihai Stoenescu inventariază această aplecare asupra subiectului, oferind astfel imaginea interesului major pe care l-a generat. Și prin aceasta Alex Mihai Stoenescu face un lucru necesar istoriografiei românești.

Cartea se încheie cu o întrebare: „Cât este de pregătit cititorul român să înțeleagă istoria poporului român? Căci, dacă vrea o istorie ușor de citit se duce la Giurescu, iar dacă este doritor și capabil să înțeleagă evoluția ei argumentată istoriografic în lume și să afle care este identitatea lui, cititorul se duce la Nicolae Iorga" (p. 342).

Petre Țurlea

Larisa Turea, *Cartea foametei*, ediția a III-a, completată, Editura Cartier, Chișinău, 2021, 560 p.

Au trecut aproape neobservate la noi edițiile succesive ale *Cărții foametei,* datorate Larisei Turea, un nume cunoscut din presa culturală, critic de teatru și de cinema.

Însă subiectul volumului în discuție n-are nimic de-a face cu domeniul cultural care a consacrat-o pe autoare. Ce ni se oferă aici nu face parte, nici pe departe, din seria finețurilor critice, lucruri aseptizate, filtrate prin cultură și concepte. *Cartea foametei* e ca barosul lui Evgheni Prigojin, ți se aplică în moalele capului și te lasă fără suflare. E, fără exagerare, între lecturile cele mai atroce de care am avut parte vreodată, carte-document răscolitoare ce-ți pune deodată în față altă bolgie, mai teribilă parcă decât cele pe care le știai din literatura uriașă despre ororile comunismului adunată după 1990.

Tot mai multă lume este astăzi la curent cu faptul că ucrainenii au fost exterminați, prin foamete, cu milioanele în anii 1932 și 1933. Am învățat de-acum și numele acestui tip de genocid, *Holodomor,* exersat de Stalin asupra unui întreg popor, țintit. Scriem această crimă în masă *cu majusculă* și o legăm strict de anii respectivi și de comunitatea respectivă, fiindcă acceptăm și în acest caz ideea unicității și irepetabilității fenomenului – așa cum Shoah sau Holocaustul e, în felul lui, unul singur și irepetabil. Cui a citit despre Holodomor nu mai trebuie să i se explice motivul pentru care ucrainenii întorc spatele cu oroare *Russkiy mir*, „mir" însemnând, ironic și amarnic, nu numai *lume*, ci și *pace*, gen de antifrază al cărei secret rușii îl dețin în exclusivitate.

Or, iată că Holodomorul are un frate mai mic, dar la fel de înfricoșător. Experimentul bolșevic a dat la vremea lui rezultatele scontate, depășind chiar cele mai optimiste așteptări la Moscova, așa încât irepetabilul a fost repetat și în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. *Suntem în anii 1946–1947*. Moldovenii trebuiau pedepsiți exemplar pentru două motive majore: pentru desprinderea de Rusia bolșevică și unirea cu România din 1918, pe de-o parte, și, pe de alta, pentru cea de-a doua reunificare, din anii de război 1941–1944. Despre cumplita înfometare din anii 1946–1947 este vorba, așadar, în cartea Larisei Turea.

Cartea foametei a început să fie scrisă înainte ca Gorbaciov să preia puterea (1985) cu gândul obsedant că anii trec și martorii înfometării în masă dispar împreună cu mărturiile lor prețioase. Era urgentă colectarea unor „depoziții" ce se lăsau obținute cu foarte mare greutate: de teamă, desigur de măsurile pe care regimul sovietic le putea lua; dar și de groaza de a retrăi trecutul prin povestire; negreșit însă și fiindcă victima unui atât de mare traumatism îl retrăiește, paradoxal, ca pe o vină personală și o rușine copleșitoare. S-a adunat astfel, în anii lui Gorbaciov, o primă culegere de mici dimensiuni de povestiri despre foamete, publicată în 1987, când represiunea slăbise. Volumașul era în română, dar cu litere chirilice, într-un tiraj de două mii de exemplare, ce s-a epuizat instantaneu.

De atunci cartea s-a reeditat de încă trei ori, în formule tot mai ample, fiindcă autoarea n-a încetat de-a lungul a peste trei decenii să adune mărturii și documente de arhivă. Azi, selecta editură Cartier de la Chișinău scoate a patra variantă, deși pagina de titlu nu ia în calcul decât edițiile de după 1990.

Fără să minimalizez în niciun fel impresionantele depoziții personale – fiindcă *depoziții* par ele, ca în fața tribunalului memoriei de neșters a bibliotecilor –, de data asta cititorul e parcă și mai șocat de ceea ce au scris cu mâna lor călăii și complicii lor, feluriți procurori, activiști de partid, primari, șefi și subșefi, ofițeri ai serviciilor de Securitate, trimiși speciali să ancheteze la fața locului pentru nevoia de informare a puterii bolșevice la diferitele ei paliere. Găsim în aceste rapoarte secrete, de uz intern strict, grozăvii, lucruri spuse pe șleau, tabele seci cu victimele foametei, pe localități, pe luni și ani, detalii ce vin să confirme și să pună într-o perspectivă cuprinzătoare povestirile din secvențele de mărturisiri publicate în prima jumătate a volumului Larisei Turea și care puteau lăsa impresia falsă că fiecare experiență transcrisă acolo nu e decât o excepție izolată, un accident survenit într-o singură familie, într-un singur sat, într-un singur raion sau o regiune restrânsă. Rapoartele oficiale arată însă negru pe alb faptul că foametea s-a organizat *științific și uniform pe toată suprafața RSS Moldovenească și că*

amploarea genocidului fusese de-a dreptul înfricoşătoare. E suficient să iei un creion în mână şi să aduni ce apare în tabelele respective. Repet: e vorba despre ce spun arhivele bolşevice ele însele.

Rezultă astfel că 250 000 de moldoveni au fost ucişi prin înfometare, număr minim. Raportat la cele trei milioane de moldoveni de pe cuprinsul Republicii, obţinem un record care dă fiori: procentual, *raportat la numărul total al populaţiei,* fratele cel mic la Holodomorului ucrainean a fost mai eficient, fiindcă a secerat cu şi mai mult spor printre moldoveni. *Unul din doisprezece moldoveni a căzut victimă foametei!* Nu există vreo preferinţă de vârstă, de sex sau de condiţie socială printre cei exterminaţi.

Reţeta foametei a fost relativ simplă: se ia omului toată recolta, se iau şi animalele din curte şi în câteva luni de toamnă, iarnă şi primăvară, omul respectiv coboară vertiginos sub stadiul de animal. Sfârşeşte prin a muri de foame, prin a consuma cadavre umane, câini, pisici, broaşte, prin a tranşa membri ai propriei familii, copii, rude, părinţi, bunici... În doar câteva luni omul devine canibal şi îşi pierde complet sufletul şi raţiunea de om. Ceea ce părea invincibil în om, ce părea câştigat odată pentru totdeauna pe scara lungă a istoriei umane, ceea ce dă omului statut de fiinţă superioară dispare ca şi cum n-ar fi fost în faţa unui experiment social pe care comunismul îl poate breveta şi înscrie între marele sale invenţii în istoria lumii, mai întâi în Ucraina, apoi în Moldova.

Iată ce apare într-un raport oficial şi desigur secret înaintat conştiincios-ierahic: „*La sovietul sătesc mi s-a raportat situaţia. În noaptea din ajunul sosirii mele au fost descoperite patru acte sălbatice de omor şi canibalism. Consumarea cadavrelor ca hrană are caracter de masă, mai mult chiar, faptul e stimulat de o propagandă religioasă monstruoasă. (Bătrânele pe moarte îi roagă pe copii şi pe nepoţi să le mănânce, predicându-le despre salvarea vieţilor, iertarea păcatelor şi mântuire de la Dumnezeu). Mi s-a raportat că în ziua precedentă au decedat 26 de persoane. În prima jumătate a zilei, în urma rondului, au fost identificate 73 de cadavre. Majoritatea cadavrelor erau ascunse în şoproane, beciuri, în podurile caselor, în troiene. La o mare parte din cadavre le lipseau membrele şi bucăţi de carne”.*

Nu e nevoie de studii istorice. Nu mai e nevoie nici de istoria scrisă cu minusculă şi nici de cea scrisă cu majusculă. E suficient să pui la un loc aceste rapoarte bolşevice, redactate pentru informarea bolşevicilor, ca să înţelegi amploarea şi hidoşenia absolută a fenomenului înfometării organizate de statul comunist.

Nu e nevoie, iată, nici de construirea unor complicate lagăre de exterminare, nici de deportări totuşi costisitoare în Siberia, unde trebuie să întreţii, tu stat, un întreg aparat de supraveghere şi represiune. Poţi să-ţi laşi victimele la casele lor, unde se păzesc singure, se sfârşesc singure, se administrează singure, se ucid singure, se înmormântează singure... Gestiune perfect autonomă, cum ar veni, perfect economică. Nu costă un sfanţ.

Pui cote agricole de nesuportat (şi mult dincolo de ele), iei totul din pod, din hambar, din şură, încarci în căruţe, pe baza unui sistem imbatabil de denunţuri, tot ce fusese îngropat sub prun, dosit în beci, şi trimiţi întreaga recoltă dintr-un an de mare secetă în hăurile Uniunii Sovietice, ba chiar, mărinimos – lupta de clasă mondială obligă –, exporţi grâu şi porumb în Franţa, da, în Franţa, unde partidul comunist era pe punctul să ia puterea prin alegeri libere, trebuia avut în vedere şi acest aspect, şi unde votul popular francez putea fi cumpărat cu grâne moldoveneşti, aşa cum s-a şi întâmplat...

Nu e genial de simplu şi infailibil ca sistem de represiune?!

Cine citeşte ceea ce a adunat Larisa Turea în *Cartea foametei* nu mai are nevoie de nu ştiu ce lucrări complicate pentru a înţelege oroarea comunistă, tragedia unui popor, starea lui de decădere pentru mai multe generaţii, fiindcă genul acesta de teroare intră în gene şi nu mai iese de acolo.

E ceea ce vrea să spună şi citatul din mereu uimitorul Sun Tzu, cu a lui *Artă a războiului*, scrisă cu cinci secole secole înainte de Hristos, rânduri reproduse de Larisa Turea ca *motto* general: „*Taie-le rădăcinile, acoperă-le cerul, tulbură-le tradiţiile, bagă-i în dezbinare, fă-i să se ruşineze de ceea ce sunt! Aşa nu vei avea nevoie de luptă, căci, speriaţi de ceea ce au devenit, te vor implora pe tine să vii şi să-i salvezi de ei înşişi”.*

Dar să continuăm cu rapoartele oficiale: „*Am fost informaţi că locuitoarea s. Sălcuţa, r. Căinări, C.F.I., anul naşterii 1903, originară dintr-o familie de ţărani chiaburi, analfabetă, condamnată în 1946 pentru bătaie, foloseşte în alimentaţie carne de om. Controlul faptelor a stabilit: C.F.I., la data de 18 martie 1947, în timpul odihnei soţului său, C.E.V., anul naşterii 1901, l-a lovit pe acesta de 3 ori cu toporul în cap, l-a decapitat, carnea a fript-o şi a mâncat-o. Sub arest, la interogatoriu, C.F.I. a recunoscut că şi-a omorât soţul pentru a-l mânca. Afară de aceasta, ea a recunoscut că în ianuarie*

1947 a născut doi copii, dintre care unul mort. Împreună cu soțul l-au mâncat pe nou-născutul mort, apoi l-au tăiat și pe cel de-al doilea, folosindu-l în alimentație".

Și mai departe, alte orori, așternute pe hârtie de mâna oficială, ce nu avea niciun motiv să umfle cifrele, după retorica raportării pozitive, nici să le diminueze. Din aceste informări seci, activistul și funcționarul transmiteau administrativ, fără parti-pris-uri, ceea ce constatau în deplasările lor la fața locului: *„În urma aceleiași vizite generale a apărut posibilitatea de a aduna peste 100 de copii orfani, aflați în încăperi reci, fără supraveghere, pe jumătate leșinați. După verificare și examinarea medicală au fost stabilite următoarele date: distrofie în prima fază – 202 persoane, în cea de a doua fază – 640 de persoane, în cea de a treia fază – 403 persoane. Decedate în primele 7 zile ale lui februarie – 93 de persoane. Satul Beșalma este, de asemenea, unul din cele mai mari din Găgăuzia. Situația aici e și mai gravă. Conform unor date incomplete, la sovietul sătesc mi s-a raportat că în luna ianuarie și primele 8 zile ale lui februarie au decedat 630 de persoane. Au fost identificate, în urma investigațiilor efectuate de cadrele medicale, 1340 de persoane cu distrofie. Consumul cadavrelor a căpătat același caracter ca și în satul vizitat anterior".*

Avem până și rapoartele unor Menghele bolșevici. Sună așa: *„Examinând cazurile de necrofagie și canibalism, ajungem la următoarea concluzie. În procesul expertizei a ieșit la iveală faptul că nu toate cazurile de necrofagie și canibalism au fost luate la timp în evidență de către organele M.A.I. și cazurile înregistrate nu reflectă starea reală de lucruri, adică proporțiile mari ale necrofagiei și canibalismului în acest raion la ora actuală. Primele cazuri de necrofagie și canibalism n-au implicat luarea de măsuri urgente și nici penalizarea criminalilor și, în virtutea acestui fapt, elementele de acest tip și-au format o impresie eronată că asemenea crime ar rămâne nepedepsite. Marea majoritate a cazurilor cercetate au fost precedate de o flămânzire îndelungată (15–20 de zile), subiecții prezintă o distrofie moderată (majoritatea suferă de distrofie de gradul I), o retardare intelectuală evidentă, primitivism psihic și diminuare a tonusului emoțional (caracteristică distrofiei) până la gradul de apatie".*

După cum vedem, limbajul medical și administrativ-bolșevic utiliza cu multă artă metonimia, efectul pentru cauză, neologismul eufemistic *distrofie* pentru mai neaoșa și supărătoarea vorbă *foamete*, nefăcându-se să scrii oribilul foamete în documente, după ce bolșevicul a învățat cuvântul nobil „distrofie", ce făcea pereche cu altul, dizenterie.

Și, ca să fim foarte precișii și să revenim la cele scrise anterior, doar de atâta timp era nevoie pentru a obține ceea ce se urmărea, *nu mai mult de 15–20 de zile*. Într-un răstimp atât de scurt se evaporau mii de ani de civilizație din corpul, mintea și sufletul unui om supus înfometării. Dacă socotim anii de când s-au petrecut aceste atrocități și până azi, înțelegem că n-au trecut decât vreo 80 de ani, o biată viață de om, nu mai mult. Violatorii de la Bucea și din sudul Ucrainei pot fi strănepoții celor ce organizau foametea în Moldova sovietică: marca sălbăticiei e intactă peste timp.

La judecata de apoi a istoriei, moldovenii se pot prezenta cu o singură carte în mână, dacă li se cere să aleagă una singură, această *Carte a foametei*. E blazonul lor în eternitate.

Vasile Popovici

Vasile Bahnaru, *Pagini de lingvistică basarabeană* (colecția „Basarabica", 21), Editura Academiei Române – Editura Istros, București-Brăila, 2022, 328 p.

Volumul de față, elaborat de dr. hab. Vasile Bahnaru, cercetător științific în cadrul Institutului de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu" din Chișinău, a fost publicat recent la Editura Academiei Române și Editura Istros a Muzeului Brăilei cu numărul 21 în cunoscuta colecție *Basarabica*, coordonată de către academicianul Victor Spinei și profesorul Ionel Cândea.

Cartea, structurată în 12 compartimente, cuprinde studii științifice, care tratează problematica lingvisticii basarabene, diverse aspecte identitare, culturale și istorice din spațiul Basarabiei prin studii științifice. Volumul începe cu o prefață scurtă, în care autorul susține necesitatea studierii problemelor lingvistice în raport cu politica internă și externă a statului.

Primul capitol, intitulat *Mai lungă-mi pare calea acum la întors acasă* (Vasile Alecsandri), este cel mai voluminos. Autorul face un scurt istoric, raportându-se inițial la campaniile militare rusești din

Balcani, care au afectat și spațiul românesc. În continuare, descrie politica lingvistică a Rusiei țariste în Basarabia și starea limbii române după anexarea acestui teritoriu și, ulterior, în perioada sovietică. În paginile acestui capitol a fost abordată problema apariției „teoriei celor două popoare", ca parte a strategiei de moldovenizare a populației de către statul sovietic, impunându-se negarea identității românești. Sunt amintite grupurile de rezistență antisovietică și, totodată, analizat efortul intelectualilor basarabeni din anii 1950–1960, în special a membrilor Uniunii Scriitorilor, pentru introducerea studierii clasicilor români. În această perioadă au fost publicate lucrările clasicilor români, se inițiază Aleea Clasicilor din Chișinău, se revine la folosirea limbii literare, deschiderea unor librării cu cărți românești ș.a. Paginile capitolului respectiv cuprind informații valoroase pentru problematica abordată, însă, totuși, excursul istoric pare a fi prea extins, unele idei fiind reluate în mod repetitiv. Se subliniază rolul scriitorilor în menținerea conștiinței naționale a populației din RSS Moldovenească. Astfel, în timpul desfășurării Congresului Uniunii Scriitorilor din anul 1965 au fost criticate politicile de rusificare a populației, fiind promovată studierea limbii române și chiar revenirea la alfabetul latin. Spre final, autorul prezintă aspecte ale vieții politice recente și deviază de la subiectul inițial prin raportarea la problema funcționării Academiei de Științe a Moldovei.

Următorul capitol, intitulat *Lipsa identității naționale ca element al crizei*, se referă la problemele identitare ale basarabenilor, prezentate drept o cauză importantă a crizei generale a statului. Sunt criticați în termeni duri politicienii și intelectualii care au promovat tezele moldoveniste și antiromânești. Totodată, autorul se pronunță pe marginea implicării Academiei de Științe a Moldovei în rezolvarea acestor probleme identitare.

În continuarea volumului, autorul reia criticile la adresa clasei politice din Republica Moldova, care a promovat ideea moldovenismului după anul 1991, folosind problema identitară ca un paravan pentru a lăsa în umbră celelalte probleme ale statului, fiind totuși apreciați cei care recunosc adevărul științific.

În capitolul intitulat *Unele coordonate lingvistice ale limbajului poetic eminescian*, autorul explică unele noțiuni din domeniul lingvisticii, referindu-se la situația particulară a limbii române. De asemenea, autorul analizează arhaismele și regionalismele din opera eminesciană, relevând diminutivele folosite de poet, dar și alte procedee folosite de Mihai Eminescu, precum utilizarea frecventă a gerunziilor, abaterea de la norma literară ș.a.

Următorul capitol cuprinde rezultatele studierii de către Vasile Bahnaru a problemei începutului modernizării lexicului românesc datorată operelor religioase ale mitropoliților Varlaam, Dosoftei și Antim Ivireanul. Autorul remarcă contribuția acestora în introducerea limbii române în serviciul divin și la dezvoltarea limbii și literaturii în secolele XVII–XVIII. Traducerea cărților de cult și publicarea primelor lucrări în limba română au produs un imbold în dezvoltarea literară a limbii române. Autorul trece în revistă biografiile și contribuțiile celor trei cărturari, apoi recurge la analiza lexicală a textelor celor mai importante lucrări ale acestor ierarhi după criteriul etimologic, concluzionând că o bună parte dintre cuvintele de cult sunt împrumutate din alte limbi, în special, din slavonă.

În următorul studiu, intitulat *Limba de stat, adevărul științific și dreptul*, Vasile Bahnaru prezintă inițial date privind importanța limbii vorbite și a vocabularului provenit din Antichitate, după care prezintă date istorice relevante privind evoluția limbii române din Evul Mediu până în Epoca Contemporană. Autorul se referă și la geneza problemei identitare din Basarabia, precum și la anumite aspecte juridice privitoare la denumirea limbii. În aceste pagini, am constatat unele repetiții, cum ar fi situația de la pagina 131.

Unul dintre articolele incluse în acest capitol scoate în evidență situația contradictorie a fostului președinte al Academiei de Științe a Moldovei, Gheorghe Duca, fiind citate și câteva idei aparținând lui Sun Tzu despre metodele utile pentru a înfrânge inamicul. În acest context, autorul amintește numeroasele critici și învinuiri adresate academicianului. El le explică prin faptul că academicianul Gheorghe Duca a susținut valorile naționale, fiind în dezacord cu poziția unor politicieni, motiv care a dus la persecuția lui.

În continuarea volumului este prezentată contribuția academicianului Silviu Berejan la progresul semasiologiei, precum și la studierea sinonimiei și omosemiei. Deosebit de importante rămân cercetările privind câmpurile lexico-semantice și alte aspecte ale analizei lexicale ale limbii române.

Cel de-al nouălea capitol este dedicat unui subiect amintit anterior, anume desfășurarea celui de-al treilea Congres al Uniunii Scriitorilor din RSS Moldovenească, de această dată în contextul relațiilor

româno-sovietice. Din nou este prezentată evoluția relațiilor dintre România și URSS, dar și o altă incursiune istorică privind soarta Basarabiei și problema identitară. Se menționează că Declarația din aprilie 1964 a Partidului Comunist Român a însemnat orientarea politicii externe a României împotriva Moscovei, ceea ce a influențat direct situația din RSS Moldovenească. Drept urmare, autoritățile sovietice au limitat și mai mult interacțiunea Basarabiei cu România. Sunt amintite luările de cuvânt ale participanților la congres, cu critici la adresa politicii lingvistice a statului și persecuțiile lor *post-factum*. Se poate remarca, iarăși, reluarea integrală în această lucrare a unor pagini din primul capitol.

Următorul capitol, *Naționalismul în publicistica lui Mihai Eminescu (analiza semasiologică și pragmatică)*, se referă la ideile naționale prezente în articolele semnate de poet, văzute în opoziție cu cosmopolitismul. În editorialele vremii, naționalismul este folosit cu o semnificație pozitivă, contrar cosmopolitismului, văzut ca o sursă de știrbire a elementelor naționale. Aceste opinii ale lui Mihai Eminescu erau exprimate în contextul analizei evenimentelor istorice sau a politicii interne și externe a României. Vasile Bahnaru afirmă că poetul se arăta susținător al ideilor naționale românești, însă nu a căzut în zona naționalismului extremist.

Penultimul capitol, intitulat *Filologia și istoria sovietică moldovenească. Diversiune științifică cu suport ideologic și geopolitic*, se concentrează pe politica identitară și lingvistică a URSS în Basarabia, fiind abordată din nou problema creării identității moldovenești în RSS Moldovenească, fiind reiterate aspectele menționate anterior în alte capitole. Unul dintre aspectele studiate se referă la evoluția Academiei de Științe a Moldovei, de la o instituție care promova moldovenismul în URSS la una care reprezintă stindardul identității naționale românești în zilele noastre.

Volumul se încheie cu un studiu care explică conceptul de câmp semantic în lexicologia modernă cu referire la studiile cercetătorului Eugen Coșeriu, autorul teoriei privind câmpul lexical, și anume relațiile semantice dintre cuvinte.

În concluzie, volumul reprezintă o contribuție importantă în domeniul studierii problematicii limbii române și a identității românești din Basarabia, prin relevarea anumitor aspecte contradictorii în ceea ce privește ocupația sovietică și felul în care a fost mutilată identitatea românilor în spațiul dintre Prut și Nistru. Dincolo de anumite inadvertențe inerente, cum ar fi și repetițiile de text supărătoare, dar care se pot explica prin faptul că lucrările incluse în acest volum au fost concepute separat de-a lungul activității de cercetare a autorului, cartea va fi utilă cu siguranță celor preocupați de studierea fenomenelor lingvistice din acest teritoriu în perioadele țaristă, sovietică și postsovietică.

Mihai Purici

Ovidiu Bozgan, Bogdan Murgescu (coord.), *Universitatea din București 1864–2024*, Editura Universității din București, București, 2024, 479 p.

Într-o excelentă sinteză de prezentare a unui volum, Zoltán Rostás nota în 2019 că nu se poate scrie un volum de istorie a unei universități[1] în linii mari pentru că istoricul are misiunea dificilă de a identifica și respecta linia fină între, pe de o parte, redarea cu fidelitate și acribie a trecutului instituției în diferite epoci, oameni și contexte și, pe de altă parte, valorificarea acesteia în spațiul public în calitate de parte a acestei istorii la a cărei scriere contribuie în prezentul său. Însă, dacă totuși se poate atâta vreme cât istoricul definește clar și transparent registrele de analiză, sursele și criteriile pe care le va aplica în demersul său științific?

Volumul asupra căruia ne-am oprit atenția este ediția a doua, revizuită și adăugită, a volumului la care Zoltán Rostás făcea referire. Zece ani mai târziu, în ceasul aniversării a 160 de ani de la înființarea Universității din București, noua ediție vine cu câteva completări și construiește noi grile de înțelegere a trecutului, nu doar al unei instituții, ci al unui centru în jurul căruia se construiește o elită, un oraș, un micro-univers social. Într-adevăr, publicarea unui *compendium* care să cuprindă întreaga

[1] Zoltán Rostás, *Istorie și/sau aniversare. Universitatea din București 1864–2014* (coord. Ovidiu Bozgan Bogdan Murgescu), Editura Universității din București, 2014, în „Revista Transilvania”, nr. 11–12, Sibiu, 2019, p. 103–107.

istorie a unei universități este un țel greu de atins, tocmai de aceea istoria instituțională se scrie în etape, ceea ce coordonatorii și contributorii acestui volum au și reușit. Istoria scrisă a unei instituții este cu mult mai mult decât o formă de legitimare prin trecutul său, fiind și o formă de documentare, un inventar al trecutului său pentru a-i explica prezentul și a-i creiona proiecțiile viitorului.

Societatea de consum ne șlefuiește ca indivizi concentrați pe obținerea unor produse finalizate, a unor proiecte sau procese încheiate, dar istoria ne-a demonstrat că progresul și modernizarea niciodată nu s-au născut din circuite închise. Ori, prin abordarea sa tematică, această nouă ediție, la fel ca prima, transmite ideea unui proces deschis de reconstituire a memoriei instituționale, care să fie completat, îmbogățit și revizuit pe parcursul evoluției sale în timp.

Complexitatea acestui tom lasă fiecărui cititor posibilitatea de a îl lectura sub lupa proprie, tocmai de aceea nu ne propunem în aceste rânduri o grilă de lectură subiectivă sau părtinitoare vreunei epoci istorice din trecutul Universității, ci doar câteva constatări de ansamblu. Lucrarea este structurată în șase capitole, urmărind axa cronologică, oferind astfel caracterul unei lecturi omogene atât pentru finii cunoscători ai învățământului universitar, cât și pentru pasionații atrași de cunoașterea trecutului Universității din București și impactul pe care îl are în societate de 160 de ani.

În acest sens, pentru început, extrem de utilă este contextualizarea și identificarea primelor etape ale învățământului românesc, iar Florentina Nițu explorează începuturile educaționale ale Bucureștiului, evidențiind influența Academiei Domnești și importanța învățământului în limba română. Această fundamentare a unei tradiții academice a pregătit terenul pentru înființarea Universității din București în 1864, printr-un decret semnat de Alexandru Ioan Cuza. Cristina Gudin analizează până la finalul Primului Război Mondial structura inițială a Universității, programelor de studii și rolul acesteia în societatea românească, influența sa asupra vieții politice și culturale fiind esențială. După război și Marea Unire, Universitatea devenea un centru cultural și științific de referință, având din partea societății așteptări legate de construirea unei noi identități naționale. Ovidiu Bozgan, în segmentul dedicat anilor interbelici, revizuiește contextul politic instabil, inclusiv apariția extremismului și reformele regelui Carol al II-lea în învățământul superior. Universitatea din București se menținea ca un centru universitar în jurul căruia s-a format un microunivers social și cultural, care a transformat capitala prin institutele de cercetare, prin societățile înființate, muzeele, bibliotecile facultăților și viața studențească într-o „citadelă a învățământului superior românesc” (p. 130), care avea să fie tulburată de fluctuațiile politice, de curentele și discursurile extremiste care au luat amploare în anii ’30 și avea să fie zguduită de un nou război pornit pe continentul european. Impactul războiului asupra educației, în special între 1938 și 1948, este excelent abordat de către Alexandru-Murad Mironov și Andrei Florin Sora, care detaliază efectele cedării teritoriilor asupra învățământului. Venirea la putere a lui Ion Antonescu a dus la abuzuri și violențe împotriva oponenților și comunității evreiești, afectând și sistemul educațional. Autorii analizează și condițiile salariale ale cadrelor didactice, numărul studenților și impactul războiului asupra acestora, subliniind scăderea drastică a numărului de studenți din cauza încorporărilor, deportărilor și eliminărilor. Deși autorii reușesc să sintetizeze excelent tumultosul context politico-social al perioadei și punctează că, printre victimele legionarilor, s-au numărat și oameni de cultură, poate ar fi fost util pentru cititori exemplificarea succintă a cazului asasinării lui Nicolae Iorga, raportându-ne în cadrul acestui volum nu atât la ipostaza sa de om politic, cât la cea de profesor al catedrei de istorie universală a Universității. Mult așteptata „întoarcere la normalitate” nu doar a societății trecută prin război, dar și a mediului universitar bucureștean a fost amânată pentru mai bine de patru decenii din cauza instaurării regimului comunist. Cea de-a cincea parte a acestui volum, semnată de Bogdan Murgescu, Andrei Florin Sora, Matei Gheboianu și Mirela Rotaru, analizează constrângerile regimului comunist, explorând structura și funcționarea universității în contextul unui regim totalitar. Dată fiind perioada extinsă de timp și numeroasele transformări ale sistemului educațional comunist, capitolul urmărește câteva coordonate generale și schimbarea acestora pe decade: restructurarea sistemului de învățământ, comasarea diferitor facultăți ale Universității și prioritizarea de către regim a ramurilor științifice și tehnice, criteriile de admitere în învățământul superior, evoluția numărului de studenți și înmatricularea acestora pe domenii fundamentale de studii și impactul obiectivelor ideologice asupra învățământului superior. Aceste coordonate sunt dezvoltate, explicate și susținute de informații statistice pe tot parcursul capitolului și avem convingerea că vor constitui pentru cititori un bun exemplu de înțelegere a amplitudinii cu care regimul comunist a reconfigurat nu doar arhitectura administrativă a unei instituții, ci i-a stabilit și prioritățile în materie de cercetare, dezvoltare, criteriile de admitere și evaluare și un set de valori artificiale, impregnate

ideologic. Valori pe care unii profesori și studenți le-au respins, fiind eliminați din sistem masiv cu precădere în prima parte a regimului, numeroși au învățat să le mascheze și să își desfășoare activitatea științifică în paralel cu acestea, iar unii doar să le adopte. Ultima parte a volumului oglindește căutarea sau redefinirea „normalității" de după căderea regimului comunist din decembrie 1989. Autorii, Ioan Pânzaru, Bogdan Murgescu, Matei Gheboianu, Romiță Iucu și Gabriela Nisipeanu, au dificila provocare de a sintetiza mai întâi reconfigurarea arhitecturii instituționale și administrative a Universității, schițând în același timp confuzia socială și fragilitatea politică a anilor de tranziție. Capitolul ultim al acestei ediții este îmbogățit față de precedenta cu aducerea până în prezentul anului 2024 a componentelor ce țin de cifrele de școlarizare, activitatea studențească și ilustrează o evoluție a internaționalizării Universității.

Volumul este unul onest și asumat, atât în raport cu propria istorie, cât și cu realitățile mai puțin plăcute ale societății românești și ale mediului politic și educațional de după 1989. Autorii nu ezită să abordeze legile educației din anii 1995, 2011 și 2023 și consecințele nedorite ale masificării învățământului superior, impactul generat de reducerea duratei studiilor de licență și de plecarea din țară a tot mai multor tineri pentru studii. Autorii pun sub lupă și schimbările aduse de Legea educației naționale din 2011, care reforma și modul de organizare al învățământului superior din România și prevedea întocmirea unei clasificări a universităților pe trei categorii și a unei ierarhizări a programelor de studii (p. 383–384). Poate mult mai interesant este modul în care ultima parte a acestei ediții abordează teme litigioase ale perioadei 2012–2023: de la cazurile de plagiat la nivel înalt la activitatea Consiliului Național de Atestare a Titlurilor, Diplomelor și Certificatelor Universitare și reorganizarea acestuia în 2016, dar a cărui activitate a fost puternic influențată de fluctuațiile politice.

De asemenea, un subiect spinos abordat este și acela al importanței reduse pe care factorul politic o acordă educației în ultimele trei decenii. Acest aspect este reflectat și de modul în care finanțarea către învățământul superior este alocată. În 2018, Ministerul Educației luase decizia de a reduce numărul de locuri de studii repartizate universităților tradiționale, hotărâre față de care Universitatea din București a protestat public. Consecința a fost că multe dintre universitățile cărora aceste locuri le-au fost distribuite nu au reușit să atragă suficienți candidați eligibili pentru a le ocupa. Pe acest fundal, plus acela al protestelor Universității din București și al celorlalte universități mari, în 2019–2020, s-a revenit la numărul de locuri alocate înainte de 2018. Provocările de natură financiară și politică au fost completate și de izbucnirea pandemiei COVID-19, pentru care nu existase un precedent de o asemenea anvergură în istoricul Universității și au impus găsirea unor soluții urgente în arealul digital, accelerând astfel procesul de ancorare a mediului universitar bucureștean în tehnologiile viitorului.

Un alt element de noutate al acestei ediții este componenta strategiilor de dezvoltare a Universității din București, precum și prezența sa în cadrul asociațiilor, inițiativelor și programelor universitare internaționale (European University Association, Unica, Black Sea Universities Network și altele) și mai ales participarea activă la una dintre principalele alianțe universitare europene, CIVIS. Acest ultim registru, aflat nu întâmplător la finalul volumului, nu se plasează ca ultim punct pe axa cronologică a volumului, ci ilustrează contribuția Universității la un prezent tot mai global, internațional, divers și extrem de competitiv. Poate ilustrative ar fi fost cititorului aici și câteva repere statistice în raport cu parteneriate internaționale pe care Universitatea le are sau numărul de studenți care au beneficiat de programul Erasmus. Însă acestea sunt în derulare în momentul redactării acestui text, pagini care tocmai se scriu cu cerneală proaspătă în istoria Universității din București.

Patrimoniul unei instituții nu este reprezentat doar de partea sa materială, ci și de componentele imateriale; or marele merit al acestui volum impozant prin coerența și acribia textelor, ca și prin grafica impecabilă, este de a demonstra înainte de toate cât de necesară este culegerea, înțelegerea și împărtășirea în spațiul public a istoriei și identității unei universități care a fost și rămâne unul dintre motoarele formative ale unei societăți, o portavoce imparțială în fața schimbărilor de natură politică și un factor de coeziune socială care alimentează procesul de modernizare continuă.

Referința *înapoi în viitorul Universității din București* (p. 468) sintetizează încheierea volumului și proiecțiile de viitor ale Universității căci, după cum aminteam, o memorie instituțională sănătoasă, temeinică și detaliată are condiția obligatorie de a rămâne un proiect și proces deschis pentru ca viitorul să poată lua învățăminte dintr-o istorie care l-a intenționat întotdeauna mai bun.

Daniela Popescu

Nicolae Noica (coord.), *Istoria Bibliotecii Academiei Române 1919–1947*, Părțile I, II, III, Editura Vremea, București, 2023, 704 p. + 662 p. + 632 p.

Așa cum observă președintele Academiei Ioan-Aurel Pop, *Istoria Bibliotecii Academiei* continuă să fie scrisă și să vadă lumina tiparului în ritm alert. După apariția primului volum, în anul 2022, în care era trasată povestea începuturilor romantice și a elanurilor înălțătoare și a celor trei volume, care au văzut lumina tiparului în anul 2023, care ilustrează anii consolidării și modernizării instituționale, iată că harnicul colectiv coordonat de neobositul Nicolae Noica se prezintă în fața publicului cititor cu alte trei volume, corespunzătoare perioadei 1919–1947. Sunt anii interbelici, ai deplinei înfloriri a civilizației românești, în granițele depline ale românității, perioada la care, mai ales după căderea comunismului, mulți se raportau cu infinite nostalgii și o indicau drept calea de urmat, chiar dacă lumea intrase deja în postmodernitate.

Câți și-ar fi putut imagina că după Primul Război Mondial, în care trăise umilința de a vedea Bucureștiul ocupat de trupele germane în urmă Păcii de la București (23 aprilie/7 mai 1918), românii se vor trezi în tabăra învingătorilor (generalul Constantin Coandă, care preluase șefia guvernului după demisia guvernului Marghiloman, a dat ordinul mobilizării generale în ziua de 10 octombrie 1918, pentru ca, în ziua imediat următoare, 11 octombrie 1918, pe Frontul de Vest să se semneze Armistițiul de la Compiègne, care a consemnat, practic, sfârșitul Primului Război Mondial), cu țara întregită miraculos, datorită tenacității și agresivității diplomatice a delegației României la Conferința de Pace (1919), dar și farmecului personal și relațiilor de rudenie ale Reginei Maria, care a reușit să frângă împotrivirea premierului francez Georges Clemenceau, președintelui american Woodrow Willson și premierului britanic, David Lloyd George, prin alipirea unor teritorii aflate până mai ieri în componența Austro-Ungariei, Rusiei și Bulgariei. Transpus în cifre, miracolul înfăptuirii României Mari este impresionant, așa cum arată regretatul istoric Ion Bulei în cartea sa *O istorie a românilor* (Editura Meronia, București, 2004): „De la 137 000 km^2, cât avea România veche, cea de după unire ajunge la 295 049, adică printre țările mijlocii ale Europei, asemănătoare ca suprafață (nu și ca populație) cu Anglia și Italia. De la 7 897 311 locuitori ai vechii Românii, cea nouă are 16 257 177 (18 057 028 în 1930)". Ion Bulei mai arată în studiul său că, în anul 1930, 79,9% dintre români locuiau în mediul rural, în vreme ce orășenii reprezentau doar 20,1% dintre locuitorii țării. Cele mai mari orașe erau București (639 040) urmat în ordine de Chișinău, Cernăuți, Iași și Cluj, toate cu peste 100 000 de locuitori. În studiul său, Ion Bulei mai arată că în jurul anului 1930 trei pătrimi dintre orășeni și jumătate dintre săteni erau cunoscători de carte. Bugetul pentru educație s-a triplat în perioada de după Primul Război Mondial, ajungând, în anul 1926, la aproximativ 3 miliarde de lei. Rețeaua școlară este tot mai densă și extinsă. Existau patru universități (la București, Iași, Cluj și Cernăuți), o Academie de Comerț la Cluj, o alta de Drept la Oradea și un Institut Teologic la Oradea și un altul la Chișinău. O dinamică foarte mare a cunoscut numărul de studenți înmatriculați în universitățile românești. Dacă în anul 1926 erau înscriși 27 903 studenți, dintre care 4 390 evrei, 509 unguri, 465 germani, în mai puțin de cinci ani numărul lor a sporit considerabil, în anul 1931 fiind înmatriculați 38 869 studenți.

Schimbările structurale la nivelul țării nu aveau cum să nu influențeze și Biblioteca Academiei Române. În fruntea sa se găsea Ioan Bianu, ajuns la deplină maturitate, cu o imensă experiență în spate, rezultată din practica de zi cu zi și din studierea aprofundată a felului în care sunt organizate și funcționează cele mai performante astfel de instituții din Europa. De altfel, Bianu se va ocupa de destinele Bibliotecii până la moartea sa survenită în anul 1935. În primii ani de după război principalele sale preocupări au fost legate de adaptarea la noua realitate a țării noastre (recuperarea manuscriselor și bunurilor înstrăinate în timpul ocupației Bucureștiului de trupele germane, îmbogățirea patrimoniului prin aplicarea legii depozitului la tipografiile din orașele aflate în provinciile intrate în componența României (Cluj, Chișinău, Cernăuți etc.) și apelul la donații din partea unor intelectuali marcanți, care au îmbogățit semnificativ patrimoniul Bibliotecii Academiei.

Pe măsură ce fondatorii Academiei ies din scena vieții, se formează o nouă elită de academicieni, în ton cu modernitatea timpurilor, din care fac parte Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Octavian Goga, Dimitrie Gusti, Mihail Sadoveanu, Liviu Rebreanu, Lucian Blaga, Constantin Rădulescu-Motru, Nicolae Titulescu, Sextil Pușcariu, Ion Petrovici.

După moartea lui Ioan Bianu, amplu relatată în presa vremii, situația începe să se deterioreze pe măsură ce semnele inevitabilei izbucniri a celui de-Al Doilea Război Mondial devin tot mai vizibile.

Chiar dacă lumea se străduia să trăiască într-o oarecare normalitate și să nu țină cont de semnele tot mai clare ale ororii ce urma să vină (Pactul Ribbentrop-Molotov, asasinarea academicianului Nicolae Iorga, pierderea succesivă a Basarabiei, Bucovinei, Ardealului de Nord și a sudului Dobrogei, toate culminând cu alungarea Regelui Mihai I din țară și instaurarea la putere a comuniștilor sub protecția tancurilor sovietice), nori negri se adunau asupra Academiei și a Bibliotecii sale. Nu este o întâmplare faptul că următorii doi directori de după Ioan Bianu (Radu R. Rosetti și Ion I. Nistor) au cunoscut infernul sistemului penitenciar comunist, iar Radu R. Rosetti și-a sfârșit zilele în închisoarea Văcărești, în ziua de 11 noiembrie 1949. De altfel, observând tonul firesc al discuțiilor consemnate în procesele-verbale consemnate în *Analele Academiei Române* este greu să ne imaginăm că mulți dintre academicieni vor avea de înfruntat infernul închisorilor comuniste.

Volumele din această secțiune urmează, în mare, structura volumelor precedente. Primul volum din seria de trei beneficiază de un *Cuvânt-înainte* scris de acad. Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române, și de un articol de fixare a fundalului epocii, *Anii deplinei maturități,* semnat de profesorul Nicolae Noica, directorul general al Bibliotecii Academiei Române. La fel ca în cazul precedentelor volume, urmează textul lui Tudorel Urian, *Oameni sub vremi* și mai multe studii privind activitatea specifică a cabinetelor Bibliotecii Academiei Române: *Considerații istorice și documentare privitoare la Colecția de Carte a Bibliotecii Academiei Române în perioada 1919–1947* de Remus Brihac și Victor Marola, *Colecțiile de periodice și foi volante în perioada de dezvoltare a Bibliotecii Academiei* de Daniela Stanciu și Monica Pricopie, *Activitatea bibliografică a Bibliotecii Academiei Române între anii 1919–1947* de Mihaela Dragu și Silviu-Constantin Nedelcu, *Biblioteca Academiei Române și cititorii ei în epoca de dezvoltare* de Mirel Berechet, *Acte financiar-bancare ce reflectă transformarea Bibliotecii Academiei Române în perioada 1919–1947. Construirea și deschiderea noului local* de Daniela Stanciu și Anca Haită.

Ca și în cazul perioadei 1887–1918 întregul volum II, *Formarea colecțiilor de manuscrise, documente istorice – carte rară* a fost conceput și realizat de doamna Gabriela Dumitrescu.

În cel de-al treilea volum, autoarele Anca Gabriela Vitan, Alina Monica Popescu, Mariana Radu și Florentina Popescu scriu despre *Activitatea Cabinetului de stampe fotografii, hărți și muzică între 1919–1947,* iar Emanuel Petac publică studiul *De la agonie la extaz și înapoi. Vârsta de aur a Cabinetului numismatic al Academiei Române și „problemele numismaticei în România Mare”.*

Este inutil de spus că și prezentele volume beneficiază de o ilustrație abundentă, excelent pusă în valoare de condițiile cu totul speciale de tipărire (hârtia de calitate, excelenta calitate a imaginilor).

Istoria Bibliotecii Academiei își continuă călătoria în timp, iar următoarele volume vor avea în atenție mutațiile petrecute în perioada comunistă.

Tudorel Urian

Andrei Corbea-Hoișie, Rudolf Gräf (ed.), *Limbă și cultură germană în România (1918–1933). Realități postimperiale, discurs public și câmpuri culturale,* vol. I–II, Editura Polirom, Iași, 2023, 693 p. + 723 p.

Interferențele culturii române cu cultura germană au fost multiple și constante. Prezența sașilor în Transilvania și îndelungata stăpânire politică a Imperiului habsburgic în Transilvania și Bucovina au fost factorii istorici și politici care au favorizat o influență civilizațională și culturală germană benefică, fecundă și stimulatoare asupra societății românești și, implicit, asupra culturii românilor din regiunile menționate, cu iradieri și în spațiile extracarpatice, în Moldova și Țara Românească. Cel mai bine a sintetizat această realitate Lucian Blaga, într-un pasaj memorabil din *Spațiul mioritic*: „Interesant e că influențele de natură catalitică ne-au venit, sub forma apelului la noi înșine, aproape totdeauna de la germani. Luați istoria literaturii și a spiritualității românești de la 1800 până astăzi și veți descoperi că cel puțin momentele mai importante de întoarcere către noi înșine, de căutare și de găsire a românescului, se datoresc unui contact «catalitic», direct sau indirect, cu spiritul german”.

Dacă avem acum în vedere doar iradiația benefică a culturii germane în Moldova și Țara Românească, ulterior în Principatele Unite și Regatul României, putem afirma, fără teama de a greși, că Iașul a constituit polul principal al receptării și asimilării culturii germane, mult înainte și mult mai

consistent decât București sau alte orașe ale României. Punctez *à vol d'oiseau* câteva momente-reper istoric ale aportului culturii germane la modernizarea culturii românești. Avem mai întâi primirea în 1714 în Academia Brandemburgică de la Berlin a lui Dimitrie Cantemir, voievod al Moldovei și ilustru erudit, urmată de tipărirea în limba germană a două dintre operele importante *Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachse und Abnehmen*, Hamburg, 1745 și, respectiv, *Beschreibung der Moldau*, Frankfurt și Leipzig, 1771. Ar urma apoi momentul Mihail Kogălniceanu, cel mai cunoscut dintre intelectualii și oamenii politici din Moldova care și-au făcut studiile în Germania. Generația următoare, generația „Junimii", prin cei mai proeminenți reprezentanți ai ei, Mihai Eminescu, Titu Maiorescu și Petre Carp, ilustrează în modul cel mai plenar orientarea către cultura germană. Prin Alexandru Philippide și prin elevii săi, Iorgu Iordan și Gh. Ivănescu, știința germană își pune amprenta decisivă și asupra orientării școlii de lingvistică de la Iași. Prin profesorii mei direcți, Gh. Ivănescu și Vasile Arvinte, mi-a fost transmisă convingerea că este aproape cu neputință să te consideri un filolog autentic fără cunoașterea lingvisticii germane și, implicit, a limbii germane.

Rândurile de mai sus mi-au fost prilejuite de recenta lansare a unei lucrări importante în peisajul cultural actual. Este vorba despre cele două masive volume apărute recent la Editura Polirom sub titlul *Limbă și cultură germană în România (1918–1933). Realități postimperiale, discurs public și câmpuri culturale*, vol. I, 693 p. + vol. II, 723 p., o lucrare colectivă coordonată de Andrei Corbea-Hoișie și Rudolf Gräf. Am convingerea că o lucrare de sinteză de asemenea anvergură nu putea apărea decât la Iași. Inițiatorul și creierului proiectului de cercetare, care a condus la realizarea impozantei lucrări, a fost profesorul ieșean Andrei Corbea-Hoișie, care și l-a asociat, pentru planificarea etapelor, distribuirea sarcinilor către membrii grupului de colaboratori clujeni etc., pe profesorul clujean Rudolf Gräf, și el un produs al școlii ieșene de istorie!

Cu tenacitate și vocație constructivă, Andrei Corbea-Hoișie a reușit, în ultimele decenii, să ridice și să mențină la un nivel înalt germanistica la Iași. Șef al catedrei de germanistică, Andrei Corbea-Hoișie a reușit să refacă legătura cu o tradiție prestigioasă ilustrată în epoca interbelică de germaniștii Traian Bratu (1875–1940), decan la Facultatea de Litere și rector al Universității, urmat la catedră de elevul său Karl Kurt Klein (1897–1971), învățat care a jucat un rol esențial și în reorganizarea pe principii moderne a Bibliotecii Universității, în calitate de director. Vorbesc despre o reluare a tradiției, pentru că în anul 1952, catedra de germanistică a fost desființată pe criterii politice în mandatul rectorului de atunci, Jean Livescu (1906–1996), el însuși un germanist onorabil, dar slugă preaplecată a PCR-ului. În anii studiilor mele universitare și postuniversitare, am putut profita de eforturile și talentul didactic a unei echipe de excelenți germaniști, între care îi menționez doar pe cei care mi-au fost realmente profesori: Grigore Marcu, Octavian Nicolae, Cornelia Cujbă și Andrei Hoișie însuși.

Revenind acum la lucrarea pe care o prezint, cititorul trebuie informat că la bază se află un proiect de cercetare finanțat din fonduri publice și obținut în mod concurențial, având inițial drept gazdă oficială Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Împrejurările stranii în care, odată câștigat, a fost abandonat de conducerea de atunci a Universității au fost relatate la lansare de profesorul Gheorghe Iacob, el însuși unul dintre colaboratorii importanți la proiect. În acea situație paradoxală, proiectul a fost transferat la Institutul de Cercetări Socio-Umane al Academiei Române cu sediul la Sibiu, unde s-a și desfășurat. Peste cincizeci de specialiști, în principal filologi și istorici, din Iași și Cluj-Napoca, dar și din alte centre universitare (München, Tübingen, Luxemburg, Berlin, București, Timișoara, Sibiu, Timișoara) au conlucrat cu succes la realizarea, în doar câțiva ani, a acestei impozante lucrări. Menționez numele lor, așa cum apar acestea în lista colaboratorilor, tipărită în primul volum, cu regretul că spațiul nu îmi îngăduie să schițez câte un sumar profil științific al fiecăruia: Marius Nicolae Balan, Mihaela Botnari, Alina Bruckner, Ovidiu Buruiană, Mihai Ștefan Ceaușu, Nora Chelaru, Alexandra Chiriac, Marian I. Hariuc, Gheorghe Iacob, Ion Lihaciu, Ștefan Mihăilă, Ana-Maria Minuț, Ionuț Nistor, Ana-Maria Pălimariu, Alexandra Pătrău, Iulia Petrin, Flavius Solomon, Francisca Solomon, Mădălina Tvardochlib, Adrian Vițalaru, Casia Zaharia, Iulia-Elena Zup (din echipa de la Iași), András F. Balogh, Mihaela Bedecean, Veronica Câmpian, Isabella Cîrlănaru, Augusta Costiuc Radosav, Ioana Florea, Florian Kührer-Wielah, Laura Laza, Loránd I. Mádly, Rudolf Poledna, Christian Schuster, Olivia Spiridon, Daniela Stanciu-Păscărița, Daniela Vladu, Ursula Wittstock (din echipa de la Cluj), Mihaela Aanei, Carmen Albert, Mața Ț. Andreici, Philippe Henri Blasen, Vasile Ciobanu, Enikő Dácz, Mariana Hausleitner, Ioan Herbil, Mihai A. Panu, Raluca-Andreea Rădulescu, Vasile Râmneanțu, Cristina Silaghi și Constantin Ungureanu.

Acest tip de lucrare face parte din categoria celor pe care studioșii le numesc „instrumente de lucru”. Este vorba despre lucrări cu caracter sintetic, de obicei de mari dimensiuni, concepute și coordonate de unul sau mai mulți profesori cu reputație recunoscută în domeniul respectiv, care ne stau la dispoziție în sălile de lectură ale marilor biblioteci universitare și academice. Astfel de lucrări sunt elaborate și publicate, de regulă, sub auspiciile unei mari universități sau ale unei mari edituri, uneori cele două entități acționând împreună. Sunt astfel cunoscute, ca să mă limitez la domeniile științelor umaniste și sociale, seriile dedicate de Oxford University Press sau de prestigioasa editură De Gruyter, unor domenii de referință ale cunoașterii umane, precum ar fi filosofia, sociologia, lingvistica, filologia, politologia, sau chiar unei tematici cu o circumscriere mai restrânsă, precum, de exemplu, în câmpul larg al filologiei, editarea textelor vechi, teoria textului, teorii ale interpretării, sociologie literară, dialectologie, retorică, poetică, contactul între limbi etc., etc. Fără să fie enciclopedii propriu-zise, asemenea lucrări au un caracter enciclopedic implicit, prin orientarea programatică de a trata tematica de referință, pe cât se poate de exhaustiv, obiectiv care nu se poate realiza, într-un timp rezonabil, decât de o echipă mare. Acesta este și cazul lucrării de față. Deși investigația receptării în România a culturii germane este limitată la perioada 1918–1933, conexiunile și interferențele istorice cu perioada anterioară și cu cea posterioară au fost inevitabile și binevenite. Într-o consistentă introducere teoretică, Andrei Corbea-Hoișie lămurește principalele concepte operaționale (cultură, individual/colectiv, spațiu/timp, grupuri și categorii, transfer cultural etc.), care l-au ghidat în construirea planului general și a structurii de detaliu a lucrării. Ceea ce mai trebuie spus la acest nivel general este aceea că autorii au avut în vedere ambele dimensiuni, complementare, deși distincte, ale fenomenului. Este vorba, mai întâi, de dinamica cultural-istorică a comunității germane din Transilvania, Banat și Bucovina, devenită minoritate națională importantă a statului român după Marea Unire din 1918 și apoi, în al doilea rând, despre influența culturii germane asupra culturii românești în ansamblul ei.

Nu avem spațiul necesar pentru a prezenta, fie și succint, problematica tratată în fiecare dintre secțiunile, părțile și capitolele lucrării. Menționez doar câteva dintre subiectele și aspectele care m-au interesat în mod deosebit: percepția ocupației germane din Primul Război Mondial în ochii populației României, raportul între germanofili și antantofili, mutațiile de mentalitate față de populația germanofonă (sași, șvabi), procesul juridico-politic și cultural presupus de integrare a germanilor în statul România Mare. De un interes major mi s-au părut capitolele speciale dedicate reprezentării studiului limbii germane în școlile și în universitățile românești, despre dezvoltarea germanisticii românești în principalele universități ale țării, contribuțiile unor învățași cu studii în Germania (Dimitrie Găzdaru, Șerban Țițeica, Costin D. Nenițescu ș.a.) sau despre circulația cărților și a publicațiilor germane în spațiul românesc. Demne de un studiu atent mi se par deopotrivă și capitolele speciale intitulate de autori *Referința germană în știința și gândirea românească*, *Transferuri ideologice dinspre Germania și Austria*, *Arte și artiști din spațiul german în România*.

Ca filolog, am urmărit cu interes capitolele despre interferențele lingvistice între germană și limbile de contact, inclusiv limba română, din spațiul și din perioada de referință, pe cele despre traducerile din germană în română, despre lexicografia româno-germană, despre profesorii ieșeni îndatorați formației lor germane, Alexandru Philippide și Iorgu Iordan, sau despre reflectarea interferențelor româno-germane în publicațiile științifice ale epocii, toate redactate de colega mea de de catedră (și de birou!) Ana-Maria Minuț, singura românistă printre atâția germaniști. Îi felicit, deopotrivă, pe tinerii germaniști ieșeni (Ion Lihaciu, Casia Zaharia, Alexandra Chiriac, Ana-Maria Pălimariu, Francisca Solomon, Iulia-Elena Zup și Mădălina Tvardochlib), la a căror formare s-a întâmplat să am o modestă contribuție.

Volumul al II-lea, conținând partea a III-a a lucrării, este dedicat în întregime „evoluțiilor culturale în rândul minorităților germanofone din România între 1918 și 1933”. După știința mea, avem aici cea mai detaliată lucrare de sinteză asupra unei problematici cu implicații politice, sociale și culturale importante, dar foarte puțin cunoscută publicului românesc.

Cele aprox. 1 500 de pagini ale lucrării *Limbă și cultură germană în România (1918–1933). Realități postimperiale, discurs public și câmpuri culturale* reprezintă, cum spuneam, nu doar un excelent instrument de informare rapidă și de orientare într-un „câmp cultural” atât de important precum cel al interferențelor culturale româno-germane, ci și un cap de serie și un posibil model pentru alte inițiative de acest tip. Poate unii dintre membrii tineri ai colectivului de autori vor găsi voința și resursele necesare pentru completarea tabloului cu materialul corespunzător perioadelor anterioare celei

de referință, eventual al întregului secol al XIX-lea. De o utilitate maximă pentru cercetările culturologice, dar și pentru publicul instruit mai larg s-ar putea dovedi asemenea abordări sintetice maximale și în privința interferențelor culturii române cu principalele culturi majore ale Europei (franceză, italiană, engleză etc.). Mă întreb dacă cercetarea academică românească a ajuns la gradul de maturitate necesar unor astfel de inițiative.

Îmi exprim în final nedumerirea față de un detaliu de natură tehnică. Indicele de persoane care însoțește fiecare din cele două volume sunt foarte utile pentru a ajunge rapid la un nume propriu care te interesează. Criteriile care au guvernat selecția numelor proprii din indice sunt oferite de autori într-un preambul. În ceea ce mă privește, ca cititor, aș fi preferat un indice exhaustiv, care să fi cuprins, de exemplu, toate numele de autori (de articole, studii etc.) citate, inclusiv numele tuturor celor cincizeci și patru de colaboratori, citați ei înșiși, ca autori, în alte pasaje decât propriile contribuții!

Prin editarea în condiții tehnice foarte bune a prezentei lucrări, Editura Polirom își evidențiază încă o dată reputația sa de instituție-reper în peisajul editorial actual.

Eugen Munteanu

Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania. Secolele XIII–XVIII. Dicționar*, Editura Academiei Române, București – Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023, 768 p. + il.

Ilustrul istoric de artă Marius Porumb a dat la lumină un impozant și definitiv op dedicat picturii sacre transilvănene dintr-o perioadă de șase secole. Este un exemplu de urmat pentru orice enciclopedist atras de sintetizarea, într-un volum compact, a unui gen sau a unei tehnici plastice dintr-o anumită perioadă istorică. Urmărind această tematică încă de la începutul carierei și, în ani, adunând, cu temeinicie, în studii și cercetări, cărămizile necesare edificării monumentalului volum actual, Marius Porumb avea deja experiența elaborării altor lucrări de anvergură, precum *Pictura românească din Transilvania (sec. XIV–XVII)* (Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1981), *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania (Sec. XIII–XVIII)* (Ed. Academiei Române, București, 1998) și *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII* (Ed. Meridiane, București, 2003). Nu trebuie uitat că, alături de regretatul acad. Răzvan Theodorescu, a coordonat o altă lucrare fundamentală de mare anvergură, atât de necesară pentru istoriografia națională de specialitate, *Arta în România din preistorie în contemporaneitate* (Ed. Academiei Române, București – Ed. Mega, Cluj-Napoca, vol. I–II, 2018). Așa că recenta apariție era previzibil a fi o lucrare de mare profunzime și de mare utilitate pentru oricine este interesat de arta din Transilvania.

În preambulul acestui însemnat uvraj, autorul își elogiază magistrul – gest rar între contemporanii care preferă să-și uite dascălii și să se eschiveze când ar fi cazul să le arate recunoștință pentru faptul că i-au modelat și le-au arătat, cu generozitate și dezinteres, calea pe care trebuiau să pornească atunci când făceau primii pași pe picioarele lor nesigure, de începători, într-un teritoriu necunoscut lor. De altfel, chiar acest profesor i-a indicat subiectul pe care, acuma, la maturitatea împlinită, pârguită, aflat la început de senectute la cei 80 de ani ai autorului, se concretizează în această lucrare de referință. Cu deconcertantă sinceritate împletită cu o explicabilă fatuitate, academicianul Porumb mărturisește încă din primele rânduri ale introducerii, intitulată *Șase secole de pictură românească în Transilvania. Secolele XIII–XVIII*: „Am avut privilegiul să fiu unul dintre discipolii savantului și profesorului Virgil Vătășianu, un magnific istoric de artă, care a creat un nou limbaj pentru literatura de specialitate, transformând textul istoriei artei, de nuanță literar-romantică, într-un text profund științific, convingător în demonstrații, adesea ipotezele devenind certitudini. Academicianul Virgil Vătășianu, coordonatorul tezei de licență privind *Arhitectura castelelor în stil renascentist din Valea Someşului*, după încadrarea mea ca cercetător științific la Departamentul de Istoria Artei al Filialei Cluj a Academiei Române, mi-a propus cercetarea picturii medievale și premoderne din ambianța artistică românească dinTransilvania, un vast domeniu, prea puțin studiat, cercetările de până atunci fiind realizate de persoane nespecializate în domeniu” (p. 9). Nu sunt mulți aceia care pot mărturisi, acuma, că au fost discipolii lui Vătășianu, figură emblematică și deschizător de drum în cercetarea istoriei artei în secolul XX românesc, alături de G. Oprescu.

Autorul precizează că lucrarea de față este o operă originală, pornind de la anteriorul volum *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. (Sec. XIII–XVIII)*, la care a simțit nevoia să adauge „prezentarea centrelor artistice, a monumentelor religioase decorate cu pictură murală, icoane și iconostase, precum și a muzeelor și colecțiilor care conservă în patrimoniul lor opere de veche pictură românească" (p. 12).

Vocile sunt ordonate alfabetic în funcție de localitățile în care se află monumente sau de făuritorii acestora (dulgheri, pietrari, pictori freschiși sau iconari). De la ansamblu, autorul își poartă cititorul curios spre detaliu: monument, datare, hram (dacă este vorba de un lăcaș de cult), meșteri, etape de construcție sau de restaurare, analiza decorului. Fiecare voce se încheie cu propria bibliografie, ceea ce este extrem de folositor atât pentru specialist, cât și pentru amator, facilitând accesul acestora la sursele documentare. Pe lângă cele 120 de planșe color, în text sunt multe alte imagini alb-negru și color: hărți ale locației monumentului, planimetria edificiului, decalcuri după semnătura meșterilor sau pisanii, schițe ale programului iconografic (ca la bisericile din Criscior, p. 151–152, Densuș, p. 176, Hălmagiu, p. 265, de la mănăstirea Râmeț, p. 375, sau de la Râu de Mori-Suseni, p. 540, tâmplele bisericilor din Bârsana, p. 271, și Ieud, p. 296). Glosarul de termeni nu se află, separat, la finele volumului, ci inclus între voci, în funcție de necesități, în ordine alfabetică, spre exemplu: baroc (p. 42–43), blicuri (p. 69), stil brâncovenesc (p. 88–89), caiet de modele (p. 105–106), cerime (p. 117), diptic (p. 188–189), epitaf (p. 202), erminie (p. 203), icoană și iconostas (p. 290–292), izvod (p. 323), proscomidie (p. 515), tablou votiv (p. 662), zugrav (p. 750) sau teme iconografice, precum Cel vechi de zile (p. 116–117), Deisis (p. 174), și Maica Domnului Eleusa (p. 202).

Sunt explicate vechile denumiri, toponime și echivalentul lor actual sau, în cazul zugravilor/meșterilor care apar sub mai multe nume, sunt date toate numele sub care respectivul a fost cunoscut și identificat – precum zugravul Gheorghe, fiul lui Iacov, care are 10 titulaturi diferite și căruia îi este consacrată aproape o mini-monografie (p. 239–243).

Pentru a demonstra, în chip irecuzabil, schimburile dintre ținuturile românești și activitatea în spațiul ardelenesc al unor meșteri olteni sau munteni, li se acordă o atenție deosebită zugravilor de la sud de Carpați, care au lucrat și în Transilvania sau mai ales în Transilvania, ca dovadă a circulației formelor artistice în pofida granițelor și a persecuțiilor la care erau supuși creștinii ortodocși din împărăția habsburgică – de exemplu, Andrei de la Horezu (p. 28), David de la Curtea de Argeș (p. 164–170), Ioan din Țara Românească (p. 309–310), Preda ot Dolgopole [Câmpulung Muscel] (p. 512–513), familia de zugravi Ranite (p. 520–525) sau supoziția îndrăzneață pe care autorul o face referindu-se la pictura exterioară de la biserica evenghelică din Dârlos (județul Sibiu): „Artistul muralist este, probabil, un peregrin prin Moldova, poate unul din colaboratorii ce au activat la realizarea ansamblurilor murale de la răsăritul Carpaților (...)" (p. 172).

Salutar este faptul că autorul nu se limitează la arta, să o numim, cultă, a marilor pictori de frescă sau de icoană pe lemn, precum Ștefan Tenețchi, Nedelcu Popovici, Nicola Neșcovici, Efrem Micu sau Grigore Ranite, ci se ocupă și de mai modeștii pictori țărani de icoane pe sticlă, în mare parte anonimi: fenomenului Nicula îi consacră o voce extinsă și trei planșe color (p. 430–433), între care icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului cu Pruncul, operă a lui Luca din Iclod, ocupă o întreagă pagină. Este corectată și o gravă eroare comisă de alți autori privind atribuirea unor icoane din secolul al XVIII-lea, cu fond integral de foiță din aur și o grafică elegantă, majoritatea datate cu caractere chirilice, lui Popa Sandu din Iernuțeni când, de fapt, acelea aparțin primei perioade de activitate a atelierelor din Nicula, fiind opera ale unor meșteri anonimi (p. 327, 561–562). Un succint dar măgulitor portret este făcut lui Ioniță Zugravu ot Brașov, admirabil meșter al icoanelor pe sticlă (p. 314–315). Și altul, mai dezvoltat, lui Savu Poienaru ot Laz, cap al unei strălucite familii de iconari pe sticlă ce s-a întins din secolul al XVIII-lea până la finele următorului și trecând chiar pragul în secolul XX (p. 489).

Pentru monumentele valoroase și reprezentative cu privire la evoluția stilistică a lăcașurilor de cult sau a programelor iconografice sunt rezervate voci consistente, de câteva pagini, abundent ilustrate, cum este cazul cu mănăstirile Hodoș-Bodrog (p. 368–370) și Râmeț (p. 374–379), cu biserica din lemn Sf. Arhangheli din Urseiu de Jos (p. 712–717), cu excepționalele biserici hunedorene, Densuș (p. 175–180), Sântămărie Orlea (p. 590–593) și Strei (p. 629–632). La fel procedează pentru zugravi cu o prodigioasă

activitate ca muraliștii și iconarii Alexandru Ponehalschi (p. 491–495), Ștefan de la Ocnele Mari (p. 651–655), Ștefan de la Denuș (p. 651) sau maestrul Ștefan Tenețchi din Arad (p. 672–677) etc.

În grija sa de a evidenția toate realizările reprezentative în domeniu, autorul a elaborat voci pentru capitalele de județ din Transilvania și Banat – de exemplu, Arad (p. 30–31), Baia Mare (p. 37–38), Bistrița (p. 64), Brașov (p. 77–86), Cluj-Napoca (p. 131–137), dar și București (p. 93–95), spre a menționa muzeele care dețin în patrimoniul lor construcții și piese de artă transilvăneană, așa cum sunt Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti" și Muzeul Național de Artă al României.

Satele „săsești", „ungurești" și „șvăbești", așa cum sunt Cârța/Kerz (p. 114), Cristian de Sibiu/Grossau (p. 150–152) sau Dârlos/Durles (p. 171–173), își găsesc locul cuvenit, pentru monumentele ce le împodobesc, în acest dicționar. La fel, bisericile maramureșene din lemn aflate în Lista Patrimoniului Mondial: Desești (p. 180–183) și Șurdești (p. 660–661). Inclusiv Maramureșului îi este consacrată o voce extinsă, în care se analizează contextul și rezultatul creativității în zona artei sacre (p. 359–361). Pe lângă aceasta, sunt prezentate și analizate câteva centre importante pentru arta transilvăneană, dintre care unele au făcut chiar școală, ca Brașovul (p. 77–86), Făgărașul (p. 206–214), Rășinarii (p. 530–537) și Săliștea (p. 569–574).

La final, o listă de abrevieri și o consistentă bibliografie, dezvoltată pe 16 pagini (p. 753–768), conferă greutate acestui uvraj academic de primă însemnătate și dovedește vasta documentație parcursă, în ani, de distinsul autor.

Un cuvânt trebuie spus despre condițiile grafice de excepție în care a fost tipărit volumul, despre eleganța supracopertei, despre bogata și revelatoarea ilustrație ce însoțește aproape fiecare voce și de marile planșe plasate la intervale de odihnă pentru lector. Fiecare literă a alfabetului ce deschide o nouă suită de voci este plasată într-un fel de firidă frumos ornamentată, iar caracterul ei este ales din acela al letrinelor neomedievale.

Chiar dacă cititorul nu ar căuta, în mod expres, un monument sau un meșter zugrav, ci ar parcurge dicționarul de la prima la ultima filă, lectura ar fi agreabilă, atractivă și instructivă, vocile fiind redactate într-o frumoasă limbă românească și oferind numeroase amănunte din varii domenii (geografie, istorie, demografie, filologie, religie, iconografie, tehnici plastice sau constructive).

Rod al unei migăloase documentări de arhivă, prin hățișul opisurilor și al dosarelor cu tematică variată în care spera a găsi o notiță disparată ce-i putea clarifica un aspect învăluit în ceață din activitatea unui iconar sau a unui freschist și a unor lungi și epuizante deplasări pe teren pentru a vedea fiecare monument, fiecare obiect de patrimoniu din lăcașurile de cult sau din muzeele importante sau mărunte ale țării, *Pictura românească din Transilvania. Secolele XIII–XVIII* este un esențial instrument de lucru destinat, în egală măsură, specialistului consacrat sau începătorului dornic de informare ori turistului în căutare de atracții locale mai puțin cunoscute. Elaborat în stil clasic, urmărind neabătut sistemul riguros pe care și l-a propus, Marius Porumb a contribuit la literatura de specialitate cu un dicționar a cărui perenitate este asigurată de seriozitatea abordării și de exhaustivitatea rezultatului.

Adrian-Silvan Ionescu

Tasin Gemil, *Un tătar din România. Amintiri, confesiuni, mărturii, evaluări ale unui universitar istoric, fost deputat și ambasador*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2024, 565 p.

Binecunoscutul istoric Tasin Gemil, unul dintre cei mai importanți reprezentanți ai școlii turcologice din România, autorul unei opere impresionante, profesorul prețuit de tânăra generație, deputat în Parlamentul României și ambasador în Azerbaidjan și Turkmenistan, ctitorul Institutului de Turcologie din Cluj-Napoca, a oferit în acest an cititorilor un volum memorialistic deosebit de interesant, unde, în cele 14 capitole, datele personale se împletesc armonios cu cele istorice și etnografice referitoare la etnia tătară din care face parte și cu care se mândrește. Volumul de față este așadar nu o simplă carte de „amintiri și confesiuni" ci, așa după cum însuși mărturisește încă din titlu, de „mărturii și evaluări" asupra tuturor etapelor vieții sale, de la copilărie și până în anii senectuții. De la bun început se cuvin remarcate obiectivitatea cu care prezintă împrejurările trăite, prezentarea oamenilor cu care a colaborat sau cu care doar s-a intersectat la un moment dat, a clipelor fericite, dar

și a multelor dezamăgiri, care l-au marcat de-a lungul carierei sale. De altfel, autorul însuși spune la un moment dat (p. 148) că „rostul acestei cărți este acela de a împărtăși o experiență de viață". Într-adevăr, cartea de față este imaginea unei vieți trăite intens, din care răzbate dragostea sa pentru istorie, știința căreia i s-a dedicat întreaga viață, fie ca cercetător și autor de lucrări și studii deosebit de valoroase, fie ca parlamentar sau ambasador.

În primele două capitole ale cărții – *Rădăcinile și copilăria* și *Școala în Medgidia* – autorul prezintă cu multă căldură rudele sale, materne și paterne, subliniindu-le frumusețea sufletească și apreciindu-le dorința permanentă de a-și depăși condiția socială. În același timp, cititorul este introdus în universul tătăresc în care autorul a văzut lumina zilei și și-a trăit copilăria. Sunt descrise obiceiurile comunității căreia îi aparține, de la marile sărbători religioase la momentele importante ale vieții, dar și relațiile cu celelalte etnii ce viețuiau în Medgidia. Se remarcă educația primită acasă și în primii ani de școală, în primul rând respectul față de cei de alt neam, principiu care l-a călăuzit toată viața. Cu duioșie sunt evocați unii dintre profesorii pe care i-a avut în școala de la Medgidia, cu deosebire Nicolae Moroianu, Constantin Olteanu, Mircea Dae, care i-au marcat dragostea pentru istorie și dorința de a se dedica acestei științe.

Următorul capitol – al III-lea, *Student în Iași* – începe, după cum era firesc, cu momentele dificile întâmpinate de un tânăr venit într-o altă zonă a țării, necunoscută până atunci și, mai ales de adaptare la o lume complet diferită celei în care trăise și se formase. Ambiția de a se autodepăși sub raport cultural, de a se adapta cu locul unde avea să învețe, de a-și desăvârși scrisul și vorbirea în limba română s-au transformat într-o muncă asiduă. A primit încurajări și sfaturi de la iluștrii profesori ai Universității ieșene. Cel dintâi a fost prof. Mircea Petrescu-Dîmbovița, care, fără a-i tăia prea mult din elanul tânărului student de a urma arheologia, l-a îndrumat spre turcologie, un domeniu încă neexplorat pe deplin la Iași, ajutându-l direct în acest sens. Eforturile tânărului student nu l-au dezamăgit pe generosul său profesor, care l-a susținut și pentru obținerea unei burse de studii în URSS, unde studiile de turcologie erau deosebit de avansate. Eșecul acestei tentative avea însă să-l marcheze pe viitorul istoric toată viața, nu atât pentru că nu a ajuns atunci la institutele și arhivele sovietice, cât pentru nedreptatea ce i s-a făcut din pricina etniei sale, pretext invocat de-a lungul anilor.

După o scurtă perioadă în care a fost profesor la școala din Eforie Sud, moment evocat în Capitolul IV al cărții – *Militar cu termen redus și profesor de liceu* – autorul evocă pe larg perioada în care a fost cercetător științific la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol", din Iași, și pe unii dintre cel mai de seamă cercetători ai acestuia: Constantin Cihodaru, Leonid Boicu, Leon Șimanschi, dar mai ales pe bunul său prieten, fost coleg de facultate, Veniamin Ciobanu ș.a. Aici și-a întocmit și teza de doctorat sub îndrumarea exigentului profesor Dimitrie Ciurea referitoare la *Țările Române în contextul politic internațional (1621–1672)*, publicată ulterior la Editura Academiei Române, deosebit de bine primită de specialiști. Și tot în această perioadă a avut șansa să facă studii în arhivele din Turcia și să participe la cursurile și seminariile unor străluciți profesori în universități din Istanbul. Ca de fiecare dată, domnul Tasin Gemil introduce cititorul în atmosfera locurilor prin care a trecut, a obiceiurilor locale, a personalităților pe care le-a cunoscut, dar și a rudelor cu care s-a întâlnit în Turcia. Sunt evocate succint și alte călătorii de studii întreprinse în Bulgaria, Polonia, Germania. Momentul „Iași" se termină din nou cu o mare dezamăgire, aceea de a nu i se fi acceptat numirea în calitate de conferențiar la Universitate.

A fost nevoit să se îndrepte spre București, la Direcția Generală a Arhivelor Statului, perioadă evocată în capitolul VI. *Arhivist principal la București*. Este perioada în care s-a aplecat cu asiduitate asupra documentelor turco-osmane, atât în arhivele din București, cât și în cele din Turcia, reușind să publice un volum rămas etalon în materie – *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documentele turcești (1601–1712)*. Atmosfera din interiorul instituției, ca și influențele externe negative sunt prezentate cu obiectivitate de autor.

După șapte ani petrecuți la Arhivele din București, a reușit să se transfere la cel dintâi institut de istorie al țării, denumit de regretatul acad. Ștefan Ștefănescu „Nava amiral" a istoriografiei române. În capitolul consacrat acestei etape din viața sa (al VII-lea), domnul Gemil readuce în memoria cititorilor numele celor care în acea perioadă dificilă au lucrat în cadrul Institutului de Istorie „N. Iorga" din București, dar și a atmosferei existente în lumea istoricilor, a ingerințelor tot mai accentuate ale factorului politic, resimțită, fără îndoială și de autor, ale cărui preocupări au fost deturnate de la specialitatea sa, ceea ce l-a făcut să se gândească serios la plecarea definitivă în Turcia.

Intenția sa nu a devenit realitate grație evenimentelor din decembrie 1989, la care a luat parte, moment evocat în următorul capitol al cărții – *Participarea la Revoluția română*.

De acum începe și activitatea sa politică, prezentată în capitolele IX și X – *Liderul comunității tătare*, respectiv *Cel dintâi deputat al tătarilor în Parlamentul României*. Ca în întreaga sa activitate desfășurată până atunci, domnul Tasin Gemil s-a implicat total în afirmarea tătarilor din România, în ridicarea nivelului lor economic, social și cultural, într-un cuvânt în „renașterea lor națională". Înființarea Uniunii Democrate a Tătarilor Turco-Musulmani din România, a Seminarului Musulman din Medgidia, organizarea vizitei președintelui Turciei Süleyman Demirel la Medgidia, planul înființării unui muzeu de istorie și civilizație tătară, amendamentele din cea dintâi Constituție din 1991 referitoare la minorități, susținerea unor legi pentru recunoașterea drepturilor acestora, dar și a unora care vizau Academia Română ori învățământul din România, sunt doar câteva dintre cele multe realizate sau imaginate de domnul Tasin Gemil în funcțiile deținute. Și aici, ca de altfel în întreaga sa viață, avea să se lovească de multe greutăți obiective, dar de cele mai multe ori subiective, cărora, prin eforturi mari, a reușit, în parte, să le facă față. A trecut peste toate acestea, implicându-se activ ca membru al Adunării Parlamentare a NATO și în preparativele pentru intrarea României în Consiliul Europei.

După încheierea mandatului de deputat, a revenit la vocația sa de istoric, în calitate de profesor la Universitatea „Ovidius" din Constanța, apoi de conducător de doctorat, fiind, după cum însuși mărturisește, „singurul turco-tătar" în această postură, perioadă evocată în capitolul XI al cărții. Demersurile de a fi numit profesor la Universitatea din Ankara nu s-au mai putut materializa, domnul Tasin Gemil fiind numit ambasador în Azerbaidjan (1998), ulterior (2004) în Turkmenistan. Cele două părți din capitolul XII consacrate acestei perioade sunt deosebit de interesante. Autorul introduce cititorul în atmosfera celor două țări, fiecare cu specificul ei, în activitatea propriu-zisă a ambasadelor (de la instalarea în sedii noi, la legăturile cu alți reprezentanți ai corpului diplomatic, ai autorităților locale, acțiunile inițiate de el în cele două țări, în principal pentru a face cunoscute istoria, cultura și tradițiile românești, legăturile cu Centrala MAE din țară etc.). Din prezentarea acestora răzbate mulțumirea lucrului realizat – emoționante sunt paginile consacrate eforturilor depuse pentru prezentarea în Azerbaidjan a operelor lui Mihai Eminescu și Constantin Brâncuși, trimiterea la studii în România a unor tineri –, dar și numeroasele dezamăgiri și greutăți întâmpinate, cu deosebire în Turkmenistan, de unde de altfel a și demisionat înainte de terminarea mandatului. O parte dintre acestea sunt explicate în următorul capitol al cărții referitor la *Războinarea Securității*, fără a insista însă prea mult asupra lor, datele *in extenso* fiind prezentate de altfel în cartea sa apărută în 2019 – *Pe drumurile istoriei*.

Cartea de față se încheie cu prezentarea Institutului de Turcologie de la Cluj-Napoca și a unui portret făcut regretatului Călin Felezeu, împreună cu care domnul Tasin Gemil l-a înființat și a reușit să facă un centru de nivel academic.

Cele peste 500 de pagini oferite cititorului sub titlul *Un tătar din România* reprezintă un model al unei vieți trăite intens pentru istorie, pentru că domnul Tasin Gemil a scris, dar a și făcut istorie. Nu s-a dezis niciodată de etnia din care face parte. Cartea de față este într-un fel închinată și etniei tătarilor, cu care domnul Tasin Gemil se mândrește și pentru a cărui renaștere a militat întreaga sa viață. Din paginile cărții răzbate căldura pentru cei care l-au ajutat de-a lungul vieții, în primul rând soția sa Nafie Gemil, dar și o suverană înțelegere față de cei care l-au dezamăgit sau chiar i-au făcut rău, dovadă de mare noblețe sufletească.

Se cuvine remarcat stilul deosebit de plăcut în care este scris volumul de față, domnul Tasin Gemil dovedind reale calități de scriitor, datele personale împletindu-se armonios cu cele istorice, etnografice, genealogice etc. Sentimentul cu care se citește este cel al bucuriei de a descoperi locuri, obiceiuri și oameni deosebiți, momente de viață adevărată, toate relatate cu eleganță intelectuală deosebită.

Dorina N. Rusu

Dan Aparaschivei, George Bilavschi, Ludmila Bacumenco-Pîrnău (ed.), *Varia Archaeologica* (III). *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023, 406 p.

În ultimii 20 de ani, cercetarea interdisciplinară s-a impus ca standard indispensabil în conduita întreprinderii științifice, indiferent de domeniile sau ramurile examinate. Cercetarea arheologică românească actuală nu face rabat de la astfel de modele de aprofundare metodologică și se racordează tot mai mult la canoanele internaționale actuale. Un exemplu al unor astfel de bune practici îl reprezintă

recenta apariție a volumului *Varia Archaeologica* (III). *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, sub coordonarea editorială a unui colectiv de specialiști format din D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Bacumenco-Pîrnău.

Lucrarea publică contribuțiile susținute în cadrul celei de a XII-a conferințe naționale a Institutului de Arheologie din Iași / Academia Română, Filiala Iași, *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc: complex-context-artefact* („Zilele Academice Ieșene", ediția a XXXVII-a), din 19–22 octombrie 2022. Contextul apariției nu este unul nou, fiind circumscris seriei eponimie „Varia Archaeologica", difuzată anual la Editura Mega din Cluj-Napoca, în care sunt incluse și volumele conferințelor din 2021 (*Varia Archaeologica* (II). *Arheologie în pandemie. Provocări în arheologia românească în anii 2020–2021*) și 2020 (*Varia Archaeologica* (I). *Tradiție și inovație în cercetarea arheologică din România și Republica Moldova*). Merită remarcat cadrul spațial de mare anvergură, prin studiile arheologice referitoare la Ungaria, România și Republica Moldova, direcție vizibilă încă de la lansarea primului volum, în 2020. În acest fel, editorii reușesc să acopere o paletă vastă de subiecte, pe categorii diferite de cercetare, prin care sunt expuse principalele rezultate inovative din lumea arheologică răsăriteană. În plus, direcția pluridisciplinară a colecției, inițiată de membrii Institutului de Arheologie ieșean, cât și publicarea unor contribuții în limbi de circulație, conferă seriei un profil internațional bine definit.

Structura volumului este diacronică, reunind un total de 18 studii de amploare, în care sunt tratate subiecte variate, începând cu perioada neolitică și până în zorii modernității. Remarcăm, încă din primele pagini ale lucrării, o contribuție elaborată în care sunt difuzate cele mai recente informații rezultate din cercetarea preventivă a așezării cucuteniene de la Cobani-Pe Stâncuță, Republica Moldova (V. Vornic et. al., *Cercetările de salvare din anii 2019 și 2020 în așezarea Cucuteni A de la Cobani – Pe Stâncuță: considerații preliminare*, p. 11–33). Din același orizont cultural provin și observațiile formulate pe baza celor mai recente metode noninvazive (radiografiile cu raze X), care au scos la iveală aspecte inedite privind tehnologia de modelare a statuetelor cucuteniene, aflate în colecția Muzeului Județean Botoșani (A. Kovács, Constantin. Aparaschivei, *Imagini ascunse: noi observații tehnologice obținute prin radiografierea unor statuete antropomorfe aparținând culturii Cucuteni*, p. 35–64). Pe baza mai multor scanări, obținute printr-o tehnică de prelevare imagistică similară radiografiilor dentare (p. 36), autorii reușesc să puncteze o serie de concluzii cu un grad ridicat de originalitate. De exemplu, la una dintre piesele analizate s-a constatat că bilele de lut din interiorul statuetei au fost inserate voluntar, în vederea obținerii unor efecte acustice, asociate mai multor funcții simbolice (p. 42). În orice caz, observațiile conchid că reprezentările antropomorfe feminine au fost realizate prin modelarea individuală a picioarelor care sunt, ulterior, atașate de restul trupului (p. 43).

În continuare, textul semnat de V. Sava, D. Diaconescu și L. Andreica (*Date preliminare asupra unui grup de morminte neoeneolitice de la Pecica, jud. Arad*, p. 65–95) valorifică datele obținute pe marginea investigației arheologice a opt complexe funerare, atribuite Neoliticului mijlociu și Eneoliticului timpuriu (p. 65–66). Cercetările de teren, demarate în apropierea autostrăzii Arad-Nădlac, au avut un caracter de salvare și au implicat documentarea a 102 de complexuri arheologice, datate în diverse perioade istorice (p. 66–67). Cu toate acestea, obiectul studiului se concentrează pe cele opt morminte de inhumație și a elementelor de inventar funerar (p. 67–76). Comentariile autorilor sunt armonios validate de mai multe grafice comparative cu date radiocarbon, obținute prin metoda spectrometriei de masă cu ioni accelerați (AMS), care întregesc tabloul comportamentului funerar al comunităților preistorice din bazinul Mureșului (p. 89–92, pl. IX–XVI).

Următoarea parte a volumului își menține linia pluri- și interdisciplinară, însă aprofundează (aproape exclusiv) cercetările și descoperirile arheologice de la est de Carpați. Printre acestea se numără o serie de aprecieri, temeinic documentate, pe marginea scanărilor geomagnetice (2008–2012 și 2017) și a campaniei arheologice (2017–2018) efectuate în așezarea fortificată de la Siliștea-Pe Cetățuie, jud. Neamț (N. Bolohan, A. Drob, *Archaeological investigations in the Middle Bronze settlement from Siliştea – Pe Cetăţuie, Români Commune, Neamț County (2017–2018)*, p. 97–135). Deosebit de importantă este și republicarea unui depozit de seceri din bronz, recuperat la finele anilor '40, din perimetrul satului Ștefan cel Mare, jud. Neamț (fostul sat Șerbești). Autorii reușesc să completeze această categorie de unelte, specifică Bronzului târziu, printr-o bază de date privind compoziția aliajului celor trei piese din bronz (V. Diaconu, D. Cristea-Stan, A. Gafincu, *A hoard of bronze items in the Moldavian Subcarpathians. New discussions on an old find*, p. 139, tab. 1). În ciuda faptului că depozitul este publicat parțial, fiind alcătuit, inițial, din cinci seceri și alte artefacte necunoscute, astfel

de expertize sunt extrem de utile pentru viitoarele analize comparative, cu eșantioane cât mai largi de valori compoziționale.

În rândurile volumului, un alt sit arheologic dintre Carpați și Nistru care a beneficiat de o examinare detaliată este fortificația getică de la Horodca Mică, Republica Moldova (O. Munteanu et. al., *Fortificația getică Horodca Mică: repere cronologice*, p. 147–177). Tot prin aplicarea unor metode de calibrare a datelor radiocarbon, folosind două tipuri de metodologii statistice (analiza bayesiană și modelul „Kernel density", p. 159–160), colectivul de autori a reușit să rafineze cronologia sistemului defensiv de la Horodca Mică, pe baza unor registre stratigrafice extrem de verosimile (p. 160–161).

Un alt sit getic prezentat în rândurile lucrării de față este cel de la Roșiori–Dulcești, jud. Neamț. În urma celor 12 campanii arheologice, G.-D. Hânceanu include în circuitul științific un număr total de 30 de linguri de lut, atribuite culturii Poienești–Lucașeuca (G.-D. Hânceanu, *Linguri de lut din cultura Poienești–Lucașeuca descoperite la Roșiori (Punctul Țarina Veche)*, p. 179–193). Descrierile tipologice, foarte scrupulos realizate, își găsesc analogii în multe alte situri din regiunile de nord, sud-est și zona central europeană.

O altă piesă inedită și deosebit de importantă pentru cunoașterea sfârșitului de epocă La Tène – perioada romană timpurie, este mărgica de sticlă cu reprezentarea Medusei, descoperită în stațiunea arheologică de la Cetățuie-Poiana, jud. Galați (L. Grumeza, P. Ciobotaru, *O nouă mărgică de sticlă cu reprezentarea Medusei-Gorgona descoperită în „Cetățuia" de la Poiana (jud. Galați)*, p. 195–202). Frecvența mărgelelor cu reprezentarea Medusei este sporadică în rândul acestor artefacte „small finds", ele fiind concentrate în teritoriile din jurul bazinului mediteranean (p. 197). Pe lângă raritatea unor piese de acest tip, studiul propune o tipologie actualizată a mărgelelor cu Medusa, în baza mai multor argumente cromatice, morfologice sau iconografice (p. 198, fig. 3).

Alte două contribuții explorează descoperirile arheologice eterogene din spațiul extramuran al cetății Aegyssus, jud. Tulcea (M. Mocanu, G. Nuțu, *Dining outside the city walls. An Early Roman tableware group from the extramural area of Aegyssus*, p. 203–221), cât și pe cele recuperate din perimetrul necropolei sarmatice de la Timișoara – Hladik 1 (V. Bîrcă, C. Florescu, *Necropola sarmatică de la Timișoara – Hladik 1 (jud. Timiș). Observații preliminare*, p. 223–266). Primul studiu, semnat de specialiștii Institutului de Cercetări Eco-muzeale „Gavrilă Simion" din Tulcea, prezintă un lot de 122 de fragmente ceramice de veselă, care oferă indicii clare că, începând cu sfârșitul secolului I d.Hr. și pe parcursul secolului al II-lea, împrejurimile cetății erau populate de o comunitate cu puternice legături culturale și economice cu regiunea micr-asiatică a continentului european (p. 210). În schimb, cea de a doua contribuție detaliază repertoriul descoperirilor din cele 139 de morminte de inhumație, aferente așezării sarmatice din proximitate (p. 224–225). Mobilierul funerar de la Timișoara – Hladik 1 este unul vizibil bogat și variat, fiind alcătuit din vase ceramice (p. 227), obiecte de uz casnic și gospodăresc (p. 228), obiecte de toaletă (p. 228), monede (p. 228–229), piese de podoabă și vestimentație (p. 230–236) și arme (p. 236–237).

În economia volumului, o parte importantă din articolele reunite abordează subiecte din perspectiva studiilor auxiliare. Din această optică, pe marginea a două studii sunt formulate observații de ordin (îndeosebi) epigrafic (Șt. Cristea, C. Timoc, *The cult of Jupiter Dolichenus in the Roman fort from Pojejena*, p. 267–275; A. Honcu, *Un posibil graffito creștin pe un fragment de amforă din provincia Scythia*, p. 289–295). În ambele cazuri, gradul de noutate al contribuțiilor este conferit prin prelucrarea unor artefacte inedite, produse în lumea romană și cea romano-bizantină.

În plus, analiza noninvazivă prin fluorescența cu raze X a unui lot de piese din tezaurul de la Ghindăoani, jud. Neamț, surprinde mai multe caracteristici compoziționale deosebit de valoroase pentru literatura numismatică (L. Munteanu, D. Cristea-Stan, V. Diaconu, *Analiza compoziției aliajului unor monede romane imperiale din tezaurul de la Ghindăoani*). Pe baza informațiilor generate de investigația aliajelor s-au infirmat unele ipoteze mai vechi privind proveniența pieselor dintr-un atelier clandestin, din afara Imperiului, sau pe cele referitoare la componența unor monede „suspecte" (p. 278, 282–283).

În categoria acelorași studii cu un profund caracter interdisciplinar includem și o contribuție cu totul originală, prin care sunt clarificate modalitățile de producție a unor *dolia* de la cetatea Ibida, sector Curtina X (A. Drob *et. al.*, *Investigații interdisciplinare asupra unui lot de dolia din cetatea romană târzie de la Ibida, sector Curtina X*, p. 297–315). Metodologia investigațiilor fizico-chimice a implicat analize minerologice (p. 300), SEM (p. 300–301), EDX (p. 301) sau de spectroscopie în infraroșu (p. 301–303), prin care s-au putut evidenția o serie de particularități arheometrice și ceramologice.

Ultima parte a colecției de articole conține o suită de patru analize corelate lumii medievale. Primul dintre acestea propune o analiză obiectivă asupra posibilităților de aprofundare, dar și a limitelor în cercetarea procesului de creștinare și ritual funerar în spațiul transilvan (I. M. Țiplic, *De la incinerație la inhumație în spațiul transilvan: un fenomen care marchează creștinarea ritualului funerar la sfârșitul secolului al X-lea?*). Autorul realizează un excurs istoriografic al problematicii, în jurul căruia, prin interogații istorice sau arheologice, reușește să emendeze și să completeze unele aspecte privind evoluția comportamentului funerar, începând cu secolul al IV-lea și până în veacul al IX-lea. Dintr-un spectru adiacent, însă la un interval cronologic mult mai mare (secolele XVII–XVIII), semnalăm și datele paleoantropologice furnizate de analiza celor 29 de complexuri arheologice identificate în situl medieval târziu Hoiești-Fântâna Maiorului (A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, *„Alergătorul" de la Hoiești – Fântâna Maiorului*, p. 353–363). Dintre acestea, putem remarca examinarea convingătoare a mormântului 41, care prezenta o abatere rară a țesutului osos – osteotita pubiană, asociată unor ocupații care suprasolicitau structura musculară și pe cea scheletică (p. 359–361).

Alte contribuții semnate de S. I. Oța (*Piese de harnașament medievale și moderne descoperite în orașul fortificat Caransebeș*, p. 333–352) și de G. Bilavschi împreună cu L. Bacumenco-Pîrnău (*Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice preventive din orașul Iași, punctul „Casele Ghica-Daniel/Hotel St. Petersburg*, p. 365–406) valorifică o succesiune de contexte și descoperiri arheologice inedite, vitale pentru istoria orașelor Caransebeș și Iași.

În final, ținem să apreciem condițiile de publicare, de foarte bună calitate, atunci când ne referim la suportul grafic care însoțește, în toate cazurile, materialele editate. Colecția de studii, *Varia Archaeologica* (III). *Situri și peisaje arheologice din spațiul românesc*, convinge prin conținutul deosebit de variat și oportun, fiind relevantă pentru cercetarea arheologică românească.

Andrei Baltag

Dunărea – Studii și materiale de istorie, vol. I, 2024

La 29 iunie 2024, la Brăila a apărut anuarul *Dunărea* al Centrului de Studii Dunărene Brăila – Galați, „Episcop Melchisedec Ștefănescu", sub egida Academiei Române. Data respectivă este sărbătoarea Sfinților Apostoli Petru și Pavel dar, totodată, și Ziua Dunării, instituită de Uniunea Europeană pentru fluviul care străbate continentul de la vest la est și trece prin mai multe capitale.

Nu peste mult timp, în 2029, se vor împlini 200 de ani de la eliberarea Brăilei de sub dominația otomană (1538–1829). La Centenarul din 1929 un inginer brăilean, printr-o activitate de doar câțiva ani la Brăila, a inițiat o mișcare culturală de mare succes – mișcarea „Analelor Brăilei" – reușind să întemeieze o revistă cu numele de mai sus și să propună un adevărat program pe care l-a urmărit cu tenacitate. Este vorba de inginerul Gh. T. Marinescu, inginer al primăriei în anii '20 ai secolului al XX-lea. A dorit și un muzeu de istorie pentru Brăila și, fapt neîmplinit până astăzi, „un institut al Dunării la Brăila".

Înființarea „Centrului de Studii Dunărene" în cadrul Muzeului Brăilei „Carol I" în 2016 trebuia să împlinească și acest deziderat.

Odată cu reorganizarea din 18 ianuarie 2022, Centrul din cadrul muzeului brăilean a devenit *Centrul de Studii Dunărene Brăila – Galați al Academiei Române*, prin hotărârea Prezidiului Academiei Române, primind și numele episcopului Melchisedec Ștefănescu. Alături de redutabili cercetători din Brăila au fost cooptați și câțiva profesori și cercetători din cadrul Universității „Dunărea de Jos" din Galați, atât istorici, cât și teologi.

Sediul din Brăila ne-a fost pus la dispoziție de Înaltpreasfințitul Părinte Arhiepiscop dr. Casian Crăciun, într-un imobil ce aparține eparhiei în bulevardul Alexandru I. Cuza nr. 180. Este clădirea construită de tatăl lui Eugen Schileru, după 1922, când a cumpărat locul (și nu în 1920 cum spune o placă așezată nu demult).

Urmând tradiția, s-a hotărât ca Înaltpreasfințitul Părinte Arhiepiscop dr. Casian Crăciun al Dunării de Jos, sprijinitorul demersurilor noastre în privința extinderii activității Centrului de Studii Dunărene „Episcop Melchisedec Ștefănescu" și la Galați – să se afle în fruntea *Colegiului de onoare* al anuarului nostru. Tot pe firul tradiției, din domeniul cercetărilor istorice, am cooptat aici personalități din țară și de peste hotare.

Doresc să remarc faptul că domnul Radu Portocală, scriitor și publicist, este nepotul lui Radu Portocală (1888–1952), fostul primar al Brăilei, deputat și ministru, care a figurat începând din 1929 în Comitetul de direcție al „Analelor Brăilei", revistă întemeiată de inginerul Gh. T. Marinescu și care și-a sfârșit viața în închisoarea de la Sighet (1952).

Colegiul de redacție are în compunere pe membrii Centrului, unii dintre ei continuând o frumoasă și rodnică activitate științifică alături de noi, cum este cazul colegilor Valeriu Sîrbu, Cristian Luca, Constantin Ardeleanu, Cristian Nicolae Apetrei, Cristian Constantin, Marius Păduraru și Valentin Popa. Lor li s-au adăugat doi redutabili cercetători ai trecutului nostru bisericesc: preotul Lucian Vasile Petroaia, cadru didactic universitar la Galați, și preotul Eugen Drăgoi, un harnic cercetător al arhivelor, realizând astfel și o secvență teologică a publicației noastre. Astfel *Dunărea*, vol. I/2024, a reușit să înmănuncheze, pentru început, câteva contribuții valoroase referitoare la istoria locală, dar și a Dunării de Jos. Remarc studiul întins al lui Valeriu Sîrbu, intitulat *Observații privind originalitatea și simbolismul artei prinților geți, reflectate în tezaurele din secolele IV–III a.Chr.*, unul dintre cei mai buni cercetători ai epocii respective cu contribuții remarcabile. Cristian Luca aduce sursele venețiene ale vremii pentru *Războiul ruso-austro-turc de la Dunărea de Jos în informările ajunse la Veneția în 1790–1791* într-o contribuție de apreciat, dat fiind izvoarele folosite. Un amplu studiu, interesant și de mare actualitate, este semnat de tânărul cercetător Cristian Constantin: *Metodologie occidentală, actori internaționali și realități locale: rețele globale în competiție pentru cerealele dunărene (1829–1948)*. Reputatul cercetător Constantin Ardeleanu, rămâne în continuare fidel temelor abordate în multe alte situații, fiind autorul studiului *Nicolae Docan și „chestiunea controlului sanitar la Gurile Dunării"*. Cristian Nicolae Apetrei a abordat un subiect de istoria comerțului în zona Mediteranei și spre Europa aflat sub influența venețiană și nu numai, încercând să explice *Declinul comerțului internațional cu vinuri cretane și cauzele sale. O revizuire.* Valentin Popa a adus un interesant și amplu documentar al *Contribuțiilor membrilor familiei Portocală din Brăila la cultura locală, națională și universală*. Fondul documentar prof. Ion Ionașcu, aflat la Muzeul Brăilei „Carol I", este folosit de Marius Păduraru în contribuția sa intitulată *O catagrafie inedită a Schitului Găiseni (Strâmbul) de la 7 aprilie 1833, document din Colecția „Prof. Ion Ionașcu" a Muzeului Brăilei „Carol I"*. În domeniul teologiei trebuie să remarcăm două studii deosebite – pr. Eugen Drăgoi, *Contribuții la istoricul Mănăstirii Măxineni. Pictura Bisericii din secolul al XIX-lea*, și pr. Lucian Vasile Petroaia – *Preocupări liturgice în corespondența edită a Episcopului Melchisedec Ștefănescu*.

Ionel Cândea

The Syriac Annals of the Romanian Academy, 4, 2024, 182 p.

Așa cum a obișnuit publicul specializat, periodicul științific *The Syriac Annals of the Romanian Academy (SARA)*, dedicat patrimoniului literar al creștinismului siriac, prezintă în numărul publicat recent (4/2024), materiale inedite și noutăți privind direcțiile de cercetare, preocupări și inițiative majore din domeniu (conferințe și proiecte ale tinerei generații: de la Princeton la Ierusalim, de la Toronto la Leuven, Oxford și Viena, de la Paris la Erbil și Kottayam), după cum citim în cuvântul editorial.

Volumul conține șase studii care îl transpun pe cititor în profunzimea literaturii siriace.

Primul articol semnat de Sebastian P. Brock (Oxford University), *Interactions between Syriac and Greek Hymnography* (p. 9–29), cel mai fin cunoscător al culturii siriace, prezintă o comparație între imnografia siriacă și cea de tradiție greacă pe baza receptării unui model preluat din practica liturgică din perioadă antică și larg diseminat.

Al doilea studiu, *The Development of the Night Office in the Syrian Orthodox Breviary Šḥimō according to the Manuscripts of Mor Gabriel Monastery (1474–1900)* [p. 29–64], realizează o remarcabilă incursiune, pe baza unor surse inedite, în tradiția manuscriselor de la Mănăstirea Mor Gabriel din regiunea Tur Abdin din Turcia, despre slujba de noapte (miezonoptica).

Următorul articol confirmă și el bogăția manuscriselor siriace și relevanța istoriei practicilor liturgice și interpretării biblice pe care acestea le conțin. Importanța pe care autorii siriaci o acordau tradiției biblice se vede din studiul semnat de Iskandar Bcheiry (*An Unpublished Syriac Witness to the Discourse of Timothy the Presbyter on Simeon the Elder and the Presentation of the Lord into the Temple"* [p. 65–102]) care revizuiește o ipoteză importantă realizând o punere în context a unui text

omiletic considerat pierdut, atribuit lui Timotei prezbiter în Ierusalim. Prin recursul la texte greceşti şi georgiene, Bcheiry demonstrează, pe de o parte, utilitatea receptării textelor creştine în diversele comunităţi orientale, iar, pe de altă parte, cât de interconectate erau aceste tradiţii ecleziale indiferent de distanţa geografică sau diferenţele teologice.

Al patrulea studiu semnat de Joachim Jakob (*The Development of the "New Jews" Theme in Syriac Texts on Islam from the Seventh to the Ninth Centuries* [p. 103–132]) discută o selecţie de texte polemice despre retorica creştină şi musulmană antiiudaică din perioada medievală.

De la literatura polemică se trece la un alt gen literar, canoane bisericeşti şi de organizare a comunităţii creştine din primele decenii de după apariţia Islamului, prin studiul semnat de James Toma (*The Mesopotamian Christian Community and its Leadership during the First and Second Islamic Civil Wars (Fitnahs)* [p. 133–154]).

Ultimul studiu, semnat de Agapie Corbu şi Filothei Vîlcu, surprinde caracteristicile misticii siriace pe baza unei teme relevante din perspectiva spiritualităţii monastice (*Tears in the Syriac Monastic Tradition* [p. 155–182]).

În concluzie, se poate spune că diversitatea temelor şi genurilor literare conţinute de noul număr îl fac pe cititor conştient de prolificitatea creştinismului siriac şi de obligaţia ce ne revine de a păstra şi valorifica acest patrimoniu istoric pentru generaţiile viitoare.

Este cert că revista ştiinţifică pe care o prezentăm dovedeşte, prin fiecare număr publicat, rigoare academică şi originalitate, dovedindu-şi competenţa pe o zonă ce suscită din ce în ce mai mult interesul istoricilor şi teologilor: cultura siriacă atât de prolifică în manuscrise şi care completează cunoaşterea noastră despre patrimoniul imaterial creştin, de multe ori limitată la literatura bizantină. Excelent receptată şi remarcată la nivel internaţional[1], *The Syriac Annals of the Romanian Academy* s-a impus ca un proiect editorial important, prin care Academia Română face parte dintre instituţiile academice mondiale cu contribuţii la păstrarea vie a memoriei şi patrimoniului literar al comunităţilor orientale, greu încercate de-a lungul istoriei.

Nichifor Tănase

[1] A se vedea Sebastian Brock, *Universul Părinţilor Sirieni. O introducere*, traducere din limba engleză de pr. conf. dr. Constantin Jinga, îngrijire critică a ediţiei de ierom. Agapie Corbu, Editura Sf. Nectarie, Arad, 2023, p. 83.

LISTA LUCRĂRILOR
DIN DOMENIUL ȘTIINȚELOR ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE
CĂRORA LI S-A DECERNAT PREMIUL ACADEMIEI ROMÂNE
PE ANUL 2022

Premiul „Vasile Pârvan”
At the Borders of the Great Steppe. Late Iron Age Hillforts between the Eastern Carpathians and Prut (5th – 3rd centuries BC)
Autor: Alexandru Berzovan

Premiul „Nicolae Iorga”
Church Archaeology in Transilvania (ca. 950 to ca. 1450)
Autor: Daniela Marcu-Istrate

Premiul „A. D. Xenopol”
Populațiile turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV
Autor: Ion Ursu (Republica Moldova)

Premiul „Dimitre Onciul”
Necropolele preistorice de la Brăilița, în zona Dunării de Jos. O nouă abordare
Autori (editori): Valeriu Sîrbu* și Cristian Schurster

Premiul „George Barițiu”
Andrei Oțetea. Un spirit al Sorbonei în România secolului XX
Autor: Marian Hariuc

Premiul „Nicolae Bălcescu”
Émigrer en terre valaque. Estimation quantitative et qualitative d'une mobilité géographique de longue durée
Autor: Lidia Cotovanu

Premiul „Mihail Kogălniceanu”
Revoluția greacă de la 1821 pe teritoriul Moldovei și Țării Românești
Autor: Tudor Dinu

Premiul „Eudoxiu Hurmuzaki”
Memoria Bihorului. Dimensiuni cotidiene
Autori (editori): Gabriel Moisa și Cristian Culiciu

* A primit Premiul „N. Bălcescu” în 1993.